Az Unitárius Irodalmi Társaság szakkönyvtára
5. szám.

KILYÉNI FERENCZ JÓZSEF

UNITÁRIUS PÜSPÖK

ÉLETE ÉS KORA

—

HÁROMNEGYEDSZÁZAD AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ TÖRTÉNETÉBŐL

IRTA
Dr GÁL KELEMEN

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T. CLUJ
1936.

FERENCZ JÓZSEF ARCKÉPE
1925-ből.

Az Unitárius Irodalmi Társaság szakkönyvtára
5. szám.

KILYÉNI FERENCZ JÓZSEF

UNITÁRIUS PÜSPÖK

ÉLETE ÉS KORA

HÁROMNEGYEDSZÁZAD AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ TÖRTÉNETÉBŐL

IRTA:
DR GÁL KELEMEN

Szentimrey Béla kedves öcsémnek
per szeretettel, 1946 április 23-án, Beszterce

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.
CLUJ, 1936.

Előszó.

Ennek a könyvnek 1935 aug. 9-ére, Ferencz József születésének századik évfordulójára kellett volna megjelenni. Az Unitárius Irodalmi Társaság életrajza megiratásával kifejezést akart adni hálájának azért a fáradhatatlan buzgóságú és önzetlen munkásságáért, melyet Ferencz József egy hosszú életen át, mindég az egyház jóllétéért és előmeneteléért buzgólkodva kifejtett. Hálás elismeréssel akar adózni példaadóan nemes és felemelő egyéniségének, mellyel történelmi hivatását olyan szépen betöltötte. És nem utolsó sorban azért az állandó meleg érdeklődésért, mellyel az egyház szellemi életnyilvánulatai iránt viseltetett s értékes irodalmi munkásságáért, melyet a Keresztény Magvető megalapításánál mint munkatárs, később egy ideig mint szerkesztő s mindvégig mint jóakaratú barátja és támogatója kifejtett.

Ennek az emlékiratnak a megírásánál nem szorítkozhattam csak élete történetére. Aki egyházunk utolsó háromnegyedszázados történetét ismeri, az tudja, hogy Ferencz József történeti alakja mily szervesen összenőtt egyháza életével Mióta az egyházi közélet terére lépett, azóta nincs ennek a kicsiny egyháznak egyetlen életnyilvánulata, melynél ő ne volna jelen mint sugalmazó, gondolatokat termelő, vezető és irányító tényező. P. Horváth Kálmán főgondnok, az ő egyik legmelegebb szívű barátja és tisztelője, egy ízben úgy jellemezte őt, hogy élete úgy összenőtt az egyházával, mint a csiga a házával. Egyiket a másiktól nem lehetne elszakítani végzetes következmények nélkül. És a főgondnoknak e megítélésénél teljesen igaza van. Hogy mennyire mélyen élt a lelkekben ez a meggyőződés, mutatja az egyik egyházkör vezetőségének az a nyilatkozata, hogy egyháztörténelmünknek

ezt a korszakát az ő nevéről fogják elnevezni. Ezt a korszakot tanulmányozva, magam is meggyőződtem, hogy hibás és hiányos vállalkozás volna csupán élettörténetét megírni az egyháztörténelmi vonatkozások nélkül. Ez az oka, hogy ez az életrajz a tervezettnél sokkal terjedelmesebb lett.

Ami engem illet, hálát adok a Gondviselésnek, hogy szerény egyházi közéleti működésem az ő idejére esett, kinek tiszteletet sugárzó alakja az élet küzdelmeiben mindig példaképül állott előttem. És köszönöm az Istennek, hogy tiszteletem és nagyrabecsülésem ez adóját leróhattam emlékezete iránt.

Kolozsvár, 1936 május 15-én

Dr. Gál Kelemen.

1. FEJEZET.

Élete.

Ferencz József 1835 augusztus 9-én született Belső Szolnok vármegye Alparét nevű községében. Apja szintén József, br. Jósika János gazdatisztje volt. Anyja, Balogh Anna, régi magyar nemes családból származott. Testvérei: Károly, Anna s kis korában elhalt József. Első iskoláját atyjától s Anna nővérétől kapta. Kis korában eleven, virgonc gyermek volt s mint maga feljegyezte, sokszor forgott életveszélyben. Különösen a lovakat szerette s örömest ült az istállóban, hol a kocsisok lóhátra tették, miben nagy öröme telt. A falu lakói románok s játszó pajtásaitól könnyen tanulta meg a román nyelvet. 1841-ben a kolozsvári főiskolába ment, hol Károly testvére akkor utolsó éves diák volt s első tanulója. Tanulótársai között az elsők között volt. A rendes tantárgyakon kivül örömmel tanulta a rajzot és éneket. 1846-ban atyja meghalt Szentlászlón, Kolozsvár közelében. Ezután Köbölkútra költöztek. Anyja 1847-ben Magyarkapuson egy kis házat építtetett, mikor a zsindelyt ő maga hordotta fel a fedélzetre. 1848-ban, a nemzeti mozgalom megindulásakor, a poézis-osztályban volt. A diákok nemzetőri gyakorlatait az udvaron figyelemmel kisérve, ő is otthon összegyüjtötte s katonai gyakorlatokra tanította a falusi legényeket. Egy elszántási eset miatt a magyar és román bíró között civódás támadt, ebből nagy lárma és gabalyodás keletkezett, a harangokat félreverték s a család Septérre menekült édes anyja egyik testvéréhez. Innen másnap Marosvárhelyre, azután Agyagfalvára mentek a székely nemzeti gyülésre. 1848/49 telét Hidvégen töltötte sógoránál, aki gróf Mikó Imre gazdatisztje volt. Itt honvédek, túl az Olton németek voltak. Mikor a honvédeket Hidvégről kiverték, Bodokra menekültek s ott laktak, míg Bem Erdélyt megtisztította. 1849 tavaszán Marosvásárhelyt, majd Kolozsvárt lakott. Mikor az oroszok a várost elfoglalták, tanuja volt a magyar sereg kivonulásának. Putnoki százados alatt Tekében, mint nemzetőr, 2 hétig irodai szolgálatot teljesített. A szabadságharc lezajlása után Köbölkúton telepedtek le, majd Kapuson. Itt gazdálkodni kezdett. Szántott, vetett, aratott s már-már lemondott arról, hogy könyvet vegyen kezébe. De édes anyja nem tudott belenyugodni abba, hogy testvére iskoláit elvégezte s ő

nem. Először kereskedésbe adta Kolozsvárra, de két heti próba után haza került Kapusra. 1851 szeptemberében lépett be megint a kollégiumba. Tanulótársai, kik a szabadságharc alatt is tanultak, 3 évvel megelőzték. A retorok közé lépett. Társai és jó barátai Buzogány s egy év mulva Keresztúrról Marosi. 1855-ben, diákságuk utolsó évében, mint VIII. gimn. oszt. tanulók, mindhárman köztanítók. Buzogány a németet, Marosi a természetrajzot, ő a számtant tanította. Deáksága első évében 60 frt állami ösztöndíjat kapott; tanítványai is voltak s az első évet kivéve, mind kevésbé szorult anyja támogatására. Ez időben csak 4 tanára volt a kollégiumnak: Székely Mózes, Kriza, Berde Áron és Mikó, kiknek Kovácsi, a Pálfi Dénes, Botár Ferenc, a Wesselényi-fiuk nevelője segédkeztek a latin, Bedő Dániel szenior a görög tanításában. 1855 jul. 5-én érettségit tett jó sikerrel. Mérnöki pályára szeretett volna menni, de anyagi ereje nem volt rá. A politikai pályára nem volt kedve. Ezért egy-két évet a teológián akart eltölteni, „míg kilátás nyilik valamerre lépni". Ekkor szorongatta az abszolut kormány az egyházat s követelte a 12 tanár beállítását, különben a kollégium elveszti nyilvánossági jogát. Ezért szeptemberben megválasztották Pap Mózest, Nagy Lajost, Buzogányt, Marosit és őt az akadémiára. Pap Mózes és Nagy Lajos 1855-ben a két éves teológiai tanfolyamot már elvégezték volt, tehát papi vizsgát kellett tenniök, mire készülhettek. Ő erre nem is gondolhatott. A nyarat a Székelyföldön töltötte. Szeptember legelején felszólították Buzogányt, Marosit és őt, hogy jelentkezzenek a papi vizsgára és fogadják el az akadémiára jelöltetést. Sokáig gondolkozott, többeknek már elutasító feleletet is adott, mikor Jakab Elek kapacitálni kezdette. Végre eltökélte magát. Másnap letették a papi vizsgát s 5-én felszenteltetett. Ez a felszentelés törvényeinkbe ütközött s „voltak, akik a főtanácson ezt az eljárást méltán kérdés tárgyává tették. Azonban ezek is hamar belenyugodtak abba, látván, hogy a rendkivüli körülmények csakugyan rendkivüli intézkedéseket kivánnak."[1] Pap Mózes, Nagy Lajos elindultak külföldre. Ő és Buzogány 1857 szeptemberéig köztanítók és segédpapok. De minthogy fel voltak szentelve, a diákok sorából ki voltak véve, a templomban a papi székekben ültek s a konzisztóriumnak is tagjai voltak. „Különös helyzet — jegyzi fel naplójában —, egyfelől tanulótársainkkal pajtáskodni, másfelől az egyház ügyeit kormányzó férfiakkal tanácskozni." E két év szép korszaka volt életének. Anyagilag független. Tanítványai voltak: Zsigmond Dezső, Ákos és nővérük, Kriza Gyula, Ferenczi Géza, Végh István, Krizbai Béla és Paget Olivér. A gyülekezet rokonszenvét annyira megnyerték, hogy „mondhatni, karjaikon hordoz-

[1] Ferencz József: Buzogány Áron. Ker. Magvető, 1895. 69. l.

ták. Ebédre, vacsorára már egy héttel azelőtt le voltak foglalva. A templom gyakorlása valóságos lelki szükséggé vált", mondja naplójában. Ez időben szorgalmasan tanult németül, franciául. Az 1857. évi főtanács junius 10-én rendes tanárrá választotta.

1857 nyarán Pap Mózes és Nagy Lajos külföldről haza érkeztek. Szept. 17-én indultak külföldre ő, Buzogány és Marosi. Október 8-án Göttingába érkeztek. Itt egy évet töltött. Mennyiségtant hallgatott Dirichlet-től, természettudományt Webertől, vegytant Wöhlertől. Az I. félévben heten, a II.-ban 11-en voltak ott magyarok és igen jó barátságban éltek. Vasárnapokon kirándulásokat tettek. Tanulni kezdték az angolt, mert erősen vágytak Angliába is. A harmadik félévre, 1858 okt. 7-én, Marosival együtt Berlinbe ment. Buzogány továbbra is Göttingában maradt. Itt egy félévet töltött. Hallgatott Werdernél bölcsészetet, Magnusnál természettudományt, Ohmnál mennyiségtant.

Itteni tanulása nem volt oly hasznothajtó, mint a göttingai. Ott tanult, itt sokat olvasott. 1859 áprilisában nagyobb utazást tett Szász Gerővel s még nehány barátjával Hollandiában, Belgiumban és Franciaországban. Párizsi időzésük épen arra az időre esett, mikor az olasz—osztrák háború kitört s Napoleon szövetséges társa, Viktor Emanuel segítségére ment. Tanui voltak a párizsiak lelkesülésének, amely nem egyszer őket is magával ragadta. Lélekben örvendtek Ausztria veszedelmének, mert ettől remélték hazánk jobb sorsra fordulását. Többször találkoztak Szemere Bertalannal, aki teaestélyre magához hívta őket. Május 10-én indult Buzogánnyal Londonba. Naplójában felséges élményként örökíti meg a tengeri utazást. „Csak itt kap az ember valami sejtelmet a végetlenről, örökről: az Istenről. Félelem helyett csodálat fogja el a lelket."

Jakab József után (1847) ők érezték először az angol unitárius testvérek rokonszenvét és szeretetét. Nem ok nélkül mondja: „Londoni mulatásom örökre kedves emlékekkel van összekötve lelkemben." Az otthontól való két évi távollét után meleg fogadtatásuk kétszeresen hatott rájuk. Épen ez időben volt az angol és külföldi unitárius társulat évi közgyűlése, melyen, mint az egyház képviselői, résztvettek. Ezen a közgyűlésen tette Steinthal, aki csak nehány nappal azelőtt érkezett vissza Erdélyből, azt az indítványt, hogy jövőre egy magyar unitárius ifjú részére a Manchester New College-ba ösztöndíjat, 100 fontsterlinget adjanak. Ferencz József ez indítvány meleg felkarolását részben személyes jelenlétüknek tulajdonítja. Öt hétig voltak Londonban, mialatt Martineau és Tayler több előadását hallgatták, aztán kirándulásokat tettek a vidékre. Steinthal figyelmeztetésére, hogy rövid idö alatt el lesz

zárva az út, jun. 22-én haza indultak. Naplóját a tengerbe dobta, mert félt az osztrák vizsgálattól és mert figyelmeztetést kaptak, hogy óvatosak legyenek. Jul. 19-én Kolozsvárra érkeztek. Másnap a rendőrségre idézték, kikérdezték, jegyzőkönyvet vettek fel, de semmi következménye nem lett.

Szeptemberben elfoglalta tanári székét. Tantárgya a számtan az I—V. o.-ban. Másodpapnak is megválasztották. Kedvező alkalom volt, mikor maga iránt figyelmet ébreszthetett, 1860 ápr. 29-én a Széchenyi emlékünnep. A templom zsúfolásig megtelt: „Soha többet akkora közönség előtt nem beszéltem s alkalmasint nem is beszélek soha — mondja feljegyzésében. — E perctől fogva nevem ismeretes volt nemcsak saját gyülekezetem tagjai, hanem e város lakói előtt is. Szónoklatom felől igen kedvezően ítéltek minden felé." 1860 okt. 15-én nőül vette Gyergyai Annát. A házassággal is úgy volt, mint a papsággal. Egyiket sem kereste s mégis mindkettő szerencsésen sikerült: az egyik hírt, nevet, a másik egy áldott jó nő karjai között boldog családi életet adott. 1861-ben Kriza püspökké választatván, az első papság megürült s Nagy Lajossal szemben megválasztották. Most harmadszor köszöntött be az eklézsiába. Tanári teendője is változott ezzel, mert most a teológia tanítását vette át. Ez arra indította, hogy „kedvenc tárgyát, a számtant háttérbe szorítva, a teológia tanulásának adja magát" Ennek a tanulmánynak első eredménye az 1864-ben megjelent káté. A papsággal járó terhes kötelességek miatt egészsége és testi ereje gyengülni kezdvén, 1866-ban káplántartásért folyamodott, mit az eklézsia készségesen megadott. Ez évben nem szolgált, de 1867-ben megkezdte szolgálatát. 1868-ban a háromszázados tordai zsinaton az egyik szónok ő volt. Másodpapok voltak alatta Nagy Lajos, Marosi, Simén. Nagy Lajos és Simén hivatás nélkül, kedvetlenül szolgáltak. Marosi csak a templomi szolgálatot végezte kedvvel, egyebet nem. A papság válságos helyzetbe került s Ferencz József, mert a felelősség őt terhelte, 1869-ben a papságról lemondott. Az eklézsia a lemondást nem fogadta el, hanem a konzisztóriummal úgy oldotta meg a kérdést, hogy az eddigi két másodpapságot megszüntette s helyébe egy rendes papot állított. Így megmaradt papnak. Az eklézsia megengedte a káplántartást úgy, hogy a fizetést az eklézsia adta. A másik pap Uzoni Gábor lett, kinek versenytársa Kozma Ferenc volt. Uzoni már megválasztásakor kedélybeteg volt. 1870-ben Bölöni Farkas Sándor sírján szivenlőtte magát. Káplánja Derzsi József volt, aki terhének nagy részét levette vállairól, mert mindig kész volt helyette szolgálni.

Kriza 1875 márc. 26-án meghalt. Koporsójánál az imát ő tartotta. A Magyar Polgár megemlékezvén a temetésről, utódjául őt említette. Neve bejárta a magyarországi lapokat. „Én inkább

megütődéssel, mint örömmel fogadtam a hírt, mert Isten látja lelkemet, a püspökségről sohasem álmodtam s arra, a legőszintébben szólva, sohasem gondoltam s helyzetem még azáltal is meg volt nehezítve, mert legjobb barátaim egyikével, Pap Mózessel, ki egyházi főjegyző volt, lettem versenytárssá." — Brassai a lappal kezében felkereste s felszólította, tegyen nyilatkozatot, hogy nem akar püspök lenni. Kijelentette, hogy a püspökséget nem kéresi, de nyilatkozatot nem tehet, ha nevetségessé nem akarja magát tenni. A püspökválasztó zsinat idejére nézve két vélemény volt. Némelyek el akarták halasztani a jövő év nyarára, mikor a négyéves kurzus szerint úgyis zsinatot kell tartani. Mások még ez ősz folyamán rendkívüli püspökválasztó zsinatot akartak tartani. A jun. főtanács határozata szerint elhalasztatott egy évvel. Ferencz József püspöksége mellett, amint egy másik fejezetben részletesen olvasható, fáradhatatlanul agitált Jakab Elek. A másik jelölt Pap Mózes volt, 17 éven át köz- és főjegyző, ki az egyházigazgatás minden részletét ismerte. *Bny* szerint[2] „élő archivum," ki csaknem minden idejét hivatalának szentelte. Szeplőtlen, határozott jellem, köztiszteletben áll. Ferencz Józsefet kitűnő egyéni, vonzó tulajdonságai mellett különösen általános magas műveltsége, páratlan szónoki ereje, irodalmi érdemei emelik ki. „Ezek által természetesen sokkal szélesebb körben lett ismeretessé, neve országossá, népszerűsége általánossá vált, míg jelölttársa irodai szűkkörű munkálkodását aránylag kevesebben ismerték s méltányolhatták." Az árkosi zsinat feladata lett a vezérek nélkül maradt egyháznak új vezéreket választani. Mert nemcsak püspököt, hanem a betegsége miatt visszavonult Kaáli Nagy Elek helyett főgondnokot is kellett választani. Ez állásra sikerült a majdnem egyhangú megállapodás, de a püspökségnél mind a két párt állott a maga jelöltje mellett. A Pap Mózes-pártiak az egyházi közigazgatás körüli hosszas buzgó szolgálatot akarták megjutalmazni. A Ferencz József hívei fontosabbnak tartották, hogy a püspöki székbe az első szónok s irodalmi működéséről is ismert egyén kerüljön. A tőtanács üléséről tudósító Bny, mint szemtanu, mondja: „Megható volt az utolsó percben néhány habozó választónak lelki tusakodása." A jelenvolt egyházi tanácsosok száma 120-ra ment, amennyi tudtunk szerint eddig egy zsinatunkon sem vett részt." A szavazatok közül 66-ot kapott. „Soha senkit e felemeltetés jobban le nem vert, mint engem. S ez egyedül Pap Mózesért... Én nem örvendhettem barátomért s azokért, kik őt sajnálták." De hát miért dobta magát az árba? — kérdi. Azért, mert a szabadválasztás elvét meg akarta menteni s mert rossz néven vették volna barátai, ha visszavonul.

---

[2] Az árkosi zsinat, K. M. 1876. 301—308.

Programmbeszédjében, lélekben megrendülve fogadja a választás eredményét. Elfogultságát növeli, hogy épen származása helyén választották meg. Istent hívja tanunak, hogy ő azt nem kereste, a püspökségre nem vágyott, sőt attól idegenkedett. Látja, hogy a választók bizalma nem emelkedett azon mértékig, mely kezesség lenne a terhes tiszt folytatására, mert érzi változó egészségi állapotát, erői gyengeségét, azok fogyatkozását. A külső vészek elvonultak vallásunk felől, de fél az ősi unitárius erők: az egymáshoz való ragaszkodás, a munkás hitbuzgóság, áldozatkészség, a közügyek iránt való meleg érdeklődés meglankadásától. A külső támadásoknál nagyobb rossz a saját kebelünkben terjedő közöny, szűkkeblüség és „a közdolgok iránt csak az önhaszon szempontjából való érdeklődés, mely vallásos életünkre is csaknem fenyegetővé vált." A közigazgatásban irányelve lesz: a közjó és igazság, a régi törvények megtartása, alkotmányos módon a szükséghez képest módosítása, a többségi akarat előtt meg fog hajolni. Igyekezni fog a tanárok, papok fizetését munkakedvük fokozása végett emelni. Minden alkalmat fel fog használni, hogy a vallásos életet üde frisseségben tartsa s ezért az egyházlátogatást már a jövő évben meg fogja kezdeni. Igyekezni fog a sajtó és közvélemény rokonszenvét biztosítani s ez érdekében követni fogja „hivatali elődje nyomát s evangéliumi szelid lelke példaadását." Egyik legfőbb kötelességének fogja tartani angol és amerikai hitrokonainkkal az eddigi atyafiságos viszonyt továbbfejleszteni. A konfesszió kérdésében az idő, az alkotmányos kormányzás, a szabadsajtó és tudomány alakító hatása a reform utján természetszerűen továbbhaladásra bírnak minket is. „*E programmadás azonban megkötő természetű* és az egyház joga lévén, jelszónk ez lehet: *előre.*" Pénzügyek terén oda kiván hatni, hogy a tőkék kellően gyümölcsöztessenek s anyagi erőink gyarapodjék. Végül bizalmát és barátságát kéri kisebbségben maradt jelölttársának, régi barátjának, a főjegyzőnek, „támaszkodva közel egy negyedszázad óta tartó barátságuk szent emlékeire" és reméli, nem vonja meg tőle támogatását. Hívei csak azért szavaztak rá, mert attól tartottak, hogyha most nem adják rá, többé nem lesz alkalmuk rá. Akik „szeretett barátomnak fonták a koszorut, egy rövid pillanattal később érkeztek meg ugyan, de a koszorut már sem az idő, sem emberek nem bánthatják. Épen fogja ő azt birni akkor is, midőn az enyémet, meglehet, hogy akkor már megtépázva, talán épen ő, siromba illeszti." És ezzel végzi: „Én csak adósságot fogok fizetni egész életemben, mely hogy meddig tart, nem tudom, de bármeddig tartson, egyházamé

---

[8] Imák és beszédek. Elmondattak az unitáriusoknak 1876-ban aug 27—28. napjain Árkoson tartott zsinati közgyülése alkalmával. Kolozsvár, 1876.

lesz.[3] Bny. szerint „szívből szólott és szívhez szólott, bizonyítják ezt úgy az ő, mint a hallgatók szeméből hulló könnyek."

Pap Mózes lemondott a főjegyzőségről, mit természetesnek találtak. Az állás betöltését egy évre elhalasztották, főkép azért, hogy megfontolják, célszerű lesz-e az adminisztrativ közjegyzői hivatalt egyesítve hagyni a főjegyzőséggel, vagy különválasztani a kettőt. Addig a jegyzőség megoszlva három tanárra bizatott: Kovácsi viszi az iskolaügyi, Nagy Lajos a pénzügyi, Derzsi József a közigazgatási jegyzőséget.

A hazatérő új püspököt Kolozsvárt az állomáson Simon Elek polgármester fogadta nagy tömeggel. Szept. 10-én Szebenben tisztelgett a királynál. 1877 jan. 4-én érkezett a király megerősítő levele, melynek az eddigiektől elütő két vonása van: magyarul van kiállítva s nem az erdélyi, hanem a magyar korona országaiban levő unitáriusok superintendensének szól. Az E. K. T. jegyzőkönyvileg tiltakozott a „superintendens" kifejezés olyan értelmezése ellen, melyből a püspök, vagy vallásunk jogainak megrövidítését lehetne kimagyarázni. 1877 jan. 28-án délelőtt, templomozás után, 11 órakor tette le a hódolati esküt Daniel Gábor királybiztos kezébe a főiskola nagytermében. Daniel üdvözletére adott válaszában történelmi visszapillantást vet egyházunk multjára s hálát ad a gondviselésnek, hogy a politikai és egyházi jogok tiszteletben tartatnak, a felekezetek törvényes szabadságukat háborítatlanul élvezhetik s a hit és lelkiismeret szabadságát egy fejlett irodalom és erős nemzeti közérzelem védi." Ezután Derzsi h. főjegyző üdvözlete következett, kinek beszédjéből helyénvalónak látom a következőket ideírni:[4] Egy nagyobb testület vezetője „*szem* kell hogy legyen, mely mindent meglát és sokat, látván, nem lát meg, *fül*, mely minden neszt észrevesz és sok lármát nem hall meg, *kéz*, mely folyton ültet, plántál és egyúttal folyton írt és gyomlál, *szív*, mely az egészért dobog s a lázat mérsékelni és fokozni birja, *fő*, mely a test lépéseit, cselekedeteit helyesen irányítja, *tűz*, mely égetés nélkül az egésznek meleget kölcsönöz, *mérséklet*, mely előtt az indulatok elsimulnak. Ezt kívánni igenis sok egy embertől. De akinek sok adatott, attól sok kivántatik. S az összes testi és szellemi erőknek mindezen megfeszítése és folytonos feszültségben tartása, mindezen sokoldalu munkásság elzártan, mondhatni titokban történik. A sokaság nem tud az átvirrasztott éjekről, a kimerülésről, bágyadtságról. A naptól azt kivánjuk, hogy minden reggel felkeljen, új erővel világoljon és árassza áldásait, ha vérző kebellel nyugodott is el . . . A közigazgatási főnök szerepe háládatlan is. Nem olyan, mint a szónoké, aki egy beszédével talán szíveket hódít meg.

[4] S. D. A hódolati eskü letétele fölött. Ferencz József püspökünk által. K. M. 1877. 33–47.

Nem olyan, mint az író tudósé, kinek szavait a tengeren túl is meghallják . . . Meglehet, hogy a főpásztori sok nézni, hallani, meggondolni és érezni való talán nem engedi meg, hogy mint régebb, ezentúl is úgy meglássa, hallja, érezze és végezze magánügyeit. Ámde a jó pásztor életét is adja az ő nyájáért . . . Legyen olyan, mint a porondos mész, mely a különböző kemény testeket egy nagy erős egésszé alkotja, mint a delej, mely a távoliakat is maga körül gyűjti. Álljon csupa szeretetből és tapintatos igazságosságból, mint Pál apostol kívánja a püspököktől s akkor ne féljen . . . Ne csüggessze az, hogy kevesen vagyunk. Jézusnak a 12 nyilvános tanítványon kívül volt még más titkos 70 tanítványa is. A Főtisztelendőséged tudvalevő 60 ezerén kívül lehetnek és vannak is még titkosok is. Több Saulusból lett már Jézus óta Pál. Különben is kicsiny csillag is képes volt hajdan bölcseket vezérelni az igazság bölcsőjéhez. Keresse ezután is az igazságot, mint eddig tevé s mi követjük"

Ezután a püspöknél 80 személyre terített asztal várta a résztvevőket. Délután 2—7-ig tartó közebéd zárta be az ünnepélyt, melyen vidéki és helybeli egyházi tanácsosok és a város különböző testületének képviselői vettek részt.

Püspökké választása fordulatot jelent életében nem egy tekintetben. Eddigi jelentékeny irodalmi munkásságát félbe kell hagynia, vagy nagymértékben korlátoznia s minden figyelmét jóformán az egyházkormányzás és egyházszervezés teendői foglalják le. Első püspöki körrendeletében (K. M. 1876. 381—386.) tudomásul adja megválasztatását az espereseknek s rámutat vallásközönségünk „új feladatára" Ez nem más, mint: azt az erőt, amit eddig a külső védelemre kellett fordítanunk, most már beléletünk megszilárdítására, önmagunk gyarapítására felhasználni, hogy a mult szenvedéseiért a jövőben keressünk vigaszt és elégtételt. Érzi a hivatal terheit és roppant felelősségét, de hiszi, hogy „atyafiúi szeretet által mérsékelt eréllyel" sikerül munkája, mert erősen bízik szándékai önzetlen tisztaságában, a gondviselésben és abban, hogy az esperesek „a mindenikünk előtt szent közügyért támogatni fogják". Az első főtanács után (1877 szept. 2—4.) följegyzéseiben egy évi munkájáról így elmélkedik: nincs oka magát semmivel vádolni, a főtanács is elismeréssel volt s ezt a püspöki évi jelentéssel kapcsolatban, *mely e nemben első volt főtanácsi gyűléseinken*, jegyzőkönyvileg ki is fejezte. De helyzete nehéz volt. A tanári kar jelentékenyebb része ellene volt megválasztásának. Még most is fájdalmas érzés fogja el lelkét, ha arra a hidegségre gondol, mellyel első püspöki látogatását, egykor jó barátai, fogadták s a polgármester által való fogadására tanártársai közül csak ketten (Simén és Kovács J.) mentek ki kezet szorítani vele. Ez a hidegség nem magáért, hanem a közügyért

búsította. Benczédi, Pap Mózes egy év alatt egyszer sem mentek konzisztóriumi gyűlésre. Berde, az új főgondnok, évi működése a semmivel egyenlő. E kedvetlen tapasztalatairól értesítenie kellett Jakab Eleket, kinek megválasztását legnagyobb részben köszönheti, mert ez (1876. XI. 30.) ezt írja neki: „A duzzogókat ne vedd számba, de ne is idegenítsd. Engedd juhászodniok s ha tán simulnának, vissza ne utasítsd". 1877 legelején (I. 10.): „Ha neked flegmád nagy lesz úgy elnyelni a mostani pilulákat, mint régen a bókok likörös cukorkáit, akkor dúsnak foglak tartani" A Magvető — nem jelenvén meg kellő időben — késése már kedvezőtlen benyomást keltett. De te még hallgass, hadd ismerjék el, amire eddig szemet hunytak, hogy pelikánja voltál a státusnak egy évtizedig, szívvéreddel tápláló korhatag paralitikus testét derék sikerével s fényes eredményével fáradhatatlan igyekezetidnek. Hadd érjék bennök a meggyőződés" Hódolati esküje után (1877. II. 9.) hosszú levelében minden irányban tanácsaival látja el: „Élj állásod tekintélyével és jogaival, bölcs és jézusi szelidségű eréllyel! De szimpatiát ne kunyorálj!... Az vagy nekünk, ami Simor a katholikusoknak. Meg ne húzd magad. Önérzeted legyen mindenkivel s minden hatósággal és hatalommal szemben... Tekintélyt s befolyást neked és státusunknak csak így szerzesz... Neked demonstrálnod kell ad captum, hogy a másik jelölt utánad maradt minden gondolható tekintetben, hogy veled nagyot nyert a státus s hogy te adsz díszt az unitáriusoknak, nem tőlük veszed azt".

Ezektől a „duzzogóktól" eltekintve, püspöksége elég szerencsés előjelek mellett indult. Alig érkezett haza a püspökválasztó zsinatról, a király erdélyi utazása alkalmával Szebenben kellett az egyház hódolatát tolmácsolnia szeptember 10-én. 14-én pedig értesítést kapott Török Pál dunamelléki református püspöktől, hogy egy jóakaró úr a protestáns egyházak javára alapítványt akar tenni s gondoskodjék október 15-én az egyház képviseltetéséről. Az értekezlet, melyre őt és Daniel főgondnokot kérte meg, az E. K. T., Budapesten a ref. főiskola tanácstermében volt s arról nevezetes, hogy az volt az első alkalom, midőn Magyarország összes protestáns püspökei közös tanácskozásra összegyűltek. Ez a jóakaró úr br. Baldácsy Antal, aki birtokát alapítványul hagyta a protestáns egyházaknak pusztuló egyházközségek megmentésére, inségesek s különösen építkező egyházközségek gyámolítására, püspökök és csekély fizetésü lelkészek díjazására, lelkészi özvegyek és árvák sorsának enyhítésére. Ugyanekkor tartotta Budapesten a második nyilvános unitárius istentiszteletet.

Állandó éberlétet és munkát kivánó egyházkormányzói teendői mellett marad még ideje és ambiciója arra is, hogy a politikai közélet mezején is munkát vállaljon. Már 1875-ben többen

felszólították, hogy Keresztúron, vagy Udvarhelyszék egyik kerületében fogadja el a képviselőséget a Deák-pártiak részéről. Figyelmeztették, hogy így alkalom nyílik Budapesten az unitárius érdekek előmozdítására. Gondolkodóba esett s kijelentette, hogy elvállalja a jelöltséget, de csak úgy, ha egyhangúlag óhajtják. Fellépett Szentiványi, de Orbán Balázzsal szemben elbukott. Ő pedig visszahúzódott. 1884-ben br. Kemény György tordaaranyosmegyei főispán kérdezte meg, nem lenne-e hajlandó elvállalni a jelöltséget, tekintettel arra, hogy e kerületben Torockó központtal sok unitárius választó van. Kezdetben vonakodott, gyenge egészségi állapotával mentegetve magát. A főispán ragaszkodott hozzá s biztosította, hogy beleegyezése nélkül nem kezdenek akcióhoz. Ugyanekkor, március havában, Gyarmathy Miklós és Szász Domokos kérték fel, hogy Kolozsvár egyik kerületében lépjen fel. De ezt határozottan visszautasította az itt uralkodott elkeseredett pártviszonyok miatt. Ugyanaz évben Sigmond Dezső képviselőjelölt érdekében beszédet mondott (Magyar Polgár, 1887. 86. sz.), melyben kijelenti, hogy a szabadelvű párthoz tartozik, melyet 9 év óta állandóan gúnyolnak, pedig ez a kormány nemcsak óhajtásokat, hanem tényeket is tud felmutatni s messze kiható alkotásokra is hivatkozhatik. És jól esik lelkének, hogy akit egykor kézenfogva vezetett az iskolában s tán értelmi kifejlődéséhez is hozzájárulhatott, most polgártársaival együtt ő is tisztelettel adózhatik. 1884 május 15-én a torockói kerület küldöttségének felkérésére a jelöltséget elfogadta. Az egyház vezetői között többen nem helyeselték e lépését. Ő úgy érezte, hogy haszonnal fog járni egyházi ügyeinkre s meg akarta menteni a kerületet egy unitárius képviselőnek. És a miniszterelnöktől is kapott felhívást. Programmbeszédében (Magyar Polgár, 1884 110. sz. és külön lenyomatban is) kifejti, hogy Torockó és vidéke népe iránti rokonszenv mellett az vezeti, hogy a főrendiház küszöbön álló reformjára nézve mindenek véleménye egyezik abban, hogy a protestáns püspököknek ott helyet kell adni. De hát miért a szabadelvű pártban? kérdi és megfelel rá: „Reám nézve a szabadelvű elnevezés ellenálhatatlan hatást gyakorol. A szabadelvűség légkörében nőttem fel. Ez, mondhatnám, hitvallásom. Ott vannak ennek gyökérszálai az 1848. évi törvényekben, melyek új eget és új földet teremtettek édes hazánkban. Avagy a lelkiismeret szabadsága épen az én sokat üldözött vallásom törvényesítésében túl a Királyhágón is nem a szabadelvűségnek eredménye? A függetlenség hangzatos, de ábrándos jelszava helyett híve maradok a szabadelvű pártnak, amely sem hátrafelé nem csúszik, sem előre nagyot nem ugrik, hanem megfontolva, a viszonyokat kellően mérlegelve, bölcs elővigyázattal lépésről lépésre, de biztosan viszi előre az állam hajóját. Ez szerinte az igazi szabadelvűség kritériuma.

Hazánk egyik büszkeségének, a lelkiismeret szabadságának korlátozására soha kezet nem nyujtok s azon leszek, hogy a különböző egyházak és vallásfelekezetek közötti testvéri viszony a teljes jogegyenlőség alapján minél inkább érvényesüljön." Idéztem beszédéből ezt a részt, melyből világosan látszik, hogy politikai állásfoglalását is vallásos meggyőződése határozza meg. 1884 jun. 13-án megválasztották Miksa Imrével szemben. A kortes-nóták közül feljegyezte ezt:

Megyen Miksa batárral,
Ferencz József szamárral,
Többet ér ő szamáron,
Mint a szamár batáron.

Az Ellenzék kiadótulajdonosa, Ürmösi Lajos, hevesen támadta. Az egyház főbb emberei tartózkodó álláspontot foglaltak el e kérdésben. Az 1884. évi főtanácstól engedélyt kért az elvállalására. Berde főgondnok megfontolandónak mondta, vajjon nem szolgál-e a képviselőség a püspöki tekintély kisebbítésére, mert a püspök helye a főrendiházban van, ott vannak a r. katholikus püspökök is. Raffaj Károly keresztúri felügyelő gondnok — függetlenségi párti — teljességgel nem tartotta a kettőt megférőnek. A főtanács az engedélyt megadta. 1884 okt. 4-én alakult meg a ház. Okt. 6-án beválasztották a közoktatási bizottságba. A sok járás-kelés, sok emberrel való megismerkedés kizökkentette a rendes kerékvágásból s jó hatással volt egészségi állapotára. Képviselői működésének első ténye egy beszélgetés a miniszterelnökkel. A főrendiház reformja iránti törvényjavaslat egy 21 tagú bizottságnak adatott ki, melybe nem jelöltek unitárius tagot. Ez ügyben volt a miniszterelnöknél, mire őt jelölték s meg is választották. A főrendiház reformjára vonatkozó vitában a bizottságban nov. 21-én felszólalt. Kiemelte, hogy a javaslat azáltal, hogy a protestáns püspököket is beviszi, újabb lépést tesz az 1848. évi törvények megvalósítása felé a vallási egyenjogúság kérdésében. Felszólalásának az volt a célja, hogy majd a részletes tárgyalásnál jogot nyerjen a főgondnok és püspök tagsági jogáért harcolni. Fel is szólalt, de Tisza nem engedett álláspontjából. Ezért a bizottság nyilt ülésén nem vett részt. A zsidók részéről való képviselő törlése nagyobb vitát keltett. Ő is felszólalt, természetesen a vallásegyenlőség és szabadság szellemében és sajnálta a zsidó tag kihagyását. S a törlést csak azért szavazta meg, mert kijelentették, hogy a főrendiháznak a hozzájárulását most úgy sem lehet várni.

A második ülésszak 1885 szept. 27-én nyilt meg. A közoktatási bizottság tagjául most is megválasztották. Középiskoláink állami segélyezése iránti kérést kellett a főtanács határozata szerint személyesen átadni küldöttséggel. Folytonos

gyengélkedése miatt — mondja feljegyzéseiben — a parlamentben, meglehet, nem marad nyoma életének, mert bizony a beteges ember csak félember. A harmadik ülésszak 1886 szept. 18-án nyilt meg. Ez időben tett lépéseket, hogy orvosoltassék az a sérelmünk, hogy iskoláink nem vétettek fel segélyezésre, holott folyamodásunkat még 1885-ben beadtuk s a közoktatásügyi miniszter a segélyezést kilátásba helyezte. Mikor Buzogányt nyugdijazták, Trefortot arra kérte, hogy legalább egy fogalmazói állást biztosítson nekünk, de csak gyakornokit helyezett kilátásba. A következő képviselőválasztás alkalmával Bethlen Géza főispán rábeszélte, hogy ne lépjen fel Torockón, hanem hagyja a kerületet Huszárnak. Visszalépett. A torockói kerületből való „kipolitizáltatása" miatt Abrudbányával akarták kárpótolni, hol hárman kerültek szóba: ő, Boér Béla és Sigmond Ákos. A főispán felkereste s megkérdezte tőle, hogy a 9000 frt költséget vállalja-e. Erre kijelentette, hogy nem reflektál Abrudbányára. Igy ért véget 1887 május 27-én képviselősége.

A tanárokhoz való viszonyát püspökké választásának előzményei nem kedvezően befolyásolták. Mint püspöknek az egyház kormányzásában legértékesebb és nélkülözhetetlen munkatársai és támogatói a tanárok voltak. Feljegyzéseiben mondja, hogy azért is nem tartotta magára nézve kivánatosnak a püspökséget, mert annak barátai éppen a tanárok között voltak a legkevesebben, akik az idősebb mellőzésével nem igen tudtak kibékülni. Tudta, hogy mint püspöknek leggyakoribb érintkezése velök lesz és igyekezett érdekeiket a méltányosság határai között támogatni. 1885-ben a főtanácson két tanár száláspénz-kérése keltett nagy vitát s hivott ki ellenszenves megjegyzéseket. Ferencz József indittatva érzi magát védelmükre kelni. „Lehet ugyan kifogást tenni tanáraink ellen. Én sem vagyok mindnyájokkal megelégedve. De másfelől látom s 9 évi püspökségem meggyőzött arról, hogy tisztelet kolozsvári konzisztorainknak, de itt a tanárok nélkül közigazgatásunk teljesen megszűnik, fennakad. Ezért védelembe kellett vennem a tanárokat, nem annyira az irántuk való barátsági érzelemtől, mint vallásközönségünk érdekeitől indíttatva. Valóban a mi embereink, úgy látszik, nem tudják eléggé felfogni és méltányolni azokat a szolgálatokat, melyeket tanáraink a köznek nemcsak a tanítás, de a közigazgatás körül tesznek". Az 1885. évi főtanács egyházi törvényeink kodifikálását mondta ki s végrehajtását az E. K. T.-ra bízta. „Nó megválik, mondja feljegyzéseiben, mikor lesz ebből valami, ha ezt is nem a tanárok csinálják meg". A tanárok fizetése az államsegélyre vonatkozó szerződés megkötése előtt sohasem volt kielégítő, még a mindennapi kenyeret is alig biztosította. Azért állandóan békétlenkedtek, zúgolódtak és követelőztek. Mikor az 1891. évi főtanács kimondta a keresztúri hatodik tanári szék szer-

vezését, a püspök erről elmélkedve attól fél, hogy maholnap nem kapnak tanárokat a csekély fizetésre. 1892-ben behozzák a tanárok *korpótlékát*, de csak a 20 éven felül szolgáltak részére. „Nagy haladásként" könyveli el. Az 1894. évi főtanácsnak kényes tárgya volt az országos tanári nyugdijintézetbe való belépés. Kényes volt a kérdés, mert a papság féltékeny volt azokért az előnyökért, melyeket a tanárok élveznek. Sikerült megoldani úgy, hogy a papság nem zúdult fel, mire nem kis mértékben befolyt az ő állásfoglalása s a papoknak a megnyugtatása, hogy most már minden erőnket a papi állomások és javadalom gyarapítására fordítjuk.

A XX. században a tanároknak az a helyzete, melyet eddig az egyházi közigazgatás rendszerében elfoglaltak, némileg változott. Az eddigi közigazgatási, pénzügyi és tanügyi jegyzők helyét és teendőit a *titkár* veszi át. A tanárok száma is megszaporodik: 8-ról 12-re, majd 16-ra emelkedik. 1902 márciusában 4 tanár beiktatása alkalmával feljegyzi: vajjon meglesz-e bennük (2 átállott kath.) a ragaszkodás egyházunkhoz, ami nélkül bármily jeles tanárok legyenek, csak félnyereségünk. E kérdés lelkére nehezedik, mert úgy tetszik neki, hogy eredetileg unitárius születésű tanáraink is az újabb nemzedékből már kevésbé hordozzák szívükön az iskola ügye mellett az egyház közügyeit is. Külön célnak tekintik a főgimnáziumot. Pedig csak eszköz egyházunk fenntartására, mely nélkül egyházunk is megszünt volna, vagy nem birna azzal a jelentőséggel, mellyel bír.

Még csak egy nyilatkozatát idézem. 1923 dec. 31-én feljegyzi, hogy az esti templomozáson kevesen voltak, a tanárnék közül csak egy. Ezek a mostani tanárnék, úgy látszik, ha istenfélők is, de nem nagyon buzgók. „A mostani tanárnék miatt be is zárhatnók a templomot".

Hála és meleg szeretet kapcsolta a kolozsvári eklézsiához.

Ferencz József a kolozsvári első papságban kevés híján két évtizedig szolgált s életének legszebb emlékei kötik ez eklézsiához. Feljegyzéseiben nagy melegséggel emlékszik meg erről az időszakról, melynek az alapján a hívek, mint egészen kezdő embert, majdnem tenyerükön hordották s már hetekkel előre meghívták asztalukhoz. Ez időben a templombajárást a hívek nagyon szépen gyakorolták. Mindjárt püspöksége elején 1878 május 5-én az árkosi zsinaton adott programmjához híven vizsgálatot tartott a kolozsvári egyházközségben, ahol 1815 óta nem volt püspöki vizsgálat. A közgyülést üdvözlő beszédében megmondja, miért. Ez az eklézsia egykor az egész vallásközönség kormányzására befolyt, annak úgyszólva konzisztóriumát képezte s ezért nem szorult folyton kézenfogva vezetésre. De a helyzet azóta megváltozott s nem akarja, hogy a törvényszerű püspöki vizsgálat teljesen elévüljön s a gyakor-

latból kimenjen. Az eklézsia eddig úgyszólván kívül állott az egyházi közélet szféráján, a konzisztórium és a főtanács határozatairól alig vett tudomást máskor, mint midőn követei a főtanács üléseire meghivattak. De más célja is van. A kepe eltörlésével bedugult jövedelemforrások érdekében az egyházközség tagjait áldozatra akarja felhívni. Aztán az 1873 évi szervezeti törvény még nincs életbeléptetve s a presbiterium megválasztva, abban az eklézsiában, melyben Dávid Ferenc először hirdette nyilvánosan az egyszemélyü Isten ésszerű tanát, amely annyi nagy és jeles emberünket látta templomában imádkozni: „Bizony, bizony, a kolozsvári eklézsiának, mint napnak az égi testek között, mint ég felé nyúló magas toronynak a község házai között, úgy kell fényleni, úgy kell kiemelkedni a buzgóságban, a vallásszeretetben, az áldozatokban minden más eklézsiánk mellett". És végül feléledő emlékei majdnem elérzékenyítik. A kedves emlékek hosszú sorára gondolva, így végzi: ez emlékekre „lelkem most is örömmel száll vissza, mert nincs mellettük fullánk és tövis, csak jóakarat, szeretet és érdemeim feletti közelismerés és közbecsülés a hívek részéről, amelyek e pillanatban is kétszeres erővel újulnak meg keblemben".

Tíz esztendővel később, 1888 pünkösdjén prédikált a kolozsvári templomban. Mióta püspök lett, nem állt e szószéken, csak az úr asztalánál. Egészségi állapota miatt nem mert vállalkozni rá. Oly jól esett — mondja, — hogy most megtehette. Látta, hogy a közönségnek is tetszett, ami mutatja, hogy nem vesztette el a régi szeretetet és tiszteletet. Ő maga is meg volt elégedve beszédjével s ösztönzést is akart adni a papoknak, hogy a szószéket emelje. Mikor 1895-ben a bölöni zsinat 40 éves papi és tanári működésének jubileumát ünnepelte, a kolozsvári egyházközség gondnokának (Gyulay László) üdvözletére így felelt: „Legyenek meggyőződve, hogy az a hála, mellyel én kolozsvári eklézsiánk iránt tartozom s amelyet mélyen érzek keblemben, csak éltem végével fog megszünni... Hiszen ez eklézsia nevelt fel engemet, templomának szószékén kezdettem meg, előbb mint segéd-, majd mint rendes lelkész imáimmal az Istenhez szárnyalni s a híveket az örökélet beszédével táplálni. És a díszes gyülekezet nemcsak örömmel fogadta az ifjú szónok szárnypróbálgatásait, hanem templomgyakorlásával, az isteni tiszteletekben való tömeges részvételével buzdított, bátorított és lelkesített úgy, hogy amire csak nehezen tudtam volt magamat rávenni, a papi szolgálat nekem a kolozsvári gyülekezetért hovatovább mind nagyobb gyönyörűségemmé, mondhatni, lelki élvezetté lett" És kifejezi sajnálatát, hogy mostanában olyan ritkán tud szolgálni azoknak, akiknek köszönheti papi pályáján az elért sikereket s mint mondják, „szónoki jóhírnevemet" Egy hónappal később

(szept. 29.) úrvacsora alkalmával prédikált annak emlékére, hogy 40 évvel azelőtt köszöntött be papnak Kolozsvárra. Úgy érezte, hogy tartozik ezzel Kolozsvárnak, mely annyi szeretetet és jóindulatot tanúsított iránta segéd-, másod- és rendes papsága alatt. Templomozás után a nők külön s a férfiak is külön megjelentek nála s üdvözölték. Papi működésének 60-ik évfordulóján, 1915-ben, Borosnak a papság nevében mondott üdvözlő beszédjére, melyben szónoki sikereit emelte ki, azt válaszolta, hogy ezt annak tudja be, hogy kolozsvári hívei, mint segédlelkészt már 20 éves korában mondhatni karjaikon hordozták, keblükre emelték, beszédeit örömmel hallgatták s a templomot szinte tüntetőleg gyakorolták".

Régi egyházi törvény írja elő nemcsak a püspök közvetlen hatósága alá rendelt eklézsiák megvizsgálását, hanem az egész egyház minden egyházközségére kiterjedő ú. n. *püspöki vizsgálatot.* Ez a törvény az idők folyamán már-már kezdett kimenni szokásból. Székely Sándor 1847-ben és 1851 végén, Kriza 1864-ben tartott utoljára vizsgálatot Keresztúr-kör néhány gyülekezetében. Ezért programmjába vette, hogy minden egyházkörben minden gyülekezetet meglátogat, mert meg volt győződve a látogatások hiterősítő hatásáról. De hosszú püspöksége alatt sem tudta megvalósítani, részben gyenge egészségi állapota miatt, részben azért, mert a püspöki teendők az egyházszervezés előhaladó munkájával nemhogy apadtak volna, hanem sokasodtak.

1877 jun. 16-án tartott vizsgálatot Torockón és Torockószentgyörgyön Kovácsi Antallal. Ez volt első ilynemű hivatalos ténykedése. 1878 jan. 26—29-én Tordán tartott vizsgálatot. Sok aggodalommal készült erre — mint feljegyzi —, mert a tordaiak, egy-kettő kivételével, Pap Mózes-pártiak voltak, ott laktak rokonai, legjobb barátai. Reményén felül jól sikerült. A városi dalkör szerenáddal tisztelte meg. A *Kelet* (1878 jan. 29. 24. sz.) azt írja e látogatásról, hogy vallászkülönbség nélkül mindenki hallani és gyönyörködni akart a püspöki szónoklat szépségében s a templom szűknek bizonyult a közönség befogadására. Beszédjének bája és szépsége mindenkit elragadott. A *Haladás* (1878 jan. 30. sz.) terjedelmes tudósításban emeli ki a püspök szívhez szóló, megragadó beszédjét, mellyel a hallgatóságot valósággal elragadta s hozzáteszi: „Tordára minden unitáriusnak vágyódni kell", mert ez a város az unitárizmus bölcsője. 1878 május 5-i kolozsvári vizsgálatról már megemlékeztünk.

1880 okt. 2—29-én Maroskörben tartott vizsgálatot, mely maga kérte fel erre. A legjobb eredménnyel folyt le. (K. M., 1880. 345—348.) Istentiszteletet Marosvásárhelyt a reformátusok kis templomában tartott, melyet a reformátusok ajánlottak fel. Két és fél hét alatt 18 templomban beszélt.

1882 júniusában Torockón, Torockószentgyörgyön és Járában vizsgált. Nagy örömmel jegyezte fel, hogy Torockón az iskola a hívek buzgóságából és állami segéllyel újra épült. Okt. 7—16-án Tordaaranyoskör 8 egyházközségét látogatta meg, hol 41 év óta nem volt ilyen vizsgálat.

1883 jún. 3-án Mózes Andrással nehány elmaradt tordaaranyoskörí eklézsiát látogatott meg. Itt érte Kelemen B. halálának híre, mire haza sietett, hogy áldott lelkű, nemes öreg barátját eltemesse. A temetés után, jún. 10-én s következő napjain folytatta a vizsgálatot Túron, Szinden és Tordán.

1883 szept. 29-től okt. 12-ig a küküllői köri eklézsiáit látogatta meg.

1886 szept. 19-én a homoródalmási templom 100 éves fennállásának ünnepére ment le. Karácsonyfalván is beszédet tartott. Feljegyzéseiben azt mondja: hiszi, hogy látogatása nem maradt jó hatás nélkül az udvarhelyi körre, „melyet valószínűleg nem látogathat meg, mert sajnosan tapasztalja, hogy nem győzi az ilyen fáradságot. Pedig mily örömest járnám be összes eklézsiáinkat, hol mindenütt a legnagyobb szeretettel és tisztelettel találkozom. Igaz, hogy ez a püspököt illeti, de lehetetlen, hogy ne legyen része benne személyemnek is." Ezután még csak 1888 jul. 5-től 19-ig a háromszéki egyházközségeket látogatta meg Mózes Andrással. A többi egyházkör (keresztúri, udvarhelyi, alsófehéri és kolozsdobokai) meglátogatása hosszú püspöksége alatt nem került sorra. Ez lehetett az oka annak, hogy a marosi egyházkör 1910-ben indítványozta, hogy püspöki vizsgálat az összes egyházközségekben legalább 10 évben egyszer tartassék. A főtanács a szervezeti törvényre való utalással, amely azt írja elő, hogy az egyházköröket és egyházközségeket „koronként személyesen meglátogatja", további intézkedést nem tartott szükségesnek. Csupán élete utolsó éveiben, az imperiumváltozás után került sor megint az intenziv belmisszió sürgetése rendjén a püspöki látogatásokra, melyeket, felkérésére, helyette Boros főjegyző két ízben és két körben fáradhatatlan buzgósággal végzett el.

A rendszeres egyházköri látogatások elmaradása után azonban sok helyen szentelt fel templomot, tornyot, vagy imaházat, sőt magánházat is, iktatott be lelkészt, leplezett le síremléket, ünnepelt és üdvözölt jubileumokon papokat, tartott vizsgálatokat egyes egyházközségekben, Budapesten és a Királyhágóntúli részekben.

Püspöksége alatt következő *papszentelések* voltak: 1876-ban Árkoson, 1879-ben Székelykeresztúrt, 1883-ban Vargyason, 1887-ben Dicsőszentmártonban, 1891-ben Torockón, 1895-ben Bölönben, 1899-ben Székelykeresztúrt, 1903-ban Vargyason, 1907-ben Csókfalván, 1910-ben Kolozsvárt, 1915-ben Kolozsvárt, 1920-ban Kolozsvárt, 1924-ben Kolozsvárt és 1927-ben

Kolozsvárt. Ez utolsó ünnepélyen mondotta, hogy egyházunknak csak egy papja van, kit nem ő szentelt lelkésszé. És beteljesedett, amit beszédjében mondott, hogy életének ez volt az utolsó papszentelése.

Egyházi alkotmányunk szerint a püspöknek fenntartott jog az ú. n. *paprendelés* (ordinatio). Nagyfontosságú hatáskör, melynek helyes betöltésén fordul meg nagyrészben a hívek valláserkölcsi élete. A megfelelő embert állítani a megfelelő helyre. Ismerni az illető gyülekezet állapotát, szükségeit és ismerni a jelölt adottságait. Helyes itéletet kiván s azt az erkölcsi tekintélyt, amely a sokszor érvényesülni akaró magán- és személyi érdekek ütközése közben is a köz érdekének szolgálatát biztosítja. Egyetlen pap kinevezésénél történt meg 1892-ben hosszú püspöksége alatt, hogy az ellenpárt vezetői panaszt nyujtottak be rendelkezése ellen a főtanácshoz, amely azonban a panaszt elutasította s a rendelkezést helybenhagyta. A főtanács mély sajnálatát fejezte ki, hogy egy eklézsia félrevezetett tagjai a püspök intézkedése ellen panasszal éltek, megállapította, hogy eljárása teljesen korrekt, a törvénynek megfelelő, tehát jogos volt s iránta és a főgondnok iránt kifejezte legnagyobb bizalmát és tiszteletét. (1892. évi főt. 75. jk. p.)

Körleveleivel püspöksége első éveiben és az imperiumváltozás utáni időkben kereste fel híveit gyakrabban. Első ilyen körlevelében (1877 dec. 17-én 365. sz. a.) mondja: elszomorítja hogy a tudomány, ipar, kereskedelem halad, de az erkölcsökben hanyatlás van, nincs fogékonyság az istenészme iránt és érzékellen a vallás iránt. És szívökre köti a családi élet tisztaságát, a pap és hívek közötti meleg viszonyt, amilyen van szülő és gyermek, tanító és tanítvány, barát és barát között. Aztán a takarékos gazdálkodást, a földhöz való ragaszkodást és a vallásközönség közszükségeire való áldozó készséget. Aztán a templombanemjárás és vallási közöny megszüntetése érdekében lelkes munkára hívta fel paptársait. Azt szeretné, hogy nagyobb gyülekezeteinkben ne kétévenként, hanem *minden évben legyen konfirmáció*, mely a vallásos kedélyre mindig ellenállhatatlan benyomást gyakorol.

A 80-as években „égető seb volt egyházunk erkölcsi ábrázatán" a *vadházasságok* szaporodása. Más gyógyszert nem tud ellene, mint a jóakaratú intést és dorgálást. (K. M., 1880. 317.) Az 1888. évi főtanácsi jelentése szerint a vadházasságok réme a háromszéki körben is kisért s megbotránkozott azon, hogy némely egyházközségekben hétköznapokon egyáltalában nem tartanak istentiszteletet.

A század első tizede közepétől kezdve mind több gondot adott s több aggodalmat okozott a *kivándorlás*. 1905-ben többen folyamodtak hozzá, hogy küldjön nekik énekes-, ima-

és mesés-könyveket, hazafias költeményeket. Szomoruan jellemző, hogy nem papjai jelentéséből értesül erről a fájdalmas jelenségről, hanem közvetlenül. A papokat felhívja a cura pastoralis buzgó gyakorlására. A következő évben már az esperesi vizsgálószékek jegyzőkönyveiből értesül, hogy híveink a nehéz megélhetési viszonyok miatt számosan vándorolnak ki Amerikába. Ezek száma főleg a küküllői és udvarhelyi körben emelkedik. De az E. K. T. azzal vigasztalja, hogy ne mondjam: áltatja magát, hogy künn nem telepednek meg végleg, aztán vallásukhoz ragaszkodnak, adományokat küldenek haza egyházközségeik javára. Az 1907. évi csókfalvi zsinatra jelenti, hogy az Amerikába (642) és „Oláhországba" (342) kivándoroltakat összeiratta és rámutat arra a nagy vérveszteségre, amely nemzetünket s egyházunkat is éri, „ha a kivándorlás láza nem csillapul s enyhítésére országosan valamely módot nem találunk" A kivándorlás hovatovább mind nagyobb mértékben gyengítette sorainkat s 1911-ben a főrendiházban az államsegély megfelelő felemelését azon okból is kéri, mert szegény földmíves híveink a mindennapi kenyér megszerzéseért kénytelenek kivándorolni.

A háború előtt nem egyszer hangzott el a vád, hogy az egyház az anyagi és gazdasági kérdésekkel való egyoldalú elfoglaltatása miatt megfeledkezik tulajdonképpeni hivatásáról, a lelkek belső, lelki világának építéséről, a valóban pásztori munkáról. Ebben a vádban van valami igazság. S nem menteni akarjuk, csupán a dolgot helyes világításba helyezni, mikor rámutatunk arra, hogy az nemcsak nálunk volt így, hanem más egyházaknál is. Az 1912. évi főtanácsi bizottság ennek a kívánalomnak ad hangot, mikor a papok bensőséges tevékenységét s *téli vallásos estélyek* megtartásának elrendelését sürgeti. Az E. K. T. megjegyzi erre, hogy a Dávid Ferenc-Egyletben s más címeken papjaink, sok helyen tanítóink s más híveink segítségével vallásos estélyeket tartanak; de mégis felhivandóknak mondja az espereseket, hogy vizsgálataik alkalmával kérjenek be jelentést a papok ilyenirányu munkásságáról, mert kivánatosnak tartja, hogy a lelkészek a hívek szociális és valláserkölcsi élete iránt mind melegebben érdeklődjenek.

Eber figyelemmel állandóan az egyházi, társadalmi közélet ütőerén tartja a kezét s annak minden változását az egyházáért élő főpap gondos és lelkiismeretes mérlegelésével értékeli. Az *évi jelentések* a legjobb alkalom arra, hogy hallassa szavát és ítéletét a közéleti jelenségek s a korszellem felett. Az 1881. évi főtanácsot borus gondolatokkal nyitja meg, mert a kor anyagias irányát látja mindenütt elhatalmasodni, lelkesedni sem tudunk valamin, ha nincs önhasznunkkal összekötve. De öröme is van, hogy a mi kis országunk határai ter-

jednek, a közmíveltség és szellemi felvilágosodás szövetségeseink lettek. De örömét zavarja az, hogy a budapesti eklézsia megalapítását, a rendes papság szervezését senki sem fogadta kellő lelkesedéssel. 1882-ben és 1883-ban arról panaszol, hogy tekintélyesebb világi embereink nem érdeklődnek eléggé egyházi ügyeink iránt. 1897-ben nagy az öröme a lelkiismeret szabadságát biztosító országos törvény felett, de mégis aggódik az egyház jövőjeért, mert az összetartásban, egymás megismerésében és megbecsülésében, közös érdekeink közös szolgálatában közmondásossá vált régi unitárius szellem ma már nem oly eleven és termékenyítő erő, mint eddig volt. És erős szavakkal ostorozza az önzést, mely az egyházi közügyet nem áldozatra hívó oltárnak tekinti, hanem éléskamrának, melybe az ember szivesen benéz, míg tele van, de ha üres, hátat fordít neki. Anyagi segélyforrásaink gyarapodásával, úgy tapasztalja, fogy az önlevékenységi hajlam híveinkben is, egyházközségeinkben is. Szeretné, ha ezek az észrevételei csak az öreg korral járó aggodalmai lennének. A következő évben, mikor Berde fejedelmi alapítványa már ismeretes volt, úgy látja, hogy egyházunk előmenetelét nem saját buzgóságunktól és áldozatkészségünktől, hanem a véletlen szerencsétől várjuk, pedig ez csak olyan, mint a nap, amely hiába árasztja sugarait arra a fára, melyben a nedvkeringés már megszünt. Nem fognak azon egyetlen rügyet sem fakasztani, egyetlen gyümölcsöt sem érlelni. Anyagi eszközeink gyarapodtával nemhogy szükségeink apadnának és a panasz kevesebb lenne, de még több, mint volt eddig, míg csak tisztán önerőnkre voltunk utalva. Az 1907. évi rendkivüli főtanácsot megnyitó beszédében az egyházi életben is egymásra acsarkodó pártoskodást ostorozza: „Ahelyett, hogy kezet fognánk, egymással farkasszemet nézünk. S csak azért, mert nem egy úton igyekszünk ugyanazon közcél felé. Egymáson uralkodni akarunk inkább, mint egymásba fogózva egymást támogatni. Mindenki vezér akar lenni, tekintélyt nem ismer s azt hiszi, hogy ő találta fel a bölcsesség kövét, ő van az igazság birtokában, nem is említve azokat, akik vallás és Isten nélkül akarják reformálni a világot" És hozzáteszi: már koránál fogva is elvárja, hogy szavait ne csak meghallják, hanem meg is hallgassák s figyelmükre méltassák. A következő évben az együttérzést és összetartást ajánlja a hívek figyelmébe, melyre soha nagyobb szükségünk nem volt, mint most s amely a legnagyobb erő. Biztosabb a győzelem a kicsiny, de rendet tartó és fegyelmezett sereggel, mint a nagy táborral, melyben mindenki vezér akar lenni, parancsokat osztogatni; engedelmeskedni pedig senki sem tud, senki sem akar, sőt egymás ellen guerillaharcot folytatnak.

Igen fontos teendője *az E. K. T. ülésein, az egyházi és zsinati főtanácsokon való elnöklés.* Az E. K. T. az egyház

igazgató és kormányzó hatósága. Itt fordul meg az egyház minden ügye, tanügyi, közigazgatási, pénzügyi és gazdasági kérdések. Hányszor voltunk tanui annak, hogy a tárgyalás alatt álló sokszor bonyolult kérdések szerteszét ágazó szálai és az ütköző érdekek viharai között bölcs, higgadt, megfontolt és világos felszólalásaival és ítéleteivel rendet teremt, az indulatokat lecsendesíti, a zavart és homályt eloszlatja. Valóságos értelmi öröm volt szemlélni az ő vezetését s gyönyörködni a kétségek csomóját elvágó felszólalásaiban és az indulatokat lecsendesítő ítéleteiben. Mint Neptunus a háborgó tengereken, úgy uralkodott ő az indulatos lelkeken.

Ferencz József az 1877. évi első főtanácson saját intézkedéseiről *püspöki jelentésben* számolt be. Ennek a jelentésnek a következő nyolc pontja volt: 1. A királynál való tisztelgése. 2. Baldácsy-ügyben tartott értekezlet. 3. Belső emberek változása. 4. Papi szigorlatot tett ifjakról jelentés. 5. Belső emberek jövedelmének összeírása. 6. Hatósága alatt levő eklézsiák meglátogatása. 7. Népesedési viszonyok (lelkek száma 53.167) esketések, keresztelések, halálesetek és átállások. 8. Püspöki levelezés, főleg angol és amerikai hitrokonainkkal. Ezek a jelentés I. fejezetébe tartoznak, mely *Püspöki ügyek* nevet viseli. A főtanács kellemes meglepetéssel vette ezt a jelentést, *amely első volt e nemben* s „jegyzőkönyvileg fejezte ki a maga méltányló elismerését azért, hogy a főtiszt. püspök úr *azon jó szokást léptette életbe*, hogy saját intézkedéseiről is beszámolt a főtanácsnak, *amely püspöki első jelentésben örömét és megnyugvását találta*".

A millenium megünneplése tárgyában 1896 január 9-én javaslatot terjesztett be,[5] hogy közszükségeink fedezésére önkéntes adakozás és gyűjtés utján egy alapot létesítsünk és pünkösd első napján mindenik eklézsiában milleniumi istentisztelet tartassék. Azzal okolja meg, hogy vannak ugyan tekintélyes alapítványaink, de szükségeink is folyton növekednek. Mint a gyermek, ha nő, több gondot ad, úgy egyházunknak is fejlődésével nagyobbak a szükségei. És felsorolja legközelebbi szükségeinket: tordai iskolánk helyreállítása, a nőnevelésről való gondoskodás és szétszórtan lakó híveink lelki gondozására körlelkészi állomások szervezése. A javaslat elfogadtatván, Ferencz József gyűjteni kezdte az adományokat. 1909-ben az alap 10494·29 K. Felhasználására javasolja: a jövedelem $^1/_5$-e csatoltassék a tőkéhez, $^4/_5$-e adassék egy papjelöltnek külföldi egyetemi tanulmányaiban segélyezésre. De az alap csak akkor vétessék igénybe, mikor 20.000 K-ra növekedett, vagy esetleg 2 évi kamat áll rendelkezésre. Boros az alap nevéül ajánlta: *Ezer évnek emlékalapja* s azt is, hogy

[5] K. M. 1896. 55. l.

necsak papjelölteknek, hanem kiválóbb lelkészeknek is adassék, akik ismereteik gyarapítására külföldi tanulmányútra mennek. A főtanács hálás köszönettel fogadta s további kezelésre beutalta a közpénztárba. Boros javaslatát később tartja megoldandónak. Az 1911. évi főtanács a felsőfehér-kör inditványára kimondta, hogy gyakorló lelkészek is folyamodhatnak az ösztöndíjért. 1911—12-ben Zoltán Sándor volt az ösztöndíjon német egyetemeken, 1915—16-ra kijelöltetett Csiki Gábor, de a háború miatt nem mehetett ki.

A háború alatt 1915-ben (17. sz.) röpiratban rendelte el, hogy a harctéren levő hitsorsos katonáinkat írják össze, hogy kitünjék, hányan vonultak be, hányan estek el, vagy lettek nyomorékká, hány árvát, özvegyet hagytak maguk után, mert gondoskodnunk kell arról, hogy azok emléke egyházközségeinkben örökre fennmaradjon. A lelki gondozásra soha nagyobb szükség nem volt, mint ezekben a súlyos időkben. „Ha egy könnyet letörölhetünk, ha egy sóhajt felfoghatunk, ha egy lelket az elzülléstől, a bűnbe- vagy kétségbeesésből vigasztaló szavainkkal, vagy jó tanácsainkkal megmenthetünk, ezzel bizonyítjuk be azt, hogy méltó szolgái vagyunk az Úrnak s nem hiába viseljük a palástot". Legyenek rajta, hogy egy barázda se maradjon míveletlenül, a rászorultaknak testvéri szeretettel legyenek segítségükre, intsék híveiket takarékosságra. Gyakorolják a templomot a hívek lelki épülésére, az Istenben való bizalom megerősítésére. „Híveink soha a templomot nagyobb buzgalommal nem látogatták, mint most, mikor mindenkinek van miért, vagy kiért imádkozzék". A Dávid Ferenc-alap terhére 14.000 imádságos füzetet nyomatott a harctéren levő, vagy kórházakban fekvő beteg katonák s családjaik számára ingyen kiosztás végett. Az összeírás szerint hadbavonult 6692 katona, híveink 8·36%-a, 1915 aug. 8. istentiszteletel kapcsolatban rokkant katonáink részére gyűjtést rendelt el, mely 6895 K-t eredményezett. Kórházakban fekvő beteg katonáinkért istentisztelet tartását rendelte el. Felterjesztésben kérte katonáink részére tábori lelkész kinevezését.

Éppen a főtanács ülésezett, mikor 1916 aug. 27-én a román megszállás történt. Többen már aznap hazasiettek. De a háromszékiek még haza sem érkezhettek, útban találták menekülő családjaikat s velük vándorútra keltek ők is. Még Kolozsvárt is sokan elhagyták a várost. Heteken át láttuk itt átvonulni a menekülőket. Akik itt pihenőt tartottak, azokat tanyáikon meglátogatták, igyekeztek vigasztalni s amennyire lehetett, élelmükről gondoskodni. Délutánonként istentiszteleteket tartottak számukra. A menekült lelkészeket és tanítókat a menekülés alatt és hazatérésük után jelentékeny összegekkel segélyezték. Boros összeíratta a hadiárvákat s a Nyikó és két Homoród mentén ismertette a Pro Transylvania országos bizottságot.

Felvetették egy hadiárvaotthon létesítését az állam segítségével, a keresztúri főgimnázium mellett egy földmíves iskola szervezését. Az anya- és gyermekvédő tanfolyamra 4 nőt rendeltek. Aggodalmas volt a lelkészek jövedelemcsökkenése, ahol a kepe meg volt váltva. Erre tervezet is készült. A lelkészek utasítást kaptak, gondosan járjanak utána, hogy a hadiözvegyek és árvák megkapják segélyüket s az árvák elhelyeztessenek és iskoláztassanak. Az 1917. évi főtanács hálásan ismeri el, hogy az államtól rendkivüli segélyezés címén 97.414 K-t kaptunk. Az E. K. T. a hadiárvákat összeíratta. 85 eklézsiából bejött jelentés szerint 1916 végéig az elesett apák száma 314, a hadiárváké 741. Boros inditványára kimondta, hogy Tordán a volt gimnázium épületében *székely hadiárva-otthont* létesít. A bekövetkezett háborús események a terv megvalósítását meghiusították.

Mindezek mellett is a menekülés gyászos és izgatott hangulatában többször lehetett hallani a vádat, hogy a „központ" nem törődik a határán átvonuló híveivel.

1918 nov. 15-én együtt tanácskoztak a római katholikus, református és unitárius püspök és a kolozsvári ág. ev. lelkész s e nehéz és sorsdöntő napokban *közös pásztorleve'et* bocsájtottak ki, melyet Majláth, Nagy Károly, Ferencz József és Teutsch ág. ev. püspök nevében Kirchknopf helybeli lelkész irtak alá. „Ez a kézfogása a három protestáns egyháznak a római katholikus egyházzal történelmi jelentőséget adott ennek az értekezletnek", mondja Ferencz József. Meghatározták, hogy 2—2 tag mindenik egyházból állandó egyházi tanácsot fog alkotni, mint ilyen a szükséghez képest egybegyűl s a fennforgó ügyekben tanácskozik és intézkedik. A közös sors és veszély tudata mind erősebbé kovácsolta az összefogást s 1920 jul. 24-én a magyar egyházak *felekezetközi tanácsának* megalakulására vezetett. 1919 dec. 19-én a három püspök együtt ment el a közoktatási reszort főnökéhez, Braniştehez s 10 pontban előterjesztették sérelmeiket. Különösen pedig azt kérték, hogy ezt a tanévet engedje bevégeznünk tantervünk szerint s ne kivánja, hogy a II. félévben a román nyelvet taníttassuk, hanem csak fokozatosan indítsuk be.

Már 1918 dec. 24-ről megérkezett a kormányzótanács vallás- és közoktatásügyi osztályától az értesítés, hogy a dec. 1. gyulafehérvári gyülés határozata alapján a román királysággal egyesített területen átvette az ügyek vezetését. Az 1920. évi (aug. 29—30) főtanács elé az E. K. Tanács jelentése csupa aggodalmat keltő dolgokat tár elé: a románnyelvű iratok a kormányzótanácstól, majd az ezt felváltó államtitkárságtól állandóan belevágnak autonómiánkba; az agrárreformot előkészítő intézkedések az egyházi vagyont veszélyeztetik.

Az összeomlás első idejében a belső hitéletet ébresztő

és a csüggeteg lelkeket erősítő munkában a püspök derekasan kivette a részét. Költő Gábor (Reformtörekvéseink. U. K. 1919. 6.) szerint „utóbbi időben általános volt az a nézet, hogy egyházi életünkben bizonyos stagnáció és ennek nyomában bizonyos elégedetlenség, nyugtalanság észlelhető". Hát ha ez nem is volt „általános", bizonyos elégedetlenkedő zúgolódás mindenesetre volt észlelhető bizonyos frakciók részéről. Most az Unitárius Közlöny, mint hivatalos lap megindulásával alkalmas eszköz adódott a püspöknek arra, hogy körlevelek által híveihez szóljon. 1919 szept 8-án áldozatra hívja fel a híveket elemi iskoláink fenntartása, újak létesítése és a lelkészi állások fenntarthatása végett a kepézés visszaállítása iránt. Nov. 10. körlevele szerint fájdalommal értesült, hogy a hétköznapi istentiszteletek nem oly látogatottak, mint a háború alatt. Kéri, inti, buzdítja őket a templom szorgalmas gyakorlására; aztán a legáció mindenáron való fenntartására, mert az részben gyakorló iskola, részben egy kis jövedelem s a híveknek változatosság az istentiszteletben. Sőt jónak látná, ha a szomszédos lelkészek koronként felcserélnék egymást a vasárnapi istentisztelettartásban. Decemberi körlevelében a karácsony alkalmával a szeretetet köti hívei lelkére. És maga is sírva vígasztalja híveit: „Maholnap talán a mosolygást is elfelejtjük, annyi bú és bánat, aggodalom és kétely környékez". Évek óta a felkelő és lenyugvó nap csak újabb meg újabb fájdalmakat hoz, de örömre se nem ébredünk, se nem fekszünk. Valóságos küzdelem és lelki tortura egész életünk egyénileg, társadalmilag, nemzetiségileg és egyházilag. „De legyen a hit a jobb jövőben a Vestaláng kebletekben!" 1920 január 31-én új harangok vételére, az elromlott orgonák kijavíttatására hívja fel a híveket. Márc. 21-én, a húsvét alkalmából, az örök élet és halhatatlanság hitének ápolását köti a hívek lelkére. Május 30-án (591. elnöki szám) a lelkészeket figyelmezteti a hívek lelki gondozásának fokozottan éber munkájára s a nyári vasárnapi iskola pontos megtartására Ezt a rendeletet később (1101—1920.) még nyomatékosabban megismétli különös figyelemmel arra, hogy a háború óta az ismétlő iskola jóformán szünetel s a gyermekek 10—12 éves koruktól iskola nélkül nőnek fel. 1921-ben (1921. E. K. T. sz.) megkereste a hatóságot, hogy a korcsmák vasárnap d. u. zárva tartassanak, táncra olyan időben adjanak engedélyt, mely a vallásoktatást nem zavarja és a lelkészeknek az egyöntetűség érdekében megrendeli, hogy szorosan tartsák magukat a Vezérfonalhoz. És figyelmezteti a lelkészeket, hogy nem hatalmi szóval kell a tanításra összegyüjteni az ifjakat, hanem a lelkipásztori nemes és meleg hatások erejével. 1920-ban (1736. E. K. T.) rendeletet ad ki alapítóink és kiváló egyházi embereink sirjának rendbentartásáról.

1920-ban a vallásügyi miniszter felhívta a hűségeskü letételére. Az E. K. T. erre kifejtette, hogy addig nem teheti le az esküt, míg az állam és egyház közti jogviszony nem lesz rendezve. Erre az álláspontra helyezkedett a református és r. katholikus püspök is. Előbbinek a kerületi közgyülés engedélyét kellett kikérnie, utóbbinak a pápa felmentését esküje alól. Ezt megkapván, az esküt letették. Erre táviratilag jelentkezett Ferencz József is eskütételre s korára és egészségügyi állapotára hivatkozva, kérte, hogy székhelyén tehesse le. Beleegyeztek. Kérdés volt, hogy az E. K. T.-i ülés keretében történjék-e, mint 1877-ben. Úgy oldatott meg, hogy a gyülés összehivatott ugyan, de az eskütétel alatt felfüggesztetett. Csak a két főgondnok, főjegyzőhelyettes és egyházi titkár vettek részt, a többi tanácsosok csak hallgatókként voltak jelen. Az ünnepélyről a kiküldött bizottság az E. K. T.-nak jelentést tett. Május 16-án megkapta a szenátus elnökségének értesítését, hogy letett esküje folytán tagja a szenátusnak s vegyen részt munkásságában. Jul. 31-én Petala tábornok a trónörökös tiszteletére villásreggelire hívta, este 10 órára pedig estélyre. 1922 ápr. 25-én Banu vallásügyi miniszternél tisztelgett, ki azelőtt meglátogatta. Előadta, hogy nekünk csak egy egyházkerületünk van s ő a Magyarországon levő unitáriusoknak is püspöke s most oltani joghatóságát nem gyakorolhatja. Pedig azok, kevés számuk miatt, külön kerületet nem alkothatnak. Lelkészeiket is innen kell vinniök. A miniszter azt válaszolta, hogy emlékirattal forduljon a kormányhoz, mert ezt csak diplomáciai úton lehet elintézni. 1924 jún. 2—7-ig Bukarestben volt, négy miniszternél tett látogatást, volt a szenátus ülésén is, 6-án d. u fogadta a király, aki már azelőtt kitüntette a román korona nagytiszti rendjével. Előadta írásbafoglalt sérelmeinket, amit a király elkért tőle. Az 1921. évi főtanácsot megnyitó beszédjében mondja: „Mint most már törvényes alattvalók, először tartjuk főtanácsi gyülésünket." És kifejezi, hogy 45 évi püspöksége alatt nehezebb viszonyok között még a világháború alatt sem éltünk, mint a közelebbi egy-két év alatt. Iskoláink fenntartása, újak állítása, tanáraink, tanítóink, lelkészeink, köztisztviselőink fizetése, az agrár-törvénnyel szemben birtokaink megvédése, a kormányrendeletekkel szembeni magatartásunk napról-napra annyi gondot ad, hogy azokat közmegnyugvásra mind megoldani teljesen lehetetlen. Püspöki jelentésének legszebb részlete az, melyben rámutat angol és amerikai hitrokonainkkal való régebbi viszonyunk elmélyítésére. Ez az összeköttetés reánk nézve „erkölcsileg szintúgy, mint anyagilag, egyaránt megbecsülhetetlen s ők is érzik és méltányolják ezt, hovatovább mind nagyobb jelét adva irántunk, mint idősebb testvér iránti rokonszenvüknek és jóindulatuknak. Közelebbről is budapesti házunkat megváltották s az ma már tehermen-

tes tulajdonunk, ami nélkülök csak 10 év mulva lett volna."

Ferencz József tanári, papi és püspöki működését az egyház és hívei, sőt maga a főtanács is több alkalommal méltányolta és ünnepelte, nem egyszer széles körre kiterjedő ünnepély keretében. Ilyen ünnepély volt az, melyet az 1895. évi bölöni zsinat keretében tartottak *lelkészi és tanári működésének 40. évi jubileuma* alkalmával. Erről az ünnepélyről a *Székely Nemzet* (1895 aug. 24. sz.) így emlékezik meg: A Ferencz József püspök örömünnepét nagy szűkkeblűség volna egy kis felekezet ünnepének itélni. „Nem az unitáriusok örömnapja ez, hanem a szabadelvű társadalomé." Nem egy vallásfelekezet teszi le a nagy kötelességek hazafias teljesítésében agguló főpásztor elé tiszteletének és elismerésének zálogát, hanem az egész társadalom kifejezi osztatlan örömét a nemzeti fejlődés egyik legkiválóbb előharcosa iránt. Azért járulunk mi is szivesen az ünnepelt egyházfő jubileumához legőszintébb üdvözletünkkel." Az ünnepély lefolyását Boros összeállításában[6] olvashatni. Daniel főgondnok üdvözlő beszédjében kiemeli, hogy 40 éven át úgy szolgálta a hazát és egyházat, hogy környezetének bizalma, szeretete és tisztelete évről évre fokozódott. „Lelkének egész erejével kormányozta egyházközönségünket. Ügyeinek kezelésében és ellenőrzésében töltötte el napjainak nagy részét. És egyházunk közelebbi fejlődésében övé az oroszlánrész. A zsinat e szavakkal ismeri el érdemeit: „Főtisztelendőséged nemcsak a tanteremben tett nagy szolgálatokat, mint a tanuló ifjak által szeretett és nagyrabecsült tanár, hanem a szószéken is, mint a szónoklat nagymestere, a gondolat tisztaságával, közvetlenségével és őszinteségével, a kifejezés bűbájával és lelkesítő hatalmával, mint egyik legfontosabb egyházunk, a kolozsvári egyháznak számos éven át fáradhatatlan lelkésze, majd pedig mint püspök mindnyájunknak lelkesítő szónoka, a hallgatók lelkének építője, vigasztalója és erősítője, az egész egyháznak pedig büszkesége, olyan hatást gyakorolt, amelyet mindnyájan hálával és köszönettel ismerünk el." Beszédei egyházi irodalmunkban „jelentékeny helyet fognak betölteni s irodalmi művei nélkül az elmult 40 esztendő irodalma nemcsak hézagos, hanem szegényes is lenne". „Egyházunk szervezetének korszerűbbé tétele, egyházközségeink ügyeinek helyes vezetése érdekében olyan fontos javaslatokat tett és léptetett életbe, amelyeknek áldásos hatása már is érezhető. A kivülről jövő támadásokat bölcs előrelátással mindig szerencsésen eltávolította. A külföldi hitrokonokkal fennálló barátságot erősítette, bensőbbé és mele-

[6] Emléke Ferencz József unitárius püspök, kir. tanácsos lelkészi és tanári működése 40. évi jubileumának. Kolozsvár, 1895.

gebbé tette. Örömmel ismerjük el és nyilvánítjuk, hogy a gondjaira bízott talentumokat gazdagon kamatoztatta egyházunk javára és gyarapodására." Ez tanári, lelkészi és püspöki érdemeinek szép elismerése és tárgyilagos értékelése.

A lelkészek- és tanítóknak ez alkalommal átadott *Emlékkönyvé*-ben az egyházkörök emléksorokban fejezik ki elismerésüket. Az aranyostordai kör e 40 évet „unitárius világunk második fénykorának" mondja. A küküllői kör családi szeretetét, humánus érzését s „mindeneket felülmuló hazaszeretetét" emeli ki. A marosi kör áldásos működését abban látja, hogy „kezét egyházunk valláserkölcsi életének ütőerén tartja", mely kapcsolat melegségét az 1880 októberében tartott első püspöki vizsgáló körútján érezte. A keresztúri kör szerint példányképünk, tanácsadónk, vezérünk, vigasztalónk, „mindenben mindenünk". Az udvarhelyi kör reméli, hogy korát „Ferencz József századának" fogják nevezni, mert egyházának elismerést és tiszteletet szerzett, termelte a vezéreszméket, azok letéteményese, legilletékesebb szónoka, két marokkal szórja azokat alkalmas és alkalmatlan időben, valóságos megtestesült „keresztény magvető". És végül, a felsőfehéri kör szerint, ő a jó pásztor, ki életét adja az ő nyájáért s ezért általános szeretet, bizalom és ragaszkodás veszi körül. A lelkészek nevében Kelemen Albert, a kolozsvári tanárok nevében Boros Sándor igazgató, a keresztúriak nevében Sándor János igazgató, a kolozsvári egyházközség nevében Gyulai László gondnok, a budapesti egyházközség nevében Lőrinczi Dénes segédlelkész, a nők nevében Ugron Jánosné, a leányok nevében Raffaj Irma üdvözölték. Mindezekre az üdvözletekre külön adott meghatott lélekkel válaszokat.

25 éves püspöki működésének jubileumát 1901 szept. 23-án ünnepelte meg az egyház főtanácsi ülés keretében. Daniel főgondnokával együtt annak emlékére, hogy 1876-ban Árkoson egyszerre választattak az egyház vezetésére, az egyház megfesttette arcképüket az E. K. T. terme részére s ez alkalommal leplezte le. Az üdvözlő beszédet P. Horváth Kálmán főgondnok mondotta, kivel a püspök — talán Kelemen Benőt és Jakab Eleket kivéve — a legbizalmasabb és legmelegebb baráti viszonyt tartotta. Ez a melegség árad ki már megszólításából: „Szeretett püspököm, édes főpásztorom!" Lehetetlen ebből a minden ízében igaz és találó jellemzésből nem idéznem a következőket: „Miben emeljem ki az egyház iránti érdemeidet, ki egész életedet ennek felvirágzására szentelted? Ha van hű sáfár és lelkes apostol, te bizonnyal az vagy. Eggyé lettél vele, mint dió a héjával, a csiga a házával. Nagy szivednek és fényes elmédnek minden gyökérszála egyházunk talajához van nőve és azzal a hosszú együttlét alatt annyira összeforrva, hogyha egyike ezen szálaknak meg-

lazulna, vagy elszakadna, pótolhatatlan veszteség érné mindkét felet. Te nem tudnál élni egyházad szolgálata nélkül és az egyház csak idővel épülné ki elvesztésedet. Ha ki akarnám mutatni, hogy mi voltál és mi vagy te nekünk, elő kellene adnom egyháztörténetünknek minden eseményeit, mióta püspökünk lettél, melyre rányomtad egyéniségednek jellegző bélyegét, hogy meglássák, mily éltető lelke vagy összes egyházi intézményeinknek." Mindezekért adja egyházunk minden tagjának őszinte szeretetét és tiszteletét és az ifjú nemzedék nevében igéri, hogy nemes példaadását, „mellyel mindnyájunk előtt jársz a kötelességek teljesítésében", követni fogják.

Ez évfordulón elmult életének emlékeit idézve, feljegyzi: még mindég leverőleg hat lelkére, hogy legjobb barátjával szembeállítva, az ő kezéből kellett kivennie a pálmát. Ezt a kort 22 elődje közül csak négyen (Beke, Almási, Agh, Lázár) érték el. Nyugodtan néz az egyháztörténetíró birálata elé. Az E. K. T. évi jelentésében ezzel a megjegyzéssel (főt. jkv. 30. l.) érinti ez eseményt: „egyházunk ekkora és oly rohamos haladást egy időszakban sem mutatott fel, mint a legközelebbi 25 év alatt. Különös kegye-e az isteni gondviselésnek, avagy némi jutalma a bölcs kormányzásnak, hogy egyházunk két kormányzó férfia épen most tölti be püspökségi, illetőleg főgondnoki működése 25 évét, amikor *új főiskolánk, egyházunknak három és félszáz éven át talán legnagyobb alkotmánya*, készen áll".

1905 május 4-én a Baldácsy-alapítvány meghatalmazottjainak közgyűlésén volt s 6-án a budapesti Dávid Ferenc-Egylet felolvasóülésén, melyen — amint feljegyzi — a legnagyobb meglepetés érte. Mert Ürmösy Miklós egyesületi elnök, a felolvasások megkezdése előtt üdvözölve, megemlékezett *lelkészi működése 50-dik évfordulójáról* s Perczel Ferencné alelnök átadta az egylet védnökéül történt megválasztásáról szóló oklevelet. Ez a teljesen meglepő jubiláris üdvözlet — amint írja — majdnem zavarba hozta. A felolvasó ülés Martineau születésének 100-dik évfordulója ünneplésére volt szentelve. A felolvasást követő közvacsorán Bedő és Kozma Gyula méltányolták érdemeit és az évforduló volt a pohárköszöntők főtárgya. Másnap a lapok is méltatták az ünnepély jelentőségét.

1906. évi (nov. 4—5.) főtanácsot megnyitó beszédében P. Horváth főgondnok indítványozta, hogy a püspököt a főtanács *30 éves püspöksége évfordulóján* írásban üdvözölje és fejezze ki sajnálatát afelett, hogy betegsége miatt az üléseken nem vehet részt. „Az ő működése jól átgondolt és létesített intézményekben fénysugárként vonul végig egyházi életünkön. Nevét már egy programmhoz köti a köztudat, melynek táblájáu az önzetlenség, egyházunk iránti áldozatkészség és a kötelességteljesítés ércbetükbe öntve jelzik, milyen kell hogy legyen egy

püspök, ki nyájának lelki és anyagi javát szivén hordja és fejleszteni tudja". Ezt az üdvözletet a főgondnok vezetése alatt egy bizottság élőszóval is tolmácsolta a betegen fekvő püspöknek.

Születésének 80., papi működésének 60., püspökségének 39. évfordulóját az 1915. évi főtanács (aug. 29—30.) ünnepelte meg. P. Horváth Kálmán főgondnok üdvözlő beszédében vagyonunk megtartásában és gyarapításában való gondosságát emelte ki. Arra törekedett, hogy „a szükséges egyensúly soha meg ne bomoljon és inkább maradjon valami későbbre is. Kijelölve az arra vezető útat, azon megmaradtál, ha az egyház érdeke így kívánta akkor is, ha nem tetszett mindenkinek". A Dávid Ferenc-alap és a millenáris-alap, ma mintegy 110.000 K, „a Te személyes gyüjtésed eredménye". Berdére, ki egyházunk vagyoni állását reményeinken felül megerősíté, nagy befolyással volt. Hogy egyházunk vagyonilag ennyire gyarapodhatott, ezt elsősorban az előrelátó megfontoltságának köszönhetjük. Egyszer azt írta neki egy levelében s most ismétli, hogy nekünk, az egyháznak szükségünk van rá, mint a mindennapi kenyérre. Boros a lelkészi kar nevében üdvözölte. Tanulókori benyomásaiból emlékszik, „milyen büszke önérzettel hasonlították össze a magyar egyházi szónokokat s milyen jól esett nekik, hogy Ferencz Józsefet, a mi papunkat legelsőnek tarthattuk. Meghallgattunk mi másokat is, de csak abban állapodtunk meg, hogy olyan szépen, olyan kedvesen nem beszélt egyik is". Ünnepli benne „az unitárius egyházi szónoklás újkori mintáját és mesterét és hódol „a szónoklattannak 30 éven át tanára előtt". És üdvözli „vallásunk reformemberét". Elődei kénytelenek voltak két úrnak szolgálni. Ő a nemzeti élet új szellemi áramlata folytán „új köntöst adott a hitigazságokra" s ma már nemcsak hisszük, hanem valljuk is, hogy unitáriusok, egységhívők vagyunk. Neki köszönjük, hogy 300 év multán újra megzendült hitünk a délibábos rónákon. Az ő behizelgően hódító beszédei szereztek barátokat nekünk abban a fővárosban, amelyben azelőtt nem ismerték az unitárizmust. Üdvözli az egyház olajos korsójának bűvös kezelőjét, ami lehetővé tette, hogy a harctereken küzdő katonáinknak ingyen 14.000 imádságos könyvet küldhettünk, hogy immár az irodalom művelésére is jut valami; a szerencsés főpásztort, „ki a szenvedések pusztájából a jóllét földjére vezéreltette nyáját, ki a kis Erdély határán túl a Balaton partjáig kiterjesztette egyháza határait; akinek nehéz gondjai voltak amiatt, mert aggódott, hogy „az ifjú többet mer erejénél. Melyik apának nem voltak aggodalmai. Ne aggassza a forrongó erő, még ha olykor ki is csap medréből. Elég a mesternek egyetlen szerető szava és a vihar lecsendesül" Hosszasabban idéztem e beszédnél, mert igen sikerültnek s a püspököt találóan jellemző, lendületes

üdvözletnek tartom. A püspök az üdvözletekre adott feleletében szerényen elhárítja magáról az érdemet s azt mondja, hogy ő csak *igyekezett* kötelességeit teljesíteni s talán egy-egy életrevaló gondolatot is termelt s hogy ezt tehette, azt a bizalomnak és szeretetnek tulajdonítja, mellyel körülvették, szónoki sikereit szintén s annak, hogy a templomot szinte tüntetőleg gyakorolták. Szóval egész érdeme csak: *az igyekezet.* A főtanács hálás érzelmekkel ismeri el érdemeit először a gimnáziumi, majd a teológiai tanárnak, kolozsvári papnak, 39 év óta főpásztornak, kinek megnyerő és mintaszerű szónoklataival, a pontosságban példás tanári munkájával, irodalmi tevékenységével, egyházunk kormányzásában bölcs vezetésével, a jótékony áldozatkészség felébresztésében elsőrendű befolyásával tiszteletetgerjesztő és hálát érdemlő nagy része volt".

Ugyanez alkalommal a városi tanács, a református és ág. ev. egyházak vezetőségei meleg és őszinte ünneplésben részesítették és a kolozsvári hívek is, Fekete Gábor főgondnok vezetésével, aki püspöksége alkotásait értékelő üdvözlő beszédében püspökségét „az unitárizmus második aranykorának" nevezte. A püspök mélyen meghatott beszédjében köszönetet mond az elismerő szavakért, a bizalomért és szeretetért, mert ezeknek köszöni, hogy azzá lehetett, amivé lett. „Mert én nem azok közé az emberek közé tartozom, akik olyanok, mint az erős fák, melyeket ha a vihar megráz, még erősebbekké lesznek. Én azok közé a gyenge növények közé számítom magamat, melyekre csak a nap melege és fénysugara hat; engemet csak az a meleg és szeretet, melyben részesültem, táplált, csak az fejtette ki minden erőmet". Aggasztja, hogy vajjon megfelelhet-e kötelességeinek és a vele szemben támasztott várakozásoknak. De igyekezni fog s ha nem vonják meg továbbra sem szeretetüket és ragaszkodásukat, hiszi, hogy még hátralevő élete sem lesz káros szeretett egyházára.[7] Ugyanakkor a K. M. is üdvözli.[8] Rámutat a 20 éves és a 80 éves Ferencz József korának hasonlóságára, midőn a templomba vigasztalásért és erőgyűjtésért csak úgy tódult a nép, jól átgondolt, mérsékelten haladó könyveire, melyben a fejlődés szitáján kihullott vagy megmaradt tételeket a haladó korszellem fényénél magyarázza, az angol és amerikai unitáriusokkal való viszonyunk elevenebbé tételére és arra a csöndesen építő és melegítő tevékenységre, mely a társadalom osztatlan elismerését, tiszteletét szerezte meg számára anélkül, hogy a figyelmet magára kívánta volna fordítani. S ha egyházunk a közvélemény részéről valamely elismerésben és megbecsülésben részesül, abban neki, az ő mindenkitől tisztelt és nagyrabecsült személyének nagy része van.

---

[7] Püspökünk 80 éves. K. M. 1915. 235—239.
[8] Ferencz József u. o. 257—260.

Egy évvel később, 1916-ban a főtanács ünnepelte *püspökségének 40 éves fordulóját.* P. Horváth főgondnok üdvözlő beszédjében rámutatott arra, hogy püspöksége alatt voltak olyan bonyolult esetek, mikor bölcsessége, előrelátása és a szeretet szava csillapította le a szenvedélyek fellángolását és hogy csak jóakarói és barátai vannak. Gvidó a lelkészkar nevében alkotásai között a lelkészi nyugdíjintézetet emelte ki, melynek megalapozását, kiépítését és továbbfejlesztését neki köszönhetni. „Olyan ő, mint a nap, mely minél magasabbra emelkedik, annál áldásosabban árasztja szét súgarait". Dr. Gál Kelemen kollégiumi igazgató az iskolák nevében üdvözölte. Az unitárius egyháztörténelemnek ez a kora — mondotta — megtalálta a maga emberét és a kormányrúdhoz került vezér megértette az idők jeleit és intéseit, az uralkodó irányelveket és eszméket... Egyházunk és iskoláink történetének egykori megírója minden nevezetesebb fordulónál, minden kiemelkedőbb határkőnél, minden újabb gondolat felvetődésénél ott találja szellemét, mely vezet és irányt mutat, ha elcsüggedést lát, lelkesít, a céltól elkalandozót visszatéríti, a széthúzó elemeket összetartja, a túlmodern törekvéseket fékezi s ott van mindenütt, hogy mindenek ékesen és szép rendben folyjanak, nemcsak a templomi szószéken és a tanári katedrán, nemcsak a közigazgatás zöld asztalánál, hanem az irodalmi fórumon is és ott is, ahol megfáradt és megterhelt lelkeket kell gyógyítani. A püspök felelete azt mutatta, hogy lelke tele volt aggodalmakkal, mert olyan dolgokat kívánnak némelyek, amelyekre nincs pénzünk s azt gondolják, hogy az egyházi életben is kell lenni, mint az államiban egy formális ellenzéknek, mely a kormányt folytonosan zaklassa, szorongassa. Ez az oka, hogy öröméhez aggodalom is járul s nem tagadja, hogy többször gondolt nyugalombamenésre.

1925-ben a főtanácson Ferenczy főgondnok üdvözölte *életének 90-ik és püspökségének 50-ik évfordulója küszöbén.* A főtanács elévülhetetlen érdemei elismeréséül kifejezte hálás köszönetét. Vári Albert a K. M.-ben (1925. 80—81.) *1925 aug. 9.* c. cikkben emlékezik meg az évfordulóról s a társadalom megbecsülésének osztatlan megnyilvánulásáról, amely kifejezésre jutott. Kiemeli mindenek felett életének nemes egyszerűségét, kifinomult lelkivilágát, mely elzárkózott az üres jelszavaktól és divatos áramlatoktól is, de a megcsontosodott orthodoxiától is.

Az 1926. évi főtanácsot megnyitó főgondnoki beszéd szintén üdvözölte s különösen elnöki minőségében kifejtett tevékenységét, elnöki megnyitóit és évi jelentéseit emelte ki s azt a fáradhatatlan munkásságát, mellyel nemcsak híveinek, hanem az egész magyarságnak méltányló elismerését váltotta ki. Vári[9] helyesen

[9] Az ötvenéves főpásztor K. M. 1926. 105—108.

értékelő és melegen méltató sorokban állítja be az ötvenéves püspököt az unitárius egyháztörténelem utolsó ötven évének középpontjába, mert az egyházi élet mozgalmai vagy az ő lelkéből indultak ki, vagy az ő történelmi alakja körül szövődtek. Az ő egyénisége, gondolkodása és lelkisége határozza meg ez ötven év történelmét.

A királytól több izben kapott kitüntetést. Először 1878 márc. 22-én a *királyi tanácsosi* címet. Előbbei közül csak Kriza kapta meg. Azért örül neki, mondja feljegyzéseiben, mert egy neme az egyenjogosultságnak, melyért annyit küzdöttek elődeink. 1896-ban a milleniumi ünnepélyek alkalmával a király *a II. osztályu vaskorona-renddel* tüntette ki. A kitüntetés nagyon meglepte, mert előzőleg semmi neszét nem vette, nem tudakozódtak nála előre. Jelentőségét abban látta, hogy már a protestáns püspökök sincsenek a királyi tanácsosságra szorítva. Harmadszor születésének 80 éves fordulója alkalmával 1915 aug. 24-ről a *Ferencz József-rend nagykeresztjével* tüntette ki, mikor Tisza miniszterelnök is igen melegen üdvözölte. Az egyház küldöttségét több izben vezette a király elébe. Igy 1887 szept. 22-én Kolozsvárt, 1895 szept. 22-én szintén Kolozsvárt, midőn a király a kollégiumot is meglátogatta és az E. K. T. termében nevét az aranykönyvbe beírta. E látogatás részleteit a püspök egy füzetben megírta és kiadta.

1905-ben Daniel főgondnok lemondván főgondnoki állásáról, meghivót kapott a főrendiházba. Kezdettől fogva hátránynak tekintette egyházunkra nézve, hogy csak a főgondnok volt tagja s míg a r. kath. püspökök mellett benn ül a ref. és luth. püspökök közül 3—3, az unitárius püspöknek nincs helye ott. Felfogása az volt, hogy ez bizonyos tekintetben azt mutatta, hogy egyházunknak nincs annyi joga, mint a többinek. 1906 május 29-én a delegáció póttagjának választották.

A közhatalom változása után a király a román korona nagytiszti rendjével tüntette ki.

Érdemes ennek a fáradhatatlanul munkás és kötelességtudó embernek, akinek egész élete, minden gondolata és törekvése az egyház jóvoltáért és előmeneteleért van, kissé betekinteni a magánéletébe, mit naplójegyzetei tesznek lehetővé. 1860 okt. 15-én lépett házasságra Gyergyai Annával, özv. Gyergyai Ferencné legkisebb leányával. Már külföldre menetele előtt ismerték egymást, külföldről is leveleztek. „Őszintén megvallva, a házassággal is úgy voltam, mint a papsággal. Keresni egyiket sem kerestem s mégis, elmondhatom, hogy mindkettő szerencsésen sikerült. Egyik hírt s nevet, a másik egy áldott jó nő karjai között boldog családi életet adott. Mert Nina, mint feleség és anya, egyaránt egyike azon nőknek, akiket az életben ritkán találunk fel s nem tudunk eléggé nagyrabecsülni." Igy nyilatkozik nejéről, mikor legbizalmasabban ön-

magának tesz vallomást. És ez az áldott melegség és boldogság ömlik el minden szaván, mikor a nyilvánosságnak beszél nejéről, vagy a nőkről. Az 1895. évi bölöni zsinaton a 40 éves papi jubileumát üdvözlő nők küldöttségének mondja válaszában: „Nem tudom megköszönni a nőknek azt a befolyást, amely az én pályámon mindég érvényesítette magát. Megvallom őszintén: amilyen vagyok, én azt részben és leginkább a nőknek tudom köszönni. Hiszen mikor mint 20 éves segédlelkész Kolozsvár templomában felállottam, a nők voltak, akik az első palásttal megtiszteltek és ők voltak, akik eljárva beszédeimre, azokból nemcsak magoknak vettek lelkesedést, hanem visszasugározták rám is, ami lelkükben élt... Nem veszik rossz néven, ha kijelentem, hogy papi pályám sikereiben nőmnek is nagy érdeme van. Érdeme van, mert megengedte, hogy az egyház érdekeit híven szolgálhassam". Es 1920-ban, okt. 16-án, mikor gyémántlakodalmas családi ünnepén nagy küldöttség élén a főgondnok és az ujonnan szervezett tanárképző nevében Márki Sándor rektor után a nők nevében Ürmösi Károlyné üdvözölte, így felelt: Hálát ad az Istennek, hogy megérte az évfordulót, mert az őt ért sok szerencse között a legnagyobb a családi élet. „Isten oly nővel áldott meg, ki boldoggá tudott tenni. Ő nem nyüg volt rajtam, hanem mindenkor és mindenben segítőtársam. Dolgaimban sohasem akadályozott és soha meg nem bosszantott, hanem mindég kötelességem teljesítésére sarkalt". Még déli szundikálásából is fel-felriasztotta, ha jött a képviselőtanács ülésének ideje. Ezért mondja, ha van érdeme, abban részes ő is. (K. M. 1920. 124—127.)

Ugyanilyen melegség ömlik el az írásán, mikor családi életének más vonatkozásait jegyzi fel, mikor gyermekei születnek s nőnek, iskolába kerülnek s tanulmányaikat sikeresen végzik. És milyen mélységes fájdalom tépi a lelkét, mikor Anna leánya (1886. I. 11.) tifuszban meghalt. Mikor nagyapa lett (1887. III. 11.), így elmélkedik: „új öröm forrása fakadt fel családi életünkben, amit én megérni sohasem reméltem. De mily boldog kedves leányunk és szeretett férje első gyermekükkel" Gyermekeit inti, nógatja, serkenti, mert az a meggyőződése, hogy „szeretni kell a gyermeket, de a túlságos engedékenység sohasem szolgál előnyükre". Mikor egyik fiát sub auspiciis regis avatták doktorrá, kimondhatatlan örömet érez szívében. 1887-ben a dicsőszentmártoni zsinat után Kapuson meglátogatta édesanyja sírját. „Ó mily boldog lenne, ha láthatná püspök fiát, mint én boldog voltam, hogy sírhantjára legalább egy könnyet ejthettem". 1910 szept. 11-én ellátogatott szülőfalujába. Szomorú benyomásokat kapott. Szülőházából pajtát csináltak. A gyümölcsös felverve gazzal, burjánnal. Minden elhanyagolt, rendetlen, piszkos állapotban. A kapubejárót, „mely mellett

álló kövön gyermekkoromban sokat ültem", lefényképeztette, amint nejével ketten ülnek a kövön. És feljegyzéseit így végzi: Sic transit gloria mundi.

A régi püspöki szállás, melyben Kriza is lakott, nagy családjának nemsokára szűknek bizonyult. 1880-ban kérte a főtanácstól szállása megnagyobbítását. De a főtanács, bár maga is szükségesnek látta azt, költség hiánya miatt elnapolta a határozatot. A kérdés aztán a kollégium kibővítésével kapcsolatosan intéztetett el az 1885. évi főtanácson. Az eddigpüspöki lakást, ahol jelenleg a leányotthon van, a kollégiumi hoz csatolták s a szemben levő Biázini-féle ház emeletét, ahol jelenleg a püspök lakik, átadták püspöki szállásul.

Egészségi állapota 93 évre terjedő hosszú életén át mindíg gyengelábon állt. Napirendjének helyes beosztásával, az ételek gondos megválasztásával és nyári fürdőzésekkel kellett óvnia egészségét és munkaereje fenntartását. Hogy a püspökséget nem kereste, elfogadásától vonakodott, annak is egyik okául gyenge egészségi állapotát hozta fel. Állandó gyomorbetegség kínozta. 1880 nyarán feljegyzi, hogy hatodszor volt fürdőn. Marienbad, Borszék, Radnaszentgyörgy, Tusnád, Előpatak, Rohitsch azok a helyek, melyeket hol egyedül, hol családja egyik vagy másik tagjával felkeresett. 1884 december 31-én feljegyzi, hogy az évekkel hanyatlani érzi erőit. „Életem fáját már rég marcangolja a féreg: ez a gyógyíthatatlan betegség, melynek pusztító erejét még inkább érzem szellemi és lelki, mint testi életemben". És panaszolja, hogy az agy nem működik többé azzal a könnyedséggel és kedvvel, nem önként születnek a gondolatok, hanem kényszergetéssel kell azokat mintegy kierőszakolni. Órai munkához napok kellenek s az eredmény akkor sem felel meg várakozásának, mert hiányzik a kedély, „ez az isteni lehellet a szellemi gyümölcsökön". 1885 januárjában majdnem baleset érte. Koronka esperest temette el Benczédivel. Hazajövet a részeg kocsis a Felek innenső oldalán leesett a bakról. A négy ló veszettül nyargalni kezdett. Ha a kocsi letér az útról s felfordul, el vannak veszve. De a kocsis mellett ült ifjú leugrott, nekiiramodott s megállította a lovakat. Már el volt készülve rá, hogy Körmöczi sorsára jut. A lapok közreadták a balesetet, mire levelekkel, táviratokkal halmozták el szerencsés megmenekülése alkalmából. 1886-ban (V. 10—VI. 12.) dr. Fischhof városligeti vízgyógyintézetében volt „egészsége tatarozására". E kúra óta, mialatt azonban bizonyos szellemi tompultságot érzett, kevesebbet szenvedett gyomrával. 1887 jul. és aug. hónapokban Előpatakon és Tusnádon volt s régen nem érezte magát olyan jól, mint itt. Mintha teljesen kimaradt volna gyomorbántalma.

1892 áprilisában panaszol, hogy hivatalos teendőin kivül keveset tud dolgozni. „Bizony, bizony, maholnap csak fuimus.

A korral a kór is gyarapszik. Az ember inkább csak vegetál, mint él" 1897 telén folyton gyengélkedett, nem tudott dolgozni, még hivatalos teendői is fárasztották. Egy nap nem végez annyit, — mondja, — mint máskor egy óra alatt. Csaknem egy hétig vajudott egy üdvözlő beszéd (Fekete Gábor isk. főgondnok) megírásával. 1900 januárjában feljegyzi: mindinkább érik benne a gondolat, hogy vonuljon vissza, mondjon le a püspökségről, mert lankadni érzi erőit. 1901 nyarán Rohitschon volt. Kurája egy pohár melegített víz. Igazi üdülés volt. Könyveket vitt magával, de még ki sem nyitotta. 1905 januárjában feljegyzi, hogy bár egészsége jobb, mint évekkel ezelőtt, de „az estéli árnyékok mindinkább hosszabbodnak". 1906-ban (X. 10—XI. 20) vakbélgyuladásban fekvő beteg volt, miért a főtanácson részt sem vehetett. 1912 aug. 9-én, 77-ik éve betöltése napján. azt jegyzi fel, hogy egészsége javultabb, munkaereje nagyobb és bizalma is több az élethez. Ez év kedvező volt munkabirására, munkakedvére és egészségére. Ezt dr. Schmidt katonaorvosnak tulajdonítja, ki felismerte baját s Radnaszentgyörgyre küldte, melyet nehány évig járt. És Purjesznek, ki gyomorbaját sikeresen gyógyította s bizalmat öntött belé szuggeráló erejével. Születésének 82 éves fordulóján feljegyzi: „sohasem hittem volna, hogy ily kort élek, sőt volt idő, mikor ugyancsak per alatt állott életem s válságos volt megmaradásom". Most nincs oka panaszkodni s azért helyt áll, míg bírja.

1925 dec. 23-án vacsora után lefeküdni készültek. Éjjeli szekrényére egy kis konyakos üveget akart tenni, melyet egy szekrény tetejéről szokott levenni. Ezért székre állott, amely kicsúszott alóla s ő leesett, még pedig úgy, hogy nem tudott lábraállani. Nagy fájdalmai voltak. Azonnal hívták Gyergyait, másnap Steinert, ki a Vöröskeresztben megröntgenezte. Négy hétig feküdt ott. Az éjszakái terhesek voltak, mert nem tudott aludni, nem volt étvágya. Akkor hazavitték. Napközben felfelkelt s egy öblös karosszékben üldögélt. Este kártyázgattak. Gyergyai megindította sétálni fájós lábaival, de nehezen megy. A „sirásig menő elkeseredés" vesz erőt rajta arra a gondolatra, hogy még hónapokig fog szenvedni s mégis nyomorék marad. 1926 julius 4-én először volt templomban betegsége óta. 1927 aug. 10-én feljegyzi: a szobában, folyosón tud járni, de lépcsőn nem tud lemenni, csak ha viszik. Mikor leül, vagy felkél, mindig mások kell hogy segítsék. Szóval érzi, hogy ő bizony nyomorék s ha nem volna reménye, hogy lassan-lassan csak meggyógyul, inkább ma meghalna, minthogy nyomorék maradjon egész életére. 1927 novemberi főtanácson nem vett részt, de a lelkészszentelést ő végezte. És feljegyzi. hogy az utolsó két év alatt vidékre nem tudott kimenni. S mikor születésének 92 éves fordulóján köszöntötték hívei, válaszában fájdalommal mondja, hogy érzi, hogy nem ép ember s örömét

zavarja az a tudat, hogy már soha többé nem léphet szószékre.

Meghalt 1928 febr. 19-én reggel 1/26 órakor. Kívánsága szerint magyar ruhába öltöztették s ráadták azt a palástot, melyet pappászentelése alkalmával viselt. Ferenczy főgondnok ugyanaz nap délelőtt 11 órakor bejelentette az E. K. T.-nak a püspök halálát, Szent Iványi főgondnok délben a gyászoló családnak az E. K. T. részvétét fejezte ki. Ugyanaz nap délelőtt istentiszteleten dr. Kiss Elek teol. akadémiai tanár tartott alkalmi beszédet.

Temetése febr. 21-én d. e. 10 órakor volt a templomból. A püspöki lakáson a koporsónak a templomba szállítása előtt Csifó Salamon mondott imát d. e. 10 órakor. A püspöki háztól a templomig a kollégiumi ifjúság állott sorfalat. A koporsót Mikó Lőrinc, Kovács Kálmán, dr. Kiss Elek, Hadházy Sándor, Lőrinczy Zoltán és Szent-Iványi Sándor vitték át vállaikon. Közben az orgona gyászolta a főpapot. Négy papnövendék és négy díszbe öltözött katona állott a koporsó négy sarkánál őrséget. Délelőtt 11-től egyig a főgondnokok és Boros főjegyző fogadták a részvétnyilatkozatokat a következő sorrendben:[10] Vásárhelyi János püspökhelyettes az erdélyi ref., Sulyok István a Királyhágóntúli ref. egyházkerület, Ürmösi Károly esperes a kolozsvári unitárius egyházközség, dr. Licenţiu Pandrea főesperes az erdélyi g. kath. egyház, dr. Patay József a romániai kegyes szerzetrend, Frint Lajos superintendens a romániai zsinatpresbiteri ág. ev. püspökség, dr. Tavaszy Sándor az erdélyi ref. egyházkerület kolozsvári teológiai fakultása, dr. gr. Bethlen György az Országos Magyar Párt, Sándor József alelnök-főtitkár az EMKE, Ioan Hossu az államvasútak kolozsvári igazgatósága, dr. Gál Kelemen a kolozsvári unitárius kollégium, Vári Albert az Unitárius Irodalmi Társaság és a Keresztény Magvető, Pop Danila tábornok a VI. hadtest parancsnoksága, Alberti Richárd a kolozsvári ág. ev. egyházközség, dr. Eisler Mátyás a kolozsvári neolog izr. hitközség, Dózsa Endre az Erdélyi Irodalmi Társaság, Comte Gustave de Laique francia konzul, az angol, olasz, cseh, francia, magyar, osztrák és német konzulok, dr. Mihali Tivadar a város tanácsa, dr. Szádeczky Gyula az E. M. E. természettudományi szakosztálya és az E. K. E., Victor Dimitriu a kolozsvári pénzügyigazgatóság, dr. Dan Parten a királyi kormány és a vármegye törvényhatósága, id. báró Jósika Gábor az erdélyi róm. kath. státus és a kolozsvári róm. kath. hitközség, dr. Vékás Lajos a Minerva r.-t., Laurenţiu Ciurea az erdélyi g. keleti püspökség, özv. Török Sándorné és dr. Höntz Kálmánné a magyar luth. nőegylet, dr. Jelen Gyula a kolozsvári nemzeti kaszinó,

[10] Keresztény Magvető, 1928. 102—174.

Leitersdorfer Sándor a Kereskedelmi Alkalmazottak Sportegyesülete, dr. Sebestyén József az orthodox izr. hitközség, dr. Ioan Vasca a g. keleti teológiai akadémia, Nyirő József a Romániai Kisebbségi Újságírók Szervezete, Kovács Lajos az egyetemes unitárius lelkészkör, dr. Kiss Elek az unitárius teológiai akadémia, dr. Gyalui Farkas az E. M. E., báró Huszár Pálné a romániai magyar nők központi titkársága, dr. Veress Ferenc a kolozsvári magyar zenekonzervatórium, Gálfi Lőrinc a Dávid Ferenc Egylet, Váradi Aurél az egyházkörök felügyelő-gondnokai, Gálfalvi Samu a székelykeresztúri főgimnázium, Lőrinczy Dénes az aranyosfordaköri unitárius magyarság nevében. A távirati és levélbeli kondoleálásokat az országból, külföldről, Angliából, Amerikából l. Keresztény Magvető 1928. 140—157. l. A temetési szertartás d. u. 3 órakor kezdődött. A templom csak kis részét fogadhatta be annak a hatalmas embertömegnek, amely véges-végig ellepte a széles Kossuth Lajos-utcát. Fenntartott helyeken foglaltak helyet a tábornoki kar, a hatóságok, diplomáciai képviseletek, a kormány, a különböző vallásfelekezetek, a magyar párt elnöksége, a különböző közületek és egyesületek képviselői. Boros főjegyző és püspökhelyettes imája után Varga Béla tartotta a gyászbeszédet.

Aztán megmozdult a templom közönsége s hosszú ideig tartott, míg a templom előtti útvonalon a gyászoló közönség felsorakozott. A menetet dalárdák nyitják meg. Ezután következnek hosszú sorban a különböző tanintézetek növendékei. A gyászkocsi előtt a menetet az unitárius ifjúsági dalárda zárja be. A gyászkocsi mellett az egyik oldalon az esperesek, a másikon a köri felügyelő-gondnokok mennek. A kocsi után a családtagok mögött a főgondnokok, utánuk a különböző hatóságok képviselői, végül a torockóiak népies viseletükben. Menet közben a Magyar- és Honvéd-utcai dalárdák énekeltek. A temetőben a sírnál Ferenczy főgondnok, Gvidó Béla egyházi közügyigazgató beszéltek, dr. Csiki Gábor, az angol és amerikai unitárius testvérek nevében búcsúzott. Ezután felhangzott a teológiai akadémia és a kollégium egyesített férfikarának éneke, melynek hangjai közben eresztették le a földbe a koporsót.[11]

Az E. K. T. határozata alapján, 1928 május 19-én, Tordán, a püspökválasztó zsinat első napján, *Ferencz József-emlékünnepély* tartatott. Délelőtt a templomban Vári Albert mondott imádságot és dr. Kiss Elek alkalmi beszédet. Délután a városi vigadóban dr. Szent-Iványi főgondnok megnyítója után dr. Borbély István emlékbeszédet olvasott fel és Pálfi Márton „Ferencz József unitárius püspök emlékezete" c. ódáját szavalta el.

[11] Keresztény Magvető, 1928. 187—211

2. FEJEZET.

Kriza és Ferencz József.

Ferencz József életrajzában meg kell emlékeznünk arról a tisztelettel teljes viszonyról is, amely Ferencz Józsefet Krizához fűzte s amely nem egy vonásában hasonlít a közte és Jakab Elek között fennállott kölcsönös becsüléssel és szeretettel teljes viszonyhoz. Ferencz József Krizában is tanítómesterét látta, miként Jakab Elekben. Szépen fejezi ki ezt halálának 50-ik évfordulója alkalmával (Ker. Magvető, 1925· 1—3.): tanítványa volt az iskolában „s mint hittanártól, tőle örököltem (!) azt a vallásos érzést és Istenben való bizodalmat, mely azóta Vestalángként él keblemben s vezércsillagul szolgál munkásságomban". Ha egy jó egyházi beszédet mondott, Krizának nagy öröme telt benne; dicsérte, biztatta, bátorította, úgy hogy „részben neki köszöni a lelkészi pálya iránt fokozódó szeretetét" Temetésén tartott imájában mondja: püspöksége alatt benn az egyházban az egyesség szelleme egy szent családdá forrasztotta híveink kicsiny seregét, mert világi elnöke mellett az egyházi is valódi tekintély volt, mint teológus, tudós és koszorús író. Ha mint egyházfő lépett fel és szólott, tisztelettel hajolt meg, örömest és önként engedelmeskedett min denki az egyházban, mert mindenki szerette. S bűnnek tartotta volna valaki megbúsítani azt, ki soha senkit meg nem bántott és búsított s akinek parancsa is inkább a barátság szíves kérése volt. Az ő ideje alatt egyházunk eddig nem ismert rokonszenvet keltett maga iránt nemcsak hazánkban, hanem túl messze tengereken is... Miben a korszellem hatalma mellett jelentékeny része van az ő nemesszívű, rokonszenves egyéniségének is. „Aki őt ismerte, aki vele társalgott, egyemmel kisérve és tanulmányozva tiszta, emelkedett és szabadröptű gondolkodásmódját és minden embert szeretőleg formált lelkületét, aki behatolt nemes és gazdag kedélyvilágába s mintegy elleste evangéliumi meggyőződését, annak lehetetlen volt ellenséges indulatot éreznie azon felekezet iránt, melyben ily jellemek tudnak formálódni, annak testvéri szeretettel kellett közeledni hozzánk, kiknél a főpásztor sem retteg feltárni szívét úgy, amint van s megmutatni lelkét az egész világnak teljes leplezetlenségében" Ezt a drága és megbecsülhetetlen értéket vesztettük el idönap előtt; az egyház, a város, hol mindenki tisztelte és becsülte; barátai, kik kevélyek voltak rá és mi mindnyájan, „kik őt szívből és oly őszintén szerettük, mint embert szeretni ritkán lehet".[12] Nekrológjában (Ker Magv.

[12] Gyászkoszorú nagyajtai Kriza János unitárius püspök, az unitárius vallásközönség zsinati, egyházi fő- és képviselőtanácsa, egyházi elnöke, pap-

1875. 129—131.) egyházunk fejének, atyjának, büszkeségének és díszkoronájának mondja, kit tisztelve szerettek papjai és világi hívei. „Nősülését Isten keze intézte." Neje a tanuló ifjúság anyja, az evangéliumi szent asszonyok kegyességéhez hasonló ezer jótéteményeért. Püspökké választása „élénk véleményküzdelem eredménye, de az egyházra áldásos következményű volt. Az unitárius egyház és hitvallás iránt annyi rokonszenv és akkora elismerés, mint az ő püspöksége alatt, annak megalapítása óta nem nyilvánult. „Hosszú évek során át mesterünk, prófétánk és főpapunk, vezérünk, világító fáklyánk, a keresztény szeretetben példaadónk és dicsőségünk vala." Népének igaz embere, székely nemzetének örök dicsősége. Neje koporsója mellett (Ker. Magv. 1895. 336—340.) nemes családi életét olyannak mondja, „melynél szebbet és áldásteljesebbet költők sem írhatnak" s róla azt mondja, hogy nemcsak a tanuló ifjúság, hanem az egyház és város szegényei iránt is oly mértékben gyakorolta a jótékonyságot, mint kevesek. Pedig szegények voltak, mert a püspöki állás akkor csak gondot, kötelességet, nehéz felelősséget és éjjel-nappali munkát adott, de még az evangéliumi szegénységű életet sem biztosította. S a püspöknek hírlapi tevékenységet kellett folytatnia, hogy szűkös mindennapi kenyeréből jusson valami a szegényeknek is. Mikor 1882 jul. 30-án a kollégiumi ifjúság kezdeményezésére Nagyajtán szülőházán az emléktáblát országos ünnepség keretében leleplezték,[18] Tusnádról, hol gyengélkedő egészsége miatt fürdőzött, Hajóssal együtt átment s a könyörgést ő mondotta. Észrevétel tárgya volt a főgondnok részéről, hogy a tanárok közül csak Kovács és Péterfi voltak ott, kinek erősen unitárius színezetű beszédjét Szász Béla és RévaiPál kifogásolták.

1910-ben, születésének 100-ik évfordulója küszöbén, a lelkészkör kezdeményezésére Kovács Lajos lelkész értekezletre hívta össze Nagyajta közönségét (K. M., 1910. 174—175.), hogy az évforduló méltó megünneplését megbeszéljék. Dr. Ferenczy Géza elnöklete alatt 16 tagú helyi szobor-bizottságot alakítottak, melynek feladata egy, a szülőfalujában felállítandó szoborra szükséges összeg előteremtése. 1911 aug. 6-án ünnepelte (K. M., 1911. 323.) a Dávid Ferenc-Egylet háromszéki fiókja a 100-ik évfordulót. Az ünnepély a kezdetben tervezett szűk keretből kinőtt s részt vett benne a Magyar Tud. Akadémia, Kisfaludy-társaság, EME, Erdélyi Irodalmi Társaság, az egyházi főhatóság, papnevelő intézete, a kolozsvári kollégium, a keresztúri gimnázium igazgatóságai. Az ünnepély templomi isten-

növelde igazgatója, hittan r. tanára, egyházkörnyékek és iskolák főfelügyelője, a M. tud. akadémia lev. s a Kisfaludy-társaság tagja, kir. tanácsos koporsójára téve 1875 márc. 29 én Ferencz József kolozsvári unit. első lelkész által. Kolozsvár, 1875.

[18] Dr. Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium története. I. 409.

tisztelettel kezdődött, azután közebéd volt, este műsoros estély, jövedelme a felállítandó szobor költségeire. Az ugyanazon év okt. végén tartott főtanács keretében Kriza emlékezetének hódolt a főtanács, a papság, a Dávid Ferenc-Egylet közgyűlése, a kollégium igazgatósága és ifjúsága. Az ünnepségeket a lelkészkör kezdette, majd a D. F. E. közgyűlésén P. Horváth főgondnok hódolt emlékezetének, este a Kriza-önképzőkör rendezett műsoros estélyt. Másnap a főtanácson a püspök megnyitó beszédjében, Jakab Elek Kriza életrajzára hivatkozva, mondja róla: a szeretet, szelidség és felvilágosítás fegyvereivel harcolt ügyünkért s a jók szeretetét, az ország tiszteletét vívta ki magának s kis egyházunknak. Nyomdoka nekünk örökre útmutatónk lehet. Javasolta, hogy kegyeletes megemlékezésünket jegyzőkönyvileg fejezzük ki, istentisztelet után testületileg koszoruzzuk meg sírját, Nagyajtán felállítandó szobrára adjunk 1000 K-t. Kapcsolatban Boros azzal egészítette ki az indítványokat, hogy nagyértékű egyházi dolgozatait adjuk ki. A főtanács az indítványokat egyhangulag elfogadta. Templomozás után a főtanács tagjai a temetőbe vonultak, ahol a püspök a főtanács nevében koszorút helyezett sírjára, beszédjében kiemelve, hogy tanítványainak nem egyszer még testi táplálékáról is gondoskodott.

Halálának félszázados fordulóján legnagyobb és legtisztelteremléltóbb vonásának mondja az ő nemes jó szívét, lelkének minden póriasan felülemelkedettségét, tiszta, puritán jellemét. „Nem hiszem — mondja —, hogy valakit nemhogy tettel, de szóval is megbántott, megsértett volna s ha valaki őt megsértette, annak meg ne bocsátott volna. Nem hiszem, hogy mint lelkésznek hívei között lett volna egy is, aki őt ne szerette volna s mint püspök a lelkészek közül egyet is megfeddett, vagy megdorgált volna. Kriza nemcsak hirdette, de követte is az Úr Jézust mindenben... Családi élete a szó teljes értelmében boldog volt, mert olyan felesége volt, aki vele a szívjóságban és léleknemességben versenyzett."

3. FEJEZET.

Jakab Elek és Ferencz József.

Ferencz József életrajzából nem hiányozhatik egy ilyen című fejezet: Az a viszony, amely közöttük a püspök gyermekkorától egészen Jakab Elek haláláig fennállott, nem két ember magánviszonya, hanem áldásos és termékenyítő hatásánál fogva egyháztörténelmünk lapjaira kívánkozik. Jakab Elek Ferencz Józseffel szemben úgy áll, mint idősebb barát és tanácsoló, aki látja az éleselméjű tanuló kiválóságát, szellemi képességeit s mindent elkövet, hogy az ifjú embert, aki

iskolái végeztével nem egyházi pályára szándékszik. megnyerje a lelkészi pályának. Ez a pártfogói viszony később, amint a fiatal pap termékeny irodalmi munkásságot fejt ki és szónoki hírnévre tesz szert, lassanként az elismerés és magasztalás hangját ölti fel s a pártfogónak nagy örömet és megnyugvást szerez, hogy reményében nemcsak hogy nem csalódott, hanem évről-évre mind jobban megerősödött. Ugyanez az elismerés és magasztalás hangzik a pártfogolt részéről is Jakab Eleknek még mind a mai napig kellően nem méltányolt egyháztörténelmi munkásságáért s az unitárius hitelvek védelmében és terjesztésében kifejtett lelkes buzgóságú fáradozásaiért. E sorok írója bizonyságot tehet róla, mennyire adósának érezte magát Ferencz József abban, hogy életében nem kerülhetett sort rá, hogy élettörténetét hozzá méltóan megírathassa. 1873-ban írja Emlékeiben, hogy édes atyját 1846-ban Jakab Elek temette Szentlászlón, mikor még alig volt 11 éves; de „Jakab Eleket már akkor mélyen szivembe véste a gyászeset s tán ez fejtette ki bennem azt a rokonszenvet, melyet iránta mindig éreztem s érzek most is". Halálakor (1897 julius 22.) a fájdalom legmélyebb érzésével írja, hogy a legbensőbb viszony fűzte hozzá kora ifjúságától mindvégig. Gyermekkorában, mint Károly testvérének tanítója, szülői házánál gyakran ringatta térdein. Iránta, mint tanuló iránt, a legjobb indulattal viseltetett s mikor az iskolát végezve, a pályaválasztás előtt állt, ő beszélte rá a papi pályára ama válságos időben. Nála nélkül nem tudták volna rábirni, hogy a palástot vállaira vegye. Mint ifjú segédpapot folyton figyelemmel kisérte, oktatta, tanította, hogy miről és miként írjon és beszéljen. Sikereit mint szónok s jó hírnevét sokban neki köszönheti. Püspökké választása is „legnagyobb részben" az ő agitációjának volt az eredménye. Erre sohasem kérte őt, sőt emiatt még össze is szólalkozott vele. De Jakab Elek hajthatatlan maradt szándéka mellett. Később is többször összeütköztek nézeteik. De egymás iránti barátságukat sohasem zavarta, vagy helyesebben: nem ingatta meg. „Senki hívebb tagja nem volt egyházunknak, mint ő. Az unitárizmus érdekében irodalmilag többet nem tett, mint ő. Ahol rést talált, annak emelésére egy alkalmat sem mulasztott el. Szóval unitárius volt a szó teljes értelmében". A következő év első napjaiban feljegyzéseiben mondja: „Szülőim után senkinek sem köszönhetek annyit, mint neki, egyideig valóságos mesterem, mindvégig igaz, benső barátom lévén"

Jakab Elek 1873-ban az országos levéltárral együtt Kolozsvárról Budapestre költözött s azután e patronázsszerű meleg viszony a levelezésükben tükröződik.[14] A levelek főtár-

[14] Kelemen Lajos levéltáros szivességéből, kinek ezért e helyen is szives köszönetet mondok, Jakab Eleknek Ferencz Józsefhez irt mintegy 170

gyai: a Keresztény Magvető, Ferencz József püspökké választása, Dávid Ferenc életrajza és Kolozsvár története.

Kellemesen meglepő, milyen igaz gyermeki örömmel tud örvendezni ez a nagy ember a Ker. Magvető minden jól sikerült füzetén, közleményén. Ezt meg lehet érteni, ha tudjuk, — amit Ferencz József naplójában feljegyzett — hogy 1867-ben „mármár sírba szállt a nemes eszme, midőn Jakab Elek fáradhatatlan lelke azt újból életre serkentette s a szerkesztőségét megváltoztatva, ismét hozzákezdettek a munkához". Eddig Kriza és Nagy Lajos szerkesztették, most Buzogány és Ferencz „Józsi" vették át. 1874 julius 3-án írja: „Meglepett s megörvendeztetett a tömör, velős és változatos tartalom. Isten éltessen, hogy hordhasd hosszasan e szép gránitdarabkákat dícsőséged s becsületünk templomépületéhez" 1874 december 1-én Ferencz Józsefnek egy értesítésére, hogy a Magvető sorsa bizonyos ideig biztosítva van: „A M. tehát élni fog 1879-ig. Éljen Ferencz Józsi, az én kedves barátom! Ezt szeretem, az ilyen elhatározás éltet engem is és hitemet is fenntartani képes. Én hű katonád leszek, parancsolj, vezérem! Ugyane hónap végén (dec. 23.): „A IV. füzet hatalmas egy maszlag. Úgy hiszem, sokakat fog becsalni nyájunkba. Ma egy vállalat sem mérkőzhetik a te szerkesztetted M.-vel magasságban, intenzív erőben, belső elrendezés tekintetében. Én Istenem, ha elgondolom, míly nagy bajba került megindítása, első ájulásából felébresztése. S mire megerősödött alattad, mennyi hasznot tett egyházunknak s főtanodánknak, mennyi szolgálatot a szabad észvallásnak és magyar egyházirodalomnak, a lelkem örvend, örvendhetsz pedig kivált te, mert a munka oroszlánrésze a dícsőséggel együtt a tiéd. Érezd is értékét törekvéseidnek. Egy kissé lehetsz büszke is. Hasznosan teltek közelebbi életed évei". 1875 január 12-én a Channing művei fordításának és kiadásának pénzügyi nehézségeivel kapcsolatosan biztatja, hogy azt minden módon meg kell csinálni, mert „azt az óriási szellemet mi nem pótoljuk sehogy, egyenként és összesen sem, mert eszméit mindenki szereti és fogadja, „míg a miénktől egyik egyért, másik másért idegenkedik". S kérésére, hogy küldjön valamit a Magvetőnek, azt válaszolja, hogy a gimnáziumról kellene írni, mert „az égető szükség". „Hiába írok én és Simén és te hiába prédikálsz aranyosszáju Szent Jánosként, ha benn a gimnáziumban rothadásnak indulunk. Hidd el kedves barátom, hathatós reform kell nálunk a tanításban, a taneszközökben. felügyeletben, a valódi nevelésben". S Buzogánynak a Dávid Ferenc élete megírására vonatkozó indítványára bizalmasan közli: „csak terveljétek ki s ha a közbizalom felém fordul,

---

levelét olvashattam el. Sajnálatos dolog, hogy a püspök hozzáírt levelei legalább tudomásom szerint nem maradtak fenn

nem utasítom vissza". 1876-ban (II. 29.) a Magvetőről: erős, velős, alak, tartalom megnyerő és haladást tanusít. Élj soká s szárnyaid alatt a kedves vállalat. Egy másik levelében (III. 16): Szeretik mindenfelé. Légy nyugodt és erősítsd folyvást. Püspökké választása után (XI. 30.), mikor a szerkesztésről lemondott: „Magvető pedig lesz jövőben is, mert lennie *kell!* Ha másképen nem lehet, szerkesztjük mi Buzogánnyal . . . A zsinati beszédek és a Magvető V. füzete: monumentum aere perennius". Dec. 28. levelében: „Amit a M. érdekében tettél . . . sok. Nem is álmodtam. Érezd örömét benn, künn nem lesz rá alkalmad ebben a derék világban". 1878 végén újból kétessé vált a Magvető sorsa. Okt. 8-án írja: „Elesni engednünk nem szabad. Alattad, püspökségedben ez nem történhetik. Gondold ki, mit kell tennünk s amiben én melletted lehetek, ott leszek, erősen híven, tettel. Csináljatok jó tervet s benne egy kis pocok én is leszek, hogy amit építettünk 18 év alatt, össze ne omoljék". Nov. 22-én írja: „A Magvetőnél üdeség, változatosság, sok erő-egyesülés látszik. Örvendek és neked szerencsét kivánok. Ezt a kérdést jól intézted el" A szerkesztést Péterfi és Kovács vették át.

1869 jul. 23-án írja a korondi fürdőről: „Az égtől sokan kérünk neked hosszas életet, hogy hosszasan légy ragyogó világ egy-két ragyogó társaddal . . . Te néked még csak egy miniszteri fiat kell keresztelned s ott vagy a szónoki nagyság piramisa tövénél, hogy ne mondjam: piramisa csúcsán". 1874. I. 7-én írja: „Szívből kivánom, hogy állásod annyi benső szellemi örömöt adjon neked, mint amennyi előnyünk van nekünk unitáriusoknak, hogy te ott azon a helyen állasz, amely előttem státusunkban a második hely — már ma, miután főgondnoki koronánk fejünkről leesett". És kérdi, mennyire haladt története írásával. „Csak tovább, feljebb, mind magasabbra, Józsi barátom! Az éther körében röpköd a nemes sas! Az irodalomnak is megvan zenitpontja, arra, arra siess. Vezessen szép eszed, ép géniuszod és növekedő ismereted" 1874 végén (nov. 15.) cikket küld a Magvető részére s így ír: „Sokra vagyok én képes éretted már vagy 20 év óta, mert láttam, hogy státusunknak hasznos és fölötte szükséges vagy. Én pedig őrülésig szeretem az unitáriusokat". S mikor 1875 elején betegségéről értesíti, az a válasza: „úgy megdöbbentesz evvel mindíg, mintha valami a lelkemre nyilalnék tieidért és egyházunkért, melynek érdekében oly sok szükségest és hasznost mívelsz s amelynek oly igen szükséges vagy". 1875 (febr. 2.) arra a hírre, hogy képviselőségre szólították fel Keresztúrt: „Én attól a bizonyos szándéktól nem függesztem fel hozzád való barátságomat. Tudom, *mire birtalak rá évtizedekkel ezelőtt erőszakkal*, látom titkosan belátásom óriási sikerét aratott dicsőségeidben, a sok jót, mit egyházunkban tevél s amit megtenni

hivatott és csak te vagy hivatott. Ha én igazán szeretem az unitáriusokat, *téged, rég bálvánnyá tett barátomat*, el nem löklek. Hisz ez ostoba harc és merény lenne az unitáriusok és magam érdeke ellen, ami érdek az, hogy *éretted nekem legyen háládatos az erdélyi unitárizmus!*" Kriza halála után (III. 18.) arra figyelmezteti, hogy Krizánéhoz legyen hű barát kétségbeesésében, adósságát engedtesse el a státusssl, fiát figyelmeztesse írásai összegyűjtésére és őrzésére. És azt kérdi: A szegény Kriza halála nem változtatott tervén, t. i. 2—3 évvel azelőtt a papságról le akart mondani. Kapacitálását már most (IV. 9.) megkezdi: „Hitem szerint téged óhajt püspöknek látni az ország... Az 1861. évi helyzet — mikor Székely Mózessel szemben Krizát választották püspöknek — s a mai tökéletesen egy, állítom ma is leveled s érveid után. Elkeseredett pártharc nem lesz, mert a téged akarók száma nagyobb. Pártunkat csillapítani fogjuk, nem tüzelni". Meg ne tedd, hogy visszalépj. „Megküzdened kötelesség. Mit állítanak a te érdemeid mellé a szószék, az irodalom, az egyházi igazgatás, a kezdeményezések, könyvtárügyünk, pénztárunk, híred, neved, tisztességed tekintetében? Alig észrevehető valamit a tanárkodás terén, kötelességszerű gépies dologigazítást az egyházi kormányzás körül, egyebet nem". Jakab Elek meggyőződése az volt, hogy Pap Mózes Kriza helyét a világ előtt be nem tölti, meg sem közelíti. Egy későbbi levelében (VIII. 21.): „A közvélemény téged hangsúlyoz mindenfelé". Többeknek írt, Szent-Iványinak is, aki úgy érzi, hogy te vagy hivatva a püspöki székbe, de békésen kell megcsinálnunk, hogy Pap M. ne bántódjék meg. „A Kriza dícsősége mind neked fog kamatozni, mert hozzá te közelítesz szívben, ésszel, finomságban és kereszténységben, tudományos és irodalmi érdemeid által... Prédikációidra ügyelj, a konzisztóriumokba járj el, alakíts pártot... Az akció terét ott ne hagyd. Tettet produkálni minél többet egész 1876 június végéig. Aztán a többit bizd ránk". Dec. 21-én: „Mikor 1856-ban kényszerítettelek pappá lenni, akkor is a kolozsvári szószék ingadozott, készülve összerogyni. Most a püspöki szék lóg, inog... Nem neked kell a püspökség, annak kellesz Te". Dec. 28. levelében, melyben az új évet köszönti: „Óhajtom, hogy ez év ne legyen temetési éve a Kriza alatt magasra csapott unitárius dicsőségi lángnak s hódítási szellemnek" Ezutáni leveleiben állandóan a püspöki szék betöltésével foglalkozik. Írja, hogy Ballagi, Szilágyi Sándor és atyja az ő püspöksége mellett vannak: „Szégyen és bántás volna Krizára nézve, ha nem Te követnéd őt székében". 1876. II. 29. levelében olvassuk, hogy szóba jöttek még Simén, Koronka, Gyöngyösi, Albert János. Buzogányról kétli, hogy vele lesz-e a Gecsemáné kertben. Ferencz József erre szabadkozhatott, hogy ő a püspökségre nem való, mert az nagy szellemi, sőt anyagi

követelményeket kiván, mert következő levelében (III. 16.) azt írja: „A püspöki ideál s minden, amit kapcsolatban vele elmondál, tökéletesen helyes. Magasan áll az, hol Kriza sem állott egészen, mert szegény volt. De hidd el Te azt nekem, hogy az unitárius értelmiség, ha ilyent nem kap, félideált keres, de faluskóval nem fog megelégedni" „Gyuljon fel hát benned egy percre lelked alvó tüze, írja III. 24-én, s remélj és a püspökséggel kezdj megbarátkozni". Ferencz József válaszában újból vonakodhatott, mert VI. 2-án írja: „Amiről egy szót sem akarsz hallani, meglesz". És igéri, hogy senkinek sehol többé nem szól, nem ír, nem tesz semmit. S ha valaki neki ír, nem válaszol rá, vagy másra fordítja beszédét. Csak arra kéri, hogy ne dezauválja őket. Ferencz József — úgy látszik — valami visszalépő nyilatkozatot tett, vagy készült tenni, mert VI. 18. levelében igen érzékenyen közli, hogy „megmarta orrát az, hogy őt dezauválni készült, mint párthivét", ami „drasztikus fenyegetés volt és rá ártalmas". Nem ítéli el, „de hogy az ügy elbukása ne fájna, nem tagadja"

A püspökválasztás utáni levelei tele vannak a jó barát tanácsaival. Hogy beszédeiről a lapok keveset írtak, annak tulajdonítja, hogy térfoglalástól tartanak". (XI. 21.) Ellenfeleiről: „a duzzogókat ne vedd számba, de ne is idegenítsd. Engedd juhászodniok s ha tán simulnának, vissza ne utasítsd". A beiktatáshoz sikert kiván (1877. I. 10.) s közli, hogy ír Danielnek, hogy kérje számára a királyi tanácsosi címet. Aztán tanácsokat ad, hogy beiktatása utáni közebédre kiket hívjon meg s hogyan viselkedjék otthon, mint házigazda. A beiktatás után hosszú, részletes és minden irányban tanácsokat adó levelet ír (II. 3.): „Élj állásod tekintélyével és jogaival, bölcs és jézusi szelídségű eréllyel! De szimpatiát ne kunyorálj. Széked betöltöd jól, kormányzás a tiszted. Teljesítsd ezt. Van eszed, kezed, lelked. Életed makula nélküli, imponálj... Az vagy nekünk, ami Simor a katholikusoknak. Meg ne húzd magad. Önérzeted legyen mindenkivel s minden hatósággal és hatalommal szemben. Tekintélyt s befolyást neked és státusunknak csak így szerzesz. Tapintatod, miben egyedül állsz közöttünk, megőriz téged a kellő határ átlépésétől." Pagetért tegyen meg mindent, Kelemen Benőre fordítson különös gondot, Berdére engesztelőleg hasson. Az iskolákra nagy figyelmet szenteljen, az eklézsiák vagyona tisztán kezeltessék, a Magvetőre, melynek késése az első kedvezőtlen benyomást és aggályokat már megszülte, különös figyelmet szenteljen. „Neked demonstrálnod kell ad captum, hogy a másik jelölt utánad maradt minden gondolható tekintetben, hogy veled nagyot nyert a státus s hogy te adsz díszt az unitáriusoknak, nem tőlük veszed azt. Ezt kell meggyőződéssé érlelned". Az adminisztráció legyen pontos, kanonszerű, konzekvens, liberális és buzgóságot tanusító" „Korreszpondenciád-

ban rövid légy, ne oly dilatált áradatú, mint kedves Krizánk, de határozott, papjaidat a te lelki és erkölcsi nivód felé emelő". Legerősebb ellenfele Nagy Péter, tehát galambszelídség és kigyói ravaszság egyedüli fegyver vele szemben. Veszely a Haynald embere, jezsuita, kevés esze van, nyerd meg, külsőleg legalább". Ezután a püspök az új állásban szerzett kedvetlen tapasztalatairól, vallási ellenfeleink barátságtalan magatartásáról panaszolhatott, mert 1877 VII. 8-án azt írja neki: „Jól esik félelmed a térvesztésből. Ezt ne engedd s ne engedjük. Bármily erőfeszítéssel az aktiv birtokot védeni kell s ha lehet, gyarapítani. Csak az az élet. Egyéb, kevesebb, halál, vagy afelé közeledés". S mikor Ferencz József jeleseink haláláról mély fájdalommal ír, azt válaszolja neki (1878. I. 14.): „Igazi papja vagy az Istennek. Krizáné volt még olyan püspökné, amilyen pap és püspök Te vagy, ki igazán érzesz és teszel, szenvedsz és könnyezel egy egész egyházért" Mikor Ferencz József népszerűsége hanyatlásáról panaszol, azzal bíztatja, hogy ez természetes. Alig látott 59 év alatt két embert, aki nem irigykedett a más szerencséjére. „Hadd kedvöket telni. Tégy sok borstörőt orruk alá szép kezdemények, kitűnő tettek és gondolatok által. Folytasd hivatalod úgy, hogy lássék meg lelked, jellemed originálitása, teremtő képessége". *„Püspöki jelentésedet* gyönyörűséggel olvastam. Kevély vagyok rád. Irigylem, hogy *Te találtad fel a 300 év óta élt püspökök közül.* Ezért választottunk, látod, mi tégedet, hogy gondolj ki ilyen dolgokat". Az 1879. évi keresztúri zsinat a Dávid Ferenc Emlékirata fogadtatása tekintetében csalódást hozott Jakab Eleknek, akit rettenetes anyagi gondjai fojtogattak. Nagy reményekkel nézett a zsinat elébe könyve kelendősége tekintetében, melyek nem valósultak meg. A régi barátság némileg elhült s a bizalmas, meleg viszony kissé szertartásossá merevült. Jakab Elek (1880. XII. 2.) csimborasszó magasságra halmozódott bajairól panaszol s mikor 1883 legelején (I. 5.) azt hallja, hogy a püspök vizsgálatra Budapestre készül, hívja, hogy szálljon hozzájuk, de már nem a régi melegséggel. „Szállj hozzánk, kér feleségem. Engem ugyan sok minden rosszul diszponál, de én a hivatalba behúzódom s ott dolgozom s tépelődöm bajaimmal. Te legalább családom tagjaival otthonosan fogod érezni magadat. Én nem vagyok a régi, az tény. Egykor tán visszaváltozom ... De hogy becsüllek s hasznos embernek s főleg az egyház vezető emberének tartalak, erről bizonyos lehetsz". Ferencz József feljegyzéseiben így örökítette meg ezt a találkozást: „Régi barátságunk az újabb időben némileg meghülvén, ez alkalommal sikerült azt kissé megeleveníteni. De sok tekintetben tartózkodónak látszott, miért én sem provokáltam a régi bizalmasságot". Ugyanez év végén (1883. XII. 3.) újból hívja szállásra magához: „Nőm s gyermekeim igaz szívvel fogadnak Én morfondirozó, zsémbes

öreg lettem. De az unitárius kolozsvári temp'omi szószéknek összedüléstől megmentőjét illő tisztelettel fogadni kötelességnek tartom".

Horváth Kálmán az 1885. évi főtanácson (67. jk. p.) indítványozta, hogy Jakab Elek Dávid Ferenc c. műve el nem adott példányait vagy vegyék meg, vagy a szerzőt jutalmazzák. Az E. K. T. erre az 1886. évi főtanácsnak azt jelentette (42. jk. p.), hogy nincs rá pénz, a közpénztár maga is deficittel küzd. De az 1887. évi főtanács (58. jk. p.) 393 darabot átvett 600 frton, tekintettel arra, hogy a mű megjelenésekor pénzbeli kötelezettségének eleget tett, de az érdemes íróval szemben erkölcsi kötelezettsége még mindig fennmaradt. Ez a megvásárlás a Ferencz József javaslatára történhetett.

Ettől kezdve már ritkább lesz levelezésük. 1887-ben (IV. 9.) helyteleníti, hogy a képviselőségtől hamar meghátrált. Ha már belement 8 év előtt, kissé küzdenie kellett volna. Szégyent lát a dologban. „Az unitáriusok elejtettek... Ami nem esik mértékük alá, nekik nem kedves. Te kinőttél alóluk a püspökséggel. Azóta nem szeretnek. Korcsosuló kis testületek így szokták magukat rontani, elviselve, elkedvetlenítve legjobbjaikat. Nagy veszteség egyházunkra is kiszoríttatásod. Tért vesztünk mindenütt... Bizony, bizony sülyedünk. Nem vagytok okosak és összetartók. Viseli az egyház következményeit."

Mikor értesült a Protestáns Egylet ügyének az opportunitás elve szerinti eldöntéséről, ezt írja (1888. XII. 21.): ha kimaradunk, gondolj ki valamit olvasó barátaiddal s kezdjünk nagyobb irodalmi munkásságot. Teremtsetek alapot editiókra s eredeti művekre. Első legyen *Válaszúti disputája*, azután unitárius tudósok és írók életrajza, angolok, magyarok s a Magvető és az Unitárius Közlöny megerősítése. „Ez lenne aztán megtorlás a kizárásért!" 1890-ben a régi meleg barátság megint feléled közöttük. 1890 nov. 24-én írja, hogy mily jól esett levelének régi meleg hangja: „A hang azon régi meleg barátság hangja, mely közöttünk mindig fennállott, mig az én szerencsém napja hanyatlani nem kezdett. Akkor megváltozni látszott, tán az én bizalmatlanságom, tán a te szerencséd miatt, bizonyosan nem merem egyiket is állítni... Látom, hogy te bennem mégis megismered azt a barátodat, akinél hosszasabban, igazabban, áldozóbban tégedet nődön kivül e földön senki nem szeretett; emlékedésedért, boldogságodért többet s lényegesebbet nem tett." Mikor kátéja német fordításban megjelent, szerencsét kívánt neki (1892. V. 23.), hogy „híre, neve Germániában is terjed, egyébiránt elvitték azt már rég a magyarországi német lapok, az angolok s mások". Mikor Berde alapítványának hírét veszi (1893. XI. 23.): „Tegyen fegyvert lábhoz minden unitárius, akárminő nagyság s akárminő benefector. Róla elmondhatná, ha ugyan fejlődhetett volna koldus-

szegénységünkben ilyen, az unitárius Horatius: Cui par est nihil et nihil secundum!" És utasításokat ad emléke megörökítésére. Ferencz József megírta Buzogány életrajzát, melyről Jakab Elek (1895. V. 25.) nagy elragadtatással nyilatkozik. „Az a finom kimélet, ahol élete tragédiáját érinted, meghatóan gyönyörű, az mesteri rajz... Olyat írtál, mely mindkettőtökhöz méltó s a Keresztény Magvető legszebb dolgozatai egyike." Ferencz József egy levelére, melyben 40-ik évi jubileumáról értesíti (1895. IX. 7.): „Megmutattad, hogy apostoli lelkű püspök vagy, azzá lettél 40 év izzó s tisztító tüzében, aminek én jósoltalak s előre készítettelek, mikor még neked egy mustármagnyi hited sem volt nagy hivatásod s arravalóságod felől. Sokat hibázhattam, olykor tévedhettem, mert sokat terveztem és tettem kitünőségekben oly szegény egyházunkért De mikor Krizát és téged a püspöki székbe segítettelek, jós lélekkel előre láttam a jövőt, úgy, mint senki más. Már rég, hogy elismerték az emberek, tán még ellenfeleim is. Most dicsőségesen ismerte el az egész egyház s volt benne annyi igazságérzet, hogy hozzád illően kifejezze, mivel tartozik neked hosszú és viszontagságteljes időkön át való szerencsés és sikeres kormányzásodért." Millenáris alap létesítése iránti indítványát (1896. III. 2.) „gyönyörünek" mondja. „Bár lennénk képesek lelked szárnyalásában követni." Ferencz Józsefnek arra a kérdésére, hogy van-e még becse barátságuknak előtte, azt mondja (1896. VII. 31.), hogy untalan bökdösi szivét, hiszen ostoba volna, ha élete ily becses kincsét nem becsülné, vagy létét feledné. „Hiszen barátságunk tétetett veled is, velem is sok oly jót és szépet, amivel váltig dicsekednének mások... Arról bizonyos lehetsz, hogy én tégedet s nődet igen-igen szeretlek, tisztellek és legjobb élő barátomnak tartalak."

Ime, az a tükör, melyben Jakab Elek viszonya tükröződik Ferencz Józsefhez. Sajnálni lehet, hogy Ferencz József levelei Jakab Elekhez nem maradtak fenn. Ezekből láthatnók azokat a belső rugókat és indításokat, melyek a püspök szándékait, terveit megindították. Egyházunk e két nagy emberének viszonyából még csak egy mozzanatot említek. Jakab Elek, akit Kolozsvár történetével való foglalkozás vitt e gondolatra, már 1887-ben felhívta a figyelmet kolozsvári és tordai iskolánk történetének megírására.[15] Tovább nem halasztható szükségnek mondja ezt, mert ez lesz az a tükör, amely mutatni fogja „közoktatási mizeriáinkat egész megdöbbentő voltukban". Mik ezek a mizériák? A tanári fizetések csekélysége, az iskola épülete kicsi, a tantermek szűkek, nincsenek kellő tanszerek, gyűjtemények, a tanári könyvtár nem állja a versenyt, a nevelés- és módszertan nem tart lépést a főváros intézeteivel, az

[15] Kiáltó szó a pusztában. K. M. 1887. 36–43. l.

ifjúság előképzettsége nem üti a mértéket. Ferencz József Nyilt levéllel felel a kiáltó szóra.[16] Felelete nemcsak azért érdekes, mert fényt vet egyházunk akkori anyagi és szellemi állapotára, az anyagiak csüggesztő és leverő hiányára; hanem azért is, mert egy-egy élesen kidomborodó vonással jellemzi mindkét nagy emberünk szellemi alkatát: Jakab Eleknek örökké forrongó és nemesen elégedetlenkedő, nyugtalan szellemét, Ferencz Józsefnek előrelátóan gondos takarékosságát és mértéket tartó egyházkormányzó bölcseségét. Teljesen megokoltnak tartja kiáltását, de nem fogadja el azt a felfogását, hogy a javításra gondolni sem lehet, míg az iskolák története meg nincs írva. A javításra pénz kell. „Ez itt az archimedesi pont". Ez pedig nincs. Ennek előteremtésére kell kezet fognunk s elsősorban a világiaknak. Már most hallani lehet itt-amott, hogy a tanárok csak magukról akarnak gondoskodni. A tanárokat vissza kell adni tudományos feladatuknak, mert a közigazgatás terhe jóformán rájuk nehezül s önfentartásukért sokfelé kell kapkodniok. Különben a jelent nem látja oly sötétnek s a multtal összehasonlítva, azt hiszi, nincs okunk pirulni. Ha valaki egyházunk történelmét megírja, „a közelebbi 25—30 év történetével nem egy oly lapot tölthet be, amelyek semmivel sem fognak ragyogásukban elmaradni a mult legszebb lapjaitól" Az 50-es évek lelkes megajánlása sokaknál csak szalmaláng maradt. Sokan megtagadták a kamat, sőt a tőke fizetését is. Ezért nem a papiroson szereplő, hanem a tényleg befolyó jövedelmet vesszük alapul. Ha nem így járnánk el, iskoláinknál kevesebb volna a hiány, de nyakig volnánk a deficitben, melyet mindezideig szerencsésen el tudtunk kerülni. Jövőben sem lát más módot, „mint intézményeink fejlesztésében a meglevő alapjaink természetes fejlődéséhez tartani magunkat s ha gyorsabban akarunk haladni, ismét és ismét egyházunk tagjainak buzgóságára és áldozatkészségére támaszkodunk . . ." Ez tartott meg a multban s egyedül ez biztosítja jövőnket is. Mikor ez az önerő megzsibbad egyházunkban, akkor többé semmi hatalom fel nem tartóztatja hanyatlásában". Különben, írja azt is, hogy iskoláink történetének megírását tőle várják. „Egyházi jogtanunk, különösen pedig házassági jogunk megírása már-már a körmünkre égett". Amint egy másik fejezetben elmondjuk, ezt az utolsó munkát Kőváry Mihály írta meg. Az első megírása mind e mai napig csak kívánalom. És álljon itt végül Jakab Elek találó jellemzése attól az embertől, kinek egyszer (1878. I. 4.) valami megbízását pontosan elvégezte s ezért kifejezett elismerését e szavakkal köszönte meg: „Mikor én veled szemben nem vagyok pontos, az Isten fia sem tudna az lenni; ott testi, vagy lelki lehetetlenség forog fenn". „Úgy képzellek tégedet,

[16] Nyilt levél Jakab Eleknek. U. o. 121—127.

— mondja a püspök — mint egy örök forrongásban levő tűzhányó-hegyet, mely folytonosan szórja magából a szikrákat. Tele vagy szép és jó gondolatokkal s azokat pazarul szórod mindenfelé. Jól esik nekem, hogy egyházunk és iskoláink iránti emésztő gondban azoknak fejlesztését s jövőjük biztosítását célzó törekvéseinkben te is eleven részt veszesz s híven osztozol egyházunk jobbjaival". Ez a meleg baráti viszony megszakadt 1897-ben Jakab Elek halálával.

Az 1897. évi főtanácsot megnyitó beszédjében így siratja el barátját: „Mintha a halál egyházunk világító tornyait indult volna kioltogatni. (Ugyanez időben halt meg Brassai is). Mert hogy Jakab Elek kimagasló világító torony volt egyházunkban, azt senki sem fogja kétségbevonni, aki nagyszámú műveit s ezek között egyházunk történetére vonatkozó irodalmi munkásságát ismeri. Ha Jakab Elek egyebet nem írt volna, mint a *Dávid Ferenc emléke* c. művet, nevét ezzel is halhatatlanná tette volna egyházunkban. De János Zsigmondon elkezdve, le egész napjainkig, hány nagy és jeles emberünknek a sírján gyújtott örökké világító szövétneket. Ahol erre tér nyílt, nem mulasztott el egy alkalmat sem tollát egyházunk és vallásunk érdekében felhasználni. S amily melegen írt, ép oly melegen is érzett ezek iránt. Miután szerencsés voltam őt kora ifjúságomtól fogva ismerni s vele évek hosszú során át a legbensőbb baráti viszonyban lenni, ki merem mondani, hogy senki jobban nem szeretheti egyházát és vallását, mint ő szerette. A lángoló hazaszeretet mellett egyházának és vallásának buzgó szeretete hevítették keblét, irányították munkásságát és vezették minden cselekedetében", (K. M. 1897. 330 l.). És Ferencz József lelki kényszernek engedett akkor, mikor halála első évfordulóján bánatos kegyelettel emlékezett meg barátja halhatatlan érdemeiről. Ez a barátság és kegyelet vezette, mikor 1906 nyarán Brassóban meglátogatta nejét.

1898-ban halálának első évfordulóján hálás elismeréssel és meleg szeretettel idézi emlékét, említi „részünkről eléggé nem méltányolható egyházirodalmi munkásságát" neki, a *hitvédő*nek, aki vallásunk minden megtámadására készen volt annak védelmére s nem merülhetett volna fel vallásközönségünket illetőleg oly kérdés, melynek érdekében ő tollát igénybe ne vette, tudását fel ne használta volna" „Szivének két kamrája közül egyikben a haza-, másikban az egyházszeretet laktak. Egyik a másiktól elválaszthatatlan volt. Egyedül Dávid Ferenc életével halhatatlan nevet szerzett magának egyházunkban". Életrajza megírását nemcsak azért tartja szükségesnek, mert megérdemli, hanem azért is, mert mint „jellemben ép és egész ember" jellemképzésre szolgálhat. És azzal végzi sorait: „Jól esik lelkemnek, hogy halála évfordulója alkalmából e nehány sorral tiszteletem, hálám és szeretetem soha el nem enyésző

érzelmeit emléke iránt is kifejezhettem" Sirköve leleplezésén (K. M. 1901. 288.), mikor az egyház koszorúját teszi sírjára, így szólítja meg: „egyházunknak halálig erős oszlopa s nekem külön is feledhetetlen nemes barátom!" s azt mondja, hogy úgy tetszik neki, mintha ma különösen kedves dolgot cselekedett volna Isten előtt, hogy midőn csak az imént egyházunk anyagilag legnagyobb jóltevőjének (Berde) síremlékére letettem egyházunk koszorúját, most ugyanazt tehetem a te síremlékednél, aki szintén szellemed kincses tárházából egy félszázadon át gazdagítottad egyházunkat s szeretem hinni, hogy szellemed, jellemed, hazafiui és vallásos érzületed is örökségül marad egyházunknak.[17]

4. FEJEZET.

Mint tanár és tankönyvíró.

Ferencz József az érettségi vizsgálat letétele után két hónapra már felszentelt pap volt. Külföldön főleg mennyiségtant és természettant hallgatott s csak mellékesen bölcsészettant és hittant. Hazajövetele után a számtant tanította az öt alsó osztályban. 1861-ben Kriza püspökké választatván, utódjául első pap lett. Ezzel tanári teendője is megváltozott, amennyiben a gimnáziumi vallástanítást adták neki. Ezzel kedvenc tantárgyának, a számtannak hátat fordítva, a teológia tanulásának adta magát és a mi akkori viszonyainkhoz mérten, igen jelentékeny és számottevő irodalmi munkásságot fejtett ki. Püspökké választásánál híveit épen irodalmi működésének és színvonalon álló széleskörű műveltségének értékelése vezette. Ferencz József későbbi élete során többször felemlítette, hogy ő jóformán kellő szakképzettség nélkül került a papi és tanári állásba. Ennek részben magában a rendszerben volt az oka, amely a későbbi szakképzés fogalmát nem ismerte. Hányszor gúnyolták a magyar tanárképzést épen a szakrendszer hiánya miatt azzal, hogy minden tanár mindenttudó polihisztor. A teológiai intézet összes tantárgyait akkor egy és fél tanár tanította, amire ma legalább 6 tanárt tartunk szükségesnek. Részben a főiskola szorongatott helyzete parancsolta, hogy az embert oda kellett állítani, ahová a szükség parancsolta.

Mikor papi és tanári működésének 40 éves fordulóját ünnepelték, Boros Sándor igazgató üdvözletére adott válaszában azt mondja: nagy különbség van az akkori és mai állapotok között. „Hiszen én, mondhatni, az iskola padjaiból ültettettem egyenesen a tanári székbe. S bár időközben alkalmam

[17] Jakab Elek emléke. Unitárius Közlöny, 1898.

volt nekem is külföldön egy pár évig ismereteimet gyarapítani, *távolról sem birhattam azzal a szakképzettséggel*, amellyel Önök tanárokká lettek." És 10 évvel később, az 1905. évi főtanácson, P. Horváth Kálmán főgondnok üdvözletére szintén ilyen értelemben válaszol: Igyekezett minden állásában tisztét betölteni, ami nem volt könnyű feladat már azért sem, „mert egyik is, másik is *jóformán készületlenül talált*. Hiszen alig végeztem a gimnáziumot 1855-ben, hazánknak akkori válságos helyzetében, mely egyházunkat s különösen iskoláinkat is megsemmisítéssel fenyegette, már 20 éves koromban vállaimra kellett venni a palástot s egy tanári széket is pótolni. Tehát amikor mások még ez életkorban ifjúi lelkesedésükben egy-egy vers írásán törve a fejüket ahoz a rímeket keresik, nekem a bibliába kellett elmerülnöm s tanulnom kellett azért is, hogy tanítsak is."

Mikor 1876-ban püspökké választatott, belépett a hittani intézet tanárai közé s az 1905/1906-ik év végéig szakadatlanul ott tanított, heti 4—6 órában, a legkülönbözőbb tárgyakat. Az Értesítő szerint 1885/86-ig „a papnövelde igazgatója", innen kezdve ez a címe elmarad s lesz „a vallásközönség iskoláinak főfelügyelője" Tanított keresztény erkölcstudományt Zsarnay Lajos kézikönyve, szimbolika teológiát Székely Mózes kézirata alapján, egyháztörténelmet, liturgikát, később „paptant", egyházi szónoklattant saját kézirata alapján s vezette az egyházi szónoki gyakorlatokat. 1892/93-tól a szimbolikát Gálfi Lőrinc vette át. Az új szervezeti szabály szerint 1896/97-től kezdve a teológián a tanügyi gyűlések és tanácskozások, valamint a vizsgálóbizottság elnöke. 1900-tól kezdve, a tanári kar javaslatára, felmentetett a tanítás alól, csak a szónoklattant tartotta meg.

1905 végén, Daniel főgondnok lemondásával a főrendiházi tagság megüresedvén, megkapta a meghivót. Minthogy több időt kell Budapesten töltenie s a püspöki tiszt is mind több gondot és munkát ad, az E. K. T.-tól kérte a tanári teendők alól való felmentését. Az 1906|1907. isk. évet már nem is kezdette meg, mire különben sem volt kötelezve az új szervezet szerint. Az intézet bizottsága 1906 szept. 13-án tartott üléséből egy iratot intézett hozzá, melyben sajnálatát fejezi ki, hogy az „intézet dísze, ékessége és büszkesége" visszavonul s kéri továbbra is meleg érdeklődését. Válaszában meghatott lélekkel köszöni e megemlékezést, mert — mint mondja — „rám nézve a tanárság egész életemben nem teher, hanem gyönyörűség volt s midőn ez alóli felmentésemet kértem, önmagamat fosztottam meg e gyönyörűségtől". Gyengülni érzi erőit s kénytelen szűkebb térre szorítani munkásságát, melyre még elég nagy mező marad ezután is. (1906/1907. isk. Értesítő, 29—32.)

Tanári működésének jellemzésére még két tanítványától

idézek. Egyik az intézet dékánja, Boros, aki így próbálja jellemezni az ő nevelő munkásságát: „A lelkipásztori pályára készítés sokoldalú. nehéz föladataihoz veleszületett finom érzéke, a szónoklás tanításában olyan kiválósága volt, amilyen kevés embernek adatik." Egyháztörténeti kézirati munkájáról pedig azt mondja, hogy „még sokáig lesz közhasználatban" Az Unitárius Egyház (1906 okt. 15.) mikor hirét veszi visszavonulásának, a mester személyéből áradó szuggesztiv hatásról számot adva, felkiált: „Mi az unitárius teológiát Ferencz József püspök úr nélkül nem tudjuk elképzelni!" Tanítványaitól ismételten hallottuk, hogy örömmel és buzgósággal jártak óráira, s valami belső szégyenérzet tartotta vissza őket, hogy lelkiismeretesen ne készüljenek. Ime, a legnagyobb hatás, melyet tanár tanítványaira gyakorolhat! Szerették világos és meggyőző, igaz benső meggyőződéstől fűtött és áthevített magyarázatait és fejtegetéseit.

Tankönyveivel külön fejezetben foglalkozom. Vannak azonban nyomtatásban meg nem jelent értékes, szorgalmas kutatásra és tanulmányozásra mutató jegyzetei: az unitárius egyháztörténelem, egyházszertartástan (liturgika), „papi gond", „paptan" (cura pastoralis) és a népiskolai vallástanítás módszere köréből, mely tanulmányoknak még mindig hiányzó kézikönyvei megírásánál nagy haszonnal felhasználhatók s az írót sok munkától és kutatástól kímélnék meg. Épen ezért nem tartom céltalannak és feleslegesnek e kézirati művek tartalomjegyzékét iránymutatásul és okulásul közölni.

I. Az unitárius egyház története főbb vonásokban.

A papnövendékek számára irta 1872-ben, bővítette és javította 1892-ben.

Bevezetés.

Az unitárizmus nyomai az egyház megalakulásáig.

1. A három első század unitárizmusa.
2. Az Áriusi hitvita.
3. Az unitárizmus újraéledése a hitjavítással.
4. Socinus Laelius,
5. Socinus Faustus.
6. Blandrata György és a lengyelországi unitárizmus.
7. Az unitárius egyház megalakulását megelőző vallási viszonyok Erdélyben.

Első fejezet.

Az unitárius vallás első nyilvánulásától Dávid Ferenc elítéltetéséig 1566—1579.

8. Dávid Ferenc reformátori működése s az unitárius istenegységi hiteszme melletti fellépése.
9. A gyulafehérvári második és nagyváradi hitviták.
10. Az unitárizmus terjesztése a sajtó útján.
11. Az unitárius vallás terjedése és egyházi szervezkedés.
12. Az isteni tisztelet.

13. Az iskolák.
14. Az unitárius egyház törvényesítése.
15. János Zsigmond halála.
16. Dávid Ferenc elítéltetése.

Második fejezet.

Dávid Ferenc elítéltetésétől a dézsi egyezkedésig. 1579—1638.

17. Dávid Ferenc bukásának következményei.
18. A jezsuiták.
19. A reformátusok erősbödése Bocskai, Báthori Gábor és Bethlen Gábor alatt.
20. A szombatosság eredete és hitelveik.
21. Az erdőszentgyörgyi zsinat.
22. Péchy Simon.
23. A dézsi egyezkedés.
24. Az egyház belélete.
    A) Püspökeink.
    B) Főpapok.
    C) Iskolaigazgatók, tanárok.
    D) Irók.
    E) Jóltevők.

Harmadik fejezet.

A dézsi egyezkedéstől a kolozsvári piaci templom elvételéig. 1638—1716.

25. A dézsi egyezkedés utáni állapotok.
26. A lengyel unitáriusok betelepedése.
27. Az óvári főiskola elvétele.
28. Folytatás.
29. A hollandiak segélye.
30. Özv. Kmita Andrásné Wilhelm Krisztina.
31. A piaci templom elvétele Kolozsvárt.
32. Belélet a dézsi egyezkedés és a kolozsvári piaci templom elvétele közötti időszak alatt.
    A) Püspökök.
    B) Főpapok.
    C) Iskolaigazgatók, tanárok.
    D) Irodalom.
    E) Jóltevők.

Negyedik fejezet.

A piaci templom elvételétől az unitárius vallásnak Magyarországon törvényesítéseig. 1716—1848.

33. A kolozsvári piaci templom elvételét követő üldözések.
34. *a*) Az egyház megmentésére tett lépések 1718-ban.
34. *b*) Egy állandó pénzalap előállításának terve s a közegyház ügyének a kolozsvári eklézsia ügyeitől való elkülönítése.
34. *c*) Szent-Ábrahámi Mihály.
35. Folytatás.
36. A belső magyar-utcai templom és főiskola építése Kolozsvárt.
36. *b*) A kolozsvári harmadik főiskola építése.
37. Suki László és alapítványa.
38. A tordai iskola története a 18. évszázban.
39. A székelykeresztúri iskola építése.
40. Augusztinovics Pál s az unitárius egyház anyagi állapotának újabb gyarapodása az ő nagybecsű hagyatéka által.

41. Folytatás.
42. A magyar nyelv tannyelvvé tétele iskoláinkban, a szakrendszer behozatala s a jogi tanszék felállítása.
43. Az unitárius vallásnak Magyarországon törvényesítése.
44. Kiegészítése az 1716 és 1848. évek közötti történetnek.
A) Püspökeink.
B) A kolozsvári eklézsia papjai.
C) Főiskolai igazgatók.
45. Folytatás.
D) Irók.

Ötödik fejezet.

Az unitárius vallásnak Magyarországon törvényesítésétől a legújabb időig. 1848—1870.

46. Az 1848-iki zavarok.
47. Az 50-es évek.
48. Az alkotmány helyreállítása s ezzel bekövetkezett kedvezőbb fordulat.
49. Folytatás.
50. Az unitárius egyház háromszázados évfordulója.
51. A Dávid Ferenc halála háromszáz éves évfordulójának ünnepélye.
52. A budapesti unitárius egyházközség megalapítása.
53. Püspökök, papok, isk. igazgatók 1848-an innen.
54. Főgondnokok.

Függelék.

Az unitárius vallás története külföldön.

52. Általános szemle (A számzás hibásan így folytatódik).
53. Az unitárius vallás története Angliában.
54. Az angol és magyar unitáriusok közötti viszony.
55. Az unitárius vallás története Amerikában.
56. Az amerikai unitáriusokkal való összeköttetésünk.
57. Az unitárizmus Ázsiában, Indiában.
58. Unitárius gyülekezetek Ausztráliában.

Zárszó.

II. Egyházszertartástan. (Liturgika).

Különös tekintettel az un. egyház szertartásaira.
Dolgozatai között van egy 25 ív terjedelmű ilyen c. dolgozat, melyet 1881 február 18-án kezdett s április 8-án fejezett be. Valószínűleg ennek alapján adta elé azt a theológián.

52. fejezetben e tárgyakról szól:

Bevezetés.

1. Az egyházszertartástan fogalma és nevezete.
2. Az " fontossága és felosztása.
3. A liturgiák és liturgia története a három első ker. században.
4. A legelső liturgiai művek.
5. A mise
6. A liturgia története a reformációval.
7. A reformált egyház liturgiájának története Magyarországon.
8. Az unitárius egyház liturgiájának története.

Első rész.

Általános liturgika.

Első fejezet.

A kultuszról általában.

9. A kultusz fogalma.
10. A „ célja.
11. A „ főbb elvei.
12. A vallásbeli jelvények (symbola) s azoknak tőkellékei.
13. A művészet viszonya a kultuszhoz.

Második fejezet.

A kultusz egyes részeiről s ahhoz tartozó dolgokról.

14. Az egyházi ének.
15. Az unitárius egyház énekes könyveinek története.
16. Az egyházi ének és éneklésre vonatkozó észrevételek.
17. Az orgona mint egyházi zeneszer.
18. A könyörgés.
19. A könyörgést illető néhány észrevétel főleg az un. egyház szempontjából.
20. Az egyházi beszéd.
21. Az agenda.
22. A megáldás és hirdetések mint rövidebb liturgiai cselekvények.
23. A templom és imaház, mint a kultusz helye.

Második rész.

Különös liturgika.

Első fejezet.

A rendes isteni tiszteletről.

24. A hétköznapi isteni tisztelet.
25. A vasárnapi isteni tisztelet.
26. Az ünnepek és ünnepi isteni tisztelet.

Második fejezet.

A szorosabb értelemben vett vallásos szertartásokról, az u. n. sacramentumokról.

27. A szorosabb értelemben vett vallásos szertartások fogalma.
28. A keresztség története és lényege. (A 28. sz. tévedésből kétszer szerepel).
28. Kinek tiszte a keresztelés és kiket kell, lehet és szabad megkeresztelni.
29. A keresztelés ideje, helye s a keresztszülők.
30. A keresztelés végrehajtásának módja unitárius egyházunkban.
31. Utasítás a keresztelés utáni lényeges papi teendőkre nézve.
32. Az úrvacsora jelentősége és lényege.
33. Ki által és kiknek szolgáltattatik ki az úrvacsora.
34. Az úrvacsora kiszolgáltatásának módja a templomban.
35. Az úrvacsora kiszolgáltatása háznál.
36. Más egyház tagjainak saját egyházunkban s viszont a mi egyházunk tagjainak más egyházban való úrvacsoravétele.

Harmadik fejezet.

Az isteni tisztelettel kapcsolatos egyházi szertartásokról.

37. Ezen fejezet tárgyai.
38. A konfirmáció vagy hitszilárdítás fogalma.

39. A konfirmáció végrehajtásának módja egyházunkban.
40. A házasság fogalma és története.
41. Gyakorlati szabályok, melyek a házasok egybeesketése előtt megtartandók.
42. A házasulandók kihirdetése, ennek célja, helye, ideje és a hirdetés alóli fölmentvény.
43. Az esketés helye, ideje és esketö lelkész.
44. Az esketés végrehajtásának módja.
45. A gyermekágyból felkelt nő hálaadása.
46. A halottak eltemetése s erre vonatkozó hatósági rendeletek.
47. A temetés nemei egyházi szempontból s annak végrehajtási módja.

Negyedik fejezet.

A szentelési és beiktatási ünnepélyességekről.

48. A szentelés fogalma egyházunkban.
49. A templomszentelés.
50. Papszentelés.
51. A püspöki beiktatás.
52. Papi és iskolamesteri beiktatás.

III. Papi Gond (cura pastoralis).[18]

Bevezetés.

1. A papi gond meghatározása.
2. A papi gond célja és eszménye.
3. Ellenvetések a papi gond ellen.
4. A papi gond története.
5. A papi gond segédeszközei.
6. A papi gond irodalma.
7. A papi gond felosztása.

Első vagy általános rész.

A lelkész kötelességeiről az egész gyülekezettel szemben.

8. A gyülekezet bizalmának, szeretetének és becsülésének megnyerése.
9. A tisztelet és bizalom megnyerése a hivatalbalépésnél.
10. Egy papi állomás megnyerésének tisztességes és tiltott eszközei.
11. Az állomás elfoglalása.
12. A papi jellem.
13. A családi élet.
14. A háztartás.
15. A foglalkozás.
16. Szórakozás, időtöltés.
17. Hivatali eljárás.
18. A hivek látogatása.
19. A lelkész mint polgár és hazafi.

Második vagy különös rész.

A lelkész kötelességeiről gyülekezetének egyes osztályaival szemben.

20. A különleges papi gond fogalma.
21. A lelkész eljárása a vallásgúnyolókkal szemben.
22. A bűnösök iránti magatartása.
23. Templomkerülők iránti eljárás.
24. Vallást változtatni szándékozók és áttértek (proselyták) iránti papi gond.

---

[18] 1848 májusában irta 15 ivrét terjedelemben.

25. Lelki bánatban, búskomorságban szenvedők.
26. Külső szerencsétlenség által sújtottak iránti papi gond.
27. Betegek és haldoklók körüli eljárás.
28. Folytatás.
29. A foglyok iránti papi gond.
30. Halálra ítéltek.

Függelék.

31. Szegényügy.
32. Vallásközi dolgok.
33. Egyházi törvények és rendeletek, úgyszintén az egyházra vonatkozó országos törvények és rendeletek.
34. Felsőbb hatóságok iránti engedelmesség.
35. Zárszó.

IV. A keresztény vallástanítás módszere a népiskolában.

1. A vallástanítás fontossága.
2. A vallás lényege.
3. A tanítónak a fennebbiekből folyó kötelességei.
4. Eszközök a cél elérésére.
5. A vallástanításnak krisztusi szellemben kell történni.
6. Második főkellék a népiskolai vallástanításnál az, hogy helyes nevelástani elvek szerint vitessék keresztül.
7. A szemléltetőségről.
8. Az épületesen kifejlő tanításmód.
9. Az épületességről még bővebben.

I. Szakasz.

A vallástanítás az I. osztályban.

10. A bibliatörténet.
11. Indokolása a fennebbi állításnak a bibliai alapot illetőleg.
12. A vallástanítás mindenek mellett is a bibliai történetekkel vegye-e legelső kezdetét?
13. A bibliai történeteknek az I. o. számára szükséges kiválasztását illető alapelvek.
14. Az előadás módjára különös súlyt kell fektetni.
15. A bibliai történetek újra elbeszélése.
16. A bibliai történet irányeszméjének egy bibliai mondatba vagy énekversbe foglalása.
17. Bibliai képek felmutatásáról.
18. Az ismételtetések alkalmával leendő újból elbeszélés.

II. szakasz.

A vallástanítás a II. osztályban.

19. A gyermek előtt ismeretlen szavak és fogalmak megmagyarázásáról.
20. A bibliai történeteknek szabadon való elbeszéléséről.
21. A tanítót az elbeszélésben mindenütt az igazság vezérelje.
22. A történet irányeszméjének egy bibliai mondatba való összefoglalásáról.
23. A példabeszédeknek házi tanulásra való felhagyatások.
Vallástanítás a III. osztály számára.
24. A biblia-történeteknek egymással kapcsolatos tanítása; az Isten országának időrendes kifejlődési története.
Az utánolvasásról. (Innen kezdve a fejezetek nincsenek számozva).

Az ismétlésről.
A históriai hűségről.
Előkészületi segédeszközök.
Vallástanítás a IV. osztály számára.
A rendszeres vallástanítás.
A tervszerűségről.
A bibliaolvasásról.
A bibliamagyarázásról.
Az olvasásra legméltóbb szemelvényekről,
Az egyházi énekek tanításáról, illetőleg ezeknek üdvös voltáról egy pár észrevétel.
A keresztény egyháztörténet.
Jellemképek felmutatásáról a tanítás folytán.
A katechizmusok eléállítása és tanításáról.
Zárszó.

a) *Unitárius Káté.*

Dr. Borbély valamelyik munkájában azt állítja, hogy 1854 előtt egészen mást jelentett unitáriusnak lenni, mint azután. Ez az állítás, az évszámot illetőleg, helyesbítésre szorul. Ezt az évszámot 20 esztendővel későbbre, 1874-re, illetőleg 1875-re kell tennünk, amikor Ferencz József kátéjának III-ik kiadása megjelent. Igaz, hogy Kriza könyve: *A keresztény vallás elemei* kis gyermekek számára már 1845-ben megjelent. Ez nagyrészben fordítás, kisebb részben átdolgozás angolból és oly szabadelvű szellemben van tartva, amely nyomát sem mutatja a történelmi szempont által ránkerőszakolt félelemnek és elfogultságnak. De másfelől 1854-ben jelent meg Kriza fordításában Koncz Boldizsár kátéja, melyről Jakab Elek tévesen azt mondja, hogy a kor igényeihez alkalmazkodva adta ki. A „kor igényeihez alkalmazkodás" ez esetben csak a magyarra való fordítást jelenti. Tartalmában ugyanaz a megmerevedett dogmatika, melyet a dézsi egyezség ránk parancsolt. A tanulók ezt a „nagy katechezist" tanulták. És Kriza még 1872-ben is azt írja Kiss Mihály háromszéki espereshez, hogy ha a protestánsok egyszerűsítik dogmáikat, közelednek hozzánk, „habár még mindíg vonszolják a Helvetica confessiot, mint *mi kénytelenek vagyunk* a Summa universae theologiae secundum unitarios-t vonszolni".

Ezt a történelmi terhet vonszolja Ferencz József kátéjának 1864-ben megjelent első és 1869-ben megjelent második kiadása is. 1866-ban a sepsimiklósvári közgyűlés (E. K. T. 208. jk. sz.) kéri, hogy egy konfirmációra előkészítő kézikönyvről kellene gondoskodni. Az E. K. T. azt válaszolja, hogy egy ilyen munka éppen megvizsgálás alatt van s remélhetőleg rövid időn segítve lesz e hiányon. Ez a munka Ferencz József kátéja, aki 1863 július 5-én az E K. T.-hoz (207. jk. sz.) beadványt ad: „Érezve egy konfirmációra előkészítő kézikönyv hiányát s tudva azt is, hogy egyházi környékeinkből is érkeztek ezen hiány fedezése

iránt felterjesztések, megkisérlette egy e végre szolgáló munkácskának összeállítását és minthogy *az hitcikkelyeinket tárgyalja s következőleg csak fensőbb egyházi jóváhagyás után nyomathatik ki*, beadja „Konfirmációra előkészítő vallástudomány" c. alatt azzal a kéréssel, hogy megvizsgáltatni s kinyomatására felhatalmazni szíveskedjék. A tanács véleményes javaslatra a püspöknek adja ki, aki 1864 augusztus 14-én (264. jk. sz. a.) jelenti, hogy a munkát megvizsgálta, „azt vallásunk elveivel, hitcikkelyeinkkel mindenekben megegyezőnek és a konfirmációra készítésre célszerűen használhatónak" találta. E vélemény alapján az E. K. T. tankönyvül elfogadta. A könyv 1864 szeptemberben jelent meg.

Ez a könyv nagy szükséget pótolt, ami már abból is látszik, hogy 1921-ig 10 kiadást ért meg. De eredeti tartalmában hosszú ideig nem felelhetett meg a kivánalmaknak. A szabadelvű vallásos mozgalmak ez időben nagy erővel fogták meg a lelkeket. A franciaországi, svájci és német vallási liberálizmus eszméi nálunk is idővel ismeretesebbé lettek. Az angol és amerikai unitárius hitrokonokkal ápolt keresztény testvéri viszony hozta magával, hogy kiváló egyházi íróik műveit kiválogatva, lefordították s kiadták. Ezek termékenyítőleg hatottak nemcsak az unitáriusok, hanem a többi protestáns felekezetek körében is. Ezt a szellemet erősítette és táplálta a politikai kormányzás szabadelvűsége is, amely lényegesen ellentétes volt az előbbi kormányzás eretneküldöző és szimatoló módszereitől. Közben megtartatott az 1868. évi háromszázados zsinat, melyen Simén Domokos prédikációjában az unitárizmus multját vizsgálva ezt mondotta: „Az unitárizmus a keresztény vallásnak egyszerű, eredeti és valódi alakja. E vallás a maga alapjául egyetemes erkölcsi elveit teszi s minthogy az alak az elvnek nem lényeges része, mert az az emberi szellem és kor változásával folytonosan változik, ennélfogva az *unitárizmus nem alkot minden korra érvényes és híveit megszorító hitformákat és éppen ez által örökre fennmaradóvá teszi magát*". Ugyane zsinaton mondta Kriza megnyitó beszédében: „A hitet egyformásítani s erőszakolni nem lehet, nem szabad... Az emberek hite, mint nem látható eszmék organuma, szükségképpen különböző formákban, hitvallásokban nyilatkozik, szükség azért, hogy legyen hitszabadság, legyenek, álljanak fenn különböző hitközségek, egyházak, mint a természet tenyésztő ereje is ezernyi különféleségű virágokat és létalakokat szokott előhozni s éppen a különféleségben áll a teremtésnek bámulandó szépsége s jön létre fenséges összhangzása" És az új papok felszentelésekor: „Ha egyházi létezésünk sarkelveitől eltérni nem akarunk, folyvást haladnunk kell előre, lépést tartva a század tisztuló eszméivel. Előőrsei voltunk a refor-

mációnak s messze előretolt helyzetünkben azért kellett oly sokat szenvednünk. Most ne maradozzunk az utócsapatban, hanem igyekezzünk lépést tartani, vagy versenyt futni s harcolni az előhad vitézeivel". Igy történt, hogy már az 1872. évi főtanácson (41. jk. sz.) felmerült, hogy vallástani kézikönyveink s nevezetesen konfessziónk nem mindenben felelnek meg a célnak, mire az E. K. T. megbizatott, hogy e tárgyban a nevelésügyi bizottság „kihallgatásával" a szükségesnek mutatkozó intézkedést tegye meg. Az E. K. T. nov. 24-én (386. jk. sz.) kiadja a kérdést a nevelésügyi bizottságnak véleményezés végett. A keresztúri kör 1873. évi közgyűléséről kéri az E. K. T.-ot (1874 március 22-én 66. jk. sz.), „hogy a mai kor előrehaladottsága szerinti, a józan meggyőződéssel megegyező s hitelveinket tisztán, szabatosan kifejező kátéink és konfessziónk legyen s a tanítás valamint az iskolában, úgy a szószéken is eszerint eszközöltessék, szóval: hogy unitáriusok legyünk úgy magunk, mint a világ előtt s ezután is zászlóvivők gyanánt szerepelhessünk". Az E. K. T. határozatát szószerint idézem: „Irassék meg a köri közgyűlésnek, hogy az *E. K. T. mint hivatalos testület, kátét és konfessziót se nem ír, se nem irat*, hanem arra hivatva vannak leginkább papjaink és tanáraink, ezek közül, sőt ha világi hitrokonok közül is, mindenki, aki hivatást és készültséget érez magában, irhat olyant, amilyent legcélszerűbbnek, hitelveinkkel leginkább megegyezőnek tart s ha valaki ilyen munkát nyújt be az E. K. T.-hoz, az semmiesetre sem mulasztja el azt szorgalmatosan megvizsgáltatni s ha maga is helyes irányúnak s hitelveinkkel megegyezőnek találja, annak használatát felekezetünk kebelében ajánlani, illetőleg tanítását megrendelni"

Ugyanezt a választ adta a küküllői kör ugyanilyen tárgyú felterjesztésére ugyanez évben. A kör felterjesztésében ezeket mondja: „Minden tudománynak s igy a teológiának is változni s a kor fejlődésével haladni kell. Hitvallásunkban, melynek jelszava Jézusnak amaz utasítása: Mindeneket megpróbáljatok s ami jobb, azt kövessétek s hittudományi tankönyvünkben is találtatnak olyanok, melyek a tudomány igazságaival nincsenek feltétlen összhangzásban s amelyek külső hatás, különösen a dézsi complanatio alkalmából vétettek be tankönyveinkbe. Tanáraink tanításaikban s az irodalomban is és szónokaink minden alkalommal tiszta unitárius nézeteket terjesztenek. De éppen azért azt óhajtják, hogy hittudományi könyveinkben is minden tétel a tudomány igazságaival összhangzásba hozassék s elődeink puritán unitárius hitnézetének megfeleljen. Kívánatosnak tartják azért, hogy hittudományi tankönyveinkből a *ránk erőszakolt hitnézetek kihagyassanak* s több hitnézetek az igazság betűivel úgy irassanak meg, hogy azok a tudomány

igazságaival megegyezzenek. Az E. K. T. határozata ez: „*nem tartja helyesnek, hogy hitközségünk egyházi főhatósága maga kátékat és konfessziónális könyveket írjon, hitcikkelyeket decretáljon, hanem ez irányban való munkálkodást az egyéni kezdeményezésre bízza,* szabad mezőt engedvén papjainknak és tanárainknak, sőt világi hitbeli afiainak is, hogy bárki is írhasson olyant, amilyent célszerűnek és hitelveinkkel legmegegyezőbbnek tart. E. K. T., valamint bizonyosan a főtanács is kötelességének fogja ismerni a hozzá netalán benyújtandó munkákat megvizsgálni és ha azokat helyes irányúaknak, szent vallásunk alapelveivel és jellemével megegyezőknek találja, bizonyosan nem fog késni azoknak használatát hitfeleinknek ajánlani, illetőleg azoknak iskoláinkban való használatát elrendelni".

A papság liberálisabb követelményeivel szemben az egyházi kormány a mérséklés és irányítás elvi álláspontján van. De jegyezzük meg, hogy az E. K. Tanács a történelmi alapról letérve, *elutasítja magától azt, hogy hitcikkelyeket dekretáljon. A hitcikkelyek történelmi fejlődésében tehát az 1874-ik év hozza a korszakos fordulatot.*

Várady Károlytól,[18] mint jelenlevő szem- és fültanútól tudjuk azt is, hogy mikor az 1872. évi zsinatra konfessziós és dogmatikus könyveinknek a reánk kányszerített tételektől való megtisztítása felmerült, érdemleges határozatot nem kellett hozni, mert a püspök jelentette, hogy ebben a tárgyban Ferencz József és Simén tanárokkal minden felszólítás nélkül értekezett s a szükséges lépéseket megtették. Ferencz József 1875 elején értesíti Jakab Eleket, hogy kátéja elfogyott s új kiadásán dolgozik. Jakab Elek (febr. 19.) örvend e híren s ezt az utasítást adja: „Dolgozz, dolgozz, de a *kéreg tágításán a természetes lassú munkássági mértéket tartsd meg.* Értesz. *Ugrani nem jó.* Kalánnal adni be a bölcsességet s kivált a theológiai hitigazságot, az embereknek nem egészséges, mert te fungens aktiv pap vagy, nem, mint Simén, csak theológus. Szegény Jakab Józsi egy pár theológiai elveért lett tüzérré és Sziriában halt meg számüzetésben. *Tágíts minden kiadással,* de csak olyanokon, melyekre hogy *az elmek teljesen el vannak készülve,* meg leszel tisztán győződve."

A Jakab Elek említette különbség, t i. a fungens papság és a theológiai tanárság lesz az oka és talán a Ferencz József csendben, mérsékelten haladó és Simén radikális szellemisége közötti ellentét is annak, hogy az 1864-ben megjelent káté még cipeli a dézsi egyesség reánk erőszakolt hitelveit, melyeket már senki sem hisz és senki sem vall. Siménnek ugyanakkor megjelent *Szent történetek* c. munkája szerint, melyet az

[18] Erdélyi Protestáns Közlöny és Prot. E. és Isk Lap, 1872. 1230. l.

alsóbb osztályok számára írt s melyet a püspök szintén megvizsgálván, célszerűen használhatónak s vallásunk elveivel megegyezőnek talált (E. K. T. 270. jk. p.), az unitáriusok Istent egyetlen egynek hiszik, Jézust valóságos embernek tartják s a szentlelket lelkünk ama mennyei erejének, amely minket igazságra vezérel.

Az első kiadás címlapján[19] ez áll: Az erdélyi unitárius vallásközönség E. Tanácsának helybenhagyásával. Az Előszóban olvassuk, hogy mivel az egyházi főtanács a konfirmációi vallástanítást 1853-ban „ujabban" is meghatározta s némely egyházkör már többször is felterjesztést tett e tárgyban, azért állította össze a kátét. Nem tartja tökéletesnek, „ami különben kátéknál szinte lehetetlen" A második kiadás (1869) majdnem változatlan, csak egyes szókban és tételekben történt némi javítás. De rendeltetésében az a lényeges változás történt, hogy nemcsak konfirmációi vallástanításra használják, hanem tankönyvül is minden iskolánknál. A harmadik kiadás „javított és bővített". Amint mondja, egyes tételeket világosabban, könnyebben érthetően fogalmazott. És bővítette a magyarázatokat. Hogy a képezdei tanulók szükségeinek is megfeleljen, kötelességeinkről egy kis erkölcstant vett bele. Arra az ellenvetésre, hogy igen terjedelmes, az a felelete, hogy jobb, mintha fordítva lenne s ideje már, hogy a vallástanítás is már valahára többől álljon, mint egy nehány tantétel bemagolásából.

Ennek a kátének a jelentőségét az unitárius hitelvek történeti kifejlődésében csak akkor tudjuk helyesen megítélni, ha összehasonlítjuk azzal a kátéval, amely ennek megjelenése előtt az egyház szimbolikus könyve volt.[20] Ez a Koncz Boldizsáré, melyet a tanulók nagy katechezisnek neveztek s amely 1854-ben sok latin kiadása után magyarul jelent meg.[21] Ferencz József nem szakít radikálisan és elvileg e káté tanításaival, hanem lassan és észrevétlenül távozik tőle. És ez annál feltűnőbb, mert ez időben vívja irodalmi harcait, melyekben a legfeltétlenebb vallási szabadelvűség híveül mutatkozik. E káté szerint az Isten bosszúálló, gondviselése kiterjed az angyalokra is és szörnyű fenyegetésekben is nyilatkozik, minők: lelki vakság, a szívek megkeményítése, a sátánok hatalmába adattatás és az örök kárhozat. Jézus Isten erejének megárnyékozásából, a szentlélektől fogantatott s asszonyi állattól született. Krisztust Istennek vallja, de az Atyának egy istensége is megáll s a

[19] Ferencz Józsi hittanár és a kolozsvári unitária eklézsia r. papja: Unitárius káté a konfirmációi vallástanításra. Kolozsvár, 1864.

[20] Katechezis. Azaz: Keresztyén vallásra való tanítás, mely az Erdélyben levő Unitária Ekklézsiák és Iskolák szükségére az egyházi főtanács által most újonnan kibocsáttatott. Kolozsvárott. Nyomatott az ev. ref. kollégium betűivel. 1854.

[21] Dr. Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium története. 78 80. l.

FERENCZ JÓZSEF ARCKÉPE
1858-ból.

különbség köztük az, hogy az Atya soha senkitől semmit sem vett; a Krisztus pedig olyan Isten, aki mindeneket az Atyától vett. Isten kívánja tőlünk, hogy Krisztust, mint az Atyát tiszteljük és imádjuk, segítségül hívjuk és nyelvünkkel is meg valljuk, hogy az Úr a Jézus az ő Atyja dícsőségére.

A káté első és harmadik kiadása közötti kölönbség lényegesen nagy, különösen a hitvallás megrövidítése és új szövegezése és a Jézus Krisztus imádása kihagyása tekintetében. Az első kiadás szerint a hitvallás ez: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében és Jézus Krisztusban, az Atya Istennek egyszülött fiában, mi urunkban, ki fogantaték Szentlélektől, születék szűz Máriától, kínzaték Pontius Pilátusnak alatta, megfeszítteték, meghala és eltemetteték, harmadnapra halottaiból feltámada, felméne mennybe, üle az Istennek jobbjára, onnan lészen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat. Hiszem a Szentlelket, közönséges keresztény anyaszentegyházat, szenteknek egyességét, bűneinknek bocsánatját, testünknek feltámadását és az örökéletet. Ámen". A harmadik kiadás szerint ez: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében. Hiszek Jézus Krisztusban, az Atya Istennek egyszülött fiában, mi urunkban. Hiszem a Szentlelket. Hiszek egy közönséges keresztény anyaszentegyházat. Hiszem a bűnöknek bocsánatját és az örökéletet"

A 3. kiadás szerint Jézus az Isten által megígért Messiás, a 10-ik szerint Istennek legnagyobb prófétája s az ő tudománya a legbiztosabb út Isten igaz megismerésére. A 3-ik szerint a Szentlélek ereje által született Máriától; a 10. szerint Máriától született Augusztus római császár alatt, atyja József názáreti ácsmester volt, mindketten szegénysorsú zsidó szülők gyermekei. A 3. szerint Jézust a szentírás Istennek is nevezi; de a 10-ik szerint a kérdés ez: nem nevezzük-e Jézust Istennek is? A felelet pedig: Jézust mi nem nevezzük istennek, mert tudjuk, hogy ő valóságos ember volt. A 3. szerint Jézus isteni nevezetén nem értjük az ő örök istenségét, vagy az egy Istennel való ugyanazonosságát, mert tudjuk, hogy a Jézus Krisztus valóságos ember volt. A 10-ből a kérdés is, a felelet is kimaradt, illetőleg ez helyettesíti: miből tudjuk, hogy Jézus valóságos ember volt? Az 1. szerint Jézus abban különbözött más emberektől, hogy Szentlélektől fogantatott s benne bűn nem találtatott. A 3. a szentlélektől fogantatást magyarázza így: azaz teljes volt szentlélekkel. Az 1. és 3. szerint halála után harmadnapra feltámadott. A 10. szerint: az *írások szerint* harmadnapra feltámadott. Az 1. és 3. szerint Jézus a keresztséget e szavakkal rendelte meg: Elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Ez a

kérdés kimaradt a 10. kiadásból s ez helyettesíti: ki szerezte a keresztséget?

Igy reformálta kátéját lassan, csendben, lépésről-lépésre zajtalanul, észrevétlenül haladva a hitcikkek fogalmazásában, míg azok lerázták magukról azokat a történelem folyamán ránk kényszerített sallangokat, melyek a Dávid Ferenc tiszta unitárizmusával nem egyeznek. Mikor 1912-ben a 9. kiadást készítette elő, feljegyzéseiben elmondja, hogy az első kiadás megjelenésekor Fejér Márton nagyon meg volt elégedve. Bizonyos, „hogy jobbat írni ma sem tudnék", úgymond, pedig hallotta, hogy vannak papjaink között, akik elavultnak tekintik s azon gondolkoznak, hogy egy jobbat kellene írni, amely inkább megfelel a mai felvilágosult és szabadabb gondolkozásmódnak. Ezzel szemben rámutat jegyzeteire, melyekben a legnehezebb kérdéseknek is oly magyarázatot adott, hogy azokkal a mai felvilágosult ember is meg lehet elégedve, ha nem akarja maga alól kirugni a kereszténység alapjait. S rámutat azokra a magyarázatokra, melyeket Jézus szentlélektől való fogantatásának, a születése körül felmerült csodás eseményeknek, a benne való hitnek, az általa végzett megváltásnak, feltámadásának, mennybemenetelének hitelveink szellemében való megértésére adott. Lehetetlen tovább menni, ha nem akarjuk kirugni magunk alól a kereszténységet. Különben kátéjának két pontjára büszke. Egyik a hitvallás, amelyet a régivel szemben kihagyásokkal megszövegezett. „Még most is csodálkozom érte, hogy hogy mertem én azt megtenni s hogy nem ütöttek rá azért a kezemre". A másik, hogy Krisztus imádását és segítségül hivását kihagyta. Ezért meg is kapta a rovást Kovács Istvántól, aki azt mondta neki, hogy Dávid Ferenc bűnébe esett s méltán elítélhetnék, mint őt. Mire ő azzal védekezett, hogy igaz, hogy nem vette be Krisztus imádását és segítségül hivását, de mutassa meg nekem, hol van abban tanítva, hogy Krisztust nem kell imádni. „Igy gondolom én jövőre is a reformokat csendesen és zajtalanul eszközölni vallásunkban azon tételekben, melyek esetleg még reászorulnak. Tény az, hogy a Krisztus imádása és segítségül hivása, melyért Dávid Ferenc megszenvedett, ma észrevétlenül eltünt hitrendszerünkből, nemcsak, hanem egyházunk szépen ráhelyezkedett a Dávid F. álláspontjára ebben a hittételben. Ismétlem, örömmel veszem, ha valaki az én kátémnál jobbat, a korszellemnek megfelelőbbet fog írni. Csak azt nem óhajtom, hogy olyan reformokon törje valaki a fejét, amelyekkel sokaknak a szemében ma is szálkaként álló egyházunknak biztonságát, keresztény voltát megingatná".

A káté 1892-ben Grátz Mór ág. ev. lelkész fordításában németül is megjelent. Püspökké választásakor mondott programbeszédében a konfesszióról ezt mondja: „az idő, az alkotmányos kormányzás, a szabadsajtó és tudomány alakító

hatásának már is hasznos nyomai látszanak. E kölcsönös egymásra való hatás ezután is folyni fog s ez, valamint más felekezetek haladási és fejlődési irányai a reform utján természetszerűen továbbhaladásra bírnak minket is. E programmadás azonban *megkötő természetű és az egyház joga lévén*, én legfeljebb Jézus ama tanítására utalhatok: legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes. Ehez képest nekünk szerintem e jelszónk lehet: *előre!*"

Én ebben a programmban ellenmondást látok. Az *előre* jelszó és az egyház jogának mondott *megkötő természetű* programm nehezen férnek meg egymás mellett. Az ellenmondás még feltűnőbb lesz, ha arra az irodalmi vitára gondolunk, melyet a Reformegylet kérdésében Szász Domokossal állott s melyben oly mély meggyőződéssel vitatta, hogy a vallásos hit és meggyőződés egyéni és nem egyházhatósági jog. Nincs igaza Dömötör Jánosnak Krizával szemben, mikor a háromszázados tordai zsinat ismertetése alkalmával hiányként említi, hogy nem foglalják jegyzőkönyvekbe azt az elvet, amit Simén az ifjú papokhoz intézett beszédében így fejezett ki: „*az unitárizmus nem alkot minden korra érvényes és híveit megszorító hitformákat*" Hiszen láttuk, hogy igenis jegyzőkönyvbe foglalták, igaz, egy nehány évvel később. De Ferencz Józseffel szemben állapítsuk meg, hogy a hit és lelkiismeret feltétlen szabadságát hirdető pap és tanár, mikor a püspöki székbe kerül, a moderator enyhébb és szelidebb jelmezét veszi magára, miként a katholikus vagy orthodox protestáns főpapok is és megelégszik az irányítás helyett a mérséklés szerepével. Pedig Ferencz József nemcsak hirdette a szabadelvűség ígéit, hanem minden módot és eszközt megragadott, hogy a külföldi szabadelvű mozgalmak eszméi nálunk is elterjedjenek s a szabadelvű vallásos kongresszusokon elhangzott előadásokat magyarra fordíttatta. Aztán nem utolsó sorban siettették ez eszmék térfoglalását az Angliában járt theológusok is.

A lelkészkör megalakulván, gyűlései a legliberálisabb szellemben foglalkoztak a vallás kérdéseivel. Az unitárius egyház, sőt a Keresztény Magvető is tért nyított a kérdések tárgyalásának. A vallásos orthodoxia és liberálizmus között vita folyt az *Unitárius Egyház* hasábjain, melyet „*Teendőink hitéletünk fellendítése érdekében*" c. névtelen cikk indított meg (1913. 1. sz.). Szerzője Bedő Albert. Az egyházban észlelhető szellemi és anyagi hanyatlással kezdi, melyet úgy lehet megállítani, ha ápoljuk a vallást, melynek „hittételei történelmi kapcsolatban állanak többrendbeli országos törvényeinkkel és amely törvények ma is és mindenkor őrködnek vallásunk élete és védelme felett". Az, hogy akadtak egyes tanárok és papok, „akik szűkebb látókörű felfogásuk szerint" egyik-másik hittételt mellőzendőnek, vagy helytelennek tartják, vagy a fegyelmitől

való félelem hiányában helytelenül hirdetik, nem változtat e hittételek törvényes erején, mert „akik magukat unitáriusoknak vallják, kötelesek tiszteletben tartani, a hivatalos közegeknek pedig éppen nem szabad másként tanítani". „Ha pedig nem tartják magukat hittételeink szerint gondolkodó unitáriusoknak, hagyják el az unitárius vallást... De mindaddig, míg az unitárius egyháztól nyert jövedelmeket azért élvezik, hogy hittételei okszerü terjesztését szolgálják, annak ellenkezőjét cselekedni nem áll szabadságukban. „Évek óta elszomorodással tapasztalja, hogy az ú. n. szabadgondolkozók hitéletünk erősségeinek alapköveit szakadatlanul rázkódtatásoknak teszik ki s egyházunk közbecsülésének ártanak. Ezeknek „az egyházi félszegségeknek" gátat kell vetni. Erre megindult a vita, melyben ij = Ürmösi József, Benczédi Pál. Az egyik orthodox = Barabás István, Józan Miklós, a Szerkesztő (= Péter Lajos), Siculus (= Bedő Albert) és a püspök vesznek részt.

ij. (Szerény kis orthodoxia. 2. sz.) egyetlen tételében sem ért egyet az ismeretlen iróval, mert ma minden felvilágosodott ember annak örvend, hogy a hit és lelkiismeret szabadsága uralkodik s nem vagyunk a törvény betüjéhez kötve. És mert magától a püspökétől tanulta, hogy Jézusról életrajzot írni már magában bevallása annak, hogy ő ember volt. Mert ki lenne olyan vakmerő, hogy Isten életrajza megírására vállalkozzék? Benczédi (Haladás a vallásban. 3. sz.) szerint az ismeretlen író az egyház egész vezetőségét sujtja átkával. Ha Csernoch beszél így, azt még megérti. De mást tanítani, mint amit hiszünk, intellektuális lelkiismeretünk beszennyezésének tartja Harnack-kal. „Az egyik orthodox" (Szerény kis orthodoxia. 3. sz. 39. l.) a papképzés hiányaival akar takarózni s közben a névtelen álláspontját támogatja. Józan szerint (Két Közlemény. 4. sz. 49. l.) az unitárius egyház a szabadság és a progressziv gondolat elvét tagadná meg, ha a jogfolytonosság talajáról eltántorodnék és végső intelme ez: Orthodoxok és liberálisok találkozzanak a középúton „üres viták, meddő panaszkodások helyett" az unitárius gondolat hirdetésében, mely „lélek és élet". A szerkesztő (Az igazi út. 5. sz. 66. l.) helyteleníti a kérdés ilyen beállítását: orthodoxia vagy liberálizmus? A vitát megindító cikk igazi célja: a benső hitre és mély vallásos érzésre nevelni. Az igazi út: a Józan mutatta Krisztus tanításain alapuló evangéliumi hit. Benczédi ujból hozzászól (Teendőink hitéletünk fellendítése ügyében. 5. sz. 67. l.) s arra a végső eredményre jut, hogy konfessziók és dogmák kedvéért nem tesszük kockára sem az őszinteségünkbe vetett bizodalmat, sem a mai ember komoly vallásos meggyőződését. A konfessziók megtették a maguk idejében a maguk kötelességét, most pedig nyugodja-

nak csendesen. Ezután Siculus (Üres viták, meddő panaszkodások. 6. sz. 87. l.) szól bele a vitába s erővelteljes szavakkal keresi a kapcsolatot a történelmi multtal, melytől eltántorodni „egy a magyar unitárius lélek és élet veszélyeztetésével s a szabadság és progressziv gondolat elvének megtagadásával... Bármilyen nagyrabecsüljük is az Amerikából és Angliából portált liberális vivmányokat, elfelednünk soha sem szabad azt a tényt, hogy a magyar unitárizmus magyar történelmi fejlődés eredménye, magyar törvények oltalma alatt áll, magyar törvények adta jogok élvezője és csak a magyar országos törvények által jóváhagyott keretek között építheti fel a léleknek és életnek templomát. Ez a kérdés sarokpontja." Ismétli, hogy a főtanács által megállapított konfessszionkat minden papnak kötelessége megtartani. S nem üres vita, ha multunk megbecsüléseért küzdünk, „hanem vitázunk azért, hogy abban a nagy kaoszban, mely egész egyházi külső ténykedéseinket elborította, egyszer valahára rend legyen; hogy ne hirdessünk tizféle hitvallást és ne kereszteljünk, ahányan vagyunk, annyiféleképen".

Vári a lelkészkör bölöni gyűlésén mondott megnyitójában (A lelkészi munka. 8. sz. 119. l.) kitér erre a vitára s helyteleníti a hitbeli felfogások szinte veszedelmes mérveket öltő kiélezését és szembeállítását. Felfogása szerint az unitárizmus nem megkötött rendszer, nem a dogmák előtt való meghódolás, hanem élő hit és fejlődő élet s ezért tiszteletben tartja az egyén hitbeli felfogását és vallásos meggyőződését. Ezért kebelében a legkülönbözőbb felfogású emberek megférnek egymás mellett. Miért közösítenők ki egyik a másikat az egyházból? „Hiszen a hit annyira az egyén sajátja, annyira legbelsőbb lelki világához tartozik, hogy ahoz tulajdonképen a világnak semmi köze."

Ez az irodalmi vita aztán hivatalos eljárás és nyilatkozat tárgya is lett. A püspök 1913 ápr. 30-án a budapesti eklézsiában vizsgálatot tartott, Bedő Albert gondnok üdvözlő beszédjében rámutatott azokra a ténykedésekre és nyilatkozatokra, melyek nem egyeznek a konfesszióval és a káté tanításaival s minthogy ezek ellen eddig semmi intézkedés nem történt, kéri a püspök hathatós intézkedését már a szükséges jó rend érdekében is. A püspök válaszában nem látja a helyzetet annyira aggodalmasnak; ha volt is néhol a szokástól eltérő gyakorlat az istentisztelet rendjében, mindig megtalálta a módját, hogy a visszaélés házilag orvoslást nyerjen. „S bár a vizsgálódó lélek szabadságát, kivált a theológiai tudomány terén megkötni nem óhajtja, a maga részéről megnyugtatni kivánja a gyülekezetet, hogy ezután is arra fog törekedni, hogy hitelveink sértetlenül fenntartassanak".

E vita közben tartotta Lőfi Ödön 1913 október 25-én a

lelkészkörben felolvasását.[22] Vezetőgondolata az, hogy a nagy reformáció egyetlen pozitiv eredménye a hitjavítás terén Dávid Ferenc kijelentése: a hit Isten ajándéka. Az unitárizmus ez elv elfogadásával „megszabadította magát a tömegvallás minden kárhozatos befolyásától és az egyén vallásává finomult" Az ember följebb emelkedésére nincs szüksége semmi dogmára, semmi csudára és érthetetlen tanokra. A tömegvallások elveszítik a hitélet ébrentartásában a vezérszerepet s helyüket csak az egyén vallása pótolhatja. „Erre pedig egyedül az unitárizmus képes, mely hitet nem farag, hanem isteni ajándékként veszi s mint olyannal él és halad minden lehető emberi célok felé" E felolvasáshoz alapos és részletes vita fűződött, melyben résztvettek Boros, Kiss Sándor, Józan, Csifó, Lőrinczi István, Vári és a püspök.[23] Ferencz József szerint az individuális vallás jogosultsága ma már nem is kérdés tárgya. Hiszen országos törvény gondoskodik arról, hogyha valaki egyéni vallásos meggyőződésével nem tud belehelyezkedni egyik vagy másik egyház által megállapított hitvallás keretébe, felekezetnélkülivé lehet. Más kérdés azonban, hogy individuális vallással lehet-e egyházat alapítani? Nem lehet. Ezért aki valamely egyházhoz akar tartozni, kénytelen az *az által megállapított hitvallást elfogadni s vallásos nézetét egy s más pontra nézve alárendelni, vagy kiegyeztetni egyháza hitvallásával.* És alkalmat vesz magának, hogy előadja nézeteit a keresztelési formula megváltoztatása, az áldozócsütörtök eltörlése és egy újabb káté iránt elhangzott kívánságokat illetőleg. Amidőn kátéját a 9. kiadása előtt átnézte, nem talált benne semmit, amit ki kellene hagyni, vagy módosítani a tudomány haladásával összhangba hozatala végett. A keresztelési formula és áldozócsütörtök eltörlése „a vallásos meggyőződés egy-egy céltévesztett nyilvánulása", mely addig, míg a püspöki székben ül, nem történhetik meg. „Mert csak egyházi leg'őbb hatóságunk, az egyházi főtanács határozataival érvényesülhetnének. Egyházi főtanácsunkat pedig hitviták színhelyévé tenni nem hiszi, hogy ma valaki óhajtaná. Ehez képest figyelmezteti is a lelkészeket, hogy tartsák magukat szorosan azokhoz. Mert ellenkező esetben kénytelen lenne a legszigorúbb eljárást alkalmazni azokkal szemben, akik individuális vallásos meggyőződésükből indulva ki, egyházunk megalapítása óta megállapított és gyakorolt keresztelési formuláját megváltoztatni megkisérelnék s az áldozócsütörtököt, ezt az általános keresztény ünnepet ünnepnapnak tartani elmulasztanák" A lelkészkör gyüléséről *Spectator* (=Szász András) ad értesítést (U. o. 179. l.) s a püspök nyilatkozatát konzervativ álláspontnak minősíti, mely-

[22] Az unitárizmus az egyén vallása. K. M. 1914. 18—24.
[23] Részleteket l. K. M. 1913. 370—376.

nek elve, hogy „haladni kell, de szaladni nem szabad". Az az érve pedig, hogy némelyek még így is kétségbevonják keresztény voltunkat, szerinte nem győzött meg mindenkit. Máskép ítéli meg a püspök felfogását Gálfi,[24] aki Duszik Lajos hasonló című értekezését (Ev. Lap, 1914 március 14. sz.) bírálva, erre az eredményre jut: „A lélek szent kényszere azt mondja a dogmai igazság ellen: veled, ameddig lehet, nélküled, sőt ellened, ahol kell". A nálunk is épen felszínen levő kérdésre „a feleletet valószínűleg a leghelyesebben adta meg a mi szabadelvű egyházunk szabadelvű püspöke, t. i. hogy mindig megtalálta a módot, mellyel a visszaélés orvoslást nyert, de a vizsgálódól élek szabadságát, kivált a theológiai tudomány terén, megkötni nem óhajtja".

Ugyanez évben folyt Gálfi Lőrinc és Vári között egy irodalmi vita, amely tárgya szerint szintén ide tartozik. Vári a II. gimn. o. részére tankönyvet írt az Újszövetségről, melyet Boros és Gálfi bíráltak s nem ajánlották elfogadásra. Gálfi a megalkuvást nem ismerő, se előre, se hátra nem tekintő merev racionalizmus álláspontján áll, amelynek a bibliai kritika alapján kíméletlenül vonja le összes következményeit. Elveti a Jézus születése és keresztelése körüli legendákat, csodás gyógyításait, ördögűzéseket és jövendöléseket, a feltámadás utáni ténykedéseket, mert nem mesét és mithológiát akar tanítani, hanem történelmet. Nem ismer „középlényeket", mert helyesli püspöke felfogását, hogy istenről életrajzot írni nem lehet, sőt megtestesült istenről, fél-, vagy negyedistenről sem". Vári nem megy el a radikálizmus végső határáig, nem dobja el a legendákat, hanem igyekszik úgy eljárni, hogy a kecske is jóllakjék s a káposzta is megmaradjon, azaz a hit is megmaradjon s a tudás is kielégíttessék, mert a kis gyermekeket „tejnek italával" akarja táplálni. Gálfi épen ezt kifogásolja nála, ezt „az érthetetlen fából vaskarikát", ezt a liberálizmust mutatni akaró orthodokszíát, amely minden lehetetlenséget átvitt értelemben vesz és félremagyaráz. Gálfi szerint csak e két szélsőség van: orthodoxia és racionalizmus. Vári szerint csak e szélsőségek *között* lehet igazi élet. Vári ott akarja végezni a vallástanítást, ahol Gálfi kezdeni szeretné. Az alsófokon a legendákkal átszőtt Jézust adná a kisgyermeknek s fenn a minden legendától megtisztított történelmi Jézust.

Ugyanez évben foglalkozott Boros a vallásszabadság és a hittételek közötti viszony fejtegetésével a párizsi vallásügyi kongresszuson tartott előadásában.[25] A kredók és konfessziók ma már csak olyanok, mint a középkorból fennmaradt várfalak és tornyok. Kedves emlékek, de csekély értékűek. Ma már

[24] Dogma és szabadkutatás. K. M. 1914. 84—90.
[25] Vallásszabadság és a hittételek K. M. 1913. 303—309.

nem eszközei az üdvösségnek. „Az egyházak vagy teljesen felhagynak a hittételekkel, mint a szent élet eszközeivel, vagy pedig átalakítják az idő és a koronkénti nemzedékek kívánsága szerint". Mi ma követeljük az egyén és a nagy sokaság részére a szabadságot. A vallás dolgában a szabadság azt jelenti, hogy „mindenki kövesse lelke sugalmát s ne ragaszkodjék sem a konfesszióhoz, sem egyes szavakhoz, mert a betű öl, a lélek megelevenít"

Ferencz József megalkuvást nem ismerő vallásos liberalizmusával, annak érdekében folytatott irodalmi vitáival, a szabadelvű vallásos gondolkozók munkáinak magyarra fordításával s akörüli éber gondjával felhúzta a vallásos szabadelvűség zsilipjeit. A papság fiatalabb nemzedéke, különösen az Angliában tanultak nagy örömmel kapcsolódtak bele ebbe az irányba, sőt a fiatalság lendületével még túlozták azt. A káté és konfesszió kérdésében azonban mérsékelt volt és fékezni akarta a lendületes előtörést. Amit a fiatalság nem értett s még tőle sem igen akart elfogadni. Úgy járt, mint a Goethe bűvészinasa. Felidézte a szellemeket, melyeken azután nehezen tudott úrrá lenni.

b) *Unitárius Kis Tükör.*[26]

E könyv nem egyéb, mint — ahogy teljes címe mondja is — az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásainak rövid foglalata. Célja volt az olvasóközönség tájékozása és e kérdések népszerű ismertetése. A mai unitárius olvasónak nem sok újat nyújt ez a könyv. De a maga korában, mikor az unítárius vallás ismerete az unió és az 1848. évi 20. t.-c. után Magyarországon terjedni kezdett, rendkivül hasznos szolgálatot tett. A közönségre gyakorolt hatást híven tükrözik azok a megjegyzések, melyekkel Jakab Elek leveleiben kiséri e könyvet. 1875 elején (febr. 19.) írja neki: „Munkád valódi tükör, látjuk benne multunk, jelenünk, derengő jövőnk félhomályban, félderüben". Túlzott reményeire mutat ez a kijelentés: „a Kis Tükört 100.000 példányban is nyomathatod, olyan idők *jöhetnek*". Az emberek lelke a vallásos szabadelvűség ama hatalmas áramlásában tele volt az unitárius vallás hódító erejébe vetett vérmes reményekkel. Március 9-én írja, hogy ismertetésre tért kért Ballagitól, aki így felelt neki: „Jaj de pompás kis könyv az, hogyne adnék..." Bizony, ügyes emberek Önök. Tudják, hol kell fogni a dolgot. Bár minden felekezet dolgoznék ilyet" Jakab Elek kifogásolja, hogy az oktatás és nevelésügy teljesen kimaradt. Hogy mennyire ismeretlen volt vallásunk a magyarországi olvasó előtt, kiérzik már Jakab

[26] Unitárius Kis Tükör, vagyis az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai rövid foglalatja. Kolozsvár, 1875.

E. ismertetésének (Prot. E. és I. Lap, 1875. 327—332. l.) bevezető soraiból: „Ne ijedjen meg a magyar protestáns e könyvtől s akiket az előtte bemutat. Háromszázéves szenvedőtársaival találkozik benne, akik a hit és lelkiismeret szabadságáért küzdenek, mint ő, magyarok, mint ő, hazaszeretők, mint ő, akiket a vallás kérdéseiben és hit dolgaiban erős, komoly elhatározások s mély és igaz meggyőződés vezérelnek, mint őket és akiket tőlük csak azon ószövetségi igazság választ el: Halljad Izrael, én vagyok az Úr és nincsen több Isten, hanem csak egy . . " Higyje el a magyar protestáns, hogy amely széltől az unitárius fázik, az őt sem melegíti . . . Közös forrásból jő bajuk, onnan, hogy mindkettő mások szemüvege nélkül, a konciliumi végzések és csodák nyűgétől szabadult értelemmel kívánja vizsgálni az emberi tudás minden tárgyait és így a vallási dolgokat is . . . E kis könyv nem akar fenyegetés lenni egy felekezetnek is . . ., hanem rokonszenvet kér azok iránt, akiket képvisel . . . Aki annyi ideig volt elnyomva s létjoga a szabadság: üldözővé válni nem fog soha" A hittani részről nem ad kivonatos ismertetést, mert az abban az alakban „szép, megragadó és nagyértékü" Az unitáriusok a Szentírásból csak azt fogadják el, ami Jézus életének s beszédeinek szellemével s egyszersmind a józan ésszel és lelkiismerettel is megegyezik. Azután röviden és világosan tárgyalja és cáfolja az unitárizmus ellen felhozni szokott két vádat. Egyik az, hogy az unitárius vallás a józan értelmet még a Szentírásra nézve is vizsgálóbiróul állitván fel, ezáltal kételyt támaszt a kijelentés iránt. A másik az, hogy nem egyéb, mint meddő tagadás, tehát nem tarthat igényt a pozitiv vallások előnyeire. Nem tehetem, hogy az elsőre adott feleletét, amely egész hittani felfogására alapvető jelentőségű, ne idézzem: „A mi meggyőződésünk az, hogy a kijelentés igazságát csak a józan ész világánál ismerhetni meg. Mi tudjuk, hogy ahol a hit kezdődik, ott a tudás határa végződik. De azért nem tartjuk helytelennek a hit tárgyait is alávetni a józan ész kriteriumának, különben minő alapon dönthetnők el azt, hogy mit higyjünk és mit ne higyjünk. Ha a józan értelem jogát kétségbevonjuk, úgy a vallásban minden babona jogosult s az ördögűzésben, tisztítótűzben, a szentekben való hit ép úgy helyet foglalhat valamely hitrendszerben, mint az Istenben való hit. Egy szóval: mi nagyfontosságot tulajdonítunk a józan értelemnek épen azért, mert enélkül számtalan tévelygésnek lennénk kitéve lépten-nyomon". Az egyházalkotmányi rész Jakab Elek szerint olyan eredeti, egyszerű és józan ész kivánalmain alapuló, mint a hitrendszer. Kiemeli a szertartások gyönyörű leírását s végül azt mondja, hogy az író a tudomány nevében is köszönetet érdemel, hogy *teljesen ismeretlen téren* például szolgáló rövidséggel teljes tájékozást nyújtott az érdeklődöknek és ta-

nulnivágyóknak. Következő levelében (III. 21.) a Tükörről azt írja, hogy nagy szenzációt keltett írója s ismertetője iránt. A kifogását meggondolás után elhagyta: „Legyek inkább egyoldalu én, mint hiányos a Te koncepciód". S mikor azt hallja, hogy az író a második kiadásról gondoskodik, lelkesülten kiált fel: „Vivat! Derék fiú vagy Józsi barátom!" S szeretné, ha a történeti részbe az újabb felfedezések eredményeit bele tudná vinni. Az Erdélyi Prot. Közlöny (1875. 80. l.) „nem csekély hézagot pótló műnek" mondja, mert a magyar olvasóközönségnek *eddig nem volt módjában „átpillantást szerezni magának az egész unitárizmus mivolta felől"*. Ez a kis füzet rövidbe foglalva s igen népszerű modorban vázlatos, de egész képét mutatja fel, mint egy tükörben, az unitárizmus keletkezése, terjedése s küzdelmei történetének. Kénytelen elismerni, hogy, célját tekintve, semmi kivánnivalót nem hagy fenn s legfeljebb azt óhajtotta volna, hogy a hitelvek vázlatát ne szorította volna oly rövidre. De mentségül megjegyzi, hogy e tekintetben vannak részletesebben kidolgozott müveik. Az Evangétiumi Prot. Lapban (1875 jún. 25. sz.) B. F. (Balogh Ferenc) azt mondja a könyvről, hogy „az ingatag hitüeket képes megszédíteni" s ismétli felfogását, mely ellen Ferencz József ismételten védekezett, hogy az unitárizmus „jellemző sarktanjára" nézve ószövetségi állásponton maradt el s erre vihető vissza a kebelében feltünt szombatosság. Különben az unitárius hitelvek „csábító színben tüntetvék fel, a dogmák nevei is megtartvák, de teljes magv nélkül, p. o. feltámadás, alatta azonban csak a halhatatlanság értetik". Mire a K. M. (1875. 345—346. l.) azt jegyzi meg, hogy B. F. dogmáit manapság épgyomrú, illetőleg épeszű ember nehezen veszi be s épen alapdogmánk az a sarokpont, melyen az emberiség a tudomány fénye mellett is megtartható a vallásnak.

A Kis Tükör 1881-ben második, 1899-ben harmadik kiadásban jelent meg, ami mutatja, hogy nemcsak unitáriusok, hanem a nagy közönség is érdeklődéssel fogadta és olvasta egyházunk addig kevésbé ismert történetét, hitelveit, alkotmányát és szertartásait. A második kiadás bővítve van, a történelmi rész teljesen átdolgozva. Ez oly szépen és élénken van írva, hogy alig tudjuk letenni kezünkből, míg egészen végig nem olvastuk A harmadik kiadás rendszere annyiban változott, hogy fejezetekre és címekre osztotta, hogy tankönyvnek jobban lehessen használni. (K. M. 1899. 287. l). A könyv német fordításban is megjelent 1879-ben Bécsben s a németek között is figyelmet keltett. Bonorden[27] az orthodoxia és a libe-

[27] Das Elend und die Not der protestantischen Kirche. Sendschreiben nebst Aufforderung Unitarische Gemeinden in der prot. Kirche zur Abhülfe der Not zu bilden und zu gründen. Herford, 1881.

rálizmus szélsőségeinek leküzdésére azt ajánlja, hogy azok a papok, akik a hitcikkelyek tartalmával nem értenek egyet s a szentháromság tanát nem ismerik el, lépjenek ki az országos egyházból s alapítsanak unitárius egyházakat. Hivatkozik a Kis Tükörre, szószerint közöl belőle 6 hitcikket. Megalázónak tartja Poroszországra, a theológusokra, hogy Erdélyben nagyobb lelkiismereti szabadság van, mint Berlinben. Ez a hivatkozás mutatja, hogy a németek között is figyelmet keltett a könyv.

c) *Hittan.*

Ezt a könyvét[28] középiskolák számára írta a 70-es évek elején s azóta kéziratban használták középiskolai és képezdei tanulók. Nyomtatásban csak 1902-ben jelent meg s II. kiadásban Gálfi és Vári átdolgozásában 1930-ban. Rendszerét Kehrtől (Der christliche Religionsunterricht in der Volksschule, Gotha, 1870.) vette. Az átdolgozás az Isten létére vonatkozó bizonyítékok (20—25. §-ok) kihagyásából áll. Bevezetés után, mely a vallásról, kijelentésről és szentírásról közöl ismereteket, 4 része van: I. Istenországa uráról: az Istenről, II. Istenországának polgáráról: az emberről, III. Istenországának alapítójáról: Jézusról, IV. Istenországa megvalósulásáról: a keresztény egyházról. Végül az utolsó fejezet Függelék címen a különböző vallásfelekezetekről. A vallás lényegéről való felfogása itt mélyebb és igazabb, mint Kátéjában s Isten lényéről való tanítása e két könyvében nem mindenekben egyező. Tanulságos ezért ezt a könyvét Kátéjával összehasonlítani. A vallás a Káté szerint „istennek megismerése és tisztelése". A Hittan szerint „az embernek valamely felsőbb, az emberi erőt meghaladó lényhez, vagy általában lényekhez való viszonya s ezen viszony eleven érzetéből származó kegyes és erkölcsös életnyilatkozat". „A vallás alapja az érzelem, mert minden igaz vallás tulajdonképen a szív vallása." Az igaz vallás az érzelemből származik, de az értelem által tisztul meg s az akarat erejében, vagy a cselekedetekben nyilvánul. Különbség van a *vallásos hit* és a *hitvallás* között. „A vallásos hit az embernek az a belső kimagyarázhatatlan *állapota*, mely szerint minden gondolatunk, érzésünk és cselekedetünk Istenre irányul. A hitvallás pedig a vallásos hitnek csak egyes, szakadozott s néha nagyon is hiányos *kifejezése*. Ez puszta szavakból, amaz életből és cselekedetekből áll." A kijelentésnek a káté szerint meg kell egyeznie az Isten méltóságával és a józan okossággal. A hittan szerint a kijelentés *egyetemes* és *különös*. Amazt *minden* ember megnyeri a természetben, lelkiismeretben és történelemben. Emezt Isten csupán egyes kiváló egyéniségekkel közli. Kijelentett vallás

[28] Hittan unitárius középiskolák számára. Ko'ozsvár, 1902.

ez utóbbin alapszik, a természeti az előbbin. De a kijelentett vallás a természetivel nem ellenkezhetik, mert amannak ez szolgál alapjául és kiindulásul. A természeti vallás segít megkülönböztetni az igaz kijelentést a hamistól, mert csak az a kijelentés lehet igaz, melyet a természeti vallás is igaznak ismer el, minthogy gondolni sem lehet, hogy Isten a kijelentett vallásban másként nyilatkozzék, mint a természetiben. Az ihletésről a káté ezt tanítja: „*azt mondják*, hogy a Szentkönyv megírására isteni erő lelkesítette és segítette a szent írókat". A hittan szerint az ihletést oly értelemben, hogy a Szentírás írói „az Isten különös ihletésében részesültek s csak azt írták be, amit Isten nekik sugallott s mintegy tollba mondott", ma már józan ember nem fogadja el. Mert a Szentírás ihletése nem a szavakban, hanem a tárgyban keresendő. A káté szerint hitünk zsinórmértéke az *egész* szentírás, a hittan szerint azonban az ószövetségnek csak azon tanításai és parancsai, melyek az újszövetségéivel egyeznek. A káté szerint a vallás Istennek *megismerése*. A hittan szerint Istenről *nem szerezhetünk* magunknak közvetlen *ismeretet*. Ennek ellenére kedvtelve fejtegeti Kant érveit Isten léte mellett. Az Isten *legfőbb* valóság lévén, ilyen *egynél több* nem gondolható. A tökéletesség fogalma minden további fejlődést kizár s azért az Istenen kívül senkinek másnak nem tulajdonítható. Gálfi és Vári átdolgozásukban az Isten létét bizonyító öt érv puszta felsorolása után azt mondják: „Ma már feleslegesnek tartjuk Isten létét ilyen külső érvekkel bizonyítani, mert akinek nincs hite, annak ezek felsorakoztatása és megismerése sem ad. Akinek pedig van, annak nincsen szüksége külső bizonyítékokra. A hit nem kívülről szerzett tudás vagy ismeret, hanem belső érzés, lelki meglátás és tapasztalás. Nekünk az Istennel való viszonyunkban nem tudományos ismeretre van szükségünk, hanem személyes tapasztalásra, lelki közösségre, amelyből mindég újabb erőt, világosságot és vigasztalást nyerünk". (30. l.) A káté tanításai Jézusról óvatosak, lassan előrehaladók. A hittanban természetfeletti fogantatásról szó sem esik. És kereken kimondja: *Jézust legalább abban az értelemben, amint Istent szoktuk, imádni nem kell.*

Ferencz Józsefnek a hittanban a vallásról való felfogása túlmegy a felvilágosodás racionálizmusán s a Schleiermacher mélyebb világnézetére mutat. A kijelentés magyarázata nem theológiai, hanem ésszerű, pszichológiai ismereteken nyugszik. Tulajdonképen csak a természetit ismeri el igaz vallásnak akkor, mikor a kijelentett vallás tanításait a természeti ellenőrzésének veti alá. Sokszor kérdezték a 18. század felvilágosodottjaitól: vajjon hisz-e valóban a szoros értelemben vett ú. n. különös kijelentésben az, aki ennek az igazságait a józan ész fóruma alá helyezi? Isten egységét, tökéletességét, legfőbb valóságát egészen a Leibniz, Wolff szellemében a logika alap-

elveivel támasztja alá. Buzgón sorakoztatja fel létét bizonyító érveket. Pedig Kant óta tudjuk, hogy a tiszta ész nem vezet el az Isten létéhez, melyet csak a gyakorlati ész követelményei támogatnak. Az Isten létét a gondolkozás nem tudja megragadni, csak a lélek titkos érzése és sejtése. Ezt a Schleiermacheri gondolatot kellett volna érzésével megragadni, aminthogy egy ízben hatalma alá is kerítette. De nem lett volna szabad a logika, a megismerés, a gondolkodás lidércfényétől elvakítva hatalma alól kiengednie, mert az Isten felséges lényét fogalmak rendszerébe, meghatározások korlátai közé befoglalni nem lehet. Így megszabadult volna a racionálizmus és a supranaturálizmus zsákutcájából. Hiába hirdeti, hogy a vallásos hit alapja az érzelem, és ez valami belső „kimagyarázhatatlan" állapot. A másik pillanatban megfeledkezik róla s mindent meg akar értetni, mindent megmagyarázni, azt is, kit „a bölcs lángesze fel nem ér, csak titkon érző lelke óhajtva sejt". Az istenhithez vezető út nem felfelé visz a világos tetők felé, hanem lefelé, a lélek tudattalan mélyeibe és homályába, amaz irracionális gyökerekig, hol a kimagyarázhatatlan ösztönök és érzelmek fészkelnek. Ahol van az őseredet, az egyéniség kútfeje és forrása.

d) *Egyházszertartási dolgozatok.*[29]

12 keresztelési, 12 úrvacsorai és 10 házassági beszéd. Két célja volt ezzel a művével. Ismertetni akarta az unitárius vallást, melyről még most is sok balvélemény uralkodik és segítséget akart nyujtani paptársainak. Az a tapasztalat indította megírására, hogy a keresztelési, házassági és úrvacsorai agendákat, ami a papi háznál egy-két ember jelenlétében vagy szűk családi körben történik, a papok nagy része nem végzi kellő gonddal. Ez pedig nagy hiba, mert nincs jobb alkalom a lelkek megnyerésére, mint ezek. Többször tapasztalta, hogy mélyebb hatást tudott tenni hallgatóira, mint prédikációi által. Az Agenda a protestáns istentisztelet és szertartás „legsarkalatosabb része" Megjelenését a K. M. (1878. 122. l.) azzal adja hírül, hogy irodalmunkban „a maga nemében első gyüjtemény" belbecsénél és eredeti eszmékben gazdag tartalmánál fogva. Szerény unitárius irodalmunkat gazdagította. Kiemeli széles ismeretkörét, magas szinten mozgó gondolkozását, tiszta logikáját és világos stílusát, amely teljesen mentes a hivatalos theológiai és nehezen érthető konfesszionális kifejezésektől. Mintaszerü beszédek abban, hogy miként kell és lehet ilyen alkalmakkor a vallásosságot ébreszteni, sőt élénkíteni. Dézsi Gyula (Erdélyi Prot. Közlöny, 1878. 239. 255. l) nagy elismeréssel szól a munkáról, melynek érdeme nem a retorika mes-

[29] Egyházszertartási dolgozatok (Agenda). Budapest, 1878.

terfogásai, „hanem az az igazi kedélymelegség, őszinte hang, vallásos erő, emelkedett gondolkodás, amelyek szavait mintegy belopják az emberi szívbe . . . Ezek a sajátságok teszik beszédeit élvezetesekké és tanulságosakká s különböztetik őt meg korunk nem egy egyházi írójától". Dícséri a beszédek invencióban nyilvánuló erejét, melyek között nincs egy is, „amely némi részben kitűnő ne volna". Az úrvacsoraiak bizonyos vallásos ihlettséggel teljesek" A házassági beszédekben zamatosság, nemes érzés, keresetlen egyszerűség nyilatkozik és bizonyos csin a gondolatban és kifejezésben. Farkas József (Prot. E. és I. Lap, 1878. 464. l.) szerint a várakozásoknak nemcsak teljesen megfelel, hanem azt számos helyen messze felülmulja. „A mű minden lapja tanúlságot tesz szerzőnek tiszta, józan észjárása, nyomon haladó logikája, csinosságra törekvő ékes stílusa felől, s főleg arról, hogy mindenik beszéd valódi vallásos kebelből s oly lelkipásztortól ered, ki komoly lelkiismeretességgel igyekszik hivatásának megfelelni". Keresztelési beszédei „ritka gyöngyei" egyházi irodalmunknak. Itt már nemcsak a vallásosan ihletett pap, de a gyengéd érzelmü férj és apa is feltűnik. Sokszor azt hisszük, hogy saját kis gyermeke bölcsője mellett áll s saját lelke örömeit, reményeit, aggodalmait tolmácsolja, oly igazán, oly élénk vonásokkal s oly meghatóan rajzolja az apa és anya lelkiállapotát. Úrvacsorai beszédeit — Dézsivel szemben — „kissé szárazaknak" látja s az unitárius egyház úrvacsora tana száraz emlékeztető jellegéből eredteti. „De azért szépek ezen variációk is", — mondja előbbi megállapításával ellentétben — s ha szóról-szóra nem használhatók is protestáns lelkész által, (!) de ilyen beszédek készítésénél felhasználhatók. A házassági beszédeknél „ismét a keresztelési beszédek gyöngédlelkü szerzőjével találkozunk". Én legsikerültebbeknek tartom keresztelési beszédeit. Az a világos, hideg, logikus elme, aki máskor mindig csak az értelemhez szól, itt elhagyja a fejtegetés száraz hangját s a szívhez szóló gondolataival annak húrjait igyekszik megrezegtetni. Az az ember, aki e meleg sorokból beszél, mint apa is állott aggodalmak között a szülőanya betegágya mellett s remegő gondolatok között kérte az Isten segítését az életrehívásért s mint apa maga is ringathatta azt a bölcsőt, melynek örömét semmi mással felmérni és hasonlítani nem tudja. Gyermekhang nélkül nem tökéletes a házasélet összhangja s ki tudott valaha megilletődés nélkül nézni egy anyát karjai között tartott csecsemővel? A szülői hajlék legfőbb ékessége a gyermek s az édesanya nem terhet visz, hanem természettől vett szent hivatást teljesít, mikor a bölcső mellett áll. A második gyermek már azért is öröm, mert az első szerető testvért talált. És nem boldogság-e tudni, hogy vannak lények, akiket nem az érdek, hanem a szeretet érzelme köt hozzánk? A második gyermek

keresztelését, ahol az első meghalt, ezzel a szívhez szólóan meleg képpel kezdi: „Ismét reng a bölcső, ismét megcsendült a gyermekhang hajlékotokban". Szülésben meghalt anya kisdedénél: „hol a kar, mely meleg szeretettel öleljen s ki pótolja ki az édes anyai csóknak édességét?" A férjet pedig ezzel vígasztalja: férfit szebben nem jellemez semmi, mint a szerencsétlenség nyúgodt hordozása. És nem döbben-e szívünkbe, ha halljuk, hogy ő nem megy tengerre, hogy megtanuljon imádkozni, mint Horatius, mert egy szülő anya betegágya mellett is meg lehet tanulni

Esketési beszédeinél is itt-ott felmelegszik hangja, de már ritkábban. Itt nem az apa, hanem a pap kerül túlsúlyba. Több leány után az utolsó férjhezadásánál a szülők édes-bús hangulatát írja le, akik most már magukra fognak maradni, egyik gyermeküket sem látják maguk körül, nem lesz, aki naponta százszor ismételje: atyám, anyám, melyek édesebben hangzanak a világ minden címénél. Néha-néha itt is elragadja a lelkesedés heve, mikor a szeretetről, mint világfenntartó erőről beszél s költői színeket kap a stílusa ennek a majdnem mindig hideg, józan, logikus főnek. Megkönnyeznivalóan közvetlen és meleg, mikor az első gyermek férjhezadásakor azt mondja a szülőknek: „szárnyra kel a kis fészek első vendége, hogy új fészket rakjon magának, mert szívébe beköszöntött a virágos tavasz s már megtalálta kertészét is" De a szeretet, a kölcsönös megértés, a türelem, az istenben való hit és remény igéi mellett vannak hideg és józan tanácsai is. „Szerezzetek valamivel többet a szükségesnél, mert szép szóval ebédelni s ábrándozásból ruházkodni nem lehet". És végül hadd idézzek egyik úrvacsorai ágendájából egy rá nézve tipikusan jellemző mondást: „Isten képének rajtunk egyik legszebb vonása a tudás és sohasem tud kibékülni azzal a gondolattal, hogy Isten azért űzte ki az első emberpárt a paradicsomból, mert többet akartak megtudni, mint amennyit már tudtak"

5. FEJEZET.

Reformegylet.

Weber Samu 1870-ben a Schweizerischer Verein für freies Christenthum mintájára egyházi reformegylet alapítását indítványozta,[30] hogy „egyesítsük reformtörekvéseinket, mert ezáltal vért és testet adhatunk azon reformeszméknek, melyek prot. egyházunkban minden művelt ember szívét dagasztják" Az első, aki a gondolatot magáévá tette, Ferencz József volt.[31]

[30] Az erők egyesítése prot. vallásunk fejlesztése érdekében. Prot. E. és I. Lap. 1870. 1223. l.

[31] Ne ejtsük el a jó gondolatot. U. o. 1337—1341. l.

Valóban korszerű és jó gondolatnak tartja, melyet az az ellentét váltott ki, „amely a hivatalos konfessziók s a gyakorlati élet között hovatovább mindinkább észrevehető és érezhető lesz". A protestántizmus hitcikkeit „annyira más köntösbe öltöztette a haladó idő, annyira más értelmet adott azoknak a korlátot nem tűrő s fejlődni vágyó emberiség", hogy Luther, vagy Kálvin, ha feltámadnának, nem ismernének rá követőikre a hitcikkekből. Sokszor megbotránkozik azon, hogy a protestáns egyház legelső férfiai „nem mernek a valódi reform terére kilépni" s így örökös kiskorúságra kárhoztatják magukat. Mert a reformot jobb felülről kezdeni, mint megvárni, hogy alulról indítsák meg, mert akkor könnyen revolucióvá nőheti ki magát. Egy reformegylet hasznosan munkálkodhatnék az eszmék tisztázására s tér lenne, hol a különböző felekezetek tagjai találkozhatnának, gondolataikat kicserélhetnék s legalább a szabadelvűek kölcsönösen támogatnák egymást. Kovács Albert[32] egész lelkesedéssel írja: „Határtalan örömünk volt amiatt, hogy te és környezőid is ugyanazt tartjátok most szükségesnek a protestántizmus felemelésére, mint mi s fennebbi cikked semmi meglepetést nem okozott nekünk, mert épen vártuk tőled. Igenis, megalakítjuk a reformegyletet, mely a vallást kibékítse a tudománnyal és a társadalom vívmányaival s visszahódítsa számára azon tiszteletet a népek szívében, melyre szüksége van, hogy az erkölcsökre javítólag hathasson... Nézeteink és törekvéseink most is összetalálkoztak!" A tervezgetésen már túl vagyunk s az egyletet megalakultnak tekinthetjük. Ballagi[33] még nagyobb örömmel üdvözli a gondolatot, mert élete egyik főtörekvésének teljesülését látja az akció sikerében. Ezért „senki e hazában e szózatnak jobban meg nem örült, mint én". Mikor évekkel azelőtt ilyen irányban felszólalt, lenézés és bosszankodás kisérte szavait. Mert az a kor közönyös volt, a vallással úgy bánt, mint az ember szokott őseitől rámaradt „avitt holmival". Mondjuk ki bátran, minden teketória nélkül, hogy a vallás hatást gyakoroljon, vagy az ész birodalmán kivül kell állítani, vagy a mindinkább tisztuló nagy emberiségi eszmékkel összhangzásba hozni. „Lobogtassák bátran a haladó tudomány zászlóját, fejtsék ki az üdvözítő tanait tisztára és éreztessék az elmaradottakkal, hogy a mai kor tudalma három századdal ezelőtt készült konfessziók keretében többé helyet nem talál." Ferencz József[34] örömmel hallja, hogy az egylet már megalakultnak tekinthető, de nem lesz győzelemittassá, mert attól tart, hogy az egyletet támadások fogják érni. Mi egy-

[32] Nyilt levél Ferencz József kolozsvári theológiai tanár és lelkészhez. U. o. 1341—1343. l.

[33] Nyilt levél Ferencz József, Kovács Albert és Wéber Samu barátimhoz. U. o 1369—1392. l.

[34] Válasz Kovács Albert nyilt levelére. U. o. 1401—1404. l.

értelműleg üdvözöljük, mert egy olyan felekezet, mely soha sem hitette el magával, hogy a célt már elérte, „egy reformegylet működésétől nem is lehet idegen, mert ezzel meghazudtolná multját s eljátszaná jövőjét" Aztán az alakulásra nézve közli egy nehány gondolatát: készítsenek alapszabályokat, aztán alakuljon meg az egylet; adjanak ki folyóiratot s ebben terjedelmesebb értekezéseket, mert rendszeres és kimerítő szakmunkáknak nálunk még nincs elég becse. Lelkesen üdvözli a tervet Szeremley Samu,[35] aki nem a hitcikkek újabb formulázására gondol, hanem a vallás súlypontját át akarná tenni „a metafizikai és elméleti distinkciókról s a könnyen farizeusságra vezető alaki részről az erkölcsi életre s a szív világára". Simén Domokos[36] szerint „soha indítvány alkalmasabb időben nem volt téve s a föld soha sem volt úgy előkészítve a tiszta evangéliumi magvak befogadására, mint jelenleg". Soha sem volt akkora törekvés az emberekben a valódi szábadság után, nem érezték akkora hiányát a szellemi és erkölcsi szükségeknek, nem esengtek soha oly komolyan a vallásos világosság után, mint ma. Vallásos életünk e mozzanata „a mult 300 év logikai következménye". Azután e három kérdést fejtegeti: szükséges-e a reform? milyen alapon? és hogy hajtandó végre? Az első kérdésre a felelete ez: a reform szükségét annyira érzi most minden értelmes ember, hogy felesleges bizonyítani. Korszerű reform Jézus egyszerű, tiszta tudománya alapján lehetséges. A dogmatizmust merőben félre kell lökni. Amely vallás magát változhatatlannak nyilvánítja, az meghalt. A vallás elvei nem ellenkezhetnek a józan ésszel, a lélek egyetemes érzelmeivel, az élet tapasztalataival és a haladó kor vívmányaival. Az iskolában mellőzni kell a gyermekek lelkét bénító kátékat. Ne tüntessük fel tények gyanánt a legendákat, melyek csodák és természetfelettiségek címe alatt nem egyebek a későbbi idők ábrándozásainál. Garzó Gyula szerint[37] ezerek szive dobbant meg a legboldogitóbb remény édes örömében a megalakultnak tekinthető egylet „nagyszerű hírén". Kovács Albert *Alakítsunk egyházi reformegyletet* c. röpiratában a célt így tűzi ki: „legyen az a vallás terén mindenik felekezet kebelében hangosan nyilatkozó reformtörekvések szervezett kifejezője, hogy a vallást kibékítse a tudománynyal és a társadalom vívmányaival s visszahódítsa számára azon tiszteletet a népek szívében, melyre szüksége van, hogy az erkölcsökre javítólag hathasson" Batta József[38] helyesli az

[35] Kovács Albertnek az Egyházi Reformegylet ügyében. U. o. 1433—1435. l.
[36] Nehány igénytelen szó a létesítendő Egyházi Reformegylet ügyében. U. o. 1465—1473. l.
[37] Nézetek az Egyházi Reformegylet tervezetéhez. U. o. 1497—1500. l.
[38] Egy kis elmélkedés a Reformegylet felett. Prot. E. és I. Lap, 1871. 163—166. l.

egylet megalkotását, de nem hitcikkek újabb formulázására, vagy épen elvetésére, hanem a szív és lélek belső világának felébresztésére irányítaná. Szász Domokos az általa most indított Erdélyi Protestáns Közlönyben (1871. 37., 45., 53.) a reformok elódázhatatlan szükségét szívvel-lélekkel vallja, azok előmozdítását élete főfeladatául tekinti, de az ajánlott módokat nem tartja célravezetőknek, hanem azt hiszi, hogy a reformegylet vagy szakadást fog szülni, vagy semmi eredménye nem lesz. Azután végigtekint az egylet ügyében történt felszólalásokon s azt mondja, hogy Wéber indítványa valószínűleg el is hangzott volna a pusztában, ha Ferencz József visszhangot nem ad rá. Kovács Albertnek azt a bejelentését, hogy az egylet megalakultnak tekinthető, mikor még megállapított célja sincs, érthetetlenül sajátságosnak mondja, s oly törekvésnek, melynek óhajtott sikere nem lehet és nem reformra, hanem revolucióra vezet. Új szektát eredményezhet, de a protestáns felekezetek vallásos megújhodását nem. A külföldi protestáns egyletek is kizárták működésük köréből a konfessziók reformálását. Helytelen állítás, hogy Jézus nem alapított dogmákat. „Mai napság is, p. o. az unitáriusnak, ki azt vitatja, hogy a kereszténység felől legésszerűbb s legszabadabbelvű felfogással bír: épen úgy vannak dogmái, mint nekem reformátusnak." „Tehát egyletet alkotni azzal a jelszóval, hogy harcra száll a régi dogmák ellen, de azoknak helyébe újat nem állít, hanem oly vallás-erkölcsi életet akar létrehozni, melynek határozottan megállapított dogmái nincsenek, az embernek, mint vallásos lénynek, öröklő szükségeivel s ezekkel kapcsolatban a vallásos eszmék fejlődésének törvényeivel homlokegyenest ellenkező törekvés" „Különböző felekezetek tagjainak egyletté válásától Kovács Alberttől körvonalazott programmal jót s idvest remélni nem tud. Ködös sejtelmek s szétfoszló ábrándok kedveért ne rugjuk ki lábaink alól a szilárd földet". Erre a cikksorozatra Ferencz Józsefnek már csak azért is kellett felelnie,[89] mert Szász Domokos némileg őt teszi felelőssé az akció megindulásáért. Arra az ellenvetésére, hogy nem adtak programmot, az a felelete, hogy ez nem egyesek, hanem az egylet feladata, mert ma az az elv járja: semmit rólunk nélkülünk. A második ellenvetésére, hogy felekezetietlen egyletet indítványoztak, „nem kis mértékben elborul lelke", mert érzi, hogy csakugyan nem egyéb üres frázisnál a felvilágosodás iránti hiedelmünk. Hát csakugyan oly megfoghatatlan valami, oly nonsens az a gondolat, hogy egy reformegyletben lutheránus és református, katholikus és unitárius kezet fogjanak?... Ha nem vagyunk képesek, hogy a magunk egyházába való bezárkozás helyett

[89] Észrevételek Szász Domokosnak „A Reformegylet kérdéséhez" című cikksorozatára. Erdélyi Prot. Közlöny, 88—99. l.

tanuljuk meg úgy tekinteni magunkat, mint egy nagy szellemi közösség tagjait, akkor hagyjunk békét az egész reformegyletnek, hagyjuk az egész reformot arra az időre, mely leboronálja rólam azt, ami specifice unitárius, Szász Domokosról azt, ami benne specifice református. Ilyen reformegylet tisztázhatja a hitcikkeket is, meghagyva kinek-kinek azt a jogát, hogy „megalakítsa magának egyéni hitvallását" De abban sem lát veszedelmet, ha 6 felekezet helyett holnap 12 lenne. Szász Domokosnak arra az állítására, hogy Jézus minden tétele megannyi dogma, azt feleli, hogy ő sehol sem kötötte ezekhez a kereszténységet, csak ehez: szívben és lélekben egyek valának. Ami ezen túl van, az csak üres frázis.

Szász Domokos késedelem nélkül felelt Ferencz Józsefnek.[40] Utópia lovagjának, néplázító demagógnak, Don Quihottenak, a legtúlzóbb anarchia szószólójának mondja. Megismétli, hogy ha a kereszténység reformálását tűzik ki, az nem lehet más, mint új konfesszió. Csodálkozik azon, hogy ő még az unitárius felekezet tagja, melynek konfessziója egyéni konfessziójától eltérő. „Legyünk a haladás buzgó munkásai azon felekezet kebelében, melynek tagjai vagyunk s feladatunknak eleget tettünk. Az unitárius ne buzgólkodjék abban, hogy reformálja a reformátust, hanem végezze a maga dolgát s reformálja maga magát".

Ferencz József válaszában[41] hat pontba foglalja Szász Domokos elveit s úgy felel rá:

1. A reformegylet nem lehet konfesszió nélkül, mely tagjait egyaránt kötelezze. Ferencz József szerint a ker. vallás a maga valódi jelentésében nem valamely tudományos formákba szorított hitrendszer, hanem szellem és élet. Az első keresztényeknek nem volt, első a niceai. A reformációi nagy szakadások kikerülhetetlenné tették, de nem annyira híveik lelkiszükségeért, hanem az államhoz való viszony miatt. Ezért a konfessziók inkább *engedélylevelek*, melyek mellett ez, vagy amaz egyház az államban létjogot nyert. Mihelyt az állam szabadságot ad, hinni, amit tetszik, csakhogy törvényeibe ne ütközzenek, megszűnik az az ok, amiért az egyházak híveik lelkiismeretét konfessziókkal kössék meg. Az egyházaknak ma nincs szükségük konfessziókra, aminőket eddig létük érdekében kénytelenek voltak írni.

2. Akinek egyháza konfessziójától eltérő meggyőződése van, lépjék ki abból, mondja Szász Domokos. Az unitárius, mint az angol és amerikai unitáriusok példája mutatja, nem alapítja a maga vallását hitcikkekre s bizony mi erdélyi unitáriusok sem ültünk össze soha jószántunkból konfessziót írni.

---

[40] Válasz Ferencz József t. barátomnak, u. o. 100. l.
[41] A Reformegylet kérdésében. K. M. 1871. 63–72. l.

Szász D. elvéből az következnék, hogy egyetlen egyház sem reformálható, hiszen mihelyt valaki egyéni nézete eltér egyházáétól, ki kell abból lépni. Ki reformál akkor?

3. Aki meggyőződését nyilvánítja, legyen elkészülve, hogy hivatali állásától megfosztják.

4. Az ember meggyőződését az idő sem változtatja meg. Ferencz József megbotránkozik ezen a felfogáson, amely a protestántizmusnak épen alapelvét, a szabad vizsgálódás jogát támadja meg. Bizony változtatja az idő az ember nézetét vallási kérdésekben is. Két évvel ezelőtt épen Szász Domokossal szemben mondotta, hogy felekezeti iskolában felekezetietlen vallást tanítani nem lehet. Maga a tökéletesség fogalma teszi szükségessé a változást. És ne azon csodálkozzunk, hogy változunk, hanem azon, hogy oly hosszú ideig kellett várnunk azt az időt, midőn vallásos meggyőződéseért az embert többé nem ítélik el. Az excommunicatio elvesztette sújtó erejét s az emberek ma nem pirulnak el, hogy más a fogalmuk Istenről, Krisztusról, Szentlélekről, mint 300 évvel azelőtt.

5. A felekezetek tagjai egymással vallási kérdésekről ne vitatkozzanak, mondja Szász Domokos. Mire Ferencz József így felel: Higyje el Szász Domokos, hogyha nem akarjuk is, mégis kölcsönösen reformáljuk egymást. A ref. egyház szabadabb szelleme látatlanul is reformálja a kath. egyházat s mindkettőre nem csekély mértékben foly be az unitárius egyház még szabadabb gondolkozásmódja.

6. A hit és meggyőződés nem egyéni, hanem egyházhatósági jog. Ferencz József felfogása szerint a belreformok egyedül illetékes eszközlője maga az egyház, „kivéve azt az esetet, ha ezt a jogát akármelyik egyház az egyéni hit és meggyőződés tárgyaira is ki akarja terjeszteni". Ezért nevezte őt néplázító demagógnak. „Országos törvényeket, egyházi közigazgatási és fegyelmi szabályokat képviselet útján lehet hozni, de hitcikkeket nem; én e téren a képviseltetés elvét el nem ismerem" Hogy mennyi adót fizessek, mikor álljak sorozás alá, hány éves koromban házasodhatom, azt az állam nekem megszabhatja; valamint egyházam is követelhet tőlem egyházi adót, meghatározhatja a papválasztás módját, figyelemmel kísérheti erkölcsi életem nyilvánulásait, de hogy hány istent higyjek, miként imádkozzam, minő meggyőződéssel vegyem az úrvacsorát, azt nekem semminemű zsinat meg nem rendelheti. " „Az az idő már lejárt, mikor az emberek idvességüket a konfessziókhoz kötötték s így a reformegyletnek egyáltalán nem lehet feladata új konfessziókat készíteni, melyek a lelkiismeret és gondolkozás szabadságának határt vessenek" A reformegylet feladata „hitcikkek szabad és tudományos megvitatása meghagyván kinek-kinek egyéni meggyőződését". S vitára szükség van, mert sohasem az egyházak küzdöttek a

reformért, hanem az egyesek. Az egyház vagy enged az új szellemáramlatnak s ezzel koronként megifjodik, vagy kínai fallal zárkózik el minden új eszmétől s ezzel örökös helytállásra kárhoztatja magát. A lázító demagógia vádjára az a felelete: „Az idő majd ítélni fog mindkettőnk felett"

Erre a cikkre Szász Domokos indulatosan és keserűen válaszolt. Ferencz Józsefet személyében kisebbíti és gúnyolja a Ballagi, Jakab Elek, Szeremleihez és hozzá írt együttes válaszában.[42] Jakab Elek nyilatkozatáról, ki szintén beleszólt a vitába, azt mondja, hogy őszinte, igaz s épen ezért figyelemreméltó. A protestantizmus egy csomó középkori dogmát eltávolított ugyan, de egy sereg ki nem tisztázott vallási kérdést hitcikké kanonizált s azóta sem tud megválni tőle. Nyilvános szimbolumaiban 16. századi álláspontját védi lutheránus, református, unitárius egyaránt, pedig magánéletük és műveik tanítják, hogy bensejükben másként éreznek és gondolkoznak. Valóban ideje az alakoskodásnak véget vetni ... Ha pl. az unitárius csupán az ész által megfoghatókra s a tudománnyal ellentétben nem álló tételekre szorítja hitrendszerét, mutassa meg azt elavult kérgének letisztítása által" Ferencz Józsefnek a K. M.-ben megjelent replikája csak a gyűlölség fölszítására vezethet, mert készakarva ferdít, félremagyaráz s oly következtetéseket von le, „melyeknek olvasásakor magunk is elszörnyülködtünk". Ő nem tanul olyan felekezettől szabadelvűséget, amely nem enged szabad papválasztást az eklézsiáknak, hanem a püspök hármat rájuk erőszakol s azok közül egyet megtarthatnak, a tanárok pedig más vallású nőt nem vehetnek feleségül. Ferencz József[43] válaszában örvend, hogy Szász Domokos sem idegen a reformoktól, Ballagi, Jakab Elek és Szeremlei nézeteit és elveit elfogadja s reméli, hogy sikerül még nem egymás ellen, hanem egymás mellett küzdeniök. Ami papválasztási törvényünkre vonatkozó megjegyzését illeti, azt a tévedését Kriza püspökünk (Erdélyi Prot. Közlöny, 1871. 21. sz.) már helyreigazította. Ami pedig a házasságra vonatkozó tilalmat illeti, azt nem tartja oly obscurusnak, mint Szász Domokos, hanem egészen természetesnek, amely a pap helyzetéből önként következik s ezért erre minden kanon felesleges is.

Ilyen viták után a Prot. E. és I. Lap (1871 jul. 23. sz.) hírűl adja, hogy a közgyülés összehívását elhatározták. Az Egyházi Reform aug. száma közli a meghivót a közgyülésre s egy alapszabálytervezetet, melyet az 1871 okt. 4-i alakuló közgyülés elé terjesztenek. Az aláírók között tőlünk Buzogány és Ferencz József van ott. A K. M. (1871. 228. l.) a közgyülés

---

[42] Együttes válasz Ballagi Mór, Jakab Elek, Szeremlei Samu és Ferencz József uraknak. Erdélyi Prot. Közlöny, 1871. 19—20. sz.

[43] Felelet a válaszra. K. M., 1871. 149—157. l.

figyelmébe ajánlja, nehogy letérjen az egyetemesség útjáról, melyen a mozgalom elindult s ne szorítsa magát felekezeti korlátok közé, mert csak így bizonyítja be, hogy megértette az idők jelét és az evangélium szelleme lelkesíti. A közgyülés lefolyását Ferencz József leírásában[44] olvashatjuk. Korunk feltűnő eseményének mondja, „mert különböző vallásfelekezetüeket együtt tanácskozni látni, három század óta ilyent nem jegyzett fel a történelem". A kedvező benyomást azonban mérsékelte az, hogy a világi elem gyéren volt képviselve. A különböző vallásfelekezetek aránytalanul voltak képviselve, katholikusok, lutheránusok kevesen voltak, unitárius 7—8. A közgyülést Ballagi nyitotta meg, ki az unitáriusokról így nyilatkozott: „A vallástudomány minden kutatásaival Istent illetőleg maiglan sem bírt többre menni, minthogy most már tisztán tudja, miszerint Isten lényegéről, mivoltáról mit sem tudhatni. Miért idegenkedünk mégis azoktól, kik a tudományra hivatkozva, az egy Isten tiszteletét zászlójukra írták és mellőzendőnek tartják az oly kérdésbe való avatkozást, melyet halandó még soha meg nem fejtett? Az unitáriusok közöttünk élnek, velünk együtt századokon keresztül az üldöztetés tiszt tó tüzén átmenve, törhetetlen lelkesedéssel ragaszkodnak a humanitás szent elveihez, jó hazafiak, tiszta életű, becsületes emberek, kik a statisztika tanúságtétele szerint, közértelmiség tekintetében mindnyájunkon túltesznek, miért nem foglalják el szeretetünkben azt a helyet, mely őket az elősorolt erényeknél fogva megilleti?" Ballaginak e nemes szabadelvűséggel mondott szavai buzdításul szolgálhatnak „sokat szenvedett s hidegen mellőzött hitfeleimnek arra, hogy egy jobb jövő iránti reményükben ne csüggedjenek". A mozgalom felekezetiességet kizáró egyetemes irányban indult. A közgyülésen négy alapszabálytervezet volt. Az inditványozóké, sárospatakiaké és Litkeié felekezetietlen, az Erd. Prot. Közlönyé felekezeti volt. Bizottság küldetett ki a négy tervezet egyezletésére. Hosszú vita volt e név felett: Magyarországi Protestáns Egylet. Némelyek a protestáns jelzőt ki akarták hagyni. Igy Ferencz József is, mert „ilyen egyletnek katholikus tagja nem lehet" Mások a „Reformegylet" szó mellett szólaltak fel, így Simén D., Ferencz József, Litke, Német Károly, Öreg Dániel. Szavazattöbbséggel a Prot. Egylet név fogadtatott el. Nemcsak neki, de másoknak is feltünt ez, hogy itt „a név elv s hitvallási zászlófelirat", mi alá a katholikusok nem gyülekezhetnek. A protestántizmus missziója ma átment az alkotmányra s a vallásegyenlőségi törvényekre. Ez elnevezés nem áll korunk vallásos eszméinek mai fejlettségi színvonalán". A protestántizmuson régi századok nobilis aerugója mellett sok iszap nyomai is látszanak. Az egylet munkássága köréből kihagyta a tan-

[44] Az egyházi Reformegylet alakító közgyülése. K. M. 1871. 283—294. l.

reform eszméjét, ami nagy baj, mert „semmi sem ássa alá inkább a vallás tekintélyét, mint oly tanok hivatalos fenntartása, melyeket gyakran épen azok becsülnek legkevesbé, akik leginkább védik" Legyőzetlünk s meghajoltunk a többség előtt. „Az egyházi szabadelvű reform Pesten összehajtott zászlóját tehát mi unitáriusok eltesszük jobb idők bekövetkeztéig, mint eltettük volt 1848-i szabadságzászlónkat 1861-ig s majd ha kedvezőbbre változnak az idők s félelemnélkülibbekké lesznek az elmék, ismét kibontjuk".

Az egylet megalakulása nem találkozott osztatlan elismeréssel és helyesléssel. Voltak, akik örvendettek megalakulásán, de sok ellensége is volt, kik gúnyos mosollyal kisérték dolgait s támadták mozdulatait. Litkei Péter[45] megállapítja, hogy az egylet megalakulását a Tisza-melléki ref. egyházkerület minden észrevétel nélkül, a Duna-melléki pedig örvendetesen vette tudomásul. A többi nem nyilatkozott. Szász Domokos[46] szintén megállapítja, hogy a közgyülés az ő álláspontjukat igazolta ugyan, de a közvélemény nem örvend egységesen. A kath. sajtó aggódik. A szabadelvű Ellenőr (Mocsári Lajos) — nagyon meglepő — ellene van minden haladásnak. Sámi László (Hon, 1871. 240. sz.) vágyait még az eredeti javaslat sem elégíti ki. Úgy látja, hogy a kereszténység túlélte magát s legfőbb tétele a modern ember előtt megbukott. Szász Domokos ismétli végül: „A legádázabb dühvel romboló forradalomnál is veszélyesebb törekvés: A régi dogmák ellen harcra szállni anélkül, hogy ezek helyett újak formálását csak meg is kísérelnék, mert vallás dogmák nélkül nem is képzelhető".

Az egylet megkezdette működését. A második közgyülés (1872. okt. 1—2.) már arról értesül, hogy a *Keresztény Család* c. néplap megindult. Ugyanekkor felolvasást tartott Simén Domokos: *A szabad vallásos irány előnye, állása és teendője a kereszténységben* c. Az Irodalmi Bizottság inditványozta, hogy Channing művei a Keresztény Család olvasói között osztassanak szét. De a közgyülés felfogása az volt, hogy az indítvány „ily alakban nehézségekre adhat alkalmat" s megbízta a választmányt, hogy a jövő közgyülésre tegyen javaslatot. Ez az indítvány lehetett az oka annak, hogy Balogh Ferenc debreceni tanár az önképző társaság megnyitóján tartott előadásában igy szól: „Divattá kezd válni egyházi lap terén is az unitárizmus, mely ellen pedig az igaz keresztény egyház a szük látkörü ebioniták elleni fellépése óta állandóan tiltakozott máig". Továbbá: Jézus Krisztus isteni természete keresztények által ostromoltatik, A monarchiánizmus, ariánizmus, szociniánizmus,

---

[45] A magyarországi prot. egylet ügye a Tiszántúli ref. egyházkerületben. Prot. E. és I. Lap, 1872. 1057—1062. l.

[46] A prot. egylet és a sajtó. Erd. Prot. Közlöny, 345—353. l.

e régen sívárnak bizonyult s visszavetett humanitáriusi elv utóharcosai századunk legközepén újra köszörülik fegyverüket, hogy elragadják az evangélium boldogító és hatalmas Krisztusát tőlünk s helyette egy meghalt, elporlott és fel nem támadt Jézust nyujtsanak". Ferencz József[47] örömmel veszi ugyan tudomásul Balogh elismerését, hogy az unitárizmus gyökérszálai messze benyúlnak a kereszténység első századába; de hangsúlyozza, hogy épen az unitárizmus védte mindig s védi ma is az evangéliumi Krisztust, szemben a niceaival, hol a Máriától született Jézusból Istent csinálták. Tagadja, hogy a Krisztus feltámadását kétségbevonják, csak annak is más értelmet adnak, mint Balogh és elvtársai: nem a porát és csontjait keresik a mennyben, hanem szellemét itt a földön. Baloghnak[48] „a szellemi feltámadás nem kielégítő, üres szólam, kevés vigaszadó. Egy atyát vesztett hű fiú könynyeit nem törölheti el azon hit, hogy atyja szellemileg feltámadott, a hideg hamvak az enyészetet hirdetik neki". Igaz keresztény egyház szerinti az, amely hiszi a Jézus Krisztus „élő és örök létezettségét". Ferencz József[49] válaszában nehány észrevételt tesz Balogh cikkére. Ha Jézus halála után „megdicsőült állapotában" megjelent s ma is él, azt mi sem vonjuk kétségbe. De az édes atya halálán kesergő fiúk nincsenek megelégedve a megdicsőült testtel, hanem a földi porokkal és csontokkal való feltámadást várják és remélik. Ha a szentháromság tagadásáért nem tartozunk az igaz keresztény egyházba, akkor sok jelessel együtt (Reville, Coquerel, Athanasius, Bazil, Ágoston, Luther) kénytelenek vagyunk lemondani e jogunkról. Hogy a monarchianizmus, tehát az unitárizmus is sivár? Ha a szám döntené el a vallás boldogító voltát, akkor a protestantizmus is sivár a katholikus vallás mellett. De ilyen kérdéseket szavazattal eldönteni nem lehet. A debreceni Figyelmező Révész szerkesztésében állandóan támadta a Prot. Egylet működését és az unitáriusokat. Frecska Lajos (Figyelmező, 1872 nov.—dec. füzet) szerint a Prot. Egylet nem egyéb, mint unitárius propaganda. Nyilvánvalóan az fáj a szívének, hogy az Egylet Channing művének terjesztésére vállalkozott. Jakab Elek is szükségesnek látja, hogy a Prot. Egylet és a Figyelmező közötti viszonyba beleszóljon.[50] Révész kezdettől nem volt barátja a pesti theológiai tanárok reformtörekvéseinek. Szerinte a Prot. Egylet tagjai materialisták, nem hiszik Istent, lelket, halhatatlanságot, erkölcsi világrendet, az egyházat fel akarják

[47] Az unitárizmus a debreceni theol. kathedra ítélőszéke előtt. Prot. E. és I. L. 1872. 10. sz.

[48] Vádszó az unitárizmus ellen. Prot. E. és I. Lap, 1872, 1358—361. l.

[49] Észrevételek Vádszó az unitárizmus ellen c. cikkre. U. o. 487—490. l.

[50] Az Egyházi Reform szerkesztője és a debreceni Figyelmező. K. M. 1872. 155—168. l.

forgatni. Működésük az egyházban tovább nem tűrhető. Ha papok, mondjanak le állásaikról. Kovács Albert komoly tárgyilagossággal felel e vádakra s 12 kérdést intéz Révészhez, aki 10 évvel ezelőtt szintén a szabadelvű álláspontón állott. „A dolog érdemében — mondja Jakab Elek — himezetlenül kimondjuk, a védirat szerzőjének kell igazat adnunk úgy elvi, mint gyakorlati szempontból. Elvileg, mert a haladást az ő részén látjuk gyakorlati szempontból, mert a vallást a mai időben mult századi szellemben és tanokkal sikerrel hirdetni nem lehet. Ezt higyje el a papság Debrecenben úgy, mint Kolozsvárt. A vallásban való stabilizmusnak eredménye vallás-erkölcsi életünk alásülyedése. Egyenes útja lenne a zsinatok, de ezek 300 év óta hallgatnak. Hosszabb és nehezebb útja az egyházi emberek hitbuzgalma és felvilágosultsága. Szász Domokos Ferencz Józsefnek az alakuló közgyülésről írt cikkére nehány észrevételt tett.[51] Hibáztatja azért az állításáért, hogy a protestáns szó szoros értelemben kizárja az unitáriusokat az egyletből, pedig történelmileg úgy áll a dolog, mert a schmalkaldi gyülés aktáját mi nem irtuk alá s eddig sokan még keresztényeknek sem ismertek el. De Ferencz József nem tagadja a szellemi rokonságot, sőt — szerinte — a protestántizmus alapelvét tekintve, e nevet sokkal inkább megérdemeljük, mint sokan azok közül, kik e névvel dicsekednek. Szász Domokos megbotránkozik azon véleményén, hogy a protestántizmus reformációkori missziójét befejezte, mert a felekezetek jogait alkotmányok biztosítják s így kiált fel: „Ime, egy unitárius lelkész és tanár által megkonditva a halálharang a magát túlélt, missziójét betöltött s csendes kimulásra már érdemesült protestántizmus fölött!" Ferencz József szerint a kereszténység hivatása nem az, hogy felekezetekre ossza az embereket, hanem az, hogy a hit és szeretet kapcsai által egybefűzze. S minthogy Szász Domokos szerint is a vallásformákhoz sok salak tapadt, az egylet a tanreformot nem zárta ki működése köréből, csakhogy ezt nem rögtönözve kell csinálni, hanem lassan előkészíteni rá az elméket, e nyilatkozatokat „érintkezési pontoknak" fogja fel. Csupán abban van eltérés kettőjük között, hogy szerintünk az Isten egy és lényege a szeretet. Tehát hittanunk és erkölcstanunk egy fogalomban jelenik meg s mi „a hit- és erkölcsi vallást nem tudjuk egymástól elválasztani".

[51] Csak egy pár szó. Erdélyi Prot. Közlöny. 1872.

6. FEJEZET.

Protestáns Irodalmi Társaság és az unitáriusok.

1886 dec. 28-án ref. és ev. vezérférfiak egy protestáns irodalmi társaság megalapításáról tanácskoztak, melynek feladata lenne a protestáns tudományos irodalom s különösen a magyar protestáns egyháztörténelem mívelése. Már ennél az első lépésnél sokaknál visszatetszést keltett, hogy az értekezlet az unitáriusok nélkül tartatott meg. Nagy Gusztáv sárospataki tanár (Sárospataki Lapok, 8. sz.) írta: „mintha nem is Magyarországon volnánk, ahol köztudomású dolog, hogy nem két, hanem három protestáns felekezet van. Avagy az unitáriusok nem protestánsok?" Erre Szőcs Farkas kijelentette (Prot. É. és I. Lap), hogy az unitáriusokat nem akarták a társaságból kizárni, sőt az értekezlet egyik tagjának felszólalására kimondották, hogy ők is szólíttassanak fel a csatlakozásra. 1887 februárjában a társaság megalakítására felhívást bocsátottak ki a protestáns püspökök és főgondnokok, melyet Szász Károly felszólítására Ferencz József és Daniel főgondnok is aláírtak. Erre megindult a tagok gyüjtése. Unitáriusok is jelentkeztek. Nem volt ellene jó ideig senkinek kifogása. Közeledett a megalakulás ideje. Akkor egyszerre megszólalt Debrecen s ezután megindult egyházi lapokban a vitatkozás, hogy lehetnek-e unitáriusok a társaság tagjai. Csiky Lajos debreceni tanár[52] javasolta, hogy a társaság legyen „határozottan feltétlenül evangéliumi pozitiv protestáns alapokon nyugvó, különben homokra épül s az unitáriusok működését csak a történelmi szakra szorítaná. Az erdélyi ref. egyházkerület hivatalos lapja (Prot. Közlöny, 1888. 4. sz.) ez álláspontot magáévá tette. „Ha azt akarják, hogy komolyan tudományos számbavehető irodalmi társaságot alapítsanak, akkor nem jöhetnek tekintetbe az apró-cseprő fészkelődő felekezetek, melyek csak a zavarosban halásznak." Spectator (Sárospataki Lapok, 6. sz.) szerint puszta generositasból nem lehet támogatni „hittani, exegetikai művek kiadása által is egy olyan kisebbséget, amely teljes negációját hirdeti mindannak, amit mi vallunk". A tudományos exegesis a hermeneutika szabályai alatt áll. „Konfessziónális exegezisből nem kérek, a tudományos exegesisnél pedig a felekezeti álláspontnak nem szabad érvényre jutni". Csiky kézzelfoghatóan következetlen, mikor a többi theológiai szakokból kizárja az unitáriusokat, de a történelem terét meghagyja nekik. Vagy minden szakban, vagy egyikben sem. De miért kizárni? Hiszen a protestántizmusnak nincs indexe, nincsenek libri pro-

[52] Néhány őszinte szó a Magyar Prot. Tudományos Irodalmi Társaság ügyében. Debreceni Prot. Lap, 1888. 2. sz.

hibiti. Az unitáriusokat kizárni eszélytelenség. Zoványi[53] még élesebben fejti ki álláspontját s kijelenti, „hogy ha a társulat annak szellemében kezdi meg munkálkodását, nem lehet többé a társaság tagja. Mert célja az igazság nyilt, őszinte keresése; orthodox alapon pedig nem lenne egyéb, mint „a maradást nem ismerő tudomány ellensége". Szőcs Farkas[54] szerint bátran beléphet oda lutheránus, református és unitárius, mert az irodalmi és tudományos egyesülés épen a közös evangéliumi alap és egyetemes protestáns érdekek egyesitése akar lenni. Szlávik Mátyás[55] mellőzendőnek tartja a kicsinyes szeparatisztikus felekezetieskedést. Dicsőfi József[56] rossz néven veszi Spectatortól, hogy konfessziónális exegesisből nem kér magának. „Hát odajutottunk már, hogy a magyar modern theológusok nem átalják magukat egyszerűen azonosítani az unitáriusokkal?" Könyves Tóth Kálmán[57] Szőcs Farkasnak felelve, rossz néven veszi Derzsi Károlynak azt a megjegyzését, hogy a református papságnak legalább is felerésze unitárius elveket hirdet. Holott Derzsi három évvel ezelőtt csak ennyit mondott: „a mi hitnézeteink rajtunk kívül is mindinkább terjednek". Spectator Dicsőfinek felelve[58] azt mondja: az unitáriusokat kizárni, de a történelmi szak mívelését megengedni, a következetesség azt kívánná, hogy bebizonyítsák, hogy a történelmet nem lehet felekezetileg mívelni. Ugyanaz a következetlenség: egy Strausst, vagy Feuerbachot eltűrni a társaságban s egy Brassait kizárni csak azért, mert unitárius. Eközben Könyves Tóth Kálmán hatására a debreceni ref. egyházközség kimondotta, hogy csak akkor lép be a társaságba pártoló tagul, ha a társaság csak ev. és ref. tagokból áll. Kenessey Béla[59] párhuzamot von a Révész által a 60-as évek elején megindított hasonló törekvés s a mostani között, hivatkozik az összes prot. püspökök és főgondnokok aláírásával ellátott alapszabályokra s azt mondja, hogy az országos törvénnyel jő ellenkezésbe az, aki egyiket, vagy másikat ki akarja onnan zárni, nem is említve azt, hogy a keresztény szeretet nagy törvényét tapossa meg. Itt tudománymívelésről van szó, nem felekezetieskedésről.

Ilyen előzmények után tartatott meg 1888 április 16-án az alakuló közgyülés. Vályi János tiszántúli főgondnok azt a módositást ajánlta az alapszabálytervezeten, hogy a társaságnak csak ág. és ref. lehessenek tagjai. Az indítványt Könyves Tóth

---

[53] Egy szavazat Csiky L. indítványa ellen. U. o.
[54] Az Irodalmi Társaság megalakulásának küszöbén. Prot. E. és I. Lap. 5. szám.
[55] Egyházi irodalmunk akadályai. U. o. 7. sz.
[56] Van-e még ref. egyház? Debreceni Lap, 7. sz.
[57] Valljunk szint. U. o. 8. sz.
[58] Van-e még ref. egyház? Sárospataki Lapok, 10. sz.
[59] U. o. 15. sz.

Kálmán, a debreceni ref. egyház képviselője, hosszabb beszédben támogatta. Ezután hosszú vita fejlődött ki. Első, ki az indítvány ellen szólott, Tisza Kálmán miniszterelnök, a dunántúli ref. kerület főgondnoka. E javaslat elbirálásánál „a protestántizmus szelleme az irányadó, amely a kizárólagosságot nem ismeri". Lehetnek olyanok, akik csak az esetben fogják támogatni a társaságot, ha ez excluziv javaslat jut diadalra; „de lehetnek mások s azok között vagyok én is, kik visszavonulnak, mihelyt a nem protestáns szellemű javaslat fogadtatik el.[60] Tisza Lajos gróf szerint furcsa volna, ha azokat zárnók ki a társaságból, akik a felhívást kibocsátották. Szász Domokos a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott az unitáriusokról, kikkel együtt működni nem ellenkezik a kálvinista egyház multjával, hagyományával és konfessziójával. A vitában még többen vettek részt. Végül a közgyűlés imponáló többséggel elvetette Vályi indítványát. A szavazás után Könyves Tóth Kálmán kijelentette, hogy ő és társai nem vehetnek részt a tárgyalás további folyamán s eltávoztak. Ez nagy konsternációt idézett elé.

A megalakulás nem hozott megnyugvást a lelkekbe. A lapok tovább tárgyalták a kérdést. Papp Károly[61] szerint hibás alapokon történt a megalakulás. A „tudományos" jelző kihagyása lehetetlenné teszi a különböző felekezetek s így az unitárius részvételét. Másfelől pedig a népies vallás-erkölcsi irodalom terén ő maga lehetetlennek tartja az unitáriusokkal való együttműködést. Zsilinszky Mihály (u. o. a következő számban) azt fejtegeti, hogy a „tudományos" jelző kihagyása bővítette a társaság munkakörét. Papp Károly (u. o. 20. sz.) felelete végső eredményben oda megy ki, hogy az unitáriusokkal való együttműködést valami úton-módon mégis csak jó volna kikerülni. A Sárospataki Lapok (19. sz.) Vegyes Közlemények rovatában azt kérdi: miért nem próbálta meg aggodalmaskodásával az alakuló közgyülést kapacitálni?

Élesebb hangon és szenvedélyesen kelnek ki a debreceniek. Balogh Ferenc a Budapesti Hirlapba is kivitte a kérdést s kérlelhetetlenül elitélte a közgyülést. Javaslatára a Tiszántúli ref. egyházkerület tavaszi közgyülése hívei lelkiismereti aggodalmainak megnyugtatására kimondotta, 33 szavazattal 29 ellenében, hogy az unitáriusokkal való együttműködést elvileg nem helyesli. Kilencen nem szavaztak. A diadalmas pártot Könyves Tóth Mihály vezette az elnökség elé üdvözlésre s beszédjében azt állította, hogy az unitáriusok megtagadták a Krisztust, a

---

[60] Van-e helye az unitáriusoknak a Prot. Irod. Társaságban? K. M. 1888. 142. l.).

[61] Nézetek a Prot. Irod. Társaság felől. Prot. E. és I. L. 1888 ápr. 29. szám.

szentlelket s így lerombolják a kereszténységet, tehát a kereszténységben azt a szerepet játszák, mint Franciaországban a kommunizmus, Németországban a szocializmus, mire Figyelő (= Ferencz J) azt mondja: Ez legkiméletesebben is rágalom. A debreceni Prot. Lapban Csiky Lajos, Balogh Ferenc, Szemes László írnak a társaság megalakulásáról. Utóbbit a debreceni kerület határozata lehangolja. Hiszi, hogy a béke temploma megnyílik, de nem a harmadik testvérfelekezet kizárásával, hanem úgy, hogy Debrecen hagyjon fel exkluzivításával. Mire a szerkesztő azt a megjegyzést teszi: „szomorú jelenség, hogy az unitárizmus diadalszekerét a Stöckel, Dévai, Kálmáncsehi és Melius utódai húzzák". Mártha József (U. o. 21. sz.) azt a fogas kérdést intézi a szerkesztőhöz, hogy a debreceni egyházkerület határozata következtében lehetnek-e a társaság tagjai a papok, ha az unitáriusokkal való együttműködés ténnyé válik? S ha nem, nem esik-e érzékeny csorba a lelkiismereti szabadságon, a szabad vizsgálódáson és egyéni felelősségen? A kérdést úgy lehetne megoldani, hogy az unitáriusok lépjenek ki a társaságból. De — mondja Csiky Lajos — „ebben őket speciális unitárius moráljuk, úgy látszik, gátolja. Ime nemcsak dogmatikájuk más, mint a miénk, de más a moráljuk is." Vádolják az unitáriusokat, hogy térítenek s épen a debreceni kerületbe becsempészték az unitárizmust. Holott épen ebben a kerületben terjedett el a názárenizmus, mielőtt ott az unitárizmusnak csak hírét is hallották volna. Az erdélyiek között Szász Gerő[62] hosszú cikksorozatban támadja az unitáriusokat, akik szemforgatók, jámborok, túlkegyeskedők, keveset érnek műveik, minden, amit tesznek és írnak, csak utánzat s nem tudja bosszankodását elfojtani, hogy a lapok megemlékeznek a K. M.-ről, felolvasásainkról és a Dávid F. E. működéséről. „Ha az unitárizmus a jövő vallása, akkor hálát adok Istennek, hogy előbb születtem 2000 esztendővel, mert akkor már lesz elég Dávid F. E., de nem lesz kereszténység és az akkor élő emberek nem fognak rajongani az örökszép ideálokért, nem fognak a menyországért vért és könnyeket hullatni, hanem boldogok lesznek, ha bivalokat nevelhetnek." Ő nem zárja ki az unitáriusokat a társaságból, de ők nem találhatják jól abban magukat, mert sem nem protestánsok, sem nem keresztények. Az unitárizmus csak a mai világirodalomban divatos racionálizmust képviseli. Ezért nem tud hódítani. Az a fellendülés, melyet egy Channing adott annak, Amerikában és Angliában, csak efemer hatású lehet. Ha harcolni akarnak, ott a katholicizmus. Az az ellenség, azzal harcoljanak... Ne a kálvinista egyházat szemeljék ki, hogy annak romjain felépítsék a „jövő

[61] Unitárius idegenség Nro I., II., III. Protestáns Közlöny, 1887. 46. sz. 1888. 12., 17., 20. sz.

vallását" A Keresztény Magvető nem egyéb, mint limonádé, savóval vegyítve. Tele van kínos vergődéssel, fordítással, sőt füllentéssel. Figyelő szeliden csak ennyit felel a Channing efemer hatására: „műveit lelki gyönyörrel fogják olvasni, még tán tanulmányozni is, akkor is, mikor Szász Gerő úrról és rólunk sokunkról a világ már semmit sem fog tudni" Baló Sándor[63] szintén azzal vádolja az unitáriusokat, hogy a „prozelita-csinálás nem épen kereszténvi üzelmeinek gyakorlására adták magukat" s erre a református egyházat szemelték ki, holott jobb volna a zsidók megtérítését munkába venni. Aztán ismétli ő is, hogy az unitárius vallásnak nincs benső értéke, hiányzik abból a mélység és a következetesség. S épen ez az egyik oka terjedésének, mert a felszaporodott féltudós és félmívelt emberekre nagy vonzóerővel bír. Másik oka meg a házassági bináskodás jogának a magyar korona egész területére kiterjesztése.

Ilyen előzmények után hivatott össze a szervezkedő közgyülés dec. 18-ára. A debreceniek dec. 2-áról nyilatkozatot adtak közre.[64] Eszerint a ref. egyház egyetemes konventje már 1886-ban kimondta, hogy „egy protestáns irodalmi társaság létrejöttét a *két* testvér evangélikus felekezet közreműködésével kivánatosnak tartja". Az irodalmi társaság alakuló közgyülése túllépte a megbizatás körét", mert az unitáriusokat is felvette tagjai közé. A Tiszántúli ref. egyházkerület „saját hívei lelkiismereti aggodalmainak megnyugtatására az unitáriusokkal együttműködést elvileg nem helyesli" s további eljárását e nyilatkozat eredményétől teszi függővé. Azóta hónapok teltek el s megnyugtatásukra semmi sem történt. Kijelentik, hogy e végzéshez hajlíthatatlanul ragaszkodnak, minthogy az egyház főhitelvéhez ragaszkodás megtiltja „a hittanilag ellentétes felekezettel való szövetkezést egyházi vallásos irodalmi célra". Mert hitvallásuk az Isten lényegéről és személyeiről, az Isten fiáról mindenféle unitárius értelmezést elvet. „Képtelenség" két ellentétes iránynak és elvnek közös célra való együttműködése. Nem engedhetik egyházukat idegen elemek vegyítésével gyengíteni. „Az egyházellenes szövetkezést nem helyeselni, egyházunk jól felfogott békéje és érdeke egyaránt parancsolja". Masznyik ugyancsak a szervezkedő közgyüléshez intézett indítványában élesen tiltakozott a debreceniek felfogása ellen. Indítványát a következő 7 pontba foglalja: mondja ki a közgyülés, hogy

1. a társaság eredeti intenciója, elve- és céljához feltétlenül ragaszkodik;

2. a már megerősített alapszabályok megváltoztatásának szükségét nem látja;

---

[63] Interkonfesszionális bajok. U. o. 21., 22. sz.
[64] K. M. 1888 419—428. l.

3. maga felett semmiféle hatóságot el nem ismer;
4. bármely egyházi testület, vagy hatóság beavatkozása ellen határozottan tiltakozik;
5. a belépést kinek-kinek szabad tetszésére bízza;
6. a népies irodalmat, mely a felekezetek sajátos belügye, pénzerejéhez képest segélyben részesíti;
7. népszerű iratok kiadásáról gondoskodik. Megokolásában kiemeli, hogy a ref. konvent állítólagos határozata „a társaság autonóm önállóságának és szabadságának, lét- és életfeltételének alapelvével ellenkező álláspontra helyezkedik s a társaságot, sőt másvallású tagjait is a ref. egyház hivatalos kormányzóhatósága ellenőrzése, felekezeti hitcikkek betűbírósága alá akarja helyezni s ekként a hit és tudomány, szóval a szellem szabadságát a magyar protestánsoknál eddig hallatlan vakmerőséggel és következetlenséggel megsemmisíteni igyekszik." S a debreceni ref. egyháztanács már annyira megy, hogy az Irodalmi Társaságot tényleg ítélőszéke elé állítja, mintha alárendelt közege volna s bevádolja, hogy a „megbízatás" körét átlépte. Masznyik abban magát a társaságot is hibásnak látja, mert hagyta, hogy a szervezés előkészítő munkáját tudósok és írók helyett, akik megindították, a három pretestáns felekezet hivatalos kormányzó közegei, a püspökök és felügyelők vegyék át.

Ilyen élesen állottak szemben az ellentétes felfogások. A szakadás elkerülhetetlennek látszott. Ekkor (1888 dec. 9.) Zsilinszky, az ideiglenes titkár bizalmasan közölte a püspökkel, hogy kilépése nélkül a megalakulás lehetetlen. Szász Károly is írt, Szász Domokos személyesen felkereste ilyen irányban. Ferencz József értekezletet tartott s abban állapodtak meg, hogy jelentse be kilépését. Megtette. Levelét több lap közölte. A levél a debrecenieket teljesen megnyugtatta. De Tisza István szükségesnek látta a Prot. Lapban figyelmeztetni a kilépés felett ujjongó szerkesztőt, hogy a többségnek esze ágában sincs a debreceniek kedvéért megváltoztatni azt az alapot, melyen az Irodalmi Társaság megalakult. „A társulat alapszabályainak oly irányú megváltoztatása, mely abból az unitáriusokat kizárja, senki részéről meg nem pendíttetett (a dec. 18. közgyülésen) s minden gyakorlati lehetőség körén kívül áll". Erre Csiky Lajos szerkesztő így felelt: „ha már ide fejlődött a dolog, nem lehetne-e az unitáriusokhoz így szólani: íme, püspökötök kilépett, lépjetek ki tehát ti is. Csernátony Lajos (Nemzet, 1888 dec. 24. sz.) szerint a debreceni vatikán infallibilisei elszörnyednek arra a gondolatra, hogy az unitáriusokkal egy padba üljenek a kálvinista bizottság vaskalaposai, de ő a szabadelvűség iránti hódolatát fejezi ki, midőn mély tisztelettel üdvözli a Ferencz József unitárius püspök méltóságteljes és nemes lelkületű levelét (K M. 1889. 54. l.). Levele és Masz-

nyák indítványa volt az oka, hogy a közgyülést elnapolták 1889 márc. 24-ig abban a reményben, hogy a kérdés majd tisztázódik. A dec. 18. közgyülésen Br. Vay Miklós kijelentette, hogy a miniszter az alapszabályokat megerősítette s hozzákezdhetnek a szervezkedéshez. Most Tisza Lajos azt indítványozta, hogy a közgyülést halasszák a jövő tavaszra. Masznyik nem lát okot az elhalasztásra, miért nem mondják meg az igazi okot, miért állanak az elvtelen opportunizmus álláspontjára. Kún Bertalan bejelentette, hogy csak ő jött el, minek oka a felmerült egyenetlenség. Szavazásra került a kérdés s a közgyülés elhalasztatott. A közgyülés sem Masznyik indítványát, sem a püspök bejelentését nem vette tudomásul. Még vasúti kedvezményes igazolványt is küldtek a közgyülésre, ami azért érthetetlen, mert a végrehajtóbizottság már márc. 3-án tudomásul vette kilépését s kifejezte óhajtását, hogy a szervezés alkalmával a tisztikar, igazgatóválasztmány és bizottságok választásánál a Tiszántúli egyházkerület álláspontja tényleg érvényesüljön, azaz: unitáriust ne válasszanak be. A közgyülés anélkül, hogy a debreceniek nyilatkozatát, Masznyik indítványát, a püspök levelét feolvasta s érdemileg elintézte volna, megválasztotta a tisztikart, a választmányt, kihagyva az unitáriusokat. A legnagyobb ellentétek minden szó nélkül „egy szempillantás alatt kiegyenlítettek". A vezetőség taktikai eljárásában teljesen hiányzik az őszinteség és egyenes nyiltság. A kérdés ugyanis elég mereven fel volt állítva: lehetnek-e a társaság tagjai az unitáriusok, vagy nem? A kérdést úgy oldották meg, hogy mindenki tetszése szerint magyarázhatja. Akik a protestántizmus alapelvéhez ragaszkodnak, azt felelnék rá, hogy: igen, hiszen az unitárius püspök levelét a közgyülés nem vette tudomásul. Masznyik[65] boldog örömmel mondja, hogy az Irodalmi Társaság álláspontja érintetlenül maradt. Igaz, de az is igaz, hogy a debreceniek álláspontja érvényesült, mert az unitáriusok kimaradtak. Szóval nincs kimondva, de tényleg el van érve. Mert a történtek után oda unitárius ember nem fog belépni. A közgyülés két úrnak kivánt egyszerre szolgálni: a liberálizmusnak és orthodoxiának. Kifejezetten nem merte kizárni az unitáriusokat, tehát a protestántizmus elvi álláspontja sértetlen maradt. De a debreceniek is elérték céljukat.

A szervezkedő közgyülés után a protestáns lapok egy részében valóságos káröröm csendül ki az unitáriusok veresége miatt. Sőt a debreceni Prot. Lap az unitárius kérdést már eltemetettnek mondja. De — mondja Figyelő — hamarabb elreped a debreceni nagy harang, minthogy az unitárius kérdést eltemethesse. S bár az unitárizmusnak hivatalos képviselői eszerint már nem lesznek az Irodalmi Társaságban, legkevésbé sem kételkedünk

[65] Ünnep. Evang. Egyházi és Iskolai Lap. 13. sz.

abban, hogy nem egy kiadványában, nem egy szellemi termékében a saját magunk gondolkozásmódjára, vallásos meggyőződésére és hitelveire fogunk ismerni . . ." „Mi bizalommal nézünk a jövőbe. S bármennyit gúnyoljanak a jövő vallásával, nem mondunk le arról a reményről, hogy abban az egyedülvaló Isten fog megdicsőíttetni".

A kérdés történetéből említsünk meg még egy nehány mozzanatot. A püspök magatartása az Irodalmi Társaság kérdésében, úgylátszik, szóbeszéd, kérdés, vagy megjegyzés tárgya lehetett, mert 1888. évi főtanácsi jelentésében mintegy igazolásul azt mondja, hogy a társaság megalakulásában résztvenni s a felhívást aláírni a főgondnok s ő teljesen illetékes helyről szólíttattak fel s azt egyetértőleg tették meg. Az alakuló közgyűlés után nehány nappal a körökhöz és papsághoz rendeletet küldött, melyben a társaság anyagi támogatására hívta fel és buzdította s ajánlta, hogy az eklézsiák szegénységére tekintettel többen társulva lépjenek be. A főtanácson hosszú vita folyt a püspök azon indítványa felett, hogy a vallásközönség mint pártolótag 500 frttal lépjen be a társaságba. Többen tekintettel az ellenszenves hangokra, el akarták halasztatni a belépést. A másfél óráig tartó vita után az a nézet nyert többséget, hogy a főtanács nem teheti, hogy ne pártoljon egy olyan társaságot, melynek megalapításában az összes protestáns püspökök és főgondnokok közreműködtek. Az egyház tehát elhatározta belépését a pártolótagok közé. De az 1889. évi főtanácsra jelentette az E. K. T., hogy a reformátusok részéről az ellenünk intézett támadások után nem látta indokoltnak a végzés végrehajtását, mit a főtanács tudomásul vett. Ezen a főtanácson a püspök évi jelentésében az irodalmi társaságról azt mondja, hogy „történetéről már egész könyvet lehetne írni, mielőtt működését megkezdette volna. Hanem az a könyv épen a protestánsoknak szerezne legkevesebb gyönyörűséget. Őszintén sajnálom, hogy e történethez főleg a mi vallásunk iránti ellenszenv adta a szálakat. De mi teljesen nyugodtak lehetünk eljárásunkért. Mert amidőn kezünket kérték a munkához, mi készséggel odanyújtottuk s amidőn eltaszították, nem a méltatlan bánásmód megtorlása felett gondolkoztunk, hanem azon igyekeztünk, hogy békességet szerezzünk a saját magunk megtagadásával is, eleget téve ezáltal Jézus ama parancsának, hogy aki téged kővel dob, dobd vissza kenyérrel. Ebben leli magyarázatát az én kilépésem a Protestáns Irodalmi Társaságból"

Az Irodalmi Társaság 1898 május 31-én és június 1-én Kolozsvárt tartotta évi gyűlését. Először olyan helyen, ahol unitáriusok is vannak. A liberális reformátusok és lutheránusok kifejezték óhajukat, hogy a társaság gyűlésein az unitáriusok is résztvegyenek A történtek után udvariasan visszautasították a meghívást. Pedig kétségtelen, „hogy a hazai protestántizmusnak

egyik legszebb ünnepe lett volna a kolozsvári gyűlés, ha azon mind a három protestáns felekezet résztveszen és napjainkban talán nem is épen jelentőségnélküli és e hazarész történelmi multjának nem ellenmondó" (K. M. 1898. 179. l.). Az 1900 szept. 18—19-i pozsonyi közgyűlésre a rendező bizottság az ág. ev. egyház nevében a püspököt meleghangú levélben hívta meg (K. M. 1900. 289), ki a megalakulás szomorú mozzanataira való hivatkozással sajnálattal kimentette magát. Br. Prónay Dezső, az ág. ev. egyház egyetemes felügyelője 1901 szeptemberében Miskolcon tartott közgyűlésen kifejezést adott azon óhajának, hogy az unitáriusokat vegyék be az Irodalmi Társaságba. Egy nehány protestáns lap mindjárt kifejezte a „vegyes érzelmeket", melyeket a beszéd kiváltott. A Prot. E. és I. Lap Prónay „egyéni óhajtásának" mondta. A debreceni Prot. Lap meg egyenesen tiltakozott ellene. Az unitáriusok a Prónay szabadelvű nyilatkozatában rejlő jóindulatot hálás elismeréssel viszonozták. Az Irodalmi Társaság kérdése többé nem foglalkoztatta köreinket.

7. FEJEZET.

Dávid Ferenc emlékeért.

a) *Az 1868. évi háromszázados tordai zsinat.*

Ferencz Józsefnek megadatott, hogy Dávid Ferenc nevét, emlékezetét és tanait az 1868. évi háromszázados tordai emlékzsinaton, mindenféle előzetes jóváhagyás nélkül, nyiltan hirdethette. Dávid Ferenc neve és tanítása a dézsi komplanáció óta csak titkon élt az unitáriusok szive mélyén. Az 1848. évi pozsonyi országgyűlés megalkotta a 20-ik törvénycikket, mely az unitárius vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánítja. A szabadságharc szomorú kimenetelét követő abszolutizmus ideje is lejárt. Az alkotmány nehéz küzdelmek után helyreállíttatott. A kiegyezés megtörtént. A király megkoronáztatott. És most megkezdődött egy olyan kultúrális és gazdasági föllendülés a nemzet életében, amely százados mulasztást és stagnálást volt hivatva helyrepótolni. Ennek a fejlődésnek lendítő ereje a kormányzás szabadelvű politikai szelleme volt, amely magával hozta a vallásos szabadelvűség térfoglalását is. Megismétlődött az erdélyi reformáció ideje. A 16-ik században Erdélyben a vallási szabadelvűség adta és nemesítette meg a politikai kormányzás módszerének emelkedett szellemét. A 19-ik század második felében a politikai szabadelvűség juttatta érvényesülésre az eddig csak a szivek mélyén élő szabadelvű vallásos eszmék térfoglalását. Az egyház vezetősége

FERENCZ JÓZSEF ARCKÉPE
1868-ból.

eljöttnek látta az idők teljességét, hogy elégtételt szolgáltasson Dávid Ferenc emlékezetének, kinek reformációja Erdélyt a vallásszabadság klasszikus hazájává tette. Az 1868. évi tordai zsinat az első boldog alkalom volt, hol az egyház „háromszáz év sanyarúságát felejtve, először fejezhette ki örömét hangosan, tartózkodás nélkül. (K. M., 1868. 236—251.)

Az előkészítési munkálatokban korfestő jelentőségű az a gond és aggodalom, mellyel a zsinatot minden üres tüntetéstől, felekezeti türelmetlenség keltésétől, fitogtatástól meg akarták óvni. A gondolat először 1864-ben merült fel. Kriza és Nagy Elek főgondnok egy részletesen kidolgozott tervezetet terjesztettek az 1864. évi főtanács elé. (7. jk. p.) A főtanács határozata: Ennek az ünnepnek nem szabad vallásunk szellemével úgy sem egyeztethető fitogtatásképen, sem pedig felekezetesség, vagy egyes ember ünnepélyeként tünni fel s épen ezért egy bizonyos napra határozandó külön templomi ünnepélyt tartani, nem tartja helyesnek; hanem a pünkösi ünnepe különben is az apostoloknak az Isten szent lelke által lett felvilágosítása ünnepe lévén, az lesz legméltóbb alkalom az azért való hálaadásra is. Pünkösd első napján egy alkalmi egyházi ének után ez alkalomra szerkesztendő s *a pünkösdi ünnephez is alkalmazott* könyörgés lesz minden eklézsiában, azután *a szokott* pünkösdi prédikáció és úrvacsora. Az ének és könyörgés szövegét az E. K. T. állapítja meg s kinyomatván, kiküldi minden eklézsiának. Tordán *rendes* zsinat tartatnék, mivel már a mult zsinatkor az ottani atyafiak körében megnyilvánult az az óhajtás, hogy a három század bételése évében ottani eklézsiánk kebelében zsinat tartatnék, mikor *a szokott* első napi könyörgésbe és prédikációba a három századdal ezelőtt épen Tordán hozott vallási és lelkiismeretszabadsági törvény emlékezete célszerűen belészövetnék. E zsinat szertartásai és külsőségei azonban a *szokottól ne különbözzenek* s maradjon csak vallásközönségünk kegyeletes emlékeztetője anélkül, hogy azzal mások figyelmeztetése, vagy pedig a másoknak való látvány nyújtás céloztatnék s az ez alkalommal való hálaadást jellemezze a vallás és lelkiismeret szabadságához méltólag a legteljesebb keresztényi türelem s a többi vallások közötti csendes és nyugodt megférés szelleme s az egyházi ünnepély csakis vallásközönségünknek a mult időkre saját vallásos belkörében való hálás visszaemlékezése leendvén, semmiképen sem leszen szabad annak üres tüntetéssé s célirányatalan hánykolódássá fajulnia. S hogy „állandóbb emléke" is legyen, két munkát kell akkorra készíttetni és kiadni: egyik vallásunk hitágazatait magában foglaló oly könyv legyen, milyen a Summa. Ez pedig lehet vagy népszerűen szerkesztett kivonat ebből, vagy pedig egy ennek fonalán készült új dolgozat. A másik vallásunknak Erdélyben kifejlését és

történetét adná elé, mihez függelékül jöne hazánkon kívül levő unitáriusokról való értesítés. És emlékképen vallásközönségünk hivatalnokai, tanárai, papjai és oskolatanítói névsora is. Mindkettő mérsékelt terjedelemben népszerűen írva, úgy hogy iskolai kézikönyvül is szolgálhatna. A határozat végrehajtását a főtanács az E. K. T.-ra bizta. Ez a püspök elnöklete alatt bizottságul küldte Brassait, Jakab Eleket és Pap Mózest. Az 1865. évi szentgericei zsinatra (18. jk. sz.) jelentette az E. K. T., hogy bizottságot küldött ki, melynek véleménye alapján az intézkedések tételét időelőttinek tartja. A theológiai és történelmi munkára pedig az a véleménye, hogy két könyv díjazása és kiadása a közpénztárt elhordozhatatlanul megterhelné s azért készíttessék csak egy történelmi munka a tudomány mai színvonalán világosan és érthetően. De nem kell kézikönyv modorban írni, terjedelmét sem kell túlságosan megszorítani, de 15—21 ívnél több ne legyen. 1867 dec. 31. határidővel pályázatot kellene hirdetni. Jutalma lenne 300 frt s a nyomtatási költségek levonása után megmaradó összeg is. A főtanács ezt az előterjesztést mindenekben elfogadta. Az 1867. évi főtanács véglegesen meghatározta a zsinattartást Tordán, miután az eklézsia minden tagja lelkes örömmel vette az E. K. T. felhívását.

Az évfordulót először minden eklézsia, azután zsinat keretében az egész egyház megünnepelte. A pünkösdi alkalmi istentiszteletre a himnuszt és imát az E. K. T. megbízásából Kriza írta. A zsinat augusztus 30—31-én tartatott. Ez a zsinat egyike volt a legnevezetesebbeknek az egyház fennállása óta. Hódoló iratot küldött a királynak, kinek uralkodása alatt a hitszabadság elve hazánk oly polgáraira is kiterjesztetett, kik e jótéteményben mindeddig csak türve részesülhettek; a kormánynak „e sokszorosan megpróbált hitfelekezet", melynek életét ez az esztendő derítette fel, midőn felelős nemzeti miniszterium áll a kormány élén, gróf Péchy királyi biztosnak, mert „egyházunk és hazánk felett valahára egy szebb jövőt látunk derülni"

Az angolokat Tayler János képviselte. Az erdélyi protestáns egyházak közül a luth. főkonzisztórium üdvözlő iratot küldött, az amerikai unitárius társulat is. A zsinaton a vidékről is nagyszámmal vettek részt. Az egyház örömét növelte az is, hogy az állam akkor kezdte adni az 5000 frt állami segélyt, ami jelentékeny anyagi megkönnyebbülést jelentett s Buzogány ekkor neveztetett ki a mi részünkről titkárnak a vallás- és közoktatási minisztériumba. Mint a keresztény vallás üldözése 300 év mulva szünt meg, úgy az unitárius egyháznak is 300 esztendeig kellett várnia e diadalra. A város világított. A megyeház transparentjén ez a felírás világított: *hitszabadság, testvériség, egyetértés*. Este zsúfolt ház előtt színielőadás. A zsinat folyamán négyen (Berde, Kelemen Benő, Paget Károlyné, özv. Fejér Mártonné) 10.000 frt alapítványt jelentettek be. A kilátásba

helyezett államsegély terhére megigérték a püspök és a tanárok fizetésének javítását és az 1856 óta a belső embereken és egyházközségeken levő rovatalok mind nehezebben viselt terhének apasztását. A jelenlevők között angol és amerikai hittestvérek. A költő püspök megkönnyezni való közvetlenséggel írta le megnyitójában a mult szenvedéseinek rajza után azt az örömet, mellyel e zsinatot, „milyent még unitárius nevet viselő keresztény sohasem ért", ünnepelhetjük. Az idők jele volt az is, hogy az úrvacsorájával más vallású papok is éltek.

Ezen a zsinaton első napon Ferencz József hirdette az ígét a hit és lelkiismeret szabadságáról Kissé bővebben foglalkozunk e beszéddel nemcsak azért, mert 300 év óta az első, amely minden korlátozás és gátlás nélkül hirdeti az unitárizmus sarktanait, amelyekért Dávid Ferenc börtönhalált halt, hanem azért is, mert Ferencz József szellemi alkatát jellemzően megismerhetjük belőle. Végigtekint az unitárius vallás multján, jelenén és várható jövőjén. A reformáció visszaadta a kereszténységnek legdrágább kincsét: a hit- és lelkiismeret szabadságát s kimondotta, hogy kiki maga közlekedhetik Istenével, mert a hit- és lelkiismeret ügyében nem ismer el semminemű emberi tekintélyt. Luther és Kálvin elindultak ugyan ezen az úton, de egy ponton megállva, maguknak ugyanazon tekintélyt követelték, amelynek előbb ellenmondottak. Erdély különválását azért nem kárhoztatja, mert ebben látja a hit- és lelkiismeret szabadságának biztosítását. „Boldog Isten! mekkora változás 300 esztendő óta! Ma már a bibliának csak azon szavai birnak döntő tekintéllyel, melyek a józan ésszel nem ellenkeznek. Dávid Ferenc börtönhalált halt hitelveiért. Ma már az unitárius gondolat „a világ szabadelvű közvéleményének szent palladiuma alatt" igazolva van. Ma a mivelt ember maga határoz hite és meggyőződése felett s lelkét nem lehet hitcikkelyekkel, a régi szent atyák tételeivel megbéklyózni. Az egy akol és egy pásztor eszméje abban nyer kifejezést, hogy bármit beszélünk, mindnyájan csak egy istent imádunk. „Aki az egész emberiség gondolkozásmódját egy rámára kivánja húzni, aki azon töri fejét, hogy miként lehessen oly hitformát találni, melyen mindenki megnyugodjék, az a természet ellen küzd, mely két fűszálat sem teremt egymáshoz mindenben hasonlót" És e fejtegetések után felteszi a kérdést: a hit- és lelkiismeret felszabadulása után mi sors vár a mi vallásunkra? Ha mi is csökönyösen ragaszkodni fogunk az elődeink által, olykor megfélemlítés alatt alkotott hitcikkekhez, akkor az idő előbb-utóbb régiséggyűjteményei közé teszi az unitárizmust is. Mert amely vallás megszünt fejlődni, megszünt élni. „Ha az unitárizmus alatt az emberi szellemnek a hit dolgaiban való szabad önvizsgálódási és önelhatározási jogát értjük, ha mindenkiben tiszteljük a lelkiismeret szabadságán alapuló azon meg-

győződést, mely elődeinket az egyetlen egy Isten ismeretére és imádására vezérelte és minket is ma arra vezérel: ha nem bonyolítjuk magunkat szántszándékkal középkori lenyügöző fogalmak szövedékébe, hanem a korszellemmel együtt haladunk; végre ha nem tartjuk hitrendszerünket egy megavult, korhadt épületnek, melynek sorsa összeomlás, hanem egy erős alapokon biztosan nyugvó életerős és fejlődésképes organizmusnak, mely az emberi szellem új igazságait felvenni, magát azokkal folyvást regenerálni s híveinek lelkiüdvét az előrehaladó századokkal előrehaladólag biztosítani képes: *akkor az unitárizmusnak — s kimerem mondani, hogy leginkább annak — örökre biztosítva van jövője;* mert bizonyos, hogy legjobb barátságban van a józan ésszel, melyre a mívelt emberiség a vallás kérdéseiben is nagy súlyt fektet" A jelen mindent reformáló szelleme nemcsak hogy nem támadja az unitárizmust, hanem ellenkezőleg, a tudományos vizsgálás és kutatás mindenekben igazolja. E vallást semmi sem gátolja abban, hogy a tudomány vívmányait jövőben is beillessze szabadelvű vallásrendszere keretébe. S mondják bár észvallásnak, vagy minden költészetet nélkülöző száraz hitrendszernek, „*az unitárizmusnak nagy jövője van.* A diadal órája közeledik. Eszménk a mívelt emberiség eszméje, *vallásunk* a fejlődő ész és *jövő vallása*".[66]

Hogy milyen lelkes örömet és hangulatot váltott ki a vallásszabadság háromszázados megünneplése, megítélhetjük a zsinaton elhangzott nyilatkozatokból. A britt és külföldi unitárius társulat üdvözletének vezető akkordja s örömének forrása az, hogy az ujjászületett hazában „minden vallás szabad gyakorlása a polgári szabadsággal egyenlő lépést tart". Az amerikai unitárius társulat mély tisztelettel szemléli, hogy multunk messzebb megy az ő fennállásuk kezdeténél, nagy az örömük, hogy egyházunk régóta egyenlő jogokat élvezett a többi elismert egyházakkal s így Magyarországé a dicsőség, hogy a kereszténység más nemzeteit szabadelvűségben megelőzte. Az Inquirerben Tayler beszámolva élményeiről, buzdít, hogy nem szabad elvesztenünk bátorságunkat csekély számunk miatt, mert az elvek, melyeket vallunk, nagyszerüek, el nem veszhetők, és győzhetetlenek és ezek befolyása „határtalanul szélesebb, mint akármely felekezeti szerkezet határai"

A közebéden református és r. kath. papok emeltek testvéri poharat az unitárizmusért, mire a referens Melius, Blandrata, Dávid Ferenc és Martinuzzi szellemét idézve, mondja: „Ha érezhettétek volna az idő szellemét, mely hantjaitok felett 300 év múlva lengedez!" Ezen a zsinaton született meg a gondolat, hogy Channing s más írók műveit magyar, német, zsidó nyelvre

[66] A zsinaton mondott imák és beszédek egy füzetben kiadattak.

fordítsák. Csupán az rontotta a hangulatot, hogy az unitárius vallás történelme, melyre díj volt kitűzve s mely a zsinat becses emlékéül maradt volna fenn, nem iratott meg, mert akitől várták, egy nagy munkával lévén elfoglalva, nem ért rá.

b) *Dávid Ferenc-alapítvány.*

A háromszázados zsinat Dávid Ferencnek hosszú időn át gyűlölt nevét rokonszenvessé tette a magyar közvéleményben. Most már nem kellett mélyen szívünkbe zárni azt, amit hittünk. Nyiltan vallani is megadatott nekünk. Föl kellett használni a politikai szabadelvűség kedvező légkörét a vallási szabadelvűség tanainak hirdetésére. Nehány év mulva, 1873. év egyik szép reggelén Ferencz József gondolkodó és eszméket termelő fejében megvillant a *Dávid Ferenc-alapítványnak* „épen a kellő időben érkezett eszméje". Lelkes örömmel karolták fel az eszmét Jakab Elek, Buzogány, Sámi. Buzogány mindjárt kifejezte azt a gondolatát is (K. M. 1874. 365.), hogy azon kívül még tennünk kell valamit: megíratni életra zát. „Tudom, hogy ez nem új eszme előtted, talán már el is intéztétek, hogy az emlék lelke, koronája meglegyen." Mire Ferencz József megjegyezte: „teljesen osztom nézetedet s rendre-rendre azt is útba indítjuk". De célszerű lenne az indítványt formulázva beadni az E. K. T.-hez. Mire beadta indítványát. Ferencz József javaslata a Dávid Ferenc-alapítvány érdekében ez (K. M., 1873. 161.): „Kevesen vagyunk, de ha a 60.000 unitáriusból csak 10.000 évenként 1—1 frtot róna magára egy tőke előállítására, amelyből iskoláinkat s egyházközségeinket koronként segélyezni lehessen, mély lendületet lehetne adni egyházi és iskolai életünknek. S hányan vannak, akik ezt a frtot legalább is megtizszerezhetnék." A gondolat visszhangra talált s a következő évben hosszú cikkben ír róla (K. M. 1874. 201—21[illegible]. l.). Az emberi természet nemességébe vetett hit vezeti, melyben Channing óta nem tud kételkedni. A Dávid Ferenc-alapítványnyal emlékoszlopot akarna állítani a nagy embernek vallásközönségünk kebelében. Azt óhajtaná, hogy önkéntes, de évenként megújuló folytontartó adakozás útján 1879-re, Dávid F. elitéltetésének háromszázados évfordulójára legalább 10.000 frtot összegyüjtve, a közpénztárba egyházi és iskolai célokra az ő nevére tegyünk le. Célja: egyházunk és iskoláink egyetemes szükségein segíteni. Tanáraink számának szaporítása, a meglevők fizetésének javítása, szegény papok és tanárok s özvegyek és árvák gyámolítása, szegény eklézsiák segélyezése, újak alapítása, egyházi irodalom előmozdítása, tankönyvek kiadása. De 1879 előtt, bármily nagyra nőne, semmire felhasználni nem szabad. Lelkesen karolja fel az indítványt Jakab Elek nemcsak hozzáírt leveleiben, hanem a K. M. hasábjain is. Levelében

(1874 júl. 6.) írja: eszméd gyönyörű, pártolom lelkemből... Fél évvel később írja (1874 dec. 23.): „Indítványodhoz kezd bízalmam lenni. Kiviszed, meglátod. Csak ütni kell a vasat keményen. Ha számtól veszem is el, beküldök 1875-re ismét 10 frtot." Nyilvánosan[67] kiemeli a gondolat erkölcsi szépségét, kivihetőségét s hangsúlyozza, hogy „ez az unitáriusoknak háromszázados tartozása" Ma Dávid Ferencnek, a hitszabadság bajnokának, a meggyőződés emberének elégtételt ad a világ: az elitélőkből elitéltek lesznek. Ez a szabadelvű kereszténység közügye. De hogy az ő neve, dicsősége valamely élő emlékkel megörökíttessék, az a mi kötelességünk. Ezt célozza az alapítvány. Nem tartja unitáriusnak azt, aki az indítványt egész lélekből s kitelhető erejével nem pártolja. Toldy Ferenc[68] lelkesen ajánlja, hogy a magyar nemzet dísze, az erdélyi tudománynak a határokon túl vivője emlékét akár *jutalomalapítvánnyal*, akár *tanszékalapítással* megörökítsék.

Az 1874. főtanácsra is beadta indítványát aug. 27-én: 1879-re, Dávid Ferenc halálának 300 éves fordulójára 100.000 frt gyüjtessék össze egyházi és iskolai célokra. És bejelenti, hogy az indítványt a K. M.-ben kiadta, 1200 példányban külön is lenyomatta, hogy az espereseknek kioszthassa. Engedélyt kért, hogy az ünnepek valamelyik napján a templomban perselygyüjtések lehessenek. Az E. K. T. a legmelegebben ajánlta a főtanács figyelmébe s javasolta, hogy a főtanács is ajánlja a köröknek s egyeseknek az alapítványra adakozást s az ünnepek másodnapján a perselygyüjtés megengedését. Az indítványozó a begyült összegekről félévenként tegyen jelentést. A főtanács örvendetesen vette tudomásul a kezdeményezést s az előterjesztést egyhangulag elfogadta.

És Ferencz József megindította lelkes buzgósággal és fáradhatatlan agitációval a gyüjtést és a tervbevett 10.000 frtot meghaladó összeg a Dávid Ferenc halála emlékezetét ünneplő 1879. évi székelykereszlúri zsinatra össze volt gyüjtve. Daniel főgondnok megnyitó beszédjében (K. M. 1879. 294. l.) mondja: „Ennél az oroszlánrész Ferencz József püspökünket illeti meg; de azon koszorú, melyet Dávid F. emlékére ez alkalommal kiváló érdemeinek elismerése jeléül ünnepélyesen leteszünk, hitrokonaink adakozásának hervadhatatlan virágából van füzve." Felhasználására a püspök ezt a javaslatot tette: az alap *Dávid F. rendelkezési alap* c. külön kezeltessék, a kamat $^1/_6$-a tőkésíttetik, $^5/_6$-a az egyház legnagyobb szükségeire felhasználható. Ezúttal az $^5/_6$-ból $^2/_6$ megy az általános nyugdíjalap gyarapítására, $^1/_6$ a tanári özvegyek és árvák segélyezésére, $^1/_6$ irodalmi célokra, $^1/_6$ szegény eklézsiák és belső emberek segélyezésére.

[67] Nehány szó a Dávid Ferenc alapítványról. K. M. 1874. 281—289.
[68] K. M. 1876. 195. l.

A zsinat méltányló elismerést és meleg köszönetet mondott a püspöknek, hogy „az alapítványt nemcsak indítványba hozta, hanem lankadatlan buzgalmával, fáradozásával meg is teremtette" Felkérte a püspököt, hogy az alapot továbbra is gyüjtse és gondozza. A zsinat után az alapítvány gyüjtése és az adakozás körül eddig tapasztalt buzgóság megcsappant, minek oka az élet drágulása mellett az, hogy a budapesti eklézsia ügye szintén most vette igénybe az áldozó készséget. Ez az oka és híveink szegénysége, hogy az alapítvány nem érte el azt a célját, hogy azt a szerepet vigye nálunk, amit a németországi Gusztáv Adolf-alapítvány, hogy nekünk is legyen egy domesztikánk, amelynek létesítéséért a magyarországi protestánsok épen akkor annyit fáradtak. A ref. egyház első egyetemes konventi gyülése 1880 januárjában tárgyalta az ú. n. *domesztika*, vagy országos közalapjának kérdését, melybe minden ref. családnak vagyoni helyzete szerint 20, 30, 50, 70 krt, vagy 1, 2, 4, 6, 8, 10, 20 és 40 frtot kell fizetni. Ferencz József felhasználja az alkalmat (K. M., 1883. 53—57.), hogy a híveket az alapitvány gyarapítására buzdítsa: „Lám a Dávid Ferenc alapítványban már le van téve a mi domesztikánk alapja is. Évenként már 400 frt segélyt nyujthatunk ebből szegényebbsorsú belső embereinknek s azok özvegyeinek és árváinak. A nyugdíj-alapot is gyüjtjük. De hát mindez folytonos áldozatot kíván... Ez igazán életkérdés. Vegyük szívünkre mindnyájan". Péterfi Dénes[69] szomorúan állapítja meg, hogy létesítése óta már a harmadik év járja s alig 3 közlemény volt adományokról. A Dávid F. tana előhaladásával nem áll arányban egyházunknak az életben való előhaladása. Szétszórtan élő híveink megtartására majd semmit sem tettünk. A kepeadás aggasztó kérdés. A papok általánosan panaszkodnak az önfenntartás küzdelmei miatt. A gyülekezetek menekülni akarnak iskoláiktól. Égető szükségek, égető sebek. Ez állapotokat összedugott kézzel nézni — létfenntartásunk tiltja. Ezért kell az alap ügyét megint felvennünk s megteremtenünk az unitárius domesztikát. Legyenek Dávid F. perselyek a templomokban s évenként egyszer ugyanazon napon az összes templomokban rendeztessék gyüjtés e célra. Az 1883. évi vargyasi zsinaton a püspök jelenti, hogy 3 év alatt az alap gyarapodása alig tesz pár száz frtot s okul azt adja, hogy híveink áldozatkészsége más irányban volt igénybevéve. Gyöngyösi István (K. M. 1884. 44. l.) kifogásolja, hogy az alap felhasználási módja nem megfelelő, mert a magasabb célú alapítványt szétforgácsolja minden eredmény nélkül. A szerkesztő azt jegyzi meg erre, hogy csak évi 500 frtról van szó s ez a nagy szükségben annyi, mint a szárazságban a futóeső. Fontosabb volna a gyarapításról gondoskodni. Gyöngyösi (K. M. 1855. 119.)

[69] A Dávid Ferenc alapítvány, 1882. 169. l.

feleletében elmondja, hogy ő a legsürgősebb szükségekről szólt, amire évi 500 frt a mi viszonyaink szerint jelentékeny összeg, visszapillant az 50-es évek áldozataira, miknek kesernyés utóízét itt-ott még ma is érzik s a mai állapotokra, mikor a főhatóságnak nem kell mindegyre egyesek és eklézsiák tárcáját zaklatni az évi szükségletek fedezhetése végett.

Még csak egy-két mozzanatot az alap további sorsáról. Az 1903. évi vargyasi zsinatra terjesztett számadás szerint a vagyon 1902. év végén: 12.975 K. 90 f., ami a közpénztárba beadott összeggel együtt 42.255 K. 17 f. Kamataiból 1879-től kiadatott 1902 végéig segélyekre 25.000 K. Az 1909. évi főtancson javaslatot tesz „rendeltetésének megfelelőbb" felhasználására. 1879 óta eddig a szükséghez képest különböző célokra használtuk, egy ideig még tanári fizetések pótlására is. E szükségek részben megszüntek Szükségesnek tartja egyházi irodalmunk támogatását és fejlesztését . . . Vallásunk ismeretése és terjesztése feltétlenül kötelességünkké teszi az irodalmi munkásságot. Ima- és énekeskönyveinkből is díjtalanul kellene kiadnunk többet, mint eddig. Nem zárkózhatunk el a legnemesebb értelemben vett missziói tevékenységtől. Ajánlja, hogy az alap évi jövedelméből 1200 K. missziói célra használtassék fel, melyből 200 K-ig a püspök utalványozhasson. Az alap vagyona 37.829 K. 51 f., jövedelme 1521 K. 82 f. 1874 óta kezeli, most kész lemondani. Kéri a főtanácsot, hogy a Krisztiániában (Norvégia) építendő unitárius templomra szavazzon meg 1000 K-t, mivel a Dávid F. szellemét honoráljuk. A főtanács hálás köszönete kifejezése mellett a javaslatot elfogadta, a további gyűjtésre és kezelésre megkérte s az 1000 K-t kiutalta.

Az 1911. évi főtanácsnak jelentette az E. K T., hogy az alap vagyona 1910 végén 45.477 K. 40 f. s az 1880 óta felhasznált kamatok 38 200 K. „Egy kicsiny kezdetből az odaadó buzgó fáradozás és az egyház iránti áldozatkész szeretet mily meglepő szép eredményt képes felmutatni"

c) *Az 1879. évi keresztúri emlékzsinat.*

Ferencz József gondolata volt a Dávid Ferenc halála 300 éves fordulóját megünnepelni. Anyagi tekintetben az általa kezdeményezett és gyűjtött alapítvány, szellemi tekintetben Dávid Ferenc életrajza volt hivatva Dávid Ferenc szellemét szolgálni. A zsinat 1879 aug. 24. s a következő napjain tartatott Keresztúron. Daniel főgondnok megnyitójában jelzi, hogy Dávid Ferenc emlékezetét akarjuk felújítani itt, ahol eszméi legtöbb hívet számlálnak, elvei olyan maradandó visszhangra találtak, hogy még a történelem viharai között is gyökeret vert a lelkiismeret szabadsága. A püspök a britt és külföldi unitárius társulat küldötteit bemutató beszédében mondja: Az unitárius

vallási elv sokkal nagyobb, mint azok gondolják, akik igazságnak csak azt tartják, amire többen esküsznek. Erős a meggyőződése, hogy az a vallási elv van hivatva kiindulási pontul és alapul szolgálni az újabb kor reformációjának, melynek hullámverései az egész kereszténységben érezhetők s amely amellett, hogy a legbiztosabban eszközölheti a vallás és tudomány közötti békességet, másfelől az emberiséget egykor talán ismét egyesítheti a szeretetben, mint a Krisztus első követői egyesülve valának". Erre az üdvözletre Chalmers cambridgei pap válaszolva, többek között ezeket mondotta: „Háromszáz esztendő alatt az Önök elődeinek nehéz feladatot kellett teljesíteniök. Jogosan el lehet mondani, hogy az Önök egyháza egy háromszázados háborúból kelt ki". Oly férfiú tiszteletére tartanak emlékünnepet, „ki egykor ennek az egyháznak üdvét és fájdalmát hű szivén hordozta és aki egész életében mélyen esengett a kereszténység új életre ébredése után". Martineau és Jerson a britt és külföldi unitárius társulat üdvözletében nagyon helyeslik, hogy megtisztelik emlékét annak, aki küzdött és meghalt az unitárius vallás alaptanáért, mert „ma minden egyházban terjed az a meggyőződés, hogy Krisztus művének valóságos értékét csak az ő tiszta emberi volta fényében lehet helyesen megítélni". De Dávid Ferencben nemcsak a vallási reformátort tisztelik, „hanem a tudományosan mívelt szellemet is, mely az igazság új nyilvánulása előtt mindig tárva volt, mely nem engedte elrejtenie meggyőződésének világát és mindenekfelett szilárd állhatatosságát, melynél fogva a legnehezebb megpróbáltatások között is hű maradt meggyőződéséhez". Az Ulsteri keresztény unitárius egyesület, habár Dávid Ferenc nézetei között vannak olyanok, melyeket semmiképen sem fogadhatnak el, csodálattal látja „az ő feddhetetlen életét, az általa megismert Isten igazságának terjesztésében való tevékeny és hathatós munkásságát, szilárd jellemét, mely sem a bilincstől, sem a börtöntől nem rettent meg, sőt még a véres haláltól sem írtózott, ha a lelkiismeret ügyeért azt kellett kiállania". Gordon tolmácsolta az irlandi egyesült presbiteri és egyéb alánemíró egyházak üdvözletét, melyben ezt mondják: „A ti Dávidotok feddhetetlensége, ájtatossága, igazság utáni törekvése, a fejedelem előtti bátorsága legnagyobb tiszteletben vannak nálunk". Az irlandi szabad kongregációnális unió minden tagjának hálás emlékezetében él „az a nagyszerű áldozat, melyet ő az igazság oltárán áldozott". Az amerikai unitárius társulat melegen üdvözli azokat, „akik napfény és vihar között hívek maradtak a nemes reformátor-püspök emlékéhez és hívek azon elvekhez, melyekért ő élt és meghalt. Az Önök Dávidja és a mi Channingünk valódi és örökkévaló szövetségbe vannak egyesülve s adja a mennyei Atya, hogy mi mindnyájan oly hívek legyünk, mint ők voltak, az ő kedves fia, a mi nagy

vezérünk és igaz barátunk becses evangéliumához". A zsinat után szept. 7-én Kolozsvárt és Déván istentiszteletet tartottak. Kolozsvárt Chalmers prédikált németül, Déván Péterfi a református templomban, mely zsúfolásig megtelt. „Első eset, hogy nálunk angol unitárius pap prédikált és hogy Déván unitárius istentisztelet tartatott. Minden unitárius történeti hely a jézusi szellem diadalától, melynek te igazi apostola voltál, ó dicső mártir, zendült fel háromévszázas emlékünnepélyeden. Csendesen nyugodhatsz már. Börtönöd felett világosság honol s a kereszténvvilág egén a tiszta vallás és jézusi szeretet napja van áldó sugaraival felvonulóban" (K. M. 1879. 348.).

d) *Dávid Ferenc életrajza.*

Buzogány az 1875. évi főtanácson indítványozta, hogy az egyház Dávid Ferenc életrajzát halálának háromszázados évfordulójára irassa meg s az írónak adjon 400 frt tiszteletdíjat. Indítványát azzal okolta meg, hogy az elmult 300 esztendő csaknem állandóan gyásszal borult reánk, folyton a létért kellett küzdenünk. Most van alkalom rá, „midőn az idők szelleme szabad tért nyitott, beszélnünk és cselekednünk úgy, amint szivünk sugalja". Ferencz József az első lépést már megtette. De ezzel nem elégedhetünk meg. Az E. K. T. az indítványt elfogadta s bizottságot küldött ki véleményadásra aziránt, hogy pályázat, vagy megbízás útján irassék meg. A bizottság javaslata az volt: a megírásra szólítassék fel Jakab Elek; jutalma 400 frt, az életrajz a vallásközönség tulajdona marad, 8—10 nyomtatott ívnél kevesebb lehet, de több nem, határidő 1878 szept. 1 A főtanács az előterjesztést azzal fogadta el, hogy a munka háromtagú bizottságnak adandó ki megbírálásra, hogy kinyomatható-e vagy nem. A tiszteletdíj azonban a bírálattól függetlenül kiadandó. (Főt. jkv. 10. p.) Az 1877. évi főtanács 13. jk. p.-ja tárgyalja Jakab Elek válaszát. A megbízatást hálásan köszöni, de megszorításokkal nem tekintheti a bizalom oly mértékének, mely a nehéz feladat vállalására lelkesítse. „Birálathoz kötött bizalom csak félbizalom, milyent önérzetes író nem fogadhat el". A terjedelmet nem lehet előre meghatározni, itt a kellő határt csak az író szabhatja meg. Erre a munkára figyelemmel van az egész liberális világ. A határidőt 1878 dec. 31-re kellett volna tenni. A tiszteletdíjat igen kevésnek tartja, minthogy az írónak bizonyosszámú tiszteletpéldány nem biztosíttatott. A jelzett módon a megbízatásnak megfelelni nem érzi magát képesnek. Egyébiránt jelenti, hogy készíteni fog egy emlékiratot és saját belátása szerint fogja hasznosítani a köz érdekében. E nyilatkozat után az E. K. T. újabb pontozatokat állított meg. Ezek szerint Jakab Elek felhivandó, hogy az életrajzot 1879-re írja meg, hogy Dávid F. halálának három-

százados évfordulója „valami hozzá méltó szellemi emlékkel is meg legyen örökítve" A főtanács nyugodjék meg, hogy Jakab Elek dolgozni fog egy emlékiratot. Az életrajzra nézve a főtanács semmi felelőséggel nem lévén, ne kívánjon arra semmi befolyást és ellenőrzést gyakorolni, hanem az író a tartalmat és terjedelmet illetőleg irja tetszése szerint saját felelősségére és költségén. Adjon 400 frt tiszteletdíjat „fáradsága és költségei kárpótlására" s vegyen meg 50 példányt, de nem árusítás, hanem tiszteletpéldányul kiosztás végett. Ilyen módon a munka nem fog hivatalos jelleggel bírni, nehogy az vallásfelekezetünk közérzülete nyilvánulásának dekretáltassék s ki lesznek kerülve az E. K. T. előleges bírálása nyomán netalán kifejlődhető kellemetlenségek. Jakab Elek e féltételeket elfogadta s igérte, hogy az életrajzot 1879-re elkészíti s az ünnepély keretébe fel lehet venni A főtanács ilyen értelemben határozott.

Jakab Elek, aki ekkor már Kolozsvár történetét irta, hozzá kezdett munkájához. 1877 márc 7-én irja Ferencz Józsefhez: Dávid Ferenc emlékiratát és Kolozsvár történetét megírom, ha csak családom felköltözéséből anyagi és erkölcsi romlásom nem fog következni. Ez után „életemben megtagadott igazságszolgáltatásnak itéletnapja rám nézve nem lesz kedvezőtlen, arról lelkemben tökéletesen meg vagyok győződve és nyugtatva. Ha én Dávidot s az unitáriusok dicsőségét kivívom, ha Kolozsvár történetében a magyar nemzeti fejedelemség apotheozisát megírom, amit remélek, akkor én az utókor ítéletétől nem félek. Családomat felhozni, itt velök s fiammal élni, két nagy művemet bevégezni — ez életem további célja" 1878 jan. 4-én irja: „Dávidhoz hozzá kezdettem". Három nappal később adatokat kér tőle és a konzisztóriumtól, a könyvtárból és a levéltárból. Kezdetben azt tervezgette, hogy a zsinatra magyarul, angolul és németül egyszerre fogja megjelentetni. De jobban átgondolva, nemsokára rájött e terv kivihetetlenségére. 1878 nov. 22-én irja: „Nekem a monografiát megírni, neked a 10.000 frtot kigyüjteni elmulaszthatatlan, becsületbeli kötelességünk. Én megteszem úgy, ahogy zaklatott, szegény viszonyaim között folyvást pénzért irkálva, rá érek. Tedd meg te is". Már látja, hogy nem lehet németre is lefordíttatni s nem tudja, érdemes-e? És megbírja-e a nagy költséget? Letett az angolra fordíttatásról és azt megmondotta Fretwellnek. Aztán elküldte az előszót és első fejezetet Ferencz Józsefnek s kérte nyilt és őszinte véleményét. Ugylátszik, hogy a püspök közölte vele észrevételeit, mert 1879 ápr. 12-én megköszönte azokat s közölte, hogy használja: „megcastigálom kegyetlenül".

A könyv a zsinat előtt megjelent. A zsinat „nagy örömmel" vette e „Dávid Ferenchez méltó szellemi emlék" megjelenését, kifejezte méltányló elismerését a szerző lankadatlan buzgalmáért és „az áldozatkészségért, melyet annak kiadásában

vallásfelekezetünk ügye iránt tanusított". A Dávid Ferenc-alap kamatjából 100 frtot utalt ki a megállapított 400 frt tiszteletdíj mellett, melyet Kelemen Benő még 100 frttal pótolt. És 50 példányt 125 frtért megvásárolt.

A szerzőnek ez a könvv sok csalódást okozott és nagy anyagi teherrel sujtotta. Azt remélte, hogy a könyveket a megjelenés feletti örömében a lelkesült közönség szét fogja kapkodni. E reményében csalódott. Alig tudtak a nagyszámmal összesereglett zsinati közönség között 40—50 példányt eladni. És nem fogadták olyan lelkesedéssel, amilyent az ügy megérdemelt volna' A dolgok valódi állásáról nem a nyilvánosság számára készült közlésekből értesülünk, hanem a szerző és Ferencz József magánlevelezéséből. Ferencz József életrajzi feljegyzéseiben mondja, hogy a zsinat hangulata „emelkedettebb is lehetett volna, ha mindnyájan fel tudták, vagy fel akarták volna fogni annak jelentőségét. De hát honnan és mikor maradt el a féltékenység és irigység? Amiknél a legnagyobb hatást és lelkesültséget kellett volna ébreszteni, azok alig tudtak egy kis hullámot verni. A Jakab Elek műve iránt se mutatkozott elég meleg és érdekeltség s az általam gyüjtött 10.000 frt se ébresztette fel azt az örömet, amely bizonyára megillettte" Amannak személye sokak előtt nem lévén kedves, művét sem tudták tőle elszakítani, ellenszenvöket arra is kiterjesztették s így lefogva tartották a lelkesedés szellentyűjét, nehogy az nagyobbat visítson, mint az ők mértékök szerint kell" Az alapítvány hidegen fogadását meg azzal magyarázza, hogy némelyek a kamatokat a püspökség fizetésének emelésére akarták volna fordítani. Ime, így magyarázza a Dávid Ferenc Emlékirat hideg fogadását az elfogulatlan püspök. A szerző maga a zsinat után nehány nappal (szept. 10.) kelt levelében tökéletes porbanyomatásáról, igazságtalanságról, személyes bosszúról panaszol s a közszellem romlottságát látja abban, hogy a püspöknek rendkivüli jutalomadásra vonatkozó indítványára a zsinat hallgatott. „Soha sem nekem, sem neked elégtételre ilyen alkalmunk nem lesz. Téged 10.000 frtoddal, engem szép s becses könyvemmel (mert az! Istenre mondom!) szép szín alatt elkecsegtettek a paradicsom ajtóig s mikor ott voltunk s abban a hitben, hogy feltárul, örökre becsukták. Az enyém? Ez barátom skandalózus gúny, minél sziszegőbb kigyói álnoksággal soha sikert kezeimből ki nem csikarátok" Lehet, hogy Jakab Elek e reflekszióiban túloz, mint sokszor másokban is. De hogy lényegében igaza van, az a püspök feljegyzéseiből látszik. S lehet-e követ dobni arra a buzgó és lankadatlan szorgalmú történetíróra, aki egyszer úgy nyilatkozott, hogy őrülésig szereti az unitáriusokat és akiről tudjuk, mert maga írja, hogy rendezetlen és fulladásig terhes anyagi helyzetében „firkálással" keresi napról-napra kenyerét.

Aztán megtörtént még az a figyelmetlenség is, hogy a kiutalt 100 frt kifizetéséért is „piruló arccal" kellett folyamodnia (1879. szept. 23.), mert fizetnie kell a nyomdát s azon a híres keresztúri „eszemiszom" zsinaton csak 45 példány kelt el. De a történetnek itt még nincs vége. Az író vérmes reményében nagyon elszámította magát, mikor a jó jövedelem reményében saját kiadásában jelentette meg a könyvet. A könyv nem kelt. A nyomdai költségek elviselhetetlenül nehezedtek rá. A példányok nyakán maradtak. Majdnem 10 év mulva (1887. aug. 16.) írja Ferencz Józsefnek, hogy harmadszor is folyamodott a megmaradt példányok megváltásáért. „Téged nem kell meggyőzzelek, csak hivatkoznom kell arra, hogy Te voltál egyik, akinek nógatására s barátságáért és a háromszázados emlékünnep érdekében elvállaltam a nehéz munkát" 10 nappal később írja, hogy a megváltásnak két módja van. Egyik a méltányos, generosus, kiengesztelő, másik az alkuvó, szükkeblű, a létező sebet gyógyítatlan hagyó. Úgy látja, hogy panaszát szemrehányásnak véve, a püspök sem menti szívében őt. Pedig megérdemelné tőle, az Isten emberétől és szolgájától. „Arra az Istenre appellálok én, hogy hív voltam egyházunkhoz, annyit tettem érte, hogy az a csekély anyagi és semmi erkölcsi jutalom, amiben részesültem, tökéletesen indokolja méltatlankodásomat. Hajh, nem ezt tették volna velem a kálvinisták és pápisták, ha én annyit s úgy munkálkodtam volna érettük . . . Fösvény voltál művemre nézve életeddel, — amit nem értettem — soha egy helyeslő szódat nem hallottam". A Dávid Ferenc Emlékiratának ez a már majdnem tengeri kigyóvá fajult ügye az 1887. évi főtanácson végre megoldódott azzal, hogy az egyház 393 példányt átvett 600 frtért.

e) *Dávid Ferenc-Egylet.*

Ferencz József Dávid Ferenc emlékezetének hódolt akkor is, mikor a nevéről nevezett egylet alakuló mozgalmai és tárgyalásai közben a név mellett határozottan állástfoglalt. 1885 aug. 29-én az alakuló közgyűlésen mondja: megtiszteltetés rá, hogy elsőként emelhet szót az egylet mellett. Címül a tárgyalások rendjén több név merült fel, ő határozottan a Dávid Ferenc nevét ajánlotta. „Mert e cím egy egész programm. A Dávid F. neve egy olyan lobogó, mely bátorít és bíztat a siker iránt". Ezt azért mondja, mert az alapítvány indítványozásánál, később gyűjtésénél „meggyőződött arról, hogy e névnek varázshatása van hitsorsosaink lelkére". De azért is örvend e választásnak, mert „mi Dávid Ferencnek nemcsak a magunk tartozásával, hanem bizonyos tekintetben hitelődeink 300 éves tartozásával is még mindig adósok vagyunk". Nem rajtuk mult, hogy nagyobb tiszteletet nem mutathattak iránta, mert a veszélytől

megmenekülni csak a mester megtagadásával tudtak. Tisztelettel hajlik meg Dávid Ferenc merészsége és hitelődeink eszélyessége előtt, mert annak köszönhetjük, hogy ma birjuk. Az egylet történetét fennállásának 50 éves fordulója alkalmából a mult évben megírta Benczédi Pál.

f) *Dávid Ferenc születésének négyszázados fordulóját ünneplő zsinat.*

Dávid Ferenc születésének négyszázados fordulójának megünneplésére az előkészületeket már az 1908. évi főtanács megtette. A püspök a következő indítványokat terjesztette elő:

1. 1910-ben tartassék zsinat s egy meghatározandó napon alkalmi istentisztelet minden eklézsiában.
2. Hátramaradt műveit adja ki az egyház s már az ünnepélyre jelentesse meg *Rövid magyarázatok* c művét.
3. Az egyház történetét 25—30 íven oknyomozólag írassa meg pályázat útján.
4. Életrajzát írassa meg népszerű alakban úgy, hogy a kevésbé mívelt ember is megérthesse s a mívelt is élvezhesse. Terjedelme legyen 5—6 ív.
5. Valamennyi egyházközségünk monografiája gyűjtessék össze s egy kötetben adassék ki.

E végre

a) minden egyházközség lelkésze a monografiát 1910 április 1-ig készítse el s küldje be.

b) minden egyházközség templomát, iskoláját, parochiális épületeit fényképeztesse le.

6. A dévai vár jelöltessék meg emléktáblával s ez alkalommal lepleztessék le.

A főtanácsi bizottság egy pár lényegtelen módosítása után a tárgyalás alatt felvetették, hogy a dévai vár alatt megfelelő imaház építtessék, mit a főtanács az indítvány összes pontjaival együtt elfogadott.

Ez a zsinat 1910 aug. 20—21. Kolozsvárt és 23-án Déván tartatott. Megnyitó beszédét Déva várában, a várromok között, Isten szabad ege alatt tartotta, hol hallani vélte a szavakat: old le a te saruidat, mert a hely, melyen állasz, szent hely. Bezáró beszédében visszatekint a múlt szenvedéseire és viharaira, mikor nem volt szabad Dávid Ferenc szellemét és tisztult vallásos eszméit a világ előtt nyiltan hírdetni s ma bel- és külföldi hitfeleinktől körülvéve, általuk segítve, támogatva, más egyházaktól tisztelve szentelhetünk egyházunk alapítójának és első püspökének emlékünnepet. „Van hát feltámadás, van hát örökélet, van előhaladás, napról-napra terjedő világosság a szellem, illetőleg az emberiség életében...“ Új idők jele, egy soha el nem muló új életnek kezdete ez. Mózesként a

Nébó hegyén áll most és köszöni Istennek, hogy az ő segítségével népét az igazság földjére elvezetni sikerült" Az Emléktábla leleplezésekor mondott beszédében a nagyszámú angol és amerikai hittestvérekre mutatva, kéri azokat, akik még mindig balvéleménnyel vannak vallásunk iránt, hogy változtassák meg véleményüket, mert nem lehet az ferde kinövés a kereszténység élőfáján, melynek mívelt nemzetek kebelében annyi követője van s melynek lobogója alatt híres tudósok és vallásos szabadgondolkodók gyűlnek össze Londonban, Amszterdamban, Bostonban, Genfben és Berlinben, hogy a keresztény vallást a századokon át hozzátapadt téves eszméktől, babonáktól és hamis felfogásoktól megtisztítsák. A régiek elmultak s mindenek megújultak. A hitformák többé nem választanak el egymástól, mert érezzük, hogy a szeretet minden hitforma felett áll s a keresztény vallásnak lényege a szeretet. Mi a Dávid Ferenc igazságkeresésben meg nem alkuvó, fáradhatatlan szellemének hódolunk, nem egyik, vagy másik tételének, mert ezeket is túlszárnyalhatja az idő Jóslatod teljesült: az igazságot útjában semmi hatalom sem tartóztathatja fel."

Az 1910 októberi főtanácsnak jelentette az E. K. Tanács, hogy a zsinat megtartatott, aug. 28-án minden egyházközségben alkalmi istentisztelet tartatott, Dávid Ferenc *Rövid magyarázatok* c. műve kiadatott, az egyháztörténelem megírására 1912 dec. 31. határidővel pályázat tűzetett ki, Dávid Ferenc életrajza megíratott, a templomok, tisztviselők lefényképeztettek, Déván az emléktábla elkészült, a lelkészek közül 75 eklézsiája monografiáját beküldötte. A püspök megnyitójában örömét fejezi ki a zsinat fényes sikere felett, melyet egyházunk diadalának tart a minden oldalról meggyilatkozott elismerésért és rokonszenvért. Különösen azt tartja nagyjelentőségűnek, hogy hazánk összes keresztény egyházai képviseltették magukat s a vallás- és közoktatásügyi miniszter is. És hozzáteszi: „Nem kis részt tulajdonítok magamnak a Dávid Ferenc nagy szellemének ez ünnepéllyel történt igazságszolgáltatásból". Az 1868. és 1879-ik évi zsinatok az ő emlékét mind szélesebb körben tették ismertté. De *egyházunk határait csak ez alkalommal lépte túl*, mert ez alkalommal „nemcsak mi, hanem velünk más egyházak is igazságot szolgáltattak az ő nagy szellemének" „Ez ünnepségek mindenesetre maradandó emlékkel fognak bírni és egyházunk történetének évkönyveibe aranybetűkkel lesznek beírva. És aki majd egyházunk történetét az újabb időből meg fogja írni, rá fog jőni arra, hogy nekem nem kis részem volt abban, hogy Dávid Ferenc ma ország-világ előtt a reformátorok sorába van emelve s tanára, a Krisztus nem imádására, melyért elítéltetett, egyházunk minden rázkódtatás nélkül szinte észrevétlenül ráhelyezkedett.

Az 1910. évi zsinat határozatai azonban, sajnos, nem

hajtattak mind végre. Dávid Ferenc *Rövid magyarázatok* című munkája megjelent, népszerű nyelven írt életrajza is. De egyháztörténelmünk, habár a szükséges előmunkálatok megtétettek, mai napig sincs megírva. A dévai imaház ügyében az 1913. évi főtanácsot megnyitó beszédében felhívja a hívek figyelmét az adakozásra, mert azt máskép megépíteni nem tudjuk, csak úgy, ha mindnyájan szívünkre vesszük a szép és nemes célt s azért „mindnyájan meghozzuk azt az áldozatot, mellyel kivétel nélkül tartozunk egyházunk megalapítójának, kinek nagy szelleme előtt 1910-ben más egyházak képviselői is meghajtották lobogójukat. Az E. K. T. ugyanekkor jelentette, hogy helyül megállapította a dévai várhegy oldalát s a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat szíves előzékenységéből megnyertük a szükséges területet. A tervet Pákei Lajos készítette. A költség 60.000 K, melynek harmadát az angolok, harmadát az amerikaiak s harmadát mi adjuk össze. Az 1910. évi felemelő ünnepségeken ott a helyszínén már megkezdték a külföldiek az adakozást. A párisi nemzetközi vallásügyi kongresszus vezetői is részt óhajtanak venni. Az adományozók neveit egy emlékkönyvbe írják s ott fogják őrizni az imaházban. A terv az, hogy az imaházat 1916-ban a Nemzetközi Vallásügyi Kongresszus tagjai jelenlétében nyissuk meg és adjuk át céljaira. Mint Genfben Kálvinnak, Viennaeben Servétnek, Firenzében Savonarolának, Prágában Husznak, Párisban Colignynak emeltek emlékművet, úgy akarunk mi is Déván Dávid Ferencnek.

A nemsokára kitört világháború e szép terv valósítását is megakadályozta.

8. FEJEZET.

Érintkezéseink az angol és amerikai unitáriusokkal.

(Pap- és tanárjelöltjeink és leányaink amerikai és angol ösztöndíjakon.)

Az angol, amerikai és magyar unitáriusok közötti érintkezés történetét a mult század első felében Jakab Elek[70], dr. Borbély[71], az unitárius tanárképzés történetét dr. Gál Kelemen[72] részletesen megírták. A kezdetben szórványos érintkezés 1858-tól kezdve mind sürűbbé és rendszeresebbé lett. Ez évben Paget János angliai születésű, de itt letelepedett hitrokonunk a brit és külföldi unitárius társulathoz intézett levelében elő-

[70] Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések a század első felében. K. M. 1890. 1891.

[71] Simén Domokos és kora. K. M. 1926—1928.

[72] A Kolozsvári Unitárius Kollégium története. I. 471—484

adván egyházunk állapotát s azt a veszélyt, mely az anyagiak hiánya miatt iskoláinkat fenyegeti, a társulatot arra birta, hogy egyházunk segélyezésére gyüjtést indított s rövid idő alatt 13.414 frtott küldött. 1858-ban Tagart Eduard angol papot Londonból Erdélybe küldötte, hogy a viszonyokat megismerje s a további anyagi és erkölcsi támogatás iránt véleményt mondjon. Vele jött leánya is. Meglátogatta Tordát. Hazatérő útjában, okt. 12-én, meghalt s tapasztalatairól jelentést nem tehetett. 1859-ben Steinthal manchesteri pap küldetett hasonló céllal Erdélybe. Ő már egész Székelykeresztúrig lement s szándéka volt az egész Székelyföldet bejárni, de a politikai viszonyok gyors hazatérésre indították. Midőn Londonba visszaérkezett, épen ott voltak Buzogány és Ferencz József akadémiták. Steinthal a közgyülésen jelentést tett erdélyi útjáról s egyben azt az indítványt is tette, hogy a Manchester New College-be küldendő magyar unitárius ifjú számára alapítsanak évi 100 fontsterling ösztöndíjat. A közgyülés az indítványt oly lelkesen fogadta, hogy kész lett volna mindjárt életbeléptetni s Buzogánynak és Ferencz Józsefnek fel is ajánlotta a szükséges összeget. De nem fogadhatták el, mert haza kellett sietniök, hogy szeptemberben elfoglalják tanári székűket. Az angolokkal való sűrűbb és rendszeresebb érintkezés azonban csak 1868 óta foly. *Az amerikaiakkal való kapcsolat ekkor kezdődött.* C. H. Dall, az amerikai unitárius társulat missziónáriusa Indiában Kalkuttában járván, visszatérő útját Magyarország felé vette s Kolozsvárt hosszabb ideig megállapodott és egyházunk állapotát tanulmányozta. 1868 május 10-én az E. K. Tanács (135. jk. p.) azt határozta, hogy célszerű lenne az amerikai hitrokonokkal való összeköttetés megkezdésére üdvözlő iratot intézni hozzájuk. Az üdvözletre válaszuk már szept. 13-ára (297. jk. p.) megérkezett. Az E. K. Tanács válaszában hálás lélekkel köszöni a háromszázados zsinatra küldött üdvözletet s nagy örömmel a testvéries kéznyújtást. Az angol testvérek képviselőjének jelenléte, a különböző vallásfelekezetek szerencsekívánása „amaz első pünkösdi szentlélekhez hasonló lelkesedéssel töltė el szíveinket" „Ez alkalommal örömmel győződtünk meg a tiszta keresztény eszméknek előhaladott voltáról és azoknak a minden felekezetű műveltebb egyénekre, azok gondolkodására és érzelmeire gyakorolt befolyásáról, egyszóval a jézusi szabad eszmék gyors terjedéséről." És hivatkoznak a bécsi új katholikusok első papjának, Forstner K. Ágostnak a püspökhöz írt levelére, amely az általunk képviselt elvek érvényrejutását mutatja. Ha anyagi helyzetünk engedné, sokat tehetnénk az unitárius eszméknek terjesztésére és állandósítására. Fontos volna a Channing s más jeles amerikai unitáriusok vallásos műveinek magyarra és németre való fordítása. Felmerült a héberre fordítás is, amit az E. K. T. nem tart szükségesnek,

mert itt minden zsidó tud magyarul vagy németül. Channing műveiből már többet lefordítottunk és kiadtunk a Keresztény Magvetőben. Ezek nagy érdeklődést ébresztettek mindenféle felekezetben. 6—700 dollárba kerülő 12 értekezés lefordítása „igen hatalmas rugó volna közös ügyünk előmozdítására". „De más eszköz is van. Budapesten kellene egy unitárius templomot építeni hová mások is elmehessenek megismerni vallásunkat s levetkőzni az eddig ellene táplált vastag előítéleteket." Ez a legszebb gyümölcsöket teremné a szabad kereszténység ügyének.

A zsinatról a brit és külföldi unitárius társulatnak is küldöttek értesítést (387. jk. p.): „A magyar unitáriusoknak ez volt az első ilynemű ünnepe s ez annál örvendetesebb volt, mert hazánk politikai viszonyai oly kedvező fordulatot vettek, melyek a jövőben szerencsésebb állást helyeznek nekünk is kilátásba." „Nevezetes és emlékezetes lesz ez az ünnepély egyházunk történetében azért is, mert *ez volt első zsinati gyülésünk, melyen jelen volt angol hitrokonaink küldöttje*, Tayler, mint a brit és külföldi unitárius társulat képviselője." Értesítést küldenek (388. jk. p.) a Westringi unitárius missziótársulathoz is, melyben rámutatnak az utolsó 20 esztendő megsemmisítéssel fenyegető szenvedéseire, melynek nyomása alatt azonban, Istennek hála, megerősödtünk, amit részben angol testvéreinknek köszönhetünk, kik nemcsak pénzzel segítettek, hanem 3 ifjat neveltettek is. Erre 1868 dec.-ében (416. jk. p.) az amerikaiak egy ládában könyveket küldenek s a Monthly Journalt. 1869 nov. 23-áról (423. jk. p.) Lowe Károly, az amerikai unitárius társulat titkára 500 dollárt küld a társulat által kiadott munkák lefordítására és kiadására. Midőn a közös ügyért hozott áldozatot hálásan megköszönik (dec. 23. 433. jk. p.), örvendező lélekkel írják, hogy más felekezetűek minden irányból tudakozódnak vallásos irataink, könyveink iránt s kilátásunk van, hogy maholnap Magyarhonban is keletkeznek unitárius egyházközségek. Ily körülmények között a konzisztórium az önök ajánlatát a legszebb karácsonyi ajándéknak tekinti, „mert ez képesekké teszen minket *nevezetes fordulatot idézni elé honfiaink vallásos nézeteiben*" 1870 elején (jan. 28-án 64. jk. p.) 998 frt 60 krt küldtek amerikai írók műveinek magyar kiadására. Március 30-án (115. jk. p.) meghatározzák Channing műveinek lefordítását s az ügy intézésével Krizát, Ferencz Józsefet és Simént bizzák meg. A nagyobb körben való elterjesztés céljából oly műveit választották ki, „melyek egyetemes társadalmi, nevelési, filozófiai és emberségi szempontokból biztos befolyást eszközöljenek társadalmunk minden osztályára". Ilyen előzmények után, 1871 elején, megjelent Channing művei fordításából az I., 1872 elején a II., 1873 elején a III. és végén a IV. kötet. 1873 júniusában (230. jk. p.) az E. K. T. útasításul adja a vezetőségnek, hogy

amerikai hitrokonainkkal a hitrokoni összeköttetést fenntartani és szorosabbra füzni igyekezzék. A IV. kötet megjelenése után (1874 jan. 11-én 3. jk. p.) az angolokat üdvözölve irják: *elveink s nézeteink mind jobban terjednek*, mire mindenesetre nagy befolyással van az Önökkel s amerikai hitrokonainkkal való összeköttetésünk. „*Különösen az 1873. év korszakot alkot egyházunk életében.*" Mert három nagy nemzet fiaihoz volt szerencsénk, kiknek látogatása új erőt és lelkesedést adott szent vallásunk terjesztésére. Első volt az Önök képviselője, ki létre hozta amaz örökre emlékezetes pesti konferenciát. Franciaország szabadelvű fia Coquerel is meglátogatott s kedves emlékeket hagyott itt és vitt el magával. Morison pedig beutazta eklézsiáinkat. Millet New-Yorkból és Maynard Bostonból a bécsi kiállításról lejőve, szintén meglátogattak. Az amerikaiaknak a második 500 dollár segély küldése alkalmával irt köszönetükben (1874. 4. jk. p.) hangsúlyozzák azt a nemes eredményt, melyet Channing művei hazánkban előidéztek: *mind általánosabb lesz és nagyobb tért foglal el a tiszta kereszténység s ez által az unitárizmus.*"

1873-ban Fretwell János, több nagy kereskedőház ügynöke, a bécsi világkiállításról Kolozsvárra jött. Arra a szerencsés gondolatra jött, hogy jó lenne angol, amerikai és magyar unitáriusoknak találkozást rendezni Budapesten. Jún. 14-re Hale Edward bostoni pap és Southwirth Emma irónő Budapestre jöttek. Kolozsvárról Simén és Kovács János, mint az E. K. T. küldöttei mentek fel. Jún. 15-én Hajós János gondnok vezetése melllett több budapesti hívünk részvételével értekezletet tartottak, melyen egyházunk szükségeit s a támogatás módját a következő pontokba foglalták:

1. Gimnáziumaink s a theológia megerősítése nehány új tanári állás szervezésével s a mostani tanárok fizetésének emelésével.
2. Egy irodalmi alap létrehozása.
3. Budapesten egy eklézsia alapítása és templom építése.[73]

Fretwell nemsokára Amerikába utazván, ott mozgalmat indított a kolozsvári főiskolánál a Channing és Priestley nevére két tanári széket állítani fel az amerikaiak segélyével. E törekvésében Hale is támogatta. Hozzájuk csatlakozott egy Morison nevű ifjú amerikai, aki 1873-ban Kolozsvárra jött s Kovács Jánossal az egész Székelyföldet beutazta. E férfiak fáradozása folytán főiskolánk a két tanári szék címen 1874-ben 139, 1875-ben 163, 1876-ban 199, 1877-ben 147 fontsterling segélyben részesült. 1875-ben Fretwell a Channing tanári széket 10 évre biztosította egy lelkes amerikai nő, Richmond Anna által, aki

[73] Az amerikai, angol és magyar unitáriusok találkozása Budapesten 1873 jún. 14—16-án. K. M., 1873. 262—280.

e célra 5000 dollárt tett le egy amerikai bankba oly módon, hogy abból 500 dollár évenként egyházunknak kifizettessék. A család 1882-ben ez alapítványt kiegészítette 10.000 dollárra s az egész összeget befizették a közpénztárba, úgy, hogy egy tanári szék tisztán ez alapból tartatott fenn. Fretwell keresztúri iskolánk építésére is jelentékeny összegeket gyüjtött (2375 frtot). Fretwell látogatását 1875-ben, majd 1877-ben megismételte.

Az 1879. évi keresztúri zsinaton jelen volt Gordon Sándor és Chalmers András. Utóbbi kolozsvári templomunkban prédikált is németül. Gordon pedig hazamenő útjában megnézte a dévai várromot. 1881-ben Allen Henrik, a cambridgei Harward-egyetem, 1884-ben Bixby Jakab, a meadvillei unitárius hittani intézet filozófia-tanára jöttek Kolozsvárra. Mindketten sokat tettek az amerikai unitáriusok rokonszenvének megnyerésére. 1885-ben a Richmond-család tagjaiból R. Karolina, az alapító lánya, Baden Ednuh és R. Knight látogattak meg. 1886-ban, épen a főtanács idejében érkezett Lawrence C. Jakab, Vilmos és Janka testvéreivel. Ezóta küldik könyvtárunknak a Christian Life-ot. 1887-ben a torockói híveket ért nagy tűzvész alkalmával a károsultaknak nagyobb összeget küldtek.

1894-ben Bardows Sámuel bostoni lelkész, 1895-ben Williams H. Lyon bostoni lelkész, 1896-ban Williams Theodor new-yorki lelkész és neje, 1899-ben Von Ness Tamás bostoni lelkész látogattak meg.

Mi a gyakori látogatásokat és áldozatokat csak ritkán viszonozhattuk. Az áldozatokat vagy segélyt nem is várják tőlünk. Nincsenek rászorulva. Csupán egyszer, 1886-ban gyüjtött a püspök a londoni Essex Hall építésére 100 fontsterlinget, amit a társaság meglepetéssel, de szívesen fogadott. Évi közgyűléseikre 1871-ben Brassait, 1875-ben Jakab Eleket és Gyergyait Londonba, 1882-ben Kovács Jánost Amerikába küldötte ki az egyház Allen sürgetésére az unitárius és más szabadelvű egyházaknak Saratogában tartott nemzeti értekezletére. Kovács félévig volt künn; bejárta az unitáriusok főbb helyeit, több helyen felolvasásokat tartott egyházunkról. Gyüjtést rendeztek a két tanári székre s ekkor egészíttetett ki a Richmond-alap 10.000 dollárra. A Manchester New College-nek Oxfordba áthelyezése ünnepére 1892-ben Csifó, 1897-ben Sheffieldben tartott unitárius konferenciára Boros, Ürmösy Jenő és ifj. Ferencz József küldettek ki.

Amint látjuk, Ferenc József ezt a Kriza által megindított meleg hittestvéri viszonyt tovább ápolta s amikor csak tehette, nemcsak egyházi, hanem hazafias jelentőségét is kihangsúlyozta. Már 1873-ban a főtanácsról szóló értesítésében (Magyar Polgár, 1873. 271—272. sz.) ezt mondja: „E viszony, mely általában nemzeti szempontból is már hasznos szolgálatokat tett hazánknak azon ismertetések által, melyeket angol és amerikai

unitáriusok közöltek, az unitárius egyházra nézve kiszámíthatatlan nagy beccsel bir, mert *az önbizalmat neveli, csekély számunknak erkölcsi súlyt ad.*" Egész püspöksége alatt állandóan kiváló gondja volt e kapcsolat ápolására, melynek nemcsak nagy és felbecsülhetetlen erkölcsi és anyagi értékét, hanem hazafiui jelentőségét is ismételten hangsúlyozta. Püspöki évi jelentéseiben külön pontot szentel ismertetésének s láthatóan különös öröme telik benne, hogy erről szólhat. Kezdetben, míg a közigazgatás mindig nehezebbé és bokrosabbá váló teendője lehetetlenné nem teszi, a velök való levelezést maga végzi. (K. M., 1877. 289.) Az 1877. évi főtanács (K M., 1877. 311.) örömmel győződött meg az angolok meleg érdeklődéséről és szives jóindulatukról. És levelet intézett hozzájuk s megbízza az E. K. T.-ot, hogy a szivélyes viszonyt és kölcsönös érintkezést esetről-esetre fenntartani igyekezzék.

Az 1879. évi keresztúri zsinaton a közigazgatási és tanügyi jelentés azt mondja (K. M., 1879. 311.), hogy a Richmond Annával való „szellemi összeköttetésnek levelezés általi fenntartását" a püspök úr sziveskedett magára vállalni. A zsinaton való megjelenésük által (K. M., 1879. 291—348.) „a mai nap ütött feltörhetetlen pecsétet arra a szent frigyre, mely sziveinket az egyedül önmagától való Isten hitében szent fia, az Úr Jézus Krisztus által összeköti". „Mi nagyon becsüljük angol és amerikai hitrokonainkkal való atyafiságos viszonyunkat, erkölcsi szolidáritásunkat s annak időről időre szilárdabbá tétele lelkünk forró vágya és óhaja volt s marad mindig." Az 1881. évi főtanácson résztvett Allent meleg szeretettel üdvözölte, rámutatva arra, hogy miként Parker és Channing a rabszolgaság megszüntetésében oly felséges missziót teljesítettek, mi is befolyunk arra, hogy „a testinél még gonoszabb, a szellemi rabszolgaság alól felszabaditsuk az igazság iránt fogékony lelkeket". Az 1882. évi főtanács, habár jelentékeny terhet ró a közpénztárra, mégis erkölcsi és tisztességbeli kötelességének tartotta az amerikaiak sok szivességét viszonozni s ezért Kovács Jánost kiküldötte az amerikai unitárius társulat közgyülésére. A következő évi főtanács nagy örömmel vette tudomásul, hogy Kovács János 6 hónapi távollét után hazajött. „Vallásközönségünk történelmében páratlan, következményeiben minden tekintetben kiváló esemény". A következmény a Richmond-alap 1000 dollárra való kiegészítése volt. Az élvezett anyagi támogatást mi is viszonoztuk — persze nagyon szerény keretek között — mikor 1886-ban az angol unitáriusok Londonban egy központi helyiséget rendeztek be maguknak az Essex Street-ben (innen neve Essex Hall), melynek költségeit közadakozás útján szerezték össze. A püspök felhívást küldött az eklézsiákhoz s a begyűlt 1300 frt 10 krt elküldötte. Az 1891. évi torockói zsinati jelentésében, miután budapesti eklézsiánkat

jelentékeny segélyben részesítették, a mult évi levelezésekről mondja: „Legyen áldott az a gondolat, mely ezt az összeköttetést létrehozta s legyünk azon, hogy azt minél szorosabbra fűzzük a jövőben is. Részemről erre mindent megteszek s úgy az angol, mint az amerikai unitárius társulat titkárával folytonos levelezésben állok részint elnökileg, részint az E. K. T. útján". Az 1893. évi főtanácsi jelentésében mondja: „Bármily csekély jelentőségűnek tartassanak is ezek a mi érintkezéseink angol testvéreinkkel, azoknak eléggé nem méltányolható erkölcsi haszna van nemcsak reánk unitáriusokra, hanem *hazánkra és nemzetünkre nézve is*". Az amerikai unitárius társulat 1894-ben könyvtárunknak egy nagybecsű könyvgyüjteményt küldött. Jelentésében elmondja, hogy Amerikába hívták konferenciájukon istentisztelet tartására, mert mi tűrés-tagadás, úgy angol, mint amerikai testvéreink minden áron egy eleven unitárius püspököt szeretnének már maguk között látni". A maga részéről meg van győződve, hogy egy ilyen látogatás nem is maradna a legjobb következmények nélkül s még jobban összeforrasztaná szíveinket. De kimentette magát gyengélkedő egészségével s azzal, hogy az angolban nem jártas annyira, hogy szónokolhatna. 1901 márciusában megint hívták, csábítgatták. Bármennyire szeretett volna, nem ment, mert nem érdemes egy pohárköszöntőért, hogy őt ünnepeljék" Az 1895. évi bölöni zsinaton jelen volt Williams H. Lyon amerikai kiküldött. A püspök üdvözletében hivatkozott arra, hogy itt született Bölöni Farkas Sándor, épen 100 évvel ezelőtt, az első szem abban az aranyláncban, amely az amerikai és magyar unitáriusokat hovatovább mind szervesebben fűzi össze". Lyon meghatottan mondott köszönetet a figyelemért, melyet szeretne Kossuth anyanyelvén megköszönni. Felhozta, hogy sokan jegyezték meg, hogy arcvonása magyaros. Ő érzi, hogy szívében is megvan az az érzelem, melyet arca mutat. Beszédjét e magyar szavakkal fejezte be: Éljenek a magyar unitárius vallásközönség tagjai! Isten áldja meg! 1896-ban indítványára Budapesten nemzetközi konferenciát tartottak, melyen 14 külföldi vett részt. A budapestiek eleinte nem nagyon rokonszenveztek a dologgal, aránylag kevesen is vettek részt. Ő úgy ítéli meg, hogy angol és amerikai testvéreinkben az irántunk való rokonszenvet fokozták és hazánk és nemzetünk iránt is a tiszteletet és nagyrabecsülést felébresztették s így hazafias kötelességet is teljesítettek". Innen az angolok közül többen lejöttek Kolozsvárra és több gyülekezetünket meglátogatták. 1900-ban az ő indítványára Borost küldték ki az Amerikai Unitárius Társulat megalapításának 75. évfordulója május 25-iki jubiláris ünnepélyére. Őt is hívták, sőt az egész útiköltséget felajánlották. E kiküldetésről elmélkedve, főtanácsi jelentésében két tanulságot von le: Egyik

az, hogy ápoljuk angol és amerikai hitrokonainkkal az összeköttetést, melynek kétszeres becse van ránk s büszkén mutathatunk rá nemcsak pusztán felekezeti, hanem hazafias szempontból is. A másik az, hogy hittestvéreinktől példát véve hitelveink terjesztésében, egyházunk felvirágoztatásában nekünk is munkásoknak kell lennünk. Az új kollégium megnyítására sokan készültek, de nem jöhettek el. De aug. 23-án egy 31 tagból álló társaság érkezett Angliából. Boros eléjük ment Budapestig. Arad, Déva, Vajdahunyad, Torockó, tordaaranyosköri eklézsiák meglátogatása után szept. 5-én érkeztek Kolozsvárra, 8-án a mi istentiszteletünk után külön istentiszteletet tartottak, megnézték a kollégiumot. Jól esett különösen azt hallaniok, hogy az állam is segített felépítésében. Tagart kisasszony kezdeményezésére, hogy látogatásuk emléke fennmaradjon, gyűjtést rendeztek a theológián egy új tanszék felállításának költségeire. „Nagybecsű ez a látogatás, mondja a püspök, elsősorban egyházunkra, mert már az a tény, hogy egy nagy és mívelt nemzet fiai és leányai messze hazájukból tömegesen felkerestek, hogy irántunk való rokonszenvüknek ezzel is kifejezést adjanak, nem lélekemelő-e reánk, akiket vallásunkért sokan még most sem szívelhetnek" De nagybecsűnek tartja e látogatást nemzetünkre nézve is, „mert külföldön nem egy helyen nemzetileg sem vagyunk méltányolva". 1905 szeptemberében Barrows és az unitárius társulat titkára St. John K. nejeikkel látogattak meg. Jelen voltak a theológia évnyító ünnepélyén, hol a püspök üdvözölte őket. „Örvend, hogy bemutathatja növendékeinknek, mert így a Channing, Parker, Emerson, Eliot és Clarke iránti tiszteletük és érdeklődésük öntudatossá lesz és fokozódni fog". A titkár szónoki hévvel és hitelveink jövőjébe vetett nagy optimizmussal válaszolt. Látogatásuk eredménye az volt, hogy az amerikai unitárius társulat sok becses könyvet küldött könyvtárunknak. 1905-ben merült fel először az a gondolat, hogy *egy papnövendéket Amerikába küldhetnénk ki.* Az ügyben végzett levelezés után György János, aki 1903-tól az Oxfordi Manchester College-ban tanult, átment a *Meadville Theological Schoolba* (Pennsilvania) s onnan 1906-ban a Harvard-egyetem theológiai fakultására, ahol doktori vizsgálatot tett. A püspök szerint „összeköttetésünknek egy újabb láncszeme"

Magyar leányok a Channing House-ban. 1892-ben indult meg az a kapcsolat a leányokra nézve, ami 1860-tól kezdve megvolt a theológusokra nézve. Az 1892. évi főtanácson jelenti a püspök, hogy Sharpe kisasszony, egy angol leánynevelőintézet igazgatónője, hajlandó egy magyar unitárius leányt intézetébe ösztöndíjjal elfogadni. A következő évi főtanácson meleg hangon mondja: „Jelentésemben alig foglalkozom valamivel szívesebben, mint azzal, ami angol és amerikai testvé-

reinkkel való viszonyunkra vonatkozik. Ez a viszony most már nemcsak ifjaink, hanem leányaink által is mind melegebbé válik". 1894-ben állandósították a segélyt egy unitárius leány ottani tanulására. 1905 jan. 30.-án Sharpe Emilia 2839 fontsterling 17 shillling és 2 peny — a mi pénzünk szerint mintegy 6800 K — alapítványt tett egy magyar unitárius leány részére. Az alapítólevél szerint évenként 10 fontsterling szünidei ellátására fordítandó. Ha valamely évben nincs tanuló s nem használhatják fel, a jövedelem egy második ösztöndíj létesítésére fordítandó. Mikor a püspök ezt bejelenti a legnagyobb elismerés hangján, így sóhajt fel: „Istenem, míly meleg szív doboghat ez úrnőben az unitárius vallásért!" (főt. jkv. 60—63. l.). 1909-ben nem volt künn leányunk. Az ellenőrző bizottság ugyanis az intézet szabályzatában úgy írta elő, hogy a kiküldendő leány 18—20 évesnél idősebb nem lehet. A szülők ilyen korban nem szivesen engedik ki leányaikat. A püspök megpróbált mindent, hogy ezen változtassanak, de nem sikerült. Igy nehezebb lesz leányaink részére igénybevenni az alapítványt.

Ez ösztöndíjan következő leányok voltak a Channing House-ban:

Buzogány Mária, férj. Korcsmárosné	1892—1893
Fangh Erzsébet	1893—1894
Telkes Szilvia	1895—1896
Kovács Irén	1897—1898
Boér Lenke	1901—1903
Kilyéni Erzsébet, férj. Bakóczyné	1904—1905
Zsakó Lenke	1904—1906
Pákey Márta	1905—1906
Pünkösti Mária	1906—1907
Boros Irén, férj. Puksa Endréné	1907—1908
Jéger Gizi	1910—1912
Tompa Márta, f. dr. Enyedi Róbertné	1912—1914
Boros Rózsika, férj. Veress Jenőné	1913—1914

A háború után:

Dr. Deák Margit	1920—1921
Sámi Magda	1920—1923
Bácsi Mária	1922—1924
Br. Diószeghy Erzsébet	1925—1927
Pálffi Rózsika	1929—1931
Kaáli Nagy Magda	1935—

1911-ben (főt. jkv. 41—45.) ugyanaz a Sharpe Emilia az *Unitarian Home Missionary College*-hoz évi 110 font sterling alapítványt tett egy *lelkészi pályára készülő magyar unitárius ifjú részére*, hogy mint Oxfordba, úgy Manchesterbe is küldhessünk egy ifjut. A szabályzat a püspök hozzájárulásával készült. A főtanács mély meghatottsággal fogadta az alapítványt,

mert tudja, „hogy az alapítvány tevőjét a mi egyszerű unitárius vallásunk és a tudomány iránti nagy lelkesedés vezeti". Mert ezzel emelni akarja lelkészeink tudományos készültségét, de egyszersmind hatni igyekszik mindenkire, hogy a vallásért áldozatra buzduljanak. A theológiai intézetet javaslattételre hívta fel az ösztöndíj felhasználására nézve. Az 1913/14. évi Értesítőben olvassuk, hogy abban az évben nem élvezte senki, a jövő évre Sigmond József nyerte meg, de a háború kitörése miatt nem vehette igénybe.

A külföldi hitrokonokkal való kapcsolat fenntartásának egyik módja az Amerikában alakult unitárius s más szabadelvű hittudósok nemzetközi konferenciáján való részvételünk. Az amerikai unitárius társulat 1900 május 25-én fennállásának 75-ik évfordulóját ünnepelte Bostonban. Itt született meg az a gondolat, hogy jó volna e találkozást rendszeresíteni. Az ez ügyben kiküldött bizottság javaslatára megalakult: *Az unitárius s más szabadelvű vallásos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi tanácsa.* Ez a tanács első ülését 1901 május végén Londonban tartotta. Részünkről Józan Miklós vett részt. A gyűlés felolvasásait kiadták. Ezekből egy nehányat kiválasztva, a püspök kezdeményezésére magyarra fordították és kiadták: *Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX. század kezdetén* c. Kolozsvár, 1902. Ennek előszavában mondja a püspök: „Nem mondom, hogy mi mind aláírjuk s föltétlenül magunkévá tesszük e felolvasásokban foglaltakat. De a gondolatszabadság szólásszabadság nélkül szárnyaszegett madár. Aztán a Nemzetközi Tanács nem is kötelező hitcikkek formálására, hanem vallásos eszmék tisztázására s azoknak egyesítésére alakult, akik e munkában fáradoznak. S hogy ez a mi angol és amerikai hitsorsosaink zászlója alatt történhetett meg, oly szép bizonyítéka az unitárizmus felekezetietlen irányának s épen ezért egyesítő erejének, hogy efeletti örömeinket nem titkolhatjuk el" Az előszót így végzi: Mégis mozog a föld! Az 1902. évi főtanácson előterjesztett jelentésében a könyv megjelenéséről: „Nekünk némi elégtételül szolgálhat, hogy a míg velünk hazánkban protestáns testvéreink irodalmi célokra sem kívánnak kezet szorítani, a külföld kiváló hírnevű protestáns hittudósai az unitárius zászló alá seregelve, emelik fel szavukat a sötétség ellen a vallásos szabadgondolkozás érdekében. Sőt nem egy közülök teljesen azonosítja magát a mi vallásos gondolkozásunkkal és hitnézetünkkel" A Prot. Szemle szerint érdekes és tanulságos könyv, mely sok jó gondolatot közöl és ébreszt; lefordításával az unitárius lelkészek és tanárok jó munkát végeztek s ha nem is ért mindenben egyet e munkával, de készséggel elismeri, hogy hasznos és olvasásra érdemes könyv, melyet még az irány ellenesei is haszonnal olvasgathatnak. 1903-ban az amszterdami gyűlésen szintén Józan vett részt

tőlünk. Az 1904. évi jelentésében a püspök azt mondja, hogy a Nemzetközi Tanács teljes mértékben megérdemli támogatásunkat, mert angol és amerikai testvéreink kiváló helyet foglalnak el abban s ezzel alkalmuk nyílik arra, hogy az unitárizmusnak szélesebb medret vágjanak és ismertebbé tegyék. Az itt elhangzott beszédeket *Vallás és szabadság* c. edta ki magyar fordításban. A felolvasásokat az idők jelének mondja, melyek kétségtelenül mutatják, hogy a szabadelvű vallásos gondolkozásnak minden országban vannak hívei és kiváló képviselői. Még Indiából, Új Zélandból és Ausztráliából is voltak képviselők. A harmadik gyűlés Genfben volt 1905-ben. Az itt tartott felolvasások és beszédek *Vallás, hit és szabadság* c. Kolozsvár, 1907. jelentek meg. Reánk nézve különös jelentőségűvé teszi a gyűlést a hely. „Kálvin egykori városában, Genfben, ha nem is épen unitárius, de mindenesetre unitáriusokkal közös gyűlés, ev. és református istentisztelet mellett unitárius istentisztelet! Ki hitte volna ezt lehetségesnek csak egy nehány évtizeddel ezelőtt is! Ki hitte volna, hogyha valahol egy unitárius ember Genfbe megy, ott épen a Kálvin követői által Servétnek emelt emlékoszlopot fog találni! Az unitáriusok nevében Tagart és Barrows meg is koszorúzták. „Míly fordulata ez az időknek! S míly változásokat eredményezhetnek még a vallásos gondolkozásban a Nemzetközi Tanács felolvasásai! Valóban szerencséseknek mondhatjuk magunkat, hogy e kort megértük s több reménnyel tekinthetünk egyházunkat illetőleg a jövő elébe, mint valaha". Az 1907. évi zsinaton jelenti, hogy a tanács gyűlésére Józan fog menni Bostonba, ki nem egy hírneves tudóssal fog találkozni, miáltal egyházunk is szélesebb körben lesz ismertté, aztán több amerikai egyházközséget is meg fog látogatni s esetleg *kivándorolt híveink* egyik vagy másik csoportját is. A tanács ötödik közgyűlése Berlinben volt, hol tőlünk Boros és Józan vettek részt. Angol és amerikai hitsorsosaink közül sokan voltak itt, ami befolyással volt arra, hogy a Dávid Ferenc emlékzsinatra oly szép számmal, 97-en jöttek el „Nagyobb és fényesebb sikerű ünnepélye ennél egyházunknak nem volt s egyhamar bizonnyára nem is fog lenni" Délben a kollégium udvarán 400 teritékes ebéd volt. Azután Dévára útaztak a Dávid Ferenc-emléktábla leleplezésére. A dévai ünnepélyen résztvettek adományokat gyűjtöttek egy Déván építendő templom költségeire. Sharpe Emilia úrnő pedig Manchesterben az Unitarian Home Missionary College-hoz évi 110 font sterling alapítványt tett egy papnövendék költségeinek fedezésére.

Ezt a meleg és szeretetteljes hittestvéri viszonyt a világháború megszakította. De a háború befejeztével még nagyobb szeretettel kezdődött. Miként az abszolutizmus idejében ők voltak azok, akik egyházi állapotaink tanulmányozására Stein-

thalt Erdélybe küldötték, úgy a világháború után is ők voltak azok, akik könnyeinket először letörölték és szeretettel megsimogatták fájó szíveinket. 1919 október 20-án érkezett hozzánk *Drummond* londoni lelkész meglátogatásunkra. Megnézte a kollégiumot, bement egy leckeórára. Elvittük a református és katholikus püspökhöz. Mindent feljegyzett s igérte, hogy otthon elmondja azokat, amiket itt látott és tapasztalt. Október 26-án templomban volt, mely a lapok híradása folytán zsúfolásig megtelt. Október 28-án indult haza Budapest felé. Örökre felejthetetlen marad reánk nézve a háború alatt megszakadt érintkezésnek e megújulása. November 20-án kaptuk *Wendte* Károly levelét Amerikából, mely az ott megindult segélygyűjtésről számolt be. 1920 ápr. 15-én érkezett *Sidney B. Snow*, majd *Metcalf* és *Witte*, mint az amerikai unitárius társulat küldöttei, hogy helyzetünkről saját szemeikkel meggyőződjenek. Snow ápr. 21-én az E. K. T. ülésén is résztvett. 25-én istentisztelet volt. Annyian voltak, hogy a templom piacára is székeket kellett tenni. A püspök üdvözölte. Szép és örökre emlékezetes napja ez egyházunknak, de az egész városnak, illetőleg a más felekezeteknek is, akik talán még nagyobb számmal vettek részt az istentiszteleten, mint a miénkek és nem tudták eléggé dícsérni a mi összeköttetésünket az angol és amerikai unitáriusokkal. Április 28-án Gálfi Lőrinccel Tordára mentek, onnan Dévára, itt megnézték az összerombolt emléktáblát, egy-egy darabot magukhoz véve abból. Megjárták Abrudbányát, Verespatakot, Torockót, Csegezt, Kolozst, Szovátot. Május 4—12-ig Kolozsvárt voltak s megkészítették a tervet a segélyül hozott 14.000 dollár kiosztására. Kezdetben az volt a gondolatuk, hogy azt ők maguk osztják ki az egyházközségekben, amint azokat meglátogatják. De felvilágosítás után meggyőződtek arról, hogy az lehetetlen s beleegyeztek, hogy az egyház ossza ki, de elkészített terv alapján. Felmerült a gondolat, hogy ebből a 2 millió K-t meghaladó összegből a kollégium helyreállítására költött több százezer K-t vonjuk le, minthogy ezt az egyháznak kölcsön kellett venni. De ezt nem fogadták el, azt mondván, hogy ez az összeg tisztán személyek segélyezésére fordítandó, hogy a mostani nehéz viszonyok között megélhessenek. Igy sok gonddal és utánjárással elkészült a kiosztási terv, melyet elfogadtak. A pénz csekkekben és hitellevelekben volt. Beváltása (à 160 K.) sok bajjal járt. Május 12-én Csifóval indultak második körútjukra. Bejárták Dícsőszentmártont, Dombót, Adámost, Sárost, Haranglábot, Dézsfalvát, Széplakot, Marosvásárhelyt. Innen a marosköri összes eklézsiákat, utoljára Csókfalvát, honnan a keresztúri körbe mentek. Pünköst első napján Keresztúrt voltak, hol külön vettek úrvacsorát. A bort két amerikai lelkész adta híveinknek, ami nagyon jó hatással volt. Meg is választották őket tiszte-

letbeli lelkészeknek. A gimnázium hangversenyt rendezett tiszteletükre. A kör minden gyülekezetét meglátogatták. Martonosba későn érkezvén, lámpásokkal mentek templomba. Május 30-án a tornateremben tiszteletükre vacsorát rendeztek. Június 1—2-án Gálfival a tordaaranyosi kör hét gyülekezetét látogatta meg Snow. Június 5-én Snow és Witte Csifóval Udvarhelyre mentek s onnan látogatták meg a köri eklézsiákat. Innen Sepsiszentgyörgyre, honnan a háromszéki és felsőfehéri eklézsiákat járták be. Június 19-én érkeztek vissza Kolozsvárra. Junius 27-én istentisztelet keretében búcsúztak el s úrvacsorát vettek. A templom most is zsúfolásig megtelt, más vallásúak is sokan voltak. A református püspök is ott volt. Június 28-án Bukarestbe mentek. Innen visszajövve július 7-én indultak vissza Budapest felé. „Látogatásuk s itt végzett munkásságuk egyháztörténetünk évkönyvébe aranybetűkkel lesz felírva", mondja a püspök.

Augusztus 7-én *Metcalf* bostoni lelkész újból Kolozsvárra jött, magával hozván az amerikaiak újabb segélyét. Az 1920. évi főtanács jegyzőkönyve szerint kiadatott személyi segélyekre 1,184.900 K., különböző alapokba 961.134 K.: aztán egy 500 dolláros csekk és 10.000 lej. Ezenkívül vásároltak 8002·32 m. vásznat 709.182·65 K. értékben, mi lelkészek, kántorok, tanárok, központi tisztviselők és családtagjaik, nyugalmazott lelkészek és özvegyek között osztatott szét.

Az 1921. évi főtanács felhívta az E. K. T.-ot, hogy főként angol és amerikai unitárius testvéreinkkel, de a világon másutt levő unitáriusokkal is szoros szervezkedésbe lépve tárgyalja, állapítsa meg jövendő szerves együttműködésünknek intézményes lehetőségeit, az egyházi alkotmányszervezet reformjánál legyen erre a szempontra is figyelemmel s az eredményről a jövő évi főtanácsnak tegyen jelentést. 1921. évi (okt. 30—31.) főtanácson a püspöki jelentésnek „legszebb részlete az, melyben e nagybecsű összeköttetésről van szó, amely reánk erkölcsileg és anyagilag megbecsülhetetlen. Közelebbről megváltották a budapesti házat, úgy, hogy ma már a templommal együtt az egyházközség tehermentes tulajdona, ami különben csak 10 év mulva lett volna.

1922 jul. 20-án érkeztek *Cornish*, *Perkins* és dr. *Speight* amerikai és dr. *Redforn* angol kiküldöttek látogatásunkra Bukaresten keresztül, hová Boros küldetett eléjük. Mintegy 50 eklézsiánkat látogatták meg. Speight, a bostoni Kings Chapel papja, *amely a kolozsvári egyházközség testvére*, egy vasárnap prédikált is nálunk. Beható tárgyalások voltak egyházi és iskolai ügyeinkről s általában az új államban való helyzetünkről, melyre római kath. és református testvéreink is meg voltak híva s részt is vettek. Aug. 2-án a kollégium tornatermében társas vacsora volt tiszteletükre, melyen a reformátusok és katholikusok részéről is többen vettek részt.

1924 jún. 25-én érkeztek *Cornish* Amerikából, dr. *Hurne* Arthur leicesteri lelkész Angliából és 2 ref., illetőleg presbiteriánus lelkész: *Beech* és *Scheffer*, mint egy *felekezetközi bizottság tagjai* azzal a céllal, hogy a kisebbségek ügyét Erdélyben figyelemmel kisérjék és tanulmányozzák. Meglátogatták a keresztúri, homoródszentpáli, nagyajtai, dicsőszentmártoni eklézsiákat. A hallott panaszokat, sérelmeket feljegyezték. Jul. 4-én összegyűltek tanácstermünkbe. Ott voltak a reformátusok is a püspökkel együtt, a katholikusok részéről Jósika főgondnok, a lutheránusok részéről br. Mansberg. Cornish kifejezte, hogy szeretné, ha minden felekezet egyháziak által is képviselve lenne. Táviratoztak Majláthnak és Teutschnak. Jul. 7-én kiegészíttetett a gyűlés. Majláth képviseletében Balázs András, a lutheránus dr. Walbaum Friedrich, a magyar luth. képviselőiként Ambrózy és Frint főesperes, a csanádi r. kath. püspök képviseletében Ferdi Mátyás, a szatmári kath. püspök helyett dr. Kovács Gyula kanonok vettek részt. „Soha komolyabb tanácskozás a mi sérelmeink felett nem volt", mondja a püspök. Aztán Bukarestbe mentek, hogy ott előadják kapott értesüléseiket. Cornish gyengélkedése miatt itt maradt. Ez alatt megbeszélték a szeretetadomány felhasználási módozatait, a budapesti misszióház dolgát. Megállapodtak abban, hogy oda októberre feltétlenül egy ember kell, aki tisztán csak ezt az ügyet szolgálja. Jul. 8-án indult vissza Budapest felé. Ugyanazon vonaton érkezett Majláth Kolozsvárra. Ferencz József karon fogva ment Majláthtal Cornish felé, akit ez nagyon meghatott s szerette volna lefényképezni. Az 1924. évi főtanácsra jelenti az E. K. T. e látogatásról: „Ez az esemény túlemelkedik azoknak a látogatásoknak jelentőségén, melyekkel a korábbi években angol és amerikai hitrokonaink minket megtiszteltek." Amerikai hitrokonaink s különösen Cornish kezdeményezésére ugyanis az amerikai különböző felekezetek részvételével bizottság alakult a vallási kisebbségek védelmére, amely 60 millió embert képvisel s résztvevői között igen tekintélyes polgárok is vannak, mint pl. az unitárius *Taft*, volt köztársasági elnök is. Panaszainkat meghallgatták s a kormány elé terjesztették. Mi lesz eredménye, nem tudjuk. De bíztat az a tudat, hogy „a világ tekintete irányul felénk s két hatalmas, nagy nemzet közvéleményének erkölcsi súlya áll védelmünkre.

A segítésnek azt a formáját találták alkalmasnak, hogy *minden erdélyi unitárius eklézsiát egy amerikai unitárius gyülekezet fogadjon testvéréül* s küldje szeretetadományát. Az 1924. évi főtanácsnak már jelenti az E. K. T., hogy minden olyan egyházközségünk, melynek Amerikában testvéregyházközsége van, üdvözlő iratot küldött helyzetének, tevékenységének ismertetésével. S a kapott válaszokból meggyőződtek a testvéreklézsiák együttérzéséről és áldozatkészségéről.

1925 ápr. 10—május 19-én dr. *Willbur* és *Drummond* látogattak meg. Előbbi az unitárizmus nyomait kereste Európában. Volt Spanyolországban Servét születése helyén, Olaszországban, Lengyelországban, mert az unitárius vallás történetéről egy többkötetes munkát készit. Kolozsvári és keresztúri könyvtárainkat is átkutatta. Volt Déván és több gyülekezetünkben. Drummondot (május 13—19.), mint már régi ismerőst, az egész város örömmel fogadta. Angol és amerikai hittestvéreink 100 éves jubileuma alkalmából az egész vallásközönség ünnepet tartott. Kolozsvárt, az egyesülési ünnep miatt, május 9-én kellett megtartani, vidéki egyházközségeinkben mindenütt május 17-én tartották. Az imát a püspök mondotta.

1927 jul. 3-án érkezett Amerikából *Latrop* new-yorki unitárius lelkész 3 más amerikaival, mint a felekezetközi bizottság tagjai. Felekezetközi értekezlet volt a püspök lakásán, melyen előadták sérelmeiket és panaszaikat. A kiküldöttek semmi nyilatkozatot nem tettek, csak feljegyezték a hallottakat.

Említsük meg még befejezésül, hogy Csehszlovákiában a háboru után a vallásos szabadelvűség irányában mozgalom indult meg, melynek folyományaként megalakult a *szabad nemzeti egyház*, melybe a r. katholikus egyházból néhány év alatt mintegy másfélmillió ember lépett be. A szabad keresztények és vallásos liberálisok 1927. szept. 4—8-án Prágában tartották kongresszusukat, melynek jelentőségét emelte az, hogy megjelentek a német protestáns teológia ma élő nagy alakjai: Ottó, Niebergall, Baumgarten, Hermelink. Felszólalásaikkal tanuságot tettek a kereszténység szabadelvű felfogása mellett s kifejezték, hogy a vallásos liberálizmus nem egy szétfolyó, határozatlan jelentésű szó, hanem sajátos célok megvalósítására törekvő vallásos irányzat. Azzal a meggyőződéssel hagyták el a kongresszust, hogy a szabadelvű keresztény felfogásnak nagy jövője van.[74]

E fejezet végén álljanak itt a külföldi unitárius theológiai intézetekről a következő tudnivalók:

1. *Manchester College.* 1796-ban alapíttatott Manchesterben. 1803-ban Yorkba helyezték át, 1840-ben ismét visszahelyezték Manchesterbe, 1853-ban Londonba, 1889-ben Oxfordba. Itt saját otthona van, melyhez gyönyörű templom és kényelmes internátus tartozik. A magyar ifjak ösztöndíjának felét a brit és külföldi unitárius társulat fedezi, másik felét a College. Boros a kollégium 1905—6. isk, évi értesítőjében a kolozsvári unitárius papnevelő intézet tanárképzőjének nevezi.

2. *Unitarian Home Missionary College* Manchesterben. 1854-ben alapították. Ez főkép a gyakorlati papságra és a papi

[74] Dr. Varga B.: A szabadkeresztények és vallásos liberálisok nemzetközi kongresszusa Prágában. K. M. 1927. 234—241.

missziói szellemre helyezi a súlyt, míg az első inkább a tudományos képzésre

3. *Meadville Theological School* Északamerikában Pennsilvánia államban. 1844-ben alapította a holland származású Huidekoper Frederik, aki 1877-ig tanára, több éven át igazgatója volt. Az intézet nemcsak unitárius, hanem bármely vallású jelentkezőt felvesz, ha előtanulmányai megfelelők s jó erkölcsű és a pálya iránt szeretetet mutat.

A Manchester College magyar tanulói:[75]

Simén Domokos	1860—1862	Dr. György János	1903—1905
Benczédi Gergely	1864—1866	Raffaj Károly	1905–1907[76]
Uzoni Fosztó Gábor	1865—1868	Győrfi István	1910—1912
Kovács János	1870—1872	Dr. Kiss Elek	1913—1915
Derzsi Károly	1872—1874	Balázs Ferenc	1923—1925
Péterfi Dénes	1874—1876	Jancsi László	1925–1926
Boros György	1877—1879	Dr. Varga Béla	1926
Varga Dénes	1879—1881	(speciális ösztöndíjon)	
Gál Miklós	1881—1884	Kővári Jakab	1927—1929
Csifó Salamon	1886—1889	Fikker János	1929—1931
Gálfi Lőrinc	1889—1892	Csifó Nagy László	1931—1932
Józan Miklós	1892—1895	Kovács Lajos	1932—1934
Lőfi Ödön	1895—1898	Ferencz József	1934—1935
Simonfi Márton	1898—1899		

Unitarian College-ban Manchesterben:

Kiss Sándor	1906—1907	Ekárt Andor	1927—1929
Benczédi Pál	1907—1908	Rostás Dénes	1929—1931
Lőrinczi Dénes	1921—1923	Pető István	1931—1932
Máté Zsigmond	1923—1925	Darkó Béla	1932—1934
Fülöp Zoltán	1925—1927	Gálfi Elek	1934—1935

9. FEJEZET.

Egyháztörténelmünk megírása.

Egyháztörténelmünk megírásának szükségét 1863-ban az udvarhelyi kör veti fel, midőn rövid népszerű „ecclesiai historia" írását javasolta, amely vallásunk hittani alapelveit, történeti adatait, keserübb korszakait mai napig leirva a falusi iskolákban és nyári tanításban kézikönyvül s a nép kezében olvasókönyvül használtatnék. Itt azonban, amint látjuk, rövid egyháztörténelmi kézikönyvről van szó. Az 1875-ben megjelent Kis

[75] Dr. Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium történelme. I. 471—484.
[76] 1908—1910 években nem volt senki.

Tükör ennek a szükségletnek némileg megfelelt. Az 1868. évi háromszázados zsinatra az unitárius vallás történelmére díjat tűztek ki, de a pályázat eredménytelen maradt. Akitől várták a mű megírását (Jakab E.), egy nagy munkájával lévén elfoglalva, nem ért rá. Másokat talán épen az illetékességi tudat tartott vissza a pályázattól. (K. M. 1868. 251.) Ferencz József püspöksége legelső idejében mozgalmat indít ez ügyben. A Keresztény Magvető is sürgeti az adatok gyűjtését. (1877. 188—189.): „Régóta érezzük egyháztörténetünk megírásának szükségét. Sokszor feljajdultunk e szükség érzetében. Fel is szólaltunk e folyóirat hasábjain. A felelet mély hallgatás. Eddig egy pár történeti adat, egy pár eklézsiánk monografiája. Az eklézsiáknál levő adatok megszerzése érdekében fel kellene szólítani a papokat, hogy eklézsiáik történetét írják meg, ezeket e folyóirat adja ki, vagy pedig az évi tiszti névtár mellékletei gyanánt jelenjenek meg, évenként 10—15 eklézsiáé. Ez adatok alapján aztán meg lehetne írni. A Székely Sándoré már teljesen elfogyott. Még a legközelebbi főtanácson intézkedni kellene. Hisz nincs mit kezébe adnunk annak, aki egyházunk történetével megismerkedni óhajt. Az 1879. évi keresztúri zsinaton a püspök „kiváló örömmel" jelenti (K. M. 1879. 309. l.), hogy a lelkészeket felhívta, hogy eklézsiáik történeti s statisztikai adatait gyűjtsék össze s írjanak egy kis monográfiát. Már 12 eklézsia adatait megkapta, háromé már meg is jelent. „Örömmel jelzi e szellemi mozgalmat, mint egyháztörténelmünk megírásához nélkülözhetetlen porszemeket" Mily szép lesz vala, ha jelen zsinati ünnepélyünkre valamennyi eklézsiánk történetét, bár így megírva, egy kötetben kiadhattuk volna. Én is későn jöttem e gondolatra. Azonban jobb későn is, mint soha". És ismételten felhívja a lelkészeket az adatok gyüjtésére.

Ettől kezdve az ügy hallgat egy negyedszázadon át. 1904-ben a keresztúri kör indítványozta a főtanácson, hogy középiskolai használatra egy egyetemes, egyháztörténeti tankönyv irattassék s adassék ki az egyház költségén. Az E. K. T. a maga részéről is óhajtandónak tartja ezt s azzal terjeszti a főtanács elé, hogy fogadja el s a szükséges intézkedésekkel bízza meg az E. K. T-ot. A főtanács így határozott. 1906-ban Dániel főgondnok (U. E. 1906 júl. 15. sz.) veti fel eklézsiáink történetének megírását s összefoglalva kiadását. A püspök (U. o. okt. 15. sz.) örömét fejezi ki e gondolaton, melyet ő már püspöksége legelején, 1878-ban felvetett s a papokhoz rendeletet adott ki. Közli a kérdéseket, melyekre adatokat kellett összeírni s hogy egy nehány eklézsia története be is érkezett, de egybeállításra gondolni sem lehetett. Most is felhívja erre a lelkészeket. 1907-ben (U. o. ápr. 15. sz.) Kisgyörgy Sándor veti fel, hogy az eklézsiák történetének megirását a lelkészkörök volnának hivatva kézbevenni s megvalósítását szorgalmazni. Az ered-

mény nélkül eltelt 30 év „bizonyos önvád nyomását érezteti velünk", hogy nem mind sorakoztunk a felhívó szó követői közé. Az Unitárius Egyház aug. 15. számában Tóth György *Historia est magister vitae* c. indítványozza Uzoni-Foszló egyháztörténetének lefordítását és kiadását s kapcsolatosan a Mikó egyházjogáét is. A következő évben az E. K. T. terjeszti elé a Dávid Ferenc születésének 400 éves emlékére rendezendő zsinat tervét s abban e pontot: mondja ki a főtanács, hogy az egyház történetét oknyomozólag megíratja pályázat utján 1912 dec. 31. határidővel. E célból kívánatos, hogy valamennyi egyházközségünk monografiája összegyűjtessék s egy kötetben kiadassék. Evégre rendelje el, hogy minden lelkész egyházközsége monografiáját 1910 ápr. 1-ig készítse el s küldje be. A főtanácsi bizottság helyesli a gondolatot, de azt ajánlja, hogy az egyháztörténelem megírása ne pályázat, hanem megbízás útján történjék, mert így eredményesebb tudományos munkát remél, a teljes díjat csak abszolut értékű munkának adja ki. Tárgyalás alatt felvetteteti az is, hogy a pályázó egyket fejezet megírásával terjesszen be pályatervet. A főtanács elfogadta az előterjesztést pályázat hirdetésre úgy, hogy a beérkezett terv megbírálása alapján adja meg a megbízást 1912 dec. 31. határidővel. A munka terjedelme 25—30 nyomtatott ív, díja 4000 K., a tulajdonjog az egyházat illeti. Elrendelte azt is, hogy minden lelkész egyházközsége monografiáját 1910 ápr. 1-g terjessze be. Az 1910. évi főtanácson jelentette az E. K. T. (főt. jkve 2. sz.), hogy a pályázatot a meghatározott időponttal kihirdette. Ugyanez évi főtanácsi bizottság (jkv. 111. p.) általános jelentésében előadja: tudomása van arról, hogy a lelkészek felhivattak egyházközségeik történetének megírására s 80%-uk teljesítette is. De ezek a monografiák így nyomdafesték alá nem bocsáthatók, csupán adatgyűjteménynek tekinthetők, melyeknek felülvizsgálásával, kiegészítésével és szerves egységbe foglalásával egy hozzáértő volna megbízandó. Az 1911. évi főtanácson jelenti az E. K. T, hogy a kitűzött határidőre 1910 dec. 31-ig egy pályázati terv érkezett, melyet a birálóbizottság előterjesztése alapján a megbízás alapjául nem fogadott el s tekintettel arra, hogy pragmatikus történetünkhöz nincsenek készen az előmunkálatok s nincs együtt az anyag, a pályázat ismételt kitűzése ezidőszerint vétessék le a napirendről. A főtanács sajnálattal vette tudomásul a pályázat sikertelenségét; elfogadta azt a tervet, hogy egyelőre anyaggyűjtésre fordíttassék a figyelem; de elvárja a terv megkészítését és az előmunkálatok, valamint a monografiák füzetes kiadásának minél előbbi megkezdését. Az ügy sikere érdekében az E. K. T. bizottságot küldött ki. Mert az eklézsiák monografiái gondos átnézés, sok esetben részletes és tüzetes kiegészítés, sőt átdolgozás nélkül közre nem adhatók. Meg-

bízták tehát Kelemen Lajos tanárt a monografiák átnézésével, kiegészítésével, szükség esetén átdolgozásával és sajtó alá rendezésével. Ebben a kérdésben még egy lépés történt az összeomlás utáni nagy reformlázban. Az E. K. T. jelentette az 1920. évi főtanácson, hogy az egyháztörténelem megírásának kérdésében felfrissítette az 1911. évi bizottságot s annak javaslatára kimondotta, hogy az adatgyűjtésnek és forrásművek kiadásának egységes irányítás mellett kell történnie s az irányítást Kelemen Lajos levéltárosra bízta Adminisztrációs intézkedések történtek, de egyháztörténelmünk mai napig sincs megírva. Pedig theológiai akadémiánkon 1909 óta rendszeresítve van a történelmi tanszék. Több mint negyedszázad telt el minden eredmény nélkül. Hogy állnak e tekintetben a református és ág. ev. egyházak? A reformátusoknál a magyar protestántizmus történetének megírását az Erdélyi Prot. Közlöny sürgette 1871-ben, miután Révész 10 évvel azelőtt először hozta szóba. A reformátusok vágya a század fordulójára már valósult, mikor Pokoly kitűnő egyháztörténelme 1904-ben három kötetben megjelent. Nem sokkal azután megjelent az erdélyi ág. ev. egyháztörténelme is Teutsch püspöktől. Vajjon mikor fog a mi egyháztörténelmünk megjelenni?

10. FEJEZET.

Keresztény Magvető, Unitárius Irodalmi Társaság, Unitárius Közlöny, Unitárius Szószék.

Ferencz József az egyházszervezés és kormányzás feladatain kivül nagyon behatóan érdeklődött és foglalkozott az egyház szellemi életének kérdésével és irányításával is. Itt első sorban a Keresztény Magvető megalapítására gondolunk, melyről feljegyzéseiben azt mondja, hogy „egyik támaszaként tán nem ok nélkül tartja magát" Az abszolutizmus nyomásának az a jó hatása volt, hogy egyházunkat erőkifejtésre kényszerítette. Az 1856—57. évi adakozások folytán a tanárok számának szaporodása bizalmat öntött beléjük s 1860-ban, főleg Nagy Lajos ösztönzésére, egy irodalmi vállalat alapítását határozták el. Nagy Lajos felhivására a tanárok s a városon élő unitárius írók irodalmi kört alapítottak; kimondták egy egyházi folyóirat megindítását azzal, hogy nemcsak szellemileg, hanem — ha a szükség úgy kivánja — anyagilag is készek támogatni. Igy indították meg a *Keresztény Magvető*-t, amely nevét Krizától kapta. A szerkesztéssel Nagy Lajos és az akkor már országos hírű Kriza bizattak meg. 1861-ben megjelent az I., 1863-ban a II. kötet. A fősúly az egyházi beszédekre esett, de ekkor jelent meg Jakab Elektől Szent-Ábrahámi és János Zsigmond

életrajza, Brassai és Kovácsi értekezései, Buzogány és Ferencz József fordításai angolból, amik az egyházon kivül is figyelmet keltettek. De a fenntartási gondok nemsokára jelentkeztek. Jakab Elek nemcsak megírta János Zsigmond életrajzát, hanem fizetnie kellett a nyomtatás költségeit is. Kriza 1861-ben püspökké választatván, lemondott a szerkesztőségről Nemsokára követte Nagy Lajos, aki mindinkább a gazdálkodásra adta fejét. A következő 4 év alatt a legaggasztóbb bizonytalanság volt a K. M. sorsa.

1867-ben az „írói kör" a szerkesztéssel Buzogányt és Ferencz Józsefet bízta meg s 1867-ben a III., 1868-ban a IV. kötet is megjelent s gyakorlati dolgozatok mellett tért nyertek történelmi és más tudományos értekezések is. 1869-ben ismét kimaradt, de már 1870-ben negyedéves, később kéthónapos folyóirattá lett, miután Ferencz József felhívás útján 60—70 pártolótagot szerzett. A szerkesztést Buzogány távozása után Kovácsival, később Siménnel végezte s a VI. kötettől kezdve az írókat is díjazta előbb 5, majd 8 frttal ívenként. Hogy milyen hatást tett a Magvető az egyházi irodalomban, látjuk Kovács Albert ismertetéséből (Prot. E. és Isk. Lap, 1871 febr. 12. sz.): „10 évi életére visszatekintve, meg kell vallani nemcsak nekünk, a folyóirat meleg barátainak, hanem elvi ellenségeinek is, hogy minden tekintetben hasznos, sőt remek vállalatnak bizonyult." A mult évfolyam 22 ív terjedelmével „még a felcsigázott várakozást is nemcsak kielégíti, hanem felül is mulja, sőt nem habozok azt ez idő szerint *a legjobb magyar folyóiratnak* nevezni". Ferencz József cikkeiről meg így nyilatkozik: „az ékesszóló Ferencz József bő kárpótlást nyujt eleven kedélye virágaiból". És megint: „szép emléket állított széles ismereteinek s tárgyát, a hindu reformátori mozgalmak ismertetését, igen szerencsésen választotta".

A K. M. terjedését nagyban előségítette az, hogy 1870-ben az amerikai unitáriusok segítségével megindították Channing műveinek magyar fordítását, melyből 5 kötet jelent meg. Az egyházi irodalom ezidőbeli termékei: Péterfi Sándor: Egyházi és temetési beszédek, Ferencz József: Unitárius káté, Unitárius kis tükör, Simén: Szent történetek, A szentháromság története, Az evangéliumi csodák, Nagy Lajos és Simén: A nagyváradi disputáció, Albert János: Imakönyv templomi használatra, Kriza rendezésében: Templomi és halotti énekes könyv. Tankönyvek: Kriza: A keresztény vallás elemei, Brassai: Okszerű vezér, Kovácsi. Természettani földrajz, Buzogány: Polgári földrajz, Benczédi: A méter-rendszer. Világi íróink: Kőváry László, Brassai, Jakab Elek, Gyergyai Ferenc. Egyházi irodalmunk Szent-Ábrahámi óta jobbára csak prédikációk, halotti beszédek kiadására szorítkozott. Bátran elmondhatjuk, hogy az unitárius egyház irodalma Dávid Ferenc kora óta soha virágzóbb nem volt, mint ez időkben.

Az V—VIII. kötetet Ferencz József és Kovácsi Antal, a IX—XI. kötetet Ferencz József és Simén, a XII. kötetet Simén és Péterfi, a XIII—XXXIX. kötetet Péterfi és Kovács János szerkesztették. 1905-től Péterfi egyedül maradt, 1911-ben a XLVI. kötettel dr. Gál Kelemen és Gálfi Lőrinc vették át a szerkesztést és kiadást.

A K. M. élete negyedszázados fordulóján a megalapítás történetét Jakab Elek írta meg.[77] „11 évi rabság mulasztásait az egész magyar társadalom sietett jóvátenni s természetesen mi sem vonhattuk ki magunkat az áramlatból", mondja ő. Az abszolutizmus ellen csak az irodalom volt az a paizs, melyről lepattant a hatalom golyója, a nemzet lelke a könyvek és lapok bástyáiba vonult vissza s onnan védte szent örökünket. Egy időszaki folyóirat fogalmában központosult minden törekvés. A cél volt: életrevalóságunk megmutatása rajtunk kivül álló köröknek és hitbeli felfogásunk továbbépítése, tehát szellemi szempontok mellett gyakorlatiak is. A szerkesztők az előszóban magyarázatát adják a vállalatnak: Szükségesnek látják, hogy amit eddig az *élő szó* és példaadás által tettek, most az állandóbb *írás* által szélesebb körben is eszközöljék. Szolgálni akarnak munkájukkal *a gyakorlati lelkészetnek* s a függelékben, tehát mellékesen *általános* érdekeknek. E kettős cél közül a gyakorlati az 5-ik kötettel mind jobban háttérbe szorul. Ez a változás nem önkényes volt, hanem szükségszerű „A vállalat fejlődésének természetes követeléseit szem előtt tartva, a kiindulási tervezetet most már egészen megfordítjuk s a gyakorlati lelkészet körébe eső munkák kiadását a lehető legkisebb számra szorítva s az egyházat és iskolát érdeklő értekezéseknek, életiratoknak, a kül- és belföldi vallási és nevelési mozgalmak regisztrálására oly széles tért nyitunk, aminőt a vállalat megbír" Ez a programm, melynek tervezője, megfogalmazója Ferencz József volt, azóta állandóan érvényben maradt s az 50. évfolyam csupán szabatosabb fogalmazásban adja. Ferencz József az 1888 elején megindult Unitárius Közlöny 1. számában (Újévi gondolatok) így ír a K. M. egyházi jelentőségéről és hatásáról: „27 éve annak, hogy a Keresztény Magvető megszületett. Ott álltam bölcsője mellett, Segítettem járásában. Gyönyörködtem növekedésében S jól esik lelkemnek, hogy ma már mint meglett és megedzett férfiút látom az irodalom terén a valláserkölcsi eszmék terjesztése érdekében kitartással és nem kicsinyelhető sikerrel működni. Még nem tudjuk eléggé méltányolni azt a szolgálatot, melyet a K. M. tett kifelé és befelé is. Gondoljunk csak vissza, míly kevéssé volt ismeretes vallásunk és egyházunk még hazánkban is. Mennyi téveszme és balfelfogás uralkodott és volt forgalomban

[77] A Keresztény Magvető megalapítása. K. M., 1890. 34—40.

rólunk, hitelveinkről, szokásainkról és erkölcsi gondolkozásmódunkról. Ma már nem vagyunk egészen ismeretlen föld s ez nagyrészben a K. M. érdeme. De befelé mi magunkat is akarjuk oktatni és felvilágosítani . . ." A szerkesztők változásával a folyóirat tartalma bizonyos hullámzásnak van kitéve, ami nem hátrány, mert a munkamező széles terjedelme megkívánja azt. A gyakorlati irányú egyházi dolgozatok az 5-ik kötettel megszüntek. Azután a hittani és bölcsészeti dolgozatok, de leggazdagabb képviseletben a történelmiek következtek, de még sem úgy, hogy meg lehetnénk vele elégedve. Nincsenek összegyűjtve egyháztörténelmi kútfőink. Értékes dolgozatok mellett a részlettanulmányok egész sorozata hiányzik. A nevelés- és iskolaügy kellő figyelemben és méltatásban részesül. A folyóirat használhatóságát nagymértékben akadályozta az, hogy nem volt tartalomjegyzéke. Ezért dr. Gál Kelemen és Gálfi Lőrinc szerkesztők 1913-ban összeállíttatták és kiadták: *Dr. Borbély Ferenc, A Keresztény Magvető I VLVII. évfolyamának tárgymutatója és tartalomjegyzéke* címen. Ez a kutatók munkáját nagy mértékben elősegíti és megkönnyíti.

A K. M. 1918. évi utolsó füzete papirhiány miatt már nem jelent meg. Jellemző gazdaság- és ipartörténeti adatként említsük meg, hogy Kolozsvár összes nyomdáinak nem volt annyi papirosa, hogy az utolsó füzet kinyomását vállalhatták volna. A K. M. 3 évig kénytelen volt szünetelni. Az 1921. évi főtanácsi bizottság javasolta, utasítsa a főtanács az E. K. T-ot, keresse meg az eszközöket arra, hogy a K. M. a célhoz méltó terjedelemben és módon a lehetőségig minél előbb újra megjelenhessék. 1922 elején indult meg újra Vári és Borbély szerkesztésében. De az eddigi „írói kör" átváltozott *Unitárius Irodalmi Társasággá*. A társaság előkészítésének és megalakulásának vázlatos történelme ez: Egy *unitárius irodalmi kör* szervezésének szükségességét legelőször 1918 jún. 18 án Bárka József korondi lelkész vetette fel a székelykeresztúri lelkészi tanfolyamon egy felolvasásában. Nagy lelkesedéssel fogadták a gondolatot s mindjárt gyűjteni is kezdtek rá. Vári elnöklete mellett bizottságot küldtek ki alapszabálytervezet készítésére. 1919-ben még formai megalakulása előtt 9 pályatételt tűzött ki s Ferenczy Géza 20 000 K-t adományozott. A megalakulás az 1920. évi aug. 29—30-án tartott főtanácsot megelőző napon történt, mikor az alapszabálytervezetet elfogadták s az *Unitárius Irodalmi Társaságot* megalakították. Elnök Ferencz József püspök, igazgató Ferenczy Géza, alelnökök Költő Gábor, Boros és Vári, főtitkár Borbély István, pénztáros Gálffy Zsigmond, tiszteletbeli tagok P. Horváth Kálmán, Perczelné Kozma Flóra és Péterfi Dénes és 30 választmányi tag A gondolat első felvetődése alkalmával felmerült egy *unitárius nyomda* létesítésének kérdése is, melyről (t. gy.) a K. M-ben (1918. 134.) azt

mondja, hogy jelszónak tetszetős, valóságnak ábránd. Mire (i. j.) ugyanott (K. M. 1918. 166.) azt jegyzi meg, hogy igen pesszimisztikusan ítéli meg ezt a kérdést, mert három ember van már 1000—1000 K-val részvényjegyzésre. Miért ne akadjon még ilyen 197 Mert az irodalmi kör nyomda nélkül csak levegőben lógó szónokló egyesület lenne. Közben 1919 elején megindult az *Unitárius Közlöny* átváltozott jellegében, mint az egyház hivatalos lapja, amely ismételten foglalkozik az irodalmi társaság kérdésével

Dr. Tóth György (K. M. 1919. 2—3. sz.) felfogása az, hogy a társaság megalkotása pénzügyi kérdésen fordul meg. Ezzel szemben Ferenczy Géza (U. o. 1920. 24—26.) annyira szükségesnek tartja, hogy meg kell csinálni akkor is, ha nincs miből s fedezetet kell rá teremteni, „de még ma". Mert „minden pillanat, mely működését késlelteti, egyenes veszteség vallásunkra. A szórványügy mai állapota, mint állandóan nyilvántartott, de állandóan megoldatlan kérdés, legalább az irodalmi kapocs helyreállítását egy tünő pillanatig sem nélkülözheti". Vitatja, hogy az egyházszervezet mellett az irodalmi szervezet nemcsak lehető, de egyenesen szükséges. Mert az írott szó oda is elér, ahová a szervezet és egyházigazgatás nem: az ország legtávolabbi zugaiban élő hittestvéreinkhez, az unitárius öntudat ébrentartására. Különben Ferenczy nemcsak elvi alapon küzdött a társaság megalapításáért, hanem anyagilag is jelentékeny áldozatokat hozott érdekében. Ilyen előzmények után indult meg a megalakulás után nemsokára tevékenysége s a Keresztény Magvető is. Ferencz József (A K. M. újból megindult. K. M., 1922. 6—7.) az első számban pártolásra hívja fel híveinket, hogy ne legyen egyetlen egyházközségünk se, melybe legalább egy példány ne járna, a tehetősebbek pedig jelentkezzenek pártolótagoknak. „És most indulj — így végzi szavait — ismét útadra 3 évi pihenés után K. M., egyházunk egyik büszkesége. Isten áldása kisérjen további útadon, hogy mindíg jó híredet halljuk!"

A megalakult társaság lendületes munkásságát az 1920—23. években tartott *vidéki felolvasásaival* kezdette. Ez ú. n. *vándorgyülések* beutazták Erdély unitárius lakta vidékeit, kimentek a falvakba, mert a vezetőség ráeszmélt arra, hogy a mi faji és nemzeti fennmaradásunk feltétele a falu s a földmívelő nép kulturális emelése. Nemcsak egyházépítő misszió volt ez, hanem fajmentő és fenntartó munka is. Négy év alatt 20 vándorgyülést tartott a társaság, Az elsőt Keresztúrt tartották 1920 okt. 9-én, másnap Siménfalván. 1921-ben Ikland, H.-Szentpál, Szentgerice, Szeben, Fogaras, Kökös és Brassó kerültek sorra. 1922-ben Torockó, Magyarsáros, Dicsőszentmárton, Dombó, Nagyajta, hol az énekeskönyv ügyében külön értekezlet is volt. 1923-ban Sepsiszentgyörgy, Árkos, Bölön, Vargyas, Nyárádszentlászló, Székelykál.

A Társaság a D. F. Egylettel társulva, Kolozsvárt is tartott előadásokat. A vidéki kiszállások ugyanis lassanként mind nehezebbé váltak a nagy költség miatt s a vidéki közönséggel való közvetlen érintkezés ezzel megszünt, de viszont a helyi felolvasásokon mind gyakrabban szólalnak meg vidéki tagok. Sorozatos istentiszteleteket tartottak a kollégium dísztermében vidéki lelkészek a theológus ifjak felkérésére. A Társaság könyveket és füzeteket adott ki. De a nagy lendülettel megindult munka itt is nemsokára meglassudott. A Társaság *Kiskönyvtára* c. sorozatnak *Unitárius hitvallás* címen csak egy füzete jelent meg. 1923-ban *Unitárius Ének- és Zeneközlöny* c. kiadványa jelent meg.

Megkezdették az ú. n. *lelkészi továbbképző tanfolyamon* az előadásokat 1922 okt. 31-én és nov. 1-én Boros, dr. Gál, dr. Tóth György és Pál Ferenc. Nevezetes mozzanat nemcsak a K. M., hanem az erdélyi tudományos törekvések történetében is, hogy 1923 nov. 29. ülésében a társaság elhatározta, hogy a K. M. Irodalom rovatát *Erdélyi Irodalmi Szemle* címen önálló irodalmi mellékletté fejleszti, melyben nemcsak unitárius, hanem minden Erdélyben megjelenő magyar, vagy magyar vonatkozásu szépirodalmi, vagy tudományos munkát ismertet, bírálatban részesít s a magyar szellemi élet rendszeres állandó szemléjévé teszi. A felkért munkatársak felelkezeti külömbség nélkül vállalták. Mint a K. M. melléklete az 1. szám 1924 jan. 1-én jelent meg. 1925-ban megkezdette a *szakosztályi felolvasásokat*. 1924-ben ez a szépen megindult lendületes munka meglassudott és a társaság nem tudta kifejteni azt a munkát, melyet a célja megkivánt, mert anyagi nehézségek állottak elé. A közgyűlés kifejezte óhajtását, hogy évenként legalább hat számot kellene megjelentetni s evégre az előfizető díjat is felemelni. Ez évben a kitűzött pályatételekre sem érkezett pályamunka. 1925-ben megindított a társaság *Unitárius Könyvtár* címen füzetes kiadványsorozatot, melyből az év folyamán négy füzet jelent meg. Az 1925 nov. 20-án tartott közgyűlés kimondotta, hogy ezután a társaság kiadványai csak a választmány előzetes jóváhagyása után adhatók ki. S megállapította, hogy az elmult évben vidéki körútat nem tehettek és a K. M. előfizetési díjával annyian hátralékosak, hogy a követelés 50.000 lej. 1925-ben az elnökség elhatározta, hogy ezután az évi közgyűlés elébe *évi összefoglaló jelentést* terjeszt, mely hű tükre legyen egy évi egyházi irodalmi mozgalmaknak. Ennek célja, hogy íróink irányt és buzdítást kapjanak, másfelől meg, hogy leendő egyházi irodalom számára képet állítsunk össze. Egyházi irodalomtörténetünk nincs. Ez parlagon hagyott mező egyházi életünkben. Ezután az év termeléséről e négy pont alatt számol be: tudományos irodalmi termékeink, gyakorlati irányú dolgozatok, tankönyvek, folyóiratok és lapok. Utóbbiak

között az *Unitárius Egyházról* (szerk. Ütő Lajos) ezekben foglalja össze ítéletét: „Egyházunk közéletét, az istentiszteletek reformját, vallástanítást, vasárnapi iskolázást, egyházi fegyelmezést, a szószék hatását illető hasznos megbeszéléseket tartalmazott, melyek *ha kellő mederben folynak és a személyeskedést kerülik*, csak javára válhatnak a köznek". És óhajtandónak mondja a K. M. gyakoribb megjelenését, mert a mai terjedelem nem bírja befogadni a dolgozatokat. Az Irodalmi Társaság tankönyvek kérdésével is foglalkozott. Igy a választmány 1927 elején a püspök elnöklete alatt és lakásán az E. K. T. felhívására az elemi és gimnáziumi vallási tankönyvek reviziójával foglalkozott s Boros *Jó gyermek könyvét* és Régeni *Szív és lélek* c. vezérkönyvét vallástanítókból álló hármasbizottságnak adta ki, hogy állapítsa meg, melyik használható nagyobb sikerrel. Aztán megállapította, hogy a II. gimn. oszt. tankönyve egészen újra írandó, a III. g. o. számára Vári már előbb megbízást kapott, a VI. g. o.-é átdolgozandó. Az 1927 nov. 5-iki közgyűlés megállapítja, hogy a folyton emelkedő drágaság miatt még az eddigi terjedelemben is nehéz megjelentetni a K. M-t, nemhogy a kéthavonkénti megjelentetésre gondolni lehetne. Ferencz József, aki 1860-ban ott állott a K. M. bölcsőjénél, 1928 jan. 10-én — talán egyik legutolsó írásában — üdvözli a Magvető 60. kötetét. (K. M, 1928. 1—2.)

Unitárius Közlöny.

Ferencz József ott állott a Dávid Ferenc Egylet születésekor a bölcső mellett, ő tartotta keresztvíz alá, ő adta nevét. Sőt az alapszabálytervezet készítésekor ő végezte a revíziót. 1885 aug. 29-én, az alakuló közgyülésen, az egylet nevéről, céljáról, a megalakulás ellen tett ellenvetésekről ő tartott egy irányt jelölő beszédet, mely az ellenkezőket lefegyverezte s a bátortalanokat munkára lelkesítette. A névre vonatkozó felfogását és okfejtését a *Dávid Ferenc emlékeért* c. fejezetben olvashatni. Az egylet céljául ezt tűzi ki: „Az unitárius keresztény vallás, a hit- és erkölcstudomány és neveléstan körébe tartozó elvek és kérdések tisztázása és terjesztése, a keresztény vallásos és erkölcsös élet ápolása és emelése" Arra az ellenvetésre, hogy nincs szükség rá, hiszen csak az a célja, ami az egyházé, az a felelete, hogy ez nem ellene, hanem mellette szól, mert az egyháznak céljai elérésére újabb meg újabb eszközökre van szüksége. Itt mindeniknek tér nyílik a maga erőinek és tehetségeinek érvényesítésére. Reméli, hogy sokakban, akikre nézve nem volt elég hatású az egyházszervezet s annak kötelékébe tartozandóság, egy egyleti mozgalom felébreszti az unitárius öntudatot. Eszközei felolvasások, vitatkozások, vallás-erkölcsi *népies* irányú olvasmányok terjesztése. Már rég gon-

dolata volt, hogy az adminisztrációs kérdések mellett „egyházi életünknek úgy szólva szellemi oldalát is mívelni kellene". E gondolata az egyletben alakot nyer. A helyes közigazgatás mellett „hitelveink és vallási nézeteink hamisítatlan fenntartásáról és ápolásáról is gondoskodnunk kell". S erre alkalmas eszköznek tartja az egyletet. Ez nem is egészen új intézmény egyházunkban, csak reformálása ama régi gyakorlatnak, „mely szerint hajdan papjaink be kellett hogy mutassák egy év alatt dolgozott egyházi beszédeiket a zsinatokon, hogy abból kitünjék, mit és milyen szellemben dolgoztak. Különös súlyt helyez arra a munkálkodásra, mely a *fiókegyletekre* vár, mert ezek lesznek hivatva arra, hogy élénk vallásos szellemet ébresszenek és tartsanak fenn gyülekezeteinkben. Ezek után a legjobb meggyőződéssel ajánlja a megalakítást.

A megalakulás utáni két év a szervezkedés és tétova tapogatózás kérdéseivel telik el. 1887 utolsó napján megjelenik az *Unitárius Közlöny* rendkívüli száma. Nagy Lajos a Közlönynek *Unitárius Kertész* címet ajánlott, de nem talált általános tetszésre. Az első rendes szám 1888 elején jelent meg. Ebben Ferencz József *Újévi gondolatok* c. szépen méltányolva a K. M. 27 éves múltját, hatását és jelentőségét, a Közlönyről ezeket mondja: E munkában akar társul szegődni az U. K. „A K. M. egyházunkban a fiú helyét betöltötte, de a leány helye üresen áll. Az tudományos színezetével a míveltebb közönség igényeit szolgálja, ez a *népet* keresi fel s igyekezni fog a legegyszerűbb családokhoz is eljutni. Tehát nemhogy egymással összeütközésbe jönnének, hanem ki fogják egymást egészíteni a mi egyházi háztartásunkban s vallásos életünkben. Azoknak, akik attól félnek, hogy az erőket megosztja, azt válaszolja, hogy az egészséges élőfa ág után ágat hajt s ezek nemhogy egymást gyöngítenék, de még erősítik és csak úgy válnak dús virágzatú lombkoszorúvá. Azóta a Közlöny állandóan megjelent 1918 végéig, mikor a két utolsó szám már nem jelent meg. A háboru alatt állandó rovatot nyitott *A mi katonáink* címen. 1919-től 1921 végéig átszervezett minőségében, mint az *egyház hivatalos lapja* működött, minek megfelelően az E. K. T. hivatalos közleményeit, rendeleteit adta ki. 1900-ban az egylet védnöksége alatt megszületett az *Ifjúsági Kör* külön alapszabályokkal. A háboru alatt ennek a munkássága megszünt, de a háboru után az addig csak Kolozsvárra szorított működését szélesebb mederben kezdette meg. A püspök a fiókegyletektől várt sokat s az egyházközségi alakulatokhoz fűzött reményében nem csalatkozott. A falu mívelődésének a gondolatát már a magyar közmívelődési tanács programmjába vette. De a D. F. E. egyike volt azon intézményeknek, melyek legkorábban felismerték a faluval s általában népünkkel szemben teljesítendő feladatukat. A háboru után az ifjúsági kör

abból a felfogásból indulva ki, hogy az értelmiségi osztálynak meg kell találnia a kapcsolatot a falu népével, 1921-ben megszervezi az *ifjúsági kör egyetemes szervezetét*. Ebben minden unitárius ifjú, földmíves, kereskedő, iparos vagy értelmiségi, legyen együtt s ébresszék és fejlesszék azt a tudatot, hogy ők egyfajuak, egy vallásfelekezetnek a gyermekei. Ma már minden nagyobb unitárius faluban meg van szervezve ez a kör. Az Unitárius Közlönyben *Ifjúság Világa* címen külön rovat nyílt s 1929-ben megindították a kévekötést. 1910-ben a Dávid Ferenc emlékére szentelt zsinat idején tartott közgyülésen az Egylet kebelében, melynek a férfiak mellett kezdettől fogva egyenlő tagjai voltak a nők, külön megalakult a *Nők Szövetsége*. A *Nők Világa* a Közlöny mellékleteként időközönként megjelent. A Nők Szövetségének főmunkatere a jótékonykodás. Munkájuk a háboru után, 1922-ben, újra nekilendült. Megszervezték a missziói munkát külvárosokban lakó híveink látogatására és segélyezésére. Karácsonyfa-estélyeket rendeztek, a szegény gyermekeket segélyezték. A leányotthon felszerelésére és segélyekre jelentékeny összegeket fordítottak

Az anyaegylet munkássága a *belmisszió* egész mezejére kiterjedett. Terjesztette a bibliát, melyet az angol és amerikai hittestvérek adományából ingyen küldött meg szétszórtan lakó híveinknek. Megindította a *Fiatalság Barátjá*-t az ifjúsággal való nevelő foglalkozás eszközéül. Megjelentette Simó János *Szórványokban lakó híveink lelki gondozása* c. dolgozatát. Teendői közé vette egyházi éneküngyünk felkarolását. Minden egyházközségben népkönyvtárt igyekezett teremteni. Konfirmált növendékeknek emlékkönyvet ad. Megkezdik a házi estélyek rendezését, hol adományozott kézimunkák kisorsolásából összegek gyűlnek össze, melyek céljaikat vannak hivatva szolgálni. Vetített képekkel bibliai tárgyú előadásokat tartanak. Simó János fejében már 1897-ben megszületett a gondolat, hogy az egylet adjon ki népies olvasmányokkal naptárt, de ez csak jóval később valósult meg. A háború után egységes munkaterv készült külön az egyházközségek nagykorú hívei és az iskolából kikerült ifjúság részére és külön a körök részére. Az ifjúság részére készült terv felsőbb iskolát pótló intézményt akart létesíteni.

A falú művelődését Ferencz József püspök már az alakuló közgyűlésen célul tűzte ki, midőn azt mondotta, hogy a fiókegyletektől várja az élénk vallásos élet felélesztését egyházközségeinkben. Az alapszabályok a célt így tűzik ki: nép- és ifjúsági könyvtárak, önképző körök, vasárnapi iskolák létesítése, hogy vasárnapokon a hívek az istentiszteletet buzgón látogassák; a gyermekek iskoláztatását szorgalmazzák s különösen a vallástanítást gondosan irányítsák. Mindjárt a meg-

alakulás után 100 teljes bibliát és 500 újszövetséget osztottak ki konfirmált és a vasárnapi iskolát buzgón látogató ifjaknak. Az éneküg javítására pályadíjakat tűztek ki A nép számára olvasmányokról gondoskodtak Megiratta *A fejedelem és papja* c. népies elbeszélést, később Dávid Ferenc életrajzát. A Fiatalság Barátja e tekintetben jó szolgálatot tett. Maga a Közlöny is a nép olvasmánya lett idővel. Az udvarhelyi kör erkölcsi és történeti elbeszélésekkel időközi füzetet adott ki és segélyezte az *Unitárius Keresztény Naptár* kiadását, melyet utóbbi időben maga az anyaegylet ad ki. *Vándorkönyvtárt* szerveznek az angol postai misszió mintájára. Az egyházkörök munkába indulása után az egyházközségi munka is megindul, egyelőre lassan és nehézkesen, de mind öntudatosabbá váló tervszerűséggel. Előadásokat tartanak, daloskörőket szerveznek, ifjúsági színdarabokat adnak elő, melyekben a falú népe igaz lélekkel gyönyörködik. Ezt a munkát a háború előtt a magyar közmívelődési tanács támogatta, a háború után a Minerva színdarabokkal és népkönyvtár szervezésével.

Benczédi Pál, aki az egylet történetét fennállásának 50-ik évfordulójára megírta,[78] munkája végén felteszi a kérdést: mit tett az egylet az unitárius misszió szempontjából? A kérdésre adott feleletét mi is elfogadjuk: Sikeresen oszlatta az unitárius vallás körüli balvéleményeket. A magyar nyelv területén az unitárius vallás megnyerte a maga polgárjogát, idegen körökben is ismertté és becsülltté tette az unitárius vallást. Az egylet az ország különböző helyein lakó unitáriusoknak igazi találkozó helye lett. A Közlöny kielégítette a mívelt osztályt is és nem hagyta érdeklődés nélkül a falusi székely gazdát sem. Az egylet közlönyével, kiadványaival, felolvasásaival és nem utolsó sorban jótékony akcióival elismerésreméltóan végezte misszióját. Ha az egyházi szervezet — fejezi be Benczédi — az ész és csontváz, az egylet a szervezetben a szív és vérkeringés. Mi hozzátesszük: nemes munkát vállalt, olyant, amelyet az egyház a maga szervezetével és hivatalos gépezetével kellően ellátni nem tud s ezt a munkát fáradhatatlan buzgóságával és mindig éber leleményességgel és új tervek és gondolatok útbaindításával igyekezett becsülettel és önzetlen lélekkel végezni. A K. M. a tudomány érdekeit szolgálta unitárius szempontból, a D. F. E. a maga alakulataival az unitárius belső misszionak, az egyházi életnek és tiszta vallásosságnak lett a szószólója. A Dávid Ferenc nevéhez való visszatérés kiengesztelése volt egy történelmi igazságtalanságnak, egy justizmordnak, amely azt a vallásalapítónkat érte, akiért Erdélyt a vallásszabadság klasszikus hazájaként ismerte meg a világ. A 19-ik század második felének politikai szabad-

[78] A Dávid Ferenc Egylet története. Cluj, 1935.

elvűsége így kapcsolódott a 16-ik század vallási szabadelvűségével s ez a kapcsolódás nekünk tért nyitott a másik házában is.

Unitárius Szószék.

Simó János sepsikőröspataki lelkész jött arra a gondolatra, hogy Magyarország ezeréves fennállásának emlékét valami maradandó munkával, egy beszédgyűjtemény kiadásával ünnepelje meg az unitárius lelkészi kar. A gondolat általános tetszésre talált. A gyűjtemény címét a püspök ajánlotta és az első kötet elé, melynek címe: *Az Unitárius Szószék. Egyházi beszédgyűjtemény Magyarország ezeréves fennállásának emlékére. Irták az unitárius lelkészek. Szerkesztette Simó János sepsikőröspataki lelkész 1896*, a püspök írt előszót. Ebben elmondja, hogy „hazánk ezeréves fennállása öröméből fakadt lelkesedésnek egy kis hajtása ez a gyűjtemény. Jól esik lelkének, hogy a hazafias alkotások sorát mi is szaporíthatjuk, az unitárius lelkészi kar. Nagyon szerencsés gondolatnak tartja a beszédgyűjtemény kiadását s üdvözli, akinek fejében a gondolat megszületett, különösen azért is, mert egyházi irodalmunknak épen azt az ágát termékenyítette, amely ezidőszerint legkevesebb figyelemben részesül. Egyházi irodalmunk gazdagságával nem dicsekedhetünk. *Egyházi beszédtárunk* nincs. Pedig a vallásos élet ápolására leghatalmasabb eszköz volt és lesz mindig a „szószék". 70 lelkészünknek mintegy 80 beszéde „tükre egész lelkészkarunk szellemvilágának". Bár úgy fogadnák, hogy ez a kis hajtás oly termékeny élőfává nőné ki magát, mely évről-évre meghozza gyümölcseit. Így indult útnak az Unitárius Szószék, amelyet azután az egyetemes lelkészkör vett tulajdonába. Ma 28-ik évfolyamát írja. 1925-ben Balázs András szerkesztésében, eredeti rendeltetésétől eltérően, a lelkészi továbbképzőn elhangzott előadásokat hozta a kör határozata alapján. Az Irodalmi Társaság évi jelentése szerint „értékes kötet, de nem kívánatos, hogy ez az eljárás állandósuljon, mert a gyakorlati irány művelésére feltétlenül szükség van ezután is"

11. FEJEZET.

Egyházpolitikai kérdések.

(Egyházi házassági jog, polgári házasság, Ne temere pápai dekrétum, Borromaeus enciklika).

A kiegyezés után az alkotmányos élet felderültével egymás után kerültek napirendre az egyházpolitikai kérdések. Ferencz József élénk figyelemmel kiséri ezeket és irodalmilag

nem késik kritikai megjegyzéseit megtenni s elismerését is nyilvánítani, ha a szabadelvűség kivánalmainak megfelelnek.[79] A vegyes házassági perekről szóló 1868. évi 43. törvényjavaslatról ezek a megjegyzései: A protestánsok részére a katholikusokkal szemben nagy kedvezményt nyújt. A protestáns fél felperessége esetén a kath. szék által különvetett felek közül a protestáns fél a maga bírósága előtt teljes elválasztatását eszközölheti. De mit tegyen a protestáns fél, ha a kath. fél nem akar felperességet venni magára? Vagy ha a kath. szék a protestáns felperes részére a különvetést nem teszi meg? Ezt a kérdést csak a szentszékek megszüntetése s *a válópereknek világi törvényszékek elé vitele tudja megoldani.* A törvény meghagyta az erdélyi két ev. és unitáriusoknak az egyházi törvényszékét, de ezeknek más vallású felperes felett nem lehet ítéletet mondani, hanem a pert hivatalból át kell tenni a felperes bíróságához. Ez megnehezíti s költségesebbé teszi az elválasztást. Sőt megtörténhetik, hogy az egyik protestáns bíróság a maga felét véglegesen elválasztja, a másik nem és lesz aztán egy sereg ligázott házasfél, ami az erkölcsöt nem mozdítja elé. Visszás dolog, hogy egy perben két fórum ítéljen s ezen csak a világi törvényszékek általános behozatala segít. Az áttérést szabályozó 53. t.-cikkben szabadelvű intézkedés a kétszeri jelentés helyett az egyszeri és az, hogy vegyes házasság bármelyik fél papja előtt érvényesen köthető. Felszólalás történt amaz erdélyi protestáns gyakorlat mellett: ubi sponsa, ibi copula, de a szabadelvűség ürügye alatt elvetették. Sok felszólalás volt azon intézkedés ellen is, amely a gyermekek vallását nemek szerint szabja meg. Ferencz József e törvényt igazán szabadelvűnek tartja, mert minden erőszakot kizár. A törvényt azonban kijátszák nemcsak katholikus, hanem protestáns papok is. A kath. papok, ahol lehet, a megesketett protestáns féltől reversálist erőszakolnak ki. Más vallású szülő gyermekét csak abban az esetben kellene megkeresztelni, ha olyan vallású pap a helységben nincs. A javaslat 7 első §-a elég szépen hangzik, de a 8-ik a polgári házasságról hiányos. A polgári házasságot nem magasztalja egekig, mert népünk szellemével legalább még most nincs egész összhangzásban. De semhogy az állampolgárok jogtalan zaklatásoknak legyenek kitéve a papság részéről, inkább mondja ki a polgári házasságot. Az egyház majd megadja a felek kivánsága szerint ennek is „a vallásos színezetet". Ezzel aztán az állam hatáskörébe fog jutni a válóperek intézése is. Tiz évvel később újból foglalkozik (Cz. Egyházi Szemle, K. M. 1879. 124—134. l.) az országgyűlésen ismét felmerült vallásszabadság és polgári házasság kérdésével. A polgári házasság iránti indítvány

[79] A vallási törvényekhez. Prot. E. és l. Lap. 1869. 1636—1642. l.

elfogadtatott s a kormány utasítást kapott, hogy terjesszen be javaslatot. Habár nálunk nem talál általános visszhangra, de szót senki sem emel ellene. Sőt óhajtjuk a kérdés tisztázását, „mert a helyzet már szinte tarthatatlan". A különböző egyházak különböző feltételekhez kötik ezt s megkötésében és felbontásában más meg más módon járnak el. A kath. egyház nem ismeri el érvényesnek a protestáns pap előtt kötött házasságot, az ilyet concubinatusnak tekinti s a gyermeket, ha az egyik fél r. katholikus, a keresztelésnél törvénytelennek írja be. Ez törvénytelen ugyan, de sok bosszantásnak és elkeseredésnek forrása, amitől csak a polgári házasság behozatalával lehet szabadulni. A *vegyes* házasság felbontásánál *két* különböző fórum ítél, midőn az egyik fél új házasságkötésre engedélyt nyerhet, a másik esetleg házasságban maradni kényszeríttetik. Összekúszálása ez a legfontosabb családi ügynek. Legyen egy törvény a házasságkötésre és felbontásra s a polgári házasság behozatala által. Papjaink veszíteni fognak amugyis csekély jövedelmükből, de nyerni fog a vallás, amelynek „a válóperekkel való ügyletek nem szolgálnak valamely különös előnyére". Hiszi, hogy népünk a polgári házasság esetében sem fogja elkerülni a templomot s igénybe fogja venni a pap szolgálatát, hogy áldást kérő imájával e fontos lépést megszentelje. Mert „ez a mi valódi hivatásunk; a szerződések megkötését s a perlekedést bízzuk másokra" Két évvel később (Egyházi Szemle, K. M. 1881. 58. l.) elkészült a polgári házasság törvényjavaslata, de egyelőre csak a keresztények és zsidók közti házasságra vonatkozó, mikor Ferencz József, a Szemle írója ezt a megjegyzést teszi: „A polgári házasság behozataláért elvben mi sem rajongunk, ha szinte nem perhorreszkáljuk is azt annyira, mint sokan mások". Két évvel később[80] kénytelen a Budapesti Hirlap egy tévedését helyreigazítani. A keresztények és zsidók között kötendő házasságra vonatkozó törvényjavaslat volt vita tárgya. A Budapesti Hirlap (1883 dec. 2. sz.) azt állította, hogy az unitáriusok, mint eddig nem kelhettek, úgy ezután sem kelhetnek össze törvényesen katholikusokkal. A cikkíró szerint „a kath. kanonjog a valláskülönbség bontó akadályának kategóriája alá foglalja nemcsak a zsidókat és pogányokat, hanem az unitáriusokat is. Következőleg a kath. és unitárius felek közötti házasságot semmisnek tekinti, érvényét el nem ismeri s az ily házasságból született gyermeket az anyakönyvbe mint törvénytelent vezeti be". Ez a cikk teljes tévedésben van s másokat is félrevezethet. Ezért kötelessége helyreigazítani. A kath. egyház az ilyen házasságokat nem tekinti érvényteleneknek, mert válás esetén ilyeneknek új há-

[80] Házasság katholikusok és unitáriusok között. Magyar Polgár, 1883. 295. szám.

zasságot kötni nem engedi meg. Törvényesen elválasztott feleknek másodszori házasságát nem ismeri el, ez tény s az ilyen házasságból született gyermekeket nem tekinti törvényeseknek. De erre nézve nemcsak az unitáriusokkal, hanem más protestáns egyházakkal szemben is, melyeknél a válás szintén lehetséges, hasonló módon jár el. Ilyen esetekben az állami hatalomnak kell közbelépni s érvényt szerezni a kath. kanonjog felett is az országos törvények által biztosított jognak. Nyilvánvaló tehát, hogy a katholikusok és unitáriusok közötti házasságot nem a kath. kanonjog, hanem az országos törvények szabályozzák. Az unitárius házassági jog a zsidókéval egyáltalában nem hozható kapcsolatba. S az unitáriusoknak nincs szükségük arra, hogy házassági jogukat a katholikusokkal szemben valamely új speciális törvény szabályozza, mert az 1868 évi 48. t. c. a házasság érvényességének kérdésében egyházi törvényszékeink illetékességét elismeri.

A soproni járásbiróság elitélte az ottani r. kath. papot,[81] mert egy ev. vallású apának r. kath. nejétől származott fiúgyermekét megkeresztelte s az anyakönyvbe bevezette. Az itélet felebbezés folytán a budapesti tábla elé került, mely az illetőt felmentette. A tábla megokolásában kimondja, hogy a keresztség által a megkeresztelt nem egyik, vagy másik felekezetnek, hanem a kereszténység egyetemének válik tagjává. És: a bevezetés nem határozza meg annak vallásfelekezetét, mert az anyakönyv „első sorban államilag átruházott hatáskörben" vezettetik a születés ténye, ideje igazolása céljából. Ez az itélet nagy izgatottságba hozta a kedélyeket országszerte. Ha ez az itélet megáll, mondja Ferencz József, akkor a visszaélés törvényes gyakorlattá válik s következményében „örökös gyúanyag lesz a felekezetek közötti béke és egyetértés megzavarására" A felmentő itélet fölnyitja a sorompókat a lelkészek előtt az emberhalászatra. S megérhetjük, hogy protestáns szülők gyermekeit kath papok megbérmálják, összeesketik, eltemetik. Az itélet első indoka ellen dogmai szempontból nincs kifogása, de a gyakorlati élet élesen cáfolja a biróság álláspontját, hiszen ág. ev. vallású apának gyermekét „keresztelte el" r. kath. pap, mit orgazdaságnak mond. A Magyar Állam a lelkiismeret szabadságára hivatkozva védi a biróság itéletét, ami nem egyéb, mint frázis és porhintés a világ szemébe. A törvény szerint a gyermekek nemök szerint követik szülőik vallását, de 7—18. életévük között nem változtathatják a szülők sem. Ha a r. kath. pap jogot nyer protestáns szülők gyermekének megkeresztelésére azon a címen, hogy a szülők kívánságára hajtotta végre, mi akadályozza meg, hogy holnap

[81] Szabad a vásár. Prot. E. és I. Lap. 1881. 65. 104. l. és Egyházi Szemle, K. M. 1881. 54—61. l.

ugyanazon a címen ne temessen, ne eskessen. Az 1879. évi 40. t.-c. 53. §-a szerint aki 18.-ik évét be nem töltött kiskorú egyént az 1868. évi 53. t.-c. ellenére más vallásfelekezetbe felvesz, büntetendő. Az „átruházott állami hatáskörrel" támogatni az itéletet érthetetlen. Hiszen nálunk azelőtt sohasem vezette az állam az anyakönyveket. A lelkiismeret szabadsága tisztán egyéni jog, mely felett mások hite és vallása nem rendelkezhetik. A törvény nem engedi, hogy a szülő gyermekét vagyonából kitestálja. Hát a hit nem érdemli meg ezt a védelmet? Ha a szülő gyermekét elkereszteltetheti vallásáról, annyi, mintha hitörökségéből kitagadná.

Mikor ezek a kérdések a lapokban tárgyaltattak, nálunk a házassági biráskodás következőleg volt szervezve: Egyházi házassági ügyekben az alpapi szék itélkezett. Az alpapi szék köri hatóság, melynek elnöke az esperes, jegyzője a köri jegyző, tagjai a közgyűlés által választandó ülnökök és a „házasságvéd", kinek teendője a házasságot törvényellenes okokból felbontani nem engedni s az itéletet minden esetben felebbezni; és az ügyvédek, akik a váló személyek ügyeit folytatják. Az alpapi székre tartoznak a válóperek, a házasságból származó egyenetlenségek, a gyermekek törvényes, vagy törvénytelen születésének kérdései. A főpapi szék az E. K. Tanács, mely az alpapi székről megvizsgálás végett minden esetre felküldendő válópereket ellátja. Ez volt nálunk az egyházi házassági biráskodás szervezete, mikor az alkotmányos élet megnyiltával egyházi működésünk a Királyhágón túl is ismeretes kezdett lenni. A sajtó részéről gyakran sértő nyilatkozatok történtek az „erdélyi", a „kolozsvári házasságokról", melyekről azt hirdették, hogy pénzért a legrövidebb idő alatt és legkönyebben felbonthatók. A hadügyminiszter rendeletet adott ki, hogy katonáknak nem szabad többé engedélyt adni ú. n. „kolozsvári" vagy „unitárius házasságra",[82] mi ellen felszólalt Szász Béla (Törvénysértés. Erdélyi Prot. Közlöny, 1881.) és a Pesti Hirlap (Az unitáriusok megtámadtatása. 1881. 203. sz.). A Jogtudományi Közlöny (1881 jún. sz.) arra hívja fel a törvényszéket, hogy az unitárius papi székek itéleteit ne respektálják. A Fővárosi Lapok (1881. 159. sz.) szerint az erdélyi házasságok Ausztriában és hazánkban épen nem megtisztelő hírnek örvendenek. Ausztriából házasfelek mentek Erdélybe, ott könyűszerrel elváltak s új házasságot kötöttek. Az ügy magára vonta volna a király figyelmét s ezért jelent meg a hadügyminiszter rendelete. A Magyar Állam (1881 jul. 15. sz.) üdvözli a rendeletet s így ír az erdélyi protestánsokról: „Évek óta figyelmeztetjük, hogy nehány forintért s az erkölcs árán

[82] Nagy Lajos: Az úgynevezett „kolozsvári házasságok" kérdéséhez K. M., 1881. 265—269.

szerzett nehány hívért ne kockáztassák saját tekintélyüket. Nem hallgattak az őszinte jó tanácsra. Ime, az eredmény. Eszébe jut-e már most a magyar kormánynak is, hogy tegyen valamit a 100 frtos házasságok ellen?" Sztehlo Kornél[81] (A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. 1885.) hevesen támadja az „erdélyi házasságokat". Kifogásolja az *illetőséget* és az *egyoldalú folyamodásos eljárást* s ezeket az állami törvényekkel összeütközőknek tartja. Fővádja az, hogy illetőségünket Magyarországra is kiterjesztettük: „Az unitárius papi szék magyarországi unitárius házassági perében nem illetékes." A Jogtudományi Közlönyben (1886. 26. sz.) is vita folyt arról a kérdésről, hogy vajjon a szoros értelemben vett Magyarországon lakó unitáriusokra nézve a polgári bíróságok, vagy az unitárius egyházi bíróságok-e az illetékes házassági bíróságok? Dr. Daempf Sándor azt vitatta, hogy az unitárius egyházi bíróságok illetékessége a régi Erdély és Partium határán túl nem terjed s ott a világi törvényszékek illetékesek. Sztehlo (U. o. 36. sz.) azt állította, hogy az unitáriusok a válóokokat illetőleg korlátot nem ismerő szabadosságot tartanak szem előtt. A lefizetett díj nagyságához képest rövidebb vagy hosszabb idő alatt csaknem minden esetben helyet adnak a felbontás iránti kérelemnek. A magyar honosság kimutatását csak újabban követelik meg. Puszta folyamodásra lelkészi és birói békéltetés, sőt a másik fél meghallgatása és értesítése nélkül felbontják a házasságot. Kőváry (U. o. 35. és 39. sz.) Daempf vádjaira azt feleli, hogy vádjainak nincs semmi alapja s a házassági jog terén uralkodó zürzavar oka a különböző hitfelekezeteknek egymással ellenkező jogszabályaiban s az eljárási szabályok különféleségében keresendő. Sztehlonak adott válaszában felsorolja a válóokokat: házasságtörés, házassági tartozás megtagadása, hűtlen elhagyás, a házastárs élete ellen való törés, magtalanság szándékos eszközlése, engesztelhetetlen gyűlölség. Hogy díjakat vesznek? Így tesznek az evangélikusok és reformátusok is. A magyar honosság kimutatását nemcsak újabban követelik meg s nincs eset rá, hogy nem-unitárius honpolgár elválasztatott volna. Sztehlo (U. o. 40. sz.) erre felszólítja Kőváryt, mondjon egyetlen esetet, melyben valakit elutasítottak, ha a díjakat megfizette s megnevezi S. H. esetét, mint nem-unitáriusét. Mire Kőváry (U. o. 42. sz.) több esetet hoz fel s S. H. esetére azt mondja, hogy perét nálunk, mint magyar állampolgár tette folyamatba. A kúria 1886 nov. 30-án (U. o. 56. sz.) kimondotta: *az erdélyi unitárius egyházi bíróságok hatásköre kiterjed házassági ügyekben a Királyhágón inneni részen lakó unitáriusokra is.*

[81] Kőváry Mihály: Házasságügyi biráskodásunkról. K. M., 1886. 202–216.

Nagy Lajos idézett cikkében elmondja a házassági jog kifejlődésének történetét. Az 1868. évi 48. és 53. t.-c. meghozatala után szokásba jött, először a reformátusoknál, Királyhágontúli, sőt külföldön lakó személyek válóügyét is bizonyos ideig való ittlakás és Kolozsvár polgári kötelékébe való felvétel után ellátni. Azután nálunk is ugyanazon alapon, ugyanazon törvények értelmében, mint ref. testvéreinknél. Később, mikor láttuk, hogy Ausztriában az elvált s új házasságra lépett felek üldöztetnek, csak olyanok válóperét vállaltuk, kik előbbi állami kötelékükből kilépve, a magyar állampolgárságot megszerezve léptek át egyházunkba. Mióta a honosítási törvény életbelépett, nálunk osztrák nem perelt. Az 1868. évi országos s a mi egyházi törvényeink szerint jártunk el. A magyar állam nem kifogásolta. „Az pedig csak nem baj, hogy az illetők könnyű szerrel váltak el? Szegény válóperesek! Csak ők tudják!" Molnár Sándor (r. r. Válópereink a sajtóban. K. M 1890. 41—45. l.) szintén a sajtó támadásaival foglalkozik. Futó Ferenc (Válópörök. Irányicikk s egyúttal pikáns történet. Fővárosi Lapok, 1890. 36. sz.) pénzért űzött igazságszolgáltatás szégyenfoltjának mondja az ú. n. „unitárius válópöröket", melyekben nincs, mert agyon van ütve a morál. A Fővárosi Lapok (Erdélyi házasságok 1889. 277. sz.) azt az állítást kockáztatja, hogy a mi törvényeink külön szentesítve nem lévén, házassági eljárásunk csak türve van. A Pesti Hirlap (Polgári házasságot, 1889. 339. sz.) vezércikke a Magyarországon érvényben levő ötféle házassági jogot ismerteti s a végén azt mondja: Házassági jogaink annyira kúszáltak, kegyetlenek és képtelenek, hogy *az unitárius házassági jog minden könnyűsége dacára is nagy és igazi szükségnek felel meg*"

Ferencz József püspök a házassági jog kérdésében jól látta azt az erkölcsi veszteséget, mel et az egyház a hirlapi támadások következtében szenvedett. Barátai külön is figyelmezlették az üzelmekre, melyek a válás megkönnyítése címén az alpapi széken folynak. Jakab Elek (1877. febr. 3.) írja, hogy Nagy Lajosék egy elválasztó ítéletért 400 frtot vettek s nem akarnak róla kérésre sem specificatiot adni. „Ha a papiszék nyiró kompániává lesz, melynek célja nem sacramentarius cél, hanem zsidó gseftelés, akkor jaj nekünk s erkölcsi alapunk összeroskad .. Ilyennek nem szabad alattad történni!" Különben Ferencz József maga így írja le a házassági jog megalkotásának történetét: Az 1868. évi országos törvény szerint vegyes vallásúak válóperében az alperes fóruma, melyen a per megindítandó, csak az alperes felett mondhat ítéletet s a per a felperes felett mondandó ítélethozatal végett hivatalból átteendő ennek törvényszékéhez. Az áttértnek minden cselekvénye saját hitelvei szerint bírálandó el s az elhagyott egyház hitelvei rá nem kötelezők. Ez a törvény egy eddig nem élvezett

jogot nyujtott egyházunknak s megtörte a kath. egyház felfogását a házasság szentsége és felbonthatatlansága iránt. Hiába mondotta ez ki a házasság fenntartását, mert a felperes, mint valamely protestáns egyházhoz tartozó, elválasztó ítéletet nyerhetett saját fórumán s újabban házasságot köthetett. E törvény alapján boldogtalan házasságban élők beléptek egyikmásik protestáns egyházba. Hozzánk is kezdtek szállingózni. Az eljárás a válásnál még nem volt megállapítva és szabályozva A fő- és alpapiszék birái összeültek, az okmányokat megvizsgálták s kölcsönös egyetértéssel tárgyalták le mind az al-, mind a főpapiszéken. A szedett díjakra az volt a megállapodás, hogy a bírák *egyenlően* osztoznak.

A válópereknek három hasznuk volt: egyházunkba sokan tértek át, a biráknak kicsiny fizetésük mellé jó jövedelmet nyujtottak és minthogy az eklézsia részére is rovatalt szedtek, új jövedelemforrás nyilt. Kezdetben csak az első hasznot nézték, mert kölcsönös megállapodás után vettek fel minden pert. De nemsokára az anyagi haszon mind csiklandoztatóbb lett s a hívek szaporítása csak cégtábla, mely alatt tisztességes jövedelmet lehet biztosítani. A perek mindinkább szaporodtak, némelyikben az alpapiszéknek 2—3 ülést is kellett tartani s így az egyenlő díjazás elve megbukott, mert az alpapiszék tagjai 2—3 annyit kaptak, mint a főpapiszéké. Mikor 1876-ban püspök lett, az eljárás miatt nem egyszer kellemetlenség adta elő magát, mert némelyek azt tartották, hogy egyházunk hatásköre egész Európára kiterjeszthető, kivéve Angliát, hol vannak még unitáriusok. Ha valaki unitáriussá lesz, az hozzánk tartozik s afelett mi itélhetünk válóperében, aminthogy osztrákok felett sok esetben tényleg ítéltek is. Megkezdték a megszorítást. Kimondták, hogy csak magyar állampolgár ügyében itélnek. Az eljárást is szabályozták. Megkérte Pákei Miklóst, aki javaslatot dolgozott ki.

Az 1881. évi főtanács kiemelkedő ügye volt a közös hadseregbeli tisztekhez újabban kibocsátott hadügyminiszteri rendelet ellenében az egyház törvények által biztosított jogának épségbentartása és megvédése. A püspök megnyitójában olvassuk: „Hitelveink s ezeken alapuló egyházi intézményeink még ma is nem egy megtámadtatásnak vannak kitéve. Legközelebbről is méltó megbotránkozást okozhatott mindnyájunkban az a rendelet, melyet állítólag a közös hadügyminisztérium bocsátott volna ki s amely szerint kérdésbe vonatnék egyházunknak híveinket illetőleg a házasságkötés felbontása körül 300 év óta gyakorolt s a legújabb országos törvények által is biztosított joga és birói illetékessége. Ha ez a rendelet csakugyan igaznak bizonyulna, úgy elmulaszthatatlan kötelességünk lesz sérelmünk orvoslására minden törvényes útat és módot felhasználni. E lépésünkben, nem kétlem, az összes protestáns

egyházak támogatására bizton számíthatunk. Eddig is már nem egy hang emelkedett a nyilvánosság előtt többek részéről e törvénytelen hír ellen, mely végkövetkezményében nemcsak egyházi, hanem hazai alkotmányunkra nézve is sérelmes lenne s így azt hazai kormányunk maga sem tűrhetné el." A főtanács 56. sz. a. felírt a hadügyminiszter rendelete ellen s megalkotta a következő szabályzatot: *Unitárius egyházi törvény a házassági kötelékek érvénytelenítése és felbontása körül követendő eljárásról* (Kolozsvár, Gámán J. örökösénél). S ehez függelékül 57 sz. alatt megállapította a *Díjszabályzatot* is. A közigazgatási jelentés szerint pedig az erdélyi ref. atyafiakkal kölcsönös egyezséget kötöttek, mely szerint a két felekezet törvényszékein lejártatott válóperekben hozott ítéletek mindkét félre nézve érvényeseknek ismertetnek el. Ugyanezt akarják a kath. egyházzal is létrehozni.

De újabb és újabb esetek merültek fel. Mi történjék akkor, ha a pert a katholikus szék hivatalból nem teszi át? A kath. egyház saját érdekében mind sűrűbben megtette, hogy a keresetet beadó unitárius felperest egyszerűen elutasította keresetével. A kuria egy esetben arra utasította az eljáró illetékes törvényszéket, hogy tekintse az elutasítást végleges ítéletnek s a protestáns félre nézve vezesse be az eljárást. Ez elvet mi is megragadtuk. De a törvényszékek az alperest is behívták a perbe. Mi meghoztuk az ítéletet anélkül, hogy az alperes erről tudomásul bírt volna. És sokszor csak azon vette magát észre, hogy élettársa mással éli világát, holott neki sejtelme sem volt válóperről. Ez nem egyszer panaszokra adott okot a kultusz- és igazságügyminiszternél. Ezért a főpapiszékkel határozatot hozatott, mely szerint a kath. széken elutasított kereset esetében, ha ott kihallgatás, tárgyalás nem volt, ami alpapiszékünkre hivassék be az alperes is és így hozassék felperesre nézve ítélet. De Molnár Sándor ellenezte s folyt tovább az eljárás úgy, hogy elválasztották az unitárius felperest ily esetekben is anélkül, hogy alperes erről valamit tudott volna. Kétévi küzdelem után a főtanács kimondta, hogy midőn az unitárius felperes elutasíttatik, akkor az alperes minden esetben megidézendő a papiszékre. A kath. egyház részéről a keresetek egyszerű visszautasítása fogás volt a válóperek meghiusítására. Mert ha nincs tárgyalás, a pert nem kell áttenni s a felperes ezt a maga fórumán sem indíthatja meg. Az ügyvédek pedig úgy okoskodtak, hogyha a kath. egyház nem megy bele a tárgyalásba, rövid idő alatt lejár a per s több perköltség marad nekik. A keresetet tehát úgy fogalmazták, hogy a kath. egyház azt eo ipso elutasítsa. Az így elutasított perek mindinkább szaporodtak papiszékünkön. A kath. egyház most azt az újabb fogást kezdte, hogy nem utasította el a keresetet, hanem kiigazítás végett adta vissza felperesnek. Főpapiszékünk ilyen ese-

tekben egy nehányszor megsemmisítette az alpapiszék eljárását s nem mondta ki a váló ítéletet. Ez újabb összeütközést okozott fő- és alpapiszékünk között. Most már nemcsak Nagy Lajos, hanem az ügyvédek is szembeszálltak a főpapiszékkel. „Ha meggondoljuk, — mondja a püspök — hogy mennyi gyanusításnak, sőt rágalomnak volt kitéve egyházunk a válóperek miatt s most már benn is bizonyos ellenségeskedésnek nyitotta meg útját, kérdés, hogy vajjon a nyert egyháztagok száma és az anyagi haszon felér-e azzal a veszteséggel, mely tagadhatatlanul egyházunk reputációját — nem mondom jogosan, de mindenesetre érte és azzal a szakadással, mely központunkon emiatt szintén láthatóvá lett"

Ilyen előzmények után és hirlapi támadások közepette az E. K. T. megbízta Kőváry Mihályt a házassági jog törvényjavaslatának elkészítésével, mit kiegészített a házasság megkötésére vonatkozó résszel, kézirat gyanánt kinyomatta, véleményes javaslatra megküldötte a köröknek. Minthogy azonban nem mindenik kör adta meg véleményét, az 1888. évi főtanács levette napirendről s letárgyalására rendkivüli főtanács összehivását rendelte el. Az 1889 márc. 3—5. rendkivüli főtanácsot megnyitó beszédjében a püspök felhivja a figyelmet arra, hogy „a házassági jog megalkotásával nemcsak egyházunk, de bizonyos tekintetben a hazai jogászkörök várakozásának is meg kell felelnünk." A főtanácson olyan hosszú és szenvedélyes viták folytak, hogy több fontos tárgyat le kellett venni a napirendről. Különösen két pont adott a vitára alkalmat. Az ellenzék (Kőváry M., Molnár S., Nagy Lajos, Derzsi J.) azt követelte, hogy csak kolozsvári ügyvéd képviselhesse a válófeleket és hogy nemcsak a visszautasított, hanem kiigazításra visszaadott kereset felett is tartozzanak a papiszékek érdemleges ítéletet hozni. De végül győzött a jobb belátás. A püspök bezáró beszédjében szükségét érezte az intelemnek: „A kapott és osztogatott sebeket fedje el és gyógyítsa meg az igaz unitárius keresztényi atyafiságos szeretet. Mert ha a törvény szigorításával nehezebbé is lesz a válóperek kezelése, ebben semmi hátrány nem lesz." A törvény 3 részben 259 §-ból áll. I. rész a házasság megkötéséről, II. rész a házassági kötelék megszünéséről, III. rész a házassági kötelék érvénytelenítése és felbontása körüli eljárásról. A házasság megkötéséről szóló részben nincs új elv. Egészen új az anyakönyvezésre nézve az az intézkedés, hogy ha az egybekeltek különböző vallásúak, az esketö lelkész a házasságot a másik fél lelkészével is tudatja a keresztelési anyakönyvbe leendő feljegyzés végett. De eredménye csak úgy lesz, ha más egyházak is elrendelik. Ferencz József (Egy jelenvolt: Az 1889. évi rendkivüli főtanács. K. M., 1889. 118—121. l.) annyira fontosnak tartja, hogy helyénvalónak látná, ha az 1868. évi 53. t.-c. 11. §-át ezzel kibővít-

nék s így válnék országos törvénnyé. A felbontó okok között van az őrültség is, mi eddig nem szolgált a válásra jogcímül. Részletes és érdekes vita volt e kérdésben pro és contra. A házassági kötelék érvénytelenítése és felbontása körüli eljárás lényeges változáson ment keresztül. E változások közül legfontosabb *a harmadik bíróság szervezése*. Meg volt ez eddig is: a főtanács. De ennek tagjai száma nincs meghatározva, nem is ismerik sem a törvényt, sem a perrendtartást és nem csináltak egyebet, csak szavaztak. Megtörténhetett az is, hogy olyan ügyhöz szólott hozzá egy tanácsos, melyben az alsó bíróságoknál már döntőleg befolyt, vagy épen képviselője volt a felebbező félnek. Jövőben a főtanács a főgondnok elnöklete alatt 9 tagból (fele egyházi, fele világi) álló bizottságot választ egy évre harmadfokú bíróságnak. Az 1881. évi perrendtartás úgy módosíttatott, hogy az áttett pereknél is mindig megidéztetik az alperes s ez csak akkor mellőztetik, „midőn az egyik fél a házassági kötelékből kioldatván, a másik fél, aki esetleg tán később tért át az unitárius vallásra, a felbontó ítéletnek a már lejárt per iratai alapján leendő kimondásáért folyamodik egyházunk papi székeihez. Ezzel oly formát nyert perrendtartásunk, mely ellen többé nemcsak a szoros jog, de a méltányosság szempontjából sem lehet kifogást emelni". A perújítás egészen töröltetett, a felebbezés azonban kiszélesbíttetett. Az 1881. évi törvény szerint felebbezni csak akkor lehetett, ha az első és másodbíróság ítélete ellentétes volt. Olyan végzések ellen, melyekkel a főpapi szék az alpapi szék eljárását részben vagy egészben megsemmisítette, felebbezésnek nem volt helye. A felebbezési perek legnagyobb része ilyen volt. A főtanács az ilyeneket egyszerűen elutasította s ezzel a kérdést inkább megkerülte, mint megoldotta. A püspök ez ügy feletti elmélkedését azzal zárja, hogy az eredménnyel meg van elégedve. De bizonyos, hogy „semmi több bajt és kellemetlenséget püspöksége alatt nem okozott, mint ez az ügy". Megnyugtatja az, hogy küzdelme nem volt hiábavaló. S ha tán legjobb barátaival jött miatta néha összeütközésbe, vannak, akik irányelveit osztják s az elért sikert méltányolni tudják.

A polgári házassági törvény életbeléptetésekor a vonatkozó országos vallási törvények ezek voltak:[84] Erdélyben a bevett vallások jogegyenlőségét 1568 óta törvények biztosították. A vallások közötti teljes viszonosságot az 1791. évi törvény újból elismerte. Az 1848. évi erdélyi 9. t.-c. szerint a törvényesen bevett minden vallásfelekezetek nemzetkülönbség nélkül teljes és tökéletes jogegyenlőséggel bírnak, mind vallásgyakorlási mód, mind vegyes házassági viszonyok,

[84] Fekete Gábor: A vegyes házasságok és X. Pius pápa dekrétuma. K. M., 1908. 18—196. l.

mind politikai igények tekintetében. A térítési izgatások és vallásbeli versengést előidéző tények mint büntettek fenyítendők. A vegyes házasságból született gyermekek vallása tekintetében az az elv állott fenn, hogy azok nemük szerint követik szülőik vallását. S az 1791. évi 57. t.-c. szerint ettől eltérően megállapodni a szülőknek sem lehetett.

Magyarországon a helyzet ez volt: Az 1790/91. évi 26. t.-c. 15. §-a szerint vegyes házasságok csak kath. lelkész előtt köthetők. Ha az apa katholikus, akkor az összes gyermekek, ha az anya katholikus, akkor a leányok katholikusok. Az 1844. évi 3. t.-c. szerint a protestáns lelkész által kötött vegyes házasságok törvényesek. Az 1848. évi 7. t.-c. kimondta az uniót és Magyarország elfogadta Erdély mindama külön törvényeit, melyek a szabadságnak és jogegyenlőségnek kedvezők. A 20. t.-c. 1. §-a az unitárius vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánította s a 2. §. e hazában bevett minden felekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőséget és viszonosságot állapított meg. Az alkotmány helyreállítása után az unió újból törvénybe iktattatott s a bevett vallások jogegyenlősége megerősíttetett. Az 1868. évi 53. t.-c. kimondja, hogy vegyes házasságok bármely fél lelkésze előtt érvényesen köthetők s a gyermekek nemük szerint követik szülőik vallását. Az áttértnek minden cselekvénye azon egyház tanai szerint ítélendő meg, melybe áttért s az elhagyott egyház elvei rá nézve nem kötelezők. A polgári házasságról szóló törvényjavaslatot 1893 dec. 2-án terjesztették az országgyűlés elé. Az 1894. évi 31. t.-c. címe alatt 1895 okt. 1-én lépett életbe. Eszerint a házasság szerződés, melyet polgári tisztviselő előtt kell megkötni s oly kötés, mely nem polgári tisztviselő előtt történt, nem tekintetik házasságnak. A törvény tehát a házassági jogot a felekezetek erre vonatkozó felfogására való tekintet nélkül kötelezőleg szabályozta, de a felek vallási kötelességeit nem érintette. A felek bármelyik fél lelkészéhez folyamodhatnak az egyházak szertartása szerinti közreműködésért, sőt mindkét féléhez is. A gyermekek vallására nézve az eddigi törvényes intézkedésekkel szemben azt az engedményt tette, hogy a házasulandók közokiratban megegyezhetnek a házasság megkötése előtt, hogy a gyermekek vagy az apa, vagy az anya vallását kövessék. Ilyen megegyezés hiányában nemük szerint követik szülőik vallását. A születések, házasságok és halálesetek állami közhitelű nyilvántartására csak az állami anyakönyvek szolgálnak.

Az összes protestáns felekezetek örömmel üdvözölték, csak a r. kath. egyház nem fogadta kedvezően. A törvény a papi áldást a házasság megkötése után nem rendeli. Ez a pont adott némi aggodalomra okot, hogy vajjon a hívők igénybeveszik-e s a hitbuzgóság és vallásosság nem fog-e csökkenni. A törvény alapelvei az 1889-ben megalkotott házassági jogunk

elveivel nagy részben egyeznek. De van egy pontja, mely nem haladást, hanem a protestáns alapelvekkel szemben visszaesést jelent. S ez az, hogy a házasság fel nem bontható, csak az egyik házasfél vétkessége alapján. A felbontó okok közül hiányzik az engesztelhetetlen gyűlölet, a magtalanság eszközlése és az őrültség. Sőt a házasságtörés is csak burkoltan van benne. Schlauch nagyváradi püspök memorandumot nyujtott be a javaslat ellen, melyben az erdélyi protestánsok s különösen az unitáriusok ellen kifakad, mint akik részben okozói voltunk a törvényjavaslatnak: „Divatbajött törvénytelen eljárás és az unitáriusok minden józan jogi felfogást megszégyenítő házasságbontó könnyűsége". Mire a K. M. megjegyzi, hogy a mi 1889. évi törvényünket a jogi szaklapok örömmel üdvözölték, melynek alapelvei a magyar jogtudománynak és törvényhozásnak nem szégyenére, hanem díszére váltak. A püspök 1893. évi jelentésében az egyházpolitikai kérdésekről (állami anyakönyvvezetés, izraelita vallás recepciója és a vallás szabad gyakorlata) megemlékezvén azt mondja, hogy az egyházak helyzetét lényegesen módosítani fogják. Előnyünkre fog válni a polgári házasság annyiban, hogy csak a maguk hivatásának megfelelő térre lesznek szorítva, ami nagyobb buzgalmat, mélyebb hitéletet, a papság részéről fokozottabb apostoli szellemet fog igényelni. De másfelől a papságnak amúgy is csekély jövedelme apadni fog, amit részben a buzgóságnak és áldozatkészségnek kell kipótolni. Az 1894. évi főtanácsot megnyitó beszédjében rámutat arra, hogy e kérdések már két év óta izgalomban tartják hazánkat. S épen azok az elvek szenvedtek vereséget, melyek leginkább magukon viselik a szabadelvűség bélyegét. A házasság polgári megkötéséhez a szabadelvűségnek édeskevés köze van. De hogy a lelkiismeret a hit és vallásos meggyőződésben minden kényszer és erőszak alól fölszabadíttassék, az a szabadelvűségnek olyan követelménye, „melynek megtagadása az ember természetes jogának megtagadásával egyenlő". A vitákban felemelők voltak ránk nézve azok a nyilatkozatok, melyeket ennek érdekében tettek. „Nekem úgy tetszik, hogy most még bátrabban hivatkozhatunk vallásunk érdekében kiállott annyi küzdelmünkre s némi önérzettel mondhatjuk el, hogy ime, a mi kigúnyolt, üldözött s eretnekeknek bélyegzett hitelődeink már 300 évvel ezelőtt azt az álláspontot foglalták el s le napjainkig mi is arra az álláspontra helyezkedtünk a lelkiismeret szabadsága kérdésében, amelyért ma tapsot és koszorút nyernek a nemes harcosok. Csak igaz marad a nagy német költő mondása, hogy a világtörténelem a világ itélőbírája." A törvény hatása tekintetében az az aggodalma, hogy lazulni fog a hívek és lelkész közötti viszony és talán csekélyebb jelentőségűvé válik a lelkészi hivatás az állam és nép előtt. A gyermekek vallását szabályozó törvény ismét a

reversálisok korszakát nyithatja meg, mert megengedi, hogy a jegyesek egyezkedjenek. Csak abban van valami megnyugtató, hogy az egyezkedés nem kötelező. A lelkészi jövedelem apadására nézve az a reménye, hogy a kormány emelni fogja az államsegélyt, nem kárpótlásul a jövedelemcsökkenésért, hanem az 1848. 20. t.-c. szellemében, mely kilátásba helyezte a lelkészek állami javadalmazását.

Az unitárius közvélemény örvendett a szabadelvűség győzelmének, habár látta a nagy anyagi veszteséget. És különösen üdvözölte azt az intézkedését, mellyel a lelkiismeret szabadságát korlátlanul elismerte, hogy bárki lehet felekezeten kívülálló is. Nem tartott attól, hogy unitáriusok fogják szaporítani ezek számát, mert az unitárizmus kebelében a legkülönbözőbb nézetek megférhetnek. Az 1896. évi főtanácsra megnyugvással jelenti, hogy az egyházpolitikai törvények életbeléptetése legkisebb zavart, vagy hiányt sem okozott. A javadalom megrövidül ugyan, de a nép egyházi szelleme idővel erősödvén, nem fog díjtalan szolgálatot kívánni papjától.

Már-már lecsendesedtek a törvény által keltett hullámok, midőn X. Pius pápa kiadta a *Ne temere* kezdetű dekrétumát, mely az országos törvénytől következőkben tér el:

1. Az eljegyzést csak akkor ismeri el érvényesnek, ha a lelkész vagy két tanu előtt írásbeli szerződéssel köttetett. A törvény ezt nem kivánja s az eljegyzésre is a szerződés általános szabályait alkalmazza.

2. Érvényesnek csak a kath. plebános előtt kötött házasságot ismeri el.

3. Vegyes házasságoknál is a polgárilag megkötött házasságot érvénytelennek jelenti ki s érvényesnek csak olyan esetben ismeri el, ha reversális és diszpenzáció mellett kath. pap működött közre.

4. A kath. egyház elveit kötelezővé teszi olyan egyénekre is, kik a kath. vallásból már más vallásra tértek.

Ezek a rendelkezések, ha érvénybe lépnének, sértenék a többi bevett vallásfelekezetek egyenjogúságát s ellentétben állanának az országos törvényekkel. Az egyes hitfelekezetek nem tehetnek olyan rendelkezéseket, melyek a többi bevett vallások egyenjogúságát érintik.

A püspök az 1908. évi főtanácsot megnyitó beszédében (K. M. 1908. 321. l.) foglalkozik e dekrétummal, amely nagyon mélyen belevág egyházunk s általában a protestáns egyházak lelki életébe s országos törvény által biztosított jogviszonyaiba. Hiába próbáljuk szépíteni a szót, — mondja, — mert ez a dekrétum ágyasságnak tartja az olyan házasságot és törvénytelennek az abból született gyermekeket, amely nem r. kath. plebánus előtt köttetett. Még hallani is megbotránkoztató és felháborító ez! Azt mondják, hogy a dekrétumnak nincs semmi-

féle jogi hatálya az országos törvény szerint megkötött házasságra. Törvényes az, bármit tartson is arról a pápa. Úgy érvelnek mellette, hogy az tisztán a r. kath. egyház belügye, amely reánk, más vallásúakra, nem tartozik. Hiszen ha úgy lenne! De vannak s lesznek ezután is vegyes házasságok r. katholikusokkal is. Ha tehát a pápa az ilyen házasságot ágyasságnak s a gyermekeket törvényteleneknek jelenti ki, ha a házasság nem kath. pap előtt köttetett, ezzel a más vallású férj, vagy nő házasságkötése s gyermekeik törvényessége felett is ítélkezik. Lehet e joga a pápának a törvényesen megállapított jogrendhez még egy feltételt kötni s kiterjeszthető-e azt egy más egyház híveire? Nem sérelem-e, ha egy plebánus azt mondja róluk, hogy házasságuk nem tisztességes házasság s gyermekeik nem törvényesek? Meg van győződve, hogy nincs az a törvényszék, mely ha jogorvoslatot keresnek, elégtételt ne szolgáltatna nekik. A dekrétumot a hitre tartozó dolognak tekinteni „a legnagyobb tévedés". Nincs más célja, mint a házasulandókat a plebánusok karjaiba kergetni s ezzel a reversálisokat biztosítani. Be nem vallott, de szemmel látható intenciója és sértő éle ez. Eddig csak megoszloztunk valahogy a vegyes házasságokon, de a reversálisokat törvényesítő szerencsétlen törvény óta, ami szintén a katholikusoknak kívánságára hozatott, jóval többet vesztettünk, mint amennyit esetleg egy-egy reversálissal nyertünk. S ha e dekrétumnak érvényt szereznek, akkor az a kis felekezetközi béke és egyetértés is, amit most élvezünk, még nagyobb próbának lesz kitéve, sok ezer házastársnak lelki nyugalma feldúlva, zilált hazai viszonyaink még zilálttabbá téve s az egyház és papság ellen szövetkezőknek és támadóknak egy újabb s erős fegyver kezükbe adva.

Ez indította az E. K. Tanácsot, hogy a főtanács elé javaslatot terjesszen: fejezze ki megütközését és felháborodását a mélyen sértő pápai irat felett s kérje a kormányt, hogy minden erejével és tekintélyével igyekezzék megakadályozni érvényesítését. Az esperesek és papok utasíttassanak, hogy ismertessék meg híveikkel a dekrétumot, az országos házassági törvényt, hogy ne rettentse meg őket az, hogy házasságuk, ha a polgári anyakönyvvezető előtt történt, nem törvényes, reversálist ne adjanak, sőt jegyeseikkel előre egyezzenek meg, hogy csakis saját lelkészük szolgálatát veszik igénybe. A főtanács az előterjesztést elfogadta s felírt a képviselőházhoz,[85] utasítsa a kormányt, hogyha a hazafias r. kath. papság közbelépése eredményre nem vezetne, a jus placeti regii igénybevételével is a sérelmes pápai dekrétum kihirdetése és alkalmazása megakadályoztassék. Antal Gábor ref. püspök a főrendiházban a Ne temere-ről azt mondotta, hogy az ország egész tekintélyét mélyen

[85] A felíratot l. K. M. 1908. 337—341. l.

sértő. Elképzelni is felháborító, — úgymond — hogy egy törvényes házasságban élő nőnek gyontatója azt mondhassa, hogy konkubinátusban él s a gyermeknek, hogy törvénytelen ágyból származott. Valóságos meggyalázás éri e réven a házasfeleket. S mi következik abból, ha az állam és az egyház álláspontja így összezavarodik? A katholikus püspöki kar, az általános felzúdulás láttára, a pápát a dekretum visszavonására kérte. Erre a szentszék azokat a vegyes házasságokat, melyek a Ne temere kibocsátása óta e címen egyházilag érvénytelenül kötöttek, érvényeseknek nyilvánította. A püspöki kar aztán szabályzatot készített, amely szerint házasságkötés bármely formában lehetséges, ha vegyes párok csak az állami anyakönyvvezető előtt kötötték meg. Ez azt jelenti, hogy vegyes párok maradjanak csupán az állami kötés mellett, semhogy protestáns lelkésszel áldassák meg házasságukat. A püspöki utasítás pedig felhívja a papokat, hogy amennyire csak lehet, híveiket a vegyes házasságoktól tartsák vissza s minden módon azon legyenek, hogy mindkétnemű gyermekek a katholikus vallásban neveltessenek. Azokat pedig, akik gyermekeiket nem neveltetik a katholikus vallásban, bűnbocsánatban nem részesítik. A püspök az 1909. évi főtanácsot megnyitó beszédében, mint egy fejünk felől tovatünt sötét felhőről emlékszik meg a dekretumról, „amely pusztító villámokat rejtett magában, de szerencsére elvonult anélkül, hogy viharban tört volna ki." Tisztelettel adózik a főpapságnak, melynek nagy segítségére volt az az általános felháborodás, mely a dekrétum iránt országszerte nyilvánult. De nincs vége a veszedelemnek, mert az engedmény nem visszavonás, csak a dolog megkerülése. Már az engedmény is sérelmes, hiszen egy országos törvényhez nem kell engedmény. De még megdöbbentőbb a papság számára kiadott utasítás: Semmi fáradságot nem sajnálva arra törekedjetek, hogy eszélyességtekkel és leleményességtekkel az ily ellévedt juhokat jobb meggyőződésre vezessétek. Ha az ilyen katholikusok bűneiket meg nem bánnák, „kétségtelenül méltatlanná teszik magukat a feloldozásra" És azt mondja: „Hát az egy kicsit talán mégis sok! Hiszen ez az instrukció még több veszélyt rejt magában, mint amennyit a Ne temere rejtett. Hát a r. kath egyház a reversálissal sem éri be? S akik reversálist nem adnak, még bűnbocsánatban sem részesíti, ha gyermekeiket az országos törvény kijátszásával is a kath. vallásban nem neveltetik?"

Még a *Borromeus-enciklikáról* kell megemlékeznünk, mely az egész protestáns világot megbotránkoztatta. Erről a püspök az 1910. évi főtanácsot megnyitó beszédében (K. M. 1910. 340—342. l.) ezeket mondta: A pápa ebben az enciklikában a reformációt nemcsak tévelygésnek nevezi, hanem a hit és erkölcs perversitásának s a reformátorokat gőgös és lázadó,

alantjáró érzelmű embereknek, akiknek hasuk volt az istenük. Ahonnan a béke és szeretet szavát várná az ember, onnan ilyen felháborító itéletet hallani, ez több annál, hogy a legnagyobb türelem mellett is minden szó nélkül hagyhassuk s legalább vissza ne utasítsuk. Mert ebben egy szemernyi igazság sincs. Hiszen épen a katholikus egyház romlottsága és visszaélései s papjai egy részének erkölcstelensége hozta létre a reformációt. S ma is a protestáns államokban tisztultabbak az erkölcsök s magasabban áll a míveltség. A legnagyobb rosszhiszeműség diktálta e szavakat, melyek többet árthatnak a katholikusoknak, mint a protestánsoknak s ilyen enciklikákkal csak eleven szenet gyüjt a maga feje felett. De alkalmas a felekezetközi béke megzavarására s azért ajánlja a főtanácsnak, hogy sajnálatát s egyben megbotránkozását fejezze ki, a reformációra és reformátorokra szórt vádakat utasítsa vissza. De ne keressünk más jogorvoslatot, mint amit a történelem nyujt s a protestántizmusnak az elfogulatlan közvélemény megad. Majláth püspök 1910. november 17-én a r. kath. státus gyülésen foglalkozott az enciklikával s azt a nézetét fejezte ki, hogy az a felháborodás, melyet az enciklika történelmi vonatkozásai a protestánsoknál keltettek, onnan ered, hogy a levelet nem olvasták el figyelmesen s akik olvasták, annak célzatát félreértették. Ezért hiteles magyar szövegét megküldte a protestánsoknak. A gyulafehérvári *Közmívelődés* több számában védelmébe vette az enciklikát s megállapította, hogy az a fordítás, melyet a pápaság ellenségei a megjelenés után azonnal közzétettek, részint hamis, részint ferdített volt. „300 év előtti időket és személyeket tárgyal s ha gőgös és lázadó emberekről beszél, akik az egyház tanait, alkotmányát és fegyelmét felforgatni törekedtek s ezzel az új idők forradalmi áramlatát mintegy előkészítették, azon korbeli katholikusokat ítéli el"

12. FEJEZET.

Új egyházközségek alakulása.

a) *Erdélyben.*

Ferencz József idejében sok új egyházközség alakult s főként városokban. E tekintetben a sort *Székelyudvarhely* nyitja meg 1872-ben, ahol főleg Daniel Gábor udvarhelymegyei főispán buzgólkodása folytán megalakult a leányeklézsia. Az 1871. évi főtanácson a miklósvárköri közgyűlés előterjeszti, hogy Moldovába, Romániába, Brassóba, Sepsiszentgyörgyre, Udvarhelyre szüntelen hitrokonaink telepednek le, Fintaházán

egy kis eklézsia alakult. Romániába egy vándorpapság lenne szükséges, a többi helyekre pedig egy-egy papra, de csak úgy, ha a papok a közpénztárból fizettetnének, hogy a híveket ne terhelje egyéb, csak a stolare. Az E. K. T. örömmel vette ez ügyről való gondoskodást. Romániába vándorpapság felállítását nem tartja célszerűnek, mert „az ottani misszió ügye az összes erdélyi és magyarországi protestánsok tetemes áldozatainak megfelelő sikert nem mutat fel". A többi helyeken gondoskodni szükséges. *Fintaháza* filiául Széplakhoz csatoltatott. Brassó, Sepsiszentgyörgy, Udvarhely szintén valamely anyaeklézsiához volnának csatolandók Az 1872. évi főtanácson megalakult a székelyudvarhelyi leányeklézsia, melyhez tartoznak a közel levő községek unitárius hívei is. (26, 39. jk. sz.).

Az első nyilvános istentisztelet okt. 6-án volt a megyeházán. Egyideig azután egy özvegyasszony házánál tartották, majd a gondnoknál, míg egy házat sikerült venniök. Lassanként mind többen telepedtek le a városban s az egyházi élet elevenedni kezdett. Mikor a kongrua-törvény életbelépett, felvették az anyaegyházközségek közé és önálló lelkész beállítására igyekeztek. Dániel főgondnok az 1891. évi torockói zsinat megnyitójában lelkes szavakat intézett az ügy érdekében a hívekhez, rámutatva arra, hogy mit tettek eddig s hogy a hívekkel és esperessel tanácskozva templom építését határozták el. Aztán folyamodtak az E. K. T-hoz, az esperesek utján adományokért a körökhöz. A közigazgatási jelentés szerint az E. K T. a főgondnok előterjesztését előlegesen is rokonszenvesen fogadta s a püspököt felkérte, hogy a kivitel módozatait a főgondnokkal beszéljék meg. Az eklézsia folyamodványában előadta, hogy temp'omhelyül korábban ve't telkét eladja s 8000 frton vesz egy alkalmas telket. A templomra tervet és költségvetést készíttetett. A templom 5389 frtba kerülne, telekkel együtt 15.000 frtba, van 3500 frtjuk. Az E. K. T. a tervet megvizsgálás végett szakértőnek adta ki. A zsinatról szóló értesítés szerint (K. M. 1891. 244.) a templomépítés eszméje felemelő hatást gyakorolt s mély érdeklődést keltett. Az 1892. évi püspöki jelentés szerint a főgondnokkal együtt felhívást bocsátott ki s az adakozások folyamatban vannak. Az 1894. főtanácsi jelentés szerint a gyűjtés eredménye 3547 frt 40 kr. „Ideje lenne, — mondja a püspök — hogy az annyira fontos két helyen (ez és Sepsiszentgyörgy), ahová a vidékről is folyton mind többen telepednek be híveink közül, valahogy immár templomot építhetnénk". Az 1907. évi főtanács alatt Daniel főgondnok egy értekezletet tartott, melyen elhatározták egy szép templom építését. A terv készítésével Pákeyt bízták meg. Az 1903. évi főtanács a kör előterjesztésére önállósítja. Eddig t. i. a pap Kénosról, 12 km. távolságról járt be a különböző iskolákba 70—80 tanuló tanítására. Ez a társasviszony 1904 április 1-én megszűnik. Várit választották

meg papjukul, 1905 jún. 15-én vitték be s júl. 2-án iktatta be maga a püspök. Ez időben templomépítésre volt már bizonyos összeg, de a még szükséges 10—15.000 koronát a főhatóságtól kérték.

Az 1874. évi főtanácson (K. M. 1874. 343.) a küküllői kör közgyülése javasolta, hogy állíttassék fel egy *vándorpapság*, hogy eklézsiáinkon kívül az országban szétszórtan lakó híveink legalább koronként vallásos oktatásban részesülhessenek s családjaikban a papi teendőket egyes alkalmakkor elvégezhessék. A főtanács az E. K. T.-ot terv készítésre hívta fel, melynek javaslata az volt, (1875. 33. jk. sz.) hogy bármily szükségesnek látja, még sem tartja felállíthatónak, minthogy arra a legkisebb alapunk sincs. Öt év telt el, míg a szórványok lelki gondozásáról az 1879. évi keresztúri zsinaton (K. M. 1879. 316.) megint szó esett. A közigazgatási és tanügyi jelentésben olvassuk: Tudomására jövén E. K. T.-nak, hogy *vasútaknál híveink vannak alkalmazásban, kik magok s családjuk semmi vallásos oktatásban nem részesülnek*, az előforduló vallásos gyakorlatokban pedig *más felekezetű s nemzetiségű papoktól*, az E. K. T. megkezdette esperesek útján az ily szétszórtan élő hitfeleink számáról s tartózkodási helyéről jegyzéket készíteni, hogy vallásos oktatásban részesüljenek. S hozzáteszi még, hogy a küküllői kör által kifejezett ezen nézet, hogy vándorpapságot szervezzünk, egyre indokoltabbá válik, de alap hiányában még lehetetlen. De a püspök a következő főtanácson előterjesztett jelentésében már azt mondja, hogy leányegyházközségek alakultak *Radnóton* és *Csapón* Dicsőszentmártonhoz csatlakozva. Óhajtaná, hogy Sepsiszentgyörgyön és Brassóban is alakuljanak, hol kellő számban vannak híveink. 1881. évi jelentésében a lélekszám kimutatásában jelentkező pontatlanság okát abban látja, hogy eklézsiáinkból évenként többen telepednek le oly helyekre, hol még közelben sincsenek egyházközségeink. „E tekintetben előbb-utóbb mindenesetre gondolnunk kell valamit. hogy eklézsiáinkon kívül szétszórtan élő híveinket is szorosabb kapcsolatban tartsuk magunkhoz" Igy állott e kérdés hivatalos kezelése, mikor Sz.[86] a nyilvánosság előtt szóvá teszi. Az 1880. évi népszámlálás szerint az unitáriusok száma 55791. *Ebből 2000-re megy azok száma, akik nincsenek egyházzá alakulva. „Ma alig van elszórtan élő híveinknek valami érintkezési pontjuk az egyházzal"* s azoknak sincs, akik nagyobb számban laknak egy helyen. Brassóban 405, Fogarasban 102, Sepsiszentgyörgyön 152 az unitáriusok száma. Híveink a szervezkedésben nem fejtenek ki kellő erélyt". Ezek még unitáriusok, de gyermekeik vajjon azok lesznek-e? A szervezkedés az egész egyház jövőjére kiható fontosságú

[86] Unitárius egyház és szervezkedés. K. M. 1885. 51.

kérdés. A munkát meg kell kezdeni s istentiszteleteket tartani magánházakban, vagy a protestáns testvérek templomaiban. Hiszen Udvarhely és Segesvár már megadták a jó példát. Ugyanezt tehetnék Dés, Bánffyhunyad, Nagyszeben. „Minél hamarább vándorpapságot kell felállítani részükre" s az egyház támogassa a kezdő egyházakat.

Ezután megindult a leányegyházközségek szervezkedése és alakulása, amelyek idők folytán legnagyobbrészt anyaeklézsiákká fejlődtek. Raffaj Domokos keresztúrköri esperes (K. M. 1884. 188—189.) leírja, hogy az 1882. évi népszámlálás *Segesvárt* 104 unitáriust talált. Az E. K. T. felhívta, hogy a gyermekeket vallásoktatásban részesítse s koronként tartson istentiszteletet. Erre megkezdte 12 gyermek tanítását. 1884 ápr. 15-én, húsvét harmadnapján, értekezletet tartottak s leányegyházközséggé alakultak, mely „Újszékelhez" csatlakozott. Kérésükre a a lutheránusok egyik templomukat átengedték istentisztelet tartására. Június 15-én volt az első a vártemplomban, hol a különböző felekezetek papjai is jelen voltak papi ornátusban. Az 1885. évi jelentés megállapítja a megalakulást. De egy negyedszázad volt szükséges, míg 1910 márc. 20-án rendes lelkész beállítható volt, miután az 1909. évi főtanács (86. jkv. p.) anyaegyházközséggé nyilvánította. 1912-ben előkelő helyen egy szép házastelket vett.

Ugyanez évben (1884.) kezdett tárgyalást az E. K. T. *Brassó* leányegyházközséggé alakulása érdekében. Az 1896. évi főtanácson tárgyalják, hogy Brassó mint leányegyházközség Kököshöz vagy Sepsiszentkirályhoz csatoltassék-e?

A püspök 1888. évi háromszéki látogatása alkalmával Kilyénből ide is ellátogatott s javasolta a segédlelkészség felállítását. Az 1903. évi főtanács (64. jk. sz.) szerint Brassóban és vidékén az unitáriusok száma közel 1200, magában Brassóban 780. A szórványokat, sőt Romániában s Bukarestben és vidékén élő unitáriusokat legjobban a Brassó székhellyel létesítendő lelkész gondozhatná s ezért E. K. T. ajánlja, hogy megfelelő számítások után a brassói leányegyházközség anyaeklézsiává változtassék át. 1904. évi főtanácson a keresztúri kör javasolja, hogy Brassó (Déva és Debrecen) vidékén körlelkészség létesíttessék. A főtanács kiadja az E. K. T.-nak figyelembevétel végett. Az 1909. évi főtanács anyaegyházközségnek nyilvánítja s a püspök a lelkészt 1910 márc. 20-án iktatta be a ref. templomban, hol az összes hivatalok és egyházak képviselve voltak. Nemcsak az egyházközség, hanem a város és más felekezetek részéről is a legmelegebb fogadtatásban részesült s minden oldalról örömüket fejezték ki aziránt, hogy önálló lelkészi állomást szerveztünk Hitbuzgóságban nincs hiány az újonnan szervezett egyházközségekben, — jegyzi meg a püspök, — de fenntartásuk, fejlődésük és megszilárdításuk, tekintettel

a csekély létszámra s anyagi gyengeségükre, jelentékeny áldozatot kíván az egyháztól. És figyelmezteti az eklézsiákat, hogy kívánságaikat korlátozzák, mert templomot építeni mindenütt egyszerre nem lehet. Róma sem egyszerre épült Brassó unitárius temploma sok küzködés és vajúdás után most épült fel, mikor e sorokat papirra rójjuk. 1914-ben az eklézsiát Veress György lelkész hűtlensége és megbotránkoztató eljárása miatt, amiért felfüggesztetett, sőt az unitárius lelkészek sorából töröltetett, több mint 18000 K károsodás érte. 1915 óta Kovács Lajos a lelkész, akinek buzgó gyűjtő és agitációs munkája lehetővé tette a modern külsejü templom felépítését, melyet 1936 május 17-én szép ünnepségek keretében avattak fel.

1885-ben *Nagyszeben* 40—50 lélekre menő unitáriusának lelki gondozására Nagy Zsigmond ottani ref. lelkészt kérte meg. 1910-ben (Főt. jkv. 92. jkv. p.) leányeklézsiává alakult s Fogarashoz csatlakozott.

1886 okt. 17-én *Déván* alakult meg a leányegyházközség. Déva ez alkalommal nem börtönét nyitotta meg az unitáriusok előtt, hanem vendégszerető házát, szivét és templomát (K. M. 1886. 311—315.) Kénosi Sándor József lakásán. A megalakulás története 1879-re vihető vissza, mikor a keresztúri zsinat után ott istentiszteletet tartottak. A leányegyházközség Kolozsvárhoz csatoltatott. A megalakuláskor a ref. templomban tartott istentiszteleten 16 férfi és 10 nő vett úrvacsorát, utóbbiak közül több nem unitárius. Gróf Kuun Géza adott ebédet.

Ugyanez évben Nyárádszentlászlótól elvált s anyaegyházközséggé lett *Nyárádgálfalva*. 1887-ben *Kovászna—Vajnafalva* 53 lélekkel leányeklézsiává alakult s Laborfalvához csatlakozott, 1880-ban telket vásárolt, egy toronyszerű haranglábat épített s harangot állítottak be (K. M. 1888. 223.). 1887-ben (Főt. jkv. 60. sz.). *Gödemesterháza* filiává alakult s Kaálhoz csatoltatott. 1888 jul. 18-án a püspök háromszéki vizsgálata alkalmával meglátogatta a *sepsiszentgyörgyi* híveket, kiknek száma 100-on felül volt, leányeklézsiává alakultak, presbiterium választatott s a fiókegyházközség Kilyénhez csatoltatott. Nehány nappal később, aug. 5-én istentisztelet tartatott, mikor Boros és Deák Miklós szolgáltak. Az 1900. évi népszámlálás alkalmával az unitáriusok száma 288 volt. 1889-ben megalakult Csókfalvához való csatlakozással *Erdőszentgyörgy* 37 lélekkel. (K. M. 1889. 317.)

A *marosvásárhelyi* egyházközség az 1877. évi főtanácson előadta, hogy a század első tizedeiben nem rendelkezvén annyi pénzzel, hogy rendes papot tartson, 1839-ben megegyeztek, hogy a marosszentkirályi pap tegyen szolgálatot meghatározott évi díjért. Annak hívei folytonosan szaporodtak, ezé fogyott. Szeretnének egyesülni s a közös papot Marosvásárhelyre betelepíteni. A Főtanács visszaadta a kérést az E. K.

T.-nak, hogy Marosszentkirályt is hallgassa ki s ha az egyesítés lehetséges, hajtsa végre. A következő évi főtanács az egyesítést elvileg kimondotta s a végrehajtást az E. K. T.-ra bízta. A két eklézsia mint társegyházközség élt 1895-ig. A lelkész Marosszentkirályon lakott. Ekkor azonban nov. 17-én Marosvásárhely anyaegyházközséggé alakult s Kelemen Albert lelkészt ünnepélyesen beiktatták. Az ünnepélyen résztvett a püspök is. Az 1896. évi főtanácson tett jelentésében mondja, hogy az ünnepély nem maradhat jó következmények nélkül. Termékenyítő hatása már ottléte alatt nyilvánulni kezdett egy tágasabb templom építésére tett adományokban. És e reflekziókat fűzi hozzá: „Valóban megfoghatatlannak tetszik előttem, hogy éppen a Székelyföldön, amely vallásunknak melegágya, egyházunk megalapítása óta annak legerősebb bástyája, Marosvásárhelyt, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, nincsenek templomaink és lelkészi állomásaink. Marosvásárhelyi híveink kicsiny imaházukkal s most már betelepített lelkészükkel talán megértik kötelességüket s példájuk említett székely városainkban lakó híveinket is magával ragadja, fellelkesíti, hogy ők is nagyobb buzgalommal lássanak a mi unitárius Sionunk építéséhez". 1913-ban, tekintettel a marosszentkirályi eklézsia elnéptelenedésére (lélekszám 14) s a marosvásárhelyi szép reményekre jogosító élénk egyházi életére, a két társegyházközséget *marosvásárhelyi anyaeklézsia* néven egyesítette a főtanács

Az 1889. évi főtanácson (61. jk. p.) a háromszéki kör 4 leányeklézsia számára Sepsiszentgyörgy székhellyel *körlelkészség* felállítását kérte. Az E. K. T. a felterjesztés megokolásából megbotránkozással látja, hogy egyik teendője lenne a hívek *gyóntatása*. Nem lévén rá költség, nem fogadtatott el. Két év mulva, az 1891. évi főtanácson (65. jk. p.), megint ott van a javaslat, hogy a filiák adminisztrálására Kilyén székhellyel vándorpapság állíttassék. A főtanács a püspök javaslatára Bodokot visszacsatolja Kálnokhoz, Kovásznát Laborfalva kötelékében hagyja s *Sepsiszentgyörgyöt* és *Kilyént* utóbbi székhellyel társeklézsiák gyanánt egyesíti.

1898-ban (főt. 65. jk. p.) *Baróton* alakult leányegyházközség, amely Felsőrákoshoz csatoltatott. Ugyanakkor (főt. 66. jk p.) *Havadtőn*, ahol már 1893 óta tartattak istentiszteletek, mely Csókfalvához csatoltatott.

De ezek a szervezések nem a céltudatos, tervszerű, egyházmentő munka folyománya, hanem a véletlenül és esetlegesen előkerülő kérelmek és kivánságok lehetőség szerinti elintézése volt. Ferencz József különösen a Királyhágóntúl alakuló egyházközségek születési vajúdásai közben a támadásokkal szemben nem győzi eléggé hangosan kikiáltani és elég gyakran ismételni, hogy mi nem érzünk magunkban missziós hiva-

tást, hogy nekünk épen elég gondunk és bajunk van, hogysem mi lélekhalászással foglalkozhatnánk. Nyugodtan és teljes joggal mondhatta, hiszen saját híveinket sem tudjuk a mindig éber pásztor gondjával pásztorolni. Csupán a millenium lelkes hangulatának tervezgetései közben jut eszébe: alapot létesíteni egyházközségeinken kivül szétszórtan élő híveink lelki gondozására, hogy *ne veszítsünk el annyi lelket a jövőben, mint amennyit a multban veszítettünk.* Ennek egyik módja volna *körlelkészi állomások* szervezése.

Tehát majdnem negyedszázad szükséges, míg ez a vidékről fel-felbukkanó gondolat hivatalos kormányprogramm alkotó része lesz.

1900 márc. 3-án *Meggyes* és vidéke Szőkefalvához, *Vámosudvarhely* május 8-án Küküllőszéplakhoz csatlakozva alakultak leányegyházközséggé (főt. jkv. 165. l.), 1901 szept 1-én Abrudbányához csatlakozva *Petrozsény* s a környéki unitáriusok. *Fogaras* Hévízhez csatlakozik, *Kőhalom* Datkhoz (1902. évi főt. jkve). Fogaras 1908-ban kéri az anyásítást, miről az E. K. T. szerint szó sem lehet ez idő szerint, mert a lelkésznek sem lakása, sem fizetése nincs, temlomépítésre is csak 3000 K.-juk s arra utasítja a főtanács az E. K. T.-ot, hogy kisérelje meg az anyaeklézsia alakítását a földmívelési és közoktatásügyi miniszter támogatásával. Ugyanakkor meghatározza a *petrozsényi körlelkészi állomás* szervezését, melyben a hívek száma 1140, melyet az 1910. évi főtanács tudomásul vesz. Ugyane főtanács anyaeklézsiának nyilvánítja Fogarast. Az 1903. évi főtanács a martonosi *Láz-telepen* lakó unitárius családokat (14) saját folyamodásukra a kismedeséri leányeklézsiához s illetőleg Gagyhoz csatolja. De a következő évi főtanács (32. jkv. p.) saját kérésükre visszacsatolja őket Martonoshoz, mert még a látszatát is kerülni akarják annak, hogy az új templom építési terheiből ne akarnák kivenni részüket.

Az 1906. évi főtanács (41. jk. p.) az udvarhelyi kör előterjesztésére a *székelydályai* leányegyházközséget Homoródjánosfalvától a közelebb eső Homoródszentpéterhez csatolja. 1912-ben a *nagyernyei* leányeklézsia templomot építtet, melyet Vári Albert szentelt fel. Ugyanekkor építtetett templomot az alsóbencédi leányeklézsia is. Az 1916. évi főtanács *Székelyzsombort* leányegyházközséggé szervezte s Homoródujfaluhoz kapcsolta. Híveinek száma több mint 100.

Körlelkészi állomások szervezése azután került megint szóba, mikor az államsegély összege lehetővé tette, hogy ezt a fontos ügyet jobban felkarolják. A Duna-Tiszamenti egyházkör 1904-ben javasolja (98. jkv. p.), hogy Füzesgyarmat székhellyel *körlelkészség* szerveztessék. A főtanács megbízta az E. K. T.-ot a szükséges előkészületek megtételével. Az 1907. évi főtanács 500 K.-t rendelkezésre bocsátott e célra. De ez

az összeg nem volt elég s ezért 1200 K.-ra emelték. Ugyanekkor Petrozsény bányatelep részére is ugyanannyit bocsátottak rendelkezésre. A főtanácsi bizottság elfogadásra ajánlta, de azzal, hogy ez állások fontosságát és exponált helyzetét mérlegelvén, körültekintéssel járjon el, „hogy e körlelkészségek szervezése ne kisérletezés legyen, hanem állandó és a messze jövőre is biztos helyzetet teremtsen". A főtanács elfogadta mind a két állomás szervezésére az előterjesztést s a további intézkedésekkel az E. K. T.-ot bízta meg. Az 1908. évi főtanácsi bizottság általános jelentésében a körlelkészségekre nézve óhajtandónak mondja ezek viszonyainak törvényhozási rendezését, „miután ezeknek helyzete egymáshoz, a rendes lelkészekhez, valamint a felsőbb hatóságokhoz való viszonya törvényileg nincs szabályozva". Mire az E. K. T. azt jegyzi meg, hogy a körlelkészségek helyzetének szabályozására beállításuk alkalmával megtétettek az intézkedések és a szabályozás a jelenleg revideálás alatt álló törvényben is keresztülvitetik.

E fejezet végén helyén lesz felvetnünk a kérdést, amint az angol unitáriusok Nemzeti Konferenciájukon tárgyalták, hogy miért nem tesz nagyobb haladást a mi vallásunk? Ők különböző okokat hoztak fel. Némelyek a papságot okolták, mások a világiak nem kellő buzgóságát, hogy a gazdagok nem áldoznak egyházi célokra. Az előadó négy feltételét jelölte meg a sikeresebb munkának: hivatott lelkészek, buzgó világiak, irodalom és szervezés, ami náluk egészen hiányzik, mert az egyes gyülekezetek között nincs semmi szerves összeköttetés. (K. M. 1891. 186.). Ez okokat az utolsó kivételével mi is elfogadhatjuk. Az első feltételekre nézve a névtelen közlő a theológiai intézetnek tovább már nem halasztható újraszervezésére mutat rá, melyet egyházi érdekeink hátránya nélkül tovább elódázni nem lehet. De nemcsak a tanárok számának szaporítására gondol, hanem tehetséges ifjaknak a papi pálya részére való megnyerésére, akiket nem a szükség és a szegénység, hanem a hivatásérzés vezet e pályára. Mi ezt a szórványokkal kapcsolatosan két megjegyzéssel szeretnők kiegészíteni. Egyik az, amire a hódmezővásárhelyi templomépítéssel kapcsolatban rámutatunk, hogy az újonnan keletkezett egyházközségek papi állomásait, különösen a Királyhágón túl, a kinevezett lelkészek sokszor csak olyan szükséghelyzetnek tekintették, amelytől minél hamarább szabadulni kell s nem igen gondoltak arra, hogy híveik számát igazán apostoli pásztori munkával és gondozással növeljék. A sok irodalmi támadás közben, amely bennünket prozelitasággal, lélekvásárlással, a zavarosban való halászással vádolt, a püspök nem győzi ismételten és ismételten hangsúlyozni, hogy a mi egyházi politikánk a missziót nem ismeri s mi legkevésbé sem vagyunk okai annak, ha az unitárius val-

lásban rejlő örökérvényű igazságok egészen maguktól, a mi közreműködésünk nélkül nyerik meg az embereket híveinkül. A másik megjegyzésünk a szórványokban élő híveinkre vonatkozik. Az egyház vezetősége e tekintetben nem tette meg mindazt, amit a Jézus szellemében működő jó pásztornak hivatása lett volna megtenni. A mi híveink ebben a tekintetben épen a tárgyalás alatti korszakra nézve egészen különleges, a többi felekezetek híveitől lényegesen eltérő helyzetben vannak Ők szervezett gyülekezetekben nagyobb tömegekben élnek együtt s egymástól kapják az erőt és bátorítást egyházi öntudatuk megőrzésére és erősítésére. A mi híveink a Székelyföldön élnek tömegesebben. De itt is egész nagy területek vannak, hol unitáriusok kevés számban szétszórtan élnek. Az alkotmányos élet helyreálltával a Királyhágóntúli területre szóródnak szét, amint sorsuk és kenyérkeresetük hajtja. De csak szórványosan és más vallásúak közé, ahol a hasonló gondolkozásúak tömege nem várja őket s nem erősíti egyházi öntudatukban. E szórványokban élő híveink nem érezvén a lelki gondozás melegét, lassanként elszakadnak tőlünk s nem érzik magukat hozzánktartozóknak. 1913 végén a püspöki jelentés is tud átállások folytán keletkező veszteségről s különösen a leányegyházközségek lelkészeit teszi ezért felelőssé. Az 1914 és 1915. évi tanügyi jelentés az iskolázás egyházi statisztikai adatait szembeállítja a miniszteri jelentés 1912. és 1913. évi adataival, amelyek között nagy számbeli eltérések vannak. És kimutatja, hogy mennyire parlagon maradnak egyes területek s milyen nagy azoknak a tanulóinknak a száma, akik unitárius vallásoktatásban egyáltalában nem részesülnek. Különösen nagy azoknak a száma a polgári fiú- és leányiskolákban, ipariskolákban, aztán a reál-, felsőkereskedelmi és felsőbb leányiskolákban. Az iparos és kereskedelmi inasiskolák tanulói pedig jóformán egészen unitárius vallásos vezetés nélkül nőnek fel. A nevelésügyi bizottság komoly szavakkal hívta fel a főhatóság figyelmét erre a tovább már nem tűrhető állapotra. Voltak olyan szórvány gócpontok, ahol bizonyosan voltak unitárius vallású tanulók, de vallástanítás nem folyt. Aztán nem is egy helyt unitárius tanulókat ref. és ág. ev. lelkészek tanítottak unitárius (?) vallásra, vagy másutt sok helyen nem-unitárius tankönyvekből. Az 1916. évi főtanácson a tanügyi jelentés 61 ilyen középfokú iskolás tanulóról számol el a helység és iskola pontos megnevezésével. Ismételten hangsúlyozzuk s nem tudjuk kellő nyomatékkal hitoktató lelkészeink figyelmébe ajánlani ezt a nagyfontosságú kérdést, melynek jelentősége nemhogy csökkenne, hanem napjainkban még erősbödött. Ma már nemcsak vallási, hanem a faji és nemzeti öntudat megőrzéséről és erősítéséről is szó van, amelyért ezt a nemzedéket történelmi felelősség terheli. A kérdés a magyar uralom alatt csak minket

égetett, más felekezetek talán nem is ismerték. Ma az Erdélyben élő magyarság vezetőinek legsúlyosabb feladatai közé tartozik helyes megoldása.

b) A *Királyhágón túl.*

A budapesti unitárius egyházközség megalakításánál kissé részletesebben foglalkozunk nemcsak jelentősége miatt, hanem azért is, mert Ferencz Józsefnek ebben alapvetően nagy érdemei vannak. Az 1848. évi 20. t.-c. első §-a az unitárius vallást törvényes bevett vallásnak nyilvánítja. A második a törvényesen bevett vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőséget és viszonosságot állapít meg. A harmadik kimondja, hogy a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei „közálladalmi költségek által fedeztessenek". A negyedik a bevett vallásfelekezetek iskoláiba való járást valláskülönbség nélkül kölcsönösen megengedi. Az ötödik rendelkezik, hogy a katonákhoz saját vallású tábori lelkészek rendelendők. A szomoruan végződött szabadságharc utáni abszolut uralom felfüggesztette ezeket a törvényeket, nem ismervén el azok törvényességét. Tehát másodszor kellett beiktatni az ország törvényei közé, ami csak lassan, hosszú időközönként történt meg.

Legelőször a vallásgyakorlás egyenlőjoguságát szabályozta az 1868 évi 53. t.-c., mely megengedte bizonyos formaságok megtartásával a másvallásratérést, vegyes házasságok kötését, mely bármelyik fél papja előtt érvényesen köthető, kimondja, hogy vegyes házasságból született gyermekek nemük szerint követik szülőik vallását. Az 1895. évi 43. t.-c. kimondja hogy mindenki azt a hitet vallhatja és követheti, amely neki tetszik, amennyiben ez nem ütközik az ország törvényeibe és a közerkölcsiségbe. Az 1848. évi 20. t.-c. az iskolaügyet az egyházak körébe utalta oly módon, hogy a valláserkölcsi nevelést állami támogatással akarta végeztetni. Ez intézkedés mélyén az a gondolat lappang, hogy a társadalmi rendnek az egyházak s a vallásos gondolkozású emberek a legerősebb oszlopai. Az 1868. évi 43. t.-c. 14. §-a kimondja: „Erdély mindazon törvényei, melyek az erdélyi területen és a korábban ú. n. magyarországi részekben a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlati s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közötti viszonyait s illetőleg hatáskörét biztosítják, nemcsak fenntartatnak, hanem egyszersmind a görög és örmény katholikusok és a keleti görög szertartású egyházakra is kiterjesztetnek". A régi erdélyi törvények joghatályának ez újabb törvény által való elismerése azok szankciója volt, mely ismételten biztosított az unitárius egyház részére ép úgy, mint a többi bevett egyházakra is minden

olyan jogot, ami őket a multban az országos törvények erejénél fogva megillette. Ahogy az alkotmányos élet helyreállott, Buzogány tanárunk kineveztetett a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba. Budapesti eklézsiánk megalakításához ő kezdte összehordani a porondszemeket [87] Összeírta a minisztériumokba kinevezett unitárius hivatalnokokat, állandóan fenntartotta velök az érintkezést, ünnepeken házánál istentiszteleteket tartott, úrvacsorát osztott. Ez volt az eklézsia létesítésének első kis csirája. És fia keresztelésével kapcsolatban lépett vallásunk a nyilvánosság elé Budapesten. Fiának megkeresztelésére ugyanis Ferencz Józsefet hívta fel, aki 1869 jun. 13-án a ref. főiskola tanácstermében nyilvános istentiszteletet tartott és úrvacsorát osztott. Török Pál ref. püspök is végig jelen volt. Ez volt Budapesten az első nyilvános unitárius istentisztelet. A más vallásúak is meleg érdeklődéssel vettek részt ez istentiszteletünkön. Vallásunk iránti ellenszenvnek, vagy idegenkedésnek még árnyéka sem mutatkozott sehol. Ezt a lépést soha jobbkor nem tehettük volna, mint most, az alkotmányos élet helyreálltakor, mikor a politikai szabadság megnyitotta a szíveket és elméket a vallásszabadság befogadására is. Az E. K. T.-nak tett jelentésében (jkv. 206. p.) mondja: meggyőződése szerint „egy új korszakot fog jelezni egyháztörténetünkben" Török Pál, a református püspök, testvéries indulatát és rokonszenvét nyilvánítandó, sőt megpecsételendő, a gyülekezet előtt megcsókolta. A banketten maguk a ref. atyafiak köszöntöttek poharat egy budapesti unitárius egyházközség alakításáért. E pillanattól fogva az unitárius név ismertebb és rokonszenvesebb lett Magyarországon s különösen a fővárosban. A lapok nevezetes mozzanatként írtak erről. Híveink — akik Erdélyből lassanként kiszállingóztak — emeltebb fővel kezdettek járni. A fiaskótól félő aggodalmaskodók, mert ilyenek is voltak, megvallották, hogy jó gondolat volt. „És ezt legyen szabad magamnak érdemül tudni be, ki elég bátor voltam a fellépésre vállalkozni", mondja Ferencz József. A budapesti hívek felkérték, hogy évenként egyszer látogassa meg őket s prédikáljon nekik. Ez azonban nem történt meg részint gyengélkedése, részint a budapestiek „lágy melegsége miatt" Az 1870. évi főtanácsnak Buzogány megköszöni a 150 frt segélyt, mit az E. K. T. küldött nekik. Elmondja, hogy sok balvéleményt kellett eloszlatniok s legfőbb vágyuk volna „egy formaszerű unitárius egyházközség" alakítása, mert eddig ők csak magánjellegű társaság, mely a kolozsvári anyaeklézsiához tartozónak tekinti magát. Ferencz József „a mult évben valóban igen sokat tett arra, hogy szent vallásunk a fővárosban mind honosabbá s kedvezőleg figyelmet gerjesztővé vált!" Ettől kezdve 5 évig nem történt semmi.

[87] Ferencz József: Buzogány Áron. K. M. 1895. 65—90.

1874 végén Hatala Péter budapesti egyetemi tanár kilépett a r. katholikus egyházból s törvényesen átállott az unitárius egyházba.[88] Ezt a Magyar Állam úgy adta hírül, hogy Hatala a kereszténységből is kilépett, mikor unitáriussá lett. Kriza püspök levelet írt a M. Á.-nak (Unitárius kérdés, 297. sz.), melyben rámutat azokra az országos törvényekre, melyek alapján az unitárius vallás törvényesen bevett vallás. A szerkesztő e levelet 5 pontba foglalt megjegyzésekkel kisérte. 1. Örül, hogy a „superintendens" úr, „ez a tudós és tekintélyes férfiú" tiltakozik a kereszténységen kívüliség ellen. 2. Tagadja, hogy egyedül azon felekezet illetékes nyilatkozni arról, hogy valamely vallásfelekezet a kereszténységhez tartozik-e, vagy nem, amint Kriza állította. 3. Jámbor és talán menthető csalódása a superintendens úrnak az, hogy a keresztény egyház több felekezet „congestuma", vagy az összes felekezeteknek „tarka keveréke." 4. Az államnak nincs joga s képessége eldönteni, hogy e vagy ama felekezet keresztény-e, vagy nem s hogy a törvények az unitáriusokat kereszténynek nevezik, az semmi egyéb, mint legfeljebb „egy kis praesumtio" 5. Az unitáriusok csak akkor keresztények, ha a szentháromság nevében s Krisztus által rendelt formával keresztelnek. E megjegyzésekkel száll vitába Ferencz József. Szerinte az episcopus és superintendens között nincs más különbség, csak az, hogy amaz görög szó, ez latin. Különben csak annyi a különbség, mint egy önkényes és egy alkotmányos uralkodó között. Az unitárius püspök nem igényel magának csalhatatlanságot s mégis helyesebben gondolkodik, mint akár a római. Mi unitáriusok nem akarunk állam lenni az államban, hanem elfogadjuk az ország törvényeinek védelmét. Megengedi, hogy mi csakugyan nem vagyunk keresztények, ha az a szentháromság hitétől függ; de sokan vannak velünk abban a meggyőződésben, hogy „a kereszténységnek nem a szentháromság az ismertető jele".

1875-től kezdve a budapesti unitáriusok körében állandó beszélgetési tárgy egy unitárius eklézsia alapítása és majd később egy templom építése. 1875 jan. 12-én írja Jakab Elek Ferencz Józsefnek, hogy Hatala egy munkán dolgozik, melynek alapeszméje, hogy a forrongásban levő vallásos szabad eszmék nyugvópontra csak egy magyar nemzeti egyház alapításában fognak jutni az unitárius hitelvek alapján. A r. katholikusok szabad gondolkodói az eszmével rokonszenveznek. Ő ezt a hitet ápolta, mint r. katholikus s mivel ott nem érhette el egy mozgalom megindulását, azért kellett az unitárius vallást fogadni el. Beszélgettek arról, hogy Budapesten az angolok és amerikaiak segítségével egy egyházközséget kellene alapítani

[88] Ferencz József: Unitárius kérdés a „Magyar Állam"-ban. K. M. 1875. 53—60.

s templomot építeni, mert itt „a búza elkészült, csak az aratókat várja" Unitárius elvű ember Pesten sok van, mihelyt egyház és pap lesz, lesz hallgató is bizonyára. Igérte, hogy művébe bevonja az angolokat és amerikaiakat illető vonatkozásokat is és hogy művét szívesen átengedi angolra fordításra, tegyünk vele, amit a cél kiván. Sokat beszélgettek egy Pesten kezdhető unitárius misszióról. Ily tervezgetések közben 1876 okt. 23-án tartották a második unitárius istentiszteletet a luth. iskola nagytermében 4—500 emberből álló közönség előtt. Ez évben főként Hajós János buzgó és lelkes munkássága következtében megalakult a *fiókegyházközség*. Ez időtől kezdve mindinkább előtérbe lépett a papi állomás szervezése. 1878 nov. 3-án Buzogány tartott istentiszteletet Hajós gondnok szállásán. Ott volt Fretwell János is, ki üdvözölte őket az angol és amerikai unitáriusok nevében s biztosította, hogy „meleg érdeklődéssel várják, mikor fog Magyarország fővárosában az első unitárius templom felépülni" 1879 ápr. 13-án (K. M. 1879. 143.) istentiszteletet tartottak, mire a közlő (r.) azt írja, hogy az nekik, ha 15—20-an ös zejőnek, „a szó szentebb értelmében ünneplés". Azután közgyűlést tartottak és arról tanácskoztak, hogy mikor és miként érhetik meg, hogy mint önálló egyházközségnek imaházuk és lelkészük legyen. 1880 május 30-án felhívást bocsátottak ki (K. M. 1880. 226.) híveink körében papi állomás és egy építendő templomra adományok gyűjtésére, melyben kiemelik, hogy vallásunk érdeke, hogy erdélyi jellege után most már Magyarországra nézve országos jelleget nyerjen. Reményüket élesztette az is, hogy Dávid Ferenc halálának 300-os évfordulója emlékére tartott ünnepélyen angol és amerikai hitrokonaink melegen biztatták, hogy tervük kivitelében az ő segítségükre is számíthatnak. 1881-ben Rudolf trónörökös menyegzőjére Budapestre útazott s akkor kimondották az *anyaegyházközség megalakulását és a papi állás szervezését*. 1881 okt. 2-án Derzsi Károly tordai tanárt lelkésznek beiktatta. Jelen volt a többek között Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter, több református és luth. püspök, a főpolgármester, nagy és díszes közönség, csak róm. kath. egyházi emberek hiányoztak. A Deák-téri ág. ev. főgimnázium dísztermében volt az ünnepély. Üdvözlő és beiktató beszédében Jákob éjjeli küzdelmét és a hajnallal bekövetkezett diadalát megkapóan alkalmazta az alkalomra. „Háromszáz évig tartó ily éji küzdelem volt az unitárius egyház élete is". Beszédével meleg rokonszenvet ébresztett a lelkekben (K. M. 1881. 325.). A K. M. referense (1881. 391.) szónoki hatásának titkát abban találja, hogy szabadelvűséggel erős történelmi érzéket párosít és hogy benne az evangéliumi szellemmel széleskörű tudományos míveltség egyesül, mely azonban a vallás szent tüzében egészen felolvad. „Az az eszmei légkör, melyben mozog, mindig keresztényi. Beszédeiből mindig a keresztény

szellem üdítő fuvalmát érezzük. Innen nagy hatása, innen e beszéddel is kivívott újabb diadala, a fővárosban nyert újabb győzelme". A banketten Trefort megígérte, hogy a templomépítésben segítségül lesz. Ballagi meg Fretwellről és Gordonról emlékezett meg, akik a szabadelvű protestántizmusnak évek óta nagy szolgálatot tesznek. Az 1882. évi főtanácson évi püspöki jelentését így kezdi: „Ritka szerencse jutott nekem osztályrészemül, midőn ez évi jelentésemet azzal kezdhetem meg, hogy egy anyaeklézsiánkkal ma több van, mint egy év előtt és ez épen hazánk fővárosában, Budapesten, ahol nemzetünk szíve lüktet". És hangsúlyozza, hogy istentiszteleteink iránt az érdeklődés nagy, a hívek önkéntes bérfizetése jelentékenyen gyarapodott, sőt másvallású barátaink is hozzájárulnak. Reményeink megérdemlik a gondos ápolást. Az 1883. évi főtanács jogot ad az eklézsiának két követ küldésére, mint volt Kolozsvárnak és Tordának.

A következő tíz év a templomépítés nagy kérdésének az előkészítésével és megoldásával telik el. Jakab Elek (1884. III. 16.) nyugtalan lélekkel írja neki: „A mi templomépítésünk dolgában, hogy a Státus legalább 3—4000 frtot ne adjon rá önként, azt olyfokú öntudatlan, céltudatlan s hivatásérzésnélküli vaskalapos felfogásnak tartom, amit kvalifikálni csak így lehet ... Itt nem mozgatják a dolgot. Bizony többé nem írok, nem szólok. De ilymódon az eklézsia itt meg nem gyökerezik". A püspök 1883 jan. 21-én, a Baldácsy-alap közgyűlése alkalmával, vizsgálatot tartott s ez alkalommal feljegyzi, hogy a főváros templom és papilaknak helyet adott, Jakab Elek úrasztali takarót és Bükk László szép könyvtárt. 1885 márc. 8-iki püspöki vizsgálat alkalmából följegyzi, hogy a vagyon szépen gyarapodik ugyan, de „a szükséghez képest csak egy csepp víz a tengerben". Ha a templomot felépíthetnők s a papi állást állandósíthatnók, „egyházunk ujabbkori haladásának ez a messze jövő századokra szóló eredménye lenne" 1887 március 29-iki püspöki vizsgálatán kevesen vettek részt, ami még jó volt a Derzsivel kifejlődött vita miatt. (Erről más vonatkozásban van szó). Így nehezen épül templom Budapesten. De tán szükség sincs rá, — mondja keserű elkedvetlenedéssel — ha a papnak sincs hite, nincs kinek prédikáljon. Kár, hogy Derzsinek nincs missziói hajlama s nincs több hite, mert minden más tekintetben igen alkalmas, adminisztrációja páratlan. Visszavágyik Tordára. A vagyon két év óta 8000 frttal gyarapodott. Jakab Elek e kedvetlen állapotában írta neki (1888. IV. 3.): „Feltámadni neked nincs szükséged, aki nem halsz meg ... Annyit s olyakat míveltél, amik nem engednek meghalnod. Csak ez a pesti eklézsia, ami főképen a te műved és Hajósé — Buzogány után — oly dolog, ami biztosítja neved örök fennmaradását. Vajha sikerülne templomot építenünk. Ez barátom 50.000 em-

bert adna nekünk egy-két évtized alatt. Légy azon Daniel főgondnok úrral és Hajóssal, hogy ez legyen meg s akkor elmondhatod te is: exegi monumentum aere perennius. Leszel akkora nevű és érdemű, mint Dávid Ferenc (!). Mert Magyarországon te gyökereztetted meg az unitárizmust. Az Istenért! ne lankadj, tűrj, küzdjél s gondolj praktikus dolgokat, hajtsuk végre a templomépítést, mert az az unitáriusság Ararát hegye lesz, még egy nagy özönvíz esetében is"

Ugyanez évben három ízben ír a budapesti eklézsia dolgairól. (K. M., 1888. 48—52., 117—121., 195—199.) A hívek száma, ha lassan is, gyarapodik s „az az aggodalom, hogy igen lassú a szaporodás, hogy nincs ifjú sarj, súlyából máris sokat veszített". Bízik, hogy az unitárizmus életfájának nem fog megfogyni termő ereje. Az utolsó hat év anyagi erősödésüket mutatja. Rendkivüli értékű templomhelyet kaptak, melynek kieszközlésére Székely Ferenc átállott hívünk tett legtöbbet. A feltétel az volt, hogy a templomot 5 év alatt fel kell építeni. Három már eltelt. Ha a kikötött időben legalább munkához nem kezdenek, kockáztatják a 40—50.000 frtot érő adományt. Az építés ügyében kiküldött bizottság jelentése alapján hosszas és beható tanácskozás folyt. A vita tárgya az volt: az eklézsia építtesse-e a templomot, vagy átadja egy vállalkozónak a házbérek bizonyos ideig való élvezetével? A bizottság hat hétig dolgozott, két vállalkozóval egyezkedett. Abban megegyeztek, hogy jobb volna saját erejükön. De hogyan? Kérést intéztek az E. K. T.-hoz s most várják válaszát. A gyűjtőkönyvecskékről nehezen számolnak el olyanok, akiknek a kezébe a bizalom adta azokat. Akadt egy vállalkozó, aki 50 évi haszonélvezet mellett egy kétemeletes házat s ebben a szükségnek megfelelő templomot építeni ajánlkozott saját költségén. A szerződést 1889-ben megkötötték. 1889 VII. 18-án írja: „Templomunk épül s abban a legszebb érdem tiéd. Nem hizelgek. Igazat mondok. Ha te nem akarod, ma sem lenne egyéb akaratnál. Ez iránt ne aggódj, ha én még akkor élek. Majd megadom én az elégtételt... Hogyha az unitáriusok nem látják életed s tevékeny lelked nyomait, vakok vagy gonoszok. Felnyitom én szemeiket, ha hátul maradok, amit nem hiszek." 1890 VII. 16-án írja: „A templomszentelésre készülj jó előre. Lelkesülj érette, mert a te műved. Ilyet nem alkottál. Itt tárgyad van... ott és most hétországra szólót kell mondanod." Okt. 20-án: „Barátom! Nagyszerű ez a te küzdelmed a lehetetlennek látszóval, az angol számító észnek akaratodra hajlításában taktikád és leveleid ércsúlya a te inventiosus eszed remeke... Eszednek fényes győzelme ez, amiben én is kéjelgek, mióta elolvastam levelezésteket. Victoria! Vivas, crescas, floreas, kedves Józsim. Budapesti anyaegyházunk, papsága s állandó temploma — szerintem, vagy legalább e perc-

ben való benyomásaim szerint — létét neked köszönheti, gyors megszületését mindenesetre." 1889 szept. 28 án megtartották a bokréta-ünnepélyt (K. M., 1889. 329—332.), mely alkalommal Derzsi köszöntötte Ferencz Józsefet, „kinek érdemei a templom ügyében elévülhetetlenek". Ő nyerte meg s tartja fenn máig az angol és amerikai unitáriusok rokonszenvét és segélyező jóindulatát. Minden fontos mozzanat tárgyalásában részt vett s tanácsával elősegítette az egyházat... Az erdélyi rokonok között a pesti unitárius eklézsia iránt a vonzalmat fokozta s minden jó igyekezetünknek, mint lelkes főpásztor, igaz pártolója és előmozdítója volt. E templom századokig fogja hirdetni nevét, kinek idejében s hathatós közreműködése által létrejött.

Az 1890. évi főtanácson évi jelentésében mondja, hogy vizsgálatot tartott a budapesti eklézsiában. „Nem hallgathatom el azt az örömömet, amit a már-már teljesen készen levő templom s ezzel kapcsolatosan álló szép és díszes épület szerzett lelkemnek. Midőn 21 évvel ezelőtt az első nyilvános unitárius istentiszteletet szerencsés voltam megtartani Budapesten, akkor ifjú lelkem ábrándjai között e templom is feltünt ugyan lelkem előtt, mint egy árnykép a messze jövőben. De hogy ezt még szemeimmel meglátom, arra csakugyan nem gondoltam s nem hihette senki, ki velem együtt akkor arról álmodott. Megvan. Legyen hála érette az isteni gondviselésnek... A mi egyházi életünk történetkönyvébe ennél fényesebb eseményt nem sokat írtak a multban s nem sokat írnak a jövőben. Méltó, hogy minden unitárius szív megdobbanjon azon nap, midőn budapesti hitsorsosaink először fognak imádkozni saját templomukban."

1890 okt. 26-án szentelte fel a templomot, amit — írja feljegyzéseiben — „1869-ben még álmodni sem mertünk" 50 év mulva, mikor a telek és épület teljesen az egyházé lesz, leggazdagabb lesz a budapesti eklézsia" Angliából ott volt Jerson Henrik, az Unitárius Társulat titkára, Miss Tagart és Hill. Beszéltek: ő, Derzsi és Péterfi. A beszédek iránya elütött egymástól. Derzsi a legszélsőbb liberálizmust képviselte, Péterfi az unitárius orthodoxizmust, ő a középen maradt. Ez az eltérő irány annyira feltűnő volt, hogy gróf Csáky azt mondotta: eddig se tudta, mi az unitárius vallás, de e beszédek után csakugyan nem tudja kivenni vallási álláspontunkat. Az 1891. évi torockói zsinaton püspöki jelentésében mondja: „végeztem egy oly püspöki ténykedést, amelyre 22 elődöm onnan felülről, a szellem országából is szent örömmel tekinthetett alá." És hálát ad a gondviselésnek, hogy megengedte, hogy immár hazánk fővárosában is saját otthonunkban imádkozhatunk és elzenghetjük: „hiszek és vallok egy istent".

Midőn 1895-ben, papságának 40 éves jubileuma alkalmával, a budapesti eklézsia üdvözli, ezt válaszolja: „Ha ko-

lozsvári egyházközségünk előtt, mint anya előtt borultam le, a budapesti egyházközséget én ölelhetem keblemre, mint leányomat, amennyiben ez egyházközségünk megalakulásakor az isteni gondviselés kegyelméből, én voltam szerencsés a szegletkövet letehetni, amidőn ott 1869-ben az első nyilvános unitárius istentiszteletet megtartottam."

A kedvező jelek között indult egyházközségi életben azonban nemsokára zavarok és egyenetlenségek tüntek fel. Ezeknek sok oka volt. A papbérhátralékok nemsokára nőni kezdettek. Majdnem leküzdhetetlen feladat volt a vallásoktatás 50—60 iskolában szétszórtan levő 80—90 tanulónak, ami már kezdettől fogva szükségessé tette volna egy segédlelkészi állomás szervezését. Baj volt az is, hogy Derzsi a lelkészi pálya iránt soha sem érzett nagy hajlandóságot. Inkább tanár szeretett volna lenni. Szép szónoki sikerei, amelyet széles körökben idegenek is elismertek, tartották 14 évig a szószéken, nem a papi hivatásérzet. Többször lemondott, de a püspök mindig lebeszélte és visszatartotta. Később segédlelkészi állást szerveztek, hogy ne kelljen sokszor prédikálnia. Mégis háborgott a lelke, mert családi élete boldogtalan volt. 1895-ben megint lemondott. A főtanács elfogadta. De ekkor kibékült nejével s barátai az állás megtartásáért kezdtek agitálni és vissza akarták helyezni. A püspök nem engedett; segítségére volt Bedő Albert és Jakab Elek, kik nélkül a Derzsi párti átállott unitáriusok már-már felforgatták volna az egyházközséget. Most azt akarták, hogyha már visszahelyezni nem lehet, ismét őt válasszák meg. De a püspök azt írta nekik, hogy a papságra alkalmatlan voltát orvosi bizonyítvánnyal igazolván, ez esetben sem nevezné ki. Mégis megválasztották volna, ha Bedő nem beszéli rá, hogy mondjanak le választási jogukról. Így került az ügy a püspök kezébe s kinevezte Gál Miklóst, kit 1896 febr. 16-án iktatott be. De a zavar és békétlenség ezután is nehezen ült el. Jakab Elek 1895 XII. 3-án írja, hogy Derzsi nyugalombamenésekor nagy a zavar, a viszonyok alaposan meg vannak romolva. Olyan az eklézsia élete, mint egy felbolygatott darázsfészek. Az új pap teendője az lesz, hogy a félrehúzás helyett az összetartást állítsa helyre s a volt pap pártját a maga részére nyerje meg. Az év utolsó napján arra figyelmezteti a püspököt, hogy Bedő véleményét kérje ki, mikor valami érdemlegest tesz, mert ő a helyzet ura egyedül, kinek esze, állása, határozottsága még Székelynek is imponál.

Ezután a budapesti eklézsia életét élénk figyelemmel kísérik angol hitrokonaink s szükségleteihez anyagi segítséget is nyújtanak. A templom 1921 óta tehermentesen az eklézsia tulajdona, mely biztos anyagi helyzetben van. Derzsi megindította az *Unitárius kis könyvtár*-t, melynek füzetei másvallásúakkal is ismertetik az unitárius vallás hitelveit. Megalakult

a század legelején a Dávid Ferenc-Egylet, melynek 1905 május 6-iki üléséről feljegyzi, hogy Perczelnénél ebédeltek s örömmel telt el lelkük az Egylet sikerei felett és szép jövőt jósolgattak az unitárizmusnak. Hogy mi válik be ebből, nem tudja, de azt bizonyosnak tartja, hogy nem utolsó tényezője lesz óhajtott előmenetelünknek. Igazi missziói telep, mert bár tényleges áttérések nincsenek, de a felolvasásokkal oly hatást gyakorolnak a lelkekre, hogy lehetetlen az unitárizmus szellemének terjedését nem tapasztalni.

A háború után a budapesti gyülekezet nagy változáson ment át.[89] A békekötés után expatriáltak nagy száma megyarapította az unitáriusok számát. Az 1920. évi népszámlálás 2828 unitárius lelket talált Budapesten, kiknek száma még növekedett a később expatriáltakkal és mintegy 100—150 lélekkel, akik ez időben a zsidó felekezetből tértek át. A rendes állásokba elhelyezkedett erdélyi hívek nagy része, részben a könyebb megélhetés miatt, részben azért, mert falusi környezetben otthonosabban érzik magukat, mint a nagy város zajában, kezdi elhagyni a fővárost s részben vidéken, részben a fővároshoz közeli kisebb kertvárosokban telepszik le. A hitoktatás a gyermekek számának növekedése, a nagy távolság és szétszórt ág miatt a legnagyobb nehézségekkel jár. Ezért az állam és a főváros 1927-ben és 1928-ban a két lelkész mellé még egy-egy hitoktató lelkész fizetését utalványozta.

1923-ban az angol és amerikai unitáriusok egy bérházat vásároltak, amelybe 1929-ben egy erdélyi motivumokkal ékesített templomtermet építettek, illetőleg alakítottak át. *Ez az Unitárius Misszióház lett a budapesti unitárius élet második gócpontja.* Van benne *diák-otthon* szegény egyetemi és főiskolai tanulók részére és egy *gyülekezeti terem* az egyháztársadalmi élet összejövetelei számára, melyet protestáns és erdélyi egyesületek sokszor használnak gyűléseik megtartására. Az *Unitárius Nőszövetség* Perczelné Kozma Flóra szellemének irányítása mellett, különösen télen, sok szegény családot támogat. Az egyetemi és főiskolai ifjúság a Brassai nevét viselő egyesületben munkálkodik. A cserkészek János Zsigmond nevét viselik zászlójukon táborozásaikban. A *Heltai Gáspár-bibliakör* téli és nyári konferenciákat tart. Az iparos és kereskedő ifjak a *Bölöni Farkas Sándor-egyesület*-ben működnek. A Józan Miklóstól 1922-ben alapított *Unitárius Értesítő* az unitárius élet mozzanatairól értesíti a híveket. Jelenleg Iván László szerkesztésében jelenik meg.

A budapesti anyaeklézsia megalakulásával kapcsolatban meg kell emlékeznünk egy mozzanatról, melyben Ferencz Jó-

[89] Ferencz József: A magyarországi unitáriusok. Unitárius Közlöny, 1935. 5—6. sz.

zsefnek hírlapok útján nyilatkoznia kellett.[90] A lapokban megjelent, hogy az osztrák unitárius püspök, Forstner Ágost Károly, a kath. egyházzal kibékülvén, az unitárius egyház kötelékéből kilépett s visszatért a jezsuitarendbe. A 60-as évek végén Bécsben egy Forstner nevű egyén egy kis gyülekezetet toborzott maga körül az ú. n. újkatholikusok közül s unitárius nevet vett fel, hogy a magyar és angol unitáriusok erkölcsi és anyagi támogatását megnyerje. Ferencz Józseffel is levelezést kezdett. Ő felkérte egy Bécsben lakó barátját, hogy írjon róla körülményesen. Válaszából megtudta, hogy Forstner megugrott klerikus, aki 1869-ben egy röpiratot írt: Grundsätze und Verfassung der unitarischen Kirchengemeinschaft in Österreich. Nekünk is megküldte. A nevén kivül a vallásban egyéb találkozási pontunk nincs. Ezt neki is megírta. Ez a levele a lapokhoz is eljutott, mert a Wiener Tagblatt (1869 júl. 16. sz.) Unliebsames aus der Unitarier-Gemeinde c. egy kis közleményt hoz, melyben az áll, hogy a bécsi egyházközség nem érdemli meg az unitárius nevet és ne reméljen sem szellemi, sem anyagi támogatást". 1886-ban budapesti lapokban többször megjelent az a hír, hogy az osztrák és magyarországi német unitáriusok Budapesten püspökséget akarnak felállítani; presbiteriumról, templomépítésről is sok szó esett. A budapesti eklézsia kijelentette a lapok útján, hogy a mozgalom vezetőivel semmi érintkezésben nincs, sőt tudomással sem bír az egészről. A Pester Lloyd már azt is hírül adta, hogy a templom terve is elkészült. E hírek felkeltették a kormány figyelmét is, mert kérvénnyel is járultak a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Nyilatkozott Tiszának, Trefortnak, hogy a mozgalomhoz semmi közünk s ha egy-két németajkú polgártársunk is állott hozzánk, azok a budapesti unitárius eklézsia kötelékébe tartoznak. Aztán elment a lap szerkesztőjéhez, Falk Miksához, aki azt mondotta, hogy Bécsből kapják a híreket. Felvilágosította Falkot, hogy nekünk nincsenek német híveink s felkérte, hogy ne adja ki a bécsiek híreit. Ferencz József úgy sejti, hogy azokról az unitáriusokról van szó, akik a Forstner gyülekezetében maradtak meg. Ezután többé nem jöttek hírek ezekről az unitáriusokról. A K. M. (1880. 421. Az osztrák unitárius püspökről) írja: A lapok december elején írták, hogy Forstner a kath. egyházzal kibékült s az unitárius felekezet kötelékéből megválik. Magyarországban több méltányosságra talált, mint Ausztriában. Tizenkét év óta vétke nagyságával arányban nem állóan kínos volt az élete. Többször megpróbálta a 60-as években összeköttetésbe lépni az erdélyi unitáriusokkal, de viszonyban velünk sohasem állott. Inkább szédelgő, mint egy vallásfelekezet ve-

[90] Egy kis felvilágosítás amaz osztrák unitárius püspökféle újdonsághoz. Magyar Polgár, 1880 dec. 16.

zetője. Ha arra való lesz vala, gyűjthetett volna maga körül híveket, kik támogassák. Sőt angol hitrokonaink tetemes segélyben akarták részesíteni 1871-ben, de megismerkedvén vele, az erdélyi unitáriusokat is figyelmeztették, hogy érintkezésbe ne lépjenek vele. Mi nem bánkódunk, hanem örvendünk annak, hogy az unitárius egyházból kilépett s illő helyét elfoglalta a jezsuiták között.

Budapest után megalakulás és jelentőség tekintetében első *Hódmezővásárhely*. Megalakulásával részletesebben foglalkozom, mert sok hírlapi vitára adott alkalmat. A hódmezővásárhelyi unitárius gyülekezet, mint fiókegyház 1879 május 10-én alakult meg s a kolozsvárihoz csatlakozott. 1880 május 17-én, pünkösd másodnapján (K. M. 1880. 233.) „nagyfontosságú ünnepe" volt, midőn Nagy Lajos kolozsvári esperes tartott istentiszteletet. Az unitáriusok az első pünkösdön képzelték magukat. „Tele voltak tűzzel, lélekkel . . . A 17-ik évszáz vége óta nem zengett még az ige unitárius felfogás szerint a magyar Alföldön. Közel 200 év után városunkban csendült az meg először a maga tisztaságában és szabad magas röptében. A beszéd mindenkit tájékozott afelől, hogy az unitárizmus nem akar missziónáriuskodni, mert csupán alaptanaiban s azoknak erejében bízik. Ezért a többi felekezetek részéről sem találkozott ellenszenvvel". Az unitáriusok e térfoglalása az Alföldön felkeltette a reformátusok figyelmét és féltékenységét. Istentiszteleteket tartani rendesen Derzsi járt le, akit szívesen hallgattak másvallásúak is s a reformátusok közül nehányan az unitárius vallásra tértek. Derzsi kérést adott be, hogy a községi felső leányiskola egyik termét havonként egyszer istentisztelet tartására adják át. Oly nagy port vert fel ez a kérés, hogy még a Prot. E. és Isk. Lap is cikket írt róla:[91] „Sötét felhők tornyosulnak Hódmezővásárhely egyházi életének égboltozatán. Valóságos vallásháború van kitörőben a reformátusság és az unitárizmus között". Balogh Ferenc[92] a tiszántúli ref. egyházkerület tavaszi közgyűlésén a názárenizmusról szóló vitában azt javasolta, hogy a konvent hozzon határozatot az ellenük való védelemre, „melyet az unitárizmus ellen még inkább kellene folytatni". A következő számban Büdszentmihályi[93] vezércikkben mondja: „Megvallom őszintén, hogy nekem még ezelőtt 4 vagy 5 évvel is, midőn nehány lapjainkban olvastam a *názárénusok és unitáriusok* mozgalmairól, azonnal eszembe jutott ama példabeszéd: Kis felleg az, mely hamar elmulik. Ámde az idő, a következés e gondolatot — úgylátszik — egészen megváltoztatta" A názárénusok és unitáriusok azonosítását Ferencz József nem

[91] Az unitáriusok Hódmezővásárhelyt. 1884. 5. sz.
[92] U. o. 614.
[93] Ahol baj van. U. o. 629.

tűrhette közönyösen.[94] Rámutat arra a rokonszenvre, melyet egyházunk a protestáns egyházak részéről élvez, kecskeméti felolvasására, melyet a lapok oly elismeréssel fogadtak, a protestáns püspökök miskolci találkozására, budapesti egyházközségünk megalakítására s ezek után megfoghatatlan előtte, hogy most egyszerre a názárénusok kategoriájába esünk. Nem az bántja, hogy az unitárizmus ellen védekezni kíván, hanem az, hogy az unitárizmust a názárénizmus színvonalára sülyeszti alá, melynek sem szervezete, sem elfogadott hitformája nincs. A názárénizmust államellenesnek, az erkölcsiséget veszélyeztető iránynak, papjait álprófétáknak mondja, akiket ámítással, a nép elszédítésével vádol. Az unitárizmus ellen ilyen fegyverekkel küzdeni egyenesen törvénysértés és a legcéltévesztettebb eljárás. Rég elmult az az idő, mikor az emberek az idvességet kizárólag egyik, vagy másik egyházhoz kötötték. Sőt az ellen a protestánsok mindíg is tiltakoztak. Ballagi e levélre tett rövid megjegyzésében azt mondja, hogy a kérdést oly tiszta világításba helyezi, hogy ahoz semmit hozzáadni, vagy elvenni nem tud. „A levél minden szava igaz és ámen. A protestantizmus belső természeténél fogva nem ismer más fegyvert, mint amelyet a szellemi felsőbbség nyújt s azért a kebelében kifejlett felekezetek nemhogy erejét csökkentenék, azt a versenyt fejlesztő hatalmánál fogva inkább növelik". A *Vásárhely és vidéke* c. hetilap (Az unitárius ügy a törvényhatósági közgyűlés előtt. 4. sz.) részletesen leírja a kérdés tárgyalását, melyet így fejez be: „A közhangulat nemes rokonszenve élénk tüntetés volt a felvilágosodottság és vallásszabadság mellett". Egy ref. és luth. pap voltak a kérés teljesítése ellen, a többi felszólalók mellette. Draskóczy ev. lelkész azért utasítja el, mert nem beköltözött, hanem a többi egyházakból kilépett emberek az unitáriusok, kik csábítgatásokkal hódítanak. Karancsy ref. lelkész indulatos türelmetlenséggel beszél róluk, akik csak az egyházi adó elől menekülnek s ha a kérelmet teljesítik, „nagy vallásháború" fog kiütni. A *Szegedi Hiradó* is részletesen ír a közgyűlésről s kiemeli, hogy az istentiszteletek tömeges látogatásának oka Derzsi „gyönyörű prédikációi", mert aki ezt a mivelt lelkű s ékesszavú papot egyszer beszélni hallotta, az örömmel hallgatja tizszer és százszor is". És így végzi: „Én úgy látom, hogy Magyarországon az unitárizmus Vásárhelyről fog kiindulni" (Cikkíró: —l-a). A kérdést a közgyűlés az iskolaszék elé utalta s így kibújt a dolog merituma alól. Ez ügyet ismerteti Ferencz József * jel alatt[95] s vitába száll a teljesítést ellenzőkkel. Furcsa egy protestáns paptól az az érv, hogy az unitáriusok más egyházakból kilépett emberek. Hát Luther, Kálvin,

[94] Nyilt levél. U. o. 407.
[95] Unitárius kérdés Hódmezővásárhelyt. K. M. 1884. 53–62.

Zwingli nem azok? Hát a protestáns egyházak nem a katholikusból váltak ki? A csábítás, ármány, csel módját a két papon kivül senki sem tette magáévá. „Ha van még missziója az unitárizmusnak, erre nem csellel és fondorkodással fog kiindulni, hanem hitelveinek az eddiginél is nyiltabb és szabadabb hirdetésével, amitől — úgylátszik — már is sokan elzárnl szeretnék . . .“ Mi ajtót senkinek sem nyitunk, de ha valaki tisztességesen kopogtat s a törvényes formák között igazolja előttünk belépését, nem mondhatjuk neki, távozz innen, mi nem engedjük meg neked, hogy velünk együtt imádhasd a te Istenedet. Legfeljebb figyelmeztetjük, hogy ne ringassa magát abban, hogy egyházunk anyagi és világi előnyöket nyújthat, sőt legyen elkészülve nagyobb áldozatra, nagyobb terhek viselésére. És legyen készen arra is, hogy nem egyszer lesz alkalma tapasztalni mások lenézését és megvetését . . . A mi egyházunk hittérítéssel sohase foglalkozott. *Ha még's terjed az unitárizmus Hódmezővásárhelyt, vagy bárhol egyébütt, abban bizony nekünk igen kicsi érdemünk van* . . . Nincs miért aggódnunk vallásunk, hitelveink prédikáltatása miatt, prédikálódik az magától. Mi nem kötjük egy felekezethez a jövő hit világát s örömmel szemléljük „azt a csendes és folytonos új reformációt, mely vallásküIönbség nélkül hódítja meg a lelkeket“ Nagyrabecsüljük a protestánsok hű ragaszkodását alapítói nevéhez, de megbocsássanak, ha kimondjuk, hogy az idők végtelenül megváltoztatták úgy a Luther, mint a Kálvin konfesszióit. A tételek ugyanazok, de a hozzájuk kötött fogalmak sok tekintetben egészen mások. Igy terjed ma észrevétlenül az új reformáció“.

Ezeknek a hírlapi közléseknek és támadásoknak meg volt a foganata. Az iskolaszék megtagadta a tanterem átadását azon okból, hogy az unitáriusok megszaporodván, nem férnek be s a terem berendezése sem alkalmas istentiszteletek tartására. Nyilvánvaló, hogy ez csak ürügy, az igazi ok az unitárizmus iránti ellenszenv és türelmetlenség, Ezt bizonyítja az is, hogy Nagy Bálintnak, a felső leányiskola igazgatójának, aki 1879 óta híveink részére istentiszteletet tartott, most megtiltották a szolgálatot. De mert folytatta, fegyelmi eljárást indítottak ellene s megfosztották lelkészi jellegétől.

A hadjárat az unitárizmus ellen még nagyobb hevességgel folyt tovább. A Magyar Prot. E. és Isk. Figyelő (1875. 165. l.) egyenesen a püspök figyelmét hívja fel az unitárizmus „értelmetlen vándorapostolai“ megfékezésére. Mire a püspök Nyilt levelet[96] ír a szerkesztőséghez. A vád az, hogy „biztos forrásból vett értesülés szerint“ az Alföld nagyobb városaiban, a

[96] Nyilt levél a Magyar Prot. E. és Isk. Figyelő nt. szerkesztőségéhez. Prot. E. és Isk. Lap, 1885. 622—624. és K. M., 1885. 193—195.

názárénusok módjára, térítő apostolai járnak szét az unitárius egyháznak. Az unitárius egyház, mint a protestáns családhoz tartozó s törvényesen elismert, téríthet, növelheti tagjai számát, de méltóságával ellenkezik, hogy értelmetlen vándorapostolokat küldözzön szét, kik nemfizetéssel s más eféle utasításokkal zavarják meg a békés gondolkozású reformátusok és más keresztények hitéletét s gondolkozását. Azért bár mi nem tételezzük fel az unitárius egyház kormányzóiról, hogy egyházuk tagjai számát nem tisztességes úton kivánnák növelni, melyre semmi szükségük, mégis testvéri érzéssel hívjuk fel főtiszt. Ferencz József püspök úr figyelmét arra, hogy az ő tudtuk s beleegyezésük nélkül folytatott törvénybeütköző s kereszténytelen üzelmeket Vásárhelyen, Makón beszüntettetni törvényes úton és polgári hatóság közbejöttével is saját maguk érdekében szíveskedjenek". A püspök feleletében rámutatott arra, hogy a közlő maga sem hiszi, hogy mi vándorapostolokat küldünk ki, miért vádol hát? „A hittérítés nem tartozik egyházi munkásságunk körébe. Mi az igazság erejére bízzuk vallásunk terjedését is. Ha van benne igazság, kivívja az magát, mintahogy tavasszal a földbe elrejtett mag kicsirázik, bármily hosszú tél után is. Ha nincs, vagy már túlélte magát, hasztalan állítunk melléje akár vándorapostolokat, akár felkent prófétákat, mert nekünk is meg kell hajolnunk a fejlődés, a haladás törvénye előtt, mely lépten-nyomon új eget és új földet teremt. Ezt eddig sem tettük s ezután sem fogjuk tenni. De azt nem tilthatjuk meg, hogy vallásunkról ne beszéljenek se jót, se rosszat. Ma még többen beszélnek arról kisebbítőleg, gúnyolólag. Még ma is, ha már zsidókkal együtt nem említhetnek, legalább a názárénusokkal igyekeznek egy kalap alá venni. A mi tudtunkkal kereszténytelen üzelmeket senki sem folytat s így azokat meg sem szüntethetjük. Neveket kér, hivatalos jelentést vár s akkor eljár ellenük, ha hatósága alá tartoznak.

Vigil[97] Derzsi Károllyal folyó irodalmi vitájában a Kis Tükör-ből idézi a keresztelésről szóló ezt a részt: „Ámbár az unitárius egyház szerint a keresztelés nem mulhatatlanul szükséges az idvességre s így a kereszteletlenül elhalt gyermek sem kárhozik el, mindazonáltal azt szántszándékkal egy unitárius sem mulasztja el. Ennélfogva szükség esetében éjjel is elhívják a lelkészt keresztelni" Ezt elvtelenségnek és abszurdumnak mondja, mire Ferencz József: „Ha ez abszurdum, akkor sok abszurdum van a világon. Igy az is, ha egymásnak jó napot kivánunk" Vigil egyenesen nevetségessé akarja tenni az unitárius vallást, „amelyen már érettebb konfirmándusai mosolyognak, midőn a keresztségről a különböző felekezetek

[97] Ferencz József: Amin Vigil úr konfirmándusai mosolyognak. Prot. E. és Isk. Lap, 1895. 1213—1214.

felfogását magyarázva, a Kis Tükörből elmondja nekik a mi felfogásunkat is. Ez a nyilatkozat döbbentette meg s indította felszólalásra, mert az ő konfirmándusai sohasem nevették ki egyik egyház hitrendszerét sem. Másnak vallásos nézeteit kigúnyolni nem szabad, mert a kereszténység egyik főjellemvonása épen egymás hibáinak tiszteletbentartása. „Ha már a növendékeket a máshitűek kigúnyolására szoktatjuk, akkor csakugyan nemhogy közelebb jutnánk valaha az Isten országához, hanem még jobban eltávozunk tőle" Ezért e nyilatkozatát nem vallástanítási irányelvének, hanem a polemia hevének tulajdonítja.

1888-ban Czelder Márton kecskeméti lelkész nyílt levelet intézett a püspökhöz a Prot. E. és I. Lapban és a Sárospataki Lapokban, melyben hosszú dogmatikai fejtegetés után kijelenti, hogy az unitáriusoknak vallási tévelygéseik miatt nincs helyük a Prot. Irodalmi Társaságban. De elismeri protestáns voltunkat, sőt szükségesnek is tart magának a protestántizmusnak érdekében, hogy mint a hadseregnél a guerillacsapat, „teljesítsük továbbra is az ellenséget háborgató feladatunkat". Tévelygők vagyunk azért, mert „a Krisztus iránt nem lehet illő tisztelettel viseltetni annak, aki istenségét tagadja". És ismétli a vádat, hogy az unitáriusok prozelitáskodnak. „Már annyiszor és oly sok alakban lobbantották szemünkre innen is, onnan is. hogy végre még belénk verik a missziónáriusi hajlamot", mondja a püspök[98] s elmondja, hogy még 1879-ben Hódmezővásárhelyt az ev. egyházból nehányan kiléptek hozzánk s minthogy számuk szaporodott, pár évvel ezelőtt segédlelkészi állást szerveztünk. Majd Orosházán, Mezőberényben s legujabban Polgárdiban nagyobb számban léptek át a ref. egyházból. De mi senkit nem csaltunk, nem térítettünk. Pedig hozzá is érkeznek folyamodások, de ő azokat félreteszi, mert „a terjeszkedési vágy, legalább ezidőszerint, nem foglalhat helyet egyházpolitikai programmunkban". Ha az egyházi terhek alól való menekülés hozza hozzánk, kétszeresen szánja őket, mert nálunk még nagyobb a teher. A vád „legsérelmesebb" pontja az, hogy mi a ref. egyház részéről közelebbről felállított domesztikát, illetőleg az ezzel járó egyházi adót használjuk fel térítési eszközül. Mire csattanós válasza az, hogy az áttérések korábbi keletüek a domesztika létesítésénél. 1875-ben kecskeméti előadása alkalmával fejtegetéseire többen nyilatkoztak úgy, hogy hiszen így ők is unitáriusok. Ez azt mutatja, hogy „a mai szentháromság egy Isten nem sokat különbözik az unitáriusok egyszemélyű istenétől. S ha nem lennénk egymás iránt annyira elfogulva s nem a históriai mult válaszfalán keresztül néznénk egymásra, még könnyen egymásra is ismernénk". A hívek áttéréseért ne reánk, hanem magukra vessenek, mert ha a térítés olyan könnyű

[98] Ferencz József püspök levele felekezetközi ügyben. K. M. 1888. 400 - 407.

volna, ez az illető lelkészeknek szolgálna szegénységi bizonyítványul s a sokat emlegetett hitszilárdság rovására esnék. És ismétli, a prozelitáskodás sohasem volt kenyerünk s ezután sem lesz az. Mi mindenik egyházzal békében akarunk élni.

Ami az Alföldön történt, ugyanaz megismétlődött benn Erdélyben is egy nehány gyülekezet (Kovászna, Sepsiszentgyörgy) filiává szervezése alkalmával. Itt is lélekfogdosással, a zavarosban való halászással vádoltak meg. Kolozsvári Sándor (Prot. Közlöny, 1889. 5. sz.), a kolozsvári ref. eklézsia gondnoka közgyülést megnyitó beszédében gúnyos hangon foglalkozik a római katholikusokkal és az unitáriusokkal, minket „a jövő vallásának" képviselőiként geráló unitárius, avagy antitrinitárius hívek vallásközönségének mond, „kik a zavarokban való halászat dicstelen zsákmányára leselkedünk a rideg racionálizmus cége alatt s a nemfizetés kecsegtetésével eredménnyel végezzük aknamunkánkat"

Ilyen irodalmi csatározások közben és után 1882-ben egyesittetett mint leányegyházközség Budapesttel, 1884-ben házastelket vettek s imaházat rendeztek be. Október 17-én megnyitották s kimondták a segédlelkészi állás szervezését. 1886 okt. 3-án beiktatták Ajtai Jánost segédlelkésznek (K. M. 1886. 56.). A következő évben a mezőberényi ref. egyházközség hívei közül 10 előkelő gazdag család jelentette be az unitárius vallásra való áttérését. (K. M. 1887. 426.). Mire a Prot. Közlöny erősen reánk förmedt s azt mondta, hogy ezeket pusztán anyagi érdek, az egyházi adótól való menekvés vezette. A K. M. szerkesztője megjegyzi erre, hogy lélekvásárlással nem foglalkozunk, mert nincs rá módunk. Amit maga a Prot. Közlöny is nagyon jól tud, mert gúnyolódik szegénységünkkel, mikor azt mondja, hogy Amerikából Péterfilléreket fogadunk el. Különben a Prot. Közlönynek szálka a szemében az angol és amerikai hitrokonokkal való meleg barátságunk, melyről így ir (Prot. Közlöny, 1888. 28. sz. 240.): szük látókörrel biró kandidátusaikat kiküldik ingyen stipendiumokra Angliába és Amerikába s mikor hazajönnek, el vannak telve amaz idegen föld bámulatával; megrontják temperamentumukat, az igaz magyarból bastardot teremtenek, sok bolondot össze-vissza beszélnek. Innen az a sok fanatikus falusi unitárius pap. Ezt a fanatizmust Angliából csempészik be. De mintha elfeledkezett volna a kirohanásáról, ugyanez évfolyam egy későbbi számában (52. sz. 469.) már azt a tanácsot adja papjelöltjeiknek, hogyha külföldre akarnak menni, mindenekelőtt tanuljanak meg angolul s menjenek Angliába, Amerikába, „ott látni fogtok igazi vallásos életet s fölemelő és valóban követendő példákat".

1889 február 5-én, a trónörökös temetése napján, tartott istentiszteleten 700-an vettek részt, nemcsak az imaházat, hanem a kapubejáratot is szorongásig megtöltötték. (K. M. 1889.

61.) Ajtai valláserkölcsi felolvasást két év alatt 18-at tartott a város különböző pontjain. A tankötelesek száma 47, a lélekszám 277-ről 405-re emelkedett. Az átállások most is folyamatban vannak (u. o. 138—140.). Pünkösd másodnapján ünnepelték fennállásuk 10 éves fordulóját. (U. o. 1890. 307.). 1891-ben a főtanács jóváhagyta a népiskola felállítása iránt tett intézkedéseit az E. K. T-nak (u o. 1891. 281.). 1892-ben az E. K. T. engedélyt adott arra, hogy templomépítésre gyűjtsenek s az ügyet a hívek meleg szeretetébe ajánlta. Az 1896. évi főtanácson jelenti a püspök, hogy a hódmezővásárhelyi (és polgárdii) leányegyházközség elég erős gyökeret vertek, de fejlődésük és biztonságuk azért mind több gondot és istápolást igényel.

1899 május 27-től június 7-ig látogatást tett a püspök Hódmezővásárhelyt, Mezőberényben, Polgárdiban. *Ez volt unitárius püspöknek első hivatalos körútja hazánk Királyhágóntúli részében.* Feljegyzéseiben e körút jelentőségét abban látja, hogy a hívekben a vallásunkhoz való ragaszkodást megerősítette. Örvend, hogy ott künn nagy hatást tett, a lapok sokat és szépet írtak róla. De némi bántódással jegyzi fel, hogy hazajövetele után senki sem ment őt üdvözölni. Mikor 1869-ben az első nyilvános unitárius istentiszteletet tartotta, még tudtak lelkesülni az unitáriusok e diadalnak. Pedig a mostani semmivel sem kisebb jelentőségű annál. A keresztúri zsinatnak részletes jelentést tett ez útjáról: hódmezővásárhelyi fogadtatása meglepte, mert „a legkisebb árnyékát sem találta vallásunk és egyházunk iránti ellenszenvnek", sőt mindenütt figyelem és rokonszenv nyilvánult. Az áttérésre külső indokok is szolgálhattak okul, de a belső meggyőződés se hiányzott. „Sőt, — úgylátszik — hogy már megelőzőleg unitárius volt ezen híveink legnagyobb része lelkében anélkül, hogy tudta volna". Többszörösen meggyőződött, hogy az Alföldön sem tekintenek minket jövevényeknek s hála érte Istennek. Hódmezővásárhelyt „már otthon érezheti magát az unitárius püspök is". Mezőberényben a község, mint ilyen, a fogadtatásnál nem vett részt. Polgárdii híveink száma csekély, de nem kételkedik, hogy a Dunántúl „örökre zászlótartónk marad" Már 3—4 leányegyházközség csatlakozott hozzá.

Hódmezővásárhelyt 1905-ben lelkészi és tanítói állás szervezteteti, templom épült, amelyben az 1911. évi főtanács ideje alatt tartatott az első istentisztelet. A templomot 1912-ben szentelte fel maga a püspök, kit Fekete Gábor főgondnok és Kolozsvárról többen kisértek. (K. M. 1912. 185—186.). Az ünnepélyről *ma* (Márkos Albert) kissé gúnyos hangon referál, mert kevesen vagyunk és számunkkal imponálni nem tudunk. Hogy a mi templomunk a vallási szabadelvűség diadalának a jele és hogy miénk a jövő, ezeket jobban szerette volna nemunitáriusoktól hallani. Mezőberényi híveinkről úgy értesült, hogy

az öregek kidőltek, a többiek visszatértek s „a szépen megindult unitárius mozgalom maholnap már el is végződik". A referensnek mindenesetre igaza van, mikor helyteleníti, hogy aránylag rövid idő alatt sok pap szolgált, akik az állást csak olyan theológusi előpróbának, amolyan transito-papságnak tekintik. És helyes az a felfogása, hogy ide „minden áldozatok árán higgadt, súlyos embert kell állítani". A lélekemelő szép ünnepélyen keresztül ebben látta meg a fényből lassacskán kiváló árnyékokat is.

1912 pünkösd hétfőjén Józan istentiszteletet tartott *Temesvárt* a ref. templomban. Beszédét így vezette be: „Egy rég elnémult harangot kell megkongatnom. Több mint 300 és egynehány esztendeje, hogy az unitárius szózat Temesvárt politikai és más üldözések miatt elhangzott" Aztán a testvéri szeretetet hirdette, „hiszen nem lehet az anyaszentegyháznak csak az egyik felekezet igaz gyermeke . . . Az anyaszentegyháznak nem lehetnek kitagadottjai, mert ha lennének ilyenek, megtagadnám az anyaszentegyházat". Azután úrvacsora következett, melynél különösen megható volt, amikor Szabolcska, aki a kiosztást együtt végezte az unitárius pappal, odalépett az úrasztalához és a két pap egymásnak nyújtotta a kenyeret és a bort. A Debreceni Prot. Lap (jún. 29. 17.) *Szabolcska és az unitáriusok* c. közleményében elmondja, hogy az unitárius esperessel együtt osztotta az úrvacsorát s végül ő maga is megvacsorázott unitárius módon s hozzáteszi, hogy ez a segédkezés és részvétel bátran elmaradhatott volna. Szabolcska feleletében (Unitárius módra, u. o. júl. 13. sz.) azt mondja, hogy a vádlott teljes beismerésben van, sőt azt is elmondja, hogy a temesvári unitáriusoknak máskor is mindig ő oszt úrvacsorát, ő konfirmál, de mindezt a dolog elbirálásánál „szörnyen mellékesnek" tartja. „Ha a 16-ik századból Geneve városából menekült unitáriusok lettek volna is, akkor is épen így fogadtam volna őket és épen így jártam volna el velük szemben. Még pedig egyenest az én Krisztusom félreérthetetlen parancsolata s lelkem utasítása szerint. Ezeknél magasabb fórumot én eddig ilyen ügyben nem ösmerek". Eretnekszimatolás és hajszolás helyett kevesebb türelmetlenség és több szeretet!

A püspök az 1912. évi főtanács elé terjesztett jelentésében Józannak május 26-án Temesvárt, július 14-én Orsován az ág. ev. templomban tartott istentiszteletéről ezeket mondja: „Az első unitárius istentiszteletek voltak ezeken a helyeken, melyeken másvallásúak is sokan vettek részt s nem kétli, hogy ezzel ismét sok félreértés eloszlott, amelyekkel — sajnos — még ma is nem egy helyen találkozik vallásunk a Királyhágón túl és így lassan-lassan mégis elismerik mindenütt, hogy mi is a szentek polgártársai vagyunk".

Mezőberényben (Békésm.) 1887 okt. és következő hónapjaiban főleg a református egyházból többen tértek át, kiket

Derzsi budapesti lelkész csak a kepefizetés megajánlása után vett át. Dec. 12-én Budapesthez csatlakozó fiók-egyházközséggé alakultak. (1888. főt. 10. jk. p.). A közvetlen gondozás a hódmezővásárhelyi segédlelkészre bizatott. Derzsi 1888 márc. 11-én tartotta az első istentiszteletet. Lélekszám 1887 végén 98, 1888 végén 130. (K. M. 1889. 141.). 1888-iki főtanács a fiók-egyházközséget megalakultnak nyilvánítja s Hódmezővásárhellyel társítja, mindkettő Budapesthez tartozik. Az E. K. T. 120—1890. sz. határozatával felhatalmazta egy felekezeti iskola felállítására (K. M. 1890. 313.), mire a püspök Csifó Károlyt nevezte ki tanítónak. (U. o. 302.).

Orosháza 1887-ben 50 lélekkel leányegyházközséggé alakult s Budapesthez, illetőleg Hódmezővásárhelyhez csatoltatott. (1887. évi főt. 10, jk. p.). Itt 1887 decemberében volt először unitárius istentisztelet. Derzsi 1889-ben írja (K. M. 1889. 140.), hogy e fiókegyházközség is halad, lassan, de biztosan. Ajtai János segédlelkész két év alatt ötször tartott istentiszteletet. A lélekszám 50-ről 77-re emelkedett. A tankötelesek száma 7. Az unitárius tankötelesektől kettős tandíjat vesznek, melynek felét az eklézsia hordozza.

Polgárdiban 1888 június és július hónapokban tömeges áttérések történtek. Meghívták Derzsit s július 22-én közgyűlést tartván, 75 áttérési bizonyítvány alapján fiókegyházközséggé alakultak. Aug. 12-én tartott istentisztelet alkalmával elhatározták segédlelkészi állás felállítását. Szept. 9-én már imaház érdekében intézkedtek. Az 1888. évi főtanács (11. jk. p.) a fiókegyházközséggé szervezkedést jóváhagyta s Budapesthez csatolta. Dec. 26-án Simó János lelkész odaérkezett, bandériummal fogadták, másnap beiktatták, mikor 163-an vettek úrvacsorát. Nincs vasárnap, hogy 200—250 hallgató ne lenne, férfiak és nők együtt énekelnek, mindenki könyvvel a kezében. Az ifjabb nemzedékből dalárdát alakítottak. (K. M. 1889. 55.). Derzsi Károly leírván a megalakulás történetét (u. o. 141.), elmondja, hogy ismételten figyelmeztette az áttérni akarókat, de azok nem tágítottak. A lélekszám 1888 végén 212, a budapesti anya- s a hozzátartozó két leány- és két fiókegyházközségben 1527. Simó (u. o. 144—146.) lelkes és buzgó vallás-erkölcsi életről ír, harangalapot kezdtek gyűjteni, vasárnapokon nem a korcsmában ülnek, hanem 10—15-ön összeülnek és vallásos könyveket olvasnak. Határozottan visszautasítja azt a vádat (Prot. E. és Isk. Lap 3. sz.), hogy anyagi érdekből álltak át s a lélekhalászást is. Húsvétkor (u. o. 204.) többen vettek úrvacsorát *Vilonyáról* is, kik mintegy 60-an, fiókegyházközséggé alakulásukat kérték, ami jún. 2-án megtörtént. (1889. évi főt. 9. jk. sz.) Vilonya Budapest leányegyházközsége, de a polgárdii segédpap gondozza. Később kis imaházat rendezett be istentisztelet céljára. A következő évben harangalapot teremtettek, egy-

házi kölcsönmagtárt és iskolát. És mindezt a hívek önkéntes adakozásából. A tanítás az ideiglenesen felállított, de a célnak megfelelő épületben 1889 októberében megkezdődött. Tanító a segédlelkész. 1890 februárjában vásároltak egy temetőhelyet, megteremtették az iskolaalapot. Az imaház minden vasárnap tele van. Az 1890. évi főtanácson jelentette az E. K. T., hogy Polgárdi a mult évben felekezeti iskolát állított (u. o. 313.), még pedig azért, mert a reformátusok tanulóiktól igen magas tandíjat szedtek. Lélekszám 250, tankötelesek száma 26, ezek közül unitárius 15. Templomépítés gondolatával foglalkoznak (Ker. Magvető 1891. 63.).

Magyarlakon (Veszprémm.) az 1891. évi közigazgatási jelentés szerint többeknek átállása folytán fiókegyházközség alakult (K. M., 1891. 274.).

Iszkaszentgyörgyön híveink száma 37. Van berendezett imaházuk. (K. M. 1890. 201—204.).

Debrecenben Szabó József polgár összes vagyonát, mintegy 30.000 frt értékben, az unitárius egyháznak hagyta. Református született, a debreceni ref. kollégiumban tanult 4 évig, majd a kereskedői pályára lépett s 1870-ben Kolozsvárt az unitárius vallásra tért. 1892-ben halt meg (K. M., 1892. 32.). 1904-ben merült fel utazó lelkészi állás szervezésének szüksége. 1913-ban Józan esperes indítványát terjesztette fel a Duna—Tiszamenti egyházkör, hogy a Királyhágóntúli részekben *„utazó lelkészi"* állások szerveztessenek. Az indítvány számadatokkal is alá volt támasztva. Debrecen székhellyel a különböző helyeken 799, Arad székhellyel 786, Pécs székhellyel 438 unitárius hívő részesülne lelkészi gondozásban. Az E. K. T. az indítványt azzal terjesztette a főtanács elé, hogy bizassék meg ezen nagyfontosságú kérdés tüzetes tanulmányozásával s tegyen részletes előterjesztést első helyen Debrecen székhellyel egy körlelkészi állás szervezése iránt. A főtanács a körlelkészségek szervezését szükségesnek és kívánatosnak mondotta s megbizta az E. K. T.-ot a helyzetnek és egyházunk körülményeinek megfelelőleg az előkészületek megtételével. A kérdés további tárgyalását és megoldását a kitört világháború megakadályozta.

Füzesgyarmaton 1901 jul. 27-én alakult meg a leányegyházközség s Hódmezővásárhelyhez csatlakozott. Új templomát 1903 nov. 3-án szentelték fel. 1904 májusában Füzesgyarmaton, Dévaványán a püspök látogatást tett. Feljegyzéseiben azt írja erről, hogy a tiszteletnek és rokonszenvnek oly meleg és szíves jeleivel találkozott, aminőről álmodni sem mert. Azt hiszi, hogy modora, eljárása, beszédei mind befolyással voltak a rokonszenv ébresztésére. Ez évben, a püspök javaslatára, az E. K. T.-ot a főtanács megbízza egy körlelkészi állás szervezésével. Az 1907. évi főtanács 500 K-t bocsátott rendelkezésre, ami azonban nem

volt elég s ezért 1200 K-ra emelték. Az 1908. évi főtanács meghatározta az állomás szervezését, ami megtörténvén, az 1909. évi főtanács tudomásul veszi azt. Az 1910. évi főtanács (91. jkv. p) anyaegyházközséggé nyilvánítja. 1912-ben szép templomát toronnyal s harangokkal látta el.

Ugyanez év (1901) jul. 21-én *Hetes* (Somogy m.) lett leányeklézsia s Polgárdihoz csatlakozott.

Zalára (Baranya m.) és környékén lakó hitsorsoraink 1907-ben alakultak leányegyházközséggé s szintén Polgárdihoz csatlakoztak. (Főt. jkv. 107.)

Tiszabőn (Jásznagykunszolnok m.) 1909-ben alakult meg a leányeklézsia s Budapesthez csatlakozott. (Főt. jkv. 73. p.)

Dévaványát az 1916. évi főtanács anyaegyházközségnek nyilvánítja s társegyházközség minőségben Füzesgyarmathoz csatolja. *Somogyhatvan, Felsőireg, Mezőtúr és Seregélyes* szórványok kisebb-nagyobb, de százan felüli lélekszámokkal.

A Királyhágóntúli eklézsiáink adatai a budapesti eklézsia 1897—98. évekről szóló értesítője alapján a következők: Budapesten lélekszám 740, környékekkel együtt 1700, Hódmezővásárhely 754, Mezőberény 134. Dévaványa 109, Polgárdi 109, Vilonya 48, Magyarlád és Seregélyes 129, összesen 3723. Józan Miklós az unitárizmus helyzetét és jövőjét korántsem nézi rózsás üvegen át.[99] Ő, mint ott élő, tisztán látja a helyzetből adódó nehézségeket. A hívek szétszórtan élnek; némely helyen egy-két család, másutt gyülekezetbe tömörülve pár száz lélek. De távol egymástól. A szétszórtan élő hivatalnokok, tanárok, orvosok, gazdatisztek, mérnökök az egyházzal való érintkezést úgy tartják fenn, hogy előfizetnek az egyházi lapokra, az eklézsia támogatására évi rendes járulékot küldenek, gyermekeik vallásos oktatását, püspöki felhatalmazás alapján, maguk végzik, a konfirmációra előkészítik s úgy viszik fel áldozócsütörtökre Budapestre, még olyan messziről is, mint Fehértemplom, Pozsony, Selmecbánya. Milyen jó hatással lenne szórványban élő híveinkre, ha lelki gondozásukat egy-két utazó-lelkészre bizhatnók, kik vándorapostolok módjára bejárnák kerületeiket s házi istentiszteleteket tartanának. Új erőt öntött a gyülekezetekbe 1902-ben az esperesi kör szervezése, mert azóta gyakoribb az érintkezés a lelkész és tanítók között és a köri közgyűlés alkalmul szolgál arra, hogy a hívek ápolják egymás között az összetartás érzését. „Apróbb missziói állomásaink forgalomba hozzák az unitárius nevet és elvet ott is, hol eddig annak hírét sem hallották. Káros az ügyre s a gyülekezet hitvilágát kellemetlenül érinti az, hogy a kinevezett papok itteni munkamezejüket csak amolyan kisérleti

[99] A magyarországi unitárizmus helyzete és jövője. Unitárius Közlöny 1909. 117—119.

állomásnak tekintik. Egy helyen jóformán meg se melegednek s már az első hivó szóra sietnek vissza a bércek közé „Hát menjenek — mondja az esperes —, de legalább vegyék védelmükbe mostoha viszonyok között fenntartott őrállomásainkat azokkal szemben, kik az egész magyarországi missziót kárbaveszett fáradságnak mondják." Állandó munkatársakat kér, akik nem a napszámhoz mérik a jóravaló igyekezetet.

A háború után az egyházkörben 3 önálló egyházközség van. A felekezeti elemi iskolák közül csak a füzesgyarmati működik. *A másik kettő gyermekhiány miatt megszünt(!).* A Dunántúl egyetlen gyülekezetünk Polgárdi, híveinek száma csekély s legnagyobbrészt idősebb emberekből áll. Szórványa a somogymegyei Böhönye. Az alföldön Békésmegyében 2 gyülekezet van: Hódmezővásárhely és Füzesgyarmat. Amaz a legnépesebb, szép, virágzó életet él. Ennek híveinek száma változatlan. A *budapestvidéki* szórványoknak 8 gócpontja: Pestszentlőrinc, Kispest, Csepel, Ujpest, Rákospalota, Pestszenterzsébet, Sashalom, Budafok. Pestszentlőrincen, hol a hívek mind erdélyiek, templomuk van. Szegeden, Debrecenben 100-on felül van az unitárius hívek száma. Utóbbi helyen szép kis imaház épült. 10—60-an élnek a következő városokban: Pécs, Kaposvár, Zalaegerszeg, Szombathely, Sopron, Győr, Baja, Czegléd, Kecskemét, Miskolc, Eger, Nyiregyháza, Szolnok, Békés, Gyula, Békéscsaba. E helyeken évente egyszer-kétszer tartanak istentiszteletet, melyre összegyül az ott lakó protestáns, sőt néha katholikus erdélyi lakósság is s az „erdélyi vallás" szerint együtt imádkoznak. A háború utáni összes létszám valamivel több, mint 6000. Ferencz József budapesti missziósházi lelkész, ki az ottani viszonyokat egészen alaposan ismerheti, azt állapítja meg, hogy híveink gyakran vétkeznek gyermekeik lelkiüdvére alkut kötve reverzális útján. De az a reménye, hogy el fog jönni az idő, mikor azok is ott lesznek gyülekezeteink táborában, akik lélekben ma már unitáriusok.

13. FEJEZET.

Ünnepeink, istentiszteletünk és szertartásaink.

Istentiszteletünk rendjében az egész tárgyalásalatti korszakban semmi változás nem történt. Az 1878. évi főtanácson Derzsi József és Kelemen Albert javasolták: (18. jk. p) mivel az úriimádság egy istentisztelet alkalmával többszöri elmondás által hatásából sokat veszit, ami különösen úrvacsora alkalmával feltűnő s különben is a gyakori elmondás emlékeztet az olvasó szerinti imádkozásra, a prédikáció után a Miatyánk eltéríti a hallgatóságot a prédikáció keltette gondolatoktól és

érzelmektől, mondassék a Miatyánk egyszer, még pedig az előima után; úrvacsora alkalmával az eddigi négyszeri helyett csak kétszer: a prédikáció előtt és az úrvacsorai beszédre következő bűnbánó ima után. A javaslatot kiadták a köröknek. Ugyanakkor Sepsimiklósvár közgyűlése azt kérte, hogy a *passzió* szövege rövidíttessék s dallama a mai korszellemhez idomíttassék. Ez a javaslat is a köröknek adatott ki. Az 1880. évi főtanács (9. p.) nem fogadta el a változtatást, tekintve „vasárnapi istentiszteletünk különben is egyszerű voltát és rövidségét és az úriimádság hatásos befolyását" Úrvacsoraosztásnál azonban a hálaadó ima után a Miatyánk elmaradhat, „mivel régebben nem is volt szokásban és sok helyt ma sem gyakorolják."

Az 1883. évi főtanácson Raffaj Károly interpelláció alakjában jelentette, hogy Újszékelyen néhány évvel ezelőtt ú. n. *jégverés ünnepet* állítottak fel s rendes istentiszteletet tartanak évenként júl. 29-én. A kérdés tárgyalása alatt több lelkész jelentette, hogy hasonló ünnepek másutt is vannak gyakorlatban. A főtanács utasította az E. K. T.-ot, hogy adatok beszerzése után „az ilyen, unitárius vallásunk szellemével ellenkező istentiszteleteket szüntesse meg". A *liturgia reformjával* a lelkészkör Harasztosi Dénes előadásában 1922-ben hosszú ideig és behatóan foglalkozott. Ez volt az a korszak, mikor az emberek, a nagy összeomlás okozta bódulatban, minden téren a reformra vetették magukat. Az előadó szükségét érzi annak, hogy „a minden áron való újítás, vagy pláné felforgatási tendencia ellen" védekezzék. A tervhez hozzászóltak a körök is s a beérkezett anyagot a püspök elnöklete alatt egy bizottság dolgozta fel, de nem tudott olyan egységes javaslatot készíteni, amely elfogadásra előterjeszthető lett volna. Ez a mozgalom, kapcsolatban az énekeskönyv új kiadásával, mindössze annyit eredményezett, hogy a gyülekezet az éneklés általánosításával több részhez jut az istentiszteletben s az éneklésben ma már városi gyülekezetekben is résztvesznek a nők.

Ferencz József a szellemi delejesség állapotát kívánta a pap és hivei között. Kecskeméten a protestáns egylet közgyűlésén tartott felolvasásában[100] fejti ki nézeteit arról, miként lehetne a protestáns istentiszteletet újjáteremteni úgy, hogy a vallási közöny és hidegség ellen eredményesen küzdeni lehessen. Ha a papság elhanyagolja a vallás külformáit, kárt szenved abból maga a papság és a vallás lényege is. A papság buzgósága, vagy indifferentizmusa magával ragadja a hallgatóságát. A vallás a szív poézisa, melynél a külső csaknem maga a lényeg. A legkomolyabb veszély rejlik a formák iránti „megdöbbentő" közönyben. Bajok észlelhetők a keresztség és konfir-

[100] A vallás külformáinak befolyása a hitéletre. K. M., 1876. 217—240.

málás, úrvacsora, az istentisztelet ünnepélyessége, éneklés, imádkozás, prédikálás körül s általában a templombajárás és vallásos érdeklődés körül. Mi volna a teendő? A felekezetek közötti válaszfalak ledöntése, mert „a sok templom nem arra való, hogy tornyai megannyi ellenséges sereg táborhelye s a harangok imára hívó hangja megannyi csatajelszó legyen. A protestantizmus önmagával jönne ellentétbe, ha az egyéni meggyőződés szabadságát híveitől megtagadná. Az excommunicatio — bárhonnan jő — annyira élét vesztette, hogy az ész csak nevetséget talál benne. Az orthodokszia és miszticizmus kora lejárt. Tágasabb mozgási és fejlődési kört kiván a vallásos eszméknek a kor. Az egész földgömbön virrad."

Különben templomi istentiszteletek külső formái tekintetében változott a felfogása, különösen az orgonát és imakönyveket illetően. 1864-ben (Templomi istentiszteletünk külformái) kész volna az orgonát nyugalomba tenni, mert annak tulajdonítja, hogy a gyülekezeti ének iránt közönyösek a hívek. Ellenben 1876. évi kecskeméti felolvasásában reformálná, művészivé és általánossá tenné az orgonát. 1864-ben megállapítja, hogy mindinkább kezd divatba jönni könyörgéses könyvek használata a templomban. Ennek nem barátja, mert nem tartja összeegyeztethetőnek a közös istentisztelet szellemével. Az imádságos könyvek rendeltetése az, hogy a betegek otthon használhassák, vagy a hívek is, ahol nincs templom. De 1876-ban imáinkat és imakönyveinket reformálná. Elavult dogmatikus eszmék helyett egy felvilágosult értelem Istenről való elmélkedései s a szív hitét és reményeit tolmácsoló imákat tart szükségesnek. Különösen nagyra értékeli a gyülekezési éneket és nem tudja eléggé sajnálni, hogy bizonyos közöny mutatkozik iránta. A hitcikkelyek felett sok küzdelem és szakadás támadt a keresztény egyházban, de az ének semmi zavart nem idézett elé. Midőn a szók a hitcikkelyek értelmében változtak, a dallam akkor is megmaradhatott. Az orgonajáték korántsem éri fel egy templomi gyülekezet meghatódalát. Egyedül a gyülekezeti ének az, ami a protestánsoknál a kultusznak a nagyszerűség vonását adja. Ebben nem versenyezhet vele a legragyogóbb miseének és oratórium sem. Ez a reformáció egyik legdemokratikusabb és legnagyobb alkotása. Minél míveltebb valamely egyház, annál több istentiszteletében a lirai elem, a dal és ének költészete. Azért mellőzné az orgonát, hogy ismét felzendüljön az ének a hívek ajkán, mely az istentiszteletnek egykor oly magasztos jellemet adott. És azért kellene új. dallamos és korszerű énekekről gondoskodni. A könyörgés ellen a templom iránt közönyösek azt szokták felhozni, hogy az Isten tudja szükségeinket s nem vár a mi imáinkra és kéréseinkre. „Balgatag okoskodásnak" mondja, mert mit szólnának ahoz a gyermekhez, aki soha semmit sem kér szülőitől? Már pedig ez a viszony köz-

tünk s a mi Atyánk között. Arra az ellenvetésre pedig, hogy imádkozni mindenütt lehet, válasza az, hogy az imádkozás helye a templom, ahol az ember megszabadul rövid időre az élet gondjaitól. Az egyházi beszéd ellen azt szokták felhozni, hogy az emberiség annyi tanítás és ígehirdetés után sem haladt előre, nem közeledett az istenországa felé s a sok fáradsággal nincs arányban az eredmény. Nehéz kérdés, de az eredményt nem szabad máról holnapra várni, hanem történelmi szempontból értékelni. S így lehetetlen nem látni a vallásos eszmék tisztulását s a börtönök és máglyák után a felebaráti szeretet és testvériség térfoglalását. Ma már különböző felekezetűek is megférnek egy templomban. (Az unitáriusok Abrudbányán a templom felépítéséig a reformátusok templomában tartották istentiszteletüket). Végül a templomok környezetére is ügyelni kell, hogy virágoskerttel legyenek övezve és a templomi épületek kiképzésére, külső díszére. Ez a felolvasás alkalmat adott Balogh Ferencnek, hogy hozzászóljon s vágjon egyet-kettőt az unitárizmuson. A tárgy olyan, hogy arról más is tudott volna „tapsot arathatólag" értekezni, miért kellett azért az unitárizmushoz folyamodni, hogy csillámot adjon az egyletnek. A válaszfalak megszüntetése? Válaszfal mindig lesz s „lenni kell, mint van az éj és nap között". Szerinte „hitelvileg nincs jövője az unitárizmusnak", aki az unitárius álláspontra elérkezik (mint Dudics, Dávid, Hatala), „az jóformán vallás nélkül is ellétezhetik" Ez egyesnél meglehet, de tömegnél fenyegető alakú lehetne. „Mi újdivatú válogatósdi elvűségnek hódolni nem akarunk." Ferencz József feleletében[101] azt kérdi tőle: ha az unitárizmusnak nincs jövője, miért fél hódításától? Mi tudjuk, hogy nagyobb a számunk, mint keresztlevelekkel kimutatni tudjuk s nekünk ez a fő. Balogh felfogása szerint a vallás csak a tömegnek való. Ferencz József szerint vallás nélkül senki el nem lehet, mert az alapul szolgáló vallásos érzés elidegeníthetetlen tulajdona a léleknek. Még az *istentagadók* sem élnek bizonyos vallásos légkör nélkül.

A püspök az 1904. évi főtanácshoz javaslatot terjesztett be a *templomi istentiszteletek szabályozása* tárgyában (főt. jkv. 98—101. 1). A tervezetet az E. K. T. már előzőleg kiküldötte a köröknek, ezek javaslatának figyelembevételével a módosításokat megtette. A főtanácsi bizottság több módosítást és toldást hozott ajánlatba, minek következtében az ügy hosszas vitatás alá került s végül elfogadtatott. A szabályzat hétköznapi, vasárnapi és ünnepi istentiszteletek rendjét szabályozza s a záradékban azt mondja, hogy e rendtől a helyi viszonyokhoz és körülményekhez képest eltérésre az eklézsia folyamodására a püspök engedélyt adhat. Nagy vita volt efelett

[101] Az evangéliumi prot. lap és az unitárizmus. K. M. 1876. 277—281

mert a püspök jogkörének kiterjesztését látták benne. A püspök feljegyzéseiben okát adja, mi indította e szabályzat készítésére. A lelkészek a hétköznapi istentiszteleteket nagyon elhanyagolták. Azt mondották, hogy a nép nem megy a templomba. Persze, hogy nem, ha nem tartanak istentiszteletet, ha már elszoktatták tőle. Abban, hogy ez a püspöki jogkör kiterjesztése, van valami igazság. De ezzel szemben az a püspök álláspontja, hogy szervezett egyház nem bízhatja mindenkinek tetszésére az istentisztelet tartását, mert megtörténhetik, hogy egy eklézsia a halottakért is minden évben istentiszteletet fog beállítani s visszamegyünk a katholikus misékre, amint már megtörtént, hogy egy hívőnk alapítványt akart tenni, hogy egy halottjáért a lelkész minden évben halála napján imádkozzék. Egy másik meg azt kívánta, hogy házasságkötésük napján. Megtörténhetnék, hogy az egyházközség, ha tőle függne, a vasárnapi istentiszteletet is eltörölné.

Az 1911. évi főtanács (32 jk. p.) bizonyos módosításokat végzett a szabályzaton. Lényeges tartalma röviden ez: Hétköznapokon az anyaegyházközségekben istentisztelet tartandó minden reggel és legalább szombaton este is, valamint az év utolsó estéjén énekléssel és imával. Vasárnaponként d. u., valamint ünnepek első és másodnapján d. u. egyházi beszéd helyett a körülményekhez képest bibliamagyarázat, harmadnapján s újév és áldozó csütörtök d. u. csak ének és ima. Nagypénteken is kétszer ének és ima mellett passzióval. Ahol kántor hiánya miatt passziót nem énekelnek, d. e. ének és ima mellett egyházi beszéd is.

Ferencz József még 1873-ban felvetette[102] a legációk kérdésével kapcsolatban *az ünnepek harmadnapjának eltörlését*, melyet széles e föld kerekségén rajtunk és az erdélyi reformátusokon kivül alig tartanak egyébütt és felteszi a kérdést: nem lehetne-e a legációkon ezáltal is segíteni? Az 1911. évi főtanácsi bizottság általános jelentésében mondja: A sátorosünnepek harmadnapja és az áldozócsütörtök olyanok, melyek ünneplése sem a történelmi fejlődéssel, sem az egyházi, sem a közérdekkel, sem a szükséglettel meg nem indokolhatók. A vallásos estélyek ezeknek hiányát nemcsak pótolják, de értékben hatványozottan felülmulják. Javasolja ez ünnepek törlését s a körök véleményének bekérését. Az E. K. T. az 1913. évi főtanácsnak jelenti, hogy a sátoros-ünnepek harmadnapjának törlése elől nem zárkózik el. Azért alánlja: kérdeztessenek meg a körök, de oly módon, hogy a kérdés terjesztessék mindenik egyházközség közgyűlése elé s ezek véleménye a köri közgyűlés elé s csak ezek véleményének figyelembevételével terjesztessék a közelebbi főtanács elé. De az áldozócsü-

[102] K. M., 1873. 363.

törlök eltörlésére vonatkozó javaslatot kérdés tárgyává sem kívánja tenni s a körök véleményének bekérését sem ajánlja, hanem azt javasolja, hogy az egész egyházban a konfirmáció tétessék e napra. A főtanács az ünnepek harmadnapjára vonatkozó előterjesztést elfogadta. „Az áldozócsütörtök megünneplését nem kívánja kérdés tárgyává tenni, hanem a lelkészek felhivandók, hogy a konfirmálást tartsák ezen a napon, ahol csak a körülmények megengedik.

Végül az 1914. évi főtanács az ünnepek harmadnapjának eltörlésére irányuló indítványt a körök véleményének meghallgatása után nem fogadta el, de kimondta, hogy ahol célszerűnek látszik, a harmadnap megünneplése alól fölmentést adhat a püspök.

A *keresztelésre* nézve a dézsi egyezkedés azt írja elő, hogy a kis gyermekeket meg kell keresztelni, mégpedig az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében. A keresztségről *Egyházszertartási dolgozatok* c. művében, amely a mi első nyomtatott agendás könyvünk, azt tanítja, hogy a keresztelés nem mellőzhető, mert azáltal válik a gyermek a kereszténység tagjává, tehát nemcsak tartalomnélküli szertartás, hanem hitelvi jelentősége van. A formula pedig ez: Én tégedet N. megkeresztellek az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében. Vári, akinek komoly és megfontolt egyénisége távol van minden ujítási viszketegségtől, azt a véleményét fejti ki,[103] hogy a kereszteléshez népünk sok babonás hiedelme fűződik, ami nem egyezik a tiszta unitárizmus hitelvi alapfelfogásával s homályt vet az unitárizmusra maga a keresztelési formula is. Egyesek túlteték magukat már a formulán s az „egy Isten nevére" keresztelnek. Ezt nem helyesli, mert az egyház tagjainak egyöntetűségre kell törekedniök. Hitelveinknek legmegfelelőbb volna ez: Én tégedet N. megkeresztellek a Jézus nevére. Ugyanebben az évben a főtanácsi bizottság (jkv. 115. p.) ezt az indítványt terjesztette be: „Minthogy keresztelési formulánk egyházi törvény által szabatosítva nincs s így a gyakorlat sem egyöntetű, szükségesnek véli, hogy unitárius felfogásunkat kitüntető keresztelési formuláré kiadassék. A főtanács kiadta az E. K. T.-nak, amely a következő évben ezt az előterjesztést tette: a keresztelési formula az evangéliumi szöveg szerint van megállapítva, módosítását nem ajánlja, mert az olyan dogmai s esetleg theológiai vitatkozás színterévé tenné a főtanácsot, amelyből több kár származna, mint haszon. A főtanács ezt az előterjesztést tudomásul vette s napirendre tért a kérdés felett. Dr. Tóthnak erre a határozatra az a megjegyzése, hogy opportunus és nem elvi alapon áll. A formula kérdését a legliberálisabb szellemben is meg lehetett volna

[103] Ünnepeink és szertartásaink. K. M., 1912. 13–19.

oldani minden veszedelem nélkül. A kérdésben való állásfoglalásra a püspök alkalmat vett magának akkor, mikor a lelkészkörben az unitárizmusról, mint az egyén vallásáról, volt szó s a vitába ő is beleszólott. Vári említett cikkében azt is kifejti, hogy az áldozócsütörtök, mint a menybemenetel ünnepe, hamis fogalmat ad vallásunkról; de hogy ne kelljen azzal gyökeresen szakítani, ezt a napot általánosan a konfirmáció napjául tenné. Ferencz József a Lőfi felolvasása körül kifejtett vitában erre is reflektál. Az áldozócsütörtök eltörlésére és a keresztelési formula megváltoztatására vonatkozó kívánság nem egyéb, mint az egyéni vallásos meggyőződés egy „célttévesztett nyilvánulása", mely addig, míg ő a püspöki székben ül, egyházunkban érvényesülésre nem számíthat. Mert csak a főtanács határozatával érvényesülhetne, de a főtanácsot hitviták színhelyévé tenni, nem hiszi, hogy ma valaki óhajtaná. Ezért figyelmezteti a lelkészeket, hogy tartsák magukat szorosan azokhoz, „mert ellenkező esetben kénytelen lenne a legszigorúbb eljárást alkalmazni azokkal szemben, akik individuális vallásos meggyőződésükből indulva ki, egyházunk megalapítása óta megállapított és gyakorolt keresztelési formuláját megváltoztatni megkisérelnék s az áldozócsütörtököt, ezt az általános keresztény ünnepet ünnepnapnak tartani elmulasztanák" Általában ne ambiciónálják lelkészeink magukat azzal, hogy unitárius vallásunk reformjára vannak hivatva, mert a mi unitárius vallásunk a józan ész bírálatát kiállja s a lelkiismeretet is megnyugtatja. A püspök a Baldácsy-alapítvány ez évi közgyűlésén Budapesten járván, Bedő Albert üdvözletében aggodalmát fejezte ki azon, hogy egyházi lapjainkban a régi unitárius hitelvektől eltérő nyilatkozatok jelennek meg. Alkalmat adott neki erre az, hogy értesülése szerint egyes lelkészek már nem keresztelnek az Atya, Fiu és Szentlélek nevében. A püspök válaszában mondja, hogy hallott ezekről, de „az illetőket leintette s be is látták e reform iránti tévedéseiket". Bedőt is megnyugtatta, hogy ne aggódjanak, mert minden olyan reformtörekvésnek, mely egyházunkra nézve káros és veszélyes lenne, teljes erejéből ellenáll s ha ilyent észlelnek, jelentsék csak s reméli, hogy sikerül azt elfojtani. De a gondolatszabadságot nem lehet senkiben elfojtani s ha e tekintetben egyes lapokban olyan nyilatkozatokat is látnak, melyek megbotránkoztathatnák, attól ne féltsék egyházunkat, mert hitelveinken változtatni és szertartásainkban a megállapított formáktól eltérni s azokat újakkal helyettesíteni csak főtanácsunk illetékes és jogosult. A vita azonban ezekután sem ült el. Bárka József[104] szintén szót emelt a keresztelési formula ellen. „A keresztelési forma kérdésében az uni-

[104] Keresztelésünk érvényessége a katholikus egyházjog és a saját egyházi jogunk szempontjából. K. M. 1916. 214—260.

tárius valláselv és a tételes jogszabályok között lényeges ellentét van". Amiképen egyházunknak hivatalos valláselvi álláspontja sohasem fedte teljesen az egyház tagjainak egyéni valláselvi álláspontját, ép úgy a gyakori üldözés és tartós elnyomatás miatt az egyházi tételes jogszabályok sem lehettek hű kifejezői annak a valláselvi felfogásnak, melyre az egyház a fejlődés során eljutott. Szembeállítja Szent-Ábrahámi keresztelési formuláját a Ferencz Józsefével. Szent-Ábrahámi szerint a Krisztus nevében való keresztelés „egyenlő értékű" a trinitárius formával és vitatja, hogy vajjon egy tankönyv statuálhat-e jogszabályt. Abból, hogy az E. K. T. jóváhagyta és tankönyvül elfogadta, csak az következik, hogy felfogása szerint semmi sincs benne, ami az unitárius vallás elveivel ellentétben állana. De az éppenséggel nem, hogy a keresztelési formula tárgyában elfoglalt ellenkező álláspont eo ipso helytelen. Nem, mert nem dogmáról van szó, hanem egyszerű vallásos szertartásról. S különben is — mondja — az E. K. T. nem jogalkotó fórum s így az általa approbált tankönyv sem alkothat jogszabályt. És mivel a keresztségnek nem tulajdonítunk különös fontosságot, nem tulajdoníthatunk magának a keresztelési formának sem. Erre a fejtegetésre megjegyzem, hogy a Szent-Ábrahámi Krisztus fogalma és a Ferencz József Jézusról való felfogása nem azonosak, aztán az E. K. T. tanácsnak azt az álláspontját, hogy maga nem dekretál hitcikkelyeket, hanem a kezdeményezést rábizza egyesekre s magának csak a megvizsgálás jogát tartja fenn, a főtanács magáévá tette. Bárka ellentmondásban van saját magával, mikor arra a végső következtetésre jut, hogy nem tulajdonít fontosságot a keresztelési formulának. Hát akkor miért hadakozik az egyik ellen és a másik mellett? És mi értelme volna annak a kiindulási pontjának, hogy a keresztelési forma és az unitárius valláselv között „lényeges ellentét" van?

14. FEJEZET.

Lelkészkör és az „Unitárius Egyház".

A Lelkészkör megalakításának gondolata 1894-ben vetődött fel, mikor az egész ország papságának a közvéleményét a polgári házasság kérdése foglalkoztatta. Az unitárius papok látták, hogy a törvény életbeléptetésével nagy jövedelmektől esnek el, de hazafias érzésük nem engedte, hogy ellene agitáljanak. Ellenben anyagi helyzetük súlyosbodása arra késztette őket, hogy szervezetbe tömörüljenek, mert így remélték hathatósan szolgálni érdekeiket. Az Unitárius Közlöny 1895. évi folyamában még csak általánosságban olvassuk (170. l), hogy meg kell

alakítani a Lelkészkört, „hogy a könnyű és gyakori érintkezésre legyen meg az alkalom". Az 1896. évfolyam már közli (24. l.) az alapszabálytervezetet, mely szerint a kör célja: a lelkipásztori működés körébe eső gyakorlati és elméleti kérdések szakszerű és tudományos megvitatása, a kartársi szellem erősítése, ápolása. Minthogy célja azonos a Dávid F. E.-évl, ennek előkészítő-bizottságául tekintik. Van *központi* elnöke, alelnöke, jegyzője és pénztárnoka. Felolvasásokat, vitatkozásokat tart, inditványokat tesz a Dávid F. E.-hez, irodalmi munkásságot folytat, dolgozatokat ad ki a gyakorlati lelkészkedés és a theológia körébe eső kérdésekről. Az alakulás késik. Németh István (u. o. 124. l.) türelmetlenül sürgeti a régóta vajudó kör létesítését, mert a papság sorsának és helyzetének javítása csak egyesült erővel érhető el. Boros (u. o. 130—133. l.) a milleniumi ünnepek lelkes hangulatában buzdítja a papokat, hogy menjenek fel mind Budapestre s ott a konferencia előtt tartsanak gyűlést a milleniumi beszédtár és a Lelkészkör érdekében. „Nem teszünk szemrehányást a multakért. Nem kérdezzük, min mult a Lelkészkör működésének megkezdődése, de elviselhetetlen szégyen lesz, ha ez ünnepi év is elmulik anélkül, hogy az unitárius lelkészeknek ki lenne jelölve a közös működési tér". Ilyen előzmények után Kelemen Albert i. elnök és Boros i. titkár 1896 okt. 24-re összehívják az alakuló közgyűlést, amely kimondotta a megalakulást, megválasztotta a tisztviselőket. Elnök lett Ferencz József, alelnök Kelemen Albert, jegyző Boros, pénztárnok Mózes András. Az alapszabálytervezeten az a lényeges módosítás történt, hogy a kör a Dávid F. E.-tel nem lesz szoros összeköttetésben. Tagok lehetnek: a rendes és segédlelkészek, papjelöltek és theológiai tanárok. A megalakulás olyan általános érdeklődés mellett történt, hogy az U. K. szerkesztősége a legjobb reményeket fűzi jövőjéhez és működéséhez. A kör alapszabályait az E. K. T. 1897 okt. 10-én hagyta jóvá. A megalakult lelkészkör megkezdette működését s folytatta 1905-ig, mikor az Unitárius Egyház, az év őszén, a keresztúri egyházkör birtokában Barabás István szerkesztésében megindult. A szerkesztő *Mit akarunk* c. fejti ki programmját. Olyan organumot akarnak, „melyben egyházainkat érdeklő minden kérdés nyilvánosan megvitatható legyen", mert abban a meggyőződésben vannak, hogy minden kérdés „a közvélemény folytonos ellenőrzésének erős világításában" nyer hélyes megoldást. Egyházunk életének újjáébredése és megtermékenyítése „csak mindnyájunk hozzájárulásával lehetséges. Az érintkezési pontokat keressük, de a szétválasztó útakra nem lépünk" Boros a szerkesztő felhívására (Új unitárius lap c.) *az egyházszervezetet jelöli ki munkamezőül*, habár helyteleníti, hogy a protestánsok az utóbbi években legjobb erőiket a külső szervezet megszilárdítására fordították,

mivel a helyzet nem javult sem a buzgóságban, sem az áldozatkészségben. E programmkijelölés és megokolása között első tekintetre észrevehető az ellentmondás. Egészen helyes és a kör hivatásának lényegét kifejező Várinak (A mi lapunk) az a felfogása, hogy a lap hivatása az egyházi élet parlagon levő mezejének mívelése, ma úgy mondanók: *a belső missziói munka*. A lelkészkörök pangnak, a vasárnapi iskolázás ötletszerű, a lelkész és tanító, a templom és iskola együttműködése nincs meg, a hívek és belső emberek közti jó viszonyt semmi sem ápolja, Dr. Bedő Árpád (Az „Unitárius Egyház" jövője) a lapnak csak úgy jósol jövőt, ha bátor és nyílt őszinteséggel bírálja azokat a dolgokat és tényeket, melyek az unitárius egyháznak bajai és séretmei, „ha nem lapul meg a központi főhatalom előtt". Mert semmi intézmény sincsen a világon, melynek valami ellenzéke ne volna. Egyedül csak az unitárius egyháznak nem volt a maga kebelében nyilvános vétóval rendelkező organuma. Pedig minden intézmény csak úgy fejlődik a kor szellemével, ha annak megfelelő eszközökkel halad. Ideje, hogy az unitárius egyház is vesse le magáról az egyoldalúság köntösét. A szerkesztő, habár nem ért mindenekben egyet az íróval, megjegyzi, hogy a nyilt és őszinte szó számára a lap nyitva lesz ezután is. Az udvarhelyköri lelkészkör helyesli a lap megindítását, meghagyandónak tartja egyelőre a keresztúri kör birtokában, de azzal a feltétellel, hogy a *szerkesztés mindig vidéken történjék*. Daniel főgondnok (1906. július 15. szám) örömmel kiséri figyelemmel a lap közleményeit s felveti ekléziáink történetének megírását s összefoglalva kiadását. A püspök (1906. október 15. szám) örömét fejezi ki a gondolat felvetésén, melyet ő már 1878-ban elindított s felhívja rá a lelkészeket. A szerkesztő pedig örömmel közli, hogy a lap a második évébe lépésével egyidejűleg kiérdemelte „a mi legmagasabb tekintélyünk pártfogását", midőn a püspök „egyházi életünk élő, közvetitő szervének ismerte el". „Ha más győzelmünk nem volna is, nekünk ez is elég. Édes örömet érzünk afelett, hogy nagy tekintélyünk előtt igazoltuk szándékunk tiszteségát." Mikor Ferencz József megvált hittanári székétől, így fejezi ki elismerését: Mi az unitárius theológiát Ferencz József püspök úr nélkül nem tudjuk elképzelni. De a szerkesztő öröme nem tartott sokáig. Az 1906. jún. közgyűlés határozata alapján a lap az általános lelkészkör tulajdonába ment át azzal a megszorítással, hogy a lapot *mindig vidéken szerkeszti*, amivel szemben volt ugyan egy néhány ellentmondás, de azért határozatba ment. Ez a határozat sok vitának és visszavonásnak lett a forrása. A lelkészkör 1907. jún. 6-án Tordán Boros elnöklete alatt gyűlést tartott, melyről az elnök (Az unitárius papok együtt. Unitárius Közlöny, 1907. 119—121. l.) tudósítást ad, melyben szó van az Unitárius Egyháznak a lelkészkörhöz

való viszonya tisztázásáról s a lelkészi fizetés 2400 K-ra kiegészítésének sürgetéséről, mely indítványt a kör mint közigazgatási testülethez, az egyházkörhöz áttenni határozott. Ez a határozat indíthatta Barabást (A harmadik év küszöbén. 1907, okt. 15. sz.) arra a megjegyzésre, hogy nem lett volna-e jobb az unitárius lelkészkörnek soha nem születnie? Boros (Értsük meg egymást, nov. 15. sz.) feleletében elmondja, hogy a lap legerősebb barátai ki akarták mondatni, hogy Kolozsvárt sohase szerkesszék. „Ez nem azt mutatja, hogy Kolozsvárt bizalmatlanok a lap iránt, hanem azt, hogy a lap indítói bizalmatlanok a központ iránt." Szerinte a lapot jó szándék vezeti ugyan, de az eszközöket nem válogatja meg elég gondosan s a békességet szerető munkásokat is félrevonulásra készteti. Különben — mondja — egy tudományos (Keresztény Magvető), egy valláserkölcsi missziós (Unitárius Közlöny) és egy *adminisztrációnális (?)*, vagy mondjuk: egyházi és iskolai ügyeket tárgyaló lap szépen megférhetnek egymással. Boros itt ismétli fennebb már hibásnak mondott felfogását. A püspök ugyanis a lelkészkör elnökéhez, Barabáshoz levelet írt (U. E. 1908. márc. 15. sz.), melyben hivatkozva a kör alapszabályában kitűzött céljára, melyet a lelkészkör nem vett figyelembe, mikor a lapot tulajdonába vette, bejelenti kilépését és lemond a tiszteletbeli elnökségről. Az 1907. nov. 23. közgyűlés tárgysorozatán szerepel (U. Közlöny, 1907., 226.) a lemondás. A közgyűlésen tartandó felolvasásokat a választmány állapítja meg, de az U. E. minden ellenőrzés nélkül egyedül a szerkesztő tetszésétől és izlésétől függő közleményeket hozhat. Minthogy az U. E.-at nem feszélyezik „a lelkészkörnek hatóságilag megerősített alapszabályai", nem azonosíthatja magát annyira, hogy felelősséget vállaljon közleményeivel s azokat gondolkozásmódja és meggyőződése tolmácsának tekintse." A püspök lemondásának más okai is lehettek. A lelkészkör tordai közgyűlése két inditványt tárgyalt. Egyik a keresztúri köré, melyet Lörinczi István terjesztett elő, a másik Bölöni Vilmosé, hogy csatlakozzanak ahoz a mozgalomhoz, mely a lelkészi fizetésnek 2400 K-ra emelését sürgeti. A választmány javaslata s ennek alapján a közgyűlés határozata az volt, hogy a káté magántulajdon lévén, átdolgozni szerző engedélye nélkül nincs joguk; de ha bárki is vállalkozik és tud, írjon jobbat és megfelelőbbet. A második kérdésre a választmány azt terjesztette elő, hogy a kérdés egyházköri közgyűlésen tárgyalandó, ahol minden lelkész hozzászólhat. A választány az alapszabályokra támaszkodott, midőn javaslatát megtette, mert azok szerint vagyoni ügyek tárgyalása nem hivatása a lelkészkörnek.

A lelkészkör 1907 nov. 23. ülésében lemondott a lap kiadói jogáról s visszaadta a keresztúri körnek. Az U. E. cz. á. tudosítója szerint a választmány álláspontja a gyülés többsé-

génél nem talált pártoló visszhangra. Azon indokolás ellen pedig, hogy a Lelkészkörnek ne tartoznék hatáskörébe az egyházi életet a maga egészében bírálni, egyenesen tiltakozik. Nem eshetik más elbiralas alá káténk sem. Az ellen meg épen tiltakozunk, hogy a lelkész anyagi helyzetének megbeszélése, vitatása, javulásra vezető útak keresése ne tartozzék a lelkészkör hatáskörébe. Boros *Az unitárius lelkészkar és az Unitárius Egyház* c. (U. E. 1908 febr. 15. sz.) visszatekint a történtekre s elmondja, hogy a püspököt küldöttség útján lemondása visszavonására kérte fel, aki visszavonta lemondását s megjelent a közgyülésen és résztvett a tanácskozásokon. Az 1908. évi főtanácson a keresztúri kör azt indítványozta, hogy a lelkészeknek lelkészköri gyüléseken való megjelenésük alkalmával napi- és fuvardíj adassék az egyházi államsegély terhére. Az E. K. T. nem ajánlta az indítvány elfogadását, „mert a lelkészkör nem is szerve egyházunknak, a tagsággá levés nem kötelező". A főtanács visszaadta az indítványt az E. K. T.-nak újabb tárgyalásra és javaslattételre.

A Lelkészkör életében az utolsó három évben a békétlenség és nyugtalanság hullámai verődtek fel. A püspököt ugyan visszanyerték, de a félreértések és ellentétek azért nem szüntek meg. A legközelebbi közgyülésen a tisztikar egyakaratú elhatározással beadta lemondását, mert azt tapasztalta, hogy némely tagtársak „a Lelkészkörnek épen gyökereire irányították fejszéjüket", midőn azt kivánták, hogy ne központi, azaz kolozsvári elnökség vezesse. Erre az elnöki beszédre heves és szenvedélyes megjegyzések (U. E. 1908 dec. 15. sz.) hangzottak el, mert ez volt a bevezetője a szerkesztőnek „kijárt dorgálásnak". És várják azt az időt, hogy az elnökség „ha nem is buzdító, védelmező vezérünk, de vádoló és elítélő biránk" ne legyen. 1909. év folyamán új alapszabálytervezet készült, melynek jóváhagyása megint szenvedélyes vitákat idézett elő. A módosított tervezet szerint a kör célja: a lelkészek erkölcsi érdekeinek ápolása, *anyagi helyzetének javítására irányuló mindennemü ügyek megbeszélése és szükség esetén felsőbb hatóságokhoz való felterjesztése.* A rendes és segédlelkészek *kötelesek* belépni, miről az eredetiben nincs szó. Az eredeti szabályzat szerint van a körnek egy „központi elnöke", eszerint az elnök mindíg a szolgálatban levő rendes lelkészek közül választandó; az eredeti szerint „központi" pénztárnok van, a módosított szerint pénztárnok. A lap a tervezetet a központ elleni éles megjegyzések között ismerteti (új. Tájékozódjunk jó előre 1909 jún. 15. sz.). Amilyen körünk eddig volt, olyanra nincs szükségünk. A világ s a városi közönség előtt való szereplést bízzuk a Dávid F. E.-re. Eddig nem csináltunk semmit. Pedig ott van a baptizmus, a káté kérdése, amely falusi iskoláinkban s a konfirmálóknak igen

nehéz. Az 1909 okt. 7-i sepsiszentgyörgyi közgyűlés főtárgya az alapszabálymódosítás volt. Bizalommal és reménnyel várták az alapszabályok jóváhagyását, ami késett. Lőrinczi István, a keresztúri kör elnöke és az U. E. szerkesztője 1910 február 1. lemondott. E lépését azzal okolta meg, mert a bizalom már nem oly erős iránta, mint volt és hogy a körnek ne legyen oka a legkisebb mértékben is főhatóságunkkal szembehelyezkedni. A helyzet ismertetéseül és a hangulat jellemzésére megemlítem, hogy Elekes.röpírata (Keresem az igazságot), melyben a püspököt párloskodással vádolja, ugyanekkor jelent meg a lap mellékleteként. Az 1910 ápr. 15. sz. hírül adja, hogy az E. K. T. a módosított alapszabálytervezetet nem hagyta jóvá, „állítólag azért a pontért, hogy a Lelkészkör kérelmezhet a főhatósághoz". A Lelkészkör elnöke a védelemnél egyedül maradt. A theológia jogtanára már Sepsiszentgyörgyön kijelentette, hogy a tervezet „jogi szempontból nem lehetséges". Az okt. 15. sz. a Lelkészkör „aggasztó" helyzetével foglalkozik s kijelenti, hogy „a megerősítés megtagadása a lelkészeknek egyenes sérelme és igazolatlan megfenyítése". Lőrinczi István esperesi hivatalával összeférhetetlennek érezvén, lemondott s Péter Lajos tanár vette át a szerkesztést. Programmjában igéri, hogy megtartja azt, ami az U. E. eddigi irányában hasznos és üdvös volt, de tért nyit a komoly és szabadszellemű dolgozatoknak. Boros[105] állítja, hogy „a kifakadások mérgének gyűjtője és élesztője a Lelkészköri szabályzat reviziója volt s a lelkészi kar nagy többsége nem tartotta oly nagyfontosságúnak a reviziót, hogy azzal kellemetlenséget szerezzen a főhatóságnak. Különben a nagynak látszó kérdés csúcspontja a lelkészek anyagi érdekének testületi tárgyalása s ezzel kapcsolatban „a quasi hatósági felfolyamodás volt". Ez az akció osztályharc jellegű is, mit nem szabad megengedni. Ez a „veszedelmes irányzat" jelentéktelen lesz, ha meggondoljuk, hogy az akció csak arra irányul, hogy a lelkészek állami fizetéskiegészítése felemeltessék. Nagyobb lesz a hatás, ha e sürgetés az egyháztól ered. Már pedig azt képzelni sem lehet, hogy a főhatóság elzárkozzék a Lelkészkör szükségei kielégítése elől. És azzal végzi cikkét, hogy ajánlani fogja a főhatóságnak az alapszabálymódosítás jóváhagyását úgy, hogy az anyagi érdekek megbeszélése fölvétessék. Lőrinczi (U. E., 1911. szept. 15. sz.) kétségbevonja ez állításokat. Spectator pedig (Egy kis felvilágosítás) azt várná, hogy Boros ne kerülgesse, mint macska a forró kását, hanem erélyes hangon követelje a lelkészek tarthatatlan anyagi helyzetének javítását. Az okt. 15. sz. közli az Orle (Országos ref. lelkész egyesület) alapszabályaiból azt a §-t, melyben olvassuk: célja a lelkészek erkölcsi és anyagi érdekeinek előmozdítása, e célból

[105] Az unitárius lelkészi pálya. Unitárius Közlöny, 1911. 132. l.

indítványokat és a hivatalos egyházi hatósághoz intézendő előterjesztéseket tesz s végül, hogy az egyesület az egyházi hatóságok védelme alatt áll és támogatása mellett kíván működni. A keresztúri lelkészkör 1911 okt. 11-iki gyűlése kimondotta, hogy Lőrinczi kétségbevonásait osztja s az alapszabályok revizióját nagyfontosságunak tartja. A dec. 15. sz. arról ad hírt, hogy a ref. lelkészek hivatalos lapja (Lelkészegyesület) *Forradalmi hangulat* c. cikkében már nem kéri, hanem egyenesen követeli a többször igért papi fizetés megfelelő rendezését. *Utóhangok* c. ró. referál az egyetemes Lelkészkör gyűléséről s azt mondja, hogy nem csináltak semmit „az örökös békülékeny szellem s némely álokoskodások miatt". „A lelkészi pálya" c. cikk sértette a lelkészi kart s az alapszabályrevizió miatt annyi esztendő csupa kedvetlenségben telt el.

Ilyen előzmények után a Lelkészkör a főtanácshoz folyamodott az E. K. T. megtagadó határozata ellen. *A főtanács, a főtanácsi bizottság javaslatára, az E. K. T. előterjesztése ellenére, 38—1911. főt. sz. alatt az alapszabályokat jóváhagyta.* A jóváhagyott alapszabály a belépésre nem kötelez senkit, nem szól arról, hogy az elnök központi vagy vidéki legyen, de benne van az anyagi ügyek megbeszélése és a kérelmezés. Az U. E. 1912 okt. 15. sz. felveti, hogy a Lelkészkörnek nem kellene-e szőnyegre hozni a lelkészi fizetés rendezésének kérdését. S a nov. 15. szám írja, hogy a papi fizetés rendezését állandóan felszínen tartják az ev. és ref. lapok, sőt az egyházi főhatóságok is. Az okt. 26-án tartott közgyűlés követelte a lelkészi fizetés rendezését két ízben 400 – 400, négy ízben 200—200 K ötödéves korpótlékkal 1898-ra visszamenőleg. Mikor a kör Vári Albertet választotta elnökéül, a lap így üdvözölte: a kör megtalálta igazi hivatott vezetőjét. A dec. 15. sz.-ban a szerkesztőség (Olvasóinkhoz) örömmel közli, hogy munkatársai szaporodnak, az anyagi küzdelmek időit szerencsésen átélték s eljött az idő, hogy az unitárius hitélet szolgálatára behatóbb és tüzetesebb figyelmet fordíthat s megindíthatja egyházi hitéletünk felépítésére szentelt munkásságát, mert elvégre is egyházunk nem csupán arra lehet hivatva, hogy alkalmazottjának választottjait kényelmes megélhetéssel lássa el, hanem sokkal inkább arra, hogy hívei vallásos életének szükségleteit kielégíteni törekedjék. Ezután a Lelkészkör Vári Albert elnöklete alatt hivatásának megfelelő munkakört töltött be. Az 1914. nov. 28. közgyűlés Pál Ferenc előadásában egyházi törvényeink hiányaival foglalkozott. A hiányokat a következőkben látta: a törvények szétszóródottsága megnehezíti használatukat. Sok utalás van bennük országos törvényekre, melyek nincsenek idézve. A tisztviselők esküjének szövege nincs meg a törvényben. A vallást és esetleg éneket is tanító lelkész díjazásáról nem gondoskodik. A lelkésznek nem áll módjában a házasságkötéseket

ellenőrizni s a feleket egyházi áldás igénybevételére buzdítani. Szükségesnek tartja megszabni, hogy lelkész neje csak unitárius lehet, mert az ellenkezőre is akad példa. A lelkész és kántor közti viszony szabályozandó, utóbbi szükség esetén keresztelni és temetni is legyen köteles. Egy törvény szerint ezeket csak a lelkész végezheti. A lelkésznek a pénzkezelés körüli eljárása nincs kellően körülírva. A lelkész minden szertartást a „megszabott rend" szerint köteles végezni, de ez a rend nincs meg a törvényben. Ugyanez áll a konfirmációra is. A közgyűlés felterjeszteni határozta az E. K. T.-hoz, hogy a törvények revíziója és kiadása alkalmával útmutatásul szolgálhassanak.

Az U. E. a háború után „rövid hallgatás után" 1922-ben ismét megjelent Orbán Lajos szerkesztésében, akinek iránya: „Az igazságos, elfogulatlan, személyeskedést nem tűrő, de személyi és hatalmi tekintetek előtt meg nem hátráló becsületes kritika" Ez ellen elvi észrevételt nem lehet tenni, sőt teljes mértékben elfogadható! Csak legyen az a kritika nem romboló, hanem építő, javító és nemesítő célzatú. A háború és az utána bekövetkezett események megszorították a lelkipásztor működését, ami az új államjogi viszonyok közé való beilleszkedés első éveiben újult erővel indúlt meg. Az 1923. évi közgyűlésről a K. M. (1923. 202 l.) állapítja meg: „A lelkészkör, melyet kezdetben a hivatalos egyház nem nagyon rokonszenvesen fogadott, lassanként az unitárius belső emberek, lelkészek, tanárok és tanítók nélkülözhetetlen egyesületévé lett". Az 1924. nov. 8. közgyűlésen (K. M. 1924. 132. l.) Kovács Lajos előadásában visszatekint a kör múltjára s úgy találja, hogy lelkes akarások mindíg voltak, de legtöbbször az államot és főhatóságot zaklatták egyébként komoly kérvények megoldásáért. A tudományos munka- és a misszió-ügy magára maradott a belső szervezetlenség miatt. A rosszindulatú kritika és alaptalan bizalmatlanság valóságos veszedelmek, melyek kiirtandók. A néppel való szellemi kapcsolat helyreállítandó. Komoly szellemü programm szerint működve évenként legalább egy tudományos, avagy gyakorlati irányú munkát kellene kiadni. A közgyűlés *a belmisszió* ügyének mélyebb megtárgyalására bizottságot alakított. Azóta a lelkészkör több-kevesebb erkölcsi sikerrel szerkeszti és kiadja az Unitárius Szószéket. Néha pályadíjat is tűz ki. Az 1927. évi közgyűlés Nagy Bélát imájáért, Kovács Lajost és Ütő Lajost irodalmi munkásságáért jutalommal tüntette ki. A kör tagjaira nézve fegyelmi tanácsot is alakított. Programmjába vette s egy-két évig szolgálta is a *lelkésztovábbképzés* ügyét. 1925 szept. 1—3-án Székelykeresztúrt az akadémia tanárai és a kör tagjai tartottak ilyen előadásokat. (K. M. 1925. 77—79. l.) Az 1927. évi főtanáccsal egyidejüleg két napon át Varga, Kiss Elek, Gálfi Lőrinc, Csifó és Boros tartottak előadásokat, melyek után részletes

eszmecsere következett. 10 tagú bizottságot küldöttek ki, hogy a felmerült irányelvek alapján valláserkölcsi nevelésünk teljes kiépítésére konkrét javaslatot tegyen. Az 1926. évi főtanácson felmerült a felekezeti tanitók egyesületi ügye. A főtanácsi bizottság gondolata az volt, hogy a Lelkészkör alakuljon át *belső emberi körré*, melyben a lelkészek, tanárok és tanítók szakosztályokba szervezkedve együttes munkásságot fejtenek ki. Oka az volt, hogy nehézzé teszi az egyesületbe való tömörülést tanítóink csekély száma és szétszóródottsága. A szervezkedés később külön egyesületben történt.

15. FEJEZET.

Énekeskönyvünk.

Az énekeskönyv ügye Ferencz József püspöksége alatt először 1890-ben került tárgyalás alá, miután a használatban volt kiadás elfogyott. Többek részéről az volt az óhajtás, hogy teljesen újat kellene szerkeszteni. A püspök elfoglaltsága miatt erre nem vállalkozott s a kiküldött bizottság elnökségéről lemondott. Az E. K. T. a bizottság elnökévé Nagy Lajost nevezte ki. Ez a bizottság (1891 aug. 30.) azt ajánlotta, hogy a bizottságba minden körből neveztessék ki 2—2 tag s a munkára adassék 4—5 évi idő, mialatt újat lehet összeállítani. A tanács, tekintettel a sürgős szükségre, ezt a javaslatot nem fogadta el. A bizottság egy egész évig semmi jelét nem adta munkásságának, A tanács megsürgette a jelentéstételt. Erre Nagy Lajos 1893-ban azt indítványozta, hogy a munka bizassék egy emberre, aki díjaztassék. A tanács ez indítványt a bizottságnak adta ki véleményezésre. A bizottság egy nagyobb bizottság kiküldését ajánlta s egy teljesen új énekeskönyv szerkesztését. A tanács most ismételten a püspököt kérte fel az elnökségre s az énekeskönyvnek minél hamarább való kiadására. A püspök újra kezébe vette a dolgot, bekérte, összegyüjtötte az ajánlott módosításokat s egy pár új éneket is vett fel. (Jelentés az 1894. évi főtanácsnak.)

Az énekeskönyv e kiadásáról (1895. 3-ik kiadás) *Liturgika* c. kéziratában olvassuk, hogy több lényeges módosítás és változtatás esett nemcsak egyes szavakban és mondatokban, hanem egész versszakokban is, melyeket részint ő maga, részint felkért lelkészek ajánlottak. Ekkor kapta a régi *Istent dicsőítő magasztalások és esedezések* c. fölé főcímül: *Énekeskönyv*. Kihagyták az „erdélyi" szót a címlapon s ehelyett: Az erdélyi unitária eklézsiák használatára, ezt írták: Az unitáriusok használatára. Kihagyatott mindenütt az „Atya Isten" megszólítás is minden félreértés elkerülése végett, mintha Fiu

Istent is hinnénk. Ahol „választott népről", vagy „választott hívekről" volt szó, mely zsidós felfogás, a kereszténység szellemének megfelelő kifejezések tétettek. Egészen átdolgozták ezeket: A kereszténységben, Ó Isten, ki a törődött, Dicsőség neked egy Isten, Krisztus menybe felmene kezdetű énekeket, utóbbit maga a püspök. Új énekekül felvették: Reménykedő szívvel, Hála, hála nagy nevednek (Rédiger Gézától), Áldott az Úr, Ó legyen áldott (Tarcsafalvi Alberttől), Napsugárnak fénye ömlik (Szentkirályi Lenkétől), Szent örömérzésre gyül (Krizától), Áldott az Úr, a mi Istenünk (Nagy Lajostól). Kihagyták: Krisztust megfeszíték, Úr Krisztus feltámada, Gyakran csapdos a szent Isten. Ezek után az új énekeskönyvben az előbbi 110 dícséret helyett 114 van, melyek közül 20 a legelső, 7 a második, 3 a harmadik, 14 a negyedik, 63 a hatodik (most első), 7 a nyolcadik (most harmadik) kiadásból való.

Az 1924. évi énekügyi bizottság értékelése szerint „ez az egyetlen számbavehető kiadás 90 év alatt".

A Duna-Tiszamenti egyházkör 1906-ban indítványozta, hogy énekeinkhez Wégler Gyula zenetanártól készített orgonakiséret kiadassék. Az E. K. T. az indítvány mellőzését kérte, mert a 8 darab orgonakiséret, bár értékes és becses, de nagyon költséges s a Dávid F. emlékalap irodalmi célra szánt összegét évekre lekötni nem lehet. A főtanács nem fogadta el ez indítványt, de megbizta az E. K. T.-ot, hogy egyházi énekügyünket tegye beható tanulmányozás tárgyává.

Az énekeskönyv 5. kiadása, mely 1910-ben 3000 példányban jelent meg, már 1913 elejére elfogyott. A püspök sürgős értekezletet hivott össze, melynek egyhangú megállapodása az volt, hogy a gyökeresebb átdolgozás hosszabb időt igényel s azért sürgősen kell gondoskodni egy „átmeneti" kiadásról. Az új énekeskönyv 4 szép énekkel bővülve, forgalomba került s megtétettek a kezdő lépések a gyökeres átalakítás munkálatának előkészítésére.

Az 1912. évi főtanácson a háromszéki kör indítványozta, hogy a halottas énekeskönyv újból adassék ki, mivel szövege elavult s nem felel meg a mai kor követelményének. Az E. K. T. jelentette, hogy a halottas énekeskönyv újból való kiadását már régebben munkába vette, de az ügy Nagy Lajos halálával megakadt. Azonban megint kezébe veszi s a jövő főtanácsnak jelentést tesz. Ugyanakkor a háromszéki, felsőfehéri kör és Sándor János a kántorképzés, az egyházi zene fejlesztése és a passzió átalakítása iránt tesznek ajánlatokat. Közbevetőleg megjegyzem, hogy a sepsimiklósvári kör már 1878-ban kérte, hogy a passzió szövege és dallama rövidíttessék és a mostani korszellemhez „idomíttassék", amint egy másik fejezetben láttuk. A főtanácsi bizottság ajánlta a nagypénteki passzió eltörlését, de a főtanács nem járult hozzá,

„mert nemcsak falun, hanem városon is szivesen hallgatják a Jézus szenvedésének énekes előadását".

Az E. K. T. 1921-ben dr. Költő Gábor elnöklete alatt bizottságot küldött ki énekeskönyvünknek dogmai és költői szempontból való felülvizsgálására s új kiadására".[106] A bizottság kezdetben elvetette az új énekeskönyv gondolatát, mert az 1913. évi kiadás elfogyott. A bizottság kiosztotta a tennivalókat. Vári az énekeket a hittan, Sándor János a dallam, Pap Domokos és Pálfi a szöveg szempontjából vizsgálták. De Sándor János nagy elfoglaltsága miatt, a dallamok revízióját, nemsokára Régeni Áron vette át, aki azok kiválogatását, összegyűjtését, ritmizálását és leírását nagy buzgósággal és szeretettel végezte. „Gyökeres" revizió alá került a szöveg. Amit nem találtak jónak, ahelyett újat írt Pálfi. És 9 hónap alatt kész voltak a munkával. Az ekkor megszületett U. I. T. vidéken tartott vándorgyűlésein szóba került az énekeskönyv ügye s itt az egészen új énekeskönyv gondolata jutott előtérbe. Erdős Mihály nagyajtai énekvezér a ref. énekeskönyv mintájára egészen új énekeskönyv tervét hozta ajánlatba. Ezt kiadták birálatra Régeninek. Közben Költő, az ügy ébrentartója, Magyarországra költözött s az ügy elaludt. Utódja Boros lett. A munka tovább folyt s a kész énekeskönyvet a követett irányelvek ismertetésével az 1923. év elején az egyházi reformokról tanácskozó bizottságnak bemutatták. A bizottság 1924. febr.—márciusban két hétig tartott folytonos ülésezésben énekről-énekre, dallamról-dallamra haladva gondosan átnézett, átvizsgált mindent, kidobva, amit meg nem felelőnek s megtartva, amit megtartandónak itélt. Az énekeskönyvet újnak lehet mondani leginkább és legelsősorban anyagáért, tartalmáért. Itt irányelv volt az egészséges józan konzervativizmus. „Semmit el nem dobni, ami értékes, mert nem az az elavult, ami régi, az a vén, ami erőtlen", mondja Pálfi. Az új énekeskönyvünkön meg kell látszani, hogy egyidős Dávid Ferenccel, hogy együtt sírt Babilon vizei mellett a zsidókkal s megihlette s maga is ihletést nyert a kuruc tábori őrtüzek szivünkbe markoló tárogatójától. Székely Sándorék igen radikálisan jártak el, midőn sok szép régi éneket kidobtak, pedig „a régiség nemes patináját körmünkkel is ki kellene ásni". Csak az szükséges, hogy ahol nincs ritmus, az egészet újra kell költeni. Teljesen új szöveg kellett a meglehetősen nagyszámú új dallamra is. Bár ez nehéz, mert szöveg és dallam úgy igazán szép, ha egyszerre született, ha versnek és zenének egy a szivverése és lüktetése. Aztán beengedték a magyar szimfóniát, a rubátót, a tárogatót, „nem

---

[106] A bizottság munkásságának igen tanúságos és élvezetes leírását l. részletesebben: Pálfi M. Énekeskönyvünk új kiadásához. K. M. 1922. 98. l. és Az énekügyi bizottság jelentése. K. M. 1924. 155—165. l.

az instrumentumot, csak a lelkét, azokat a szívremegtetően szép s alapjában úgy is templomi eredetű" kuruc dallamokat. Az *Őszi harmat után* épen csak akkor szép, ha úgy fújják szabadon neki eresztve s megkötetlen szárnyalással. Ez nem fog megcsúfolni semmi idegen ritmust, ezt a lelkünkből lelkezett szívverést akarva se lehet elrontani, ez igazán a *mi* énekünk lesz, ezt az angol is csodálattal fogja hallgatni, mert ilyet nem árulnak a Themze mellett". Az új énekeskönyv beosztása, elrendezése egészen eltér a régitől. Az énekeket nem a lapszám, hanem folyószám (1—304) jelöli. A régiben 80 dallam van, az újban csaknem kétannyi. Az énekvezérek egy része 4 szólamot s orgonakiséretet kivánt. Ezt elejtették, de szükségesnek tartanak az új dallamokhoz egy kőnyomatos korálkönyvet. Az énekek rövidek, hogy egyfolytában az egészet el lehessen énekelni, mert visszásnak tartják azt a szokást, hogy a vers ott szakad meg, ahol a kántor szeszélye, vagy a véletlen diktálja. Prédikáció utánra külön vannak az ú. n. *záróénekek*. Újítás az is, hogy van 22 *kezdőének*, melyet az egész gyülekezet *felállva énekel* s ezzel feleleventtetett egy régi jó szokás.

Az E. K. T. az 1924. évi főtanácsra örömmel jelentette, hogy a kiküldött bizottság az énekeskönyv szövegével és kottáival elkészült s Pálfi Mártonnak köszönetét és elismerését nyilvánította „a tiszta lelkesedéssel, fáradhatatlanul és a sok keserűség és csalódás dacára is nagy kitartással végzett szerkesztői munkásságáért" s Régeninek buzgó közreműködéseért. Az énekeskönyv megjelent, de már 1927-ben szükségessé vált új kiadása, minthogy az 5000 példányban nyomott első kiadás teljesen elfogyott. Az új kiadás eszközlésére kiküldött bizottság abban állapodott meg, hogy az új kiadás az előbbi használatát lehetetlenné ne tegye s lehetőleg meg se nehezítse. Ezért csak a szembetűnő sajtó-, versláb- vagy hangjegy-hibák kijavítását végezték, melyek az első kiadás sorrendjét és beosztását nem zavarják.

16. FEJEZET.

Iskolai ügyek.

a) *Irodalmi vitái iskolai ügyekben.*

Ferencz József buzgó harcosa volt kezdettől végig iskoláink szellemi és anyagi előhaladásának. Mikor 1868-ban megtudják, hogy az unitáriusok egyházi segélye kimaradt az állami költségvetésből, helyet kér felszólalásának,[107] mert — lelkére

[107] Unitáriusok az 1868-diki országos költségvetésben. Prot. E. és Isk. Lap. 1868. 621. lap.

mondja — igazságos ügyben, az egyenlőség védelmére kiván szót emelni. Felfogása szerint mivel az állam nem tud kellő számú közintézetet állítani s az egyházak sem, a segélyezés tulajdonképen kölcsönös s ép oly joggal mondhatni, hogy az egyházak meg az államot segélyezik, mert ha ezeknek nem lennének iskoláik, minden iskola fenntartása egyedül az államra nehezednék. De a kormány eljárása nem egyezik az osztó igazság és jogérzet elveivel. Nemcsak teljes jogunk van igényelni a segélyt, hanem a számarány szerintinél nagyobb segély illet meg, mert a segély a szükséggel kell, hogy arányban álljon. Fél kimondani, hogy a püspök fizetése 840 frt, a tanároké 420, a köztanítóké 360, a falusi tanítóké nem megy többre 200 frtnál. Ezért javasolt az erdélyi kir. kormányszék, mely ismerte a helyzetet, az unitárius egyház részére évi 25.000 frtot, melyből a közoktatásügyi miniszter csak 3000-et vett fel, de a miniszter tanács azt is törölte. 1874-ben a Dávid Ferenc-alapítvány érdekében kibocsátott felhívásban[108] vitába száll azokkal, kiknek felfogása szerint a nevelés kizárólag az állam feladata s nekünk nincs egyébre szükségünk, mint egy jól berendezett papnöveldére. Nekünk — szerinte — a nevelésről lemondani nem szabad; nem a vallásunkat félti; hanem azt az erőt és erélyt, melyet csak a küzdelem tart fenn és edz s melyet ha egyszer elvesztettünk, vallásunk is csak olyan lesz, mint a aggastyán mellén az érdemkereszt. Célja megfelelő tőke összegyűjtésével többnyire szegénysorsú unitárius gyermekek taníttatását megkönnyíteni, egyházunk és iskoláink egyetemes szükségein segíteni.

De nemcsak anyagi kérdésekben harcol iskoláink érdekében, hanem védelmezi is támadások ellen. György Aladár[109] ugyanis jóindulatú, de tévedésekkel telt cikkében birálatot gyakorol iskoláink felett. E maroknyi nép — úgy mond — azzal vonja magára a közönség figyelmét, „mert hitvallása minden Európában létező pozitiv felekezetek között kétségkivül a legjózanabb elveken alapszik", abban a hírben áll, hogy iskoláiért nagy buzgósággal fáradozik. De a következő hiányokat állapítja meg:

1. Iskoláink belszervezete romlott, bennlakás túltömött s csaknem egészségellenes, a tanításban szegénységük miatt képzetlen osztálytanítók segédkeznek.

2. „Megrögzött felekezetiesség és konzervatizmus, hogy 12—14 éves gyermekeket küldenek legációba „hirdetni azon józan dogmákat, melyeknek felfogása nagyon érett gondolkozásmódot igényel, ezen gyermekeknek, kiknek székre kell állaniok, hogy a szószékből kilátszodjanak;[110] ezeknek van megengedve,

---

[108] Dávid Ferenc-alapítvány. K. M. 1874. 201—210

[109] Az unitáriusok iskolái. A Hon. 1873. 214. sz. Esti kiadás.

[110] E sorok írója bizonyságot tehet ez állitás szószerinti igazságáról. 1883-ban, 14 éves korában, mint keresztúri 5. g. o. t. Datkon volt le,átus és téglákat kellett lába alá tenni, hogy kilátszodjék a szószékből.

hogy az öregebb hallgatóknak olykor mennydörgő erkölcsi prédikációkat tartsanak. Nem valódi profanáció ez?

3. Kolozsvári iskolájukból év folyamán papokat s tanítókat bocsátanak ki. „Ez bizonnyal romlott viszonyokra mutat."

4. Keresztúrt a hit- és erkölcstant s a magyart „féltanár" tanítja.

5. Félnek a nyilvánosságtól s szeretnek többet mutatni, mint amik.

6. Működésük sok tapasztalatlanságot és elfogultságot mutat.

Ferencz József védelmére kél iskoláinknak,[111] de némely pontban elfogadja a kifogásokat maga is. A bennlakás mellett szól az, hogy a kisebb tanulók folytonosan a nagyobbak felügyelete alatt lehessenek, a túltömöttséget pedig évről-évre apasztja az, hogy különböző szakiskolák, képezdék és újabb meg újabb életpályák nyílnak ifjaink előtt. Az osztálytanítók alkalmazását maga is nagy hiánynak tartja. Oka az anyagiak hiánya. De igyekszünk mind szűkebb térre szorítani működésüket s lassanként odajutunk, hogy iskoláink rendes tanárokkal lesznek ellátva. Az 50-es években 3 iskolánknál csak 6 rendes tanár volt, ma már 17 van. A legáció egyházi életünknek bizony nem fényoldala, hanem szegénységünkből folyó régi intézmény. „De a nép ma is örömmel fogadja e gyermekprófétákat, úgy mint hajdan az első keresztények fogadták a Krisztus tanítványait, kik maguk sem tudtak annak szellemébe behatolni, magasztos elveit teljesen megérteni s mégis általuk terjedt el az Isten országa." De mindezek ellenére is eltörlendőnek tartja s erre a lépések már meg vannak téve. Tanítókul évközben papjelölteket, vagy kivételesen VII—VIII. g. o. tanulókat küldünk ki. Ez „mindenesetre baj és fogyatkozás", de a képezdékkel már segítve van ezen. A „féltanárt" György Aladár tévesen magyarázza. Az épen olyan, mint a többi, csak óráinak száma s fizetése félannyi. A nyilvánosságtól való félelmünk s többet mutatni akarásunk „modern felületességgel" van kimondva s különösen hangzik épen tőle, aki jelen volt angol és amerikai hitrokonainkkal a minap Pesten tartott konferencián. Mi már három közoktatási miniszternek mutattuk be nyiltan és nyugodt lélekkel iskolánkat. Ő sincs mindennel megelégedve, de ha az utolsó 15—20 év fejlődésére visszatekint, azzal biztatja magát, hogy még többre is eljutunk, csak időnk legyen. Nem tudunk, nem akarunk lemondani a jövőnkről, „melyet maga a korszellem is pártfogásába fogadott". És azzal végzi: Mutasson útat és módot fogyatkozásaink leküzdésére. György Aladár e cikkre adott rövid feleletében (u. o.) azt mondja, hogy ő nem a bennlakást, hanem annak *kötelező* voltát kárhoztatja, ő fakultativvá tenné s azt, hogy egy kis szobába 10—15 gyermeket is

[111] Még egyszer az unitáriusok iskolái. A Hon. 1873. 232. sz.

betesznek s a bennlakás vezetésénél ugyanazok a hibák, amelyeket a debrecenieknél is megrótt.

Ilyen irodalmi viták után tartatott az 1873. évi főtanács, melynek tárgyalásairól Ferencz József értesítést küld a Magyar Polgárnak is,[112] a K. M.-nek is.[113] A főtanácsnak főtárgya a nevelésügy volt. Határozatai ezek: Jövőben csak *kivételesen* küldetnek gimn. ifjak falusi iskolákba tanítóknak. Népesebb eklézsiák tartsanak nőtanítót. Amelyik eklézsia magára nem tud iskolát tartani, oldják meg a kérdést a testvéreklézsiával, vagy a községgel. Haladás jelének tekinti, hogy a keresztúri és tordai diákok legációba küldése, mi felett élénk vita volt, megszüntettetett. Egyelőre azonban csak elvileg, mert a keresztúri diákok ezután még évekig jártak legációba. Ez a főtanács választotta külön a tanügyi jegyzőséget a közigazgatásitól, ami szintén haladás, mert azt mutatja, hogy az egyház a nevelés ügyét elég fontosnak tartja arra, hogy önállóan külön kezeltesse. A Magvetőbe adott hosszú és részletes jelentése után „egy pár egyéni megjegyzést" tesz, melyet szükségesnek tartok egész terjedelmében idézni: „Mi, kik a vallásban is a folytonos fejlődés és haladás elvét valljuk, annyival kevésbé lehetünk közönyösek a nevelés iránt, mert ez egyik leghatalmasabb eszköze a vallásos felvilágosodás terjedésének is. Nekünk tehát iskoláinkért tenni, áldozni kell. Én részemről anélkül, hogy legkevésbé is ellensége volnék a korszellem amaz áramlatának, mely a nevelés ügyét azáltal kivánja előmozdítani, hogy abban az államot is részvételre hívja fel, anélkül, hogy az állami intézetek iránt legkisebb ellenszenvet is éreznék magamban, óhajtanám, hogy amíg lehet, iskoláinkat tartsuk meg, azokat fejlesszük, tökéletesbítsük. Az a társadalom, amely mindent a kormánytól vár és remél, a rothadás elemeit hordja magában. Az állam által soha egy nemzet se lett naggyá, ha maga eltörpült, ha saját szükségeiért önmaga tenni és áldozni nem tudott." A tehetetlenség oka nem mindig és mindenütt a szegénység, hanem igen sokszor a közöny, a részvétlenség, a lelkesültség kihalása. Ismeri híveink szegénységét, mégis többet tudnánk tenni, ha „mindenikünkben lángra gyúlna az a nemes tűz, melynek áldott melegét a múltban is annyiszor éreztük"... Ha a 60.000 unitáriusból csak 10.000 évenként 1—1 frtot róna magára egy tőke előállítására, mily lendületet lehetne adni egyházi és iskolai életünknek. És ezt hangsulyozni annál szükségesebb, mert a középtanodai küszöbön levő törvényjavaslattal ismét a lenni vagy nem lenni kérdésénél állunk."

---

[112] Az unitáriusok egyházi főtanácsi gyüléséről. Magyar Polgár, 1873. 271., 272. sz.

[113] F. J. Egyházi főtanácsunk közgyülése. K. M. 1873. 349—364.

Püspöki tényked̄ései között egyike volt a legelsőknek iskolai ügyekben 1879-ben az iskolák főfelügyeleti jogában tartott értekezleten való részvétele és a többi protestáns egyházakkal együtt közös állásfoglalása. A kormány 1879 ápr-ában bizonyos pontokat küldött meg Daniel főgondnoknak, azzal, hogy azokat a püspökkel és más egyházi és világi férfiakkal közölve, tegye meg észrevételeit irásban, vagy egy később tartandó értekezleten. A Baldácsy-alap ügyében május 4-én tartott rendkivüli főtanács elvül mondotta ki, hogy önkormányzati jogunkat ily közelről érintő ügyben csak az egyház legfelsőbb hatósága nyilatkozhatik. A főgondnok jelentse tehát a miniszternek, hogy nem tartja magát illetékesnek nyilatkozni, hanem a miniszter a javaslatot küldje le tanácsunkhoz. Május 21-én a püspök is kapott megbízást egy jún. 5. értekezletre. Előzetesen jún. 4-én megbeszélést tartottak a protestáns püspökök és főgondnokok s abban állapodtak meg, hogy br. Vay ref. főgondnok kijelenti, hogy ők nem jogosultak véleményt mondani. Az értekezletet Trefort nyitotta meg. Előadta, hogy a protestáns iskolák nem állanak többé oly izoláltan, mint eddig, a tanulók átlépése egyik iskolából a másikba, az egyetemre, a felekezeti iskolákat közelebbi viszonyba hozta az államiakhoz. Ha az állam respektálni akarja bizonyítványainkat, szükség, hogy azok szabályszerűek legyenek, azaz, osztályozás, tantárgyelengedés csak a miniszter engedélyével történhessék. Itt-ott államellenes törekvések nyilvánulnak, azok meggátlása elmaraszthatatlan kötelessége az államnak. Némelyek a középiskolai törvény megalkotásánál vélik a dolgot megoldani. A javaslatot Szász Károly készítette s ő nincs ellenszenvvel a protestántizmus iránt. Erre Vay előadta a fennebbi megállapodást. Tisza miniszterelnök szerint nem lehet a püspökökhez letenni, mert akkor a nemzetiségeknek is meg kellene küldeni Másfél óráig tárgyaltak. Tisza egyetlen felszólalást sem hagyott válasz nélkül. Felszólalt tőlünk a főgondnok is, a püspök is. Végül is az értekezlet dolgavégzetlenül feloszlott. S a Pesti Napló (139. sz.) valami indiszkréció folytán a *„bizalmas"* értekezletről *A protestánsok és a kormány* c. közleményt hozott.

Ezután nemsokára meghozták az 1883. évi középiskolai törvényt, amely felállítja a tanárok száma, a tanterv tekintetében a követelményeket, kimondja a felekezeti iskolák állami segélyezését s megállapítja azokat a feltételeket, amelyek mellett ezek államsegélyt kaphatnak. Iskolánk állapota e követelményeknek semmi tekintetben nem felelt meg. A helységek száma nem elegendő, a tantermek kicsinyek, szűkek, a legszükségesebb szemléltető eszközök is hiányoznak részint helyiségek, részint a költségek hiánya miatt. A tanári létszám nem kielégítő, fizetés kevés, úgy hogy a tanárok a létfenntartás szempontjából mellékkeresetre vannak utalva s jóformán ők végzik

csekély fizetés mellett az egyházi közigazgatás teendőit. A tanítás saját tanterv szerint folyik. Ettől kezdve az egyház iskolai politikájának törekvése az, hogy megkaphassa az államsegélyt s ezzel az iskolát a fejlődés útjára indíthassa. Hogy iskolánk színvonala nem felelt meg a kívánalmaknak s régi jó hírneve veszendőben volt, olvashatjuk Jakab Elek cikkeiből,[114] aki fájdalommal állapítja meg, hogy a mi „tanítási és nevelési rendszerünkben igen sok és lényeges javítni való van" és föl kell már végre karolni az iskola ügyét, mely elől kitérni nem lehet. Mert aki a versenyt nem állja, elbukik s az idő áthalad felette. 1883-ban folyamodik a főtanács államsegélyért. Az épület kibővítésére, taneszközök beszerzésére, a tanárok kevés fizetésének emelésére 36000 frtot kért. A püspök az E. K. T. ez állásfoglalását következőleg okolja meg (K. M., 1885. 285—286.) a főtanácsot megnyitó beszédjében: „Lehetnek s vannak fogyatkozásai a mi tanintézeteinknek, de semmiesetre sem tartoznak az utolsók közé. Két dolog azonban tekintetbe veendő. Egyik az, hogy iskoláinknak jelen állapotban való fenntartása oly megtagadást kiván tanárainktól, aminőt a létért való küzdelem eme korszakában hovatovább mind nehezebben kívánhat meg tőlük maga az egyház is. A másik az, hogy abban a nagy versenyben, mely az újabb időben a gimnáziumi oktatás terén kifejlődött, elmaradással vagyunk fenyegetve, amit bizonyára nem óhajtunk. Mert a tanári fizetések javítása, számuk szaporítása, általában a gimnáziumnak a kívánalmak szerinti felszerelése és berendezése sokkal nagyobb áldozatot kívánnak, mint amennyit önmagunk a legjobb akarattal is meghozhatunk". Az államsegély kérésére a javaslatot ő írta, értekezletet hívott össze, hol előadták észrevételeiket s ezek alapján a kérést kétszer dolgozta át. Kapcsolatba hozták a 18. század elején elvett javainkkal úgy, hogyha a 36000 forintot megnyerjük, lemondunk keresetünkről. De a főtanács a lemondást törölte. Elvileg senki sem szólott a segélykérés ellen. Ha a segélyt megkapjuk, teszi hozzá, nagy lépést tehetünk középiskoláink érdekében. 1885 okt. 7-én küldöttség élén adta át a kérelmet Trefortnak, aki megígérte támogatását.

1886 nov. 28-án tárgyalja az E. K. T. azt a sérelmet, hogy államsegély iránti kérésünk figyelmen kívül hagyatott, mert a költségvetésbe semmit sem vettek fel. Küldöttséget határoztak a közoktatási miniszterhez. Budapesten értekezletet tartottak. Dec. 4-én kihallgatást kapva, előadták a sérelmet, a tanárok csekély fizetését, a helyiségek szűk és alkalmatlan voltát. A miniszter jóakarattal megígérte támogatását. Közben megtudták, hogy a költségvetésbe fel volt véve segélyünk, de a

[114] Dr. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. I. 409., 413. l.

miniszteranács törölte. A püspök külön elment Tisza miniszterelnökhöz is s előadta neki, hogy 1868-ban is törölték először a mi egyházi segélyünket s az unitárius vallást ma sem tekintik a többi vallásokkal egyenlőjogúnak a gyakorlatban. A miniszterelnök kijelentette, hogy „látszatát sem óhajtja annak, hogy az unitárius egyház a kormány által mellőztetni céloztatnék" s megigérte, hogy a pénzügyi bizottság jelentésébe fel fogják venni. A pénzügyi bizottság tényleg fel is vette iskolánkat a költségvetésbe. A püspök a sikert egyenesen a miniszterelnöknek tulajdonítja.

b) *Theológiai akadémia.*

A lelkészképzés és képesítés fontosabb mozzanatai Ferencz József ideje alatt a következők: Az 1857. évi kolozsvári zsinat a theológiai tanfolyamot 3 évre emelte, a zsinati és parciálisi vizsgálatokat megszüntette és kirendelés előtt szigorlatot írt elő. 1861-ben jött az a határozat, hogy a 3 év elvégzése után egy félévig készüljenek s azután álljanak vizsgálatra. 1868/69 óta a jelöltek írásbeli vizsgálatot is tesznek. Az 1874. évi főtanácson a küküllői kör javasolta (108. jk. p.), hogy a theológián a pedagógia és didaktika mint kötelezett rendes tantárgy taníttassék a népnevelés sikeresebb előmozdítása céljából. A kollégiumi igazgatóság azonban azt ajánlta, hogy a theológusok kötelesek legyenek az egyetemen a nevelés- és oktatástani előadásokra beiratkozni s oly bölcsészeti előadásokra is, melyek bővebb kiképeztetésükre szolgálnak. A főtanács az utóbbit fogadta el s a végrehajtással az igazgatóságot bízta meg. Ime, az alkalom az alaposabb kiképzésre megvolt, 1872 óta működik az egyetem, észre is vették, de nem használták ki még egy negyedszázadig. Csak a millenium évében létesült az a szerves kapcsolat, amint később látni fogjuk. A püspök az 1879. évi keresztúri zsinaton azt a javaslatot terjesztette elé, hogy papjainknak az önmunkásságra és szakjukban való kutatásra ösztönzése érdekében a harmadéves theológusok minden félévben készítsenek egy-egy házi dolgozatot. A feladatot a tanárok iskolai év elején együtt tűzzék ki és bírálják meg. Aztán részesíttessenek oktatásban a gazdaság, marhatenyésztés, szőllő- és kertmívelésből, gyümölcsfák és cserjék tenyésztéséből és méhészetből. A monostori gazdasági intézet igazgatósága a legkészségesebben ajánlkozott erre díj nélkül. Az E. K. T. azzal a kiegészítéssel ajánlta elfogadásra, hogy az a régi szokás, hogy a papi szigorlatra állók a szóbelit megelőzőleg zárt dolgozatot is készítenek, azután is fenntartassék. A főtanács a javaslatot elfogadta. Az 1882. évi főtanács (42. sz.) a *papi szigorlat* minősítő jegyeit, melyek 1859-ben nem állíttattak meg s eddig csak a *kitűnő, jó és*

elégséges voltak használatban, az igazságosabb elbírálás céljából úgy állapította meg, mint volt a gimnáziumban és papneveldében. 1884-ben a főtanács a papi szigorlatra nézve új szabályzatot alkotott. Eszerint a végzett papnövendékek a következő iskolai évben papi szigorlatot tesznek, mely írásbeliből és szóbeliből áll. Az írásbeli 2 házi és 1 zárt dolgozat. A dolgozatokat az első félév után megbírálják s a jelölt elfogadás esetén a II. félév végén szóbelire állhat. Az eredmény: *megfelelt jelesen, jól, kielégítőleg.* A bizottság jelentésére az E. K. T. *papjelölti bizonyítványt* ad ki. E rendszer alapján 1885-től kezdve *életbelép a negyedik, mint szigorlati év.* A javaslatnak az volt a célja, hogy az 1861. évi főtanács azon határozata, hogy a végzett papnövendékek csak egy év mulva tehessék le a szigorlatot, ismét gyakorlatba vétessék. Ez a határozat ugyanis az E. K. T. 1869. évi 62. sz. végzése nyomán kiment gyakorlatból. Mivel azonban azok a körülmények, melyek 1869-ben a rendszer változtatását szükségessé tették, többé nem léteznek, szükség volt erre a határozatra.

Ami az előadók számát illeti, 1876-tól egészen a század végéig 5—7 között van. *De tulajdonképeni theológiai tanár csak egy van.* A többi: a püspök, két lelkész, az ú. n. féltanárok s egyik-másik gimnáziumi tanár, vagy óraadó és szaktanító (egészségtan és zene, harmónium tanító). A század utolsó tizedében az egyház egész figyelmét és anyagi erejét a főgimnázium fejlesztése foglalja le. Végre a segélyezésre nézve megkötvén a szerződést s a főgimnáziumot a fejlődés útjára indítván, 20 évi veszteglés után sort kerithetett arra is, hogy figyelmét és érdeklődését a theológiai intézet fejlesztésére fordítsa. A század utolsó tizedében aztán majdnem évenként a fejlődésnek jelentősebb mozzanatait jegyezhetjük fel. Már legfőbb ideje is volt. A K. M. (1890. 186. l.) hírül adja, hogy az angol unitáriusok nemzeti konferenciáján azt a kérdést tárgyalták: Miért nem tesz nagyobb haladást a mi egyházunk? E kérdést mi is feltehetjük, mondja a Különfélék rovatának írója s mindenekelőtt theológiai intézetünk újraszervezése tűnik fel szükség gyanánt. „Ezt már sokáig halasztani egyházunk érdekeinek hátránya nélkül nem lehet. Es itt nemcsak a theológiai tanárok számának szaporítására gondolunk, hanem azokra a módokra is, melyek minél több tehetséges ifjúnak az intézetbe vonását lesznek hivatva eszközölni" Az 1888. évi főtanácsra beterjesztett püspöki jelentés szerint a szigorlatot tett ifjak mind ki vannak rendelve lelkészeknek s az ürességben levő állásokra a rendelkezés alatt álló ifjak nem elégségesek. A következő évi jelentés szerint egy lelkészjelölt sincs s ezért az E. K. T-csal egyetértőleg úgy intézkedett, hogy a lelkészjelöltek a szigorlatot a jövő iskolai év vége helyett már az iskolai év elején letehessék. 1890-ben szintén így kellett intézkedni 5 papnöven-

dékkel, nehogy a nevelésben fennakadás legyen. Ez évi jelentésében mondja: „Rövid időn papnöveldénkért is némi áldozatot kell hoznunk, hogy oda emeljük, ahol egy ily intézetnek ma állania kell. Középtanodáink fenntartása és berendezése a vonatkozó országos törvény nyomása alatt annyira igénybevették minden gondunkat, hogy papnöveldénkről maholnap meg is feledkezünk. Míg azok évről-évre fejlődnek, *ez az újabb időben épenséggel semmit se haladott, úgy áll, mint állott ezelőtt 10—20 évvel.* Pedig, meggyőződésem szerint, nekünk elsőrendű szükségünk egy teljesen berendezett jó papnövelde. Mert hiába lesznek az ország minden szegletében derék unitárius hivatalnokok, ügyvédek, gazdák, tanárok, stb., ha nem lesznek jeles képzettségű, a szó teljes értelmében mívelt és derék papjaink. Már pedig ezt a jelen szervezettel el nem érhetjük. *Alig egy tanárunk van*, aki egész erejét a papnöveldének szentelhetné. A többiek velem együtt, ha teljes kötelességérzettel is, de csak részben szolgálhatnak az intézetnek. Előbb-utóbb legalább még egy egész tanerőt kell oda is beállítanunk s az egész papnöveldét gondosabb ápolás alá vennünk. Ha Isten éltet s középtanodáinkkal valahogy már rendbe jövünk, *szándékom papnöveldénkre nézve egy teljes tervezetet dolgozni ki* s terjeszteni be talán a legközelebbi főtanács elébe. Ennyiben azonban szükségesnek tartottam, sőt kötelességemnek ismertem legalább napirendre hozni ezt az ügyet, amellyel más bajaink miatt közelebbről nem igen foglalkoztunk. De hogy foglalkoznunk kell, én látom s remélem, hogy tán sikerült erről némileg meggyőznöm a Mélt. és Főtiszt. E. Főtanácsot is" Az 1891. évi torockói zsinaton jelenti, hogy a mult évben egy tervet igért, de minthogy zsinatra csak a halaszthatatlan ügyek hozandók s ennek amúgy is elég elintézni való ügye lesz, jobbnak látta a tervet a következő főtanácsra halasztani. De még öt esztendő telt el, míg e programm értelmében 1896-ban a főtanács elfogadta a papnevelő intézet újjászervezése ügyében alkotott „szervezet és rendszabály"-t. Ez a szervezet több lényeges változást hozott a viszonyokba. Egyik az, hogy a *Theologicum Seminarium* neve, melyet a köznapi használatban *papnöveldé*-nek mondottak, ezután *Papnevelő (Hittani) Intézet* lesz. A másik az, hogy külön igazgatót kap: a *dekánt*. Eddig a theológia az egységes kollégium szervezetében csak egyik tag, olyan, mint a főgimnázium, vagy az elemi iskola. Az egész a kollégiumi igazgató vezetése alatt állt, nem voltak külön törvényei és rendtartása. Az 1879/80-tól megjelenő *Értesítő*-ben eddig a rávonatkozó adatok a más két tag adataival együtt foglal helyet. Az 1894/95. évi Értesítőben némi önállósága abban nyilvánul, hogy *Hittani Intézet* c. alatt évi története külön van fölvéve. Az intézet főfelügyelője s a gyűlések és tanácskozások elnöke a püspök. A vizsgálóbizottság

egyben másodfokú fegyelmi bíróság. *1897/98-ban létesül a Ferencz József-tudományegyetem filozófiai karával a kapcsolat.* Wlassics miniszter ugyanis megengedte (43083. sz.), hogy az intézet I—III. éves rendes hallgatói az egyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi karán féléveik teljes beszámításával beiratkozhassanak heti 10 órára s az egyetemi rendes hallgatókat megillető jogokban és kedvezményekben, az ösztöndíjakra való jogosultság kivételével, részesüljenek. A IV. évesek, mint szigorlók, nem jártak előadásra s azért nem kapták meg e jogot. Itt közbevetőleg megemlítek egy mozzanatot, ami a fennálló lelkészhiányra mutat. Az E. K. T. egy tanítót (iklandi) lelkészi vizsgálatra bocsátott, mit sikeresen letévén, a püspök lelkésznek nevezte ki. Ennek hírére nemsokára még két ilyen folyamodás érkezett be. Fazakas Lajos (1898. főt. 73. sz.) előterjesztést tett az ellen, hogy ifjak érettségi vizsgálat nélkül papivizsgálatra bocsáttassanak. A főtanács beszüntette a theológia végzése nélkül lelkészi minősítés adását, de felhatalmazta a püspököt, hogy papjelöltek hiányában kivételesen, ha az eklézsiát felbomlás és pusztulás fenyegeti, lévitát küldhessen. *1899-ben a tanfolyam négyéves lett* s ezzel az 1884-ben felállított szigorló év rendes tanuló év lett. Ugyanez évben a főtanács kimondja, hogy a tanárok fizetése legalább annyi legyen, mint a gimnáziumi tanároké. *1899/1900-ban tart először külön, önálló megnyitó ünnepélyt.*

Az *új kollégiumban* az intézetnek külön helyiségei vannak; a tanulóknak külön hálószobája 20 ággyal és külön dolgozóterme 20 asztallal és szekrényekkel. Az eddigi reggeli 5 órai preces helyett fél 8-kor „közös imádkozás". A gimnáziumi tanulókkal csak a konviktusi étkezés alkalmával érintkeznek. A külön elhelyezkedésnek a tanulás és elmélyedés szempontjából való kétségtelen előnyei mellett, anyagi tekintetben hátrányai is vannak. A magántanítás megszünt. A szülők csak ritkán veszik igénybe őket s emiatt jövedelmük megcsappant s jóformán csak a legációért kapott összegekre vannak utalva.

Az új kollégiumban való elhelyezkedés szükségessé tette a papnevelő intézet szervezetének és szabályzatának az új viszonyoknak megfelelő módosítását, mely elkészíttetvén, az 1901. évi főtanács a püspök előterjesztésére érdemleges tárgyalás nélkül egy évre ideiglenesen jóváhagyta abban a gondolatban, hogy egy évi tapasztalat alapján könnyebb lesz véglegesen megállítani. A főtanács annyit módosított, hogy a papnövendékek a gimnáziumi tanulóktól nem elkülönitve, hanem velük együtt étkezzenek s a konviktus szabályai őket is kötelezik azzal a kivétellel, hogy ők az étel felhordása alól fölmentetnek. Az E. K. T. meghallgatta a köröket, javaslataik figyelembevételével, módosította s az 1902. évi főtanácsra vég-

leges jóváhagyásra felterjesztette. A főtanács (1902. 130. sz. a.) elfogadta e címen: *A magyarországi unitárius egyház papnevelő intézetének szervezete és szabályai.* E szabályzat szerint a papnevelő intézetnek minden ügye két bizottság elé tartozik. Egyik a vizsgálatokat bevevő *vizsgáló*, másik az adminisztrációt végző *papnevelő intézeti bizottság.* Amannak elnöke a püspök, tagjai a kollégiumi felügyelő-gondnokok, főjegyző, theológiai tanárok, a kollégium igazgatója s az E. K. T.-tól kiküldött 3 tag. Emennek elnöke a hivatalában idősebb felügyelő-gondnok, tagjai a gondnokok, theológiai tanárok és kollégiumi igazgató. Mindkettő előadója a dekán. A dekán, az előbbi szabályzattól eltérően, nem 1, hanem 4 évre választatik s állása nem tiszteletbeli, hanem 200 K. tiszteletdíjat kap. Az 1903. évi vargyasi zsinat (61. sz. a.) megállapította az új szervezeti szabályzat szerint kiadandó szakvizsgálati bizonyítvány szövegét (l. zsinat jkve 72—73. l.). Az 1907. évi csókfalvi zsinat méltányosnak tartotta, hogy miután a gimnáziumi tanárok fizetése rendeztetett az államtól kapott pótlással, a theológiai tanároké is rendeztessék legalább abban az arányban, még pedig 1906 jul. 1-től személyi pótlék címen.

Jelentékeny mozzanat az intézet történetében, hogy Ferencz József püspök 1906 szeptemberében, 51 évi tanári működés után, megvált a tanárságtól. Az intézet búcsúlevelére adott válaszában (1906/7. évi Értesítő, 31—32. l.) mondja: „rám nézve a tanárság egész életemben nem teher, hanem gyönyörűség volt s midőn ez alóli felmentésemet kértem, önmagamat fosztottam meg a gyönyörűségtől". De hát — mondja tovább — számolnia kellett gyöngülő erejével s másnemű sok teendőjével.

Jelentékeny lépés történt a theológiai intézet kifejlesztése érdekében 1908-ban. A tanári kar tervet készített, melyet a főtanács kiadott a köröknek (1909. évi főt. 24. sz. a.). A terv szerint a papnevelő-intézet feladata kettős: gyakorlati és tudományos A tanári kar 6 rendes, 1—2 helyettes, 1—2 szaktanárból álljon. A tanári kar feladata: a theológiát tudományosan mívelni, az unitárius eszméket, ha szükséges, védelmezni. Ki kell már mondani — sürgeti a terv — s megvalósítani a papnevelő-intézet „megfelelő kiépítését" „Eddig az alapozás munkája folyt, amennyiben a gimnáziumok rendezését kellett végrehajtani s az egyházi közigazgatást újra szervezni. Immár következzék a papnevelő-intézet kiépítése. Neve legyen *unitárius theológiai akadémia*, mint a magyarországi ág ev. és reformátusoknál is. A „kiépítés" abban áll, hogy *önálló* tanárok alkalmaztassanak. A mai tanárok közül 2 elsősorban pap. Ezt a viszonyt meg kell szüntetni, mert a papi hivatal oly nagy területen, mint Kolozsvár, egymagában is elég foglalkozást ad

nemcsak 1, hanem 2 embernek is. A gyakorlati theológiát azonban célszerűen taníthatná a kolozsvári lelkész. *Egy jól szervezett papnevelő-intézethez 6 rendes tanár nélkülözhetetlen.* A theológiai tudomány érdekében szervezni kell a *magántanárságot.* A tanárság előfeltétele, hogy külföldi akadémiákon tanuljanak s később is módot kell nyújtani, hogy külföldön tanulmányútakat tegyenek. A tantárgyak között különös fontosságú a *szociológia.* Szükséges már most: az újtestamentum tanszékére és a gyakorlati theológiára rendes tanárt beállítani. A fizetés legyen olyan, hogy a theológiai tanárság keresett pálya legyen, legalább annyira, mint a gimnáziumi.

A javaslatot mindenik kör örömmel fogadta, a marosi különösen azért, hogy már elérkezett a theológia továbbfejlesztésének ideje is. Eltérés csak abban volt, hogy egyik elégnek tartott 5 tanszéket, a másik 4-et, amivel szemben a bizottság szorosan ragaszkodott az eredeti felfogásához, hogy t. i. a bibliát két tanszékről kell tanítani. A bizottság átvizsgálva e véleményeket s tekintve a helyzetet „ezúttal s mintegy átmenetileg" 4 rendes tanszék felállítását ajánlja. Lényegesnek tartja az angol (4 ó.) és német nyelv (2 ó.), valamint a szociológia, a gyümölcsészet, kertészet, méhészet tanítását, a Kismező egy alkalmas részének kertészeti célokra elkerítését, a segédlelkészség szervezését és a theológiai tanári vizsgálat szabályozását.

A tervezet az 1909. évi főtanács elé terjesztetett. A püspök megnyitójában így emlékezett meg az ügyről: „Most már komolyan foglalkozhatunk papnevelő intézetünk fejlesztésével, minek szükségét régóta érezzük. Ha a beterjesztett javaslat szerint rendezhetjük intézetünket, oly nagy lépést teszünk annak fejlesztése érdekében, aminőre egy pár évvel ezelőtt nem gondolhattunk. De a javaslat magában nem fog sokat érni, mert az ügyet nem a rendszabályok, programmok viszik előre, hanem az emberek" Az E. K. T. beható tárgyalás után névül ajánlja: *unitárius theológiai intézet.* S habár egy rendezett theológiai intézetben 6 szakcsoport van, de mivel tanulóink az egyetemen hallgatják a filozófiai és pedagógiai tárgyakat, nálunk 5 szakcsoport szükséges. Azonban egyházunk helyzetére és a viszonyokra tekintettel, elég lesz 4 tanár, kik a gyakorlati szakcsoport tárgyait egymás közt felosztva tanítsák. *Speciális kollégiumok* címen lesznek *kötelező* (angol, egyházi ének, egészségtan) és *fakultativ* (szociológia, német) tárgyak. A tanári állások meghívás, vagy pályázat útján töltetnek be. Szolgálati idejük 35 év. A költségvetési szükséglet 1909/10-re: 30.761 K 84 f., fedezet ugyanannyi, miből 22.000 K-t az államsegély fedez. Maximális számítás szerinti szükséglet 35.661 K 84 f. A javaslat elfogadása esetén átdolgozandók a szervezeti és rendszabályok s megalkotandó a tanári képesítési szabályzat. A főtanácsi bizottság az akadémia nevet ajánlotta elfogadásra s a fizetéseknél

a hatodik ötödéves korpótlék törlését. A főtanácson nagy vita volt a név felett, de végre — mondja a püspök — „szerintem is helyesen" az intézet nevet fogadták el. Az új szervezet jelentősége abban áll, hogy az eddigi egy egész (Boros) és két féltanár (Péterfi és Csifó) helyett 4 rendes tanári szék szerveztetett és töltetett be. A negyedik Gálfi Lőrinc, eddig gimn. tanár. A tantárgyak közé felvétetett a közjog is. A munka megosztásával és a fizetésrendezéssel az intézet „jelentékeny fejlődést nyert". A püspök az 1909/10.-ik év megnyításakor mondta: „Kiváló örömmel köszöntöm mindnyájukat az új tanév kezdetén, amellyel papnevelő intézetünknek egy új korszaka nyílik meg". Az új név az intézet célját és rendeltetését határozottabban jelöli meg, mert a hivatásszerű lelkésztől nemcsak azt várják, hogy pap legyen, hanem a szó szorosabb értelmében theológus is, azaz theológiai ismeretekkel is bírjon. A tantárgyakban alig lesz valami különbség, sőt a tanárok is csak az eddigiek fognak működni. Mégis azért mondja új korszaknak, mert az eddigi egy egész tanár helyett most 3 egész tanára lesz, kik kizárólag az intézetnek szentelhetik tehetségüket és munkaerejüket és negyediknek megmaradt a féltanári állás is. „Minő lendületet fog adni, de kell is hogy adjon ez intézetünknek"! Mert érvényesíthetik a munkamegosztás elvét s jobban elmélyedhetnek kiki a maga szakkörébe s ezzel fokozni fogják a hallgatókban is az érdeklődést, tudásvágyat. *A szemináriumokban, mely szintén új intézmény lesz az intézetben,* ellenőrizhetik a tagok munkásságát. De ezekhez két dolog szükséges: a tanár urak lelkiismeretes munkássága és a hallgatók erős szeretete pályájuk iránt. Hassa át és vezesse az intézetet az unitárizmus szelleme, ami szerinte „az igazság keresésében és szeretetében, a testvéri érzés ápolásában és a hazafiságban nyilvánul". Boros dekán úgy értékeli e lépést, mint amely minden eddigi sikert felülmul s a hála és köszönet szavait intézi a püspökhöz, akinek lelkes közreműködése segítette ezt elé legelsősorban.

Péterfi Dénes lelkész-tanár nyugalmaztatása után az 1912. évi főtanácson az állás végleges betöltése függőben tartatott. Ideiglenesen alkalmazták Györfi Istvánt. A főtanácsi bizottság ennek elfogadását azzal javasolja, hogy a két állás a legrövidebb idő alatt választassék szét. A főtanács ilyen értelemben arra utasítja az E. K. T.-ot, hogy a theológiai tanszék és a lelkészi állás önálló szervezését vegye munkába s a jövő főtanácsra készítse elő. Az E. K Tanács az 1914. évi főtanácsra jelenti, hogy óhajtotta volna a lelkész-tanári állás megszüntetését s önálló lelkészi állás szervezését. De az újabb költséget sem az egyház, sem az eklézsia nem birja s azért kénytelen volt „még egy ideig" a közösséget fenntartani. A főtanácsi bizottság a kényszerhelyzet adta megoldást elfogadja, de azt

kívánja, hogy minél rövidebb ideig tartson. A főtanács most Győrfit rendes theológiai tanárnak választotta, de csak féltanári munkakörrel. 1915 szeptemberében tanszékét ünnepélyesen elfoglalta.

A Berde-féle gyümölcsészeti és méhészeti jutalomra évről-évre kevés volt a jelentkező. Ez indította a főtanácsi bizottságot 1914-ben arra, hogy javasolja, hogy a papnövendékeknek a gyümölcstermelés gyakorlati elsajátítására tér nyíttassék. Ez megtörténhetnék egy „kisérleti telep" beállításával. Ezt a főtanács az E. K. T. figyelmébe ajánlta. Az 1915. évi főtanácsra jelentette az E. K. T., hogy a papnövendékek az 1914/15. iskolai évben sem tanultak gyümölcsészetet és méhészetet. Folytonos a panasz, hogy belső embereink erre egyházközségeikben nem helyeznek súlyt, sőt teljesen figyelmen kívül hagyják. Pedig megtanulására önként kinálkozik a mód és alkalom, csak a Kismező egy részét kellene e célra elkészíteni és berendezni. A főtanács az E. K. T. figyelmébe ajánlta az észrevételeket megvalósítás végett.

Ennek a főtanácsnak különben egyik legfontosabb tárgya volt a 42. sz. alatt elfogadott szabályzat, amely 131. §-on kivül tartalmazza a külföldre menő hallgatók fogadalmát, az alapvizsgálati bizonyítvány, lelkészképesítő oklevél, középiskolai vallástanári, theológiai tanári oklevél mintáját. Az I. szakasz Szervezet címen szabályozza az igazgatóság, dekán, tanári testület, vizsgáló bizottság teendőit és hatáskörét, a II. a tanulmányok rendjét, a III. rendtartás cím alatt a felvétel, tanulmányi rend, internátus és konviktus, fegyelmezés, vizsgálatok részleteit. Az intézet neve ezután: *Unitárius Theológiai Akadémia*. A tanári testület rendes, magán- és óraadó tanárokból áll. A tanszékek száma 6. A vizsgáló bizottság feladata: az alap-, lelkészképesítő és különbözeti, továbbá a középiskolai vallástanári és theológiai tanári vizsgálatok bevétele. A vizsgálat eredményének minősítése: *jeles, jó, elégséges, nem kielégítő*. Itt van szó először különbözeti vizsgálatról, melynek tárgyai megállapíttatnak. Aztán *középiskolai vallástanári vizsgálatról*, amilyen állások azóta szerveztettek. És *theológiai tanári vizsgálatról*, amilyen azelőtt nem volt.

Ezután egy nehány évig nyugalom van a szervezet kérdésében, de Borosnak az a jövendölése, hogy ez a „betetőző" szabályzat olyan szervezetet biztosít az intézetnek, „amely lényegében nagyon sok ideig nem fog változni", nem teljesült, mert alig öt év mulva a szervezés újra napirenden volt Az 1916. évi főtanács megelégedését fejezte ki aziránt, hogy a hallgatók több tárgyból jegyzeteket kaptak s a méhészet tanítása a méhes felállításával megkezdődött. A földmivelési miniszternek meg köszönetet mondott a minta-méhes ajándékozásáért. Az 1917. évi főtanács tudomásul vette, hogy a valás- és közoktatásügyi

miniszter az akadémiát felvette a nem állami tanárok országos nyugdíjintézetébe, mely a járulékokat a fenntartóra és egyesekre kirótta és hogy az egyházi nyugdíjintézetbe befizetett összes illetékek 4% kamattal visszautaltattak. Ezután egy nehány évig nem történik semmi jelentősebb dolog. Az 1921. évi főtanács utasítja az E. K. T.-ot, hogy a jövő évi főtanácsra dolgozzon ki részletes javaslatot az akadémia szervezeti szabályzatának reformjáról. S már most kimondja a következő irányelveket: 1. Az ötödik (gyakorlati) tanszék betöltését szükségesnek tartja, mihelyt az állam a fenntartására szükséges összeget utalja. 2. Minthogy a hatodik tanszék ez idő szerint nem tölthető be, annak tárgyait rendkivülileg kell ellátni. „Tekintettel arra, hogy Erdélynek s benne a magyarságnak helyzete az egyházak kultúrális munkáját a jövőben sokkal nagyobb igények elé állítják, mint eddig, mikor saját egyetemünk is volt, kimondja a főtanács, hogy a *theológiai akadémiát az összes unitárius törekvések központjává kivánja tenni* s evégből elvileg hozzájárul ahoz, hogy a theológiai akadémia tanári testületében, mint rendkivüli, magán- és óraadó tanárok, világi egyének is taníthassanak." 3. Az akadémia tervezett reviziója valóban közmegelégedésre s egyházunknak igazán nyereségére úgy készíttessék elé, hogy azáltal az illetékesek és illetéktelenek részéről oly sokszor elhangzott kifogások végleg megszünjenek s e legmagasabb intézményünk valóban egyházunknak mindenki által egyformán megbecsült intézménye legyen. Ez a főtanács Borost az ótestamentumi tanszék ről áthelyezte a rendszeres theológiára s dr. Kis Elek kissolymosi lelkészt meghívta az ótestamentumi tanszékre. Kiss Elek beiktatásán, (K. M., 1923. 3.) mely többszöri elhalasztás után 1923 febr. 4-én történt, a püspök rámutat a megbízás „legnagyobb megtiszteltetésére", ami egyházunkban valakit érhet s arra az alaptalan vádra, „melyet nem egyszer lehet hallani, különösen amióta egyházunk alkotmányának reformja napirendre került s amelyet most még egyházi lap is hangoztat, hogy a főhatóság mennyire nem becsüli meg a lelkészeket, hogy azokat figyelemre se méltatja, csak ha kötelességeiket nem teljesítik, veszi észre őket, de jogaik iránt nem érdeklődik, az egyház közigazgatásában, törvényhozásában résztvenni méltónak sem tartja és így tovább." Pedig nem is Kiss E. az egyetlen példa, aki ebben a megtiszteltetésben részesült.

Az 1922. évi főtanács megbizta az E. K. T.-ot, hogy az ötödik tanszék betöltésére tegyen javaslatot. Az akadémia s ennek alapján az E. K. T. javaslata az volt, hogy Varga Béla hivassék meg, de ne a gyakorlati, hanem a bölcsészetnevelés-tudományi szakcsoportra. E javaslatot azzal okolták meg, hogy 4 egyházkör kivánja s a magyar tudományegyetem és a református tanárképző megszüntével a bölcsészeti és nevelésügyi tárgyakat bővebben kell tanítani. Ez ellen Ferenczy főgondnok

különvéleményt jelentett be. A főtanácsi bizottság elfogadásra ajánlta s szavazattöbséggel elfogadtatott E. K. T. javaslata. A K. M. (1923. 146.) névtelen cikk írója már eleve kifogást emelt az akadémia javaslata ellen, mert — amint mondja — ez a gyakorlati tanszék rovására menne, melynek betöltését az unitárius közvélemény már régóta sürgeti. És meglepő ez előterjesztés azért is, „mert egyetlen főiskolánk elébe más célt nem tűzhetünk, mint a lelkészképzést.(?) Hogy szolgálhatjuk a célt, ha épen a gyakorlati tárgyakat mellékesekké degradáljuk, vagy más irányban lekötött óraadók kezére bízzuk? A K. M. a főtanács döntését örömmel üdvözli, habár a tanszék betöltésére nézve más véleményen volt, s azt kívánja, hogy Varga „szakmunkássága unitárius színezetet kapjon s tanszékének megfelelően egyházias jelleget is vegyen fel." Ez a „jelleg" legelsősorban abban nyilvánult meg, hogy hozzászólott (K. M., 1922. 188—191. l.) az akadémia készülő reformjához, mely befejezéshez közeledett és sok új és értékes gondolatot vetett fel. Ezek: a tanulmányi és internátusi felügyelői állás beállítása, a tanárok között a rendkivüli és helyettes tanár intézménye, mely most merült fel először; a tanszékek betöltésénél ajánlott s nálunk addig ismeretlen új módok. A javaslat apasztja a tantárgyak számát, az eddigi képtelen nagy heti óraszámot leszállítja s különös gondot fordít a szemináriumi képzésre, ami az eddigi receptiv és magoló rendszerrel szemben az önmunkásság kifejlesztését fogja elősegíteni. Kötelező melléktárgyakul veszi az angolt, románt, jogi ismereteket, méhészetet, kertészetet, egészségtant, egyházi éneket és orgonát. A héber fakultativ lesz. Örvendetes jele az időknek, hogy a *javaslat a más pályákra készülő főiskolai tanulókra is kiterjed, kiket az internátusban a theológusokkal együtt akar nevelni*, hogy ők is részesüljenek az unitárius szellem áldásában. A tanító- és tanárképzés is be van foglalva az új szervezetbe. Szociális *kollégiumok* tartására az igazgatóság egyházunk világi tagjait is felkérheti s az előadásokat a nagyközönség is látogathatja. E szervezet szerint az akadémia valóban „az unitárius szellemi élet központja" lehetne. De a szervezet csak keret, annak tartalmat az emberek adnak s ezideig még nincs megvalósulva az az ideális cél, melyet nehány évvel ezelőtt a főtanács kitűzött.

A *tanárok és előadók létszámát* a tárgyalás alatti időben mutatja a mellékelt statisztikai táblázat. Ezek száma 5—15 között váltakozik. A közhatalom változása után a tanerők számának feltűnő szaporodását az magyarázza, hogy a theológiai tudományokon kivül a nagy reformlázban mindenféle tárgykörből szakoktatást akartak nyújtani a hallgatóknak. De olyan tanerő, aki egész tehetségét, idejét és buzgalmát megosztatlanul az intézetnek szentelhette volna, 1900/901-től 1907-ig csak egy

volt (Boros), a többiek, a püspök, a két helybeli lelkész, félmunkával, a többi pedig óraadó (angol, egészségtan, ének, orgona stb.). 1907/8-ban Boros mellé alkalmazzák dr. György Jánost, 1909/10-ben pedig Csifó Salamont és Gálfi Lőrincet. De 1911/12-ben már megint csak 3 rendes tanár van, mert György János eltávozott, 1914/15-ben a 3 tanár mellé alkalmaztatott rendes tanárnak Győrfi István kolozsvári lelkész, de minthogy csak félmunkára kötelezteteti, a helyzet nem javult lényegesen. Ez a helyzet állott fenn 1920/21-ig, mely évben azonban Boros és Győrfi távollétük miatt nem tanítottak. 1921/22-ben hivatott meg dr. Kiss Elek negyedik tanárnak az ótestamentumi és 1923/24-ben dr. Varga Béla ötödiknek a bölcsészet és neveléstudományi szakcsoportra.

Mózes András lelkész-tanár halála után (1903 ápr. 22.) kolozsvári lelkésznek kineveztetett Csifó Salamon, aki mint rendes tanár az egyházjogi és történelmi tudományokat tanította. 1906/7-ben Ferencz József püspök visszavonulván a theológiai tanítástól, a következő évben dr. György János alkalmaztatott az újtestamentumi biblia-bevezetésre és a társadalmi tudományokra. Péterfi 1911 szept. 1-én nyugalomba vonulván, 1912/13. elején Győrfi István lelkész választatott meg a vallásbölcsészet és neveléstan tanítására ideiglenesen s 1914/15-ben véglegesíttetett. Az 1919/20. és 1920/21. iskolai években Boros és Győrfi távol voltak. Ezért az ótestamentomi tárgyakat és vallásbölcsészetet a hallgatók a református theológiai fakultáson hallgatták, az egyházszertartástant Vári, a vallástanítástant és szónoklati gyakorlatokat Csiki Gábor hitoktató-lelkész tanították, a többi tárgyakat a tanárok maguk között osztották ki.

Az intézet dékánja 1896-tól 1910. nov. 1-ig Boros, 1910/11-től 1913/14-ig Csifó, 1914/15-től 1919/20-ig Gálfi, 1920/21-től 1923/24-ig Csifó, 1924/25-től 1927/28-ig dr. Kiss Elek.

Az 1920/21. iskolai évben lépések tétettek, hogy a theológusok megszerezhessék a tanári oklevelet is. A magyar tanítóképző megszüntével a Marianum tanítóképzőjébe iratkozhattak volna be a jelentkezők, de az erre vonatkozó tárgyalások sikertelenül végződtek. Az 1922/23. és 1923/24. isk. évben a bolgár unitáriusokkal összeköttetésbe léptünk s egy bolgár ifjút (Stoyanoff Demeter) az egyház a maga költségén neveltetett. Ez években a magyarországi elszakadt hittestvéreinktől egy növendék fölvétetett, de nem kapott ittartózkodási engedélyt.

Az évi értesítők állandóan panaszolnak a meg nem felelő elhelyezés miatt. Az elhelyezés a leányotthon létesítése óta még mostohább, mert „sem egészségi, sem tanulmányi tekintetben nem felel meg a kívánalmaknak. Az új szervezet 1924 jan. 1-től lépett életbe. A dekán az új szabályzat intézkedései közül különösen két dolgot emel ki. Egyik a *családfői állás* szervezése, mitől sokat vár. Ellátásával Kiss Elek bizatott meg.

Másik az, hogy ezután egyetemi és felsőszakiskolai bennlakó tanulók az akadémiai igazgatóság hatásköre alá tartoznak, amitől üdvös hatást vár vallásos és egyházias nevelésük és érdeklődésük tekintetében. A hallgatók között voltak — *most először* — rendkivüli (1) és magántanulók (5). Theológiai magántanári vizsgát tett Úrmösi József lelkész 1924 máj. 15-én. Új mozzanat az is, hogy a theológiai ifjúság egyik-másik tanárának vezetésével vidéki egyházközségekbe kirándul s vallásos estélyt, vagy délutánt tartanak. Igy 1924/25-ben Magyarszováton és Abrudbányán, 1926/27-ben Alsójárán, Ravában és Bordoson tartottak missziói ünnepséget.

1925/26-ban főgimn. tanáraink közül többen beiratkoztak hallgatóknak (Gálffy Zsigmond, Márkos Albert, Péter Lajos) s Márkos alapvizsgálatot tett, Boros Jenő lelkészképesítőt. Borbély István kollégiumi igazgató magántanári vizsgálatot.

Az 1926. évi főtanács bevezette a lelkészjelöltek *gyakorlati évét*, mialatt segélyt kapnak s az eklézsiák lakásról és élelemről gondoskodnak. Ez év helyettesítheti a legátusi intézményt is.

Végül álljon itt egy kimutatás a tanárok, óraadók nevéről és számáról és papnövendékek számáról:

A theológiai akadémia tanárai 1900—1928-ig:

Ferencz József
Péterfi Dénes lelkész-tanár
Dr. Boros György
Mózes András lelkész-tanár
Csifó Salamon előbb lelkész-tanár, később csak tanár
Gálfi Lőrinc
Győrfi István lelkész-tanár
Vári Albert
Dr. Kiss Elek
Dr. Varga Béla

Óraadók:

Kovács János
Dr. Veress Lajos
Iszlai Márton
Dr. Tompa János
Dr. György János
Dr. Barabás Ábel
Sándor János
Dr. Ferencz József
László Gyula

É v	Tanerők száma	Papnövendékek száma
1900/901	6	14
1901/2	5	15
1902/3	5	19
1903/4	8	22
1904/5	7	26
1905/6	7	23
1906/7	6	26
1907/8	7	20
1908/9	7	13
1909/10	7	13
1910/11	7	18
1911/12	6	19
1912/13	8	22
1913/14	9	25
1914/ 5	8	23
1915/16	8	24
1916/17	8	15
1917/18	8	11
1918/19	8	10
1919/20	9	10
1920/21	13	21

Dr. Várady Aurél
Csiki Gábor
Dr. Veress Géza
Dr. Tóth György
Dr. Gál Kelemen
Dr. Balázs Ferenc
Ütő Lajos
Dr. Ionescu Péter
Pálffi Márton
Dr. Páter Béla
Ritter Gusztáv
Pálmai Lenke

É v	Tanerők	Papnövendékek
	száma	
1921/22	15	25
1922/23	13	29
1923/24	13	26
1924/25	12	28
1925/26	14	27
1929/27	13	24
1927/28	15	30

c) *A kollégium építése és megnyitása.*

Az építés eszméje először akkor került napirendre, mikor az állammal a főgimnázium segélyezése iránt a szerződés 1890-ben megkötteteti. 1890 nov. 30-án Ferencz József püspök veti fel a kérdést, hogy a régi épület megfelelő jó karba hozására, illetőleg kibővítésére, esetleg új építkezés iránt tétessenek meg a szükséges lépések. Az E. K. T. a gondolatot elfogadta s bizottságot nevezett ki. Elnök: Hajós János, tagok: Benczédi, Boros, Éjszaki Károly, Fekete Pál, Ulár Pál, Kőváry László, Kovácsi, Kozma Ferenc, Kovács János, Pákei Lajos, dr. Veress Lajos és Dr. Veress Vilmos. Ez a bizottság 1893 dec. 29-én újraalakíttatott. Elnök: Hajós halála után Kozma, alelnök: Fekete Gábor, jegyző Boross Sándor, halála után dr. Gál Kelemen igazgató; tagok: Benczédi, Benkő Mihály, Fekete Pál, Gyulay László, Molnár Sándor, Kovács János, Nagy Lajos, Pákei Lajos, és dr. Veress Lajos 1894 végéig a bizottság terve az volt, hogy a régi iskolai épület telkét kibővítve a régi püspöki és papi lakással, Berde Áron-féle telekkel, az így nyerendő területen épülne az új iskola, még pedig több tervvel. Az egyik terv az volt, hogy a régi iskolai épület egészíttessék ki egy újjal, még pedig a főiskola épületét kiegészítő földszinti rész lebontásával annak helyére s onnan keresztül vive nyugat felé a Berde Áron-féle házig viendő háromemeletes épülettel. A másik szerint a meglévő iskolai épület internátusnak maradna s a Szappany-utca felől a szükséges termekkel kibővíttetnék. Az 1892—93. évek az E. K. T. és városi tanács között az utcai határvonal megállapítása körül folyt tárgyalásokkal teltek el. A város t. i. azt kívánta, hogy a határvonalat az utca szük volta miatt 3 méterrel vigyük beljebb. Minthogy azonban így igen kicsiny udvar maradott volna, e tervet el kellett ejteni. Ekkor keresni kezdették az építésre megfelelő telket. Némelyek azt kívánták, hogy a főiskola mögött levő telekből vásároljunk meg annyit, amennyi szükséges a tan-

termek elhelyezésére. A közbeeső utcán könnyű lesz az átjárás. Puhatolóztak a Külmagyar-utcai br. Radákné-féle telekről is, de a magas ár miatt abba maradt. 1893 dec. 29-én az újraszervezett bizottság első ülésén Ferencz József megfontolás végett fölveti a kérdést: nem volna-e ajánlatosabb a Széchenyitéren levő Berde ház melletti négyszögalakú területen építeni? Az 1894. év azzal telik el, hogy a bizottság a kérdéses terület kisajátítása ügyében eljárván, annak lehetetlenségét jelenti. 1894 okt. 11-én az az új gondolat merül fel, hogy a templomtól keletre fekvő telkek megvásárlandók s azokra építendő az új kollégium. Ettől a tervtől többé nem tértek el, habár megtörtént az, hogy az egyik telek megvásárlása után a kollégium építésének hire menvén, a tulajdonosok a többi telkek árát lehetetlenül felverték. Megnyerték a várost, hogy a Belső Magyar-utcáról a Szappany-utcára új utcát nyisson, miáltal a főiskola három utcára nyerhet frontot. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1894 nov. 12-én (57090. sz.) jelentést kért az építkezés állásáról s kérdést intézett aziránt, hogy a már kilátásba helyezett 20.000 frt építési segélyen felül mennyi államsegély volna szükséges. Az E. K. T. 100.000 frt segélyt kért, A szükséges telkeket 1895—1898 május 21-ig megvásárolták. A miniszter a kért összeget (1897—25659. sz.) oly módon adta meg, hogy az egyház az összeget valamely pénzintézetnél törlesztési kölcsönre vegye fel, az állam vállalja a tőke és kamat törlesztő részleteket. A belügyminiszter (1897 okt. 10-én 86975. sz.) jóváhagyta a törvényhatósági bizottság ama határozatát, hogy a Fröbel-kert utca folytatásául a Kossuth Lajos-utcára egy 12 m széles utca nyittassék. Így 1897 végére minden lényegesebb akadály elhárult a nehezen előhaladó építés ügye elől. Pákei Lajos egy szép tervet készített. De mikor megmondotta, hogy felépítése 540.000 frtba kerül, „mindnyájan megdöbbentünk" — mondja a püspök — s már-már lemondottunk arról, hogy ily módon valaha új főiskolát építhessünk. A miniszter 1898 március 18-án (5984 sz.) az építési tervvázlatot elfogadta a végleges terv alapjául, valamint 1899-ben (3678. sz.) az ennek alapján készült részletes tervet és költségvetést is. A terv alapjául az az utasítás szolgált, hogy az új épületbe elemi iskolai, gimnáziumi és papnevelő intézeti, egyházi, közigazgatási, igazgatói és szolgai lakások céljaira szolgáló helyiségeken kivül a bennlakásra és közös étkezésre szolgáló helyiségek is behelyeztessenek.

Az építési költség főösszege a telkek árát s kétévi időközi kamatát is számítva 1,060.947 kor. 18 fill. Fedezetül szolgált: készpénzben a Berde-hagyatékból 100.000 K, a miniszter által adott 240.000 K építési segély, az egyházi államsegélyből 10.000 K, Brassai hagyatékából 20,000 K. Számításba vétetett továbbá a lakások, könyvtári helyiségek, az egyházi közigaz-

gatási helyiségek béregyenértéke, a Tornavivodának fizetett évi bér, a Kossuth Lajos-utca 14. sz. telekért és házért az egyházközségnek fizetett évi bér, a régi iskolai épületből és az új épület két lakrészéből, mint bérlakásokból beveendő jövedelem egy része és az elemi iskolai tanulóktól szedendő internátusi díjak. Így biztosítva lévén az építkezési költségek, az építés 1899 okt.-ben megkezdődött s befejeztetett 1901 szeptember havában.

A kollégiumi telek területe 4365 m.^{2} 400 tanulót számítva egyre 4 m.^{2} esik. A tantermek átlagos területe 73·20 m.^{2}. Levegőtartalmuk 340 m.^{3} köbméter, a legnagyobb igénybevételnél egyre esik 1·20—1·40 m.^{2} terület, 6·6 m.^{3} levegő. Az internátusban 220 tanuló nyerhet lakást és ellátást. A legnagyobb hálóterem 10·40 m. széles és 21 m. hosszú. Ebben 45 tanuló helyezhető el, egyre esik 4·8 m.^{2} terület és 20 m.^{3} levegő. A régi iskolában volt egy tanulónak 2·5 m.^{2} helye és 8 m.^{3} levegője. A dolgozószobákban esik egy tanulóra 2·2 m.^{2} terület. A Kossuth Lajos-utcai rész kettős menetű, vagyis az utcai és udvari helyiségeket egy középfolyósó választja el. A többi szárnyakon csak utcai helyiségek vannak s belül körülfutó tágas folyósók. A négyszögű udvar területe 1301 m.^{2}, a tornaterem előtt volt egy 32 m. hosszú nyilt arkádsor, ami később befalaztatott tanszerek tartására. Az épület stilusa az olasz reneszansz görög formákkal és párkányokkal tagozva. Magában foglal egy pincesort (souterain), magas földszintet, két emeletet és a középrizalitoknál egy harmadikat, mely azonban csak az udvari homlokzaton érvényesül. A tágas előcsarnokban Brassai és Berde valódi bronz mellszobra van elhelyezve. Az emeleteken elhelyezett különböző rendeltetésű helyiségek: a *pincesorban* étkezők, konyha, mosó, cselédszobák, éléskamra, szolgalakások; *földszinten:* igazgatói lakás, tanári szoba, tantermek, fizikai, természetrajzi szertárak, tornaterem; *első emeleten*: tantermek, történelmi-filológiai múzeum, könyvtár, díszterem, E. K. T. terme és egyházi közigazgatási helyiségek, theológusok tanterme, dolgozó- és hálószobái, *második emeleten:* internátusi dolgozó- és hálószobák, *harmadik emeleten* szintén. Az épület el van látva vízvezetékkel, csatornázással és központi fűtéssel, mely idők folyamán egyes helyiségekben fűtőkályhákkal pótoltatott.

A megnyitás 1901 szept. 22-én d. e. $^1/_2$11 órakor történt a díszteremben egy feledhetetlenül szép ünnepély keretében nagy ünneplő közönség jelenlétében.[115] Ekkor tartotta a főtanács üléseit, a Dávid Ferenc-Egylet közgyűlését. Akkor lepleztetett le a Berde és Jakab Elek síremléke a temetőben. Megelőző napon volt Daniel főgondnok kezdeménye-

[115] Részletes leírását l. az 1901/2. évi Értesítő 25—64. l.

zésére az a *véndiák-találkozó*, melynek célja volt az újonnan létesített konviktusban szegénysorsú tanulók segélyezésére alapítványok gyűjtése, ami 8 konviktusi alapítványt eredményezett. Az ünnepélyt a templomban tartott istentisztelet előzte meg. Rég nem látott templomunk ekkora közönséget, jegyzi meg az Értesítő szerkesztője. Innen a díszterembe vonultak, amely tágas karzataival alig tudta befogadni a jelenvoltakat. Ott voltak a vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselője, az egyetem rektora teljes díszben, a fakultások dekánjai, a vármegye alispánja, a polgármester, több országgyűlési képviselő, a hadsereg képviseletében több tábornok, a főigazgató, sok egyetemi tanár, a kir. tábla elnöke, fő- és alügyész, a ref. püspök és theológiai igazgató több lelkésszel, a r. kath. és ref. gimnáziumok igazgatói több tanárral, a főtanács tagjai nagyszámban. A himnusz áhitatos akkordjai után Ferencz József püspök imádkozott s kérte a Gondviselést, hogy töltse be ezt az intézetet ugyanaz a szellem, mint amely „olthatatlan lánggal égett" az elhagyott régi kollégiumban. Daniel főgondnok megnyitójában hálát adott a Mindenhatónak, hogy megérnie engedte vágyai egyikének megvalósítását s felújította halhatatlan emlékét azoknak, kik vallásközönségünk alapjainak gyarapításával lehetővé tették az intézet létesítését s ezek között amerikai és angol hitfeleinkről is meleg érzéssel emlékezett. A hatóságokat P. Horváth Kálmán főgondnok üdvözölte, mire a főispán és polgármester lelkes szavakban válaszoltak. Az ünnepi beszédet Kozma Ferenc iskolai felügyelő-gondnok mondotta, aki rámutatott arra, hogy a régi iskola *Musis et Virtutibus* jelszava áthozásával megszentelt hagyományaink ápolását is át akarjuk hozni. Elmondta az építés történetét, kifejezte reményét, hogy ez az épület évszázadokon át meg fog felelni céljának. Végül az igazgatóhoz fordulva, azzal adta át az intézetet, hogy „vezesse be mindnyájunk óhajtása szerint virágzó korszakba. Üdv, szerencse, dicsőség kisérje útjain. Előre!" Az igazgató az új házba lépés pillanatában áhítatos lélekkel ad hálát Istennek s kéri segítségét a munkához. És rámutat arra a nagy haladásra, melyet az emberiség a tudomány és erkölcs tekintetében megtett. Hálával eltelve mindazok iránt, akik az intézet létesítésében fáradoztak, igéri, hogy erőik s tehetségeik szerint rendeltetése és célja felé fogják vezetni. Ezután az unitárius leányok adományát, ez alkalomra készített zászlót adta át szép beszéd kiséretében Fangh Erzsébet az igazgatónak, aki a tanári kar s ifjúság nevében hálás köszönetet mondott e poetikus lélekből fakadt szép gondolat megvalósításáért.

Ezután a püspök felolvasta a nagyszámú üdvözlő iratot és az *Emlékokmányt*. A közönség lement a főlépcsőn a fordulóig, ahol az üveghengerbe zárt emlékokmány a följáróval szemben egy méternyi magasságban a püspök beszéde után

a falba helyeztetett. Ezután a közönség egyrésze az intézet nehány helyiségét tekintette meg. D. u. 2 órakor a New-York-szálló éttermében 200 terítékes díszebédet adott az egyház a vendégeknek.

A püspök feljegyzéseiben fél és aggódik, vajjon bírni fogjuk-e a fenntartási költségeket, de boldog az impozáns épület láttára, mert „bizonyos, hogy ezzel az új kollégiummal egyházunk tekintélye nagyban növekedett". Az 1901. évi főtanácsot megnyitó beszédében olvassuk: óhajtása, hogy ebben az új épületben, melyben az új századdal megkezdjük tanácskozásainkat is, újítsuk meg mindnyájan vallásunk és egyházunk iránti szeretetünket, buzgóságunkat és áldozatkészségünket és a régi helyiségből ide áthozott irományokkal együtt hozzuk át azt a szellemet is, mely az elhagyott épületben folytatott tanácskozásoknál vezette hitelődeinket és vezetett minket is a letűnt században" És hadd idézzük az E. K. T. évi jelentéséből is ezt a részt: „Az új század küszöbén új főiskolánkban állunk most. Új főiskolánkban, amilyenről álmodni sem mertek őseink s milyet csak tiz évvel is ezelőtt mi alig reméltünk. Szép e főiskola. Büszkesége, de egyszersmind aggodalma ez minden unitáriusnak. Igen, mert nagy áldozatok árán létesült, sok megtagadást okoz és fő óhajunk, hogy erényében, szellemében ne legyen ez soha más, mint volt a régi. Legyen ez szive, szelleme, lelke egyházunknak, tisztán unitárius főiskola, reménye, bizodalma, szemefénye összes unitárius híveinknek, akik áldást tanulnak itt és áldást küldenek erre . . ." Egyházunk előre igyekezett mindig . . . „De akkora és oly rohamos haladást egy időszakban sem mutatott fel, mint a legközelebbi 25 év alatt. Különös kegye-e az isteni gondviselésnek, avagy némi jutalma a bölcs kormányzásnak, hogy egyházunk két kormányzó, bölcs és tapasztalt férfia, Ferencz József és id. Daniel Gábor főgondnok urak éppen most töltötték be püspöki, illetőleg főgondnoki működésük 25-ik évét, amikor *új főiskolánk, egyházunknak három és félszáz éven át talán legnagyobb alkotmánya* készen áll".

d) *Kolozsvári kollégium.*

A régi kollégium utolsó negyedszázados történelmével, amely Ferencz József püspöksége alatt folyt, nem foglalkozunk. Az olvasót e tekintetben dr. Gál Kelemen tavaly megjelent művére utasítjuk.

Az 1900/901. évi értesítőben az igazgató az öröm és szomorúság, a remény és aggodalom érzelmei között búcsúzik a régi iskolától. Örvend, mert az új iskolában nem lesznek meg azok az akadályok, melyek eddig a tanárok munkája előtt állottak. Ez akadályok jórésze a régi épület célszerűtlenségéből

és elégtelenségéből eredett, más része az internátus primitiv voltából, a felügyelet hiányosságából és lazaságából. És aggódik, vajjon ki tudják-e elégíteni az újabb időknek az iskolával szemben támasztott fokozott igényét? Az év bezárása után nagy gondot adott az átköltözködés. A régi iskolát át kellett adni a vállalkozóknak, hogy az átalakítási munkákat megkezdhessék, oly időben, mikor az új még nem volt készen annyira, hogy behurcolkodhattak volna. A könyvtárakat és gyüjteményeket áthordották a munkák útjába nem álló helyiségekbe, részben bérházakba. Augusztus második felében aztán megkezdették az átköltözködést. Ez a munka különösen a rendezetlen könyvtárnál nem kis fáradsággal járt.

Az új iskola első évének legnevezetesebb mozzanata az, hogy egyszerre *4 új tanárt* (Pálfi Márton, László Gyula, Hidegh Mihály és dr. Kiss Ernő) *iktattunk be.* Év folyamán az iskolát nagyon sokan látogatták meg (l. Értesítő 142—144. l.). Kuncz kormányképviselő március 10—14. hivatalos látogatása után így nyilatkozott: „Az intézetnek úgy elhelyezése, valamint berendezése, szervezete és a vele kapcsolatos internátus több tekintetben mintaszerű és így megvannak mindama kellékek, melyekre higieniai és didaktikai tekintetből súlyt kell fektetni... A mostani elhelyezés a legszerencsésebb... A konstrukcionális nehézségek dacára is alig lehet hibát találni az épületben az elhelyezési viszonyok tekintetében." A tanításról meg így nyilatkozott: „Az oktatás minden tekintetben rendes úton halad és az eredmény évről-évre mind érezhetőbben fokozódik."

Az állami szerződés revideálása. Az 1890-ben megkötött, 1898-ban revideált állami szerződést 10 év mulva a megnövekedett személyi és dologi kiadások miatt módosítani kellett. Megkeresésünkre a miniszter Kuncz Elek főigazgatót küldte ki tárgyalásra, a főhatóság Kozma Ferenc, Gál Jenő felügyelőgondnokokat, dr. Gál Kelemen igazgatót és dr. Nyiredy Gézát. A megkötött új szerződés normális költségvetésének főösszege 115215 K, melyből az állam 48110 K-t fedez. Lényegesebb módosítások ezek: a rendes tanárok száma a vallástanárral együtt 15. Ezek közül 3-nak fizetése 2400 K, 4-nek 2600, 2-nek 2800, 3-nak 3200, 3-nak 3600 K törzsfizetés, 5 ízben 5 évenként 200—200 K korpótlék. Az igazgató lakáspénze 1440 K, vagy természetbeli lakás, 7 tanárnak 1170, 7-nek 900 K. Igazgatói pótlék 600 K. Torna- és énektanító fizetése és lakáspénze 1600 + 800 K. A tanárok közül 6-ot a miniszter nevez ki a főhatóság ajánlata alapján. Kimondatott az is, hogy a lakáspénz a Kolozsvárt működő állami tisztviselőkével mindig egyenlő összegekben utalványozandó. *Szerveztetett egy ének- és zenetanári állás is,* amelyért sokat kellett harcolni a kormány képviselőjével, aki azt mondotta, hogy ilyenformán a felekezeti iskoláknál fejlettebb és tökéletesebb állapotok teremtődnek,

mint az államiaknál. Ezután nemsokára megalkották a gimnáziumi énektanítás tervét, melynek kitűzött célja az, hogy a tanuló a négy alsó osztályban megtanulja a lapról való éneklést. Eddig egyházi éneket tanult minden I—V. o. unitárius vallású tanuló, műéneket mindenki, akinek az ifjúsági dalárdában való működésre alkalmas hangja volt. Az új tanterv szerint az ének mindenkire kötelező lesz az I. g. o.-tól a VIII-ig. Az egyházi énekek szövegét a vallástanár fogja tanítani a vallásórákon. És a zene intenzivebb tanítása érdekében eltörölték az Apollóköri tagok tagsági díját és az önképzőkör egyik szakosztályaként megalkották 1913/14-ben a *zenekört*. Az ének-zenetanári állás 1911/12-ben betöltetett. *Az ének-zenetanítás céljaira egy külön termet rendeztünk be.* Apponyi miniszter az 1909. évi állami költségvetésben az állami tanárok 3%-a részére megnyitotta a VIII. fizetési osztályt. Ugyanezt kértük mi is pótlólagos felterjesztésben. A főhatóság 1908 jan. 1-től a lakbéreket úgy rendezte, hogy az I. és II. lakbérosztály között levő különbség 5%-át utalványozta. 1909 jan. 1-től pedig a magasabb lakbéreket. Ezzel megszünt az a tarthatatlan helyzet, hogy a tanárnak jelentékeny összeget kellett lakbérére rápótolni.

A *vallástanári állás szervezésére* azért volt szükség, mert eddig a vallást papnövendékek, papjelöltek, a kolozsvári papok és theológiai tanárok tanították a szükség és lehetőség szerint. Ez az állapot nem volt megnyugtató. Már az 1907. évi főtanácsra előterjesztést tettünk önálló vallástanári állás betöltésére. A javaslat ez volt: az állás rövid lejáratú pályázathirdetéssel már most töltessék be. Pályázhatnak azok, akik a lelkészi hivatal viselésére jogosító vizsgálatokat kiállották. Előnyben részesülnek azok, akik valamely külföldi theológiai akadémián folytatták tanulmpnyaikat. A főtanács a szervezést kimondotta, de az állást vizsgálathoz kötötte s felhívta az E. K. T.-ot, hogy a vizsgálatra szabályzatot készítsen s a jövő főtanácsra terjessze elő. Az állás csak a szabályzat elkészülte után lesz betöltendő, mikor lesznek, akik e vizsgálatot letették. Addig az E. K. T. gondoskodjék a vallástanítás ellátásáról. A vallástanári vizsgálatra vonatkozó szabályzat-tervezetet e sorok írója elkészítvén, az ez évi rendkívüli főtanácsra terjesztetett. Az 1907 nov. 24. rendkívüli főtanács véleményezésre kiadta a körökhöz. A javaslat szenvedélyes vitát váltott ki, mert a papság — helytelenül — szakképzettségének lebecsülését látta benne.[116] Az 1908. évi főtanács a szabályzatot elfogadta, de azokat a lelkészeket, akik az életbeléptetése előtt legalább 3 éven át középiskolai hitoktatókként működtek, a vizsgálat alól fölmentette. Az 1908/9. isk.

---

[116] Az Unitárius Egyház 1907/8. évfolyamában Homoki, Ürmösi Károly, ő. i., Lőrinczi István, Silvius és e sorok írója szóltak hozzá a javaslathoz. 111, 151, 162, 186, 202, 207, 226, 250 l.

év folyamán a pályázatot kihirdettük s 1909/10-ben Váry Albertet első rendes vallástanárnak beiktattuk.

A tanári szükséglet biztosítására 4 jeles előmenetelű ifjúnak jelentékeny internátusi és konviktusi segélyt adtunk azzal a kötelezettséggel, hogy indexeiket s vizsgálati értesítőjüket időnként bemutatni kötelesek. — 1906/7-ben megalkottuk a *gyakorló tanári szabályzatot*, mire azért volt szükség, mert eddig a gyakorló tanárok minden szabály és rend nélkül pusztán esetleges jelentkezésük alapján alkalmaztattak.

Tanári és papi értekezletek gondolatát nálunk először Ferencz József vetette fel még 1873-ban.[117] Egyházi közgyűlésünket szeretné termékenyebbekké tenni azáltal, hogy *papi és tanári értekezletekkel* kötné össze vallási és nevelési kérdések tüzetes megbeszélésével. Nehány évvel később olvassuk (K. M. 1877. Különfélék 187.), hogy a főtanoda tanári kara az angol unitárius ok példájára elhatározta, hogy ezután főtanácsi gyüléseinket felolvasásokkal köti össze. Lenne egy elméleti és egy gyakorlati tárgyú felolvasás, melyhez a főtanács tagjai is hozzászólhatnának megvítatás végett. „Amint tudjuk, mondja az értesítés, az intézkedés már a jelen évi főtanácson életbe fog lépni". (Nem tudunk róla, hogy ez valaha életbelépett volna.) Ellenben később, a lelkészkör, a Dávid Ferenc-Egylet és az Irodalmi Társaság megalakulása után, ezek közgyűléseiket a főtanácsot megelőző napon szokták tartani s ilyenkor felolvasások hallgatásában a főtanács tagjainak is bőven lehet része.

A *tanári értekezleteket* az 1907. évi csókfalvi zsinat létesítette „a felsőbb oktatásügy minél sikeresebbé tétele céljából papnevelőintézeti és középiskolai tanáraink részére. A szabályzat szerint cél, „hogy a tanárok évenként legalább egyszer találkozzanak, iskolai és nevelési nézeteiket, egyházi és társadalmi felfogásukat egymással közöljék, intézeteik állapotát, hiányait és jó oldalait megismerjék, az összetartás és barátság érzetét növeljék. Az értekezleten megjelenni mindenki köteles, útiköltség személyenként 30 K. Az első ilyen értekezlet Tordán tartatott 1908 ápr. 11-én 24 tanár részvételével. Azóta évenként tartattak felváltva Kolozsvárt és Keresztúrt, míg a világháború ennek is végét nem szakította. A felolvasott értekezéseket szükséges volna egy külön füzetben kiadni. Érdekesen mutatná ez, mi foglalkoztatta a tanárokat közvetlenül a világháború előtt.

Az egyházi és iskolai szolgák eddig szerződés alapján vétettek fel. Ha kiöregedtek s a szolgálatot nem tudták ellátni, máról-holnapra elbocsáttattak minden ellátás nélkül. Szükség volt tehát ezek ellátásáról valamiképen gondoskodni. Először fizetésrendezésük ügyében készítettünk javaslatot, tekintettel az

[117] Egyházi főtanácsunk közgyűlése, K. M. 1893, 349—364 l.

általános drágulásra, melyet a főtanács elfogadott s 1912 jan. 1-től életbeléptetett. Eszerint a szolgák három évenként 6 ízben 60—60 K fizetésemelésben részesülnek, melynek mértéke 960—1080 K között váltakozik. Azután nyugdíjuk ügyében csináltunk javaslatot, mellyel az 1910—11. isk. év folyamán ismételten foglalkozott az igazgatóság s melyet a főhatóság 1913 jan. 1-től léptetett életbe. A javaslat az volt, hogy az egyház és alkalmazottaktól fizetett illetékekből gyűjtendő alap erejéig kapjanak nyugdíjat. De a főtanács kimondotta, hogy alap nélkül is biztosít ellátást a szolgálatra képtelen alkalmazottaknak.

Az internátus a legmodernebb elveknek megfelelően nyert elhelyezést, ami különösen a régi iskola primitiv bennlakásával szemben jelentett nagy haladást. Az igazgató az új iskolai épülettel megváltozott viszonyoknak megfelelően *új internátusi szabályzatot* dolgozott ki, melyet az E. K. T. ideiglenesen az 1901/2. iskolai évre elfogadott. Az 1902. évi főtanács a szabályzatot véglegesen jóváhagyta (1902. főt. jkönyve 231—258. l.). A szabályzat 11 fejezetben szabályozza az általános tudnivalókat, napirendet, a felügyelőtanárok kötelességeit, a szobafelügyelők teendőit, egyetemi hallgatók életét, a dolgozó-, hálószobák, könyvtárak és olvasóterem, fürdés, betegszoba rendjét és a betegápolást. Az érdeklődő az idézett helyen megkapja a szabályzatot. Itt csak a régi kollégium internátusi rendjétől eltérő nehány vonásra mutatunk rá. Egyik az, hogy az intézet ad ágyat, bútorokat, szalmazsákot és ágytakarót. A másik az, hogy külön dolgozó- és hálószobák vannak. A dohányzás az udvaron és az ifjúság olvasótermében szabad. A napirend a fölkeléstől a lefekvésig szigorúan meg van szabva s ennek megtartására ügyelni a felügyelőtanárok szoros kötelessége. A felkelés, öltözködés, óráramenés idején kívül van reggeli, (6—7), d. u. (5—½7) és estéli (8—½10) *silentium*, mikor a tanulóknak szobájukban csendesen ülve tanulniok kell és van szabadfoglalkozás, mozgás, játék az udvaron, ének, zene, rajz, szükségletek beszerzésére kimenés reggel ¼8—8, 12—½1; 4—5-ig csoportos séta a szobafelügyelők vezetése alatt. Rokonok látogatása vasárnap d. u. 3—6 óra között. Kapúzárás 8-kor, csengetés lefekvésre ½10-kor és a lámpák eloltására 10-kor. Az orvos naponként vizsgálatot tart. Az egyetemi hallgatók folyamodványukban kötelezik magokat az iskolai törvények megtartására. A dohányzás nekik a dolgozószobában meg van engedve, de másutt mindenütt szigorúan tiltva van. A folyósókon és klozetteken egész éjjel lámpa ég. Az ágyak minden szerdai napon takaratlanul tartandók szellőzés céljából. Ruhái, fehérneműi tartására mindenkinek záros szekrénye van a hálóban vagy a háló előtti folyósón és szekrényfiókja könyvei s szerei tartására a dolgozóban. Az olvasószobát csak a szabadfoglalkozás idején használhatják. Az internátus tál-. kád-, fölme-

legíthető medence- és zuhanyfürdővel van ellátva. Minden tanuló havonként legalább egyszer megfürdik, a melegfürdőben egynegyed óránál tovább tartózkodni nem szabad. A könnyűbetegek számára betegszoba van. A tanulók beteg társaikat csak d. u. 1—2 óra között látogathatják nehány percnyi időre. A súlyosabb betegek az intézet különálló kórházában ápoltatnak és kezeltetnek. Ez a szabályzat szolgált a bennlakás rendjének szabályozására hosszú időn át s lényegileg jóformán semmiben sem változott. A háború után csak annyiban, hogy a külön dolgozó- és hálószobák rendszeréről az egy szobáéra tértek. A bennlakó egyetemi hallgatók esti kimaradásával több ízben volt baj, mert az ifjúság több mozgási szabadságot igényelt, mint amennyit a szabályzat biztosított. Ezért e kérdést egy 1907/8-ban készült új szabályzat rendezte. 1912/13-ban pedig az egyetemi hallgatók kötelezettek az előírt tárgyakból kollokválni s indekszüket az igazgatónak bemutatni, különben elvesztik a következő félévre a bennlakás kedvezményét. A bennlakó tanulók száma 1910/11-ben 212-re emelkedett, amennyi idáig még sohasem volt. Minthogy pedig a berendezés csak 200 tanulóra szólt, egy nehány ruhaszekrényt a teológiai intézettől kellett kölcsön kérnünk.

Az új kollégiumnak a régitől leginkább eltérő és legjellegzetesebb intézménye a *konviktus*. Aki ismeri a régi unitárius diákok életfenntartásának sok nehézségét, az megérti, hogy az új kollégiumot csakis konviktussal lehetett és kellett megteremteni. A halhatatlan emlékű Berde a maga cipó-alapítványával ez irányban már megmutatta az útat. A vezetők között e tekintetben nem is volt semmi nézeteltérés. A helyiségek az új épület alagsorában megvoltak. Most az alapokat kellett megkeresni és összegyüjteni, hogy a szegénysorsú unitárius tanulók a lehetőség szerint segélyeztessenek. Az igazgatóság 1901 elején beható tárgyalás után az E. K. T. figyelmét felhívni határozta e speciálisan unitárius kérdésre. Az előterjesztés szerkesztésére az igazgatót, Borost és Gálfi Lőrincet küldötte ki, kik a tárgyalásokra megnyervén a püspököt és Fekete Gábor felügyelő gondnokot, megállapodtak az alapvető kérdésekben. E munkálatnak volt az eredménye az, hogy azon ösztöndíj-alapítványokat, melyeket eddig 4—6 K havi részletekben pénzben fizettünk, az E. K. T. egy határozatával *konviktusi ösztöndíjakká* változtatta s e címen az 1901. tőtanács 8,000 K-t utalványozott ki. 22 iskolai alap 6.670 K jövedelme feltétlenül, 3 alap 760 K jövedelme feltételesen a konviktus javára fordítandó s a segélyek kiosztásánál az alapító-levelek és végrendeletek feltételei szem előtt tartandók. Ez összeget a Berde kezelési alapból kiegészítette 8.000 K-ra s a konviktus első felszerelésére 3.000 K kamatmentes kölcsönt szavazott meg. Ezzel az összeggel indult meg a szegény tanulók segélye-

zése. A konviktus első évi költségvetési főösszege 35.000 K bevétel és ugyanannyi kiadás. Ez a 8.000 K. 40 tanulónak biztosított teljesen ingyenes ellátást.

A konviktus szervezeti szabályzatát, melyet az igazgató készített, már az 1900/901. évi Értesitő (149-158. l.) közli. E szerint a cél: hogy a bennlakó növendékek olcsó és jó élelmezésben részesüljenek. Kötelezett tag minden bennlakó papnövendék, gimnáziumi és elemi iskolai tanuló s ha a hely engedi, az igazgatóság engedélyével unitárius egyetemi hallgatók is. Dijak: unitáriusnak évi 200, nem unitáriusnak 300 K és teritéki díj címen 10 K. A díj öt egyenlő részletben előre fizetendő. Az élelmezés a szabályszerű szünetekre nem terjed ki. Az élelmezés reggeli, ebéd és vacsora. A kenyér napi 54 deka Berde-cipó, a hús 275 gramm. A konviktus felett a felügyeletet az igazgatóság, a konviktus gondnoka és a felügyelő tanárok gyakorolják Az igazgatóság ülésein a konviktusi ügyek előadója a gondnok, aki az orvossal együtt összeállitja az ételek rendjét, elkészíti a költségvetést, számadást, szerződést köt a bérlővel. A konviktusi rendet közvetlenül felügyelik a felügyelő tanárok, kijelölik az egy asztalnál ülőket, az asztalfőket. A reggeli ideje 7 óra, az ebédé 12 ó. 30 p., a vacsoráé 6 ó. 15 p. Ezt a szabályzatot az 1902. évi főtanács hagyta jóvá (jkönyv 262—271. l.). Sok vita folyt arról, hogy az élelmezés bérletbe adassék-e, vagy házilag kezeltessék. Mindkét rendszernek vannak előnyei is, hátrányai is. A többség a bérlet mellett döntött. A szabályzat szerint a fenntartartás költségeit az eddig pénzben fizetett alapitványok kamatai, segélyadományok és a növendékek által fizetett díjak fedezik.

A konviktus szept. 25-én délben nyilt meg egy kis házi ünnep keretében, melyen a püspök, a főgondnokok, a főtanácsnak még Kolozsvárt volt tagjai s az egész tanári kar résztvett. Gálfi Lőrinc konviktusi gondnok imádsága után az igazgató intézett beszédet az ifjúsághoz. Kiemelte, hogy a szellemi táplálék mellett most már testi táplálékot is nyújt az intézet s ezért nem vár egyebet, mint szorgalmas igyekezetet, jó magaviseletet és hálát azok iránt, akiknek jóvoltából akkora támogatásban részesülnek. Azután a püspök intézett hozzájuk beszédet intve őket arra, hogy tekintsék ez asztalt a szeretet vendégségének.

Az első évben a következő alapitványok tétettek: Ferencz József és neje 2000 K, Daniel, P. Horváth Kálmán főgondnokok, Szent-Iványi Gyula, Árkosi Benkő Mihály, Péterfi Zsigmond, Józan Miklós, Bölöni eklézsia egy-egy konviktusi alapot, az unitárius leányok 500 K-t. De a kezdetben kiutalt 8000 K nemsokára leszállittatott. Megkezdődött tehát a konviktus céljaira minden módon az alapitványtevésre buzdító munka. Kozma Ferenc felügyelő-gondnok, az épittető bizottság elnöke

már a kollégium megnyitó ünnepélyén (1901. szept. 22.) tartott beszédjében kitűzi a célt, hogy a szegény tanulók közül minél többen jussanak élelmezési kedvezményhez s aki köznevelésre áldozni tud és akar, annak ez idő szerint ez alapra kell terelnünk figyelmét.[118] Daniel főgondnok s a bölöni eklézsia mindjárt vállalták egy-egy szegény tanuló konviktusi ellátási költségeit. A megnyitást követő közgyülésen még 5 ilyen alapitvány tétetett. 1907/8. évig maga a konviktus a számadások rendjén elért megtakaritásokból és a teritékdíjakból *4 házi alapot* létesitett 16800 K tőkével. Az ez évi értesitők tele vannak a konviktus céljaira adott kisebb-nagyobb összegek és alapitványok áldozatos lelkekre valló adataival, melyeket az érdeklődő az értesitőkben hűségesen feljegyezve megtalál. Hogy ez az ügy mennyire lefoglalta az unitárius hívek lelkét, mutatja az az akció, melyet dr. Ferencz Ákos dicsőszentmártoni tiszti főügyész *lánclevelezés* által a konviktus javára 1906 végén indított. Az akciót e sorok irója intézte s 1907 végére filléres adományokból összegyűjtött 733 K 79 f-t, mely *konviktusi láncalap* címén beutaltatott a közalapba. De nemcsak a szegénységgel, hanem az évről-évre emelkedő drágasággal is meg kellett küzdenie a konviktusnak. S a konviktusi díjak behajtása évről-évre több gondot és fáradságot okozott. A tanulók szegénysége miatt megengedtük már 1903/4-től kezdve, hogy szegény tanulók félkedvezményükért csak ebédet kapjanak és reggelire és vacsorára évi 20 K-ért egy-egy cipót. Az élelmiszerek állandó drágulása miatt a bérlő illetékét 1908 szept. 1-től napi 70 f-ről 74-re kellett emelnünk, de a tanulók díját nem emeltük. Ettől kezdve a konviktusi házi-alapok létesítése nem fog oly sűrű egymásutánban menni. Egy év mulva 1909 szept 1-től a 74 ft. 76-ra, 1910 szep. 1-től 80 f-re emeltük a tanulók díjának emelése nélkül. 1911 szept. 1-től az unitárius tanulók díját 200 K-ról 300 K-ra, a nem unitárius tanulók díját 300 K-ról 440 K-ra kellett felemelni. A bérlő 500 K drágasági pótlékot kapott.

Sok zavar és rendetlenség okozója volt az, hogy a papnövendékeknek a konviktus rendjétől eltérő napirendje volt. Ezért a papnövendékeket az egyetemi hallgatókhoz hasonlóan külön terembe, külön asztaltársaságba osztottuk be. A drágaság és a bérlő illetékének emelése következtében több izben felmerült a bérleti és házikezelés kérdése, melyről ismételten behatóan tárgyalások voltak. A bérlő kezdettől fogva Szilágyi Béla volt. 1911/12. végén megkapta a kolozsvári úri kaszinó bérletét s a konviktusról lemondott. 1912/13. év elején áttértünk a házikezelésre, ami napi 78 f. ellátási díjat véve alapul s a személy-

[118] A kolozsvári unitárius új kollégium megnyitó ünnepélye 1901 szept. 22-én. Kolozsvár, 1901. 20. l.

zeti és egyéb kiadásokat is számítva, 3000—3200 K-val több mint a bérletnél. De megállapíthattuk azonnal, hogy az ellátás mennyiség és minőség tekintetében jelentékenyen javult. Sőt azt is megértük, igaz, hogy kissé későre, hogy 1913/14-ben a megtakarításokból 5000 K összeggel egy új házi alapot létesítettünk. — Ez évben *az eddigi gondnoki állást szétválasztottuk egy díjkezelői és egy gondnoki állásra* Amannak teendője a konviktusi díjak elszámolása, a bevásárlások. Emezé a konyhára, étkezőhelyiségekre, tisztaságra, ételek mennyiségére és minőségére, rendre, csendre, illendő étkezésre felügyelni, a panaszokat meghallgatni, elintézni. A szétválasztást szükségessé tette főkép a házikezeléssel járó bevásárlása és eltevése s őrzése az ételanyagoknak, valamint a számadás, amely most az ételnemüekre is kiterjeszkedett.

A nagy épület fenntartása és a szükséges átalakítások költsége évről-évre nagyobb teherrel nehezedett az egyház pénztárára. Koronként átalakításokat kellett csinálni s a felmerülő szükségletekhez képest egyes helyiségeket újra rendezni. És az épületet állandóan karban tartani. 1906/7-ben tapasztaltuk először, hogy az épület fedőanyaga több helyen megrepedezett s esős időben becsorog a víz és a padlást áztatja. A fedélzetet 1913/14-ben az egész épületen nagy költséggel kicseréltük. A tornaterem előtti szabad folyósót a tornaszerek tartása céljából 1911/12-ben befalaztattuk. A két bérlakást az épület északnyugati sarkán a földszinten 1912/13 elejére felmondva, iskolai célokra átalakittattuk. A könyvtár helyiségeit is bővítenünk kellett. A theológiai intézet régi dolgozója ének-zeneteremmé alakíttatott át, a régi zeneterem a gimnáziumi internátus dolgozójává. A régi bérlakások egy helyisége a levéltáros dolgozószobájául s a lakás alatt levő szuterén két szobája a levéltár egy része és duplumok elhelyezésére rendeltetett. Ez lehetővé tette, hogy a könyvtár tanári szobája megszabadulván terhe egy részétől, az iskolai év második felében eredeti rendeltetésének adatott át. 1913/14-ben a külső ablakok kereteit, könyöklőit újra festettük. A vízmelegítő kazánt kijavíttattuk. A vízdíjak magas egységára a nagy szobák méretei szerint súlyos teher volt a pénztáron. Folyamodtunk 1911/12-ben a helybeli két középiskola igazgatóságával együtt a városhoz mérséklés végett, de nem járt sikerrel. Azonban a következő évben a városi tanács vízórákat állított be. Sok gondot okozott a tüzelőanyag beszerzése, mert a fa évről-évre drágult. S már 1906/7-ben felvetődött a kérdés: nem volna-e célszerűbb a kőszénnel való fűtés. A következő évben a bányabükki gazdaság nem tud elég fát szállítani. A fa köb-öle 1910/11-ben 26 K volt, de 1911/12-ben már 35 K, 1912/13-ban 1 m.[3] ára 9·65 K. Ekkor másodízben tettünk javaslatot a kőszénnel való fűtésre, de a főhatóság az udvar levegőjének bekövetkezhető romlása miatt nem fogadta el.

A szorosan vett *tanulmányi ügyekről* nem kell hosszasan szólanom. A tankerületi főigazgatónak, mint kormányképviselőnek évenkénti látogatásai alkalmával felvett jegyzőkönyvekben több alkalommal kifejezett elismeréseit kellene idéznem. Ehelyett megelégszem az új kollégium első negyedszázadi életéből csak két adat idézésével. Egyik a korszak elejéről, másik a végéről. 1903-ban megállapította: az épület minden tekintetben kifogástalan palotaszerű, a tisztaság, a fegyelem és a tanítás állapota mindenekben mintaszerű. Az egyházi főtanács 1926 ban (jkv. 90. l.) ezt állapította meg: „A jövő történetírójának tollára vár majd annak az örvendetes ténynek megörökítése, hogy különösen az 1910-es években dr. Gál Kelemen vezetése és irányítása mellett kolozsvári főgimnáziumunk az ország legkiválóbb intézetei között foglalt helyet. Az országos középiskolai tanáregyesület Budapesten és Kolozsvárt érettségit tett tanulók részére magyar és latinból versenyvizsgálatot tartott. A kitűzött 2 első és 2 második díj közül egy másodikat magyar dolgozatával Borbély Ferenc, egy elsőt latin dolgozatával Gálffy Zsigmond tanulónk nyerte el. 1910/11-ben pedig szintén egy ilyen versenyvizsgálaton a latinból első díjat Zádor Béla tanítványunk nyerte. (Ért. 56. l.).

Az állami szerződés szerint tantervünk az állami tanterv volt. E kötelező minimumon kívül a következő rendkívüli tantárgyakat tanítottuk: *egészségtan* VII. o. 2 ó., *szabadkézi rajz* III—VIII. o. 1—1 ó., *egyházi ének* I—V. o. unitáriusoknak 2 csoportban heti 1—1 ó. 1911/12-től, mióta rendes ének-zenetanár van, minden osztályban heti 1 ó. I—IV. o.-ban egyházi énekek, V—VI. o. összhangzattan elemei, zárlatok játszása harmóniumon, VII. o. általános és VIII. o. magyar zenetörténelem; *műének*, később *ifjúsági daloskör* I—VIII. o. heti 3 ó., *zene* az Apolló-körben az önként ajánlkozóknak heti 2 ó., *orgonázás* III—V. o. az önként ajánlkozóknak, *angol* VI—VIII. o. heti 2 ó. a kezdők és haladók csoportjában, *gyorsírás* III—VII. o. ugyanúgy, *vívás* VI—VIII. o. heti 3 ó.; *francia nyelv* 1905/6-tól II—VII. o. 2 csoportban heti 2—2 ó. Tanították Orbók Loránd, Magoss Irén, Benguerel Oszkár; *céllövés* 1908/9-től kezdve a VII—VIII. o.-nak; *fizikai laboratóriumi gyakorlatok* 1913/14-től kezdve, hetenként egy d. u. 2 órában. 1908/9-ben felterjesztést tettünk a *kézimunka tanítása ügyében*. Ajánltuk, hogy heti 2 délután 2—4-ig a fúrás-faragás-lombfűrészetben kapjanak oktatást az önként ajánlkozók. Azt reméltük, hogy ez az egészséges és ésszerű nevelésnek egyik fontos eszköze lesz, másfelől pedig az ipari munka és munkás megbecsülésére vezet s így a szociális és altruisztikus érzelmek felkeltésére alkalmas lesz. Megnyervén a főhatóság hozzájárulását és a költséget, az intézet egyik helyiségét 1909/10-ben felszereltük a famunkához szükséges eszközökkel. Kezdetben nagy volt a

lelkesedés és sok a jelentkező, úgy hogy a sikeres foglalkoztatás érdekében 2 csoport helyett 3-at kellett alakítani (hétfő, csütörtök, szombat d. u. 2—4-ig). De a kezdeti 160 jelentkezőből csak 40—50 tartott ki mindvégig. Vezetője Gergely István asztalos- és esztergályos mester volt. Az 1911/12. évben a foglalkoztatás már három munkanemre terjedt: fa-, keménykarton- és agyagmunka. Vezető Régeni Áron.

A sok *tanulmányi kirándulás* közül csak a következő nagyobbakat említem meg: 1907 május 23—29-én 3 tanár 41 tanulóval az egri kerületi tornaversennyel kapcsolatosan Eger, Kassa, Miskolc, Debrecen városokba; 1909 májusában dr. Nyiredy vezetése alatt Budapest, Fiume, Polába. Részvételi díj 50 K, 13 szegény tanuló részére az igazgatóság 404 K-t adott segélyül s 4 tanuló teljesen ingyen útazott; 1910 májusában 40 tagú csoport Nyiredy vezetése alatt: Alduna, Orsova, Adakalé és Herkules-fürdő. Díj 45 K; 1912 márc. 30 és ápr. 7-e között 28 tanuló 6 kisérő tanárral: Adriai tenger, Dalmácia, Bosznia, Hercegovina. Díj 90 K, 9 tanulónak 300 K-t adtunk segélyül; 1914 május 14-től 30 tanuló 3 kisérő tanárral Róma, Nápoly (1913/14. évi Értesítő 155—164. l.). Díj 120 K. A költségekhez a kirándulási alap 500 K-val járult. E tanulmányi kirándulások évről-évre szervesebben kapcsolódtak az iskolai tanulmányokhoz s mind tervszerűbben ismétlődtek. Nem egyszer volt alkalmunk hallani, hogy e kirándulásokban résztvett tanulók később meglett korukban is milyen hálás szívvel és kedves emlékekkel beszélnek élményeikről. E kirándulást állandóan sürgette Nyiredy és különös kedvvel szervezte Barabás Ábel.

Az évek folyamán rendezett sok *ünnepély és látogatások* közül csak egy nehányat említek. Az 1901/2. isk. év folyamán rendkivül sok látogatónk volt, kiknek nevei a látogatók könyvében olvashatók. 1902/3-ban a Mátyás-szobor leleplezése alkalmából az Erdélyi Irodalmi Társaság közgyűlésén fogadtuk Jókait, akit az igazgató az előcsarnokban, mint az *Egy az Isten* halhatatlan íróját üdvözölt; ugyanakkor Zsilinszky Mihály vallás- és közoktatásügyi államtitkárt és Szilágyi Lilla művésznőt, ki 70-ik születésnapját Kolozsvárt töltötte s ez alkalmat használta fel látogatásra. 1905 dec. 22-én a püspököt 50 éves papi és tanári működésének jubileumán a gondnoki és tanári kar feliratban üdvözölte, mire a püspök írásban felelt: „Kolozsvári kollégiumunk egyházunknak legerősebb biztosító intézete, mely, amíg fennáll, addig egyházunk miatt sincs okunk aggódni. Ezért volt mindíg s lesz ezután is, míg Isten éltet, kiváló gondom kollégiumunkra".

Ugyanez évben, okt. 29-én, a főtanácsi ülések keretében lepleztük le Koncz János és Kelemen Benő nagy alapítóink olajfestményét, melyeket a díszteremhez felvezető lépcsők fordulója felett jobbról és balról a falra helyeztünk.

Az *egészségügy* érdekében 1906-ban megalkottuk az *iskolai orvos és egészségtantanár teendőit és kötelességeit tartalmazó szabályzatot* (1905/6. évi Értesítő 65—68. l.). 1906/7-ben a kollégium udvarán korcsolyapályát csináltunk s itt és a Tornavívoda kertjében korcsolyáztak. Őszi és tavaszi időben 4 csapatban heti 2—2 órában a Kismezőre jártak a tornatanár felügyelete mellett. A tornaterem karzatán tekepályát csináltattunk s üdülés és szórakozás céljából itt játszottak felügyelet mellett. Az internátus fürdőjét hetenként használták. 1907/8-ban az intézet kórházát, ahol most a nyugdíjintézet palotája áll, sokszor kellett igénybe venni. Itt az előszoba egyik részében fürdőt rendeztünk be s bevezettük a vízvezetéket és csatornázást. Az iskolai év elején vörheny lépett fel. Az előadások október 1-ig szüneteltek. Az intézetet fertőtlenítették. De október 10-én megint 3 vörhenymegbetegedés történt s ezért november 4-ig az iskolát bezártuk úgy, hogy a tanulókat nem küldöttük haza, hanem a kapukat zárva tartottuk s a tanulók szükségleteit a szolgák szerezték be. 2 tanuló meghalt. Az orvos naponként megvizsgálta a tanulókat. A *testnevelésre* különös gondot fordítottunk. Már 1900/901-ben életbeléptettük a *játék-délutánokat*. 1907/8-ban költséget kértünk és kaptunk *svédtornaszerek* beszerzésére s bevezettük a svédtorna pedagógiai alapgyakorlatait a középiskolai testgyakorlás körébe. 1908/9-ben behoztuk a *katonai céllövő gyakorlatokat*. Szombaton délután 2—4-ig gyakoroltak a VII—VIII. o. tanulók az udvaron és a tornateremben s néhányszor kinn voltak a szászfenesi katonai lövőtéren. 1912/13-ban az intézetben *tánctanfolyamot* rendeztünk. Eddig tanulóink künn a városban alakított társaságokba jártak táncot tanulni, de úgy kellő felügyelet nélkül voltak. Ezért tartottuk helyesnek a tanfolyamot kezdeményezni, hetenként háromszor délután 5—½7-ig felügyelet mellett. Ez évben kezdettük a *tizperces tornázást*. Az ifjúság a harmadik óra után lemegy az udvarra, kiki elfoglalja az első alkalommal kijelölt helyét s a tornatanár vezetése mellett légzési és testtartási gyakorlatokat végeznek. A tornaterem előtti szabad folyósót 1911/12-ben befalaztattuk. hogy a szaporodó tornaszereket oda helyezhessük. 1913 junius 1-én a helybeli középfokú iskolák *közös tornaversenyt* tartottak. — Résztvettek az unitárius, református és katholikus főgimnáziumok, a tanítóképző, felső kereskedelmi és polgári fiuiskola, mintegy 1000 tanulóval. Dr. Szabó Dénes egyetemi tanár a közös verseny emlékére és a sport szeretetének fokozására *vándordíjat* (selyemzászló) alapított. Úgy rendelkezett, hogy az az iskola, mely ezt háromszor egymásután, vagy megszakítással ötször elnyeri, végleg megtartja a zászlót, amely a győztes intézet tulajdonába megy át. A *zászlót mi nyertük el 121 ponttal*, a ref. főgimnázium 114 pontjával szemben. A következő évben, 1914 május 17-én volt a *második közös tornaverseny* mintegy

1600 tanulóval, melyre Szabó Dénes a tavalyi vándordíj mellé a négy alsó osztály számára ugyanazon feltételek mellett egy *második vándordíjat* (ezüst serleg) adományozott. *A selyemzászlót most is mi nyertük el* 134 ponttal a református kollégium 117 pontjával szemben. A *serleget szintén mi* 65 ponttal a polgári fiuiskola 24 pontjával szemben.

Kapcsolatosan megemlítem a *Kismező* történetéből, hogy az 1911. főtanács kimondta eladását s parcellázására tervet készíttetett. Az elgondolás az volt, hogy ahelyett a várostól ingyen játékteret kapunk. Ez ügyben 1913/14-ben ismételten tárgyaltunk a várossal, de mielőtt a tárgyalások eredményre vezethettek volna, kitört a háboru, ami véget vetett a további tárgyalásoknak. A Kismező kerítését kijavíttattuk.

Tanszerek és *gyűjtemények* tekintetében a tárgyalás alatt álló egész korszak két szakaszra oszlik, melyet a kollégium felépítése vág kétfelé. A régi kollégium idejében gyűjtemények részére nem voltak helyiségek, nem volt pénz, sőt azt is mondhatnók, hogy a szemléltetés elve — Brassai minden ellenkező tanítása ellenére — nem volt a tanításnál annyira nélkülözhetetlenül elismerve, mint ahogy a dolog érdeme kívánta volna. A mult századi évi értesítőket lapozgatva, fájdalmasan látjuk, mennyire nem voltak a meglevő gyűjtemények céltudatos gyarapítás és kiegészítés alatt. A pénz hiánya sokat megmagyaráz, de nem mindent. Az állami szerződés megkötése után lassanként ráterelődik a figyelem a szertárakra, melyeknek gyarapítására a költségvetés megismeri ezt a fogalmat: *szertári átalány*. Az 1887/88. évi értesítő „*Tanszerek*" c. alatt sorolja fel a főiskola, a papnövendékek, az ifjúság és az alosztályúak (III—V. o.) könyvtárát is, csakhogy többet mutasson. Az 1900/901. évi Értesítő a „*régiségtár*" néhány számmal való gyarapodásáról értesít, „mely jelenleg a nagy könyvtárral van kapcsolatban". 1892/93-ban *filológiai múzeumról* van szó, de hogy mi lehetett az állománya, nem tudjuk meg. 1896/97. évi Értesítő szerint a történelmi-filológiai szertár a mult évben 24 műből állt 229 darabban 298 frt 95 kr. értékben.

Az új kollégiumban nagy gondot fordítottunk arra, hogy a szertárakat és gyűjteményeket ellássuk azokkal az eszközökkel, melyekre a szemléltető oktatásnál feltétlenül szükség van. Megfelelő helyiségek most már vannak. Kezdetben átalány is volt anyagi erőnkhöz mérten megfelelő összegben. De a pénzügyi helyzet a kollégium felépítése után nemsokára megromlott, mert a fenntartási költségek az előirányzatot nagy mértékben meghaladták. Súlyos teher volt a pénztáron a vízdíj s különösen a tüzelőanyag beszerzése. A szertárak részére az átalány kezdetben 2000 K volt, de már 1905/6-ban leszállíttatott 1200 K-ra, ami érzékeny veszteség, mert a fizikai és természetrajzi szertárak még korántsincsenek kellően felszerelve. 1906/7-ben

felterjesztést tettünk a természettani és természetrajzi előadótermek elektromotorikus berendezése tárgyában s költséget kértünk rá. Célunk az volt, hogy vetítettképes előadások által támogassuk a vallás- és közoktatásügyi miniszternek azt a szándékát, hogy vidéki kultúrális gócpontok útján a közmívelteség terjesztessék. A következő évben bevezettük az elektromos áramot kisérletezés, vetítés és világítás céljából. A költség erre 4261 K 50 f volt. 1908/9-ben megkezdettük a diapozitivumok beszerzését. 1911/12-ben a természetrajzi előadóterembe vetítőkészüléket szereztünk és szereltünk fel. 1913-ban megkezdettük az iskolai tanulmányok szemléltetésére, kiegészítésére és elmélyítésére szolgáló előadásokat vetített képekkel, miután felszereltük a természetrajzi előadóterembe a kapcsolótáblát és a díszterembe bevezettük a villanyt. Ugyanekkor a díszterem ablakait elsötétítő táblákkal láttuk el. S megkezdettük a VII. o.-ban a fizikai laboratóriumi gyakorlatokat. Hetenként egy délután 2—4-ig az önként jelentkezett tanulók, a szaktanár vezetése mellett, kisérleteket készítettek elé és végeztek. 1913/14-ben az önképzőkör egy új szakosztályaként megalakult a *természettudományi kör.*

Az 1903/4. évi értesítő a *történelmi filológiai* és *földrajzi* szertárról együtt egy cím alatt számol el. Ugyanez évben olvasunk először *tornaszertárról*, az udvarra állítottak egy nyújtót és korlátot, a következő évben tölgyfaállványt mászópóznával, gyűrűhintával és fokoslétrával. 1908/9-ben jelentékenyen gyarapodott a tornaszertár a katonai céllövéshez szükséges szerekkel, melyeket a honvédelmi miniszter adományozott. 1911/12-ben létesítettek *zeneszertárat*, melynek állománya hangszerekben és hangjegyekben 1729·52 K értékű. A következő évben neve: *ének-zeneszertár* s értéke 1909·38 K, 1913 14 ben 2359·72 K. 1913/14-ben létesítették az *egészségtani* szertárt, melynek értéke év végén 369·90 K. 1912/13-ban az egyes szertárak és gyűjtemények állományát bizottságilag számbavettük, felülvizsgáltuk s 1912 szept. 1. állapottal új leltárakat vettünk fel, valamint az egész intézet összes felszereléséről is. Ez nagy és fáradtságos munka volt, mely az iskolai év 4 első hónapjának minden szabadidejét igénybevette. Ezután következtek a háborús évek, melyek a szertárak további tervszerű fejlesztését és gyarapítását megakadályozták.

Az egyházi nagy könyvtár végre megfelelő elhelyezést nyert, de a könyvtárnokság ügye még mind a mai napig nincs megoldva úgy, amint a dolog érdeme kivánná. Könyvtárnokok a tárgyalás alatti időben Pálfi Márton, Sándor János, dr. Borbély István. A könyvtár rendezését 1902/3-ban kezdették meg. Cédulák készítésére, egy szakember alkalmazására, a könyvtáros tiszteletdíjára költségvetést készítettünk s költséget kértünk. A 10 évvel ezelőtt különszakított ú. n. tanári könyvtárt újra

beolvasztottuk. A rendezés lassan folyt, mert a könyvtárnok tanár, akinek egy teljes tanári munkakör végzése mellett nemcsak a könyvtárt használókat kell kiszolgálnia, hanem a rendezés munkáját is végeznie. A forgalom, miután a könyvtár az új kollégiumi helyiségekbe átszállíttatott, évről-évre növekedett, s az 1904/5. isk. évi könyvtárnoki jelentés szerint háromszor akkora volt, mint bármely megelőző évben. Aztán az átalány is 1905|6-ban 1500 K-ról leszállíttatott 1000 K-ra. E sorok írója annakidején előterjesztést tett, amelynek értelmében egy ilyen nagy könyvtár rendezése s a szerzemények állandó katalogizálására és az olvasók kiszolgálására egy szakember kell, akinek ne legyen semmi egyéb gondja, csak a könyvtár. Költséghiány miatt az előterjesztésnek nem lett foganata. A rendezés 1906/7-ben fejeztetett be, de nem véglegesen. Hiszen egy ilyen könyvtár rendbetartása állandóan folyó, soha meg nem szűnő munkát kiván.

A rendezés a könyveknek polcokra való felrakásában, megszámozásában és a címtárak elkészítésében áll (1906/7. Ért. 148—152. l.). A régi könyvtártestek önállóságát nem volt szabad megbontani. Sok kényszerű hurcolkodás volt, első ízben a régi iskola tanári szobájába, onnan az új iskolába az eredetileg könyvtárteremnek szánt sarokszobába, a földre, innen, minthogy a termet a megrokkanástól lehetett félteni, egy részét a többi szobákba s minthogy a polcok még nem voltak készen, újra a földre. A polcok elkészültével hozzákezdtek a könyvek felrakásához, de kitünt, hogy nem férnek el. Ezért a polcokat ki kellett építeni a tetőig s a könyvek nagyság szerinti elhe'yezésével a legjobban kihasználni. A számozás az egyes könyvtártesteken belül arabszámokkal történik 1-től a végtelenig. Minden könyvtártest újra kezdi a számozást s az utolszó szám a könyvek számát is jelenti. A számozás balról jobbra s felülről lefelé halad, mint a könyvben a sorok. Ez a számozás a régitől abban különbözik, hogy szekrény- és polcjegyzés nincs. A könyvjelzés belül a könyv táblájára s azonkívül egy kis papírnyelvre van felírva. A szelvényeken kemény papírosból megfelelő (pl. Gedő-könyvtár) felírás van. Minden könyvről *cédulalap* készült. Ezekből a cédulalapokból készült a *betűrendes címtár*, összesen 21031 könyvről 27504 *fő- és utalólap*, ide nem számítva a Régi könyvtárt, incunabulumokat, kéziratokat, duplumokat, iskolai értesítőket s a még el nem helyezhetett könyveket és a kézikönyvtárt. Másik címtár a *helycímtár*, a tulajdonképeni leltár, t. i. a cédulalapokat sorszámok szerint egy-egy könyvbe másolták, ami a régi *polclapszámnak* felel meg, azzal a különbséggel, hogy nem kezdődik minden szekrénynél és polcnál újra a számozás, hanem egy sorszámba sorozza az összes könyveket. Harmadik volna a *szakcímtár* az egyetemi könyvtár szakrendszerében 20 csoportban. Célja az volna, hogy a kata-

lógus nyomtatás alá kerüljön. De az még ma is csak pium desiderium. E három főcímtáron kívül külön címtára van a Régi magyar könyvtárnak, az 1525-ig terjedő ősnyomtatványoknak, vagy incunabulumoknak. Külön kezeltetnek az iskolai értesítők. Jövőre maradt még a szekrényhiány miatt el nem helyezhetett könyvek rendezése és címtározása.

A könyvtár gyarapodása, költséghiány miatt, nem tart lépést a tudományok haladásával. Jelentékenyebb könyvadományokat kapott angol- és amerikai hitrokonainktól, a budapesti magyar és 1922-ben a bukaresti román tudományos akadémiától, mintegy 120 művet. Az évi átalány a gyarapításra közelről sem megfelelő.

E nagy és értékes, sok tekintetben felbecsülhetetlen és pótolhatatlan becsű könyvtár állagának gondozása, rendbentartása, a könyvtár rendezés mai elvei szerint való katalogizálása egy teljesen külön szakembert kivánna, akinek ezen kívül nincs egyéb dolga. Akkor meg lehetne kivánni a rendbentartást, a mai rendszerrel nem. Pedig ismételten felhangzott ez a szinte vádként minősülő megállapítás, hogy a történelmi idők folyamán őseink elég buzgóságot fejtettek ki a könyvek megszerzésében, de nem elég gondosságot azok megtartásában és rendezésében.

A háború alatt. (1914—1918). A mozgósítás után a kollégiumot a nyári nagytakarítás befejezése után — a közigazgatási, könyvtári, szertári, igazgatói irodai és tanári szobák kivételével — katonai tartalék-kórháznak foglalták le. A helyiségeket sietve ki kellett ürítenünk. Az augusztusi javító- és pótlóvizsgálatokat a hiányosan jelentkező, inkább csak városi tanulókkal, még a kollégiumban tartottuk meg. Most helyiségek után kellett nézzünk. A ref. kollégium szives előzékenységgel felajánlta helyiségeit *délutáni tanításra*, de ezt nem találván megfelelőnek, megköszöntük. Aztán internátusról is kellett gondoskodnunk. Szerencsére a régi kollégiumban a földszinten és első emeleten bizonyos helyiségek kibérletlenül üresen állottak. A 8 osztály részére 8 tantermet, egy görög-pótló termet, igazgatói irodát és tanári szobát bizonyos átalakítások és tisztogatások után használatba vettünk. A konviktus és internátus céljára a Városi Vigadó emeleti részeit béreltük ki Jámbor Mihály táncmestertől, aki a várostól bérbe bírta azokat. Az elemi iskola az egyházközség elemi iskolájában működött egy nap d. e., más nap d. u. Szept. 14-én elhatároztuk az év megnyitását okt. 8-án reggel 8 órakor a templomban. A beiratkozott tanulók száma 30—40-nel volt kevesebb a mult évinél. A Vigadó 5 helyiségébe csupán az unitárius vallású tanulókat s azokat is csak zsúfolva és aggodalmak között tudtuk elhelyezni. Más vallásúakat s egyetemi hallgatókat nem. Évfolyamán az 1895—96-ban született tanulók közül 29-en voltak

sorozáson, 24-et alkalmasnak találtak. A tanárok közül ötön (Pálffi, Márkos, dr. Borbély I., Árkosi dr. Kiss Ernő és Gálfy Zs.) vonúltak be a mozgósítási parancsra. A népfelkelői sorozó szemléken alkalmasnak találtattak: Uzoni, Kovács Kálmán, Sándor János, Kelemen Lajos, dr. Gál Kelemen és dr. Kiss Ernő, de ezek a tanítás folytathatása érdekében felmentettek. A háború hatással volt a tantárgyak beosztására, az iskolai élet napirendjére, sőt a tanításra is. A tanárok a heti 18 óra helyett 24 órát vállaltak. Az egyhúzamban való d. e. tanítást fel kellett cserélnünk a d. e. és d. u. tanítással. Takarékossági szempontból be kellett szüntetnünk a rendes tárgyak közül a szépírást és játékdélutánokat, a rendkivüliek közül az angol, zene, szabadkézi rajz, gyorsírás tanítását. Szüneteltek a céllövés és katonai gyakorlatok, helyiség hiánya miatt a kézimunka és fizikai laboratóriumi gyakorlatok, aztán az önképzőkör, oráció, tánctanítás és a tizperces torna. Nem voltak kisérletező asztalaink, a gyűjtemények átköltöztetésére megfelelő helyiségek. Gazdag ifjúsági könyvtárunk a kollégium helyiségében csukva volt. A rendszeres tornatanítás dec. 14-én megkezdődött a polgári fiúiskola tornatermében, de febr.-ban ez is katonai célokra lefoglaltatván, innen is kiszorultunk. Ez az akadály márc. 1-én megszünt s innen kezdve április végéig rendesen folyt a tanítás, mikor ismét lefoglaltatott. Apr. 15-én a fa- és fémipari szakiskolában kazánfűtés, lokomobil és cséplőgépkezelői tanfolyam nyilt meg 16 évet betöltött ifjak részére, melyen 8 tanulónk vett részt. Húsvéti szünetre 3 hetet adtunk, hogy a tavaszi mezei és kerti munkákban otthon segédkezzenek s legalább részben pótolják a munkáskezek hiányát. Az ifjúság vasárnap és más szabad délutánokon, Kelemen Lajos tanár vezetésével, a város határára kirándulásokat tett, ez évben 16-szor. A Vörös-Kereszt javára márc. 7-én a Vármegyeház dísztermében nagy és fényes közönség előtt erkölcsi és anyagi szempontból jól sikerült hangversenyt rendeztünk. Résztvettünk a szederlevél gyűjtésben. Az V. kerületben 20 mm. fémet és fémtárgyakat gyűjtöttünk. A Kismezőt felástuk s burgonyával ültettük be. A monostori határon, a Rákóczi-emlék közelében, 3 hold területet bérbe véve, burgonyával és tengerivel vetettük be. A beteg katonák részére szeretet-adományokat gyűjtöttünk. Az Erdélyi Múzeum Egyesület által indított gyűjtő mozgalomban háborús levelek és levelezőlapok gyűjtésével vettünk részt.

Az internátus a Vigadó emeleti homlokzati részén volt 4 helyiségben és a hozzátartozó két karzaton. Minthogy a katonaság matrácainkat és vaságyainkat is lefoglalta, a honvéd kerületi parancsnokság katonai vaságyakat és szalmazsákot bocsátott rendelkezésünkre. Az elhelyezés zsúfolt volt, a kályhák rosszak, vizet, fát az udvarról kellett felhozni

Fürdeni a Dianába jártak. Havonként egyszer mindenki megfürdött.

A konviktus a Vigadó nyugati szárnyán volt: 2 elég tágas terem, 1 konyha, kamara és tálaló. A kenyér- és fűszerszállítók visszaléptek a szerződéstől, a drágaságra való hivatkozással. Később a tej- és hússzállítók kérték az árak emelését. Az ellátás napi 92 f. volt. Naponként csak egyszer volt hús. A tavaszi szántás idején a tejjel is fennakadás volt. Ekkor kakaóval és kömény-levessel próbálkoztunk. Ápr. végétől a kenyér napi 54 dekája 26 dekára szállott, mert fejenként és naponként csak ennek megfelelő lisztet kaptunk. A gondnoki állás szétválasztása nem vált be.

A kollégiumi könyvtár egész éven át használaton kivül volt, mert a könyvtárnok katonai szolgálatot teljesített. A szertáraknál semmi gyarapodás nem volt. Az önképzőkör, a felső és alsó osztályuak olvasó-egyesülete nem működhetett. Az egészségi állapot, mindamellett, hogy az elhelyezés aggodalomra okot adó volt, kielégítően jó volt, de a rendesnél több a gyomorbajos, ami a hadiállapottal természetszerüen velejár.

A második háborus év Értesítője megállapítja, hogy a kollégium épületét eltöltötték féreggel s matrácainkat többé nem használhatjuk. Egyetlen felesleges tanterem sincs. A tantermek kicsinyek, szűkek, sötétek. A legszűkebben szükségeseken kivül semmi sincs és hely sincs semminek. A padok között nincsenek bejárók, nincs hely egy szekrénynek, ahol egy-két eszközt, nehány könyvet elhelyezhetnénk. Kisérletekről, bemutatásokról szó sem lehet.

A tanulmányokban annyi javulás történt, hogy az angolt, zenét, játékdélutánokat ujból megkezdettük. A polgári fiuiskola tornatermét csak másfél hónapig használhattuk, mert katonai műhellyé alakították át. Csak az udvaron folyt némi gyakorlatozás s az állami polgári leányiskola tornatermében heti 2 órában vívás. Újabb bevonulások miatt több tárgyból az órák számát le kellett szállítani. Dec. 14-től jan. 10-ig a városban az összes iskolák, a vízvezeték fertőzöttségének gyanuja miatt, be voltak zárva. A tanítási anyagot, különösen a felső fokon, miniszteri rendelet értelmében összevontuk s az évet máj. 31-én zártuk. Igy ez az év 9, a tavalyi 8 hónapig tartott. Természetrajzi és fizikai órákra, mikor a kollégiumi kórházban járványos betegség nem volt, odajártak. A VII. és VIII. o.-t végzett katona-tanulók részére (25) máj. 25-től jún. 25-ig napi 7, később 5 órával előkészítő tanfolyamot tartottunk. Az épület felszabadítása érdekében az igazgató kétszer járt fenn az illetékes minisztériumokban, siker nélkül. Az iskolai év végén az önként bevonult és besorozott tanulók száma 90. A mult évi adományozás, szeretetadomány, tábori levél és levelezőgyüjtés, ki-

rándulások és séták az idén is folytak. A háború hatását a a tanulmányi előmenetelre, szorgalomra, viseletre, vallásra és erkölcsi érzületre (Értesítő 84—86. l.) az igazgató nehány markáns vonással ecseteli s általában szomorú tapasztalatairól számol be. De megállapítja, hogy az élelem gyengeségét egész éven át panasz és zokszó nélkül türték s mikor a húst heti 3 napra redukálták s a lóhúst is megkisérelték, melytől kezdetben idegenkedtek, ezért szintén nem panaszkodtak. Megtanultak lemondani, kevéssel megelégedni s lelkükben a szociális érzelmeknek egész raja ébredett fel.

A mezőgazdasági munka elvégzése a tavalyról a városi tanulókra maradt. A Kismezőn 92, a Táborhegyen 146 mm. burgonya s 28 és fél mm. tengeri termett, miből egy mm-t 5 K áron adtunk a konviktusnak s egyeseknek akkor, mikor a városon 10—12 K volt az ára. Ez évben a Kismezőt ismét beültettük. A r. kath. és ref. főgimnáziummal közösen a várostól bérbe vettünk a köztemető felett egy 12 holdnyi területet, melyből 3 holdra burgonyát, 1-re babot ültettünk. A konviktusi díjakat 240 és 340 K-ról 300 és 400 K-ra kellett felemelnünk. A Kriza önképző-kör nem alakulhatott meg. Egész működése abban állott, hogy a pályatételeket kihirdettük s a pályamunkákat megbiráltuk. A létszám apadásának az oka a háború mellett az is, hogy a székelykeresztúri főgimnázium kiépülvén, onnan e két évben nem jött tanuló a felsőbb osztályokba. A kollégiumi könyvtárt 1916 jan. 1-től átadtuk a közhasználatnak. Pálfi lemondván, helyébe Sándor János választatott meg ideiglenes minőségben, kinek — mert iskolai év folyamán egyébbel van elfoglalva — 1916 szept. 1. tűzetett ki az átvételről s az esetleges hiányról való jelentéstétel.

A harmadik háborús évben az elhelyezkedés a régi. Két évi szünetelés után megindítottuk az önképző-kör működését. A felsőbb osztályok létszáma annyira megcsappant, hogy elférték egy osztályteremben. A VIII. o.-ban csak 2 tanuló maradt az év végéig. Megindítottuk a szépírás tanítását és orációgyakorlatokat. Óraredukció is volt összesen 15. Testgyakorlás helyett a tél folyamán sétálni mentek, tavaszi és őszi időben az udvaron gyakorlatoztak, vagy a városi sport-telepre mentek játékdélutánokra. Az iskolai évet a helybeli intézetekkel egyöntetűen november 3-án nyítottuk meg. Ez az év 7 hónapig tartott. A 3 éve tartó, semmi tekintetben ki nem elégítő és meg nem nyugtató tanításnak és tanulásnak már mutatkoznak olyan eredményei, melyeket már a komolyabban gondolkozó tanulók is észrevesznek. A tanulók eddigi háborús tevékenységéhez járult ez évben a gyógynövények (bodza, hárs, szeder, belendek, székfű, ökörfarkkóró, egérfarkú fűvirág, macskagyökér stb.) gyűjtése. 1917 márciustól ujságokat küldenek ki a tanulók a harcterekre.

A háború előnyös nevelő hatása abban nyilvánult, hogy fegyelmi eljárás jóformán nem volt. Az életnek bizonyos józan és komolyabb felfogása látszott sok tanulónál. A mezőgazdasági munka nehezen és fáradságosan ment, mert a korai zárás miatt jóformán a városi tanulókra nehezedett. A tanuló egy félnapi kapálásért 6 kg burgonyát kapott, egy napi burgonyakiszedésért szintén, egy órai paszuly szedésért 1/2 kg burgonyát. A termés sokkal gyengébb volt a tavalyinál. A Kismezőben burgonya 52 mm volt, a Házsongárdban 109, szemes paszuly 313 kg. A Kismezőn a rendkívül bőséges szilvatermést fogadott őrrel kellett őriztetnünk. 4 mm ízet főzettünk belőle. A terményt olcsó árban a konviktusnak adtuk át. A jövő évre a konviktusi díj 400, illetve 500 K. A késői kezdés és órarедukciók miatt ad hoc tanmenetet készítettünk s aszerint tanítottunk. Ez évtől kezdve a kolozsvári *temetőben nyugvó jeleseink sírjait* az ifjúság gondozni kezdte a vallástanár vezetése és felügyelete mellett.

A kormány eltiltotta a gabona beszerzését más törvényhatóság területén. A kicsi kenyéradagokat sült burgonyával pótoltuk. Reggelire egész éven át nem kaptak tejet. A hús- és zsirbeszerzés is mind nagyobb nehézségekkel járt. Az élelmezés mennyiség és minőség tekintetében gyengébb volt a tavalyinál s nagyon egyoldalú. — A Redutot augusztus hóban átvonuló tisztek foglalták le, szeptemberben menekülők, október második felében tábori csendőrök (250) s csak a térparancsnokság segítségével lehetett őket kitelepíteni. — A könyvtárátadás véglegesen nem történt meg, habár a könyvtáros még a vakáción is minden idejét e munka elvégzésére fordította. A késlekedés oka az, hogy ő bízatott meg a konviktus vezetésével is.

A *negyedik háborús évet* rendes időben kezdtük s június 8-án zártuk. Az órarendet nehány tanár betegsége, a besorozott tanulók tanfolyamai és vizsgálatai miatt kétszer kellett változtatni. Órarедukciók is voltak s egyes tárgyakat nem szakemberek tanítottak. A besorozott tanulók tanfolyamán szaporítottuk a magyar, történelem, fizika, mennyiségtan s apasztottuk a latin és görög óráit. A tanítás és tanulás veszedelmesen sekélyesedik. A katonatanulók előkészítő tanfolyamai felületesek. A besorozott VII. o. tanulók egy három heti tanfolyam után vizsgáztak a VIII. o.-ból s azután érettségit tettek. A konviktus nagy nehézségekkel küzdött. A díjat már október elejétől emelni kellett 500, illetve 600 K-ra s minden tanulóra 2 kg zsírt és 10 kg lisztet vetettünk ki havonként. Ez nagyot segített a helyzeten, valamint a termett s jutányos árban átadott bab és burgonya. A Kismezőn 15·5 mm burgonya s 0·5 mm bab termett, a Házsongárdon 68·5 mm. A munkát végző tanároknak és tanulóknak, napjára 12 és 10 kg-ot számítva kiadtunk 15 mmt. A házsongárdi bérletet a város a köztisztviselőknek adván át, e helyett a Rákóczi-úton a Hungária kenyérgyár mellett bérel-

tünk egy területet. A konviktus számára vettünk 90 mm. burgonyát, sertéseket, miket Bácsban hízlaltunk, aztán almát, miből ízet főztünk. A közélelmezési miniszter száraz főzelékféléket adott. Ily módon sok gond és fáradságos utánjárással kihúztuk az esztendőt.

A könyvtár végleges átadása megtörtént. A Kriza önképzőkör a tavaly rendszeresített háborús előadásokat tervszerűen beillesztette programmjába s a Reményt litografált sokszorosításban jelentette meg. — Az év folyamán két ízben négy tanfolyamot tartottunk, melyeken a követelményeket lehetetlenül le kellett szállítani, ami már-már a tanítás és tanulás komolyságát veszélyeztette. Ez év folyamán öt ízben volt érettségi vizsgálat. Az első szept. első felében, a második — az írásbeli mellőzésével — márc. 10-én s az érettségizettek már 15-én bevonultak, a harmadik április végén, a negyedik — a rendes — május végén és június elsején, az ötödik június 14-én orosz fogságból hazatért 2 tanulóval.

A *háború után.* 1918—19. iskolai évről, a nyomdai árak rendkívüli drágasága miatt, az Értesítő összevontan, kisebb terjedelemben jelent meg. Az elhelyezkedés tekintetében az a változás, hogy a II. és VI. g. o. az új kollégium természetrajzi és fizikai előadótermébe járt. A kollégium 1919 február 19-én az egész városon utolsóként felszabadíttatott s visszaadatott rendeltetésének. Az okozott károk megállapítására és megbecslésére vegyes bizottság küldetett ki, valamint egy másik a fertőtlenítés és helyreállítás intézésére s a fűtés költségeinek lehető redukálására. A tanítás rendes időben megkezdődött, de a városban fellépő spanyolnátha miatt az intézetek nemsokára bezárattak előbb okt. 20-ig, majd nov. 4-ig, végül dec. 1-ig. Dec. 2-án megkezdettük a tanítást, de a tanulóknak csak mintegy harmadrészével, mert a betegség, a fegyverletétel, a forradalom zavarai, a politikai helyzet feszültsége miatt a szülők tetszésére bíztuk gyermekeik beküldését. Január 3-ra bejött az ifjúság csaknem teljes számmal s a tanítás június 4-ig folyt zavartalanul. Óraredukciók egy osztályban és egy tantárgynál sem voltak, mert a katona-tanárok hazakerültek s újak is alkalmaztattak. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a tanároknak a rendkívüli drágaság miatt ruhabeszerzési segély címen 24.900, rendkívüli segély c. 7800, drágasági segély c. 13.500 K-t utalványozott s 1919 január 1-től a felemelt és feleségekre is kiterjesztett családi pótlékot. Január vége óta rendes igazgatósági gyülést nem tarthattunk s a felmerült ügyeket a 10 perc szüneteken a tanári szobában beszéltük meg.

A konviktusi díjat a főhatóság évi 800, nem unitáriusoknak 1200 K-ra emelte s fejenként 2 kg zsír és 10 kg liszt beszállítására kötelezte a tanulókat. Az ifjúság által termelt 259 kg paszulyt, 83·5 mm burgonyát a konviktus vette át.

Liszttel a hatóság látta el a konviktust márciusig fennakadás nélkül, de innen kezdve sokszor vagy egyáltalában nem, vagy csak leszállítva kaptuk meg a lisztkvótákat. Az előző év gonddal meglakarított feleslegei mentettek ki a bajból.

A Kriza önképző-kör a nyomasztó körülmények hatása alatt nagyszerű föllendülést mutat. Gyülései tartalmasak, népesek s őszinte érdeklődéstől fűlöttek voltak. Mozgató lelke, elnöke Balázs Ferenc VIII. g. o. t. A felső osztályok magántanuló *leány*növendékei is részt vettek, sőt az alosztályúak megjelenését is alig lehetett korlátozni. Ami azonban mindennél jelentősebb, a *három kolozsvári felekezeti főgimnázium önképzőköre egymáshoz közeledett, egymásra talált s kapuikat kölcsönös szereplésre megnyitották egymásnak.* Fokozottabb volt a zenei élet s a Székelyfölddel és a Kriza-hagyományokkal való kapcsolat ápolása székely népdalok és népzene termékeinek bemutatásával. Sok az eredeti költemény s nem egy tele biztató igérettel. A Reménynek egy külön versszáma is megjelent. A felső osztályúak könyvtárhelyiségét a háború alatt ismételten feltörték s ezért új leltározás és selejtezés volt szükséges. Február óta itt is, az alosztályúak könyvtárában is kéthetenként könyvkiosztás volt.

Érettségi ez évben is négy ízben volt, kétszer a háborúból vagy fogságból visszatért tanulókkal.

Az 1919/20. iskolai év elején, öt évi szorongás és nyomorgás után, végre beköltözhettünk intézetünkbe. Elképzelhetetlen az a rongálás és piszok, mit a hosszú háború okozott. A vízvezeték, központi fűtés és gázvilágítás csőhálózata jóformán tönkretéve. A zárakat, kilincseket a forradalom zavarai közben letörték, elhordották. A II. emeleten a villanyvezetékeket és felszerelést elvitték. Az internátus matrácai elrongyolódva, használhatatlanok. A helyiségek tele tetüvel, poloskával és bacillusokkal. A helyreállítás költsége nagy teherrel nehezedett az egyházra. A bizottság abban állapodott meg, hogy elkerül minden egyelőre nélkülözhető munkát s csak azt végezteti el, amelyek az épület biztonságát, karbantartását és használatbavételét lehetővé teszik. Legelső teendő volt a fertőtlenítés a Riegler-féle módszerrel. Sok kérelmezés után Zalatnán beszerezhettük ötszörös áron a szénkéneget. A fertőtlenítés után egy katonai bizottság lefoglalta, mire megkezdődött a lótás-futás s a VI. román kir. hadtest parancsnokának személyesen előadott kérésre aug. 30. felszabadíttatott. A helyreállítási munkák újra megindultak, de anyagok s felszerelési cikkek hiánya miatt lassan haladtak előre. A világító- és tüzelőanyag kímélése céljából a III. emeleti részt teljesen kikapcsolták a használatból. A kőmíves, asztalos és lakatos munkákból csak a nélkülözhetetleneket végeztettük el. A gázszolgáltatás állandó zavarral és megszakításokkal járván, *az összes helyiségekbe*

a villanyt vezettettük le. A beiratkozások és javítóvizsgálatok folyama alatt (IX. 29., 30—X. 1.) a C. F. R. igazgatósága a II. emeletet lefoglalta s d. e. 10-től d. u. 4 óráig időt adott a beköltözött s részben épen költözködő tanulók kipakolására. Az igazgató ez ellen tiltakozott s a közlekedésügyi reszortfőnökhöz ment panaszával Erre a végrehajtás elhalasztatott ugyan, de követelték — ha már innen kiköltözni nem akarunk — a régi kollégium egész épületét. Az ottani lakók 48 óra alatt kitelepíttettek. Az iskola okt. 2-án megkezdte munkáját s folytatta máj. 15-ig. Okt. 25-én Drummond hitrokon angol lelkész, ápr. 26-án Snow, Metkali és Witte amerikai hitrokonok látogattak meg, kiknek nagyszerű charitativ munkájuk egész melegségét és szeretetük áldozatait éreztük. Az általános drágaság nagy teherként nehezedett különösen a családos tanárok vállaira.

A konviktusi díj unitáriusoknak 1200, nem-unitáriusoknak 1800 K s fejenként 100 kg. szitált búzaliszt és 4 kg. zsír. A hatósági lisztellátás csődöt mondott s ettől ugyan teljesen kenyér nélkül maradtunk volna. A koszt sem mennyiség, sem minőség szempontjából nem felelt meg a kívánalmaknak. Hús igen ritkán volt az asztalon.

Az internátus történetében három nevezetesebb mozzanat van: *a leányotthon felállítása*, az internátus *megnyítása főiskolai és ipari pályán foglalkozó unitárius ifjaknak* és a *régi külön dolgozó- és hálószobák rendszerének átváltoztatása.* A leányotthonról külön fejezet szól. A kollégiumban elég hely állván rendelkezésünkre, a változott viszonyok követelményeinek megfelelően, megnyítottuk olyan ifjaknak is, akik elméleti tanulmányaikat félbehagyva, ipari pályára, vagy tanítóképzőbe és kereskedelmi iskolába mentek. A gimnáziumi tanulóknak ezután egy szobájuk volt, hol nappal foglalkoztak, éjjel aludtak. Maguk takarítottak, maguk szolgálták ki magukat rendre. Egészségügyi szempontból talán kifogás alá eshetik, de barátságosabb s inkább otthonává válik így a szoba.

Az önképző-kör élete lelkes és eleven volt. A másfelekezetű középiskolák kiválóbb diákjainak vendégszereplése fejlesztette a nemes versenyt s a művészi nevelés „olyan szép és változatos tartalmú gyűléseket eredményezett, minők még rendes békebeli iskolai évben is ritkán voltak" Különösen a klasszikus zene szakszerű ápolása válik a kör dícséretére. Az olvasó-egyesület könyvállományát a háborus évek alatt a szekrények feltörése által alaposan megdézsmálták. Elveszett 244 mű 322 kötetben. — Öt évi szünetelés után, május 16-án, házi tornaversenyt tartottunk s örömünkre szolgált, hogy saját termünkben és saját szereinken megkezdhettük az ifjúság testi nevelését.

Az 1920/21. iskolai év legnevezetesebb mozzanata az, hogy *megkezdettük a román nyelv, történelem és földrajz tanítását s a tanárok febr. 5-én hűségesküt tettek.*

Az épületet a sok romlástól még nem sikerült helyreállítanunk s a piszoktól megtisztítanunk. Egész év folyamán állandó vízhiány volt. A II. emeleten sohasem volt víz s az itteni klozetteket állandóan zárva kellett tartanunk. Az iskolai év később kezdődött (szept. 16.) s korábban (jún. 10.) végződött, a karácsonyi szünet a tüzelőanyag takarékos használata céljából a rendesnél hosszabb (dec. 17—jan. 12.) volt s így nem értük el a békeévek 10 hónapját. A főhatóság a tanároknak a heti órák számát 10, 20 és több szolgálati év után 24, 22 és 20-ra emelte, a dolgozatot iratókét 22, 20, 18-ra. *Megengedte unitárius vallású leányok felvételét nyilvános tanulóknak.* Elrendelte, hogy a román nyelv taníttassék heti 2—2 órában, ha a létszám megengedi, osztályösszevonással. Az erre szükséges órákat a latintól és görögtől kell elvenni, semmiesetre sem a magyartól. Nov. második felében jött a rendelet, hogy Románia földrajza és történelme taníttassék. Eszerint *honismeret* címen az I. o.-ban tanították Románia és a szomszédos államok földrajzát, a IV. és VIII. o.-ban heti 2—2 órán külön magyar és román történelmet. Az erre szükséges órát a magyar történelemtől és filozófiától vettük el.

A tanárok eskütételére a főigazgató, az államtitkárság rendelete alapján, dec. 30-át tűzte ki. A főhatóság a többi magyar egyházakkal egyetértve tiltakozott az eskü követelése ellen. Minthogy azonban az államtitkárság (31388—1920. sz.) az eskü megtagadása esetén a tanítástól való azonnali eltiltást, a nyugdíjalapból való kizárást és a fegyelmi eljárás megindítását helyezte kilátásba, a főhatóság e kényszer előtt meghajolt s megengedte az eskü letételét. Megbizottul Csifó dékánt küldötte ki, kinek ki kell jelentenie s jegyzőkönyvre vétetnie, hogy „az eskü törvényességét a főhatóság nem ismerheti el és csak a kényszerhelyzet hatása alatt rendelte el tanárai eskütételét". Az eskü letétele 1921 febr. 5-én történt dr. Valeriu Seni kormánybiztos jelenlétében.

A tanítás — az említett változásokat nem tekintve — a régi tanterv szerint folyt. Megkezdettük a vetítettképekkel való előadásokat. Újból életbeléptettük az ifjúsági színielőadásokat. Az új tantárgyak miatt a latin dolgozatok számát csökkentettük. A 3. és 4. óra után 20 perces szüneteket tartottunk. Újból megkezdettük a gyorsírás tanítását. Minthogy a román nyelvet 90—95 tanulóból álló csoportnak sikeresen tanítani nem lehet, felterjesztést tettünk az osztálytanítás érdekében.

A háború alatt folytatott gazdálkodást megszüntettük.

Az internátus történetében nincs nevezetesebb mozzanat.

A konviktusi díj: az élelmiszerek árának emelkedése és a pénz értékének csökkenése miatt 700 és 1050 lei, 100 kg. szitált búzaliszt, 10 kg. hüvelyes, 5 kg. zsír, 100 tojás. És végefelé a szállítási nehézségek miatt elfogadtuk a termények helyett

a piaci árak szerinti pénzt is. Az önképzőkör festőinek és rajzolóinak műveiből febr. 20—27-én *képtárlatot* rendeztünk. A múlt iskolai évben kiadott *érettségi bizonyítványok államérvényessége* kétségbevonatott, minthogy kormánybiztos nem volt jelen a vizsgálaton. A magyar egyházak és a közoktatásügyi államtitkárság között folytatott hosszas tárgyalások után az a megegyezés jött létre, hogy amennyiben az írásbeli dolgozatokat átnézés végett beküldik, a főigazgató az érvényességi záradékot 1921 jún. 30-ig beküldött bizonyítványokra rávezeti. Igy érvényesíttettek a bizonyítványok, *melyek hasábosan két nyelven állíttattak ki.*

Az 1921/22. iskolai évnek három kiemelkedő mozzanata van. Az egyik: *a magyar egyházak által megállapított új tanterv;* a másik: *érettségi vizsgálat a román nyelvből.* A harmadik: *a tordai főgimnázium nyilvánossági jogának megvonása következtében az ottani tanulók levizsgázása a kolozsvári tanári karból kiküldött vizsgálóbizottság előtt.* Az új tanterv a régitől gyökeresen eltér. Egységes középiskolát tervez alsó és felső tagozattal. Az alsó tagozat tanterve nagyjában a volt gimnázium és volt polgári iskola tantervének egységesítése. A felső tagozat gimnáziumi és reális szakra válik, melyek között a tanuló szabadon választhat. A terv átmeneti, csak ez évre szól. Az alsó tagozatból egészen kimaradt a latin, kevesebb óraszámot — a románnal egyenlőt — kap a magyar. A német lemegy a II. o.-ba. A történelem s a földrajz minden osztályban helyet kap. Új tantárgyak: vegytan, fizika, közgazdasági és jogi ismeretek, egészségtan és gyorsírás. A felső tagozaton a reális szakból csak az V. o. nyílik meg. Ebben helyet kap az angol, francia, vegytan, szabadkézi rajz és gyorsírás. Az angol és gyorsírás a gimn. szakon is kötelező. A görög a VI—VIII. o.-ban fakultatív. Rendkivüli tárgy a francia, rajz, természetrajzi és fizikai gyakorlatok, kézimunka. Az egész terv életbelép az öt alsó osztályban minden átmenet nélkül. A három felső osztályra nézve a régi tanterv marad érvényben a szükséges módosításokkal.

A tanítás, megfelelő tankönyvek hiánya miatt, nagyon nehezen kezdődött. Mindjárt az év elején kitünt, hogy hiba volt az új tantervet egyszerre az egész alsó tagozaton életbeléptetni. A meglevő tankönyvek nehezek, meghaladják a tanuló felfogóképességét, hozzá későn jelentek meg. Sok tantárgyból meg tankönyvek egyáltalán nem voltak, a tanulók jegyzetekből tanultak. A tanterv ésszerűtlenül és módszerellenesen anticipál, mikor a történelem Ázsiába, Afrikába s a Földközi-tenger partvidékeire viszi a gyermeket, akik szűkebb hazájukon kivül még semmit sem tanultak földrajzból. A reális szakra csak 2 tanuló jelentkezett s azért nem is állítottuk fel. De kötelezően életbeléptettük a természetrajzi (V. o.) és természettani (VII—VIII.

o.) gyakorlatokat. A kézimunkát, költség és tanerő hiánya miatt, még nem kezdhettük meg. A tanterv két lényeges hibája a sok nyelv és a túlságos nagy óraszám.

Ismételten előfordult a *koedukáció* kérdése. A kolozsvári vezértitkárság leányoknak fiúiskolákba nyilvános tanulókul való felvételét megtiltotta. Hosszú tárgyalás után a kérdés úgy oldódott meg, hogy csak unitárius leányokat vehetünk fel nyilvános tanulóknak, másokat csak magántanulókul. A leányoknak óraközi tartózkodási helyül külön tantermet jelöltünk ki, felmentettük az énekóra és önképző-kör látogatása alól. De külön tornaórákat adtunk nekik, hová a leányotthon tanulóit beengedtük. Az önképző-kör történetében nevezetesebb mozzanat az, hogy az orácio-gyakorlatok ide csatoltattak.

„Értesítőnk egy új fejezettel bővült", mondja a jelentés. A közoktatási minisztérium jan. 12-én (52627. sz.) a tordai gimnázium nyilvánossági jogát megvonta. De megengedte, hogy tanulói Erdély bármely nyilvános jogú gimnáziumában vizsgálatra jelentkezhessenek. A kolozsvári közokt. államtitkárság (14680. sz.) megengedte, hogy intézetünk tanáraiból vizsgálóbizottság szálljon ki Tordára s az összes tanulókat, mint magántanulókat megvizsgálja. E vizsgálatnál a tordai tanárok felvilágosítás és segítség végett rendelkezésre állanak. Irásbeli dolgozatok nem készítendők, hanem az elbírálásnál az évközben készített dolgozatok szolgálnak alapul. A vizsgálat Suciu Péter tordai áll. főgimn. igazgató, mint kormányképviselő jelenlétében és e sorok írója elnöklete mellett jún. 26—30. napján tartatott meg. Vizsgálatot tett 322 tanuló, köztük 49 leány.

A közoktatási vezértitkárság (3888—1922. IV. sz.) életbeléptette a *román nyelvből teendő érettségi vizsgálatot.* Irásbelire 3—3 tétel tűzendő ki a történelmi és irodalmi tanulmányok köréből magyarra (30 nyomtatott sor), vagy románra (20 nyomtatott sor) fordítás végett. Ezek közül az elnök egyet jelöl ki kidolgozásra. A tanulók szabadon választhatnak a magyarra, vagy románra fordítandó tétel közül. A szóbelinél nehány kisebb kérdés teendő fel a román nyelvből való készültség puhatolására s egy kérdés az irodalomból. A tanuló románul felel, de ha nem tudná magát jól kifejezni, az intézet tannyelvét is használhatja. A bizonyítványok hasábosan két nyelven állíttatnak ki s a román nyelv mindjárt a vallástan után jő.

A tordai tanulók (23, köztük 7 leány) jún. 21-én tették le a vizsgálatot Kolozsvárt az itteni vizsgálóbizottság előtt.

Az 1922 23. iskolai évtől kezdve *az iskolai Értesítő két nyelven: románul és magyarul jelenik meg.* Ez iskolai év jelentősebb mozzanatai ezen kivül: *az érettségi vizsgálat anyakönyvei és a bizonyítványok csak románul állíttattak ki;* a IV. osztályt végzett tanulók egy öttagú bizottság előtt *abszolváló vizsgálatot* tesznek; *kötelezővé tétetik az állami rendtartás sze-*

rinti osztályozás: megtiltatik leányok felvétele nyilvános tanulóknak és végül: első ízben tesz a tanulók egy csoportja kirándulást az ókirályságba.

A tavalyi létszámcsökkenés miatt felhivást küldtünk lelkészeinkhez, hogy módosabb híveiket igyekezzenek rávenni, hogy tehetségesebb gyermekeiket legalább a négy alsó osztály végzése végett küldjék iskolába. A tanulók száma erre örvendetesen szaporodott (319 fiu, 79 leány). A reális felső tagozatot a jelentkezett tanulók kis száma miatt szüneteltettük. A tanterven, a vezérigazgatóság rendeletére, az a változás történt, hogy ápr 11-étől a húsvéti szünet után az V—VIII. o.-ba *bevezettük a francia nyelvet* az angoléval egyenlő órában. Bevezettük a zenét és női kézimunkát. A gyorsírás a IV. o.-tól, a görög a VI—VIII. o.-ban fakultativ volt. Az orációgyakorlatokat az önképző-körben versenypályázat módjára kezeltük. Az unitárius leányokat nyilvános, a nem unitáriusokat magántanulóknak irtuk be. Megfelelő tankönyvekben még mindég nagy hiány volt.

Az állami rendtartás bevezetését a vezérigazgatóság oly időben rendelte el, mtdőn az első félévnek már vége volt. Ezért az I. félévben az osztályozás s az év két félévre osztása a régi rendtartás szerint történt. De az év végén az osztályozás az új szerint. Jegyek az előmenetelnél: jeles, jó, elégséges, elégtelen, rossz; a szorgalomnál: nagyon pontos, pontos, nem elég pontos, pontatlan; a magaviseletnél: igen jó, jó, megfelelő, rossz; irásbeli dolgozat külső alakjánál: nagyon gondos, gondos, kevésbé gondos, gondatlan.

A IV. osztály abszolváló vizsgálatot tett öttagú bizottság előtt. Elnök az egyetem tanári testületéből neveztetik ki, 4 tag az intézet tanárai közül vehető. A vizsgálat irásbeli és szóbeli. Az irásbeli tárgya: egy román nyelven irt fogalmazvány a tanulótól választott tárgyból a bizottság által feladott 5 tétel közül; egy francia szöveg fordítása; az utolsó két osztály matematikai anyagából vett feladat. Az első kidolgozására 3 óra, a két utolsóra 2—2 órai idő van. A szóbeli: kikérdezés a bizottság által minden tanuló számára meghatározott anyagból. A kikérdezés legfeljebb 15 percig tart.

A kormányképviselő látogatása után tartott konferencia jegyzőkönyve hasábosan, román—magyar nyelven vétetett fel. A vezérigazgatóság rendeletet küldött a látogatás után, melyben kifogásolta, hogy a leány-otthon a kollégium épületében helyeztetett el, habár teljesen elzárva; hogy a hajléktalan magyar zenekonzervatórium 2 teremben órákat tart; hogy az alsó osztályosok könyvtári helyiségében egyik tanítónknak szállást adtunk. Elrendelte az épület homlokzatára a román címer és román felirat haladéktalan feltételét, megtiltotta a koedukációt, Magyarországon megjelent térképek használatát;

elrendelte román történelmi képek megszerzését, románból képesített és tökéletesen beszélő tanár alkalmazását, az állami rendtartás alkalmazását, az I. g. o.-ba beírás előtt felvételi vizsgálat bevezetését, az anyakönyvekben a helységneveknek románul vezetését, a dohányzás teljes és szigorú eltiltását. Még az iskolai év elején kaptunk a főhatóság útján egy rendeletet, mely megtiltotta leányoknak nyilvános tanulóként való felvételét, más vallású tanárok alkalmazását, más vallású tanulók felvételét, kereskedelmi iskolai tanulóknak különbözeti vizsgálat letételét, mozik látogatását, iskolai ünnepélyek programmjába tánc felvételét, külföldön nyomtatott kézikönyvek használatát és rendeli a franciának rendes tantárgyként való tanítását. A főhatóság azzal közölte ezt a rendeletet, hogy rendelkezései ellen folyamodással él az illetékes hatósághoz. Egyben elrendelte a hatóságokkal a román-magyar hasábos levelezést.

Az érettségi vizsgálat a régi útasítás szerint tartatott, de az anyakönyvek és bizonyítványok csak románul állíttattak ki.

Az 1923/24. iskolai év teljesen megváltoztatta a régi iskola belső képét és életét. Már a mult iskolai év végén jött az intézkedés, hogy a felekezeti iskolák tantervének közelednie kell az állami tantervhez. *Ez évben a tanterv némi átmeneti intézkedésekkel egészen az állami volt.* A tanári karban *ez évben voltak először román anyanyelvü tanárok.* Eddig a románt saját tanáraink tanították. Megváltozott a rendtartás is. A tanulók *egyensapkát, karszámot és személyazonossági igazolványt hordanak* — vakációkon is. Tilos a dohányzás, moziba, bálba, szinházba menni. Mindjárt az év megnyitása után jött a 100090. sz. rendelet, melynek főbb intézkedései ezek: Okt. 15-ig az igazgató kimutatást terjeszt be a beírt tanulók koráról, nemzetiségéről, vallásáról. Előírja minimumként az állami tantervet bizonyos átmenetekkel. Az abszolváló vizsgálatok a regáti szabályzat szerint tartandók a minisztertől kiküldött elnökkel. A románul előadott tárgyakból románul kell felelni. *Román nyelven kell tanítani a románt, a történelmet, földrajzot és alkotmánytant.* Ezekből 60 perces órák tartandók. *A felekezeti középiskolák* „a népesség egy bizonyos vallású és nyelvű rétegének szükségletét szolgálván, *nem vehetnek fel más vallású tanulókat.* A román nyelvet, történelmet, földrajzot és alkotmányt csak e tárgyakra képesített, románul tudó tanárok adhatják elő. A román nyelv ismerete kötelező az összes, bármely szakos felekezeti tanárokra. Ezért a tanároknak 1924 aug.-ában vizsgázniok kell, a szakosoknak a fennebbiekből, a nem-szakosoknak a román nyelv és irodalomból. Egy május hónapban jött intézkedés szerint a nem-szakosoknak is kell földrajzból és történelemből vizsgázniok. A levelezés a hatóságokkal román nyelven történik, de a szöveg az iskola nyelvén

is mellékelhető. Bizonyítványok, katalógusok, anyakönyvek, órarend, statisztika, évkönyv románul készítendők, párhuzamosan az iskola nyelve is használható. Az iskola homlokzatán a felirat románul, a termekben és díszteremben Őfelségeik fényképei helyezendők el.

Az új rendtartás szerint az év szept. 22-én kezdődik s jul. 5-ig tart. Az év harmadokra oszlik: az I. dec. 1-ig, a II. márc. 1-ig, a III. jún. 21-ig tart. Irásbeli dolgozatot kell iratni minden tantárgyból, a vallást, egészségtant és alkotmánytant kivéve, mégpedig évharmadonként egy extemporalét, egy évharmadit és amelyik tárgy természete megengedi, egy szinthetikust. Az osztályozás szintén változott. E tekintetben az év folyamán három egymásnak ellentmondó rendelkezés jött. Első harmadban 10—1 számjegyekkel osztályoztunk. A másodikban (II. 18.) jött az a rendelet, hogy nem számokkal hanem minősítéssel kell osztályozni. A harmadikban megint, hogy nem minősítéssel, hanem számokkal. A tanári testület előlépőknek nyilvánithat olyanokat, kiknek egy elégtelenjük, de legalább 3 jójuk van főtárgyakból. De ez engedményt nem lehet adni a nemzeti tárgyaknál; latinnál a klasszikus, matematikánál a reális és latin-fizikánál a felső tagozat minden szekciójában. A bizonyítvány helyett anyakönyvi kivonatot kap a tanuló. Aztán van osztály-katalógus és egy külön katalógus minden tárgynak és tanárnak. Az osztályozás nem konferencián való megvitatás alapján történik, hanem a szaktanár irásbeli javaslatára. A magaviseletet az osztályfőnök adja. Az állami tanterv átmenet nélkül mind a nyolc osztályban életbelépett, ami zökkenőkkel járt. Nagy nehézséget okozott némely tantárgynál a tankönyvek hiánya. Az I. évharmad után egy rendeletre, az ág. ev. és anabaptista tanulók kivételével, a többi másvallásúakat exmatrikulálnunk kellett. Módszeres és ellenőrző tanácskozásokat a régi rendtartás értelmében nem tartottunk. A tanítás menetét hátráltatta a két ízben fellépett ragályos betegség. S különösen az a körülmény, hogy egyes tantárgyakból nincs tanterv s maga a tanár sem tudja, mit kell elvégezni. Több tárgyból nincsenek tankönyvek. És a több alkalommal beállott tanár- és órarendváltozás. Az is lényeges akadály volt, hogy a régi és a most életbeléptetett új tanterv között lényeges eltérések vannak, melyek hézagokat hagynak az ismeretek rendszerében. A legnagyobb akadály azonban az új tanterv azon képtelen előírása, hogy az I. osztályban az anyanyelven és románon kivül még franciát is kell tanulni, mihez jő II. o.-ban a német, a III.-ban a latin és a felsőkben — igaz, hogy csak nálunk az önként vállalkozóknak — az angol. Felületes és csak látszatra dolgozik a tanterv azzal, hogy a tantárgyak óraszáma kevés. Ezzel vét a módszertannak amaz igaz elve ellen: non multa, sed multum. Az osztályozás puszta számtani

művelet, mely fölöslegesen és minden előny és haszon nélkül csak a tanárt terheli s végső elemzésben, mégsem nélkülözhető a helyes eredmény megállapításánál a tanári lelkiismeret mérlegelése. A IV. osztályú abszolváló vizsgálatoknál a *magyarból sem írásbeli, sem szóbeli nem volt*, holott a szóbelit a Regulamentul egyetlen intézkedése sem tiltja.

Most tartatott először abszolváló vizsgálat a régi érettségi helyett. A vizsgálat irásbeli és szóbeli. Az irásbeli tárgya: román, francia vagy német, szabad választás szerint latin és fizika. A szóbeli: értekezés és beszélgetés román nyelven egy szabadon választott tárgyból. Ennek volt következménye, hogy egyetlen tanuló kivételével, mind románul előadott tárgyat választottak. S így a vizsgálat nem a tanuló tudását, hanem román nyelvben való készségét kutatta.

Az 1924/25. iskolai év legnevezetesebb eseménye a *bakkalaureátusi törvény életbeléptetése*, a *IV. osztály végére helyezett abszolváló vizsgálat törlése s ehelyett az V. osztályba való felvétel előtt az iskolai év elején felvételi vizsgálat szervezése.*

Az 1924. év nyarán az épületet házilag rendbehozattuk. Az internátus helyiségeit, a folyósókat, az udvari homlokzatot lefestettük, az udvaron az épületet szegélyző járda lesüppedt részeit megcsináltattuk, az udvar északkeleti sarkán a régi kollégium beépített kapuját és felíratát kijavíttattuk. A kijárattól jobbra a falon elhelyezett emléktábla felső részét a kormány rendeletére befalaztattuk. A tanulók száma jelentékenyen apadott, mert az ág. ev. tanulókon kivül másvallásúakat nem volt szabad felvenni. A tanterv az állami programa analitica azzal az eltéréssel, hogy a magyar ugyanannyi órában taníttatik, mint a román. A felső tagozaton csak a modern tagozat működik. Némi eltérés azonban van, mert a vallást minden osztályban heti 2 órán tanítottuk. Fakultativ tárgyak az angol, görög és gyorsírás. Életbeléptettük a kézimunka tanítását is, melyet a háború alatt helyiségek, azután pedig a szükséges anyagi eszközök hiánya miatt szüneteltetnünk kellett. 1924 aug. 27—29-én tanáraink vizsgálatot tettek román nyelvből és irodalomból, földrajzból és történelemből, a nem szakosok a főhatóság útasítása alapján csak a román nyelvből és irodalomból. A vallásos nevelés elmélyítésére szokásba vettük, hogy a napi tanítást mindig éneklés és imádság előzi meg és éneklés zárja be. Megalkottuk az önképzőkör kebelében a felsőosztályok unitárius tanulóiból a vallástanár vezetésével az *unitárius kört*. Programmja az unitárius öntudat ébresztése és fejlesztése. Eszközei: jeles bel- és külföldi unitárius férfiak és nők áldozatkészségének ismertetése, unitárius életpályák és jellemek bemutatása. Az egyházközség a templomot kályhákkal látván el, a templomlátogatás is intenzívebb lett, minek kedvező hatása volt az ifjúságra. Március óta az új énekes

könyvet használják, melynek sok szép darabját lelki gyönyörűséggel énekli az ifjúság. Nov. elsejétől 7 hetes tánctanfolyam volt a tornateremben. A tanulók a tavaly behozott egyensapkát hordották, elől piros gomb s az osztályt jelző ezüst (I—IV. o.), vagy aranyszínű rövid szalag, hátul piros szalag. Felső ruhájuk bal karján egy szívalakú piros jelvényen szám s tavaly e felirat: U. K., idén: C. U.—U. K. és a szám. — A kismezőt, a diákság kedves játszóhelyét, elveszítettük. Az agrárreform kisajátítással fenyegetvén, a főhatóság, hogy a veszedelmet megelőzze, elhatározta a parcellázást, tervet készíttetett s kivette a területet a kollégium rendelkezése alól.

A bakkalaureátusi törvény szerint a vizsgálat irásbeli és szóbeli. Az irásbeli tárgya: román, fordítás románról franciára és latinból románra. A szóbeli: román nyelv, Románia történelme, földrajza, alkotmánytana, francia, fizika-vegytan, természetrajz. A vizsgáló-bizottság állami, a vizsgálat nyelve a román, kivéve a két szaktárgyat, melyekből a tanítás nyelvén is felelhet. A helyzetet súlyosbította az, hogy a jelenlegi VIII. o. nem tanulta annak idején Románia földrajzát s franciát csak 1923 ápr. óta. A természettani és természetrajzi tárgyak régi és új tanterve között lényeges pontokban eltérések vannak. A vizsgálatra jelentkezett 30 tanuló közül az irásbelit sikerrel letette 18, *a szóbelit egy*. A nyári szüneten tartott előkészítő tanfolyamon résztvett 22 tanuló, akik közül ősszel az irásbelin átment 11, a szóbelin 6. Nemcsak nálunk, országszerte ilyen rossz volt az eredmény s épen ez volt az oka, hogy a magyar egyházak együttesen tartották az előkészítő tanfolyamot. — A IV. o. végére helyezett régi abszolváló vizsgálat helyett az V. o.-ba való beirás előtt az év elején *felvételi vizsgálatot* ir elő a törvény, melyet miniszteri kiküldött elnöklete mellett az intézet öt tanárából alkotott bizottság vesz be. Cél: kiválasztani a legjobbakat „a rendelkezésre álló helyek határai között". Irásbeli van románból, mennyiségtanból, szóbeli románból, Románia történelméből, földrajzból és latinból. Egy ilyen vizsgálat szervezése helyes, de helytelen a követelmények mértékét a helyek számához kötni s idejét az új iskolai év elejére tenni s ezzel a tanulókat a nyári üdülés és erőgyűjtés szórakozásaitól megfosztani. 34 tanuló közül 18 jelentkezett a vizsgálatra, s 15 tette le sikerrel.

Az *1925/26. iskolai évtől kezdve* igazgató, miután dr. Gál Kelemen 25 évi működés után megvált az állásától, dr. Borbély István. — A tanterv az állami a következő eltérésekkel: Vasárnapi iskola (I—V. o.), görög és angol (V—VIII. o.), karének (I—VIII. o.), Apolló-zenekör (V—VIII. o.), játék-délután (I—VIII. o.), kézimunka (asztalosság I—VIII. o.). Az önképző-körrel kapcsolatosan működött az unitárius kör, mely egyhangú elhatározással a *„Ferencz József unitárius kör"* nevet vette fel. Történetében

jelentősebb esemény az, hogy a tordai egyházközség meghívására ott vándorgyűlést tartott. A történelmi-filológiai szertár a közoktatásügyi minisztérium adományából, román történelmi vonatkozású 19 képpel gyarapodott.

Az 1926/27. és 1927/28. iskolai évekről mindezideig nem jelent meg még értesítő. Az 1926/27. iskolai év legnevezetesebb mozzanata a szept. 20-án a Ferencz József püspökké választásának 50. évfordulóját ünneplő főtanácsot megelőzően tartott *véndiák-találkozó*. Reggel 9 órakor a régi kollégium udvarán gyülekeztek. Onnan diákosan évfolyamok szerint sorba állva, élükön a legidősebb véndiákkal, Ferencz Józseffel, a templomba vonultak, hogy Istennek hálát adjanak a gondviselésért. Istentisztelet után az új kollégium udvarán emelt pódiumon foglalt helyet a rendezőség, köztük Barabás Béla véndiák, szenátor, ki a kollégiumot gyönyörű beszédben üdvözölte az udvart majdnem egészen betöltő véndiáksereg és közönség előtt. Utána a püspök adta áldását a kollégiumra s a véndiákokra. Innen a díszterembe mentek fel, ahol dr. Ferencz József isk. felügyelőgondnok megrázó szavakban mutatott rá az iskola súlyos anyagi helyzetére. Ezután az igazgató ismertette a véndiákok *pártfogó egyesületének* eddigi működését s az eddig érkezett adományokat. Erre megnyiltak a szívek és tárcák s mindenki igyekezett anyagi ereje szerint a véndiák-alaphoz a maga adományát megtenni. Este a tornateremben műsoros estély volt. Másnap a temetőben a Brassai-síremlék előtt dr. Abrudbányay Ede az ősök szellemét méltató szép beszéd után jeleseink sírját megkoszorúzta.

Az év lefolyása különben rendes volt. A tanulók száma apadott (186), különösen a felsőtagozaton. A bukottak száma 59 (= 31.72%).

Az 1927/28. iskolai év legfontosabb és legfájdalmasabb eseménye Ferencz József püspök 1928 febr. 19. bekövetkezett halála. Három napig szünetelt a tanítás s három hétig gyászjelvényt viseltünk.

A megüresedett állásra dr. Boros György választatott meg püspöknek Tordán, 1928 május 20-án, akit a kollégium május 25-én a díszteremben ünnepélyesen köszöntött.

Az internátusban külön nevelői állás szerveztetett. A vallástanár a lefekvéskor az estéli imádkozást ellenőrizte. Karácsonykor karácsonyfa ünnepet tartottak s húsvét előtt közös vacsorát, melyen az ifjúság a tanárokkal s az egyházközség előkelőségeivel együtt vacsorált. Vasárnap délutánokon közös sétákat tettek. Az ú. n. „köri" gyermekeket a főtanácsi gyülés alkalmával a köri felügyelő gondnokok és egyesek magukhoz hivatták s jó tanácsokkal és zsebpénzzel látták el. A kézimunkában az asztalosságot és fafaragászatot tanulták.

A tanulók száma 193, megbukott 74 (38.34%). A kézirat-

han összeállított értesítő nem ad jelentést a felvételi és bakkalaureátusi vizsgálatok eredményéről.

Iskolai felügyelő-gondnokok:

Kőváry László 1877—1907.
Kozma Ferenc 1892—1920.
Fekete Gábor 1896—1907.
Gál Jenő 1903—1917.
Dr. Árkosy Gyula 1917—1921.
Dr. Költő Gábor 1920—1922.
Dr. Szent-Iványi József 1922—1924.
Dr. Ferencz József 1924—
Dr. Várady Aurél 1924—1931 május 9.

Tanító-személyzet:

Igazgató:

Dr. Gál Kelemen 1900—1925.

Rendes tanárok:

Benczédi Gergely (nyugalomba vonult 1902-ben).
Kovács János, meghalt 1905 jan. 27-én.
Ulár Pál (—1903).
Kanyaró Ferenc 1904. nyugalomba vonult, meghalt 1910 márc. 21.
Nagy Gyula (—1926).
Dr. Nyiredy Géza (—1914).
Gálfi Lőrinc, 1892/93-ban óraadó, 1893/94-től helyettes, 1897/98-tól rendes tanár 1909-ig, ekkor theológiai r. t. lett s a főgimnáziumnál óraadó.
Hidegh Mihály (1901—1930).
Dr. Kiss Ernő (1901—1629)
Pálffi Márton (1900— ?).
László (Lassel) Gyula (1899—) r. tornatanár.
Márkos Albert 1898/99-től óraadó, 1899/900-tól kisegítő, 1901/2-től h., 1903/4-től ideiglenes rendes, 1906/7-től r. tanár.
Dr. Barabás Ábel 1903/4-ben h., 1906/7-ben ideiglenes r., 1907/8-tól rendes tanár 1915-ig.
Kovács Kálmán 1904/5-től h., 1907/8-tól r., 1923/24-től püspöki titkári állásra berendelve, 1935-ben expatriált.
Uzoni Imre 1905/6-ban h., 1911/12-től r., 1922/23-ban nyugalmaztatott.
Kelemen Lajos 1905/6-ban óraadó, 1907/8-tól r. t. 1918-ig, ekkor állami levéltárosnak neveztetett ki.
Dr. Varga Béla 1907/8-tól óraadó, 1908/9-ben h., 1911/12-től r. t. 1923/24-ig, mikor r. theológiai akad. tanárnak választatott.
Dr. Borbély István 1906/7-ben gyakorló, 1907/8-ban óraadó, 1911/12-ben h., 1912/13-ban r. t. 1928-ig.
Dr. Gelei József 1907/8-ban gyakorló, 1908/9-ben óraadó, 1914/15—1916/17-ig szintén, 1919 okt. óta r. t. 1923/24-ig, mikor expatriált.
Gálffy Zsigmond 1912/13-ban óraadó, 1914/15-ben h., 1919 febr. 1 óta r. tanár,
Árkosi Dr. Kiss Ernő 1914—15-től r. t., meghalt 1918 júl. 15-én 32 éves korában.
Pap Domokos 1902/3-ban óraadó, 1918 dec. 2 óta r. t. 1327-ig.
Vass Domokos 1922/23-tól r. t. 1931. szept.-éig.

Helyettes tanárok:

Demeter Dezső 1901/2.
Major Sándor 1901/2.
Tóth Ernő 1901/2-ben kisegítő t.
Péter Lajos 1903/4.
Szentmártoni Kálmán 1904/5. óraadó, 1905/6-ban h.
Kegyes István 1905/6-ban.
Koncz Rezső 1909/10-től óraadó, 1911/12-től h.
Pancratz József 1910-ben.
Rákóczi Béla 1910-ben.
Ütő Mihály 1917/18.
Dr. Lang Frigyes 1918/19-ben.
Ifj. Hadházy Sándor 1921/22-ben.

Gyakorló tanárok:

Dr. Győrffy István 1903/4-ben.
Varga Sándor 1905/6-ban.
Kozma Béla 1906/7-ben.
Borbély István 1906/7-ben.
Gelei József 1907/8-ban.
Gulyás Antal 1907/8-ban.
Dr. Brandsch Henrik 1911/12-ben.
Dr. Borbély Ferenc 1911/12-ben, 1912/13-ban óraadó.
Vaska Dezső 1911/12-ben.
Dr. Abrudbányay Sándor 1915/16-ban.
Borbély Andor 1919/20-ban.

Óraadók:

Dr. Kliment Jenő.
Balogh Ernő.
Dr. Lersch Ernő 1903/4.
Pallós István 1904 jan.
Orbók Loránd 1905/6.
Magoss Irén 1908/9.
Koncz Rezső 1909/10-től 1912 dec.-ig.
Létay Balázs 1911/12.
Möckel Konrád 1917/18.
Dr. Boga Lajos 1918/19.
Csizhegyi Sándor.
Br. Hacke Károlyné.
Leontin Ghergariu 1923/24.
Gheorghe Petruca
Gheorghe Simu
Ioan Costea
Benguerel Oszkár „
Dr. Kiss Elek 1924/25.
Patakfalvi Zsigmond
Ferenczi Sándor
Tóth István

Hitoktatók:

Ádámosy Gábor 1901/2-ben IV. éves papnöv.
Mózes András.
Péterfi Dénes.
Dr. Boros György.
Sándor Gergely 1903/4. IV. papnöv.
Csifó Salamon.
Kovács Lajos 1903/4. III. papnöv.
Raffai Károly 1903/4. végzett papn., *1907/8-ban h. vall. t.*
Kiss Sándor 1904/5. III. papn.
Nagy Dénes 1904/5. III. papn.
Benczédi Pál 1905/6-ban III. papn.
Badóczy Sándor „
Gálfi Mihály 1905/7-ben „
Vári Albert 1909/10-től r. v. t.

Éneket, orgonázást, zenét tanítottak:

Iszlai Márton.
Strachal Ferenc.
Sándor János 1909/10-től óraadó, 1911/12-től r. ének-zenetanító.
Ütő Lajos.

Iskolaorvos, egészségtan-tanárok:

Dr. Veress Lajos. Dr. Márkos György.
Dr. Tompa János.

Kézimunka-tanítók:

Gergely István. Régeni Áron (szépírást is).

Elemi iskola:

Nagy József. Piskolty Gyula 1918/19.
Régeni Áron (?) —1916-ig. László Gyula 1919/20.
Nagy Józsefné 1916/17. Patakfalvi Zsigmond 1920/21—.
Ütő Lajos 1917/18.

Iskolai év	Elemi iskolába beiratkozott		Főgimnáziumba beiratkozott		Érettségi vizsgálatra jelentkezett	Sikerrel vizsgázott	Jegyzet
	összesen	ebből unit.	összesen	ebből unit.			
1900/901	63	38	328	184	34	24	
1901/902	59	28	326	168	34	28	
1902/903	65	37	315	169	36	27	
1903/904	71	41	322	167	41	33	
1904/905	74	44	316	163	34	27	
1905/906	72	35	325	174	37	26	
1906/907	64	30	323	174	43	35	
1907/908	73	37	311	151	40	31	
1908/909	78	40	324	156	44	31	
1909/910	88	34	315	182	35	30	
1910/911	100	42	332	196	30	24	
1911/912	93	38	339	210	36	32	
1912/913	82	30	334	220	34	29	
1913/914	90	37	344	216	33	29	
1914/915	87	33	307	185	41	37	
1915/916	88	41	322	182	54	54	
1916/917	94	44	291	168	25	23	
1917/918	100	46	334	183	24	20	
1918/919	100	45	328	169	32	28	
1919/920	117	62	386[1]	194	57	55	[1] Sok a magántanuló fiú és leány.
1920/921	93	47	324	153	40	28	
1921/922	74	39	287	153[2]	28	24	[2] Ezek között 37 leány.
1922/923	71	36	409[3]	197	32	24	[3] 79 leány.
1923/924	55	30	267	156	30	29	[4] 46 leány.
1924/925	41	30	329	194[4]	30	1[5]	[5] Első bakkalaureátusi vizsgálat.

Végül álljon itt egy kimutatás a papnövendékeknek, gimnázium, elemi iskolai tanulóknak és egyetemi hallgatóknak különböző címeken (iskolai és konv. díjelengedés, ösztöndíjak, segélyek, jutalmak) adott segélyezésről:

Iskolai év	Összeg	Iskolai év	Összeg
1900/901	18622·69	1913/914	33153·40
1901/902	26389·60	1914/915	23434·50
1902/903	27888·68	1915/916	29429·58
1903/904	28383·45	1916/917	27849·46
1904/905	27492·10	1917/918	33532·70
1905/906	27656·69	1918 919	34989·—
1906/907	27698·31	1919/920	65747·—
1907/908	24252·07	1920/921	57438·—
1908/909	28515·42	1921/922	61270·—
1909 910	32768·26	1922/923	53911·—
1910/911	33995·40	1923 924	4376·—
1911/912	37228 39	1924/925	120424·—
1912/913	35772·72		

e) *Székelykeresztúri főgimnázium.*

Ennek történetét rövidebbre foghatjuk, mert Sándor János és Gálfalvi igazgatók részletesen megírták.[119] Inkább azokat a mozzanatokat fogjuk kiemelni, melyek Ferencz Józsefnek az intézettel szemben elfoglalt álláspontját mutatják.

1876-ban, mikor Ferencz József püspöknek választatott, befejeztetett az iskola harmadik építkezése. 1878-ban megköttetett a tordai iskola polgárivá változtatása ügyében a szerződés az állammal. Ugyanakkor a felsőfehéri kör javasolta a VI. osztály felállítását úgy, hogy a költségek miatt az elemi iskola szüntettessék meg. A javaslat közöltetett a körökkel. Az udvarhelyi és marosi pártolták. A küküllői csak abban az esetben, ha a központ nem terheltetik, mert nem tartja szükségesebbnek, mint a tordait. És rosszalását fejezi ki a felsőfehéri körnek, hogy ezt édes, a keresztúrit mostoha gyermeknek mondja s ezzel a főhatóságot sérti. Az E. K. T. nem ajánlta, mert az 1874. évi főtanács kimondotta, hogy az iskola szervezetén addig nem változtat, mig a középiskolák ügye a törvényhozásban el nem dől. Azért a VI. o. felállítása sem nem lehetséges, sem nem időszerű s ha e két gátló körülmény nem volna is, akkor is komolyan megfontolandó, „hogy vajjon egész vallásközönségünk jól felfogott érdeke megengedi-e a további extenziv terjeszkedést". A főtanács nem tartotta célszerűnek érdemleges határozat hozatalát. Az 1879. évi keresztúri zsinat a fejlesztést „székely ügynek, sőrgősnek és így felette óhajtandónak" mondotta s hogy a létező bajokon és a tanárok túlterhelésén addig is segítsen, kötelességévé tette az E. K. T.-nek, hogy a jelenlegi segédtanári állomást már az 1880/81. évre rendes tanársággá alakítsa. Az 1880. évi főtanács a segédtanári

[119] Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium története. Székelykeresztur, 1896. 316. — Gálfalvi Samu: Száznegyven év. Visszapillantás a székelykeresztúri unitárius gimnázium 140 éves multjára, tekintettel főgimnáziummá történt fejlesztésére. 1934. 72.

állást megszüntette, egy rendes tanári állást szervezett s az *1—2. elemi osztály megszüntetésével egy előkészitő osztályt*, melynek tanterve elkészítésére útasította az E. K. T.-ot. 1883-ban életbelépett a középiskolai törvény s az 1883/84. iskolai évben megindult a miniszteri megbizottak látogatása. 1885-ben jött a miniszter első megintése, hogy az épület nem megfelelő s nincs elég tanár. Az 1886. évi főtanács államsegélyt kért, mire a miniszter azt válaszolta, hogy az intézet állami fontosságát nem ismeri el s ezért segélyben nem részesíti, de ajánlja, hogy IV. osztályú gimnáziummá redukáltassék. Egy későbbi iratában második megintésben részesítette. Ezt jelentette az E. K. T. az 1887. évi dicsőszentmártoni zsinatnak, ahol többen összegeket ajánlottak fel, köztük Ferencz József is 100 frtot s egy újabb tanári állást szerveztek, minthogy „*jelen terjedelmében és szervezetében* leendő fenntartását vitális kérdésnek tartja." Az 1889. évi főtanácson jelenti az E. K. T., hogy a miniszter tudomásul vette az új tanár beállítását, de még egy új állás szervezését kivánja, Barabás Lajost rendes tanárnak nem ismeri el: „a maga részéről a legmelegebben óhajtja székelykeresztúri középtanodánknak *jelen alakjában*, tehát az öt osztállyal való fenntartását s ebben az érdekben a maga részéről meg is tett mindent. De ha a miniszter semmi szín alatt nem hajlandó Barabás Lajos lelkész afiát hatodik rendes tanárnak elismerni, miután a 2 évvel ezelőtt beállított ötödik r. tanár fizetésére sem gyült be a megfelelő alap, még egy új tanár beállítását abban az esetben sem ajánlhatja, ha azáltal az V. gimn. osztály megszüntetésére lennénk is kényszerítve." Ajánlja még egy felirat küldését, melyet a püspök fogalmazott. Ebben feltárja, hogy a miniszter előbbi irataiban Barabást hitoktatónak és óraadónak mondta, de tényleg mégis beszámította ötödik tanárnak s minősültsége ellen nem tett kifogást. S most mégis harmadik megintéssel fenyeget, ha egy év alatt a hatodik r. tanárt be nem állítjuk s azt tanácsolja, hogy az V. osztályt szüntessük be. Ezzel székely népünk nagy része elzáratnék a magasabb műveltség útjától s kolozsvári főtanodánk „életgyökere vágatnék el", mert ez főleg abból táplálkozik, onnan nyeri növendékei javát. Nem „csonka" intézet ez, hanem a kolozsvárinak „párhúzamos osztályai". A támadás azért van ellene, mert „nem talál bele a rendszerbe". Mintha a tanintézetek pusztán a statisztikai rovatok egyformaságáért lennének. Hogy a rendes tanári tiszt más hivatallal összeférhetetlen, azt a felekezeti főhatóság állapítja meg. Kérjük ezek alapján. ismerje el Barabás Lajost görög—történelem szakos r. tanárnak s mihelyt a pár évvel ezelőtt felállított tanszék költségét teljesen biztosítottuk, azonnal munkába vesszük egy új helyettes tanári állomás felállítását. S minthogy a felhozott hiányok részben már pótolva vannak, a harmadszori megintés szándékát „mely székely

népünket már is megdöbbentette", ezidőszerint felfüggeszteni. Ez az intézet nincs kárára sem az államnak, sem a közművelődésnek, sőt a székely és szász föld határvonalán annak védbástyájául, ennek asszimiláló helyéül szolgált száz év óta s szolgál ma is. Elhagyatott szegénysorsú székely népünkre pedig oly jótétemény, mely még a törvény szigorát is enyhítheti.

Még egy nyílt levélváltásról emlékezem meg, amely Jakab Elek és Ferencz József között folyt a K. M. hasábjain. Jakab Elek *kiáltó szót* intéz a püspökhöz, melyben rámutat iskoláink elmaradottságára, hiányaira, az oktatás-nevelés alacsony színvonalára. Ferencz József válaszában (K. M. 1887. 121—127. l.) a keresztúri iskoláról mondja, hogy némelyek nem a legjobb szemmel nézik. Már két megintést kapott, hogy nincs meg a kellő számú tanár s állami szempontból nem tartja a miniszter fontosnak, hogy segélyezze. „Ha nem lenne, Székelykeresztúrra akkor is egy középtanodát kellene állítani védvárul a Székelyföld eme határvonalán a magyar kultúra érdekében. Nincs egyházunknak egyetlen tagja is, aki ez iskolánkról, mely egész vallásközönségünknek úgyszólva gyökere, ahonnan kolozsvári főtanodánk is táplálékát kapja, lemondana. Fenntartására egész erőnket ki kell fejteni". A minisztert az egyház felterjesztése nem győzte meg. Megmaradott szándéka mellett: vagy beszüntetni az V. osztályt, vagy beállítani a 6. rendes tanárt. Az 1890. évi főtanács útasította az igazgatóságot, hogy hívjon össze értekezletet. Az összegyűltek megajánlottak s részben ki is fizettek 2000 frtot, E. K. T. ajánlta a 6. tanszék felállítását s a gyüjtés folytatását. Daniel főgondnok az 1891. évi torockói zsinaton a 6. tanszék felállítását mielőbb megoldandó feladatnak mondotta. A püspök nézete eltér a főgondnokétól. „Mig meglevő intézményeink abban a keretben, melyben vannak, meg nem erősíttetnek, extensive terjeszkednünk nem lehet. *Mire való nekünk két teljes gimnázium?* A mai közlekedési viszonyok mellett könnyen kijöhetnek az V. o. után Kolozsvárra. Ma még az V. o.-hoz szükséges hatodik tanár fizetése sincs biztosítva, sőt a nemrég beállított ötödik tanár fizetésére oly alapokat vettünk igénybe, melyeknek más a rendeltetése". Közben 1891-ben Finály, 1893-ban Kuncz főigazgató kedvezően nyilatkoztak az intézet nemzeti hivatásáról.

1895-ben a bölöni zsinaton ünneplése alkalmával Sándor János igazgató üdvözlésére így válaszolt:[120] Köszöni az üdvözletet „annyival inkább, mert hogy egészen bizalmasan szóljak, nem egyszer volt alkalmam hallani ama különben nem is mai keletű feltevést, mintha központi hatóságunk a vidék és így székelykeresztúri iskolánk iránt is nem viseltetnék elég figyelemmel, annak érdekeit nem hordozná eléggé szívén. Hát azt

[120] Boros: Emléke Ferencz József 40. évi jub.-ának, Kvár, 1895. 62—63. l.

tagadni nem lehet, hogy kolozsvári főtanodánk székelykeresztúri középtanodánkkal szemben nem egyszer némi előnyben részesül. De ebből arra következtetni, hogy kevésbé áll közel szívünkhöz, csak olyan feltevés, mintha a szülőknek kisebb leányuk iránti szeretetét vonná kétségbe valaki azért, mert nagyobb leányukat, akit a társaságba be kell vezetniök és a bálba kell vinniök, jobban felöltöztetik, felékesítik, mint amazt. Hasonló helyzetben vagyunk mi most a kolozsvári főtanodánkkal, akarva nem akarva, többet kell most érette költekeznünk, hogy valahogy már teljesen rendbehozzuk s úgyszólva versenyképessé tegyük a díszesebbnél-díszesebb hasonló tanintézetekkel. De ami engem illet s ugyanezt mondhatom központi hatóságunkról is, legyenek meggyőződve, hogy székelykeresztúri iskolánk iránt ép oly melegen érzünk, mint kolozsvári főtanodánk iránt. Sőt annak épen kolozsvári főtanodánk érdekében nagy jelentőségét mindnyájan ismerjük s tudjuk azt, hogy ennek virágzását csak annak gondos ápolása fogja biztosítani. Ezért ha nem egyszer némi előnybe vagyunk kénytelenek részesíteni kolozsvári főtanodánkat, részemről azon leszek, hogy keresztúri iskolánk égető szükségei is mielőbb lehetőleg pótoltassanak, annak érdekei kellő gondozásban részesíttessenek. S tán nem messze már az idő, midőn a közös óhajnak jobban, mint eddig, eleget is tehetünk, különösen ha sikerülend a magas kormányt is jobb meggyőződésre bírni e tanintézetünk iránt, melynek állami jelentőségére — úgy látszik — nem igen volt hajlandó még eddig kellő súlyt fektetni. 1896 végén (XII. 28.) írja Jakab Elek a püspöknek: „Szegény Keresztúr! Miért is ő székely? Miért van oly messze a központiaktól? Miért oly alárendeltek — másoknak, nekem nem — érdekei? Ha én püspök lennék, én talpraállítanám. Modernizálni kell ezt a gimnáziumot, hogy ne legyen oly igénytelen, ne húzódjék úgy meg. Szebb épület. Teljes mértékütő tanári kar jó fizetéssel, hogy imponáljon a külső és belső egyaránt. Különben csak a régi vízhordó pipe lesz a nyájban. Szegény Keresztúr! Nem érem meg derekas reformját. Pedig ebben az ábrándban adtam oda ingyen Mike és a magam nagy könyvtárát". Az állam 1896-ban ismételten kimondta: vagy kifejleszteni az iskolát, vagy redukálni az osztályok számát 4-re, mert a törvény ötosztályos iskolát nem ismer. 1896-ban felvették a tanárokat az országos tanári nyugdíjintézetbe. 1898-ban rendkivüli államsegélyt kapott, mely évről-évre ismétlődvén, 1903-ban a fizetések állami színvonalra emeltettek. Az államsegély következménye volt, hogy a főtanács 1902-ben kimondotta a 6-ik osztály beállítását. Ezzel napirendre került az építkezés kérdése, de egyelőre csak hatosztályos intézetre. Az állam azonban az állandó segélyt csak úgy volt hajlandó szerződéssel biztosítani, ha az egyház legalább elvi kijelentést tesz a nyolcosztályra való fejlesztésre nézve. Az E. K. T. végre 1904 szept. 1-től

beállította a hatodik osztályt. A püspök a megnyitásra előzetes híradás nélkül lement. Ott szerzett tapasztalatairól feljegyzéseiben mondja: úgy tetszett neki, „hogy a hatodik osztály felállítását nem fogadták úgy, mint annyi várakozás után kellett volna" Ez az ügy „inkább bizonyos ambiciónak, mint a valódi szükségnek s ebből származó nyomásnak az eredménye. Részemről, őszintén szólva, nagyon sohasem is lelkesültem érte". Sőt leszállította volna 4-re s a felszabaduló költséggel inkább Tordán is egy négyosztályú algimnázium felállítására törekedett volna. Most Keresztúrt többre mentünk, de Tordát valószínűleg el fogjuk veszíteni „S amitől leginkább félek, hogy a kormány most már a 6 osztállyal sem fog megelégedni, hanem 8 osztályra való fejlesztést fogja kívánni. Ez esetben nem tudom, mitevők leszünk. De én egy ily szerződést aláírni nem fogok" Később mégis kénytelen volt aláírni.

A hatodik osztály felállítása után állandóan napirenden volt a szerződés megkötése útján az intézet nyolcosztályúvá fejlesztése. 1906-ban bizottság dolgozott azon, hogy a szerződés megkötése céljából a szükségletet s az egyház által nyújtható fedezetet összeállítsa. Az 1906. évi főtanácson az E. K. T. jelentést tett a tárgyalásokról. A miniszter ezek folyamán azt kérdezte az E. K. T.-tól: szándékszik-e s mikor nyolcosztályúvá fejleszteni az intézetet? Az a válasz, melyet az E. K. T. adott, kifogás tárgya volt a főtanácsi bizottság részéről. Az E. K. T. azt válaszolta: bár egyházunknak csak örömére és büszkeségére szolgálna, ha kifejleszthetné, de tekintettel az egyház helyzetére s viszonyaira és szükségeire, a kifejlesztést a legjobb akarata mellett sem teheti meg s ez idő szerint szándékában sincs. Azonban az anyagi helyzet kedvezőbbre fordultával örömmel tesz meg mindent ez irányban. A főtanácsi bizottság erre azt jegyezte meg, hogy az E. K. T. „hatáskörén túlterjedőleg" nyilatkozott s útasítani kérte, hogy a miniszteri leirat vétele után az egész ügyet terjessze a főtanács elé. Ezután a kiépítés ügyében az 1907. évi csókfalvi zsinat elé a következő jelentés került: E. K. T. kérte (880. sz. a.) a minisztert, hogy a hatosztályú iskolára nézve kössön szerződést s a 213577 K 85 f. beruházási segélyt utalványozza. A miniszter (90226—1906. sz. a.) azt válaszolta, hogy a hatosztályú gimnázium állami segélyezését nem foglalhatja szerződésbe, minthogy a törvény szerint *csonka* középiskolák csak kivételesen állíthatók fel. A nyolc osztályra szóló szerződés nem jelentené azt, hogy az iskola mindjárt most, vagy a közeljövőben fejlesztessék tovább, hanem csak akkor, mikor az államsegély a szükséges mértékig emelkedik. Igéri a hatosztályú iskola *ideiglenes* segélyezését, de a segély szerződésbe foglalását csak azon időponttól helyezheti kilátásba, mikor a fenntartó a további fejlesztés idejét elérkezettnek látja. Ha a tanács a nyolcosztályra fejlesztést előzete-

sen elhatározza, hajlandó 240000 K beruházási államsegélyt adni. E. K. T. tekintettel arra, hogy „úgy a miniszteri irat értelmében, valamint a Székelyföldön levő híveinknél nyilatkozó közhangulat következtében, nehéz lehet már ezen gimnáziumunknak nyolcosztályúvá kifejlesztésével szemben határozott állást foglalni el, a kifejlesztésnek elvileg kimondását megelőzőleg szükségesnek tartotta a kérdés pénzügyi oldalával is tisztába jönni. Költségvetést készíttetett, úgy hogy a meglevő épület csak internátus céljaira tartassék fenn. A miniszternek jelentette, hogy a kért elvi kijelentés a főtanács hatáskörébe tartozik. Erre a miniszter (25447—1907. sz.) azt válaszolta, hogy a szerződés megkötésére elégséges a nyolc osztályra kifejlesztésnek elvi kijelentése. A VII. osztály megnyítását csak akkor kívánja, mikor az államsegély oly mérvű lesz, melyből ennek költségei fedezhetők lesznek s nem szükséges már most fix időt megjelölni, mikorra az intézet nyolc osztályra lesz fejlesztendő. A költségvetés szerint a szükséglet 90300 K, fedezet 45895·19 K, hiány 44404·81 K, ami idők folyamán csökkenthető lesz. Az új épület építési és felszerelési költségei hozzávetőleg 280000 K. Ez előterjesztés után E. K. T. ajánlja ugyan a nyolc osztályra kifejlesztésnek elvileg való kimondását, de azon határozott kijelentéssel, hogy a maga részéről felelősséget csakis abban az esetben vállal, ha a hiány fedezetére szükséges összeget, minthogy egyházunk meglevő alapjaira egyáltalában nem számíthatunk, a zsinati főtanács biztosítja s annak idején rendelkezésére bocsátja az évi egyházi államsegélynek segélyezésekre szolgáló részéből. Az E. K. T.-nak ez a határozata 9 szavazattal hozatott 4-gyel szemben. Összes egyházköreink kérték a kifejlesztést annak kimondásával, hogy mihelyt a kifejlesztésnek anyagi akadálya nem lesz, nyomban vegye kezdetét. Ezek után a *zsinat elvileg kimondotta a 8 osztályra való fejlesztést.* E határozatot a püspök e megjegyzéssel kiséri: „Sohasem voltam barátja egy második főgimnázium felállításának, s mióta e gondolat felmerült, mindig ellene voltam." Nézetével most sem találkozik, „mert ebben *gyengítését látom annak az összetartozásnak*, aminek egyik eszköze volt az is, hogy tanulóink mind egy főgimnáziumban végeztek... De vannak áramlatok, amelyeknek ellenállani nem lehet. Ilyen ez is."

A miniszter a szerződést 1908 jún. 15-én, a főhatóság 1908 okt. 17-én írta alá.

Most már új épületről, ehez megfelelő telekről kellett gondoskodni. A következő évek a telek megszerzésére vonatkozó tárgyalásokkal telnek el. 1909. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy a miniszter az államsegélyt 240000 K törlesztési kölcsön alakjában megadja. Az E. K. T. 50 évi törlesztésre 5.5% annuitás mellett a maga alapjaiból megajánlta s a miniszter elfogadta. A telekvásárlás ügyében a tárgyalások folyamatban

vannak. A 1910. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy a Pap János-féle telek megvásárlása ügyében a tárgyalások nem vezettek sikerre a magas ár miatt, erre a tárgyalást megszüntette s azt határozta, hogy az új épület a régivel kapcsolatban az egyház tulajdonát tevő helyen építtessék fel. Az elkészített terv szerint a költség 358700 K. Minthogy a miniszter az építésre csak 240000 K-t engedélyezett, a Tanács kérte a hiányzó 118700 K megadását. A miniszter hajlandó azt engedélyezni, de az időt nem tudja megjelölni. A főtanács ohajtandónak mondta, hogy az építés, ha az államsegély megadatik, rövid idő alatt megvalósíttassék. 1911-ben a Pap János féle telek megvásároltatott. A Tanács tervet készíttetett azzal az útasítással, hogy a régi épület internátus, konviktus és könyvtár részére fenntartatik s a gimnázium új épülete erre a telekre építtetik. Az 1912. főtanácsi bizottság örömének ad kifejezést, hogy a telek megvásárlása végre sikerült s az új épület oda terveztetik. Utasítani kéri Pákei mérnököt, hogy a fedezet kereteit tartsa szorosan szem előtt s inkább a szükségre és célszerüségre nézzen, mint a külső dísz és esztétika követelményeire és sürgesse, hogy az építést 1912 folyamán mulhatatlanul meg lehessen kezdeni. Ha a 358000 K fedezet megengedi, a könyvtár is vétessék be a tervbe. Az E. K. T. jelenti az 1912. évi főtanácsnak: minthogy az építésre csak 358000 K állott rendelkezésre, újabb segélyt kért, tekintettel arra, hogy a régi épület átalakítása s a telek vásárlása nagy teherrel nyomja az egyházat és az első terv óta az építési anyag és a munka nagyon megdrágult. A püspök bizottsággal jelent meg a miniszter előtt, aki az új épület céljaira 61300 K-t, az internátus átalakítására 50700 K-t igért. A főtanács örömmel vette tudomásul a jelentést s kifejezte óhajtását, hogy az építés a jövő tavaszon megkezdődjék. Az 1913. évi főtanácsnak az E. K. T. „kiváló örvendetes eseményként jelenti az építési munkák megkezdését", mert több évi gondos működés után érhettük meg ezt s ha akadályozó körülmények nem lépnek fel, az 1914/15. tanévre átadhatjuk a közhasználatnak. Hálásan ismeri el a kormány jóakaratú támogatását, bár sajnosan érezzük a terhet mi is, mert az államsegély után 15 éven át évenként 3%-ot kell visszafizetnünk, ami végső összegében a nyújtott segélynek csaknem felét teszi ki. A vállalati összeg 366951·83 K. Az építésre készpénz 48700 K., a többit a közalap adja törlesztéses kölcsönként az államnak 50 évi 5·5% mellett. A főtanács örömmel veszi tudomásul az építés betetőzés felé közeledését. Az 1914.évi főtanácson a püspök jelentése így szól: „a keresztúri új iskola építésével s a VII. osztály megnyitásával egyházunk évkönyveiben ez évről egy fényes lapot írhatunk be". Az E. K. T. pedig jelenti, hogy az építés befejeződött. A megnyitás ünnepélyesen terveztetett, de a háború megakadályozta.

Keblileg megnyílt okt. 4-én. A felülvizsgálat a háború, a munkások s az építtető bizottság tagjai egy részének hadbahivása miattt nem volt megtartható. Az 1915. évi főtanácson jelenti az E. K. T., hogy az épület szabályszerüen átvétetett s a végelszámolás folyamatban van. A főtanács „némi agodalommal néz a jövőbe, minthogy még több tanerő beállítása, több új tanszer vásárlása és más előre nem látott kiadás fedezéséhez a megfelelő jövedelmet most még nem látja biztosítva". De reméli a kormány megfelelő segélyét, híveink fokozott áldozatkészségét. 1914/15-ben megnyílt a VII,, 1915/16-ban a VIII. g. o. 1917-ben szerveztetett a vallástanári állomás. Ugyanakkor a tanári fizetések állami szinvonalra emelkedtek.

A háború után a megváltozott államjogi helyzetben elmaradt az államsegély, az új államtól az iskolák részére az egyházak nem kaptak segélyt. Az egyház az agrárreform folytán elveszítette ingatlan vagyonát majdnem teljesen. Ebben a helyzetben 1919 jul. 14-én jegyzi fel naplójába: mind több aggodalom tépi a lelkét egyházunk jövője iránt. Ha Románia nem adja az egyházak és iskolák részére a segélyeket, mi meg nem élhetünk. Tegnap „előlegezte" az E. K. T. a tanároknak a fizetéskiegészítést, családi pótlékot, háborús segélyt az év harmadik negyedére. Hogy vissza kell fizetniök? De miből? Hisz a nagy drágaság miatt a fizetésükből meg sem élhetnek. Ha így maradunk, hogy tarthatjuk fenn kolozsvári és keresztúri főgimnáziumunkat? Mert az eddigi tanári fizetéssel tanárt nem kapunk. „Bizony nem ok nélkül voltam én ellene a keresztúri gimnázium főgimnáziummá kiegészítésének s nem ok nélkül igyekeztem mindig általában a költségeknél figyelemmel lenni arra, hogy gondoljuk meg, hogy az államsegély nincs örökre biztosítva, abból amit lehet, tartsunk meg s tőkésítsünk". Így redukálódván a jövedelem, az iskolák teljes számban való fenntartása lehetetlenné vált. Mind sűrűbben hallatszott nemcsak nálunk, hanem a többi magyar felekezeteknél is „a leépítés" elkerülhetetlen szükségessége. 1927-ben a r. katholikusok státusgyülésének tárgysorozatán szerepelt a kérdés. 1926-ban Kolozsvárt is, Székelykeresztúrt is megtartották a véndiák találkozót, amelyeken megnyiltak ugyan az áldozni kész véndiákok zsebei, de előre látható volt, hogy sem ezen az úton, sem az alkalmazottak önkéntes megadóztatásával, sem a hívek egyházi adójával a kérdést megnyugtató módon és állandósággal megoldani nem lehet. Ferenczy főgondnok az 1927. évi főtanácsot megnyitó beszédében már kénytelen foglalkozni a főgimnáziumok ú. n. leépítésének kérdésével, bármennyire fájdalmasan érinti még a gondolata is. A közvetlen veszélyt sikerült ugyan egyelőre elhárítani, de nyomatékosan hangsúlyozza, hogy mindkettő megtartásának lehetősége az anyagi erőforrások fokozásától s

áldozatkészségünk mértékétől függ. Ebben jelentős szerepet játszik az egyetemes egyházi adó rendes befolyása. A remények nem teljesültek teljes mértékben. A fenntartás évről-évre súlyosabb teherrel nehezedettt a közpénztárra. Bármilyen fájdalmas volt, a főtanácsnak az anyagi helyzet kényszerítő hatása alatt határozatot kellett hoznia. *1930 dec. 14-én kimondotta a felső tagozat megszüntetését*, de engedélyezte a társadalmi úton való fenntartását. De ugyanakkor keresztúri és vidéki hiveinknek ott állott vigasztalásként a nagy veszteségért az a lehetőség, hogy a *földmíves iskola* ott állíttatik fel. Ami azóta meg is valósúlt és szép eredménnyel működik. Keresztúr a felső tagozat megszüntetésével s a földmíves iskola felállításával nemhogy veszített volna kultúrális, népnevelő, fajvédő és megtartó jelentőségéből, hanem minden vitán felülállóan határozottan nyert.

f) *Tordai iskola.*

György Aladár[121] egy az unitáriusokkal foglalkozó cikkében a tordai iskoláról azt mondja, hogy fenntartása valóságos luxus, melyet Kolozsvár közelléte miatt indokolni sem lehet. „Oly kis néptől egy főtanoda fenntartását kivánni is sok." Mire Ferencz József[122] azt feleli, hogy megszüntetése, vagy átformálása nem egyszer felmerült köztünk, de minthogy sem az állam, sem a város nem gondolkozik iskola felállításán, mi lesz, ha mi is megszüntetjük. Nemcsak felekezetünk, hanem nemzetiségünk elleni bűnt követnénk el ezzel.

A tordai iskola történetében mindjárt püspöksége elején nagy változás történt, midőn 1878-ban megkötteteti a szerződés az állammal polgári iskolával kapcsolatban. Ennek előzményeit maga beszéli el egy cikkében, melyben a főtanács üléséről ad jelentést (Prot. E. és Isk. Lap. 1878. 1149—1153. l.) r. l. név alatt. Az eszme nem új. Évtizedek óta meg-megújult az unitáriusok között a tordai algimnáziumra nézve a várossal, vagy az állammal kötendő olyan szerződés kötése, mely biztosítaná egyfelől az unitáriusok jogait, másfelől a fenntartásban venne részt az iskola előnyeit élvező város és megye is. Eötvös idejében már-már megvalósult az eszme, de az alig megnyert magyar alkotmánynak ifjúsága még nem lévén elég bizalomébresztő, az eszme nem bírt többséget szerezni közöttük. Újabb időben a kérdés megint felmerült, minthogy a város kötelezettsége egy polgári iskola felállítása iránt mindinkább előtérbe nyomult. Az érdekeltek részéről gyakran történtek tervezgetések, melyek azonban nem vezettek célhoz. Mintegy másfél évvel ezelőtt az

[121] Az unitáriusok iskolái. A Hon, 1873. 214. Esti kiadás.
[122] Még egyszer az unitáriusok iskolái, u. o. 232. sz.

újonnan alkotott megyei közigazgatási bizottság vette kezébe az ügyet. Megkereste az E. K. T.-ot, nem lenne-e hajlandó az algimnáziumra nézve a megyével, illetőleg a várossal szerződést kötni. Az E. K. T. tervet készített, melynek alapján hajlandónak nyilatkozott szerződni, de nem a megyével, vagy a várossal, hanem az állammal. E tervet a múlt évi főtanács elvileg elfogadta s megbízta az E. K. T.-ot, hogy folytassa a tárgyalásokat s ha a vallásközönség jogait nem sértő szerződést köthet, kösse meg. A kormány a tervre megtette a maga észrevételeit, melyeket az E. K. Tanács nem fogadott el. Újabb és hosszú tárgyalások után a szerződési terv megállapíttatott s a főtanács elé terjesztetett.[123] A főtanács 1878 aug. 26-án, 35 szavazattal 18 ellenében, elfogadta. A szerződés megkötését, valamint elvetését sürgető párt „vallása és egyháza iránti szeretetének oly jelét kívánta adni, amely becsületére válik mindkét félnek". „Nem az egyéni, hanem a közérdekek nemes harca volt ez", mondja a püspök. A polgári iskola ügyeit gondnokság intézi, melynek 6 tagja van: elnök a tanfelügyelő, mint az állam képviselője, tagok az algimnázium két felügyelő-gondnoka, a megye és város 1—1 kiküldötte és az igazgató, aki a gondnokság jegyzője. A 4 osztályú iskola az egyház felügyelete alatt maradt. A polgári osztályokban az egyház a latint és görögöt, mint rendkívüli tárgyakat, saját költségén taníttathatja. Az iskola igazgatóját az egyház ajánlatára a miniszter nevezi ki. A szerződés 20 évre köttetett. Az épület karbantartásáról az állam gondoskodik, amely évi 1040 frtot fizet bérben. Átadatott 5 tanterem és egy tanári szoba, továbbá az igazgatói lakás. Az itt végzett tanulók minden felvételi vizsgálat nélkül mehettek át a középiskola megfelelő magasabb osztályaiba. De egy miniszteri rendelet értelmében 1892-től a klasszikus nyelvekből felvételi vizsgálatot kellett tenniök. Ennek következménye volt az, hogy az egyház 1892/93 tól ezek tanítását megszüntette s ezzel megszünt az V. osztály is. A püspök idézett jelentésében azt mondja, hogy a szerződéssel két célt akartak szolgálni: a polgári és gimnáziumi nevelést előmozdítani az erők egyesítése által, mit „lehetetlen nem helyeselnünk". Midőn a főtanács a szerződést „bizonyos önmegtagadással" elfogadta, „a nevelés ügye iránti érdeklődésének s felekezetiességen felülemelkedő szabadelvűségének oly jelét adta, amely méltó régi jó hírnevéhez s hisszük azt is, hogy a kisebbség alkotmányos érzületéből kifolyólag, a többség határozatán megnyugodva, az ügyet nem használja fel a hagyományos béke és egyetértés megzavarására". Varga Dénes, ki mint igazgató nagyon jól ismerte az iskola belső életét, idézett munkájában (389. l.) azt mondja,

[123] A szerződés szövegét l. Varga Dénes: A tordai unitárius gimnázium története, Torda, 1907. 383—387. l.

hogy a szerződéssel egyik fél sem volt soha teljesen megelégedve s azért legjobb lett volna azt sohasem megkötni. A szerződésnek több hátránya volt. 1882-ben a miniszter a klasszikus nyelvek tanárait is a gondnokság hatásköre alá akarta hajtani, de az egyház ellent mondott s maradt a dolog, amint volt. A felvételi vizsgálat kérdését már érintettem. Baj volt az is, hogy a klasszikus nyelveket nem tanulók, míg társaik órán voltak, az udvaron, vagy az iskola előtt lézengtek s zavarták a csendet. A tanfelügyelő az iskolát 1892. évi jelentésében „igen lerántotta". Besúgás alapján a miniszter 1893 ban a gimnázium pecsétnyomóját lefoglaltatta s csak 4 hónap multán adatta vissza. Ezen állapotoknak lehetett következménye Derzsi Károlynak az 1892. főtanácson beadott indítványa, hogy a gimnázium állíttassék vissza, minthogy a polgári iskola „nem vált be". Mire az E. K. T. azt terjesztette elő, hogy a szerződés csak 6 év mulva jár le s határozathozatalra nem látja az időt elérkezettnek.

Az iskola gondnokságának az elnöke, a tanfelügyelő jelentésében kedvezőtlenül nyilatkozik az iskoláról s minden bajért az egyházat teszi felelőssé. A bajok: a várakozásnak nem felel meg, a tanítás eredménye sok kivánni valót hagy fenn; a szülők idegenkednek tőle, a hasonló polgári iskolák mellett messze elmarad. A helyiség célszerűtlen, a bennlakás intézménye nem felel meg az egészségügyi követelményeknek. A szerződés hátrányos az államra. A közönség túlságosan ragaszkodik a gimnáziumhoz. A tanárok között nincs egyetértés. Az igazgató csak unitárius lehet, más vallású elől el van zárva a haladás útja. Ezek után a közigazgatási bizottságnak javasolta a gimnáziumi tárgyak beszüntetését, holott másfelől azt panaszolta, hogy a latin-görög tanítását beszüntettük, az intézet hatosztályúvá fejlesztését s feléje ipari és kereskedelmi tanfolyam szervezését. A közigazgatási bizottság nem fogadta el, hanem a gimnázium mellett nyilatkozott s feliratot terjesztett a miniszterhez egy *állami gimnázium* létesítése érdekében.[124] A cikk szerzője a sorok közül azt olvassa ki, hogy a közszellem megrontója az, akinek érdekében a tanfelügyelőnek fáj, hogy igazgató csak unitárius lehet. A tanulók legációba küldésére azt mondja, hogy ezeket nem küldték, hanem engedték, hogy segélyt kapjanak. Kifogásolja a vallásos ének tanítását, temetéseken való megjelenésüket. Hogy a közönség ragaszkodik a gimnáziumhoz, azt természetesnek tartja, mert ez előkészít arra is, amire a polgári. De megfordítva nem áll a tétel. A gondnokság elnöke csináljon rendet emberei között s ne türje az alattomos áskálódást. Különben rokonszenvvel kisérjük a közigazgatási bizottság lépését s szivesen fogunk kezet az állammal és vármegyével egy állami gimnázium felállítása érdekében.

[124] Tordai középiskolánk. K. M. 1882. 295—298. l.

A szerződés lejárta előtt az iskola igazgatósága azt javasolta, hogy az ujabb szerződést ne 10, hanem csak 5 évre kössék meg, mert remélték, hogy az egyház képes lesz egy négyosztályú algimnázium felállítására az idő alatt. 1902-ben az 5 év letelte előtt az igazgatóság ujabb tervet terjesztett fel a gimnázium visszaállítására. De még két évre, az 1904/5. iskolai év végéig meghosszabbíttatott a szerződés. Az állam 1904/5-ben a polgári iskola részére telket vásárolt s épületet épített, miből látszott, hogy a szerződést többé nem újítják meg. Most már komoly mozgalom indult meg az algimnázium visszaállítása ügyében. A püspök 1904 okt. 2-ára értekezletet hívott össze Kolozsvárra, a tárgyat előkészítette s megállapodtak, hogy az okt. 30-án tartandó főtanácsnak javasolni fogják a gimnázium visszaállítását. A főtanács az előterjesztést elfogadta, utasította az E. K. T.-ot, hogy állítson össze költségvetést s hívja össze a rendkívüli főtanácsot. E sorok írója által készített költségvetés szükséglete 27000 K, melyből hiányzik 12000 K. A kiküldött bizottság javasolta a város és vármegye megkeresését. A város 4000, a vármegye 6000 K évi segélyt megajánlván, az 1905 jún. 18-án tartott rendkívüli főtanács kimondotta, hogy a gimnázium I—II. o.-át azon év szept. elején megnyítja. 1905 szept. 5-én az I—II. osztályban 106 tanulóval 3 tanárral (Varga Dénes, Pap Domokos, Major Sándor) 27 évi szünetelés után a tanítást megkezdették. Az ünnepélyes megnyítás nov. 12-én történt a püspök vezetésével s az egész városi közönség lelkes részvételével a templomban, melynek helyén a régi iskola állott.

Az 1906. évi főtanács 81. sz. a. megalkotta a gimnázium rendszabályait, az igazgatóság szervezetét és ügyrendjét.

De az iskola élete nagyon rövid volt. Az 1907. évi csókfalvi zsinat, mely a keresztúri gimnázium 8 osztályúvá fejlesztését elvileg kimondotta, a *tordai gimnázium megszüntetésére* tesz előterjesztést. „Alig volt időnk örvendeni tordai gimnáziumunk összeállítása felett, máris fájó érzéssel kell jelentenünk, hogy közel áll megszüntetéséhez." A miniszter tervbe vette Tordán egy állami főgimnázium felállítását, úgy hogy az 1907/8. isk. évben négy osztályúvá kiegészítendő algimnáziumunkat hajlandó átvenni s 1908 szept. 1-én öt osztállyal indítani be. A felhívásra az E. K T. bizottságot küldött ki, amely a miniszteri megbizottal s a vármegye és város kiküldötteivel május 18-án szerződés-tervezetet készített. Az államilag képesített tanárainkat átveszi. A főtanácsi bizottság elfogadásra ajánlja s javasolja, hogy az eddig fenntartott internátus a felállítandó állami főgimnázium mellett is tartassék fenn, mert enélkül a taníttatás szegénysorsú unitárius gyermekekre igen költséges lenne s az állami főgimnáziumból teljesen kiszorulnának. A zsinat kimondotta, hogy *a gimnáziumot 1908/9. isk. év kezdetétől megszünteti* s az internátus ügyét az E. K. T. figyelmébe ajánlotta.

Az állami főgimnázium új épülete nem készülvén el, az E. K. T. a gimnázium épületét átengedte 1909 szept. 1-ig négy helyiség kivételével, 5 tantermet, 1 igazgatói irodát, 1 tanári szobát és 1 szolgai lakást évi 2000 K-ért. Az intézet felszerelését, a könyvtár kivételével, felajánlta megvételre, a könyvtár használatát engedélyezte. Elvileg kimondotta az internátus fenntartását. Bennlakásra jelentkezett 42 unitárius tanuló, kik — minthogy a gimnázium céljaira szükség volt a fenntartott 4 helyiségre is — a városon bérelt helyiségben helyeztettek el. Az E. K. T. részletes jelentést tesz, melyet szükségesnek tart „amidőn csak pár év előtt visszaállított, az 1907/8-ban négyosztályúvá kiegészített gimnázium történetének utolsó lapja is lezárul. Az egyház iránti meleg szeretet és áldozatkész buzgóság által századokon át fenntartott gimnáziumunk Tordán megszünt és pedig talán az új életrekelésnek reménysége nélkül." Intézkedést kér aziránt: fenntartassék-e az 1908/9. iskolai éven túl az internátus, vagy nem? És ösztöndíjak élvezetében részesíthetők-e az 1908/9. tanévben, mint átmeneti időben, az állami főgimnáziumban tanuló unitárius növendékek? A főtanács a jelentést elfogadta, az átmeneti időre az ösztöndíjak élvezetét megengedte s a későbbi felhasználásra nézve a jogügyi bizottság véleményének kikérését határozta. Az 1909. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy a gimnázium vagyona összeírása és az internátus fenntartása ügyében bizottságot küldött ki. A vagyon értéke 352635·31 K. A pénz 1910 jan. 1-től kezeltessék a közpénztárban a *„tordai gimnáziumból származó vagyon"* címen. Az internátusra nézve arra a meggyőződésre jutott, hogy egyházunk érdeke az, hogy kolozsvári és keresztúri iskolánk támogattassék. S mert Tordán internátust állítani konviktus nélkül lehetetlen, a konviktus állítása eszméjét nem fogadta el. Az 1909/10. „átmeneti évben" az állami főgimnázium unitárius tanulóit, de csak a 4 alsó osztályúakat, még segélyezi. De azután szünjék meg. A felszabaduló összeg fordíttassék a kolozsvári kollégiumban tanuló, Torda-Aranyosköri unitárius ifjak segélyezésére. A fennmaradó összeg a kolozsvári és keresztúri gimnázium szükségleteinek fedezésére. Torda és a kör folyamodott konviktussal egybekötött internátus felállításáért, de az E. K. T. fenntartotta e határozatát.

Az 1910. évi főtanács tudomásul veszi a következőket: hogy az épület az 1910/11. iskolai évre is bérbeadatott az államnak; hogy az unitárius növendékek segélyezése az 1909/10. év végével megszünt; 1910/11-től a volt gimnázium jövedelméből 7000 K fordíttatik aranyosköri származású, kolozsvári kollégiumunkban tanuló unitárius növendékek segélyezésére. Amennyiben ilyenek Keresztúrt is tanulnak, a kolozsváriaknak megfelelő segélyben részesülnek. A 3000 K elhelyeztetik a közpénztárban. Az internátusi felszerelés használható része átadatik

a keresztúri és kolozsvári kollégiumnak. A könyvtári incunabulumok, kéziratok, iskolai jegyzőkönyvek s más irományok beadatnak a kolozsvári könyvtárba, illetőleg levéltárba. Az ásványés régiséggyűjtemény a keresztúri gimnáziumnak adatik át. A tordai egyházközségben beállíttatik egy hitoktató segédlelkész. Az épület használatára az E. K. T. tegyen javaslatot. Az 1911. évi főtanácsra jelentette az E. K. T., hogy a tavalyi határozatokat végrehajtotta. Az épület használatára javaslata az, hogy a 12 szobából 3 adassék át a tordai eklézsiának könyvtár, kebli tanácsi szoba és segédlelkészi lakás céljára, a többi adassék bérbe. A székelykeresztúri gimnázium igazgatósága az 1916. évi főtanácstól a tordai gimnáziumi alapok jövedelméből 1916/17. iskolai évtől kezdve konviktusi segélyezésre évi 3000 K-t kért. E vagyon 1915 dec. 31-én 212551·46 K, jövedelme 11102·82 K. A főtanács kiadni határoz e kérésre 1000 K-t, de azzal, hogy az 1916. évi számadás lezárásakor fennmaradó rész egészen adassék a keresztúri konviktus segélyezésére.

A háború alatt ismételten felvetődött a gondolat, hogy a volt gimnázium épületében *iparostanulók részére otthont kellene teremteni*, melynek költségeit az egyház, az állam és társadalmi egyesületek fedeznék. De ez a gondolat elhalt, mielőtt megvalósulhatott volna.

A háború után az egyház újból felállította a tordai unitárius főgimnáziumot a volt iskola épületében, miről az 1920. évi főtanácsnak jelentést tett. Az 1921. évi főtanács tudomásul vette, hogy a főgimnázium felállíttatott, felügyelő gondnoknak felkérte Gál Jenőt, igazgatónak alkalmazta Major Sándort s köszönetet mondott a szülőknek a fenntartást biztosító áldozatkészségükért. Az intézetről szóló 1921/22. évi jelentés a kolozsvári *kollégium értesítőjében jelent meg*. A közoktatásügyi vezérigazgatóság ugyanis az intézetnek nem adta meg a nyilvánossági jogot. S ezért a kolozsvári kollégium tanári karából összeállított bizottság szállt ki Tordára s ott vizsgáztatta le a növendékeket, mint magántanulókat, mely alkalommal vizsgát tett 322 tanuló, közöttük 42 leány. Az 1923. évi főtanácsra jelentette ezt az E. K. T. s egyben azt is, hogy ismételten megkísérelte a nyilvánossági jog megszerzését. Míg a tárgyalások folytak, a szülők egy része országgyűlési képviselőjük útján az állami gimnázium mellé magyar tagozat felállítását sürgette. A tárgyalások alatt felmerült a gimnázium helyett a nyilvános jogú polgári iskola létesítésének a gondolata is. Ez sem sikerült. Meg akarta indítani az 1923/24. iskolai évet is, de kevés tanuló jelentkezett beiratkozásra. *Felekezetközi megbeszélés alapján beszüntette az iskolát.* De időközben elemi iskola, vagy inasotthon felállításának engedélyezését kérte. A főtanács „a történelem itélőszéke elé bocsátja azt a kegyetlen elbánást, melyben

Torda városa és vidéke magyarságát a kormány részesítette azzal, hogy egyetlen magyar tannyelvű fiú-középiskoláját bezárásra kényszerítette." A nevelésügyi bizottság jelentése kapcsán a főtanács, minthogy ezidőszerint mást nem tehetett, ezt mint *utolsó jelentést* könyvelte el. A K. M. (1923. 204. l.) rövid cikkben jelenti, hogy a nagy bizonytalanság miatti kevés jelentkezővel a tanítás nem indult meg. S e nagymultú intézetünket kénytelenek voltunk „egyelőre" beszüntetni. Helyiségeit az állam internátusi célokra vette igénybe. „*A tordai iskola haldoklása véget ért.*"

g) *A torockói iskola.*

Torockón kezdettől fogva ú. n. *particula* volt *alumniával* kapcsolatban. A particula középen állott a falusi ú. n. triviális és a klasszikai (gimnázium) iskola között. A falusi iskolákban az olvasás és írás elsajátítására két év volt szánva. Ezek voltak az *initiansok*, az első évben a *syllabizantes*, a másodikban a *legentes*. Ezek nem voltak osztályokba osztva. Ezután következett 3 évi felsőbb elemi tanítás osztályokba osztva: I. osztály a declinatio minor, 1 év, II. osztály a declinatio major, 1 év, III. osztály a comparatio, $^1/_2$ év, IV. osztály conjugatio, $^1/_2$ év, tehát 3 év. E négy osztály azonos volt a gimnázium négy alsó osztályával, melyeknek tanulóit *minoristáknak* nevezték. Ezután következtek a gimnáziumban a *majoristák*, kik az V. és VI. osztályban 3 éven át az etimologiát és szintaxist tanulták. Némely nagyobb faluban buzgó mesterek tanították ezeket is. Eddig tanítottak a torockói partikulában is. Ezután következett a poesis és végül a retorika. Ennek elvégzése után a tanuló frekventált s ezután fellépett az akadémiai fokra, ahol az ú. n. filozófiai tanfolyamon nyilvános előadásokat (publicae lectiones) hallgatott. A torockói iskolára nézve a főkonzisztóriúm 1781-ben külön szabályokat hozott. Vizsgálat évenként kétszer volt, melyekre a konzisztórium 1848 előtt biztosokat küldött. A szintaxis elvégzése után a tanulók innen Kolozsvárra, vagy Tordára mentek tovább tanulni. 1850 után életbelépett a Thun rendszere itt is: a 4 elemi osztály felé még 2 gimnáziumi osztály állíttatott.

Ennek a félig falusi, félig városi partikulának az adta meg különös jelentőségét, hogy *alumniával* volt kapcsolatos. Az eklézsia jobbmódú és áldozatkész tagjai 12—16 tanulót láttak el élelemmel. A tanulók 3 csoportba osztva minden esti templomozás után megkántáltak 6—7 házat, elénekelték egy egyházi ének első versét s kaptak kenyeret, szalonnát. A mészárszékből szombatonként egy font húst, melyet a jobb házak megpótolva, vasárnap délre megkészítettek. Sátoros ünnepeken az egész községet végigjárták s akkor pénzt kaptak. Szentmi-

hálynapján pedig a templom ajtójában gyűjtöttek (astatio). A kántálás 1876 szept. 1-én szünt meg, mikor a Koncz János-alapból évi 150 frt utaltatott s emellé az eklézsiai tagok adományából oly alap gyűlt, melyből az élelmezés ellátható. Sátoros ünnepeken az Aranyosszéki eklézsiákba is kiment egy-egy tanuló s házankénti kántálással évenként begyűlt 150—200 frt, melynek harmada a rektoré volt azért, mert az alumnusok tandíjat nem fizettek. Az alumnusok keze alatt voltak olyan kicsi községi gyermekek, kiknek tanításáért a szülők élelmet, vagy pénzt fizettek. Nagyon sokan tanultak itt és így egyházunk jelesei közül, pl. Koncz János, Uzoni Szőts Sándor, Bagoly Sándor, Lokodi Sándor Mózes, Nagyajtai Incze Mihály, Kriza, Kelemen Benjámin, Brassai, stb. Kolozsvárról ide mindig a legjobb és legalkalmasabb végzett diákok küldettek ki mestereknek, pl. Csanádi, Kovácsi Tamás, Márkos György, Szabó Sámuel, Gyergyai Pál, Sebes Pál.

Ebben az állapotban találta az iskolát az 1868. évi népoktatási törvény. Filep Albert tanfelügyelő 1870-ben az eklézsiával tárgyalni kezdett. Az eklézsia kijelentette, hogy iskoláját az eddigi 2 tanítóval továbbra is megtartja felekezetinek, de a kormány fizessen egy harmadikat. Az E. K. T. Koronka esperes jelentésére azt az útasítást adta, hogy községi iskolaállítás kérdésében tartsa magát az 1870—164. sz. a. közölt elvekhez. Ettől kezdve 1875-ig nem történt semmi. 1875 jul. 14-ről Koronka esperes egy jegyzőkönyvi másolatot terjesztett fel, melyet az iskola községivé alakítása ügyében vettek fel jún. 29-én Filep Albert tanfelügyelő, a község és eklézsia képviselői, Koronka esperes és Szigethy Sándor köri felügyelő gondnok jelenlétében. Eszerint az eklézsia átadja a telket épületekkel, tanítói lakásokat, fizet 2 tanítót, fenntartja ezek választási jogát a püspök megerősítése mellett. A község az államtól kapandó segélyből fizet 2 tanítót, ezeknek lakást ad, fizeti a dologi kiadásokat, az iskolai adót. Az E. K. T. 1875. jul. 18-án engedélyt adott a szerződés megkötésére úgy, hogy a 6. elemi osztály fölébe még egy háromosztályos felső népiskola állíttassék, a leányiskolában okleveles tanítónő tanítson s a tannyelv magyar legyen. 1876-ban, mig az új iskola felépülne, alkalmas helyiséget béreltek s kinevezték Pál Róza tanítónőt. *Így a felekezeti iskola 1876 szept. 1-vel községivé lett.* Ekkor szünt meg a két gimnáziumi osztály is hivatalosan, habár még nehány évig a rektor magánilag tanította a latint, s *lett hatosztályú elemi népiskola.* E tényeket az E. K. T. 1877 jan. 14-én tudomásul vette s a 2 gimn. osztály megszüntéről a minisztert értesítette. Az 1877. évi főtanácson jelentette az E. K. T., hogy az iskola jellege a mult évben megváltozott, az I—II. g. osztály megszünt s azok a más vallású vidéki tanulók, szám szerint mintegy 30, akik tanulmányaikat folytatni akarják, latinból

magán úton nyertek oktatást. Előnynek látja a változásban azt, hogy fenntartásához a közoktatási kormány is hozzájárul, de sajnálja, hogy az építkezés még nincs meg, holott a tanulók száma ezt múlhatatlanul igényli. És szükség még egy s később egy 4-ik kinevezése is, hogy a felső népiskola teljesen be legyen állítva. 1884-ben építettek egy teljesen megfelelő épületet s ebben az alumnusi tanulók részére egy lakószobát. Tanítók voltak: 1873—76-ig Pálfi János, másodtanító 1876-tól Csegezi Sándor, 1880-tól Vaska Béla, 1887-től 1894-ig Derzsi Domokos, 1894-től Kovács István, 1895-től Buzogány Elek. Tanítónők: 1876-tól Pál Róza, később Kántor Józsefné, Koszteczky Anna, 1887-től Vaska Béláné Tana Lujza. Ferencz József az 1894. évi főtanácsot megnyitó beszédjében kénytelen megállapítani, hogy az iskola ügye még soha sincs teljesen rendezve, mert az egyházi és polgári község közötti viszony nincs szerződésileg körülírva és biztosítva. Csupán egy jegyzőkönyv van, melyre támaszkodhatik a község és eklézsia. Most a község szeretné államivá változtatni az iskolát. Püspöki vizsgálat alkalmával felhívta az érdekelteket, hogy rendezzék e viszonyt. „Egy dologra nézve azonban tisztában lévén, t. i., hogy *a régi alumnusi rendszer sem így, sem úgy többé fenn nem tartható*, miután az egyházközség is azt óhajtotta, az *alumnusi rendszert, mint olyant, beszüntettem*, biztosítván az egyházközséget arról, hogy e címen levő alapítvány jövőre is oly módon fog felhasználtatni, hogy az mind az alapítvány természetének, mind az egyházközség érdekeinek megfeleljen.[125]

h) *Leányotthon.*

A nőnevelés kérdésével, mint egyházkormányzati teendővel, először a millenium évében találkozunk nálunk. Abban a felhívásban, melyet a püspök javaslatára az E. K. Tanács egy „*ezeréves emlékalap*" megteremtése céljából híveinkhez küldött, (K. M. 1896. 55—57. l.) a szükségletek felsorolása között olvassuk: „Ki nem érezte és nem érzi közülünk, hogy tekintettel a *nőnevelés* fontosságára s ez irányban napról-napra fejlődő igényekre, *mily nagy a hiánya egyházunknak*, hogy nincs felsőbb leányiskolája, amelyet hazánkban ma már egy vallásfelekezet sem nélkülözhet és rajtunk kívül nem is nélkülöz." A felhívás nem járt azzal a szép anyagi eredménnyel, mint két évtizeddel ezelőtt a Dávid Ferenc-alapra való felhívás. Aztán az egyház kormánya is más, nagyon súlyos kérdések megoldásával volt elfoglalva, minők az egyházszervezés elő-

---

[125] Benczédi Gergely: A torockói iskola és tanítói. K. M. 1892. 199—209. l.

készítése és a kollégium építése. Mikor ezek már megvoltak oldva, akkor került a kérdés 1911-ben ismét napirendre. A főtanácsi bizottság a figyelmet a nőnevelés fontos ügyére hívja fel, hogy a leánynövendékek képzésére, a vidéki leánytanulók elhelyezésére és felügyeletére szolgáló központi intézet lenne felállítandó, melyben kellő ellátás és felügyelet mellett egyházunk szellemében nevelteinének tovább. A főtanács felhívta a gondolat felkarolására az E. K. T. figyelmét. De a felhívás szabatosabb meghatározás nélkül egész általánosságban szólt. Határozottabbá tette a gondolat körvonalait a háború, amely a férfierőket a lövészárokba szólította s a teendőket részben a nők vállaira tette. Az 1916. évi főtanácsi bizottság általános jelentésének első pontja hangsúlyozza a nőnevelés fontosságát s rámutat arra, hogy ma már nem teszünk eleget egyházi kötelességünknek, ha csak a múlt épületeit tatarozgatjuk. A holnap jövőbenéző, tervszerű munkát követel, miben eddig „felette fogyatékosak" voltunk. A háború miatt itthon megfogyatkozott férfierő, ha átmenetileg is, tárt kaput nyit a női érvényesülésnek, sőt a szükséglet a női tevékenységet egyenesen igényli. Leányainknak hivatásuk betöltésére való előkészítése a legszorgosabb egyházi feladat. A testvéregyházak erre a célra önkéntes adományokon kívül a hadbavonult harangok kapandó ellenértékét veszik kölcsön. A nemes példa követésre unszol. Ugyanez alkalommal az egyház a püspök püspökségének 40 éves fordulóját ünnepelte. Gál igazgató üdvözlő beszédében, miután áttekintette az iskolaügy terén vezető munkásságát, így szólt: „S ha még nőnevelésünk parlagon hagyott ügyét megoldhatná, iskolaügyi politikájára feltenné a koronát." A főtanács a Berde-ebéd 600 K költségét egy létesítendő *unitárius leányotthon* céljaira rendelte félretenni. A főtanácsi bizottság megokolása, amely a kérdést a megfogyatkozott férfierővel akarja támogatni, nem erősíti, hanem gyöngíti az elvi álláspontot. A nőneveléssel foglalkoznunk kell a háborútól függetlenül is. A r. katholikus egyház korán észrevette, minő fontos érdekek fűződnek a nők öntudatos, katholikus szellemű neveléséhez. És az intézeteket egymás után állítják fel országszerte. A protestánsok ezt a kérdést mindezideig figyelmen kívül hagyták. És csak most vették észre, minő veszedelem rejlik abban, ha leányaink katholikus leányiskolákat keresnek fel. Jó jel, hogy a hiányt már mi is érezzük. A múlt iskolai évi statisztika szerint 269 leányunk volt felső leány-, polgári leányiskolában és tanítónőképzőben. Ezek a legjobb esetben hetenként csak kétszer kerülnek az unitárius hitoktató hatása alá. Ez nem nevel öntudatos, erőshitű híveket. Pedig tapasztalat igazolja, hogy a nő hatása vallási kérdésekben a jövő nemzedékre erősebb, mint a férfié. Ilyen előzmények után jelentette az E. K. T. 1917-ben a főtanácsnak, hogy szükségesnek tartja

a leányotthon felállítását Kolozsvárt, de csak a háború után, önálló leányiskola állítását pénzügyeink nem engedik.

A háború utáni első évben *1919/20-ban a leányotthon megkezdte működését* a kollégium északi sarkán a földszinten levő helyiségekben, kissé későn, mikor az iskolai év már megkezdődött. Ez is az oka, hogy az első évben csak 11 tanulója volt. Az 1921. évi főtanács elfogadta e sorok írója által készített szabályzatot. E szerint az igazgatás és felügyelet a kollégiumi igazgatóság hatáskörébe utaltatott. A közvetlen felügyeletet egy felügyelőnő végzi. Célja: a kolozsvári különböző iskolába járó unitárius s ha a hely engedi, más vallású leányok elhelyezése. A növendékek a kollégium konviktusában étkeznek. A díjak: évi 2000 K, 100 kg. szitált búzaliszt, 4 kg. zsír. A második évben már 30 volt a növendékek száma, akik zsúfoltan voltak elhelyezve, mert összesen csak 6 helyiség volt, melyek közül egy a felügyelőnőé, másik a szobalányé és a harmadik a betegszoba. A főhatóság az igazgatóságot felhívta, hogy a fejlesztés érdekében terjesszen elő javaslatot. Az igazgatóság jelentette, hogy fejlesztésről addig szó sem lehet, míg az otthonnak a a jelenlegi helyiségeiben kell szorongania. 1921/22-ben egy zongorát vásároltunk (20.000 lei), mert a növendékek kijártak a városba, ki ahol zongorát bérelhetett, ami a felügyeletet megnehezítette. A következő évben a jelentkezők száma oly nagy volt, hogy helyiség hiánya miatt sokat el kellett utasítanunk. Ugyanekkor az összes helyiségeket kifestettük és hozzácsatoltunk az alagsorból két helyiséget, az első emeleten két theológiai tantermet és a kollégium többi helyiségeitől falakkal teljesen elzártuk. A kormányképviselő kifogásolta, hogy az otthon a kollégium helyiségeiben helyeztetett el, habár teljesen elzárva. Ez időben kezd a Nők Szövetsége melegen érdeklődni az otthon ügyei iránt, melynek segítségével egy műsoros táncestélyt rendeztünk, ami a szükségletek fedezésére 8296 lejt jövedelmezett. Kauntzné[126] irodalmilag ad hangot annak a felfogásnak, hogy a nőnek munkakört kell biztosítani az egyház életében. Elévülhetlen mondja egyházi alkotmányunknak azt a szakaszát, mely önálló és nem önálló nőket különböztet meg s hivatkozik arra, hogy a szász ev. egyházban Segesvárt már van női presbiter. Rámutat a katholikusok szociális iskoláira és kurzusaira, melyekben a nőkérdésre mind nagyobb súlyt helyeznek és Ravasz felfogására, mely szerint az egyháznak családiasodni kell s ebben az asszonynak olyan főhelyre kell jutni, mint a családban. Nem szabad történelmi előítéletek mögé bujni, hanem a nőket, mint egyenlő értékű társakat kell az

---

[126] A nőmozgalom nálunk. K. M. 1924. 206—212. l. és: A nőkérdés mint kultúrprobléma. U. o. 152—154. l.

egyházban munkára bírni. A leányotthon igazgatásában több szerep kellene, hogy jusson a nőknek, kik helyettesítenék a távollevő anyákat, megteremtenék a lelki kapcsolatot az otthonlevő szülők és itteni nevelők között. A városi fiuk szülőit is időről-időre értekezletre kellene hívni a német Elternabendek mintájára. Ez a nőkérdés nemcsak a 19. század nagy gazdasági átalakulásának következménye, ami csak elősegítette és siettette a folyamatot, hanem általános kultúrprobléma, melyhez a fejlődő emberiségnek szükségképen el kellett jutnia.

1923/24-ben a közoktatásügyi vezérfelügyelőség egy helyszíni szemle után kijelentette megelégedését a helyiségekkel. A következő évben vannak olyan növendékei először, akik román állami iskolákba járnak. Kauntzné a kalapkészítést tanította, Boros hetenként bibliamagyarázatot és lelkigyakorlatot tartott. Többen ajándékoztak képeket, süteményt. Két jól sikerült háziünnepélyt tartottak, ami 9879 lej jövedelmet hozott a növendékek segélyezésére. Mostantól kezdve a Nők Szövetsége szeretettel és őrködő gonddal kiséri működését.

1925/26-ban az elhelyezés javult, mert egy nagy hálószobával, zongorahelyiséggel és fürdőszobával bővült. 4 hálóban, 3 egymásbanyíló dolgozóban kényelmesen elférték. A felszabadult konyhahelyiség lehetővé tette a házi mosatást. Naponként két csoportban jártak sétálni. Halottak napján a temetőben unitárius nagyjaink sírjára virágot helyeztek. A húsvéti szüneten megnagyobbíttatott az udvar, ahol szabadon mozoghattak s játszhattak. A reggelit januártól, az ebédet és vacsorát is májustól kezdve nem a konviktusban, hanem az Otthonban szolgálták fel. Eljártak az Erdélyi Irodalmi Társaság, Erdélyi Múzeum-Egyesület felolvasásaira, a kollégium ünnepélyeire, az unitárius nők kötőkéire és ifjúsági színielőadásokra. A gimnáziumban rendezett tánctanfolyamra 12-en felügyelet mellett. Vasárnap templomba, télen vasárnapi iskolába. Vasárnap esténként egyházi énekeket gyakoroltak. A nőbizot'ság karácsonyfa-ünnepet rendezett. Többen adományokat adtak, miből bevétel 20522 lej. Ebből fedezték a fürdőszoba berendezését és az udvar deszkakerítését. Ápr. végén skárlát miatt 4 hétig zárva volt. Eddig a 2 első évben felügyelőnő özv. Bedő Gáborné, azután Péter Róza tanítónő, 1926/27-től Sigmond Ilona tanítónő, 1927 jan. 1-től a betegszoba felügyelője, Gombos Eszter. 1926 nov.-ében a városban skárlát lépett fel s az Otthonban is 4 megbetegedés történt. Év folyamán többen adakoztak. Különösen Mikó Lőrincné a felszerelést áldozatosan gyarapította. Az 1927/28. iskolai évben a Nők Szövetsége egy árvaleány egész konviktusi díját (7000 lej) fizette, öten ruha- és cipősegélyt kaptak. A főtanács alkalmával tartott előadás jövedelme 14000 lej, több vidéki Nők Szövetsége 3960 lejt és értékes szőtteseket adtak a betegszoba felszerelésére.

Végül álljon itt egy kis kimutatás a létszám alakulásáról:

1919/20-ban	év elején	11,	év végén	11,	ebből	unitárius	8
1920/21-ben	„ „	30,	„ „	27,		„	22
1921/22-ben		38,	„ „	37,		„	24
1922/23-ban	„	56,	„ „	56,			46
1923/24-ben	„	56,	„	56,		„	54
1924/25-ben	„	52,		51,	„	„	46
1925/26-ban	„ „	57,	„	46,	„	„	40
1926/27-ben	„	50,	„ „	42,	„	„	25
1927/28-ban	„ „	56,	„ „	48,	„	„	31.

Ide tartozik megemlíteni azt is, hogy mivel a miniszterium a koedukációt ismételt előterjesztésre sem volt hajlandó megengedni, az E. K. T. Keresztúrt akart egy polgári leányiskolát felállitani a fiúgimnázium épületében délutáni tanítással. A miniszterium ezt sem engedte meg, azzal a megokolással, hogy az új iskolai törvény meghozataláig semmiféle új iskola felállitását nem engedélyezi. Igy 1920/21-ben ott leánynövendékek részére délutánonként magántanfolyamokat tartottak.

i) *Elemi iskolák.*

Eötvös megalkotta a felekezetieskedő közszellem zajongása közben és tiltakozása ellenére az 1868. évi 38. t.-cikket a népoktatásról. Ez a törvény egészen új helyzet elé állította az egyházakat. A protestáns felekezetek felzúdultak ellene. Nekünk is álláspontot kellett foglalnunk e kérdésben. A közvélemény két táborra oszlott. Egyik táborban voltak a konzervativek, akik meg voltak elégedve a régi felekezeti iskolával s legfeljebb hiányaik pótlását kivánták. A másikban a haladó szellemüek, akik hazafias kötelességüknek tekintették a törvény melletti állásfoglalást. Kriza ez utóbbi táborba tartozott. Farkas György espereshez intézett levelében dicséri a marosköri papságot községi iskolák állításában való buzgólkodásáért, mert a merev bizalmatlansággal semmire sem mennek „a felekezeti slendriánnak oly heves pártolói". És közli vele, hogy ő sürgette, de mindeddig hiában, a határozatot, mert mind a cunctatori eljárás mellett voltak. A kérdésnek most már el kell határoztatni, mert különben a törvényből semmi jó sem származhatik. Akik az unitárius betü nyilvánossága előtt hozzászóltak a kérdéshez, Várady Károly, Kozma Ferenc, mind mellette voltak. Utóbbi nem tudja megérteni, hogy lehet „most az iskolát saját magunktól félteni?" A közvéleménynek ilyen megnyilatkozásai közben adja ki az E. K. T. 1870—164. sz. rendeletét, melyben kijelenti, hogy nem ellenzi, nem akadályozza és nem gátolja községi iskolák állítását, ha az összes dologi és személyi kiadásokat a község hordozza. Mihelyt a közsé-

gek a törvény kívánalmainak megfelelő jól rendezett községi iskolákat állítanak, hajlandó lesz felekezeti iskoláinkat, melyeket úgyis csak híveink túlfeszített áldozatkészségével tudtak fenntartani, megszüntetni. De mindaddig fenntartjuk, míg maguk a községek megfelelő iskolákat állítanak. De „megfoghatatlan és érthetetlen", hogy az állam minden eklézsiával külön egyezségre lépjen. Lemondani arról, ami az eklézsiáé s a községnek adni, nem lehet, nem szabad s erre jogosítva egyetlen eklézsia sincs. És határozottan tiltakozik és óvást emel az ellen, hogy bármely eklézsia a polgári községnek iskolatelkét, épületét, jövedelmét átadja s ezzel a községnek áldozatot hozzon. Ebből a rendeletből látjuk, hogy az egyház a községi iskoláknak nem elvi ellensége és hogy félti az egyházközségek vagyonát. Aki ismeri egyházunk multját s minden vagyonunkból való kifosztatásunkat, aki tudja, hogy iskoláink megmentése érdekében 1856—57. kivetett rovatal még mindig nincs kifizetve, sőt olyanok is voltak, akik a megfizetést megtagadták, azt állítva, hogy a kötelezettség annakidején csak pro forma történt, az megérti az E. K. T. tiltakozását egyházközségi vagyon átadása ügyében. De a tanács nem vette észre a kérdés *nemzetiségi* vonatkozásait s így a rendelet által megnyított út olyan lejtőnek bizonyult, melynek faji kultúrát és szellemet megölő hatását a maga egész valóságában csak az imperium változása óta látjuk. Ma már tudjuk, mi lett volna a helyes út. Meg kellett volna várnunk azt a negyedszázadot, mely a törvény meghozatala óta eltelt addig, mikor az állam már a felekezeteket is kész volt támogatni népiskoláik fenntartásában. Így elvesztettük a háború előtt népiskoláinknak háromnegyed részét s nem vettük észre, hogy ezalatt meg a szászok és románok iskoláinak száma nemcsak nem apad, hanem gyarapodik. És közben azzal is áltattuk magunkat, hogy iskoláink száma tulajdonképen nem apad, hanem átváltozik községivé, illetőleg egy új áramlat következtében 1883 után államivá. Daniel főgondnok 1883. évi főtanácsot megnyító beszédjében mondja, hogy autonómiánkhoz ragaszkodik, de a felekezetek féltékenységében nem osztozik s „ha elemi iskoláink száma apad, az nevelésügyünknek csak előnyére válik, jobb berendezés, több tanító alkalmazása által". Ugyanez a helyzet volt a reformátusoknál,[127] hol indok szintén a gyülekezetek szegénysége s a hazafiasság. Iskoláik nagy részét ők is elveszítették, „míg a másfelekezetűek és a nemzetiségek a magukét megtartva, elérték iskoláik birtokában azt az időt, mikor az állam már iskoláik fenntartásában is támogatta őket. Az államosítás hátrányára volt a vallásos nevelésnek, a felekezeti öntudat erősödésének és állandó csábítás volt az iskolával biró eklézsiákra

[127] Pokoly: Az erdélyi ref. egyház története. III. 207—214. l.

nézve, hogy ezek terheitől szabaduljanak. A reformátusok a millenium évéig 587 iskolájukból 274-et adtak át.

Ferencz József nem lelkesedik az államosításért. Már 1873-ban kifejezi ez iránti nézeteit.[128] „Én anélkül, hogy legkevésbé ellensége volnék a korszellem amaz áramlatának, mely a nevelés ügyét azáltal kívánja előmozdítani, hogy abba az államot is részvételre hívja fel, anélkül, hogy az állami intézetek iránt a legkisebb ellenszenvet is éreznék magamban, *óhajtanám, hogy amíg lehet, iskoláinkat tartsuk meg*, azokat fejlesszük, tökéletesbítsük. Az a társadalom, mely mindent a kormánytól vár és remél, a rothadás elemeit hordja magában". Az állam által soha egy nemzet sem lett naggyá, hanem eltörpült, ha saját szükségeiért önmaga tenni és áldozni nem tudott. Az áldozás hiányának sokszor nem a szegénység az oka, hanem a közöny, részvétlenség, a lelkesültségnek kihalása. Különben az E. K. T. álláspontja iskoláink átadása tekintetében idők folyamán bizonyos ingadozást és következetlenséget mutat. 1875-ben mentegetőzve jelenti a főtanácsnak, hogy iskoláink községivé tétele érdekében „a maga részéről seholsem kezdeményezett" A következő évben az új püspök jól átgondolt és rendszeresen felépített programmjában „egyházunk sajátszerű intézményeit félti, még pedig saját maguk közönyétől" Két évvel később, 1878-ban az E. K. T. azt jelenti a főtanácsnak: *„őszintén megvallva, nem örömmel veszi felekezeti iskoláinknak községi vagy államiakká való változtatását"* Kétségtelen, hogy e kijelentésben az új püspök felfogásának hatását kell látnunk, aki új felfogást hozott a dolgok intézésébe, de nem elég erélyt arra, hogy a megindított áramlatot feltartóztathatta, vagy megakadályozhatta, vagy más irányba terelhette volna. 1884-ben a püspök jelentésében fájdalmasan kénytelen megállapítani, hogy „az iskolamesterség inkább csak cím . . . tisztük alig terjed ki egyébre az énekvezérségnél. És ezideig 38 iskolánk változott át községivé, 7 pedig teljesen megszünt. „Mindenesetre oly tüneménye iskoláinknak s ennélfogva népnevelésünknek és mesteri állomásainknak az átváltozása, hogy ezzel rövid időn tüzetesen kell foglalkoznunk". Az iskolák községivé vagy államivá változtatásánál az eklézsia és iskola közötti viszony kezdetben nem szabályoztatott. Láttuk, hogy az 1870. évi rendelet „megfoghatatlannak és lehetetlennek" mondotta a minden eklézsiával való szerződéskötést. 1881-ben, miután már több iskolánk átalakíttatott, az E. K. T. utasította az egyházközségeket, hogy a viszony szerződésileg szabályoztassék és erre nézve szerződésmintát állapított meg. Es jelentést kért arról, hogy a viszony szerződésileg van-e szabályozva, vagy nincs és elrendelte a szerződések másolatainak felküldését.

[128] Egyházi főtanácsunk közgyülése. K. M. 1873. 349—354. l.

1883-ban megismétli a szerződéskötés iránti rendeletét. S még 10 év mulva, 1893-ban is kénytelen megállapítani, hogy több egyházközség nem állított ki a törvénynek megfelelő szerződést, amit újból megrendelt.

Az új helyzet megváltoztatta a *régi iskolamester-képzés* módját, az alkalmazás feltételeit. A régi mesterek képzése azonos volt a papokéval. A belső emberi pályára készülők közül a jelesebbek papoknak rendeltettek, a gyengébbek mestereknek. Sőt nagyon gyakran történt, hogy VII—VIII. o. tanulók — iskoláik végzése előtt — rendeltettek ki mestereknek. Az országos törvény most szabályozta a tanítóképzést s az állam tanító-, majd tanítónőképző-intézeteket állított fel. Ahogy a viszonyok rendeződtek, olyan arányban kezdett kevesbedni az iskolamesterek száma, kiknek helyét rendre okleveles tanítók foglalták el. A miniszter 1876 óta kezdte sürgetni okleveles tanítók alkalmazását. E. K. T. kérte a minisztert, hogy mivel ilyeneket nem mindig lehet találni, szükség esetén a papnöveldéből, vagy a gimnázium felső osztályaiból kinevezendő mestereket is tekintse rendes tanítóknak. De a tanügyi hatóságok csak tovább kifogásolták a tanképesítővel nem biró tanítók működését. 1877-ben E. K. T. újból felírt a miniszterhez s most már azt is hangsúlyozta, hogy nálunk a tanítók egyszersmind *kántorok* is és egyházi szolgálatokat kötelesek tenni. Ezért kénytelenek nem képezdei növendékeket, hanem más képességgel bíró tanítókat kirendelni a papnöveldéből, vagy a gimnázium felső osztályaiból. És kérte a minisztert, hogy a püspök kinevezési okmányát tekintse képesítési okmánynak. A miniszter, a törvényre hivatkozva, tagadólag felelt s ezért az E. K. T. megrendelte az 1868. évi 38. t.-c. életbeléptetése után kinevezett tanítóknak, hogy egy év leforgása alatt képesítő vizsgát tegyenek. De még az 1894. évi közigazgatási jelentés is panaszolja, hogy tanítóink a többször megujított rendeletnek, hogy oklevelet szerezzenek, nem tettek eleget A tanács már most látja, hogy ez „olyan kérdés, amely könnyen bonyodalmakra és nehézségekre szolgáltathat alkalmat" s csak az nyugtatja meg, hogy a végzett növendékek száma szaporodik s remélni lehet, hogy csekély javadalmazású iskoláinkhoz is lehet kapni közülök tanítókat. Az 1878. évi püspöki jelentés aggódik azon, hogy a „mesteri" állások betöltése hova-tovább mind nehezebbé válik. A papnöveldéből senki sem vállalkozik, a gimnáziumból is alig valaki. A „tanítóképezdések" oly igényekkel lépnek fel, melyeket szegényebb eklézsiáink nem tudnak kielégíteni. Előfordulhat, hogy a község és eklézsia a „tanítót és mestert nem tudja egy személyben egyesíteni." Mi történik akkor? Minő állást foglal el az a mester, aki nem tanít, csak énekvezérségre lesz hivatva? Eddig még nem volt baj, de az iskolamesterség ügyével „egy nagy

átalakulás küszöbén állunk." Gondolkozzunk a megoldáson! Ez a kérdés még ma, majdnem 60 év mulva is, fennáll megoldatlanul! Az 1880. évi püspöki jelentés szerint iskolamestereink, egy kivételével, mind okleveles tanítók. Ez éles ellentétben van az 1885. évi tanügyi jelentésnek azzal az adatával, „hogy jelenleg 30 tisztán felekezeti oly iskolánk van, melyekben mestereink tanítók s 14 olyan, amelyekben a papok egyszersmind tanítók is." 1894-ben pedig 9 tanítói állást töltöttek be olyan lelkészek, akiknek a miniszter csak kivételesen igérte meg az engedély megadását. Torda és Maros-Torda megye hatóságai pedig ugyanakkor felhívtak a paptanítóságok beszüntetésére, mert különben bezárják az iskolát. E helyzet miatt a püspök iskolamesterek képzésére tett javaslatot s az 1880. évi főtanács (53. sz. a.) meghatározta, hogy a kolozsvári állami tanítóképző intézetbe felvett növendékeknek helyet kell adni a kollégiumban; ezek fegyelmi tekintetben az iskola törvényei alatt állanak; orgonálásra, vallásos énekekre taníttassanak, hogy kántorok lehessenek; ösztöndíjban részesíttessenek: a májusi ösztöndíj-alap kizárólag nekik adandó. A végzett és oklevelet nyert jelölteknek alkalmaztatásokig hely adassék, elemi iskolai tanulók mellé magántanítókul alkalmaztassanak s az elemi iskolába köztanítókul.

1882-ben, mikor szerződés kötését rendeli el, egyben felvilágositást kér arról is, hogy az átalakított iskoláknál alkalmazott mesterek munkakörét és javadalmazását illetőleg minő intézkedéseket tart a kör szükségeseknek? 1883-ban a vargyasi zsinatra jelenti az E. K. T., hogy a község, vagy állam és egyházközség közötti viszonyt szerződéssel úgy kívánja szabályozni, hogy a községi, vagy állami iskola tanítói egyszersmind a kántori teendőket is teljesítsék. A következő évi püspöki jelentés pedig azt mondja, hogy az iskolamesterség inkább csak cím s tisztük alig terjed ki egyébre az énekvezérségnél.

Az iskolák községivé, majd államivá alakításának eredménye az lett, hogy a népoktatási törvény életbeléptetése után 15 évvel, az 1882/83. és 1883/84. évi miniszteri jelentés szerint már *45 iskolánk szünt meg felekezeti jellegű lenni.* Az abszolutizmus alatt iskoláink száma 103 volt s 1880-ban már csak 65. A többi felekezeteknél az 1879/80. és 1880/81. évi miniszteri jelentés szerint a helyzet ez: 1869-ben állami iskola egy sem volt; most van 266, községi több 1190-nel; r. katholikus több 194-gyel, görög kath. és keleti több 365-tel, ág. evangelikus több 46-tal, *református kevesebb 128-cal, unitárius kevesebb 35-tel.* Tehát csak a két magyar egyház iskoláinak száma apadott, a többié mind szaporodott. Ez a helyzet a század utolsó két tizedében és a 20-ik század elején a háborúig még romlott. Az 1896/97. évi miniszteri jelentés szerint unitárius felekezeti iskola van 38, a tanítók száma 45.

Az egész idő alatt csupán 1889-ben és 1890-ben találok adatokat arra, hogy *új iskolák épültek* Búzaházán, Iklandon, Nyárádszentmárton-Csíkfalván, Polgárdiban, Mezőberényben és Szinden, az utóbbi az Emke segítségével. Az 1896. évi főtanácson a közigazgatási jelentés panaszolja, hogy a kormány által felállított milleniumi iskolák következtében számos eklézsiánkban felmerült az iskolarendezés kérdése s „minthogy minden egyházközségünkben még nincs véglegesítve az átalakulás, megszünt iskoláink számáról még nem tehetünk határozott jelentést."

A népoktatási törvény életbeléptetése óta a század végéig a következő lényegesebb intézkedések történtek a népnevelés érdekében: Az 1873. évi főtanács, melynek főtárgya a nevelésügy volt,[120] határozta, hogy 1) szedessék mindenütt 1 frt tandíj; 2) nagyobb eklézsiáink leánygyermekek számára külön leányiskolát állítsanak nőtanítóval; 3) jövőben csak kivételesen alkalmaztassanak gimnáziumi tanulók tanítóknak; 4) az ismétlő iskola mindenütt megkezdendő; szerdán és szombaton d u. csak ezeket tanítsa a tanító; 5) a vasárnapi oktatás ezután is fenntartandó, sőt kiegészítendő azzal, hogy a felnőtteknek téli estéken népszerű előadásokat kell tartani és végül 6) a presbiterium a pap és gondnok mellé nevezzen 2—3 tagot *kebli iskolaszékül*. E határozatok között legfontosabb az utolsó, mellyel Kovácsi külön cikkben foglalkozik.[130] A népoktatásügyi törvény a népnevelést kivette a közigazgatás hatásköréből s a tanfelügyelőség, megyei iskolai tanácsok és iskolaszék hatáskörébe utalta s ezzel a személyes felelősség testületivé lett. A bajt növeli még az, hogy az új szervnek nincs végrehajtó hatalma. A szervezett 3 tagú bizottságnak sem lesz, de mégis az érdeklődés felébredését és terjedését várja tőle. Mert lesz a tanító mellett egy kis kör, melynek tagjai az iskola ügyét szivükön fogják hordozni. Ettől több sikert vár, mint a törvényektől és hivatalos rubrikáktól. A jó gondolat a nevelésügyi bizottságtól származott. Ezt a háromtagú iskolaszéket az 1877. évi főtanács a törvény által rendelt *héttagú iskolaszékké* rendelte változtatni, illetőleg szervezni. Az 1874. évi főtanács megállapítja az iskolázásban a sok fogyatkozást és hiányt, amelyek most annál jobben feltünnek, minél jobban megismerik az állami törvény követelményeit. A régi felekezeti iskolázásnak egyik legnagyobb baja volt, hogy a tanítás jóformán csak a téli hónapokban folyt, mikor a gyermekek az őszi és kora tavaszi mezei munkálatoknál nem voltak elfoglalva. A főtanács meghagyja, hogy a vizsgákat május végén — nem előbb! — tartsák meg, mint

[120] Ferencz József: Egyházi főtanácsunk közgyülése. K. M., 1873. 349—364. l.

[130] Az 1873. évi főtanács 7. sz. határozata. K. M., 1874, 77—80.

a törvény rendeli és hogy a gyermekek 6 *osztályba osztassanak* minden iskolában koruk és előhaladottságuk szerint. De a nagyobb gyermekeket, kik szülőik mellett a munkában jól felhasználhatók, nehezen lehetett iskolába kényszeríteni. Az 1881. évi főtanács szigorúan megrendeli, hogy 12—15 éves gyermekek az *ismétlő iskolába* kényszeríttessenek s a gyermekek osztassanak be, ha 6 osztályba nem lehet, legalább 4-be.

1877-ben az E. K. T. szükségesnek tartván a törvényes viszonyokhoz való alkalmazkodást, iskoláink számára elfogadta az 1868. évi 38. t.-c. értelmében megállapított *állami tantervet* s megtette a végrehajtásra szükséges intézkedéseket. De 1879-ben „az egyöntetüség eléréseért" újból el kellett rendelni alkalmazását, mert nem léptették mindenütt életbe. Most megkezdték munkájukat az új törvény (1876. évi 24. t.-c.) alapján a megyei közigazgatási bizottságok. „A viszonyokkal számolni nem akaró buzgalommal" sorakoztatták fel és kifogásolták iskoláink hiányait. Ahol lehetett, a hiányokon segítettek, ahol az anyagi viszonyok miatt még szerényebb követelményeknek sem tudtak megfelelni, ott engedélyt adtak az iskola községivé, vagy államivá alakítására. Sürgették *tornahelyiségek* és *faiskola* berendezését. Az E. K. Tanács az előbbi szükségét nem látta, utóbbiak berendezését minden eklézsiában elrendelte. (1877. évi főtanács). Kifogásolták, hogy több iskolának nincs deszkázott, hanem csak tapaszos padlója, nincsenek veteményes kertjei, gazdasági mintahelyei. A keresztúri 1879. évi zsinat nem tartotta lényeges fogyatkozásnak ezeket s azt sem, hogy iskoláinkban nem folytatnak iparágakat, minthogy ezek nem illeszthetők be s nem tartoznak népiskoláink munkálkodásának keretébe.

Ez a zsinat elrendelte minden körben a *nevelésügyi bizottság* felállítását, melynek teendője év végén a vizsgálóbiztosok jelentésének felülvizsgálása, kimutatások összeállítása és felterjesztése. Ilyen bizottság a küküllői körben már van s jó hatása már munkálkodásának első évében feltünt. 1884-ben már a marosi körben is van ilyen. Az 1881. évi főtanács megrendeli a „*tanügyi*" *bizottság* (azonos a „nevelésügyi" b.-gal) mulhatatlan megalakitását. Továbbá, hogy az iskolák tanszerekkel, iskolai könyvtárakkal elláttassanak, gyümölcsfák, cserjék szaporítását, ápolását tanítsák; minden tanító *vezessen mulasztási naplót, nyilvántartási jegyzéket arról, hogy mit tanított*; legyen az iskola falán *óraterv*. A tanítók alakítsanak tanítóegyleteket, vagy iratkozzanak be ilyenekbe. 1885-ben újból megrendeli a *tanügyi bizottságok* mulhatatlan megalakítását.

Az iskolalátogatás tekintetében évről-évre sok a panasz. Az 1881. évi főtanács sajnálattal látta, hogy az iskolába járó tanulók száma az előző évihez képest tetemesen csökkent, különösen olyan községekben, hol községi, vagy állami iskolák

állításával a felekezeti megszünt. Az 1883. évi zsinat szintén megállapítja, hogy a tanulók száma folytonosan apad. Az E. K. T. jelenti, „hogy statisztikai adatok nyomán kimutatták, hogy az unitárius írni-olvasni tudók száma nagyon csekély s ha a szülők gyermekeiket még tovább is így vonják el az iskolától, félő, hogy a megalázó tény még igazabb lesz". Az 1884. évi tanügyi jelentés szerint „van haladás a tanulók számában s a tanítás rendszeresebb voltában. De még sok tanköteles nem jár iskolába. Ha ezen nem segítünk, attól lehet tartanunk, hogy vallásfelekezetünk kultúrális állapotát nem kedvező színben feltüntető statisztikai adatok igazolva lesznek". Az 1885. évi tanügyi jelentés népiskoláink „égető sebének" mondja nagyszámú tanulók iskolába nem járását és a sok mulasztást, ami nemcsak felekezeti iskoláinkban van így, hanem a községiekben és államiakban is. Az 1889. évi jelentés szerint az iskolákbajárók száma 1805-ről 1880-ra (78·77%) emelkedett, ami 9·17% emelkedést jelent. A községi, vagy államivá lett iskoláknál a múlt évihez képest hanyatlás van, mert 6377 tankötelesből 1334 nem járt iskolába. 1890-ben a püspök a statisztikai adatok jelentőségére hívja fel a figyelmet, mert országos népszámlálás előtt állunk, „amely a múlt alkalommal ugyancsak alásülyesztett volt, különösen a míveltség egyik mértékére nézve, amennyiben az írni és olvasni nem tudók szinte legnagyobb százalékát a mi egyházunk adta". Ez a sajnálatos helyzet magára vonta a figyelmet. Kozma Ferenc (K. M. 1896. 390.) szerint egyházunk „sajnos helyzetbe kezd sodortatni". Egyházunk népiskoláink nagyrészét, még pedig a javát, feladta. Állami iskolák állítása utóbbi időben szünetelt. Nincs elég tanterme s az iskolalátogatást nehéz szorgalmazni. A szorgalmazás joga az egyházról átszállott más hatóságokra. S az eredmény az utolsó miniszteri jelentés szerint az, hogy a tankötelesek 81·65%-a járt iskolába. Ez átlagot a luth., r. katholikusok 6, a reformátusok 3, az izraeliták 1%-kal *multák felül, az unitáriusok több mint 3%-kal maradtak alul.* Utánuk állanak a görög keletiek 68, a görög katholikusok 63%-kal. Az 1890. évi népszámlálás szerint az unitáriusok száma 61.637, az országlakósságának 0·41%-a. Irni-olvasni tud a 6 éves koron felül:

ág. ev.	69·38%	férfi,	60·26 %	nő
ref.	63·11 „		53·58 „	„
unit.	56·66 „		39·79 „	„
r. kath.	55·48 „		43·04 „	„
g. kath.	17·65 „		9·28 „	„
g. kel.	16·41 „	„	11·69 „	„

A míveltségi viszonyok tekintetében tehát helyzetünk nem eléggé kielégítő. A miniszter 1889/90. évi jelentése szerint: az unitárius tankötelesek száma 10244, iskolába járt 8041 = 78·27%, holott

az országos átlag 81·51 %. 1869-ben a tankötelesek 50·42%-a járt iskolába, a javulás 31·09%. Minden ezer tankötelesből tényleg iskolába járt unitárius 774·3. Az országos átlag 815·2, mi az ötödik helyre kerültünk. Csak a gör. kath. és gör. keletiek állnak utánunk, holott 1880-ig a harmadik helyet foglaltuk el. 1880-ban az iskolába járó unitárius tankötelesek százaléka 80·78% volt; tehát 10 év alatt 2·51 %-ot esett. (K. M., 1892. 96—107.). 1892/93-ban az unitárius tankötelesek száma 11.200, a lélekszám (61.618) 18·17%-a, iskolába járt 9169, a tankötelesek 81·86 %-a. 1893/94-ben tankötelesek száma 11172, a lélekszám 18·13%-a, iskolába járt 9129, a tankötelesek 81·71%-a. Saját tankötelesseinket tekintve, az arány csak a luth.-nál és római katholikusoknál jobb. Sajnos tény, hogy a tankötelesek aránya legkisebb nálunk és segédtanítókat nálunk alkalmaztak legnagyobb arányban (K. M. 1896. 114—117.). 1895/96. évi miniszteri jelentés szerint unitárius tankötelesek száma 11.151, (ebből a Királyhágón túli részekre esik 359), iskolába járt 9775, a tankötelesek 84·86 %-a. A felekezetek között a harmadik helyen állunk. 1896/97. évi miniszteri jelentés szerint a tankötelesek száma 11.567, iskolába járt 9261 = 77·98%. Csupán a görög kath. és görög keletiek állanak utánunk.

A 90-es évek elején a kormány programmjába vette a *tanítók csekély fizetésének a kiegészítését.* Ideje volt, mert az valóban kevés volt s az élet drágulásával sehogy sem tartott lépést. Az 1892. évi püspöki jelentés aggódik az üresség̈ben levő iskolamesteri és tanítói állomások betöltése miatt, melyeknek javadalma oly csekély „hogy jó lélekkel szinte lehetetlen is azok elfogadására valakit rábeszélni." Baj volt az is, hogy okleveles tanítók sem voltak kellő számban. A következő évi jelentés megállapítja, hogy ifjaink közül mind kevesebben készülnek a tanítói pályára, „holott az maholnap jövedelmezőbb lesz a papi pályánál." Az 1894. évi közigazgatási jelentés már azt mondja: „tanítóink a többször megújított rendeletnek, hogy tanítói oklevelet szerezzenek, nem tettek eleget s most saját érdeküket is veszélyeztetik, *midőn a tanítói fizetés államilag fog rendeztetni.*" Az 1896. évi püspöki jelentés mondja: úgy a lelkészi, mint a tanítói állások betöltése lelkész- és okleveles tanítójelöltek hiányában ez idő szerint a legnagyobb aggodalommal tölt el. De miután a *tanítók fizetése az állam által már 400 frtra jóformán mindenütt ki van egészítve* s a lelkészek segélyezése is államilag megkezdődött, remélni lehet, hogy az állások is keresettebbek lesznek." Ez évben 37 tanítónk 7038 frt államsegélyt kapott, de lelkésztanítóink fizetését a miniszter csak abban az esetben pótolja, ha tanítói oklevéllel rendelkeznek. 1899-ben esedékessé vált az *ötödéves korpótlék* kiutalása is. A tanítókra nézve sérelmes volt, hogy az egyháztól kapott kántori fizetésük nem számíttatott be nyugdíjigényük

alapjául, hogy fizetésüknek annyira kiegészítő része volt, hogy ennek betudásával kapták a fizetéspótlékot.

Ime, mire megjött az állami fizetéspótlék, addig elveszítettük iskoláink nagy részét.

Amilyen arányban kerültek iskoláink a községek, vagy az állam kezébe, olyan arányban siklott ki hatáskörünk alól az iskola tanulmányi rendjének irányítása. Az állami vagy községi iskolákra csak annyi befolyásunk van, hogy unitárius gyermekek vallásoktatásáról gondoskodtunk. 1884-ben megbízta a főtanács az E. K. T.-ot, hogy a *népiskolák számára készíttessen vallástani tantervet.* A tanterv lassan készülhetett, mert az 1890. évi főtanács (72. sz.) ujból megrendelte a tanterv elkészítését, ami 1892-ben 66. sz. a. elfogadtatott.[181] 1873/74. évi tanterv szerint a vallás anyaga az elemi iskolában ez: Uri imádság, hiszekegy, tízparancsolat, Kriza kereszténvyvallás elemei (1. 2. o.), Simén Szent történetek (3. o.), Nagy Péter Szent történetek (4. o.). Az 1891. évi tanterv szerint: erkölcsi tanítások a szülők, testvérek és rokonok viszonyáról (1. 2. o.), isten és ember viszonyáról, isten és ember tulajdonságairól az ószövetségi (3. o.), az újszövetségi elbeszélések alapján, Jézus két főparancsolata, úri ima (4. o.), hittan és erkölcstan bibliaolvasással és ismertetéssel (5. o.), egyháztörténelem főbb vonásokban (6. o.), 3—6. o. együttes templombajárása. Az ismétlőiskolák 3 osztálya részére: bibliaismertetés, különösen Jézus élete, unitárius hittan, egyháztörténelem, konfirmációra előkészítés. És minden osztályban ének.

Az eddigi tantervek csak 4 osztály számára készültek; ez 6 osztály számára, ami után következik még a három évi ismétlő iskola. A másik eltérő vonása az utolsó tervnek: a kiindulási pontja a szülők és testvérek közötti viszonyból, ami helyes pszichológiai megértésre mutat s azt gondolom, hogy angol hatás. Az iskolák átalakulásának másik következménye volt, hogy a *vallástanítás a 90-es évektől lassan-lassan a papok hatáskörébe megy át.* 1885-ben még csak arra kapnak útasítást, hogy a „12—15 éves tanulók sikeresebb módon való tanításáért maguk is vegyenek részt a tanításban." És téli estéken gyűjtsék össze a fiatalságot s foglalkoztassák olvasással, beszéddel. De a leányegyházközségekben szétszórt növendékek vallásoktatását már mostantól fogva a papok teendőjévé tették.

Az imperiumváltozáskor a helyzet népiskoláink tekintetében az volt, hogy iskoláink háromnegyedrésze községivé, vagy államivá lett, még pedig, hol szerződés alapján, hol anélkül. A tanulmányi rend megállapítására — kivéve a vallást és egyházi éneket — nem volt semmi befolyásunk. A vallást, hol az énekvezéreknek alkalmazott állami tanítók tanították, hol a

[181] A vallástanítás tanterve és utasítás a tantervhez. Kolozsvár, 1893.

papok, ami utóbbiak buzgóságától és hivatásérzésétől függött. A tanítóképzés és képesítés kiesett az egyház kezéből, ezzel az énekvezérképzés is. Az állam gondoskodott ugyan a tanítóképzésről, de nem az énekvezérképzésről. Mikor e feladata teljesítését munkába vette, már késő volt, a háború s a nyomában járó politikai változások megoldatlanul hagyták e kérdést.

A közhatalom változása után. Az 1918/19. iskolai év a régi keretekben, a régi tanterv mellett folyt le. Az 1919/20. isk. év legfontosabb eseménye *új felekezeti iskolák szervezése.* Az állami iskolák átvétele után az E. K. T. rendeletet bocsátott ki, hogy egyházközségeinkben a felekezeti iskolákat fel kell állítani. E rendelet eredményéül jelenti a főtanácsnak, hogy keserves küzködés és fáradozás után sikerült 59 elemi iskolát szervezni 57 tanítóval és 31 tanítónővel. Az 1920. évi főtanács kimondotta, hogy a változott viszonyokra s az egyház egyetemének ezekből folyó egyházi és kultúrális igényeire figyelemmel, az egész vonalon a felekezeti oktatás elvi alapjára helyezkedik s ecélból az E. K. T. tegyen meg minden szükséges lépést. Az E. K. T. a határozat végrehajtásának egyik mozzanataként jelentette, hogy *központi iskolalátogatói állást* szervezett. A főtanácsi bizottság mellőzendőnek tartja azon okból, mert nem olyan időket élünk, hogy új állásokat szervezhessünk. A körök többsége sem lelkesedett a tervért, de a főtanács ennek ellenére a javaslatot elfogadta, életbeléptetéséről azonban újabb előterjesztés alapján fog határozni. Az 1923. évi főtanácsra az elemi iskolákról előterjesztett jelentés a központi iskolalátogatók jelentésén alapszik, akiket a főtanács utasít, hogy ellenőrizzék az előbbi évben adott utasításaik végrehajtását. A szervezés és fejlesztés munkája megindult, de állandóan jöttek mindenfelől a panaszok. A bejelentett konkrét sérelmekkel az államtitkársághoz mentek, amely közölte, hogy Bukarestben szeptember közepén tanácskozások lesznek abban a kérdésben, hogy az elemi oktatásban az állam a felekezeti, vagy az állami oktatás terén fog-e haladni. 1920—31556. sz. rendelet, melyet 1921 márc. 5-én megismételtek, tudatta, hogy az 1919/20. iskolai évre átbocsátott tantermeket nem engedi többé át, „mert az állami oktatás az 1920/21. isk. évben csorbítatlanul fenntartatik az összes helyiségekben, ahol a multban is ilyen állami oktatás céljaira szolgáló helyiségekkel rendelkeznek." Visszaköveteli az iskolai épületeket s mindenütt magyarnyelvű állami iskolák felállítását rendeli, mert „nem felekezetiesítheti az állam magasabb érdekéből az állami iskolákat." Az egyház tiltakozott ez ellen, mellyel kettős sérelem éri autonómiánkat. Egyik az, hogy azon egyházközségekben, melyekben iskolai épületeinket, a telkeket, felszerelést, tanítói lakásokat a magyar állammal kötött szerződésekkel állami iskola céljaira átengedtük, a szerződés átöröklése címén román állami iskolákat állítottak fel s az

ugyanott szervezett felekezeti iskolákat az egyházak magántulajdonát képező ingatlanokból eltávolították. Az államtitkárság a magyar állammal kötött iskolai szerződéseket közönséges üzleti szerződésekként kezeli s jogutódlást igényel magának oly jogok tekintetében, melyek természetük szerint minden átörökölhetést kizárnak. Az egyház a szerződéseket a magyar állammal kötötte. Mihelyt a béke ratifikációjával a magyar állami hatalom ezen a területen megszünt, elesett a szerződésbeni fél is s a szerződések hatálya ipso facto elenyészett. Az állam is erre az álláspontra helyezkedett minden olyan kérdésben, amelyek rá kötelezettséget hárítottak. Ezek teljesítését megtagadta, sőt számos helyen román tannyelvű iskolákat szervezett az egyházak tulajdonát képező épületekben, jóllehet első feltétel gyanánt az iskola magyar nyelve volt kikötve. A másik sérelem a tiszta magyar lakosságú területeken kezdett iskolaügyi politika, mely állami iskolák szervezésével a békeszerződés által biztosított kisebbségi autonóm iskolák alól a talajt s az érvényesülés lehetőségét elvonja. Ez ellen tiltakozott az egyház s kijelentette, hogy oly sérelemnek tekinti, „melynek orvoslása végett a népek ligájának birósága elé való terjesztését kell megfontolás tárgyává tennie." A tiltakozás pusztában elhangzó szó volt. Decemberben megindult a hadjárat a Székelyföldön iskoláink ellen s a szervezett új iskoláink közül 21 megszünt, részint azért, mert az iskolai épületet elvették, más helyiség pedig nem volt. Tanítóink pedig, látva a minden irányú bizonytalanságot, átmentek az államhoz „majdnem mindenütt az egyházközség beleegyezésével." Az állam 38 egyházközségben vette át az egyházközség tulajdonát képező iskolai épületet, melyek szerződésileg a magyar államnak voltak bérbeadva. Az 1921/22. iskolai évre mindezek ellenére is kimondotta az egyház, hogy minden egyházközség köteles elemi iskolát tartani fenn s ez alól átmenetileg és ideiglenesen évről-évre csak az E. K. T. adhat felmentést megokolt felterjesztésre. De iskolaszervezés kérdésében még a mult évinél is kisebb eredmény volt elérhető. A mult évben 24 új felekezeti iskola működött, a folyó évre csak 21 működése van kilátásban. Az akadály mindenütt iskolahelyiség és taneszközök hiánya. A rendkivüli gazdasági viszonyok hozzájárulnak az áldozatkészség csökkenéséhez, de egyes helyeken „a magasabb jövendő szempontokat és fontos vallási és faji érdekeket megérteni és méltányolni nem tudó kicsinyes szükkeblüséggel is kellett találkozni." Az E. K. T. 1921. okt. 19-én felekezetközi megállapodás alapján kimondotta:

1. Minden erejével azon lesz, hogy minden egyházközségünkben hitvallásos iskolákat tartsanak fenn.

2. Tiszta magyar helyeken is, ahol magyar tannyelvű állami iskolát állítanak, fenntartjuk a felekezeti iskolát s igényeljük számára az államsegélyt.

3. Ahol állami iskolák is vannak, felekezeti iskoláinkba gyűjtjük a mi gyermekeinket hitoktatásra, melyet heti 4 órán ingyen tartozik végezni a lelkész az államsegély fejében.

4. Ahol bármely oknál fogva kénytelen beszüntetni iskoláját, az egyházközség útasítandó, hogy az újra megnyílásra teremtse elő az anyagi eszközöket.

5. A magyar állammal kötött szerződéseket felbontottnak tekintjük, a román államot jogutódnak e tekintetben nem ismerjük el.

6. Az iskolák megintését, melyet sokszor tömegesen és előzetes vizsgálat nélkül küldenek, visszautasítjuk és igazságos elbánást kérünk.

Az 1923. évi főtanács a közoktatásügyi miniszteriumnak 100088 és 100090. sz. rendeletével foglalkozott, melyet 1923 szept. 25-én bocsátott ki. Az elemi iskolákra vonatkozó intézkedései: elrendeli a román történelem, földrajz és alkotmánytan román nyelven való tanítását; a tanítókat vizsgálatra kötelezi, holott az 1879. évi 17. t.-c. 3. §-a 4 évet engedélyezett. Az 1922—78129. sz. miniszteri rendelet megtiltja tanár, vagy tanító alkalmazását a miniszter előzetes engedélye nélkül. Az E. K. T. felekezetközi megállapodás alapján a román nyelv tanítását már a rendelet vétele előtt elrendelte a 3. osztálytól felfelé heti 2 órában. A Globusz nevű nagyszebeni térképkiadó vállalattal a többi magyar egyházakkal együtt szerződést kötött magyar szövegű térképek kiadására. Elrendelte, hogy a hitoktatást mindenütt a lelkészek végezzék s a tanítás egyházi énekkel és imával kezdődjék és végződjék; az iskolák lehetőleg hatosztályúakká fejlesztessenek ismétlő iskolával és faiskolákat állítsanak be. A tanítók szerény fizetésének előteremtésénél kölcsönhöz kellett fordulni, de az 1923/24. iskolai évre a fizetéseket a többi magyar egyházakkal egyértelműen újra emelték. A fennebb említett két rendelet elleni tiltakozásra a kormány annyit engedett, hogy a román nyelvnek az 1. és 2. osztályban való tanításától eltekintett, de egyebekben ragaszkodott a rendeletek végrehajtásához. Minthogy több iskolánkat (Szentábrahám, Nagyajta, Dicsőszentmárton, Okland, Vargyas, Torockó, Torockószentgyörgy) bezárták, az egyház elrendelte az általánosságban való végrehajtást. Hosszas tárgyalások után némi könnyítéseket értek el. Ilyen pl. az, hogy e tanévben (1923/24) a földrajz, történelem, alkotmánytan ne taníttassék románul azon községekben, ahol a lakosság nem tud románul és hogy alsóbbrendű hatóságok ne zárhassanak be iskolákat. De a nemzeti tárgyakat a felsőbb osztályokban heti 12 órán kellett tanítani.

E közben készült a felekezeti iskolákra vonatkozó Anghelescu-féle törvényjavaslat, melynek egyes intézkedései által a kisebbségi magyar egyházak iskoláik érdekeit súlyosan veszélyeztetve látták. „Az erdélyi római katholikus, református és

unitárius egyházak a maguk népnevelői intézeteit a törvényjavaslat intézkedései által a legsúlyosabban fenyegetve látják. E javaslatból kiáradó rombolás szelleme ellen fordulnak amaz erkölcsi erők elszántságával, melyet népi sajátosságukban fenyegetett híveik egyhangú támogatásából merítenek és figyelmeztetik a román népet és a vezető államférfiakat amaz ünnepélyes igéreteikre és szerződésben vállalt kötelezettségeikre, amelyeket a nemzeti kisebbségek jogai elismerése iránt korszakos történelmi fordulatot jelző pillanatokban tettek, illetőleg magukra vállaltak."

A törvényjavaslat legsérelmesebb szakaszai ezek: A 2. §. *a felekezeti iskolákat a magániskolák közé sorozza*; a 7. §. kisebbségek anyanyelvének a tanítás nyelveként való használatát korlátozza: a 8. §. szerint „az anyanyelvüket elvesztett" román állampolgárok gyermekeiket román tannyelvű iskolákban kötelesek taníttatni; a 61. §. a vallástanítás jogát korlátozza az egyházakkal szemben; a 159. §. nem biztosítja, hogy a tanítók az illető kisebbségből valók lesznek; a 199. §. a tanító- és tanítónőképzést államivá teszi. A miniszter a törvényjavaslat megtárgyalására meghívta ugyan a püspököket, de megjegyzéseiket és észrevételeiket nem vette figyelembe s midőn kérték, hogy adjon időt alaposabb tanulmányozására, kérésüket visszautasította. Megállapodtak tehát, hogy mindenik egyház május 14-ére egybehívja legfőbb hatóságát, hogy az hozzon ebben határozatot. Ez megtörtént. *Egységes* határozatot hozott mindhárom magyar egyház legfőbb hatósága. Egyben memorandumot irtak s beküldötték a szenátusnak és kamarának. A királyhoz pedig folyamodványt. Kimondották azt is, hogy amennyiben a törvényjavaslat sérelmes rendelkezései nem módosíttatnak, alkalmas időben és módon a nemzetek szövetségéhez folyamodnak. Az 1925. évi május 14. rendkivüli főtanács határozatát szószerinti szövegében itt adjuk:

1. Egyhangulag megállapítja, hogy e törvényjavaslat lábbal tiporja a Krisztus anyaszentegyháza tanítói küldetésén nyugvó iskolatartási jogát s megneheziti vagy éppen megakadályozza eziránti kötelessége teljesíthetését.

2. Egy szűkebbkörü nacionális nevelési eszményü kultúra állami monopolizálásával és összes állampolgáraira való rákényszerítésével megakadályozza az egyetemes emberinek, mint Isten gyermekei testvéri közösségének krisztusi vallás-erkölcsi kultúrával való szolgálatát.

3. Keresztény nevelési eszmény hijján szükségképpen gyűlölködő ellentéteket, hatalmi erőszakot szolgál.

4. A meglévő iskolák vezetését kiveszi az iskolafenntartó egyház kezéből és ezzel iskoláink nevelésének hitvallásos szellemben való irányítását a fenntartó egyházra nézve lehetetlenné teszi.

5. Az anyanyelvü kultúra elnyomásával a kisebbségek gyermekeinek „ellopja a lelkét" (N. Iorga) s ezzel elsorvasztani igyekszik egyházukhoz való hűségüket.

6. A kisebbségek anyagi pauperizálása mellé társítja azok kultúrális visszafejlesztését.

7. Kijátsza a békeszerződések biztosította kisebbségi jogokat, különösön a párisi 1919. évi dec. 9-iki kisebbségi egyezmény 9., 10., 11. cikkeit s a gyulafehérvári határozatok azon alapelvét, hogy Romániában minden nép gyermekei saját tanítójuk által saját nyelvükön oktattatnak.

8. Elkobozza egyházunk negyedfélszázados isk. autonómiáját, mely szerint az unitárius egyház alsó, közép és felső iskolái, mint a vallás szabad gyakorlatának jogával lényeges kapcsolatban álló intézmények s az egyház önfenntartásának eszközei mindenestől az egyház testéhez tartoznak s az egyházi hatóságok alatt állanak.

9. Sok nyilt és rejtett ajtót tartogat a miniszteri önkény számára, melyeken keresztül a javaslat szelidebb rendelkezései is hatálytalaníthatók, vagy félre tolhatók.

10. Törvényhozási előkészítése és tárgyalási módja is nélkülözi a kivánt alapossságot.

Ez alapon egyhangulag kimondja, hogy:

a) az unitárius iskolák felállítására, fenntartására, azok vezetése és kormányzására vonatkozó ősi autonóm jogaihoz, melyeket nemcsak a régi törvények, hanem a párizsi kisebbségi egyezmény 9. §. biztosítanak egyházunknak, rendületlenül ragaszkodik;

b) óvást emel a magánoktatásról szóló törvénytervezet ellen, mely mindeme jogokat lábbal tiporva, lényegében a népkisebbségi hitvallásos iskolák megsemmisítését célozza; a reánk bizott intézményekben rejlő etikai értékeket, egyházunk szabadságát és emberi jogainkat gyökerükben támadja meg, ép ezért és a benne rejlő súlyos intézkedéseknél fogva, továbbá az állami népoktatási törvénynél, valamint a kormányzati intézkedéseknél fogva annak végrehajtását egyházunkra nézve lehetetlennek látja;

c) elismeréssel veszi helyeslő tudomásul, hogy az E.K.T. a többi magyar felekezetekkel együttesen elnöksége útján sürgősen felhívta a Nemzetek Szövetsége főtanácsának figyelmét azokra a veszedelmekre, melyek egyházunk vallási kisebbségi jogait — főleg a párizsi egyezmény 9., 10., 11. cikkeiben biztosítottakat — megsemmisítéssel fenyegetik;

d) helyesli E. K. Tanácsunknak a gyülekezetekhez küldött körlevelét s a maga részéről is felhívja az érdekelteket a vett utasításhoz képest járni el;

e) az itt bemutatott és elfogadott petícióval fordul a román törvényhozás két házához és alázatos felségfolyamodvánnyal Őfelségéhez;

f) utasítja a E. K. Tanácsot, hogy a hazai törvények és nemzetközi szerződések adta jogok alapján alkalmas időben és módon orvoslást keressen sérelmeinkre mind általánosságban, mind egyes konkrét esetekben a nemzetek szövetségénél is;

g) felhatalmazza az E. K. Tanácsot, hogy ennek támogatására alkalmas időben és formában egy kiáltvánnyal forduljon a világ művelt népeihez, elsősorban hittestvéreinkhez, feltárva az itt megsemmisítésünkre irányuló törekvéseket s azokkal szemben alkalmas védelmet keresve;

h) amennyiben a javaslat lényeges kedvező módosítás nélkül emelkednék törvényes erőre, egyházunk keresztény alázattal fogja ugyan hordozni a méltatlan szenvedéseket, de csak addig, amig a lelkiismeret kényszere reá nem diktálja, hogy „inkább kell engedelmeskedni Istennek, hogysem az embereknek";

i) e történeti pillanatban pedig aggodalmakkal teljes szívvel felidézi atyáink küzdelmeinek, szenvedéseinek és áldozatainak drága emlékét s kifejezi azt a bizonyos reménységét, hogy Krisztus urunknak Romániába szakadt magyar népe méltó lesz atyáihoz úgy a szenvedések hordozásában, mint áldozatok hozatalában és az Isten gondviselésébe vetett hitből merített erő és kitartás megmutatásában.

Isten legyen segítségünkre!

A rendkívüli főtanács jegyzőkönyvében olvassuk: „A határozati javaslat elolvasására mint egy ember egyszerre állnak talpra az összes jelenlevők, lelkesedéssel dokumentálva, hogy a javaslat mindnyájunk lelkéből jött, mindnyájunknak érzelmét, akaratát és egyöntetü elhatározását tolmácsolja." Három főtanácsi tag felszólalása után „a főtanács teljes lelkesedéssel, akaratát és elhatározását egyöntetü felállással, szűnni nem akaró tapssal és éjenzéssel nyilvánítva, kijelenti, hogy az E. K. Tanács beterjesztett határozati javaslatát minden részletében, minden változtatás nélkül elfogadja s azt egyhangúlag határozattá emeli."

A három magyar felekezet összetartása, amihez hozzájárult a bánáti magyar ág. ev. egyház is, kifejezést nyert abban is, hogy a rendkívüli közgyűlés után közös ebédre gyűltek össze a Központi Szállóban, amire tudomásunk szerint eddig nem volt példa.

j) *Vallástanítás.*

(Elemi, középiskolai vallástanítás, vasárnapi iskola, konfirmálás.)

A vallástanítás sorsa népiskoláink jellegének megváltozásával szintén változott. A régi felekezeti iskolában a vallást az iskolamesterek tanították. Amint iskoláink nagyobb része idők

folyamán községivé, majd államivá lett, a vallástanítás iránti teendőiket mellékesnek, elhanyagolhatónak kezdették tekinteni s a 80-as évek közepén komolyan felhangzott a panasz, hogy az ilyen iskolákban a vallás- és egyházi énektanítás sok jogos panaszra ad okot. Hiába voltak a rendeletek, azoknak semmi foganata nem volt. De más bajok is voltak. Nem voltak jó tankönyvek és a mesterek nem voltak kellően jártasok az előrehaladott oktatás és nevelés módszerének ismeretében.[132] A kollégiumi elemi iskola a mi viszonyaink között az állami népiskolai törvény meghozatala előtt mintaiskolának tekintendő. Hiszen a régi iskolamesterek egy része itt kezdte tanítói pályáját s ide a legkiválóbb jelöltek kerültek tanítókul. Milyen volt itt a helyzet tankönyvek és tanterv dolgában? A 70-es és 80-as években az I. és II. o.-ban tanították Krizától: A keresztény vallás elemeit, a 3. o.-ban Simén, a 4. o.-ban Nagy Péter Szent történetek-et. Ezen idők folyamán csak annyi változás esik, hogy 1884/85-től az I. o.-ban Pánczél Ferenc „Erkölcsi elbeszélője" nyomán tanítanak erkölcsi elbeszéléseket és verseket. 1891/92-től ennek helyébe jő Boros Jó gyermek könyve, 1897/98-tól a III. o.-ban Simén könyve helyére Tarcsafalvi Bibliai történetek c. könyve. A felnőttek számára nincs egyháztörténelmünk és a Szent történetek is mulhatatlanul újra irandó. Baj volt az is, hogy a vallástanítás tanterve sem volt megállapítva, tanította minden mester azt és úgy, amint és ahogyan akart vagy tudott. Az E. K. T. 1876-ban elfogadta az állami tantervet s kimondta: „A vallástanítás a folyó tanévben az erdélyi gyakorlat mellett marad, míg ez ügyben munkába vett szükséges intézkedéseket megteheti." Hogy mi volt az erdélyi gyakorlat? Azt csak az illető mesterek tudták. A szükséges intézkedések sokáig késtek, úgy hogy Kelemen Albert 1887-ben kénytelen megállapítani: „Tíz év tanúskodik tétlenségünk mellett."[133] Az sem volt megállapítva, hogy ki tanítsa a vallást, a pap-e, vagy a tanító? Sok és hosszú vita folyt erről a kérdésről, míg a főhatóság a pap teendőjévé tette, de az egyházi erélytelen végrehajtás mellett még ma sincs általános érvényben.

A vallástanítás tantervének ez a hiánya indította a marosi egyházkört arra, hogy a maga hatáskörében szükségesnek látta ez ügyet rendezni s megállapította a tantervet: I—II. osztály imák és erkölcsi elbeszélések, III—IV. osztály Szász Károly Kisbibliája, V. o. a keresztény vallás elemei, VI. o. Simén Szenttörténetek. A konfirmandusok részére Ferencz József kátéja. A tantervük ismertetésével egyidejűleg javaslatokat is ad, melyek élesen rávilágítanak az akkori állapotokra. Egyik az,

---

[132] Sz. Unitárius egyház és vallástanítás. K. M., 1885. 310—313.

[133] A népiskolai vallástanítás jelen állása és célszerű reformja. K. M., 1887. 18—28.

hogy a theológiai intézet tárgyai közé vétessék fel a neveléstan, különös tekintettel a népiskolai vallástanítás módszerére. Mert sem a régibb tanítóknak, sem a lelkészeknek nincsenek neveléstani ismeretük. Tanítsa azt a vallástanár a képezdékben (szeminárium) is, mire a szerkesztő megjegyzi, hogy már 3 éve tanítják. A vallást tanítsa a tanító a mindennapi iskolásoknak, az ismétlőiskolásoknak és a konfirmandusoknak a pap. E javaslatával odáig megy, hogy országos mozgalom megindítását tartja szükségesnek, hogy a vallásoktatás *felekezetközi megegyezéssel felekezeti különbség nélkül* a tanítókra bizassék, mint Angliában. Aztán pályázat kitűzését ajánlja vezér- és kézikönyvek írására: *a*) az I. és II. osztálynak vallás-erkölcsi elbeszélésekre a tanító kezébe, *b*) a III. IV. osztálynak ó- és újszövetségi bibliai történetekre, *c*) az V. osztálynak egyháztörténelemre, *d*) a VI. osztálynak hit- és erkölcstanra és minden osztályban legyenek imák, énekek és lehetőleg képek. A kör 13 iskolájából 2 ötosztályos, 7 négyosztályos, 3 háromosztályos és 1 kétosztályos. Állíttassék be mind a 6 osztály és mind a 3 ismétlőosztály. Es végül: legyenek nyilvános vizsgálatok a vallástanból is. Ez a szervesen átgondolt nyilvános felszólalás volt az oka, hogy a népiskolai vallástanítás terve napirendre került. A háromszéki kör kezdésére az E. K. Tanács az 1890. évi főtanácsnak előterjesztést tesz: időszerűnek látja, hogy a népiskolai vallástanítás célszerűbbé és sikeresebbé tétele végett a tanterv revideáltassék és megfelelő tankönyvek készíttessenek. A főtanács megbízta az E. K. T.-ot, hogy a legközelebbi főtanácsra javaslatot terjesszen elé. Az 1891. évi torockói zsinatra az E. K. T. jelenti, hogy megtette a szükséges intézkedéseket s a jövő főtanács elé a kérdés érdeméhez méltó javaslatot fog terjeszteni. A javaslat előterjesztetvén, az 1892. évi főtanács (66. sz. a.) elfogadta a vallástanítás tervét s utasította az E. K. T.-ot, hogy készíttessen hozzá utasítást és gondoskodjék megfelelő tankönyvekről. Aztán kérdezze meg a köröket, hogy lehetne a vallástanítást egyenesen a papok kötelességévé tenni. Az 1893. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy a tantervet s a hozzá elkészített utasítást kinyomatta[184] s a köröknek ki fogja küldeni. A tanterv lényeges tartalma ez:

I—II. osztály: Erkölcsi tanítások a szülők, testvérek és rokonok viszonyáról, ily tartalmú bibliai és más elbeszélések, rövid imák, úri ima, erkölcsi szabályok.

III. osztály: Vallás-erkölcsi tanítások Isten és ember viszonyáról ószövetségi elbeszélések alapján, tízparancsolat és értelmezése, imák, fohászok.

IV. osztály: Vallás-erkölcsi tanítások újszövetségi elbeszélések alapján, Jézus két főparancsolata s az úri ima értelmezése, imák bővítve.

[184] A vallástanítás tanterve és utasítás a tantervhez. Kolozsvár, 1893.

V. osztály: Hittan és erkölcstan rövid bibliaismertetéssel, imák.
VI. osztály: Egyháztörténelem, különös tekintettel az unitárius egyház történetére, imák.
III—VI. osztály: Együttes templombajárás.

Az ismétlőiskolák számára:

I. osztály: A biblia ismertetése egyes részeinek olvasásával.
II. osztály: Jézus élete, az evangéliumok olvasásával.
III. osztály: Unitárius hittan, konfirmációra előkészítés, unitárius egyháztörténelem. Együttes templombajárás.

Ének minden osztályban a következő tanterv szerint:
I—II. osztály: 5 ének (megnevezve), 6 hang körén belőliek.
III—IV. osztály: 8 ének (megnevezve), 8 hang körén belőliek.
V.—VI. osztály: 3 ének (megnevezve) s azok dallamára menők, melyek 8 hang körén túl terjednek.

Tankönyvek: I—II. o. Boros: Jó gyermek könyve.
III—IV. o. Simén: Szenttörténetek, míg más meg nem jelenik.
V. o. Ferencz József: Unitárius Kálé.
VI. o. A tanító előadása, míg erre könyv jelenik meg.

Az ismétlők részére: I. o. Szintén.
II. o. Hopps—Derzsi Károly: Jézus élete.
III. o. Ferencz József: Unitárius Káté és Unitárius Kis Tükör.

Énektanításra, míg iskolai kézikönyv készül, az Énekeskönyv.

Most már a tanterv megvolt, de sok osztályban hiányoztak a megfelelő tankönyvek. Az E. K. T. pályázatot hirdetett s ennek eredményeként az 1895. évi bölöni zsinaton jelentette: a pályázat eredményes volt annyiban, hogy az *iskolai énektanításra* írt mű jutalmat nyert. Szerzője Iszlai Márton. A kiadás folyamatban van. A vallástani tankönyvekre beérkezett művek nem voltak megfelelők. A pályázat 1896 márc. 1. határidővel újra kitüzetett. Az 1896. évi közigazgatási jelentés szerint az újra kiírt pályázat eredményes volt. Mindháromra érkezett 1—1 pályamunka. A 3—4. o. számára írt mű szerzője Tarcsafalvi Albert. A más két pályázatra a birálatok még nem ékeztek be. Az Énekeskönyv megjelent.

Ez időtől kezdve az egyházkormányzás figyelme az új kollégium építésére, majd a felépítése után a konviktus pénzügyi alapjának megteremtésére, a Berde-hagyaték megszerzésére, a papi kongruával kapcsolatos teendőkre, a gazdaságok jövedelmezőségének biztosítására, a deficit elenyésztetésére, s nem utolsó sorban az egyházszervezés kérdésére terelődvén, a vallástanítás kérdése jó időre lekerült a napirendről. Csak az 1912. évi főtanácson fordul elő megint. A háromszéki kör javasolta, hogy a népiskolai és gimnáziumi vallástanítás terve revideáltassék s a kor kivánalmai szerint átalakíttassék. Az

E. K. T. jelentette, hogy egy korábbi indítvány alapján a lépések eziránt már megtétettek. A főtanács elrendelte, hogy a jövő főtanácson terjessze elé a vallástanítás tervét. A következő főtanácson jelentette az E. K. T., hogy a tanterv elkészítése felmerült akadályok miatt nem sikerült s minthogy életbeléptetése szükséges, felhatalmazást kér erre a főtanácstól. A főtanácsi bizottság azonban, minthogy mindenik kör érdemlegesen nem foglalkozhatott vele, mert későn kapta, még egyszer kiküldeni ajánlja a köröknek beható tanulmányozás végett.

Végre az elemi iskolai vallástanítás terve az 1914. évi főtanács elé terjesztetett. E tanterv a mindennapi és ismétlőiskola minden osztályában 2—2 órát ír elő. 1—2. ó. Beszéd- és értelemgyakorlat az erkölcsi nevelés szolgálatában. 3—4. ó. Történeti oktatás a valláserkölcsi nevelés szolgálatában az ó- és újszövetség történetei alapján. 5. ó. Történeti oktatás kimagaslóbb jeleseink életrajza alapján. 6. ó. Valláserkölcsi nevelés betetőzése a szerzett ismeretek rendszerbe foglalása által. Az ismétlőiskolában: bibliatörténet, egyháztörténelem, előkészítés a konfirmációra: hit-, erkölcs-, szertartás- és szervezettan. A főtanács elfogadta s utasította az E. K. T-ot, hogy készíttessen hozzá utasításokat s gondoskodjék megfelelő tankönyvekről. A K. M. referense „kellemes érzéssel" szemlélte, hogy a főtanácson a tanítás és nevelés ügye méltó figyelemben részesült s végre elfoglalta azt a helyet a tárgyalásra került ügyek sorozatában, melyet nemzet- és jövőépítő jelentőségénél fogva megérdemel s melyet eddig mindig nélkülözni volt kénytelen. Ez az elismerés annak a jelenségnek szól, hogy a főtanács hosszú és szenvedélyes gazdasági és pénzügyi viták után, melyek a nevelésügyi kérdéseket éveken át háttérbe szorították, végre a nevelésügynek jelentőségéhez mért időt és teret engedett és megalkotta az elemi iskolai vallástanítás tantervét, valamint behatóan foglalkozott a gimnáziumi vallástanítás tervével.

A gimnáziumi vallástanítás tekintetében a helyzet a 70 es és 80-as években ez: az órák száma az I—V. o.-ban 1—1, a VI—VII. o.-ban 2—2 óra, a *VIII. o.-ban nincs vallásóra*, csak 1888/89-től kezdve. És szinte érthetetlen s mégis úgy van, hogy a vallás csak az állami tanterv teljes életbeléptetésénél kap osztályonként 2—2 órát. Szervesen átgondolt és valamely célgondolat hatása alatt megalkotott tanterv sincs. Csak a kézikönyvekből lehet megállapítani azt. Az I—II. o.-ban hosszú időn át tankönyv Nagy Péter Szent történetek-je, amit csak 1902/3-tól kezdve vált fel Csifó Bibliai történetek c. könyve. A III—IV. o.-ban Ferencz József Unitárius kátéja, amit a III. o.-ban 1897/98-tól felvált Bartók Bibliaismertetése és 1907/8-tól Berecki Sándor Bibliaismertetése. Az V. o.-ban hosszú időn át anyag az erkölcstan Ferencz József kézirati műve alapján, 1899/900-tól felváltja az egyháztörténelem Pálffy József könyve

alapján s ezt 1907/8-tól Gergely-Kovács könyve alapján keresztény egyháztörténelem. A VI—VII. o. a 80-as években együtt tanulta felváltva az egyháztörténelmet Pálffy könyve alapján és a hittant Ferencz József kézíratából. 1888/89-től a vallás tananyaga a VIII. o-ban ethika és hittan Télfi könyve és Ferencz József egyháztörténete, az Unitárius Kis Tükör alapján. 1902/3-tól kezdve a VII. o. tankönyve Péterfi—Marion Az ember jogai és kötelességei.

Miután a kollégiumnál a vallástanári állás szerveztetett s a tanszék betöltetett, nemsokára napirendre került a tanterv kérdése is. Az 1912. évi főtanács foglalkozott a kérdéssel, de csak az 1915. évi alkotta meg *a gimnáziumi vallástanítás tervét.* Ez három fokozatot állapít meg: a bibliai az I—IV. o., egyháztörténelmi az V—VI. o. és erkölcs-hittani a VII—VIII. osztályokban. Elvi szempontból kifogásolható, hogy a bibliai fokozat végén a IV. o.-ban már unitárius hittan van felvéve, minek oka az, hogy a konfirmáció erre a korra esik s ez szükségessé teszi, hogy hitelveinket, szertartásainkat megismerjék. Az életbeléptetés érdekében szükséges a kézikönyvek egy részének kicserélése, illetőleg bővítése. továbbá egy egyháztörténeti olvasókönyv egybeállítása, még pedig mind a keresztény egyház, mind az unitárius egyház történelméhez. Ez a tanterv különösen hangsúlyozza, hogy nem szabad a teljes bibliát a tanulók kezébe adni, hanem csak a református iskolák számára készült szemelvényes bibliát. A gimnáziumi vallástanítás még csak ment valahogy s a könyvek is, habár hiányosan voltak. De teljesen hiányzott a most létesülő tanító- és tanítónőképző-intézetek részére a tanterv s természetesen a tankönyvek is.

A kolozsvári állami képezdék igazgatótanácsa 1870 okt. 11-én megkereste az E. K. T.-ot, hogy még okt. folyamán küldje meg a vallás- és erkölcstan tantervét s jelölje ki a tanárt. Az E. K. T. nov. 1-én kinevezte tanárnak Ferencz József első papot s utasította, hogy a hit- és erkölcstan tantervét 3 évre felosztva állítsa össze s jelölje meg a könyveket, melyekből tanítani fogja s a legközelebbi ülésre tegyen jelentést. Nov. 6-ára már beterjesztette javaslatát: I. év. Hit- és erkölcstan bibliaolvasással, főleg a Jézus tanításaiból. II. év. Általános és unitárius egyháztörténelem korrajzok és jelentékenyebb egyének életrajzának olvasásával. III. év. Görögök, rómaiak és zsidók vallásának ismertetése; vallásos eszmék fejlődéstörténete megfelelő olvasmányokkal; vallástanítás módszertana. Heti 2—2 óra. Tankönyveket nem tud ajánlani, mert nincsenek. Minthogy képezdéink eddig nem voltak, azokban használható kézikönyveink sem lehetnek. Nem ajánlhat tehát egyebet, minthogy egyelőre csak kézírásból kell hogy taníttassanak s a vallástanár feladata lesz ezekct a kézírati tankönyveket a képezdék szükségeihez mérten átdolgozni s ha lehet kiadni. A jelen évre,

minthogy a növendékek épen konfirmálásra jönnek, lehetne használni a Kátét, az erkölcstanra nézve pedig az ugyancsak általa írt, iskoláink alosztályaiban használt s kéziratban levő erkölcstant a képezde szükségeihez átdolgozva.

A vallástanítással kapcsolatosan meg kell emlékeznünk az ú. n. *vasárnapi iskoláról* is, melynek nálunk két és háromnegyedszázados múltja van. Az 1661. évi dézsfalvi zsinat büntetés terhe alatt kötelezi a papokat és mestereket, hogy *mint eddig is szokás volt, a falusi ifjúságot informálják a religióban, és pietasban.* A nyárádszentlászlói zsinat 1665-ben, a várfalvi 1788-ban ismételten határoznak e tárgyban s a tanítás idejéül Szentgyörgy naptól Szentmihály napig terjedő időt rendelik mindkétnemű ifjak részére. Az 1803. évi szentmártoni zsinat az egyházköri vizsgálatnak teszi szoros kötelességévé, hogy a tanítást kellő figyelemmel ellenőrizze, a szülőket és gazdákat rászorítsa, hogy a gyermekeket a tanításokra küldjék, ellenkező esetben minden kérdezés nélkül kanon szerint büntessék. Az 1815. évi torockószentgyörgyi zsinat azt rendeli, hogy a karácsonyelőtt tartatni szokott vizsgálat alkalmával az ifjak *megpróbáltassanak.* A következő évben a repr. konzisztórium pedig kötelességévé teszi az espereseknek, hogy a gyermekeik nevelésében resteskedő szülőket a külső tisztségnek átírják. A bölöni 1840. évi zsinat megrendeli, hogy a nyári vasárnapi órákon a mesterek is maradjanak benn a templomban énektanítás végett.[135] Az E. K. T. az 1864. évi főtanács meghagyása alapján előterjesztést tett az 1866. évi főtanácsnak, mely végezte: (10. jk. sz.) a nyári tanításnak azon módon, ahogy eddig gyakorlatban volt, tovább is fenn kell maradnia. Vasárnap d. e. a fiúk, d. u. a leányok tanuljanak 12—22 éves korukig. Ahol ezt így sikerrel folytatni nem lehet, ott az eddigi módon folytatódjék a tanítás. A d. e. istentisztelet oly időben tartandó, hogy 12-ig még egy óra maradjon a tanításra. Kerestessék meg a főkormányszék, hogy d. u. táncokat csak a templomozás után engedélyezzen. Vezérkönyv Ferencz József kátéja és bibliaolvasás. Ohajtandó volna, hogy dolgoztassék ki vallásunk történelme röviden és népszerűen. A theológiát tanító tanár kötelessége a pastoralis theológiával kapcsolatosan a nyári tanítás miként kezelése módjára nézve ezután utasítást adni a theológusoknak. Az 1873. évi főtanács (13. jk. sz.) óhajtja, hogy a lelkészek a téli estéken az értelmesebb híveket hetenként 1—2-szer összegyűjtvén, népszerű előadásokat tartsanak és a nyári vasárnapi oktatást is fenntartja. A kérdést Ferencz József püspök idejében először Péterfi Dénes külföldi

[135] Ürmösi Kálmán: Fenntartható-e a nyári tanítás jelenlegi alakjában s ha nem, miképen lenne e célnak megfelelően reformálandó? K. M. 1887. 294—303.

tanuló szellőzteti Londonból írt levelében.[186] Leírja, hogy vasárnapi iskola Angliában minden gyülekezetnek van, melynek buzgóbb tagjai önként vállalják a missziói munkát. A felelősség a lelkészt terheli, aki meglátogatja s a tanításban is részt vesz. Az iskolák egymással összeköttetésben állanak (Sunday School Union). Céljuk a nép vallás-erkölcsi nevelését előmozdítani. A növendékek 6—16 éves korig látogatják, a kisebbek délelőtt, a nagyobbak délután. Alapítójuk Raikes Róbert 1782-ben Glocesterben. És kifejezi óhajtását, hogy vajha nálunk is a nép valláserkölcsi nevelésére nagyobb gondot fordítnának s a vasárnap délutáni „kátéiskolák a kor és a nevelés elveivel megegyező rendszeres valláserkölcsi nevelő intézetekké alakíttatnának át." Jakab Elek az egyház képviseletében Angliában járván erről az útjáról szóló beszámolójában[187] szintén ír a serdülő ifjúság valláserkölcsi neveléséről a vasárnapi iskola által. Az angol unitáriusok 1834-ben létesítették a Sunday School Association-t, melynek hasonló nevű évnegyedenként megjelenő közlönye van. Az angol unitáriusok nem magukra, hanem a presbiteriánusokkal, baptistákkal, szabad keresztény egyházakkal együtt alkotják ezeket az iskolákat, melyeknek öt osztály számára külön könyveik vannak tanárok és tanítványok részére. És végül ő is felsóhajt: Vajha teljesülne Péterfi óhajtása „hogy nálunk is a vasárnap délutáni elavult és sem az időhöz és míveltséghez mért előhaladásnak, sem az ifjú lelki- és erkölcsi szükségének meg nem felelő bibliaolvasás és kátétanítás helyett ily vasárnapi oktatás jöhetne létre minél előbb s minél több helyen." Ilyen előzmények után Ürmösi Kálmán szól hozzá a kérdéshez.[188] Szerinte a vasárnapi tanítás, amint a régi zsinati határozatok nevezik, és nyári tanítás egy és ugyanaz. Célja a vallásos érzés ápolása és továbbfejlesztése, hogy a népiskolában kezdett alapon tovább építsen: a nevelés tekintetében *ismétlő iskolája a népiskolának*. Mostani alakjában azonban hivatását nem tölti be, mert a tanítási anyag erre nem alkalmas. Az úri ima, apostoli hitforma, tízparancsolat, erkölcsi szabályok, apró imák, a nagyobbaknak a Káté gépies bemagoltatása, mindez nem arra való, hogy oda lehessen őket csalogatni. Az eredmény semmi, mert olyan forrást, melynek vize a szomjat nem oltja, senki sem keres. E cikkre Ferencz József egy pár sorban azt a megjegyzést tette, hogy Kelemen Benő előtte is sokszor beszélt e reform szükségéről s fel is kérte őt, hogy indítsanak mozgalmat. Erre megkérte a Londonban tanuló Péterfit, tanulmányozza a kérdést és szerezze be a könyveket. „Mert hogy tennünk kell, az bizonyos, csak a

[186] K. M. 1875. 132—134.
[187] Londonban mulatásom emlékei K. M. 1875. 317—321.
[188] A vasárnapi iskolák reformkérdése. K. M. 1876. 69.

mit, miként és minő eszközökkel való kérdésekre találnók meg a feleletet". Több mint 10 év mulva Ürmösi Kálmán a Dávid Ferenc-Egylet dícsőszentmártoni közgyűlésén tartott felolvasásával megint visszatér e kérdésre. S most egyenesen kimondja: a nyári tanítás eddigi alakjában fenn nem tartható. Az évek teltek. Az egyházkörök a kezdeményezést a főhatóságtól várták, ez a gondolat megvitatását a papoktól s így telt tétlenül az idő. A köröktől bekért jelentések és adatok alapján állítja, hogy a nyári tanítás egy, vagy más ok miatt nem kielégítő az egyházban, sőt a semminél csak valamivel több. Az eredménytelenségnek több oka van. Egyik az, hogy az idevonatkozó rendeleteket nem hajtják szigorúan végre. A másik, hogy a tanításban nincs egyöntetűség. Régebben a papok tanítottak, újabban szokásba jött, hogy a mesterek tanítsanak, még pedig a d. e. templomozás előtt, amit azért tart helytelennek, sőt visszaélésnek, mert ez a tanítás tulajdonképen az iskolában nyert vallástanításnak ismétlése kellene hogy legyen a felnőttekre. A harmadik oka az, hogy nincsenek meg a szükséges utasítások és segédkönyvek. Egy helyen a Szent történeteket, másutt a nagy kátét, vagy a konfessziót, ismét másutt a keresztény vallás elemeit, vagy a konfirmációi kátét tanítják, vagy bibliát olvastatnak, szóval ki-ki amit akar s ahogyan akarja találomra, minden módszer nélkül. E kritika után előadja a maga tervét. Legyenek tanításra kötelezettek az ismétlőiskolaköteles ifjak. Es legyenek előadások a mostani kátékizáló módszertől eltérőleg a föld gyermekkoráról a teremtés Mózesi előadásával kapcsolatosan, a népszerű természettan köréből, ismertessék a materiálizmust, fejlődéstant, darvinizmust, olvassák a biblia szebb részeit, erkölcsi elbeszéléseket az iszákosság, káromkodás, könnyelmű életmód ellen. A theológusokat erre kellően elő kell képezni. A tanítás helye a templom, ideje a nyár, Szentgyörgynaptól Szentmihályig, mint a régi határozatok szólnak. Gondoskodni kell megfelelő könyvekről pályázat, vagy megbízás alapján. A tanítást végezzék a papok, az éneklést a mesterek vezetik. A mulasztók essenek büntetés alá. A tanítást ünnepély fejezze be s a szorgalmasok kapjanak jutalmat.

1880-tól Boros a kollégiumban megkezdette a vasárnapi iskolát oly módon, hogy téli vasárnapok reggelén, mikor a kis tanulók a hideg miatt nem mehettek templomba, az I—V. gimn. osztályú tanulók egy tanterembe istentiszteletre gyűlnek össze, hol az ő vezetése mellett a papnövendékek rendre végzik a szolgálatot, azután kis csoportokban maguk köré gyűjtik a gyermekeket és a tanítás tárgyát, tartalmát megbeszélik. Ez a vasárnapi iskola 1910 óta a gimnáziumi vallástanár vezetése alatt van. Boros az Unitárius Közlönyben ismételten foglalkozik e kérdéssel (1901. 169—170. és 1906.

101—103) s nem győzi eléggé buzdítani a papokat, hogy fogjanak hozzá mindnyájan a munkához s valósítsák meg a maguk kicsi körében „a most divatos népegyetemet"(?). Ez annál szükségesebb, mert napról-napra mind több ember van, aki azt kiabálja, mi szükség van a papokra, templomokra, hiszen csak arra valók, hogy butítsák a népet. A Dávid Ferenc-Egylet a tanítás céljaira *Aranyszabályok* címen egy kis füzetet adott ki.

A kérdés irodalmi tárgyalása az E. K. T.-ot arra indította, hogy 1893-ban (K. M. 1893. 345.) újabb rendeletet bocsátott ki a nyári vasárnapi vallásoktatás pontos teljesítésére, minek már eredményét is megállapítja. Némely lelkészek nagy lelkiismeretességgel végezték teendőiket s az ifjak, sőt a felnőttek is örömmel vettek részt. De voltak olyan eklézsiák is, melyekben egyáltalában nem volt tanítás. A kérdés kellő értékelését mutatja az E. K. T. részéről az, hogy 1894-ben (62. jk. p) külön jelentést tesz a vasárnapi iskoláról. Egyidejüleg a kormány is rendeletet bocsátott ki ez irányban s most már remélhető lesz, hogy jobban és sikeresebben fogják megtartani. Az új rend azonban csak lassan és vontatottan terjed s a végrehajtás sem eléggé erélyes és céltudatos, amiként nem volt az soha a történelem folyamán. Ugyanekkor a marosi egyházkör indítványt adott be, hogy a tanítók kezébe *vezérkönyv* adassék. Az indítvány bizottságnak adatott ki tanulmányozás végett. A tanulmányozás azonban majdnem 30 esztendeig tartott, míg 1920-ban Vári munkájaként megjelent: *Vezérfonal a nyári vasárnapi iskolai tanításhoz* (Unitárius Közlöny 1920. 109.) s az E. K. T. szigorúan utasította a lelkészeket és énekvezéreket, hogy tartsák magukat a Vezérfonalhoz. Eszerint a tananyag 4 évre oszlik:

1. év. Unitárius egyháztörténelem, vezérkönyv Unitárius Kis Tükör.

2. év. Unitárius hittan, vezérkönyv Unitárius Káté és Hittan.

3. év. Erkölcstan, Marion-Péterfi, Az ember kötelességei és jogai nyomán.

4. év. Szociologiából: az iskola jelentősége, többtermelés, szövetkezetek, közvagyon, munkások és munkaadók viszonya, fényűzés, háziipar jelentősége és haszna, csecsemővédelem, alkoholizmus, perlekedés. Benedek Elek: Felolvasások és Gidófalvi István: A magyar pap és tanító szociális kötelességei.

Ezt a Vezérfonalat az E. K. T. 10 év mulva a „változott viszonyoknak megfelelően" átdolgoztatta. A tananyag most 7 évre van beosztva s az egyháztörténelembe fel van véve: kapcsolataink a külföldi unitáriusokkal és az unitárizmus jövője, aztán magyar történelmi és irodalom-történeti ismeretek.

A *konfirmálás* ügyében a püspök 1885-ben rendeletet bocsátott ki (K. M. 1885. 65—68.), amit az tett szükségessé, hogy iskoláink községivé vagy államivá változtatása következ-

tében biztosítani kellett a vallástanításban legalább az eddigi eredményt. Minthogy iskolamestereink nagyobb része akkor már nem a mi iskoláinkból került ki, szükségessé vált annak „a lényeges reformnak" a behozatala, hogy a *vallástanítást a lelkészekre bizzuk.* A konfirmációi vallásoktatás célja az, hogy ifjaink „saját felekezeti állláspontjuknak tiszta és világos tudatára jussanak", más szóval, tudjanak számot adni arról, hogy ők miért unitárius keresztények. Evégre ismerjék meg vallásuk hit- és erkölcsi alapelveit, főbb vonásokban egyházunk történetét s lehetőleg szervezetét is. Ma sokszor nagyon fiatal, mondhatni éretlen gyermekeket konfirmálnak, kikkel nem lehet a vallás igazságait megértetni. Aztán a tanítást rövid pár hétre, esetleg nehány napra szorítják. Sokan e kötelességet puszta formalitásnak tekintik s megelégszenek azzal, mit a gyermekek a népiskolából magukkal hoztak. Csak ezen az uton tartjuk meg népünkben azt a vallásosságot és egyháziasságot, melyre ma nagyobb szükség van, mint valaha. „Ha templomaink üresen maradnak, ha a lelkész és hívei között az eddigi benső viszony meglazul, a buzgóság és áldozatkészség napról-napra mindinkább hanyatlik, ennek okát nagyrészben abban fogjuk találni, hogy nem vették kellő ápolás alá a híveket". Úgy járunk, mint az a gazda, aki kertjének csemetéit nem oltja be nemes gallyakkal s aztán azok keserű gyümölcsöt teremnek. A törvény eddig a betöltött 12 évet állapította meg. Ezt korainak tartja s óhajtja, hogy a 14 évre halasztassék, mert itt nemcsak a szivet, hanem az értelmet is foglalkoztatnunk kell". S a tanítást legalább 6 hétig folytassák. Tegyék a konfirmációi vallásoktatást „a legkomolyabb dologgá, hogy abból a lélekre ne csak egy-két napi, hanem az egész életre kiható táplálékot nyerjen". És hajtsák végre mindíg „a szokott ünnepélyességgel", mi nemcsak az ifjakra gyakorol kitörölhetetlen benyomást, hanem az egész gyülekezetben is megújul a vallásos érzés, az egyházias szellem s a lelkész iránti tisztelet.

Ez a rendelet még nem szabja meg a konfirmáció idejét. Később az egész egyházban áldozócsütörtökre tették.

17. FEJEZET.

Pénzügyek.

a) *Konferens adósságok, Baldácsy-alapítvány.*

Az 1868-ban kapott államsegély csak egy csepp volt a szükségek tengerében. Az egyház terhei a haladó idővel nem kevesbedtek, hanem szaporodtak. Már az 1872. évi főtanács elhatározta, hogy igénybeveszi a hitrokonok áldozatkészségét

s adakozásra szólítja az 1856. évi közadakozásban részt nem vett nemzedéket. Az E. K. T. azonban a nehéz pénzviszonyok miatt a határozatot nem hajtotta végre. 1875 május 31-én azonban adakozásra hívta fel a híveket s a közszükségeket így sorolta fel: a püspök fizetése „páratlanul csekély", a tanároké alig elégséges a mindennapi kenyérre, öregségükre nincs nyugdíjuk, az árván maradt család alig részesül annyi évi segélyben, amennyivel egy havi kiadását fedezhesse. A tanárok száma sem elégséges. A köztanítói rendszerrel teljesen fel kell hagynunk s a gyakran változó, kevésbé képzett köztanítók helyett rendes és jobban fizetett tanítókat kell alkalmaznunk. Tordai és keresztúri iskolánk építése sincs befejezve. Közigazgatásunkban is sok a hiány s mindez a kellő jövedelem hiányában... Ami kevés segély az angol és amerikai hitrokonoktól jött, az nem állandó és meghatározott célja van.

Ferencz József püspökségének első felében, a 90-es évek közepéig, állandóan napirenden volt az 1856—57-ből származó konferens adósságok felhajtása. Több főtanács rendelte el a hátralékos kamatok felvételét törvény útján is. Az E. K. T. 1875-ben 271 adóshoz, akik 10 évnél régibb kamatokkal voltak hátralékban, felszólítást intézett a fizetésre, ellenkező esetben perrel fenyegetvén meg a tőketartozásért is. A felszólítás nem vezetett eredményre. Egy részük nem válaszolt, egy kisebb rész fizetésképtelenséget jelentett. Akadt olyan is, aki kötelezvénye érvényességét tagadta, azt állítva, hogy kötelezése csak pro forma történt az akkori kormánnyal szemben. Egy másik azt erősítette, hogy 1857-ben maga az esperesi bizottság azt mondta, hogy a kötelezettség a Bach-kormány változásával megszűnik. Egy harmadik azt írta, hogy a határozatot csak a városiak hozták, akik mindennel jól el vannak látva, színházba járnak, báloznak, mulatnak stb. Az E. K. T. némely esetben megindította a pert. Sokan időt kértek a fizetésre, mások fizettek.[139] Az 1877. évi főtanácsra jelentette az E. K. T., hogy a hátralékos kamatok nagy mennyisége s az elévülés veszélye arra indította, hogy év folyamán többeket beperelt s több követelést felhajtott,[140] A következő évi főtanácsra azt jelenti,[141] hogy a hátralékos kamatok apadni kezdettek s ha a felhajtás így fog folyni s egy pár gazdag év fog következni, a befolyható kamatok be fognak jönni. A jogügyész évnegyedes jelentései[142] mutatják, hogy 1879-ben sok oly tőke- és kamatkövetelés folyt be, melyeket részben elveszetteknek tekintettek, némelyek önkéntesen fizettek, a nagyobb rész a jogügyész erélyes fellépése következtében. Kissolymos kifizette a 600 pfrt tőketartozását. A költ-

[139] K. M., 1876. 315—316.
[140] K. M., 1877. 309.
[141] U. o. 1878. 275.
[142] U. o. 1879. 321.

ségvetés rendszerint hiányt mutat, de mégis évről-évre haladás mutatkozik, részben saját erőink kifejtése, részben az angol és amerikai hitrokonok áldozatkészsége következtében. Paget útján 1859-ben 13414 frtot küldtek. Később ő maga 5000 frt alapítványt tett. Fretwell 2375 frtot gyűjtött. Amerikai hitrokonaink Channing műveinek magyar kiadására 500 dollárt küldtek, két tanszékre 4 év alatt 7464 frtot, Richmond Anna 5 év alatt 5388 frtot. Az 1878. évi főtanácson (43. jk. sz.) Szabó Mózes azt indítványozta, hogy az eklézsiák osztassanak 3 osztályba oly célból, hogy az első osztályba sorozottak már a jelen évtől kezdve konferált adósságaik kamatainak fizetésére kötelezteszenek s ezáltal az államsegély a 3 osztályba sorozott eklézsiák és papság tőkéinek törlesztésére fordíttassék. A pénzügyi bizottság helyeselte és elfogadásra ajánlta azzal a módosítással, hogy az eklézsiák 4 osztályba osztassanak. A jelenlegi kiosztás szerint a vagyonosabb eklézsiák ép úgy részesülnek belőle, mint a szegények, holott a segély a szegényebb eklézsiák segélyezésére adatott. Aztán nincs is állandóan biztosítva. Az E. K. T. a javaslatot pártolóan terjesztette fel, mert igazságos és méltányos, hogy miután egyes eklézsiák tőketörlesztéseiket teljesen fizették, a többiek is legalább a kamat harmadrészét fizessék. Az 1880. évi főtanácson E. K. T. azt kénytelen jelenteni, hogy a konferenseknél lévő kamathátralékokra nézve a kivánt eredmény még nincs elérve. Az 1881. évi főtanács leírt 2268'10 frt tőkét és 2552'87½ frt kamatot felhajthatatlanság címen. Az 1883. évi vargyasi zsinaton jelenti, hogy kellemetlen kötelességét a kamatok felhajtására nézve teljesítette. De a lehető kimélettel óhajtván eljárni, törvényes lépéseket csak azok ellen tett, akik ismételt felhívásra sem akarták az ügyet békés úton intézni. Örömmel jelentheti, hogy a beperesítettekkel vagy per közben történt békesség, vagy törvényen kivül kérés útján az ügy eddig mind elintéztetett. Amennyiben a vallásközönség érdeke és a méltányos igazság engedte, az ily hitfeleinkkel szemben engedékenyek voltak. Ugyanekkor leírt felhajthatatlanság címen 467'25 frtot, vagyon nélkül elhalt adósokról 1570'25 fortot. 1884-ben a hátralékok felhajtását folytatták szelidséggel és kimélettel s ahol a viszonyok olyanok voltak, a követelés elengedésével. 1883-ban tőkében és kamatban 6423 frtot engedtek el. Az 1885. évi főtanács (33. sz. a.) utasította az E. K. T.-ot javaslat előterjesztésére, hogy mely vagyonosabb eklézsiáink lennének felhivandók a tőke befizetésére, mert méltánytalan s az államsegély céljával ellenkezik, hogy a gazdag bölöni eklézsia 3000 frt tőketartozásának kamatja törlesztésére fordíttassék s így a segély épen a szegényebb eklézsiáktól vonassék el s még méltánytalanabb azokkal szemben, amelyek tőketartozásaikat befizették. 1886. évi főtanácsra a körök véleményének meghallgatása után, ajánlja az

E. K. T.: a tőketartozások befizetésére adjon 5 évet s a teljesen fizetésképtelen eklézsiáknak találjon valamely segélyforrást. Ennek a határozatnak az alapján az 1887. évi dicsőszentmártoni zsinat kimondta, hogy 25 szegény eklézsia tartozását a Baldácsy-alap fogja fedezni 3—5% kamat mellett.

A század utolsó tizedében többízben szorongatja a főtanács a konferens tartozásokkal hátralékos eklézsiákat. Az 1893. évi főtanács (45. jk. p.) utasítja az E. K. T.-ot, készíttessen táblázatos kimutatást az eklézsiák vagyoni állapotáról s tartozásáról, hogy azok az eklézsiák, melyek a kamatot s esetleg a tőkét is befizethetik, a befizetésre szoríttathassanak, tekintettel arra, hogy több eklézsia már tényleg befizette s méltánytalan, hogy e címen az eklézsiák az államsegélyből oly aránytalanul részesíttessenek segélyben. Az 1894. évi főtanácsra beterjesztett jelentés szerint (58. jk. p.) a tartozás 36983 frt 26 kr. tőke, 6525 frt 89½ kr. kamat, összesen 43509 frt 15½ kr. Ebből évenként befolyna 1747 frt 09 kr. Javasolja, hogy az eklézsiák már 1895-ben köteleztessenek tartozásaik törlesztésének megkezdésére. Mutassák ki, hogy a fizetendő összeggel első sorban az 1868 előtti kamathátralékok törlesztendők s ha ez egészen ki lesz fizetve, akkor számíttatik tőketörlesztésre a fizetés. 1895-ben a főtanács azt az engedményt adta (53. jk. p.), hogy a tőke és kamat leszállításával egyezkedésre léphet az E. K. T. az eklézsiákkal. Az 1897. évi főtanácsra azonban kénytelen jelenteni (60. jk. p.), hogy ez se vezetett eredményre, fizetés egyáltalában nem történt s kérik, hogy tartozásaik fizettessék a segélyből, vagy engedtessék el.

A *Baldácsy-alapítvány* némi enyhülést hozott az állandóan szorító pénzügyi helyzetbe.

Baldácsy alapítványát 1876 okt. 19-én tette a magyarországi protestáns egyházak részére. S ezzel „hazánkban az eddig egymástól jóformán elkülönzött három protestáns felekezetet egymáshoz közelebb hozta.[148] Célja: szegény, főleg építkező egyházközségek és inségesek segélyezése, püspökök illőbb díjazása, csekély fizetésű lelkészek dotációja, lelkészi özvegyek és árvák sorsának enyhítése. A püspök följegyzéseiben „örökre nevezetesnek" mondja már csak azon egy okért is, „mert ez volt az első alkalom, midőn Magyarország összes protestáns püspökei közös tanácskozásra összegyűltek." 10 püspök volt jelen, csak Teutsch hiányzott. A megállapodás 5 napi tanácskozás után az volt, hogy Baldácsy javainak egy része átíratik az egyetemes protestáns egyházra, de a kezelő és haszonélvező ő. A pereket az egyház folytatja a jövedelem terhére s átveszi a nejének fizetendő 100000 frt ⅔ részét. A jószágkezelésre igazgatóságot választottak, melynek tagjai a mi

[148] K. M. 1876. 345—346.

részünkről Hajós János lett. 1877 decemberében Hajós vezetése alatt egy küldöttség köszönte meg az alapítványt. A vezető üdvözlő beszédében azt a gondolatot fejtette ki, hogy az egyházi életben a protestantizmus az, ami a politikai életben a szabadság s aki a protestantizmus elveit és eszközeit támogatni kívánja, az az általános szabadságnak, a szabad gondolkodásnak és az emberi értelem fejlődésének teszen szolgálatot. Ferencz József az anyagi segélyezésnél nagyobb „erkölcsi nyeremény-nek" tartja, hogy közelebb hozta egymáshoz a 3 testvér protestáns felekezet előljáróit, püspökeit s hogy az értekezlet után tartott közebéden Kun Bertalan püspök indítványára elhatározták, hogy ezután évenként püspöki találkozót tartanak. Az elsőt ki is tüzték Miskolcra 1877-re. „Tán ez értekezlet egy új korszak kezdete lesz a protestáns egyházak életében", mondja a püspök. Fájdalom, ez a reménység nem vált be, de az egyház anyagi segélyezését az alap jövedelméből hálás lélekkel ma is élvezzük. 1886-tól kezdődik a jövedelemből a részesedés egyházkerületenként egyenlően 2000 frttal.

Az egyházi közigazgatás és intézmények fenntartásának anyagi eszközei ez időben ezek voltak: Augusztinovics-alapítvány, a konferens tartozások befolyó részletei, 1868 óta az egyházi államsegély, az angol és amerikai hitrokonok segélyei, 1890 óta a kollégium államsegélye. De a pénzügyi egyensúly csak a legnagyobb körültekintéssel és a legmesszebbmenő takarékossággal volt fenntartható. S még így is időközben mindegyre megbillent. Az egyensúly fenntartásának a titka — amint az 1892. évi főtanácsot megnyitó beszédjében olvassuk — az, hogy nem a szükségletet állítják meg először, hanem a fedezetből indulnak ki s inkább nélkülöznek, semhogy a csekély vagyont megtámadják. A „legritkább dolgok" közé tartozik, hogy ez alkalommal a költségvetésben *némi többlet* mutatkozik s ennek következménye, hogy a tisztviselők csekély fizetésjavítását s a korpótlékok beindítását javasolják. De már az 1898. évi főtanácsot megnyitó beszédjében felhívja a figyelmet a költségvetési *2000 frt hiányra*, mellyel nem akar riadalmat okozni, mert hiszi, hogy nem fog krónikus betegséggé válni. „Nem szeretném, ha elmaradnánk a világtól. De inkább ezért nevessenek ki az emberek, mint azért, hogy saját hibánk és gondatlanságunk miatt elbuktunk." Az új század első tizedében mindegyre felbukkan a deficit réme. Az 1905. évi főtanácsi bizottság megállapítja, hogy a közalap 1904. évi számadása 34.896 K deficittel zárul, ami életünk biztonságát és fejlődését veszélyezteti. Okát az 1903. és 1904. évi rossz termésben látja. A jövedelmezőség 10 évre visszamenő összeállítása azt mutatja, hogy nem emelkedik, hanem stagnál, részben visszaesik. A 10 évi átlag 3·5%, ami semmi tekintetben sem kielégítő és fokozása elmulaszthatatlan kö-

telesség. P. Horváth Kálmán főgondnok 1906. évi főtanácsot megnyitó beszédjében a pénzügyi gazdálkodásról így nyilatkozik: „Pénzügyi adminisztrációnk terén eljutottunk a mementóhoz: eddig és ne tovább. Most csak arról lehet szó, kiadásainkból mit hagyhatnánk el, nemhogy még újakat rendszeresítenénk. 1903 óta, midőn a kollégiumot felépítettük, az egyházi vagyonunk ama nagy megterheltetése miatt, mely ezzel járt, minden évre hiányt kell kimutatnunk. Most az 1907. évre 31.773'39 K a hiány. Komolyan kell törekednünk, hogy e pénzügyi circulus vitiosusból, mely lekötve tart, kimenekedhessünk... Egyes ember teheti, hogy annyit költsön, amennyi jól esik, ha nem futja is a jövedelemből, ha lelkiismeretével kiegyezkedik, bár ez is helytelenül cselekszik. De az egyház élete örök. Nekünk kötelességünk, hogy megtartsuk, ami van, sőt lehetőleg gyarapítsuk, mert nekünk kell a jövő számára biztosítani a módot és eszközöket, hogy ők folytassák a munkát, melyet mi megkezdettünk". A főtanácsi bizottság is aggodalommal állapítja meg a deficitet s némi enyhülést csak abban talál, hogy az előirányzott hiány a számadásban rendszerint enyhül. Az E. K. T. a helyzet tüzetes feltárására bizottságot küldött ki, melynek jelentése (l. főt. jk. 125—136. l.) szerint az állandó jellegű hiány 1903-ban kezdődött, mikor a kollégium építésére felvett adósságok törlesztését megkezdettük. E célra 50 évig évenként 34050 K-t kell fizetni. A telek vásárlására elköltött 257.226'90 K visszatérítésére nem is lehetett gondolni. Ehez járult, hogy 1903 és 1904-ben a gazdaságok nem adták be a közpénztárba az előirányzott jövedelmet. Víz-, csatornázási és járdadíjakban nagy összegek rovattak ki. A tűzifa 1903-tól rohamosan drágult. Tőkéink után a kamat évről-évre csökkent. Ezek az okai a hiánynak. Vagyonapadás 1903/5-ben 42388'79 K, melyből pótoltak 18808'05 K-t, hiány 23580'74 K. Az 1907. évi költségvetési hiány 31773'39 K. fedezetére ajánl 9 pont alatt 37863'49 K-t (többlet marad tehát 6090'17 K.), ebből kitesz a tőkegyarapítási államsegély 14.000 K-t. A bizottság „behaló vizsgálat és tüzetes tárgyalások után" a megbillent egyensúly helyreállítására más módot nem talált s ha e javaslat el nem fogadtatik, nem marad más hátra, mint az utolsó jövedelemforráshoz fordulni, vagyis egyházközségeinkre, lelkészeinkre, tanárainkra, tanítóinkra, énekvezéreinkre évről-évre 1907-től rovatalt vetni ki. A főtanácsi bizottság a javaslatot nem tartja elfogadhatónak, mert a fedezetnél radikális egész a rovatalig, a szükségletnél engedékenyebb, mint kellene. Az államsegély idefordítása mélyen érinti az egyházközségek megerősítésének kérdését. Igaz ugyan, hogy „a közalap biztonsága nélkül nincs vallásközönség, de az is áll, hogy biztos sziklavárakon álló egyházközségek nélkül homokon áll a státus" A főtanács a javaslatot visszaadta újabb megfontolásra.

A főtanácsi bizottság általános jelentése nem helyesli, hogy az egész hiányt az államsegélyből akarják fedezni, mert az rendeltetésétől egészen el nem vonható. A korábbi évek 36.000 és 15.800 K államsegélyéből csak 8000 K fordíttatott az egyházközségek segélyezésére, a többit a közalap nyelte el. Az államsegélynek a közalapot is, de az egyházközségeket is táplálnia kell. „De ha a kettő szerencsétlen kéz által szembeállíttatnék is, akkor is az egyházközségek virágzóvátételét tartja elsőbbrendűnek és ahhoz, hogy az egyes egyházközségek segélyezésének elvonásával vagy apasztásával minden erőforrás a közalapba vezettessék be, hozzá nem járulhat"

b) *Államsegély.*

Megértük ezt is. Az egyház fennállásának háromszázadik évében annyi üldözés, szenvedés és nélkülözés után államsegélyt kapott. De nem bizonyos keserű utóíz nélkül. Mert az 1868. évi állami költségvetésbe az unitárius egyház részére felvettek ugyan 3000 frtot, de azután törölték. 1868 május 16-án Kaáli Nagy Elek főgondnok aláírásával kérés ment fel a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy az összeg felemelve vétessék be a költségvetésbe. Ez a kérés az állapotokat őszintén leíró helyzetképével érdemes a részletesebb ismertetésre. A lelkek száma meghaladja az 52000-et, van 8 körbe osztva 106 eklézsiánk, melyekhez 160 községbeli filiák tartoznak A fizetések ezek: a püspöké 840 frt, természetben lakás és 3 föld 150 frt jövedelme, a főjegyzőé és a konzisztórium pénzügyi jegyzőjéé 115 frt 50 kr, az espereseknek nincs fizetése, a pénztárnoké 420 frt, számvevőé 60 frt, a rendes tanároké 420 frt s lakás vagy 180 frt szállaspénz, az igazgatóé 105 frt, a tordai és keresztúri igazgatóé 420 frt és lakás, a tanároké 367 frt 50 kr. és lakás. Az erdélyi főkormányszék, amely az állapotokat és szükségleteket jól ismerte, 1867 szept. 24-én 11213, sz. a. az unitárius egyház részére 25000 frt felvételét ajánlotta. Ez összeg utalványozását kéri egyszerre úgy, hogy a kiosztás bízassék a főtanácsra s az esetleges intercalarék az egyházi személyek és tanárok özvegyei és árvái részére alapított segélypénztár gyarapítására fordíttassék.

A felterjesztésre válasz nem jött.

1868 végén még egyszer kellett folyamodni, hogy egyszerre és mentől előbb kiutaltassék a segély. 1868 nov. 9-én (E. K. T. 363. jk. p.) Nagy Elek főgondnok tesz aziránt előterjesztést, hogy felírjanak. A folyamodvány gondolatmenete ez: az előirányzott összeget, bárha keveseljük, hálás érzéssel fogadjuk. De minthogy csak kilátásba van helyezve, holott a többi felekezetek már egész összegben élvezik, kérik, hogy minél előbb kiutalványoztassék. És elmondják, hogy eddig a saját

erőnkre voltunk utalva. 1853-ban eklézsiáinkra, papjainkra és tanítóinkra évi rovatalt vetettünk ki. Ebből az eklézsiákra 2978 frt 79 kr., a papságra 728.57, a tanítókra 291 frt esik, összesen 3998 frt 36 kr. E rovatal által eklézsiáinktól az az összeg vonatik el, melyet saját szükségleteikre kellene fordítaniok, a papoktól és tanítóktól pedig csekély fizetésüknek alig nélkülözhető része. Már régóta várva várják, hogy a terhektől megszabadíttassanak, de mindeddig nem lehetett. Az erdélyi lutheránusok a 16.000 frt államsegélyből püspöki fizetésre adnak 6000, a püspökhelyettes működési pótlékára 900, az egyházi titoknoknak 1400, püspöki lakásra és irodára 1500 frt. A kilátásba helyezett összeg már e címek fedezésére sem elég, tekintve a kolozsvári drágább megélhetési viszonyokat. Nálunk a püspök egy tanári lakást foglal el. Az egyházi tanács ülésterme és irattári helyisége a kollégium szobáiból van elvéve s ezért az iskola semmi kárpótlást nem kap. A hátralékban levő rovatal teljes, vagy részbeni megszüntetése céljából „valóban rá vagyunk szorulva" s kérjük az egyszerre és minél előbb való kiutalást. Erre a felterjesztésre a kiutalás megtörtént. A kiutaló végzés szerint az összeg szorosan vett egyházi célokra fordítandó, minők: új egyházközségek keletkezésének, leányegyházközségek anyaegyházközségekké szervezésének elősegítésére, szegény eklézsiák segélyezésére, adósságtörlesztés, templom, torony, papilak építése, vagy a lelkész csekély fizetésének javítása; óhajtandó, hogy amenyiben más mulhatatlan szükségek fedezése mellett lehetséges, némely, helyzetüknél fogva izolált egyházközségeknek alkalom nyujtassék némi tőkeképzésre, hogy fennmaradásuk biztosíttassék és azok a közadakozást ne legyenek kénytelenek igénybe venni. Minthogy a közoktatás segélyezéséről a törvény gondoskodik, arra nem használható fel, sem közigazgatási célra nem fordítható. A legfelsőbb felügyeleti jog gyakorolhatása végett erről külön számadás terjesztendő fel.

A század utolsó évtizedében a kormány megkezdette az 1848. évi törvény végrehajtását. Ferenc József elvileg nem volt barátja az államsegélynek, mert attól félt, hogy az egyházat állami intézménnyé s tisztviselőinket állami hivatalnokokká tenné, ami útját állaná a vallásos eszmék minden további fejlődésének. De meggyőződött, hogy a betűszerinti végrehajtás helyett csak a törvényben lefektetett elvet kivánják érvényre juttatni s ez elv folyománya a papok, tanítók fizetéskiegészitése, az iskolák és egyház segélyezése. És most már ő is sürgeti a segélyért való folyamodást. Az első felterjesztés 1903 március 21-ről kelt 1–2 sz. a., a második 1904 április 22-ről (K. M., 1904. 103—105.) 392423 K évi államsegélyt kér következő cimeken:

1. Egyházi adózás könnyítése.

2. Lelkészek korpótlékára 5 évenként ötször 200—200 K, úgy hogy 25 évi szolgálat után 1000 K korpótlékot kapjanak.

3. Lelkészi nyugdíjintézet támogatása, mert ma 40 évi szolgálat után a papok 600, a kántor csak 300 K nyugdíjat kap s félannyit az özvegyek.

4. Az országos tanári nyugdíjintézetre nem jogosult tanárok és közigazgatási tisztviselők nyugdíjintézetének támogatása.

5. Nem unitárius iskolákba járó unitárius növendékek vallástanítása.

6. Kultúrális és humanitárius intézmények: árvaintézetek, szeretetházak, kisdedóvódák és gyermekmenedékházak létesítése.

7. Lelkészképzés.

8. Közigazgatási költségek.

Ápr. 29-én adták át Daniel főgondnokkal együtt Tisza miniszterelnöknek, azután Berzeviczynek. De egyik felterjesztésre sem kaptak választ, mert kormányválság következett s az azt követő nemzeti küzdelem közepette a kérdés lekerült napirendről. Közben értesültek arról, hogy a kormány a „két protestáns egyháznak" *egyházi adó rendezés, közigazgatás és lelkészi nyugdíjintézet segélyezésére* évi 3 millió segélyt fog rendszeresíteni, úgy hogy 1 milliót az 1907. évi költségvetésbe felvesznek, 1 milliót az 1908. évibe s az 1909. évibe már az egész 3 milliót. Ezért az E. K. T. 1906 jul. 11-én újabb felterjesztésben kérte, hogy legalább azon címeket, melyeket a „két protestáns egyháznál" elfogadott, a mi felterjesztésünkből is fogadja el. A közoktatásügyi tárca költségvetési vitájánál Ferenczy Géza o. gy. képviselő felszólalt s azt kérdezte, hogy van-e valami célzatosság a „két protestáns egyház" kifejezésében. A miniszter azt válaszolta, hogy nem érzi magát illetékesnek abban a kérdésben, hogy protestánsok-e az unitáriusok, de magától értetődik, hogy az unitárius egyházat törvényesen bevett vallásnak ismeri s ehez képest fog vele szemben eljárni. Az 1907. évi csókfalvi zsinatot megnyitó beszédjében a főgondnok megint kiemeli a közalap egyensúlyának újból való megbillenését, amely szerint az 1908. évi költségvetés 31715.52 K deficitet mutat. A kormány az államsegélyt 100000 K-ra emelte, amivel nemcsak egyházközségeink és híveink alig elviselhető egyházi közterhein valamit enyhíthetünk, hanem a tisztviselők fizetését is emelhetjük, sőt — a főtanácsi bizottság szerint is — „megdöbbentően megingott közalapi egyensulyunkat is helyreállíthatjuk". Ezúttal „csak följegyzi", hogy a a 100000 K államsegélynek több mint 56%-a az egyensúly helyreállítására fordíttatott, a központi tisztviselők anyagi helyzete a vidékiekével arányban nem álló előnyben részesíttetett s hogy a vallásközönségünk fundamentumát képező egyes

egyházközségek részére csak szeletkék juttattak. Mikor majd a véglegesen megállapított összeget a törvény fogja biztosítani, a bizottság „kifejezetten fenntartandónak tartja a főtanács azon jogát", hogy a végleges felosztási arányt megállapitsa. Az 56 % beutalása „kissé önkényes és erőszakolt". S mint injekció se végleges és teljes. Mélyebben kell szántanunk s a deficit okát keresnünk. Cselekvő vagyon 6053891.30 K s hogy mégis hiány van, annak valamely szervezési, vagy kezelési hiba az oka. A 4 % jövedelem nem jön be, sőt átlag 2% körül áll. A hiba kisrészben a nehéz gazdasági viszonyokban, nagyobbrészben a kezelőség szervezetének nehézkes és az anyagi felelősség illuzórius voltában van. Hogy az államsegély a pénztár állását mennyire javította s a lelkeket mennyire eltöltötte reménnyel, mutatja az, hogy a zsinatról szóló értesítés (K. M., 1907. 272.) már azt mondja, hogy a közalap megingott egyensúlyát, ha rendkivüli események nem lépnek fel akadályozólag, lassanként sikerül helyreállítani. Az 1908. évi főtanácson a közalap költségvetése szerint a deficit 12212.36 K, tehát $^1/_8$-dal csökkent, ami az államsegély nagyobbmérvű igénybevételének eredménye. Most a főtanácsi bizottság nem kifogásolja ezt, csak azt óhajtja, hogy a belső erőforrások annyira konszolidálódjanak, hogy az államsegély igénybevétele hovatovább mellőzhető legyen. A ref. és ág. ev. egyházak 1 millió segélyét 1908-ban 2 millióra emelték s az unitárius egyház részére nem vettek fel semmit. Ezért a püspök a főrendiházban felszólalt (K. M. 1908. 162—165.) s megkérdezte Apponyi minisztert, aki teljesen megnyugtató választ adott. A képviselőházban Pataky László, Nagy Dezső (ref.) és Issekutz Győző felszólalására szintén kijelentette, hogy az unitárius egyházat is aránylagos segélyben fogja részesíteni „ugyanazon módon és ugyanazzal a jogi hatállyal, mint a két másik protestáns egyházat".

Az 1909. évi főtanácsot megnyitó beszédjében jelenti, hogy a törvényhozás egyházunk részére 120000 K-t szavazott meg. Szükségleteink szerint többre is számíthattunk volna, de ezzel is meg lehetünk elégedve, mert a mi egyházunk eddig nem volt annyira elkényeztetve, hogy az állammal szemben túlzott követeléseket engedhessen meg magának. „Részemről nem tudok elég hálát adni Istennek, hogy megértem azt az időt, midőn ezzel az államsegéllyel egyházunknak sok oly szükségét, amit régóta érzünk, legalább enyhíthetjük s ha mérsékelni tudjuk vágyainkat és igényeinket, ha nemcsak a mát nézzük, hanem a holnapra is gondolunk, akkor soha több bizalommal nem lehettünk egyházunk jövője iránt, mint most." A főtanács az államsegélyt igy osztotta fel: egyházi adózás túlterheltségének megszüntetésére 50769, közigazgatás költségeire 49231, lelkészi nyugdíjalapnak 20000. A 100000 K államsegélyt, minthogy ennek rendeltetése nem volt szabatosan körülírva és korlátozva, igy:

kollégium épitésére felvett kölcsön törlesztésére 10000, papnevelő intézet költségeire 20000, napnövendékek egyetemi és internátusi díjába 2000, kollégiumi telek vásárlására elköltött vagyon kamatjára 11260, közalap vagyona helyrepótlására 5000, Dávid Ferenc születésének 400 éves jubileumi ünnepe költségeire 5000, a kolozsvári hitoktatói állás költségeire 2400, eklézsiai építkezésekre 40000, vallástanitói költségekre 4340, összesen 100000. Ettől az időtől kezdve 1856/57. évi rovatal tőketartozás címen egy eklézsia, pap, vagy mester sem fizet semmit, mert mind a kamat, mind a tőketörlesztési részletek ebből az államsegélyből fedeztetnek. A főtanácsi bizottság kiemelte az előbbi „építő és termékenyítő" hatását, mellyel „egyházunk éltető erőforrásainak felfrissítéséhez" érkeztünk. Bizonyos módosításokat ajánlott, pl. hogy a felosztásra hozott köri közgyűlési határozatok változatlanul jóváhagyandók, a csak énekvezérséggel foglalkozó kántorok fizetése emeltessék 800 K-ra, de ezeket a főtanács nem fogadta el.

1911 jul. 21-én megint fel kellett szólalni a püspöknek a főrendiházban, mert a prot. egyházak segélyezésére felvett 600000 K-ból az unitáriusoknak nem jutott semmi, Azzal a többször hallott megjegyzéssel szemben, hogy az unitáriusok lélekszámukhoz képest több segélyt kapnak, mint a többi egyházak, azt emeli ki, hogy a segély természeténél nem a lélekszám, hanem a szükség keilene, hogy irányadó legyen. Hiszen a törvény is a szükséget állapítja meg a segélynél irányadó szempontul. A költségvetés megokolása szerint cél: a hívek fej- és vagyoni adózásában a túlterhelés mérséklése, közigazgatási költségek fedezése és a lelkészi nyugdíjalap támogatása. Ez a megokolás fokozottan talál reánk. A más két egyház az 1909. évi 3 millióval enyhítette a hívek adóterhét, leszállította a kepét. Mi nálunk ez nem történhetett meg, csak az időközi adókat, — templom-, papilak-, iskolaépítés — tudjuk némileg enyhíteni. „Népünk szegénysorsú, földmivelő nép, sokan szolgálattal tartják fenn magukat s ami még rosszabb, Oláhországba és Amerikába vándorolnak ki, hogy mindennapi kenyerüket megszerezzék." Különben nem tartja szerencsés dolognak önfenntartásért az államhoz fordulni s szívesebben megszavazná minden más egyháznak az államsegélyt, ha azt mondhatná, hogy az ő egyháza nincs rászorulva. Zichy miniszter erre a a beszédre megigérte, hogy a segély mértékének megállapításánál jövőben mindenek előtt a szükségletet s másodsorban a lélekszámot veszi alapul. Ez államsegélyekkel az egyház anyagi helyzete biztosítottnak látszott, de a püspök mégis szükségesnek látja óvni a tanácsosokat pénzbe kerülő indítványok és javaslatok termelésétől. Az 1915. évi főtanácsot megnyitó beszédjében mondja: oly terhek és költségek nehezednek egyházunkra, hogy nem tudom, jelentékeny államsegélyünk mel-

lett is, elbirjuk-e azokat s hogy birjuk el. Ezért óva inti a tanácsosokat, hogy bármily üdvös és hasznos gondolataik és indítványaik lennének egyházunk jólfelfogott érdekében is, ha azoknak megvalósítása pénzbe kerül, hagyják azokat nyugodtabb időre s ne kívánjanak maguknak olyan dicsőséget, amelyért ha ma sokan megtapsolnák is, holnap nagyon megbosszulhatja magát egyházunk életében. Mindennek megvan a maga ideje. Az idő előtt született gyermek, ha megél is, ritkán telik benne öröme szülőinek."

Születésének 80-ik évfordulóján P. Horváth Kálmán főgondnok üdvözlő beszédében kiemeli az egyház vagyona megtartásában és gyarapításában való gondosságát s hogy az egyház vagyonilag ennyire gyarapodhatott, azt elsősorban az ő előrelátásának és az egyház jövőjéért aggódó megfontoltságának tulajdonítja.

1917 okt. 30-án Apponyi meghívására értekezlet volt, melyen olyan törvénytervezetet adtak elé a jelenleg élvezett államsegély helyett, hogy az ne legyen évről-évre megszavazásnak kitéve, az állam a három protestáns felekezetnek *örökös alapítványt* tenne 126,195.000 K-ban, melyből minket 4,288.000 K illetne. Mindnyájan örömmel fogadták a tervet, de az összeget keveselték. 1917 dec. 21-én Apponyi két törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé: a kath. önkormányzatról és a bevett vallásfelekezetek államsegélyéről. A javaslat nem egyéb, mint az egyházak állami segélyezésének újabb szabályozása. Várady[144] szerint a tervezet az 1848. évi 20. t.-c. ben kimondott „tökéletes egyenlőséget és viszonosságot" illuzóriussá teszi. A javaslat 200 millió K-t tervez a protestáns egyházak részére, melyből mi 6,800.000 K-t kapnánk határidőhöz nem kötött kifizetéssel, készpénzben, állampapirokban, ingatlanokban. Míg kifizethetné a tőkét, adja a 4% kamatot. Az eddig kapott összeg 171400 K-ra emelkedik 1918/19-ben 204000-re, 1919/20-ban 238000-re, 1920/21-ben 272000-re. Az eddig kapott évi 100000 K, a tőkegyarapításra kapott 15800 K „mindenkorra biztosíttatik". Így államsegélyünk 1818/19-ben 319800, 1919/20-ban 353800, 1920/21-ben 387800 K-t tenne. Ez örök alapítvány nem érinti a más törvényeken alapuló állami segélyeket, kongruát, korpótlékot, iskolai államsegélyeket. A kamatjövedelmet csak e három szükségletre lehet felhasználni: egyházi adózás rendezésére. közigazgatás költségeire és lelkészi nyugdíjintézet segélyezésére.

[144] Dr. Várady Aurél: Az 1848. évi 20. t.-c. végrehajtása. Csifó. Két törvényjavaslat. K. M. 1913. 1. 5.

c) *Eklézsiai pénzkezelés, kepefizetés, kongrua.*

A mult század utolsó negyedében a papságra nézve nem volt súlyosabb kérdés, mint a kepézés és a kongrua. A 70-es években egymást érik a K. M. hasábjain a cikkek, melyek a multból fennmaradt, lehetetlenné vált keperendszert bírálták s a papság fizetésének rendezését és biztosítását sürgették. A keperendszernél a baj az volt, hogy a hívek a legkülönbözőbb módon igyekeztek annak terhein magukra nézve könnyíteni s a kepe ahelyett, hogy az élet drágulásával és a még oly szerény igényeknek is növekedésével lépést tartott volna, idővel mind kevesebb értékű lett. Ez a körülmény sok helyt alkalmat adott a hívek és a papok közötti szükségszerűen meleg viszony lassankénti elhidegülésére, néha épen civódásokra is. Az 1871. évi főtanácson pl. a küküllői kör azt panaszolja, hogy a kepefizetésnél felette sok visszaélés történik, úgy, hogy a belső emberek bérjövedelme ahelyett, hogy a népesség szaporodásával arányban növekednék, inkább szembetűnőleg kevesbedik. Oka az előljáróság erélytelensége, mert maguk is bérfizetők lévén, nem gátolják, hanem elnézésükkel elősegítik, hogy a bértartozásokat ne oly mennyiségben és minőségben fizessék, ahogy a törvény rendeli. A hajdani kalangyafizetők most vékával, vagy napszámmal fizetnek, nem egyes családonként, hanem az örökölt apai birtok elosztásának aránya szerint akarnak fizetni. Hasonló visszaélések vannak a bortartozásnál is. A század elején egy püspöki vizsgálat azt rendelte, hogy akik bort nem fizetnek, vedréért adjanak fél magyar frtot. Ez azóta szokásban van, ami a mai pénzérték mellett felette káros a belső emberekre. Kéri, hogy a főtanács vegye a kérdést tárgyalás alá s hozzon a mai viszonyoknak megfelelő törvényt. A főtanács azonban a régi rendszert célszerűnek találta s a törvényt érvényben hagyta azzal, hogy a kepét a külső hatóság útján is fel kell venni.

Ugyanezen a főtanácson a miklósvárköri közgyűlés a fennebbi okok miatt azt javasolta, hogy a főtanács sürgesse meg a jelen országgyűlésen a belső emberek fizetését elrendező és megszabó országos törvény hozatalát. A főtanács elutasítja a kérést, minthogy a belső emberek fizetését elrendezni és megszabni nem tartozik az országos törvényhozás eleibe s azért az országgyülés ez ügybe valószinűleg nem is elegyednék. Ez idő óta a kérdés lapokban, folyóiratokban és a főtanács ülésein is állandóan napirenden van. Ferencz József az 1873. évi főtanács gyűléséről szóló cikkében (K. M., 1873. 349—364.) mondja: Ideje volna arról gondolkozni, mi módon lehetne gyarapítani a papi és mesteri fizetéseket? Mert a jó papnak holtig tanulnia kell. De hogy tanuljon az, akinek kapálni, kaszálni kell, hogy megélhessen. Emeljék a községek a

belső embereket s ezek őket fogják emelni. Rédiger Géza [145] szerint a kepe nemhogy növekednék a kor kivánalmai szerint, hanem állandóan csökken, mert 3—4 család él egy fedél alatt, csakhogy kevesebb bért fizessenek. A kepe kirovásának nem ház és vagyon szerint kellene történni, hanem személyek szerint. S ami a legfurcsább, az eklézsiák ezeket a csökkentő változtatásokat önfejűleg teszik felsőbbségi jóváhagyás nélkül. Hogy a papokat az állam fizesse, amit a lapok annyit pengetnek, jogos és igazságos kivánság, de nagyon veszélyes, mert a protestáns egyházak függetlenségét és önállóságát fenyegeti. Ő nem az államtól, hanem a főhatóságtól várja a papok és mesterek fizetésének javítását. Ehez a cikkhez szólva [146] Ferencz József szeretné, ha a kérdésről eszmecsere indulna meg. Mert belső embereink állapota, kevés kivétellel, „szánandó lábon áll". A kepének készpénzfizetés felett előnye, hogy a pénz értéke napról-napra csökken, de a terményfizetésnek agiója van, mely annál nagyobb, minél kisebb a pénz értéke. Míg tehát a fizetést esetleg más alapra lehetne fektetni, fontos a kepe pontos felhajtása és beszedése. Fontos volna *egyházi magtárak* alapítása, melynek lelkiismeretes kezelésével olyan tőkét lehetne előállítani, amely idővel a belső emberek fizetésének alapjául szolgálna. A kepemegváltást, amiről sok helyen gondolkoznak, kényesnek tartja a pénz és termények értékének különbségénél fogva. A kepemegváltással talán megmenekszünk kellemetlen surlódásoktól, de a papság pár évtized mulva rosszabb helyzetbe jut, mint van ma. Hogy a kepe mind terhesebbé válik, azon nem csodálkozik az állami adók folytonos emelkedése miatt. Az eklézsiák a közvagyont nem jövedelmeztetik úgy, ahogy kellene és lehetne, mert sok helyt az egyháztagok vagy ingyen, vagy potom árért birják és használják. Ha kellőleg jövedelmeztetnék, javítani lehetne eklézsiáink és belső embereink állapotán. Mindennapi dolog, hogy az eklézsia pénzét az egyháztagok maguk között kiosztják, illetőleg kamatra kiadják, de sem a tőkét, sem a kamatot nem hajtják fel. Ahol a dolog veszéllyel nem jár, elfogadja több eklézsia egybekapcsolását. Az állami fizetést ő sem kivánja, mert meggátolja az önérzet és önerő kifejtését, mi nélkül az ember csak hitvány gép s nem képzel szerencsétlenebb társadalmat, mint ahol mindent az állam tesz.

10 év mulva 1884-ben körrendeletet bocsátott ki az *egyházi magtárak* kezelése tárgyában. Az alkalmi okot a kibocsátásra a székelyudvarhelyi kör közgyűlési határozata adta. A magtár haszna abban áll, hogy tavasszal a vetőmagban megszorulók nem lesznek kénytelenek drága pénzen gabonát

[145] Keperendszer. K. M., 1874. 163—167. l.
[146] Néhány szó a fennebbi cikkhez. K. M., 1874. 167—171.

vásárolni, hanem innen kölcsön kapnak. Cséplés és törökbúzaszedés után kamatostul együtt mulhatatlanul beszedik a kölcsönadott gabonát s azért a magtárnál sem tőke-, sem kamathátraléknak nem szabad maradni. Az eklézsiák haszna a gabonáért kapott kamat. A pénzt takarékpénztárilag kell kezelni valamely célra, pl. kepemegváltási alap teremtésére.

Ürmösi Kálmán[147] halaszthatatlan orvoslást igénylő sebnek mondja egyházunk testén, a lenni vagy nem lenni kérdésének. Javaslata az, hogy hozassék be *az egyházi adó* minden 16—20 éves egyén részére, felszedésére állíttassék fel pénztárnok s a pénztárból kapnák fizetésüket a belső emberek. Így megszünnének a pap és hívei közti kellemetlenségek s a belső emberek függetlenné lennének a néptől. Ez volna a legjobb mód, ha nem akarjuk magunkat kislelküleg az állam karjai közé dobni. Ha ez kivihetetlen volna, akkor a kepét egyformásítva vagyonra személy szerint kellene kivetni. Méltányosnak és igazságosnak tartja, mint Kolozsvárt van, palástdíj megállapítását, anyakönyvi kiadványok díjának „egyformasítását", belső emberek eltiltását gazdaság folytatásától, mert ma már sok a papnak a tanulni valója; eklézsiák csoportosítását, leányosítását csak közelfekvőknél tartja helyesnek: más felekezetek közé szoritoltaknál annyi ez, mint homlokukra írni a pusztulást. Orbók Ferenc[148] nem helyesli Ürmösi javaslatát. A nép már az „adó" szótól is irtózik. Aztán ki hajtaná fel? Ebből nem lenne semmi. S ha sikerülne is a felhajtás, nem lenne rajta áldás, mert a kepe állandóan ad kenyeret az asztalra, de pénzfizetés mellett megtörténhetnék, hogy „a tiszteletes asszony konyháján nem a fazeka, hanem a feje főne". Nem tartja megvetendőnek a gazdálkodást, amivel példát is ad híveinek. Nem ellensége a haladásnak, de ha igen sebes, sokszor bukással jár. Nagy Sándor[149] történelmi visszapillantás után, melyben a kérdés történelmi kifejlődését vázolja, arra az eredményre jut, hogy vagy az állam fizessen, vagy az eklézsiak váltsák meg a kepét, de úgy, hogy a fizetés minimuma a papoknak 600 frt, a mestereknek 300 frt legyen. De minthogy ezt ma sem az állam, sem az eklézsiák anyagi helyzete nem teszi lehetővé, megelégednék azzal, hogy a meglevő törvények alapján és korlátai között a belső emberek helyzete javíttasék. E célból általános „kepe-rectificatiót" vinne végbe egy vegyes bizottság. Kepefizetés alá kerülnének a házasok, özvegyek, ifju legények és gyámság alatti kiskorúak. Pótlékul szolgálnának az eklézsiák által bírt s most kevés hasznot hajtó szántók és kaszálók, melyeket meg-

[147] A keperendszer. K. M. 1874. 331.
[148] Keperendszer K. M. 1875. 50–52.
[149] Nézetek a keperendszerről. U. o. 1875. 114—122.

mívelnének. Iskoláink községivé alakíttatván, a vallástanításért a pap, vagy a mester kapjon díjat, valamint a keresztelésért, temetésért és esketésért is. Nem óhajtja az állami fizetést, egyházi adószedő hivatalok felállitását, kisebb eklézsiáknak nagyobbakhoz való csatolását.

Az E. K. T. az eklézsiák lehetetlen pénzkezelése láttára 1876—32. sz. a. rendeletet adott, melynek intézkedései ezek: kölcsönt ne a gondnok, hanem a presbiterium adjon felelősség mellett; 50 frtnál nagyobb kölcsönök betáblázás mellett, kisebbek fizetőkezesség mellett adassanak; 10%-nál nagyobb kamatot venni nem szabad; a gondnokok a kamatot felelősség mellett tartoznak felszedni év folyamán; az esperesek, ha lehet, jelöljenek ki a körből az ügyek intézésére ügyvédet, kinek nem lesz fizetése, csak a perköltségek; az eklézsiák, ha feles tőkéjük van, igyekezzenek földbirtokot vásárolni. Az eklézsiák ingatlan vagyona felett is a felügyeleti jog az E. K. T. részére kiköttetett. Az adásvételi szerződések is jóváhagyásra felküldendők. Ez a rendelet nem állította meg a kérdés irodalmi tárgyalását, hanem még jobban felnyitotta a zsilipeket. Rédiger Géza[150] az intézkedést helyesli, de kimondja őszintén, a legtöbb helyt „érvényen kívül helyeztetett" A gondnokok összeköttetés és atyafiság révén hanyagságra vannak kényszerítve. Jaj a papnak, ha ilyen dolgokba ártja magát. Ha pontos, lelkiismeretes kezelésre inti őket, veszve van. Az esperesi vizsgálószék megteszi a magáét, de csak papiroson maradnak intézkedései. A tőke legtöbb esetben elvész. Javasolja, hogy minden körben jelöljön ki az E. K. T. egy hitrokon ügyvédet, kinek a peres ügyek átadatnak. Igy nem lesz harag a papra. Kovácsi Antal[151] szerint a pénzkezelés nem olyan rossz, mint Rédiger rajzolta. Mire a Szerkesztő csillag alatt azt a megjegyzést teszi, hogy talán még rosszabb. Kovácsit az aggasztja, hogy a pénzek az eklézsia tagjainál vannak elhelyezve s ezeken tetemes adósság van, ami folytonosan szaporodik, még pedig a rendesnél nagyobb mértékben. Az E. K. T. 10%-ot állapított meg, de az eklézsiák 6—40% mellett helyezik el, ami mulhatatlanul tönkreteszi az adóst. A bajt még növeli az, hogy a hívek az eklézsia pénzét közös vagyonnak tekintik s meggondolatlanul könnyen csinálják az adósságot. Véleménye szerint a helyes kezelés: takarékpénztárba, értékpapirba, fekvő birtokba helyezni, vagy mindhárom mód megosztva. Ez biztos mód és nem ruinálná hitfeleinket. Barabás Lajos[152] szerint Rédiger valóságos közszükségnek adott kifejezést, mikor az eklézsiák tőképénzeinek „nyomorúságos

---

[150] Észrevételek eklézsiáink tőkéiről. K. M. 1876. 326—328.
[151] Az eklézsiák pénzvagyona. K. M. 1876. 410—411.
[152] Még egy pár szó eklézsiáink tőkepénzeiről. K. M. 1877. 45—51.

kezelését" szóvá tette. Kovácsi véleménye szerinte azért eltérő, mert az ügyet csak az esperesi vizsgálószékek jegyzőkönyveiből ismeri, mert az a vagyon, amire alapítja véleményét, csak papiroson létezik. Tapasztalata az, hogy a meg nem fizetett kamatot odaírják mint készpénzt pénztármaradéknak. Azt tartja, hogy „a tőkepénz a jelenlegi kezelés mellett mind eklézsiáinkra, mind híveinkre nézve áldás helyett átok." Lőfi Áron[153] Kovácsi véleményében épen fordítva osztozkodik: legbiztosabb a fekvő birtok. Az értékpapirokkal való elbánás még ismeretlen, fáradságos és költséges, a takarékpénztári kezelés is. Határozottan elveti azt a véleményt, hogy a tőke nem áldás, hanem átok. Hiszen a magtáraknál dívó % sehol sem kisebb 25%-nál. Ez sem hat jótékonyan az egyházközségi tagokra. A tőkék elhelyezésére legbiztosabb a tehermentes fekvő birtokra betáblázott biztosítás. Barabás Lajos[154] válaszában nem érti Lőfit, aki nem a vizsgálószéket, hanem a főhatóságot teszi felelőssé. Fenntartja korábbi állítását, hogy a tőkepénzek az eddigi kezelés mellett átok. De meg van győződve, hogy ha az E. K. T. rendeletét kellő eréllyel és tapintattal végrehajtják, a jó eredmény nem fog elmaradni. Kelemen Albert[155] is tarthatatlannak mondja az eddigi pénzkezelést és kétségbe vonja Barabással együtt a pénztári maradékot, mert tudja, hogy némely eklézsiában tetemes pénztári maradék ellenére is a számadó adós maradt a vizsgálószék díjával. Az adóslevelek a való tényállásnak nem megfelelően állíttatnak ki, minek oka lehet az E. K. T. által kiadott kölcsönszerződési ívekhez való szoros ragaszkodás, mert az ívek csupán valósággal kölcsönvett pénzről szólanak. Pedig az eklézsia pénzei legtöbbször nem ilyenek, hanem egymástól kamatostul átvett adósság, vagy erdő, fa, gabona, stb. ára. A bajok oka az eddigi rendszer hiányos volta, melynél elég volt a kölcsönös és szeretetteljes bizalom, a végrehajtásnál az atyai megintés. Ezt nem kicsinyli, de „pénzügyileg szédelgő korunkban" ez nem elég. Javaslata ez: a tőke adóslevelekben helyezendő el, vagy takarékpénztárakban, esetleg földbirtokba fektetendő, de gyümölcsözetlenül hevertetni nem szabad s minden kölcsön telekkönyvi bekebelezéssel biztosítandó. Minden körnek legyen egy hitrokon ügyvédje. A félévenként előre fizetendő kamat nem több, nem kevesebb 8%-nál. Kezesség mellett senki sem kaphat kölcsönt s olyan sem, ki egyházi tartozással hátralékban van. A pénztárnok évenként kétszer megjelenik az adósok listájával az ügyvédnél. Ha egy eklézsia

[153] Észrevételek eklezsiáink tőkepénzeiről. K. o. 1877. 168—170. l.
[154] Ismét egy pár szó eklézsiáink tőkepénzei kezeléséhez. K. M., 1877. 241—244.
[155] Egyházközségeink pénzvagyona kezeléséről s indítvány e tárgyban. K. M., 1878. 38—46.

ügyeit nem tudja rendbehozni, két szomszédbeli gondnok gyámsága alá helyeztetik. A számadás a vizsgálószék elé terjesztetik. Pénz hiánya esetén a számadó ellen azonnal kereset indítandó. E javaslatot talán túlszigorúnak, egyházunk szellemével összeférhetetlennek fogják sokan találni, de tiszta pénzkezelésnél máskép nem lehet. A számadókra teher az ügyvéd előtti kétszeri megjelenés, de másfelől előny az, hogy semmi sógorsági, vagy komasági tekintet nem fog nyomást gyakorolni rájuk. S az a nézete, hogy meg kell nehezíteni az adósságcsinálást, mert ez tönkreteszi az egyeseket s a kölcsön áldás helyett átok lesz rajtuk. Nagy és sürgős szükségnek tartja a helyes pénzkezelés módjának megállapítását. — 1880-ban[156] „Egy consistor" így rajzolja a torda-aranyosi kör állapotait: Kepét csak az fizet, akinek tetszik. A kepét a belső emberek szedik fel, kik követelőleg nem léptetnek fel, hogy surlódás ne keletkezzék. Ezért egy pár kivételével tönkrementek, elszegényedtek. Az ekklézsiák pénze az egyházfinál áll biztosítás nélkül, aki kamatot nem fizet. „A kepe meg nem fizetése szokássá vált s emiatt belső embereink elszegényedtek, míg esperesük az ők kárukon főúri vagyonra tett szert. Ekklézsiáink vagyoni állapota tönkrement, mert nemcsak a kamat, hanem a tőke is nagyon sok esetben végkép elúszott.

V.[157] végig tekint a kérdés hat esztendei tárgyalásán, melyet egyházunk „fájdalmasan égető sebének" mond. Egyik tiltakozik a pénzfizetés ellen, mert a pénznek ördöge van s ha elgurul, a papnénak fazaka helyett feje fog főni a konyhán. Olyan felfogás is volt, hogy az egyházi személyek állami hivatalnokoknak tekintessenek, mert enélkül kegyes óhajtás marad minden fizetésrendezés (K. M. 1885. 187—189.). A másik az ellen, hogy gyáván az állam karjaiba vessük magunkat. A harmadik alapot akar gyűjteni s abból megváltani a kepét. A negyedik a kérdés megbeszélésére egy ankét összehívását javasolja. Közben a kepe évről-évre fogy, mert népünk szegényedik, adósodik a nagy adó, a túlcsigázott hadügyi kiadások miatt, a birtokok vándorolnak. 5—10 ember birtoka, kik egész kepét fizettek, kerül egy birtokos kezébe, aki azért csak annyi kepét fizet, mint eredetileg. Felteszi a kérdést: mi lenne a teendő? És felel rá: a kepe, mint teher, menjen a birtokra. Vagy: a meglevő alapon továbbfejleszteni: 12—20 kalangyáig fizessen egész kepét (2 kalangya), 20—50-ig $4^1/_2$, 50-en felül 5 kalangyát. Az E. K. T. kérjen kimutatást a köröktől a fennálló kepézési rendszerről, azokból készítsen egységes tervet, küldje ki a körökhöz véleményezésre s ezután a főtanács elfogadná. Hosszadalmas eljárás, de más nincs. Kepeváltság belátható időn belül nem

[156] Kőri közigazgatás a torda-aranyosi körben. K. M. 1880. 281.
[157] Nehány szó a keperendezésről. K. M. 1881. 176—181. l.

lesz, állami fizetés után hiába vágyakoznak. Ha a főhatóság áll az élére, végeszakad a surlódásnak a nép és belső emberek között. A mostani rendszer „züllött", mert ha egy új pap a rendszer helyreállítását kívánja, rendesen kellemetlenséget szerez magának, mert a nép azt hiszi, hogy az új pap önkényén nyugszik az újítás. Meg kellene állapítani a fizetés minimumát is. Tenni kell már valamit, mert „a szegény egyházi szolgák nyakára mind szorosabban ráhúzódik a hurok, a valláserkölcsi élet hanyatlik s az üres templomok hovatovább mind égetőbb s kevésbé gyógyítható sebjeivé lesznek egyháztársadalmunknak".

Ilyen módon panaszolt jóformán az egész papi közvélemény, mikor Ferencz József a püspöki székbe ült. 1876. évi első körrendeletére adott válaszképen a keresztúri kör felhívja a püspök figyelmét e kérdésre. Az 1877. évi főtanácson beterjesztett első jelentésében ezeket mondja: hogy a belső emberek jövedelméről képet nyerjen, a papok és mesterek jövedelmét egy általa készített „mintázat" szerint összeiratta. A kimutatások bejöttek, de nem egyöntetűek, mert több helyt oly terménybeli előnyökben részesülnek, melynek pénzbe átszámítása „szinte lehetetlen". Eklézsiáink fele oly csekély jövedelemben részesíti belső embereit, hogy megélhetésükre nagy szükségük van az isteni gondviselésre. Ez állapot javításán gondolkoznunk kell, mert „ez igazán egyik égető kérdés". A vallásközönség egyetemének komoly figyelmébe ajánlja, a belső embereket pedig arra kéri, hogy „buzgóságukat ne mérjék a fizetéshez". Az 1881. évi jelentése szerint: „népünk vagyonosodása igen sok helyen hanyatlik, minek szomorú hatását elsősorban belső embereink érzik. „A kepe majd mindenütt apad. Általában attól tartok, hogy a kérdés maholnap egyházunk egyik legégetőbb kérdése lesz". A baj megelőzésére nem lát alkalmasabb eszközt, mint *egyházi magtárak* alapítását, melyek hű és lelkiismeretes kezelés mellett az eklézsiai kisebb szükségek fedezésére, idővel talán a kepének részben megváltási alapjául is szolgálhatnának. Nehány eklézsiánkban a marosi körben tartott püspöki vizsgálata folyamán már sikerült ilyeneket kezdeményezni. 1883-ban Daniel főgondnok a vargyasi zsinaton hangoztatja, hogy segíteni kell a papok és mesterek helyzetén, kik a létfenntartásért nehéz küzdelmet vívnak. Az E. K. T. ugyanekkor jelenti, hogy a keresztúri kör óhajtotta a kepe általános rendezését, a felsőfehéri körben e célra bizottság küldetett ki. Örömmel látja ezt a szórványos kezdeményezést, hogy itt-ott kepemegváltási tőkéket kezdtek teremteni, de e tekintetben javaslatot még nem tehet. Csupán azt ajánlja figyelembe, hogy jó móddal kezelt magtárak ez ügyben igen jelentékeny tényezők lehetnek. 1883 szept.-ében tartott püspöki vizsgálat (K. M. 1883. 321—323.) megállapította egy pár helyen azt a visszaélést, hogy

akik vásárolják, vagy öröklik a birtokot, az után a kepét fizetni vonakodnak. Megrendelte a presbiteriumoknak, hogy az ilyenektől törvény útján is megvétesse a kepét.

Az E. K. T. az eklézsiák pénzei kezelésére 1878-ban a pénzügyi bizottság által szabályzat kidolgozását vette munkába, amelynek véleményes javaslata az 1886. évi főtanácsra előterjesztetett s elfogadtatott. Eszerint kölcsönt csak 100 frton felül adhatnak biztos jelzálogra; a ki nem adható pénz pénzintézeteknél helyezendő el s a künnlevő s apránként bekerülő követelések is, ha 100 frton felüli kölcsönökben ki nem adhatók. (K. M. 1883. 291. l.) Daniel főgondnok az 1883. évi vargyasi zsinaton megállapítja, hogy a pénzkezelés reformja sok fáradozás után megvalósult. De a panaszok ezután sem némulnak el. Sz. (Unitárius egyház és közigazgatás. K. M. 1885. 109—112.) szerint a gyülekezetben oly jelenségekkel találkozunk, melyek egyenes arculcsapásai a jó kormányzás legelemibb követelményeinek. A közvagyont lelkiismerellenül kezelik, a jövedelem felhasználásánál épen a rendelt célokat rövidítik meg. Egy eklézsia templomépítési pénzét egymás közt kiosztották „jótékony kölcsönre" A hívek az eklézsia vagyonát magukénak tekintik s ingyen akarják használni. A körök a kepemegváltási magtárakra s a pénzek kezelésére megállapított szabályokat nem tartják meg. Az egyházköri hatóságok, a vizsgálószékek eljárásánál a számbavétel nem kapcsolatos az előbbi évekével, a jelen a multtal, nem állapítható meg, van-e haladás, terjed-e a mívelődés, nő-e a létszám. Szakadozott, összefüggésnélküli, tervszerűtlen munka. 1887-ben azt jelenti az E. K. T., hogy a tőkepénzek kezelése nem a törvény szerint megy, mert újabban adattak ki kölcsönök a törvény ellenére (K. M. 1887. 311. l.). Végül a püspök 1889 ben szabályzatot dolgozott ki, melyet az E. K. T. 336. sz. a. elfogadott.

1889. évi főtanácson a felsőfehéri kör kéri a főtanácsot, hogy a régi elavult kepézési rendszer helyett, mely mellett a belső emberek javadalma állandóan csökken, mert a kepe a földre alapíttatik s nem tekintik személyes tartozásnak, állítson meg a kör részére új kepézési rendszert. A főtanács tájékoztató adatokat s véleményes javaslatot kér a körtől. 1892-ben ajánlja az E. K. T., hogy a kör terve fogadtassék el arra a körre, a többi hivassék fel, hogy vegyék tanulmányozása alá a keperendezés, illetőleg a kepemegváltás kérdését s készítsenek általános tervet. A főtanács előkészítésre visszaadja E. K. T.-nak. Ugyanekkor Ajtai János indítványt adott be, hogy minden pap fizetése az egyházi segélyekből 200 frtra kipótoltassék. Az E. K. T. a segélyezés eddigi módjának fenntartását ajánlta azzal, hogy a körök minden pap jövedelmét hitelesen mutassák ki. A főtanács pedig rendelte, hogy E. K. T. tegyen javaslatot a 200 frtig való emelésre a rendelkezésre álló segélyösszegekből. Az

1891. évi torockói zsinaton a közigazgatási jelentés az elköltözést aggasztónak mondja azért is, mert a belső emberek javadalma folytonosan apad s figyelmezteti az eklézsiákat, hogy igyekezzenek kepeváltási alapot teremteni s elrendeli a pénzvagyon takarékpénztári kezelését. Az 1893. évi főtanácson a püspök jelenti, hogy a keresztúri kör papsága emlékirattal találta meg, melyben anyagi helyzetének tarthatatlanságát feltárva, kérte, hogy találja valami módját anyagi helyzetük javításának. „Hiszen ha ezt tehetném, nem holnap, hanem ma megtenném." Az eklézsiákban is valamivel több buzgalmat szeretne látni. Más jobbmódú eklézsiáink között is akadnak, melyek a maguk terhét a közpénztárra igyekeznek hárítani. Betegsége ez a mai társadalomnak, hogy mindenki inkább másra szeret támaszkodni, minthogy a maga lábán járjon. A kepemegváltást mindenütt óhajtják, de keveset tesznek ez irányban. Az általános kepemegváltási alap megteremtésére egy terv kerül elé, de nem hiszi, hogy ez úton boldoguljunk. Üdvözli azokat a lelkészeket, akik e kérdést tanulmány tárgyává tették. Hogy dülőre juttassuk, de ne úgy „hogy később megbánni legyünk kénytelenek, hogy a gabonát eladtuk s arra ébredjünk fel egyszer, hogy a vékából mégis több kenyér kitelt, mint a frtból". Addig is a szegényebb lelkészeket segélyezzük. A segélyezés emelésére a lelkészek befolyhatnának úgy, ha az eklézsiákon levő ú. n. *status-adósságok befizetésén* munkálnának. Ezzel felszabadulna az általános segélyből azon tőketartozások kamatja fedezésére szolgáló összeg, ami erre a célra lenne fordítható. S ez annál szükségesebb, mert egy nehány szegényebb eklézsiánk e tartozást még 1868 előtt befizette; valóságos méltánytalanság, sőt igazságtalanság velük szemben; mert a tartozást be nem fizetett eklézsiákért a kamat az általános segélyből levonatván, a segély folytonos élvezésében vannak. Amazoknak pedig épen emiatt nem jut az államsegélyből. Kétségkivül az ügyet a főtanácsnak újból napirendre kell hozni. De a papoknak kell az eklézsiákban a hangulatot előkészíteni s így a maguk számára egy újabb segélyforrás nyitását eszközölni.

Az 1894. évi főtanácsot megnyíló beszédjében olvassuk: „Általában lelkészeink anyagi sorsa méltán aggasztlhat mindnyájunkat. De nem szabad reményt veszíteni. Hiszen alig egy pár évtizeddel ezelőtt semminemű közforrás nem állott rendelkezésünkre lelkészeink segélyezésére; míg most, ha nem is sok, de mégis aránylag jelentékeny forrásaink vannak e célra. És lesz még több is, csak ne rázzuk a fát hamarább, míg meg nem ért rajta a gyümölcs. A kormány részéről is bíztató jelek mutatkoznak, hogy nagyobb államsegélyt fogunk kapni, nem kárpótlásul, hanem az 1848. évi 20. t.-c. szellemében, mely a lelkészek állami javadalmazását helyezte kilátásba. Ugyanakkor jelenti, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter be-

kérte az összes belső emberek javadalmazására vonatkozó kimutatást. Az 1896. évi püspöki jelentés aggódik a lelkészi és és tanítói állások betöltéseért jelöltek hiányában, de kifejezi reményét, hogy ez állomások is keresettebbek lesznek, miután a tanítók fizetése 400 frtra már ki van egészítve s a *lelkészeknek is államilag segélyezése megkezdődött.*" Lelkészi fizetések kiegészítésére 1895-re adott 4500 frtot. Ebből 1000 frt ment a püspöki fizetés pótlására, 3500 frt 49 lelkésznek, kiknek fizetése 127—397 frt között állt s a segélyezés által 335 frttól 412 frtig emelkedett (K. M. 1896. 313. l.). 1896-ra adott 6750 frtot. Ez 76 lelkész között úgy osztatott ki, hogy most már a legkisebb papi fizetés sincs 350 frton alul, egy nehány pedig meghaladja az 500 frtot. A fizetések rendezésére indítványt adott be Rédiger Géza, Dézsi Mihály és Gvidó Béla. A Rédigerét kiküldötték a köröknek véleményezésre. A más kettő tárgyalása függőben hagyatott, „mivel a kormány e kérdéssel ezidőszerint érdemlegesen foglalkozik."

1897-re a lelkészi államsegély 11250 frt s így remélhetőleg rövid időn a fizetés 600 s folytatólag 800 frtig fog kiegészittetni. Mert a törvényjavaslat ez iránt már készen van. A 112 papi állomás közül 1 eléri a 2000 frtot, 5 az 1000, 2 a 900, 5 a 800, 2 a 700, 8 a 600, 12 az 500 frtot, 77 ez alatt van le egészen 100 frtig s így egy papi állomás átlag jövedelme 400 frt (K. M. 1895. 304.) A lelkészi javadalmak összeírása, melynek alapján osztatik ki a segély, nem volt elég pontos s emiatt a papok között összezörrenések voltak. A kiutalt segély 5%-át az E. K. T. levonta a belső emberek nyugdíjintézete részére, amit sokan nagyon zokon vettek. „Erre nem találok és nem is keresek szavakat, hiszen ez önfenntartásunkért való adózás", mondja a püspök. 1898-ban megjelent a *Törvényjavaslat a lelkészi jövedelmek kiegészítéséről* (K. M. 1898. 41—50 l.) Örömhír az ország összes szerényjövedelmű lelkészeinek. A javaslat a jövedelmet 800, illetőleg a nem teljes képesítésű papoknál 400 frtra egészíti ki, akik t. i. nem tudják a 8 középiskola és 3 évi hittani tanfolyam végzését igazolni. Az eddigi állapothoz képest nagy haladást jelent. Meglátszik a javaslaton a szabadelvűség, de van több pontja, melyek veszedelmesek lehetnek egy ultramontán kormány kezében. Ha a hívek száma csekély. a kiegészítés felemelését megtagadhatja s a hitközség megszüntetésére hívhatja fel a főhatóságot. Ki határozza meg „a csekély számot?" Az E. K. T. a püspök előterjesztése alapján megtette rá észrevételeit. De időközben a közoktatásügyi bizottság tárgyalásán a miniszter olyan nyilatkozatokat tett s módosításokat fogadott el, melyek alkalmasak az aggodalmak eloszlatására s azért a püspök ajánlatára elállt az észrevételek előterjesztésétől.

A miniszter 1898-ra 13.500 frtot adott. 1899-ben pedig

megkezdődik a fizetéseknek 600, illetőleg 800 frtra való kiegészítése. „Örvendhetünk tehát a kedvezőbb viszonyoknak, melyek közé jutottunk. De ha a bennük levő erőforrásokat nem gondozzuk, ha mindent másoktól várunk... ha nem fogjuk ápolni magunkban buzgó hitelődeink szellemét, legyen bármily nagy a külső segély, nem fogunk sokra menni sem a magunk jólétének, sem egyházunk felvirágoztatásának vágyában és reményében". (K. M. 1898 330 l.) Az 1899 évi keresztúri zsinaton az évi jelentésében azt mondja, hogy fárasztó és sok időt emésztő munkát adott a kongrua ügyében a folyamodások, illetőleg a bevallási íveknek megvizsgálása és hitelesítése. A püspök elnöklete alatt egy háromtagu bizottság hónapokig napról-napra 2—3 órát dolgozott ezen. Újabb és újabb utasításokat kellett adniok s nehogy a terminusból kikéssenek, nehányat hiányosan terjesztettek fel. (K. M. 1899. 268. l.) Az 1901. évi főtanácson előterjesztett jelentés szerint a kongrua még nincs véglegesen rendezve. A miniszter újabb határidőt tüzött ki azoknak, akik több kongruára tartanak igényt, mint amennyi számukra megállapíttatott. Aránylag kevesen folyamodtak kiigazításért, minek oka lehet az is, hogy a mult év őszén személyes közbenjárásával sikerült több lelkésznek a fuvardíjakat illetőleg jelentékeny kiigazításokat eszközölni.

A lelkészi fizetéskiegészítés az igények emelkedése és a pénz vásárlóerejének csökkenése folytán nemsokára elégtelennek bizonyult s 1911—12-ben a protestáns lelkészek körében országszerte mozgalom indult meg a fizetésemelés érdekében. A Tiszáninneni ref. egyházkerület elnöksége 1911-ben levelet intézett Antal Gáborhoz, a konvent elnökéhez, melyben kéri közös bizottság összehivását, hogy az 1912. évi költségvetésben a lelkészi fizetés rendezése végre biztosíttassék. A protestáns közös bizottság nov. 27-én hosszas vita után abban állapodott meg, hogy egy albizottság jelenjék meg a miniszterelnöknél és a vallás-közoktatásügyi miniszternél s kérje az összes tisztviselői fizetések emelésére a *korpótlék*-rendszer behozatalát, úgy hogy már az 1912. évi költségvetésbe felvétessék; ha pedig ez lehetetlen volna, minden lelkész részére megfelelő *drágasági* pótlékot. A vallás- és közoktatásügyi miniszter kijelentette a küldöttségnek, hogy tárgyalásokat indított, hogy némi kezdőlépések már 1912-ben megtörténhessenek s a teljes rendezés az 1913. évi költségvetésben keresztülvihető legyen a *korpótlék* alapján. Az országos ref. lelkészegyesület a fizetésrendezést úgy kivánta, hogy az 1600 K 2400 K-ra emeltessék. Az ev. lelkészek alapfizetésül 2400 K-t kivántak, mely korpótlékkal 35 év után 5400 K-ra emelkedik. Teleszky pénzügyminiszter 1912 jún. 17-én a főrendiházban Antal Gábor kérdésére kijelentette: a kormány korpótlék által

akarja a fizetést javítani, úgy hogy 5 évi szolgálat után 400 K, újabb 5 év után megint 400 K, azután 3 izben 200 K, úgy hogy 25 évi szolgálat után a fizetés 3000 K. A terv az, hogy az első korpótlék már 1912 jan. 1-től visszamenőleg kifizettessék. Tisza István a Dunántúli ref. egyházkerület közgyülésén (K. M. 1912. 315. l) jogosultnak tartja azt a kívánságot, hogy a ref. tanárok anyagi helyzete egyenlő legyen az államiakéval, de a lelkészek javadalmazásának rendezését a tanárokénál is sürgősebbnek tartja s közli, hogy a lelkészi korpótlék elhatározott dolog. Az országos ág. ev. egyház 1912 nov. 6. egyetemes közgyülése (K. M. 1912. 373. l.) kívánja a fizetésnek 2400 K minimumra emelését megfelelő korpótlékkal, a *kongrua-rendszer elejtését* s a fizetés akként való rendezését, hogy az állam a kötelezettségét az egyháznak adandó dotációval váltsa meg; míg ez megtörténhetnék, a tőkének megfelelő kamatokat az egyház pénztárába fizesse be. Nálunk a Lelkészkör és az Unitárius Egyház szorgalmazzák a lelkészi fizetés emelését, ami az illető fejezetben részletesen olvasható s ezért itt csak utalunk erre. Az 1912. évi főtanács a háromszéki kör sürgetésére kérte a fizetés rendezését, mivel a drágaság nagyfokú emelkedése következtében a lelkészi fizetés tisztességes megélhetést nem biztosit. Ugyane főtanács köszönettel fogadta az egyházi államsegély 150.000 K-ra emelését „mindamellett is, hogy elvett javaink korpótlásáért 100 esztendő alatt számtalanszor megújított panaszunknak csak halvány visszhangja ez a segély" A lelkészi korpótlékra vonatkozó törvényjavaslatot 1913-ban elfogadták. Az akkori megélhetési viszonyok között 1600 K, ha még hozzávesszük a képét is, a család fenntartására, gyermekek neveltetésére nem volt elég. Sérelmesnek találták azt, hogy a fizetés csak 3000 K-ig egészíttetik ki, az idősebb lelkészek azt, hogy eddigi szolgálatukból csak 10 évet számit be a törvény. „Célszerűségi okokból törölték azt a pontot, hogy a korpótlék megvonható olyan eklézsiák papjától, melyeknél a hívek száma a 300-at nem haladja meg. A főrendiházban felszólalt a püspök is kérve a fizetés maximumának emelését, de eredménytelenül.

A püspök az 1913. főtanácsot megnyitó beszédjében ezeket mondja: Aggodalomban él a folyton szaporodó igények miatt, melyek egyházi életünkre is mind súlyosabb teherként nehezednek. Nem tagadja, soha több aggodalom nem szorongatta lelkét, mint mostanában. „Nem egyszer azon kapom rajta magamat, hogy azon gondolkozom, hát hogy van az mégis, hogy most, midőn vagyoni erőnk jóval nagyobb, mint 10—20, hát még 50 évvel ezelőtt s egy nehány ezerből állott költségvetésünk most százezrekre terjed ki, a második főgimnáziumot építtetjük, egy kis bolthajtásos szoba helyett e díszes teremben tanácskozhatunk, hogy van az mégis, hogy több a panasz

innen is, onnan is, nagyobb az elégedetlenség itt is, ott is s hová jutunk, ha mind így megy? Nem jut-e egyházunk olyan siralmas helyzetbe, amiből aztán nehéz lesz kivergődni? Mert, ki tudja, mikor lesz s lesz-e még egy Berde Mózsánk? Pedig valljuk meg az igazat, hogy az ő s más áldott emlékű ujabbkori jóltevőink szintén jelentékeny alapítványai mellett is, az államsegély nélkül már eddig fennakadtunk volna s nem tudom, mitevők lennénk." ... Oly mérvű állami segélyre, aminőre sokan közülünk számítani látszanak, hogy abból minden kitelik, amit csak kivánunk, amire vágyunk és amire szükségünk is lenne, hogy más egyházakkal a versenyt mindenben kiálljuk, részemről számítani nem tudok. Ezért mégis csak azt óhajtanám, hogy egyfelől ne fokozzuk, hanem inkább mérsékeljük kivánságainkat, legyünk több türelemmel, mert rendrerendre — sok sebet beköthetünk s ne hagyjuk kialudni keblünkből a hagyományos unitárius szellemet... Mert én sem az államsegélyben, melytől jöhet idő, hogy elesünk, sem az ujabban jelentékenyen megszaporodott vagyonunkban, melyben mikor nem is gondoljuk, veszteség érhet, nem találok annyi biztositékot, mint abban az erőforrásban, mely a multban híveink áldozatkészségében megnyilvánult.

Az 1913. évi főtanácsi bizottság felhívta az E. K. T. figyelmét *a képzés állami megváltására*. Az E. K. T. jelentette az 1914. évi főtanácsnak, hogy még 1908-ban 83. eln. sz. alatt felterjesztést tett a közalapítványügyi igazgatóság azon értesítésére, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter a kepemegváltás sürgős rendezését határozta el. De azóta az ügy nem mozdult. Ujabban a r. kath. kepeügyi értekezlet átiratára megint megsürgette a kepe rendezését. A kepeteher könnyítésére a háromszéki kör indítványt tett, melyet az 1915. évi főtanács úgy intézett el, hogy erre a célra az államsegélyből 21.400 K kiszakíttatott s ezt a jövőben is folytatni szándékozik. Az 1917. évi 9. t.-c. szerint jul. 1-től kezdve a lelkészeknek *családi pótlék* jár, ha évi jövedelmük az állami kiegészítés nélkül nem haladja meg a 3000 K-t, a kisebb képesítésűeknek, ha tiszta jövedelmük a 2200 K-t, a segédlelkészeknek, ha jövedelmük az 1000 K-t nem haladja meg. A tiszta jövedelem megállapítása az 1898. évi 14. t.-c. alapján történik, de a készpénzjövedelemnek csak 70%-a vétetik figyelembe.

Az új államjogi helyzetben, mióta a püspök 1921 ápr. 10-én a hűségesküt letette, a kormány 1920 jul. 1-től személyhezkötötten és névreszólóan a következő címekre a következő összegeket utalványozta ki:

a) a lelkészek fizetéskiegészítésére, korpótlékára, rendkivüli háborus segélyére, ruhasegélyre és családi pótlékára ... 611410·93

b) A központi tisztviselők és theológiai tanárok részére 140774·—
c) Román fordítónak 6000, theológiai akadémiának 15000, espereseknek 6000 ... ... 27000·—
d) Nyugdijas lelkészek, lelkészi özvegyek, árvák, félárvák részére ... ... 58500·—
e) Lelkészek fizetéskiegészítésére 1921 ápr.—június hónapokra 290934·25

Az 1924. évi főtanácson jelentette az E. K. T., hogy az államsegélyek rendszeresen folynak „a mult évben is bizonyos, bár az általános drágasággal arányban nem álló emelkedést mutató összegekben" De a nyugalmazott lelkészek, özvegyek és árvák segélye a mult évivel szemben lényegesen megapadt, úgy hogy a legutolsó kiutalásnál nyugalmazott lelkészre 298, özvegyre 178, árvára 119 lei évi kegydíj esett. Megürült lelkészi állásba kinevezett lelkésznek, ha a lélekszám 300-nál kevesebb, állami segélyt nem utaltak.

d) *Püspöki fizetés.*

A püspöki fizetés kezdettől fogva nagyon csekély volt. Mikor 1868-ban az államsegély kiutalványozásáért folyamodnak, a fizetés 840 frt, természetben lakás és 3 föld 150 frt jövedelme. Krizáról tudjuk, hogy szegénysége mellett hírlapi cikkek írásával kellett megkeresnie az élethez feltétlenül szükségeseket. Az E. K. T. adakozásra felhivó 1875. évi levele mondja, „hogy püspökünk fizetése páratlanul csekély, sem egyéni, sem társadalmi, sem egyházi állásának nem megfelelő". A tanárok és más egyházi alkalmazottak sorsában osztozkodott a püspök is. Fizetése annyira csekély, hogy „bevallani magunk előtt is szégyeljük, más felekezetek püspökei fizetésével viszonyítva pedig elszomorodunk a roppant különbségen". 1879. évi keresztúri zsinat a Dávid Ferenc-emlékalap jövedelmének egy részét a püspöki fizetés emelésére határozta. Ugyanez évben Kelemen Benő 5000 frtos alapítványt tett a püspöki fizetés javítására. 1883-ban a Biázini-féle ház megvétele és beköltözése alkalmával naplójában feljegyzi, hogy kényelmesebb lesz, mint a régi lakása, de a püspökséget emelni kell, mert maholnap egyedül erre nehezedik az egyház képviselete. „Ha magamnak is nem lenne jövedelmem, nem tudom, hogy tartanám fenn házamat, mert a fizetés elmegy az asztalra". 1886. évi főtanács a Baldácsy-alap negyedrészét a püspöki fizetés javítására rendelte. 1893-tól kezdve 500 frttal javítva fizetése 2000 frt. Az 1899. évi keresztúri zsinaton Filep Albert indítványozta a fizetés javítását. Most alig van némi különbség a püspöki és tanári fizetés között. A tanár-főjegyző (Nagy Lajos) fizetése 2550 frt, az övé 3000 frt, pedig mint tanár is tanít 4—5 órát

s ha ezért 4—500 frtot tanári fizetésbe számítnak, nem marad több, mint a főjegyzőnek. Ferencz József kijelentette, hogy deficittel nem kíván javítást. A főtanács utasította az E. K. T.-ot, hogy a fizetés emelésére a jövő főtanácsra tegyen javaslatot. Erre az 1900. évi okt. főtanács 4000 K-ról 10000 K-a emelte, amiből a központár terhe 5500, a Baldácsy-alapé 3000, az egyházi államsegélyé 1500 K. Az 1907. évi csókfalvi zsinat az államsegély 100000 K-ra történt felemelése után, mikor a tisztviselők fizetése jelentékenyen emelkedett, 12000 K-ra emelte s reprezentációs költségekre 1000 K-t szavazott meg, de csak személyére s ez utóbbit a főrendiházi tagsággal járó költségekre való tekintettel. 1912-ben nagyon élénken foglalkozott a protestáns közvélemény a *protestáns püspökök* fizetésének kérdésével. Molnár Viktor államtitkár kezdeményezésére a brassói ág. ev. egyházmegye mozgalmat indított a prot. püspökök fizetésének állami kiegészítése érdekében. Az országos ág. ev. egyház 1912 nov. 6. közgyűlése (K. M. 1912. 373. l.) nem járult ahoz, hogy az ev. püspökök részére fizetésemelés kéressék az államtól, mert a püspökök állása mindenkor megköveteli, hogy az állammal szemben függő helyzetbe ne jussanak és mert az egyház az 1848. t.-c. szellemébe ütköző kormányintézkedésből saját javára anyagi előnyt biztosítani nem akar. De mert szükségesnek tartja a püspöki fizetés javítását, a közigazgatási segély felemelése végett felír a kormányhoz, hogy az e célra adandó összeg ne az egyes püspököknek, hanem az egyetemes egyháznak adassék ki. Ugyanez álláspontot foglalta el a Tiszántúli ref. egyházkerület is, mely állami hozzájárulást a püspöki fizetéshez nem hajlandó elfogadni, kéri azonban a közigazgatási államsegély felemelését, hogy abból saját maga emelje azt. 1916-ben 40 éves püspöksége jubileumi ünnepén 2000 K személyi pótlékot szavazott meg a főtanács. 1918-ra 5000, 1919-re 10000 K háborus segélyt kapott.

e) *Papi és tanári nyugdíjintézet.*

Egyházunkban a papok és tanárok részére az első nyugdíj- és segélyalap püspöksége első esztendejében 1876-ban létesült.[158] A szabályzat megvolt, most gyűjteni kellett a segélyezésre a pénzt. Ferencz József 1877. dec. 17-én kelt 365. sz. körlevelében, melyben vallásközönségünk közszükségeire hívja fel a figyelmet, iskoláink fenntartása után mindjárt belső embereink részére nyugdíjalap létesítését említi. Az 1880. évi főtanács megindítja a *külön tanári nyugdíjintézet* előkészítő munkálatait, amely 1882. jún. 1-én *unitárius tanári nyugdíj- és segélyalap* címen megkezdte működését. Egy évvel később 1883-ban a

[158] Dr. Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium története. I. 516—528.

vargyasi zsinat megalkotta a püspök, papok, mesterek, néptanítók részére az *általános nyugdíj- és segélyintézetet.* 1893-ban a kormány a nem-állami tanárok részére megalkotta az országos tanári nyugdíjintézetet s hosszú és szenvedélyes vita után az 1894. évi főtanács kimondotta, hogy tanáraival belép oda. A kérdés szembeállította egymással a papokat és tanárokat. A papok féltékenyen nézték, hogy a tanárok helyzete már-már biztosítva lesz és nem akarták megengedni, hogy a tanárok által az egyházi nyugdíjintézetbe befizetett illetékek visszaadassanak nekik az államiba való befizetés végett. Azt is alaptalan kedvezésnek tartották, hogy az egyház értök fenntartói illetéket fizessen oda. Kozma felügyelő gondnok higgadtságára s a püspök bölcseségére volt szükség, hogy a szenvedélyek lecsillapodjanak. A püspök megigérte, hogy most már minden erővel a papok nyugdíjintézetét fogják támogatni. 1897-ben megalkotta a főtanács a kebli nyugdíjintézetet a *theológiai s az országos tanári nyugdíjintézetbe fel nem vehető gimnáziumi tanárok* részére. Ez intézet szabályzata ötévenként átvizsgálandó. Ezért az E. K. T. az 1902. évi főtanács elé terjesztette azzal a véleménnyel, hogy a megállapított 40 évi szolgálati idő, mihelyt az alap megengedi, a középiskolai tanári nyugdíjintézet szabályzatának megfelelően, 30-ban állapíttassék meg; e szabályzat terjesztessék ki minden tekintetben a püspökre és családjára. Ezért töröltessék a belső emberi nyugdíjintézet tagjai közül s a befizetendő illetéke állapíttassék meg 2000 K-ban. A szabályzat lépjen életbe 1903 jan. 1-én. A papnevelő intézet tanárainak az országos tanári nyugdíjintézetbe való felvétele iránt tétessenek meg a szükséges lépések. A főtanács megalkotta a szabályzatot e címmel: *Nyugdíjtörvény a magyarországi unitárius egyház kebli tanárai és tisztviselői nyugdíjazásáról, valamint azok özvegyeinek és árváinak, továbbá a püspök özvegyének és árváinak ellátásáról.* (főt. jkv. 205—217. l.). Az 1903. évi vargyasi zsinat (jkv. 74. l.) tárgyalja a bányai ev. egyházkerület felügyelőjének a protestáns püspökök nyugdíja, özvegyi ellátás iránti javaslatát, melyet nem helyesel, mert egyházunk püspöke nyugalomba nem mehet. Az özvegyi ellátás akár kebli nyugdíjintézetnél, akár biztosító intézetnél kevesebb járulékkal biztosítható, mintahogy a javaslat tervezi és mi az özvegyről és árvákról már kedvezőbben gondoskodtunk, mint a javaslat tervezi.

Az 1911. évi főtanács megalkotta a theológiai tanárok és egyházi tisztviselők nyugdíjszabályzatát. A püspök eszerint sem mehet nyugdíjba. De munkaképtelensége esetén egész fizetése megmarad. Ez nem felel meg az osztó igazságnak s káros is lehet az egyházra. Különösen, ha a püspök több éven át tehetetlenül él, mert akkor a püspökválasztás késik, ami erkölcsi károkat és hátrányokat okozhat az egyháznak. Példa rá a

Székely Mózes esete, ki mint főjegyző 1852—61-ig volt püspökhelyettes s akkor ejtették el a püspöki széktől.

Az 1914. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy az 1914. évi 36. t.-c. a theológiai akadémia tanárainak is engedélyt ad az országos tanári nyugdíjintézetbe való belépésre, és pedig visszamenőleges érvényességgel. A főtanács meghatározta, hogy lépjenek be, az előírt terhek fizetését vállalta, az egyházi nyugdíjintézetbe befizetett illetékeket kamat nélkül visszadni határozta.

Az 1912. évi főtanács az egyházi és iskolai alkalmazásban levő *szolgák* nyugdíjintézetét alkotta meg (jkv. 100—105. l.).

A lelkészek külön nyugdíjintézetét az 1901. főtanácsból kiküldött bizottság javaslata alapján az 1902. évi főtanács (109. p.) alkotta meg: *Szabályzat a magyarországi unitárius egyház szolgálatában levő lelkészek és énekvezérek nyugdíjáról, azok özvegyeinek és árváinak gyámolításáról* (jkv. 179—191. l.). A tárgyalás rendjén heves és szenvedélyes vita fejlődött ki és egy kellemetlen mozzanat történt. A javaslat egy pontja azt tartalmazta, hogy ha az intézet nem bírja a szükséges nyugdíjat fizetni, a hiányzó részt felében a közpénztár fizesse. A papság ezt hevesen követelte, a püspök ellenezte. Gvidó, Német István és Lőrinczi István lelkészek kiméletlen hevességgel követelték, hogy a hiányzó részt egészen biztosítsa az egyház. A püspök elkeseredésében kijelentette, hogy ő ilyen papságnak nem tud püspöke lenni, lemond s elhagyta az üléstermet. Mikor ezt az incidenst feljegyezte, utána tette: érzi, hogy nem tett helyesen. Németet rendre kellett volna utasítania. Úgy méltányosabb lett volna eljárása, mint ilyen incidensből mondani le.

Meg lehet érteni eljárását, ha figyelembe vesszük, hogy ez az a korszak, mikor a kollégium építési költségei s a gazdaságok csekély jövedelme miatt az egyház költségvetésében jelentkezni kezd a hiány s akkor a jövő évre megállapított költségvetésben 15000 K volt a deficit. Más vonatkozásokban is tudjuk, hogy milyen éber figyelemmel őrködött a pénzügyi egyensúly megtartása érdekében. Persze a lemondás konsternálta a főtanácsot, utána mentek, kérlelték s az elnöki széket megint elfoglalta. Német és Lőrinczi a gyülés előtt bocsánatot kértek. „Szivesen kitörölném e napot emlékezetemből. De nem hiszem, hogy valaha elfelejthessem s attól tartok, hogy lelkem szárnyaiból egyet legalább elveszítettem."

Az 1910. évi főtanács e szabályzatot módosította oly módon, hogy 1911 jan. 1-től nyugalomba menő lelkészeink 40 évi szolgálat után teljes nyugdíjat, 1600 K-t kapnak. Ez kiterjesztetett azokra is, akik 1903-tól mentek nyugalomba. A temetési költséget is a nyugdíjalap hordozza. A püspök aggódik, hogy esetleg több terhet vett magára a nyugdíjpénztár, mint amely-

nyit megbír s akkor nehezebb lesz a nyugdíjat leszállítani, mint lett volna most még egy pár évig várni a nagyobb előnyök nyujtásával.

Így állott a tanárok és belső emberek nyugdíjügye, mikor a háború befejezése után államjogi helyzetünk megváltozott. Az 1920. évi főtanács utasította az E. K. T.-ot, hogy a belső emberek nyugdíjának a változott viszonyoknak megfelelő módon való rendezésére az előintézkedéseket tegye meg. Az 1923. évi főtanácson jelentette az E. K. T., hogy a tanítók és tanárok nyugdíjügyében adatokat terjesztett be a pénzügyigazgatósághoz; a kormány most foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a nyugdíjügyet az állam rendezze-e, vagy a felekezetek hatáskörébe utalja. Egy újabb miniszteri rendelet az egyház kezelése alatt hagyja az ügyet. Ezért az E. K. T. keblileg megoldandónak tartja s javaslatot terjeszt elé. Egy *egyetemes egyházi nyugdíjintézet* létesítése érdekében számításokat végeztetett, azt kiadta a nyugdíjbizottságnak. Ez egy szélesebbkörü ad hoc bizottság kiküldését látta szükségesnek. A főtanács ennek jelentését és javaslatát elfogadván, 1923 szept. 1-től a rendes alapfizetések 10%-át beszedni rendelte el és a főtanácsi bizottság javaslatára figyelembe ajánlja, nem lehetne-e egy nehány biztos, nagytőkéjü biztosító intézettel tárgyalásokat folytatni esetleg kisebb levonásokkal. Az E. K. T. munkába vette ez alapon egy nyugdíjintézet létesítését, melynek a szerzett jogok lehető tiszteletbentartása mellett tagjai lennének a theológiai, gimnáziumi tanárok, központi tisztviselők, lelkészek és felekezeti tanítók. A tervezetet azon az alapon készítették, hogy nem a tőkegyűjtésre helyezi a súlyt, mint azt a belső emberi nyudíjintézet tette, hanem a tagokat és a fenntartót élőtőkének tekinti s a mindenkori befizetéseket a nyugdíjasok támogatására kívánja fordítani. Így a cél gyorsabban elérhető ugyan, de nagy áldozatokat kiván az egyháztól, egyházközségektől és tagoktól. Az E. K. T. a szabályzattervezetet beterjesztette az 1924. évi főtanácshoz. Meleg érdeklődés nyilatkozott a szabályzat iránt. Vita tárgya volt, hogy helyes-e az összes alkalmazottak részére közös alapot létesíteni s nem kellene-e külön tanári, illetőleg papi és központi tisztviselői nyugdíjalapot hozni össze. A bizottság azonban meghaladottnak tekintette ezt a kérdést, amely már kezelési szempontból sem volna megokolt. A *régi nyugdíjasok* szomorú helyzete fájt minden felszólalónak s megélhetésüket kivánták biztosítani. A javaslat készítői kimutatták a nagyobb segély lehetetlenségét s rámutattak, hogy a javaslat számol a szociális elvekkel s teljesen modern alapelveken épült fel. A főtanács az eddigi segély háromszorosát szavazta meg, mert az alap veszélyeztetése nélkül tovább nem mehetett. Ez is, habár az illetőknek távolról sem elegendő, mégis jelentős megterhelését jelenti az alapnak. Az a gondolat is fel-

merült: nem kellene és lehetne-e egy egyházi gyűjtéssel elviselhetőbbé tenni e szegény özvegyek életét? A főtanács elfogadta a szabályzatot s köszönetet mondott a készítőknek, dr. Gál Kelemennek és dr. Gál Zsigmond tanácsosnak.

18. FEJEZET.

Gazdasági ügyek.

Mikor Ferencz József püspök lett, az egyháznak az Augusztinovics-féle ladamosi alapítványi birtokon és a kolozsvári tanári házakon kivül semmi gazdasága nem volt. Ingatlanszerzési törekvések első nyomával 1863-ban (E. K. T. 326. sz.) találkozunk, mikor a vallásközönség megkináltatott a gróf Bethlen Gábor-féle ladamosi jószág megvételével. Az adminisztrátorok megbízattak kimerítő tájékozódás után jelentéstétellel. A vásár 1874 nov. 12-én történt nyilvános árverésen. Területe 330 hold 744 □-öl, az Augusztinovicsé 423 hold 450 □-öl, szabályozás által kaptunk még 30 holdat s így az egész 783 hold 1194 □-öl. Az 1883. évi vargyasi zsinat felhatalmazása alapján — szintén az Augusztinovics-alapból — 80.000 frton megvásároltatott a lukácsfalvi birtok (1884. főt. 9. jk. p.). 1889 őszén (főt. 28. jk. p.) megvettek Berde Mózsa és Benkő Mihály Alamoron egy 2137 holdas birtokot gróf Teleky Lászlótól 200.000 frton s házikezelésre állították be. Az elhatározó ok az volt, hogy a folyamatban levő tagosítás által egy birtokká lehet egyesíteni. Az 1890. évi főtanácson (61. jk. p.) a birtokok felügyeletére és kezelésére szabályzatot készítettek, mely az idő előhaladottsága miatt nem volt letárgyalható. Erre a főtanácsra jelentik be a Kovács Dénes-féle bágyoni hagyatéki birtokot. 1890 őszén jött a Derzsi János-féle alapítvány. 1891-ben, mikor az adminisztrátorok első ízben tesznek jelentést gazdasági ügyekről, a jelentés a következő birtokokról szól: I. Alamor, II. Augusztinovics alapítványi birtok: *a)* Ladamos törzsvagyon, *b)* Lukácsfalva szerzemény, III. Kovács Dénes alapítványi birtok. IV. Derzsi János alapítványi vagyon. E főtanácson jő (29. jk. p.) a Szabó József debreceni hagyatéka: egy ház és 2 hold 841 □-öl birtok. Ekkor hagyták jóvá Lukácsfalva eladását. 1893-ban a gazdasági jelentés már házikezelésben álló (Alamor, Pusztaszentmiklós) és bérbeadott birtokokról (Ladamos, Bágyon, Szind, Bányabükk) számol be. Közben megvették Bányabükköt: 1495 hold 1160 □-öl 75.000 frton. Ekkor jelentették be Berde fejedelmi végrendeletét. A főtanács a birtokok kezelését az Augusztinovics-féle jószág kezelését végző adminisztrátorokra bízta. Ezek: Benkő Mihály jószágigazgató, Molnár Sándor jószágfelügyelő és Benczédi

pénztárnok. Az alamori számadás felülvizsgálása alkalmával kimondta a főtanács, hogy az E. K. T. jövőre egy szakértő számvevőt vegyen fel, aki a számadást a *helyszínén* vizsgálja felül. Az 1892. évi főtanács a költségvetési többletből (3523 frt 98 kr.), amely előáll az Augusztinovics-alap jövedelméből, a lukácsfalvi jószág 125 000 frtért eladásával történt jövedelemszaporodásból, az adminisztrátori alapból beadott 10.000 frt kamatjából és a Kovács Dénes-alap 400 frttal való hozzájárulásából, a fizetéseket emelte, közlük a püspökét is 500 frttal. Mikor ez a főtanács P. Horváth Kálmánt főgondnoknak választotta, a püspök számítása az is volt, hogy mint kitűnő gazda, a kezelés körül hasznos szolgálatokat tehet. 1893-ban Berde meghalt. Hagyományával vagyonunk megkétszereződött. Az 1896. évi főtanács 71. sz. a. megalkotja a jószágok felügyeletére és kezelésére vonatkozó szabályzatot (K. M. 1896. 315 l.). Eszerint a felügyeletet egy *háromtagú jószágfelügyelőség* (administratio) gyakorolja, melynek egyik tagja a pénztárnok, aztán egy gazdasági és egy jogi szakértő. A szabályzat megállapítja a jószágfelügyelőség és jószágigazgató hatáskörét, a pénztárnok, kezelőszemélyzet, erdész teendőit, eljárásmódokat, fizetéseket. Életbelép 1897 jan. 1-én. A jelenlegi jószágfelügyelőség tagjai 5 évre megválasztottaknak tekintetnek.

Az 1900. évi főtanács (32. jkv. p.) a kolozsvári házak felügyeletét is a jószágfelügyelőségre bízta. Ez a bizottság kezelte a birtokokat 1902 végéig. Az 1901. évi főtanács utasítást adott a jószágfelügyelőség és gazdasági bizottság munkakörének, működésének új szabályozására. Az E. K. T. elkészítette javaslatát, melyet az 1902. évi főtanács elfogadott: *Gazdasági szabályzat a magyarországi unitárius egyház birtokai felügyeletére és kezelésére.* (főt. jkv. 70—83. l.). Ez a szabályzat a jószágfelügyelőséget és gazdasági bizottságot *„gazdasági bizottság"* név alatt egyesíti 1903 jan. 1-től. Megalkotását az tette szükségessé, hogy a főtanácson a jelölő-bizottság nehézségekre bukkant a jószágfelügyelőség és a gazdasági bizottság munkakörét illetően s nem tett jelölő javaslatot a két jószágfelügyelő és jószágigazgató személyére, hanem ajánlta a főtanácsnak, hogy a pénztárnokot (Benczédi), jószágfelügyelőket (Benkő, Molnár) és a jószágigazgatót (Albert Dénes) egy évre hagyja meg s a választást a következő főtanácson ejtse meg. A szabályzat szerint a mező- és erdőgazdasági birtokok, összes ingatlanok és épületek felett az állandó közvetlen felügyeletet és ellenőrzést a gazdasági bizottság (administratio) gyakorolja, melynek a jószágigazgató nem lehet tagja. A jószágigazgatót a gazdasági bizottság ajánlatára az E. K. T. választja állandó alkalmazással, önálló munkakörrel s vagyoni felelősséggel. Köteles Ladamoson lakni, félévenként a gazdasági bizottságnak jelentést tenni. A kezelőszemélyzet, gazdatisztek, gyakor-

nokok, számtartók a jószágigazgató közvetlen hatásköre alá tartoznak. Az erdőbirtokok gondozására egy erdész alkalmaztatik. A főtanács a javaslat elfogadása után az E. K. T.-ot megbízta a törvényben való módosítások keresztülvitelével. A bizottságot a főtanács választja az elnökön kívül 6 tagból, kik közül 4 Kolozsvárt, 2 tag pedig vidéken lakó, lehetőleg gyakorlati gazdasági ismeretekkel biró egyházi tanácsosok közül választandó titkos szavazattal. Elnöke az egyik e végre megválasztott főgondnok. Ez a bizottság, amelyben a másik főgondnok és püspök is résztvehetnek, intézi az Augusztinovics és Berde végrendeletében megjelölt gazdasági teendőket is. A bizottság tagjának nem választható, aki a jószágigazgatóval rokonsági vagy sógorsági viszonyban van. Tanácskozásaira a jószágigazgatót a szükséghez képest behívhatja. Az 1903. évi főtanács (31. sz.) sajnálattal vevén Albert Dénes jószágigazgató azon kijelentését, hogy az új szabályzat értelmében a jószágigazgatói állásra nem reflektál, 1903 jan. 1-től 6 évi időtartamra megválasztotta Szent-Iványi Istvánt.

Most megvolt a jószágkezelőség, de az nem tudott megfelelő jövedelmet beadni a központi pénztárba. Mellékelek egy kimutatást, melyet a főtanács jegyzőkönyveiből állítottam össze. Ez mutatja az 1903—1919. évek jövedelmezőségét, két év (1906 és 1909.) költségvetését és 19 év (1901—1919) vagyonmérlegét.

Költségvetés

Birtok	1906			1909			
	Leltári érték	Évi jövedelem	%	Terület	Leltári érték[1]	Beadandó összeg	%
Ladamos-Alamor	488.200·13	21.919·67	4.43	3.182	613.183·66	24.500·—	4
Bún	155.132·—	9.000·—	5.86	1.131	222.420·76	8.000·—	3·6
Pesztaszeulmiklós	144.769·—	7.000·—	4.83	579	133.721·67	6.000·—	4·5
Bányabükk	207.122·62	8.235·78	3.97	1.447	190.267·30	7.500·—	4
Bágyon	110.515·—	4.000·—	3.61	312	115.015·—	6.000·—	5·2
Debreceni Szabó J.	52.048·—	2.250·—	4.32	20	—	2.000·—	4
Vajdahunyad	—	—	—	20	—	180·—	4·5
Marosvásárhely	—	—	—	—	—	5.000·—	—
Összesen	—	52.405·45	—	—	—	59.180·—	—

[1]) Új értékelés alapján.

A panasz és elégületlenség nőttön nőtt. Az „Unitárius Egyház" szüntelenül szította a tüzet az E. K. Tanács minden intézkedésével szemben s állandóan támadta különösen a jószágigazgatót. Az 1905. évi főtanácson már heves tanácskozások folytak amiatt, hogy a birtokok keveset jövedelmeznek. Ferencz József szerint „nem is egészen ok nélkül". Mert megokolt az aggodalom, hogy a deficit évről-évre megujul a költségvetésben. Ha ez krónikus betegséggé lesz — úgymond — s törzsvagyonunkból kell élni és fenntartani egyházunkat, akkor hamar és könnyen csődöt mondhatunk. Az „Unitárius Egyház" a főtanácsról referálva megállapítja, hogy a birtokok 10 évi átlagban nem jövedelmeznek 4%-ot, minek oka részben a mostoha évek és kedvezőtlen időjárás. De most mérsékli a kritika hangját s kivánatosnak mondja, hogy egyesek heveskedése méltatlan tövisszúrásokat ne ejtsen. Az 1907. évi csókfalvi zsinaton nem kis kavarodást okoztak a gazdasági kérdések. Amint Ferencz József mondja: „bizonyos, hogy ott a dolgok nem jól mennek." Nem tudja, hol a hiba: a gazdasági viszonyok megromlásában, vagy a kezelésben. De úgy látja, maholnap kénytelenek leszünk a házikezelésről lemondani s a bérleti rendszerre menni át. A kérdést az „Unitárius Egyház" nagyon szenvedélyesen és gyanusítással tárgyalta. Az 1907 febr. 15. szám nyilt kérdést intézett a jószágigazgatóhoz: mi az oka, hogy vallásközönségünk a tönk szélén áll, hogy Bágyon csak 2%-ot hajt? A következő számban Végh Mihály titkár felel: egyes kifejezések nemcsak a jószágigazgatót, hanem a főgondnokot, ki a korrektségnek megtestesült mintaképe, az E. K. T.-ot, az elnökséget, a központi közigazgatás minden tényezőjét gyanuval illetik. Szerinte az egyensúly megingását nem a rossz gazdálkodás okozta, hanem a kollégium felépítése, ami tetemes adósággal terhelte a közalapot. A kevés jövedelem miatt pedig országos a panasz a mostoha gazdasági viszonyokra. A vitába dr. Ferenczy Géza is beleszól (jan. 15. sz.), mert minden oldalról annyira szenvedélyesen tárgyalják, hogy úgy érzi, mulasztást követne el, ha bele nem avatkozna. Az 1908. évi főtanácson a püspöki jelentés: nagy gondot ad gazdaságaink kezelése, ami már a mult évi zsinaton is igénybevette időnket és gondunkat. „Jelenleg már valamely gyökeres rendszerváltozásról kell gondolkoznunk, hogy birtokaink jövedelmét valami úton és módon növeljük, mert különben a befektetett tőke csakugyan elveszettnek mondható. A gazdasági bizottságnak, egy más nagyobb bizottságnak, az E. K. T.-nak a közelebbi hónapokban valóságos sisifusi munkát adott s próbakövéül szolgált a buzgóságnak s meleg érdeklődésnek. Szerette volna, ha azok, akik a vidéken gyakran oly könnyen pálcát törnek a központ felett, csak egyetlen egy gyűlésen, pedig hány volt, jelen lettek volna"

Birtokok

Sor-szám	Birtokok	1903	1904	%	1905	%	1906	1907	%	1908	%
1	Ladamos-Alamor	10.000·—	12.000·—	2·34	24.027·—[2]	4·6	11·840·92	13.150·—	2·54	15·000·—	2·8
2	Bún	8.000·—	7.548·75	4·87	6.000·—	3·9	6 000 —	7.000·—	4·55	6.172·20	3·98
3	Pusztaszentmik'ós	6.648·—			4 000·—	2·8	3.000·—	8.000·—	5·52	4.200·—	3·3
4	Bányabükk	4.576·—	6.084·60	2·94	6.165·—	3·2	6·343·28	3.903·72	1·88	7 000·—	3·4
5	Bágyon	4.098·74	3.250·—	2·94	2·000·—	1·8	2.000 —	1.700 —	1·54	4 900·—	4·5
6	Debreceni Szabó József	1.502·40	2.103·—	4·04	1.803·20	4·29	2·513·60	1 980 —	3·80	2 120·—	4·07
7	Vajdahunyad. Koncz J.		261·40	5·27	426·—	8·6	300·83			320 —	8·1
8	Marosvásárhelyi ház ...										
9	Tordai gimn. vagyon...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
	Összesen	34.925·14	31.247·75	...[1]	44.421·20		32.028·68	35.733·72		35.712·20[3]	

[1] A jövedelem átlagosan 1904-ben 3·73%, 1905 ben 4·17%, 1907-ben 3·30%,
[2] 1905-ben Ladamoshoz megvettek egy birtokot (Koréh) 30 375 K-ért.
[3] E jövedelemkimutatást az U. E. (1910 febr. 15. sz.) Helyreigazítás c. közbizottság 8392 K fizetését s a megmaradó 31.320·20 K csak 2·4% jövedelmet tesz. hanem tiszta veszteség 9.529·19 K, mihez számítva az ad hoc bizottság által kifo-

Ezt a kimutatást a főlanács jegyzőkönyveiből állítottam össze a gazdasági delmezőség százaléka megállapításának helyessége nem ellenőrizhető, mert a birtokok tünő Ladamos-Alamor 1910. évi jövedelmének a többi évekhez képest rendkívüli 1903—09. és 1910—19. évekből összehasonlítjuk, az első évek átlaga (35.757 K) és megokolja az egyház gazdálkodása által keltett általános nyugtalanságot és a lelkek nult. A kimutatásoknak hiánya az is, hogy nem lehet belőlük megállapítani az előirány-

Vagyon-

	1901	1902	1903	1904
Összes vagyon	5,477.196·85	5,816.838·91	5,843.373·98	5,899.686·96
Teher	635.570·33	1,071.972·57	1,065.764·01	1,057.946·61
Tiszta cselekvő vagyon:	4,841.626·52	4,744.866·34	4,777.609·97	4,841.740·08

	1911	1912	1913	1914
Összes vagyon	6,979.831·41	7,182.268·87	7,847.740·69	6,545.987·88
Teher	1,125.884·41	1,099.698·13	1,417.618·65	1,357.258·39
Tiszta cselekvő vagyon	5,853.447·—	6,082.570·74	6,430.122·04	5,188.729·49

jövedelme.

1909	%	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
11.000·—	2·0	100.113 16	36 000·—	36.000·—	35.191 81	35.640·—	35.110·—	18.033·34	54.522·50	36 0 J5·—	36.075 —
8.000·—	5·2	7.000 —	12.000·—	6.000 —	4.000·—	865·40	6.000·—	4.141 10	10 000·—	15.000·—	40 000 —
2.500·—	1·93	8.000·—	8 000·—	8.500·—	8.500·—	4 960·—	8 567 50	8.800.80	9.595·—	12 099·—	12.100 —
8.004·12	3·87	8.350·—	8.700 —	8·700 —	8.700·—	8.337·—	7.180·—	6.852 08	8 923 28	8 223·28	8 223 28
		10.939·46	7.400 74	7.375·73	5.112·51	5.162 50	4 779 98	3.489 95	3.531·89	2.140 44	12.241 56
2.490·—	4·8	1.423·—	1 491·—	2,588·—	1.860·40	1.439 22	2.104·—	1 896·—	1.670·—	1 955·52	5,259 76
240·—	6·3	240·—	525·—	300 —	213·54	261·06	48·37	262 23	219 73	283 10	222 62
			5·000·—		2 791·96	2.978·48					
...	...	...	...	...	...	1.622·55	2.429 63	2.815·15	1 354·37	1.473·03	
32.234·12		136.065·62	79.119 74	74.433·73	66.370 22	61 266·21	69.333·96	49.482·14	72.412 03	81.260 44	116.171 94

1908-ban 5·73%, 1909 ben 4·02% volt.

leményében helytelennek mondja, mert levonja belőle a jószágigazgató és gazdasági De mert a vagyonérték 40.849.39 K.-val apadt, nemhogy tiszta jövedelem volna, gásolt tartozást, a két tételben a veszteség 36.139·24 K.

bizottság évi jelentései alapján. Ezek a jelentések nem eléggé rendszeresek. A jöveleltári értéke nincs közölve. A százalék csak egy néhány évben van közölve. Felemelkedése, ami nem tekinthető tiszta jövedelemnek. Ha a jövedelem átlagát az az utolsó 10 év átlaga (80.591) között olyan nagy a különbség, ami teljes mértékben idegességét, ami végül az 1909. évi főtanácson majdnem botrányos jelenetben nyilvázott összeget, melynek évről-évre be kellett volna folyni a közszükségek fedezésére.

mérleg.

1905	1906	1907	1908	1909	1910
5,930.501·33	6,053.891·24	6,142.723 85	6,272.310·36	6,408.778·22	6,741.021·27
1,056.270·11	1,095.648·35	1,065.090·93	1,052.389 93	1,045.269·88	1,036.527·52
4,874.231·22	4,958.242·89	5,077.632·92	5,219.920·43	5,363.508·34	5,704.482·75

1915	1916	1917	1918	1919	
7,087.129·39	9,778.790·32	9,823.692·49	10,000.511·05	10,575.861·66	
1,422.455·61	2,447.048·20	2,269.271·24	2,287.926·—	2,829.932·17	
5,664.673·78	7,331.742·12	7,554.421.25	7,712 585·05	7,745.929·39	

E főtanácson a gazd. bíz. a bérletre való áttérést ajánlta a tagosítás alatt álló Bun kivételével. Az E. K. T. ajánlta Bágyon és Debrecen bérbeadását, a többieknek házikezelésben tartását; a jószágigazgatói állás betöltésének 2—3 évig felfüggesztését. A főtanácsi bizottság javaslata ez volt: E. K. T. kössön a gazdatisztekkel 5 évre oly megegyezést, hogy Ladamos-Alamor anyagi felelősség mellett legalább 19000 K-t biztosítson. Ha ez nem sikerül, leltározza és értékelje a birtokokat, szabályozza a gazdasági bizottság és jószágigazgató hatáskörét, ez időre függessze fel a jószágigazgató véglegesítését. 1909 őszére készítse elő a bérbeadást. Benkő Mihály külön javaslatot tett: a birtokok adassanak bérbe, a jószágigazgatói állás szüntettessék meg; a gazdasági bizottság választassék ketté: 3 taggal állíttassék vissza a régi Augusztinovics-féle adminisztráció, a másik 4 tag pedig vegye át a Berde-birtok kezelését. Az ideiglenes jószágigazgató, bérlők az adminisztráció felügyelete és ellenőrzése alá kerüljenek a régi szabályzat szerint. A kolozsvári házak gondozása legyen a pénztárnok teendője. Az adminisztrációba nem választható a gazdasági alkalmazottal rokonságban levő egyén. Széles mederben meginduló vita keretében tárgyalta a főtanács a különböző javaslatokat több, mint 3 órán át. Végül a főtanácsi bizottság javaslata fogadtatott el azzal, hogy ha a megegyezés nem sikerül, rendkivüli főtanács hivandó össze. Ugyanekkor kimondatott az erdők állami kezelésbe vétele.

Erre az E. K. T. megállapította a minimálisan beadandó jövedelmet: Ladamos-Alamor 24500 — 4%, Bún 8000 — 3·6%, Pusztaszentmiklós 6000 — 4·5%, Bányabükk 7500 — 4%, Bágyon 6000 — 5·2% Debreceni Szabó József-féle birtok 2000 — 4%, Vajdahunyad 180 — 4·5%, Marosvásárhelyi ház 5000 — összesen 59180 K. A jószágigazgató és a gazdatisztek elfogadták a megállapított beadandó jövedelmet. Ezért a gazdasági bizottság ajánlotta továbbra is a házikezelés fenntartását, az E,K.T. ezzel szemben a bérbeadást. Az 1909. évi főtanácsi bizottság kemény kritikát gyakorolt. Megállapította, hogy jobb beosztással, nagyobb körültekintéssel jobb eredményt lehetett és kellett volna elérni és hogy a jelenlegi rendszer tovább fenn nem tartható s át kell térni a bérletre. Ajánlja a gazdasági bizottság feloszlatását, ehelyett állíttassék vissza a régi Augusztinovics-féle *háromtagú adminisztráció*, továbbá a Berde-vagyon kezelésére egy négytagú bizottság az egyik főgondnok elnöklete alatt. Szentannai Sámuel konzisztor szenvedélyesen támadó beszédben előadta, hogy a számadásokat több évre menőleg megvizsgálta, azokban több visszaélést talált s indítványozta, hogy a jószágigazgató rendelkezési jogát azonnal szüntessék meg s küldessék ki egy független főtanácsi bizottság a mulasztások, veszteségek és felelősség megállapítására.

A főtanács öttagú bizottságot küldött ki a számadások megvizsgálására, névszerinti szavazattal elfogadta a bérleti rendszert, de fenntartotta további intézkedésig a gazdasági bizottságot. A püspök szokatlannak és csaknem botrányossá fajultnak mondja a vitatkozást, melyet Szentannai rendezett, aki „valósággal okádta a kifogásokat, különösen a jószágigazgató ellen" Még ugyanazon év nov. 21-ére rendkivüli főtanácsot kellett összehívni, mert a gazdasági bizottság azon sok támadás után, amely a jószágigazgató mellett őt is érte, lemondott s a bérleti hirdetést nem akarta megtenni. E. K. T. javasolta, hogy a főtanács fogadja el a lemondást s ezzel kapcsolatosan a püspök indítványozta, hogyha elfogadja, fejezze ki hálás elismerését és köszönetét eddigi buzgó működéseért. Ez az indítvány sok port vert fel és sok támadásnak lett kiinduló pontja. Elekes Dénes ezzel szemben azt indítványozta, hogy az elismerés tartassék függőben addig, míg a számadások letárgyaltatnak. Mire a püspök visszavonta indítványát, mit most Tóth tett magáévá. A főtanácsi ad hoc bizottság javaslata az volt, hogy a főtanács 9422·40 K erejéig mondja ki a jószágigazgató és gazdasági bizottság egyetemleges felelősségét, a számvevőséget dorgálja meg s a jószágigazgatót bocsássa el. Az E. K. T. javaslata ezzel szemben: a gazdasági bizottsággal szemben további eljárásnak helye nincs, a számvevőség megdorgálása mellőztessék, a jószágigazgató elbocsátása nem megokolt és időszerű, mert működési ideje dec. 31-én letelik s a gazdaságok átvétele meg kell hogy történjék: a házikezelés vétessék le napirendről; a gazdasági bizottság szüntettessék meg s a birtokok kezelése bizassék egy háromtagú jószágkezelőségre, amely vegyen maga mellé egy szakértőt, az E. K. T. pedig bízassék meg a gazdasági szabályzat átdolgozásával. A főtanács az 1908. évi számadásokat elfogadta, a számvevőség megdorgálását mellőzte, a birtokok átvételével E. K. T.-t megbízta, a jószágigazgatói állást megszüntette s a felügyelettel a háromtagú jószágfelügyelőséget bízta meg. Tagjaiul megválasztotta Benkő Mihályt és Ürmösi Jenőt, a harmadik a pénztárnok. A lemondott gazdasági bizottságnak hálás köszönetét és elismerését fejezte ki.

A főtanács e határozatával azonban a felvert szenvedélyek nem csillapodtak le. A kérdés az Unitárius Egyház hasábjain olyan szenvedélyesen támadó hangon tárgyaltatott, hogy az E. K. T. és keresztúrvidéki vezető unitárius emberek szükségét érezték annak, hogy odakiáltsák a quo usque tandem-et „az egyház zajongó gyermekeinek". Elekes Dénes[159] a püspök elismerését javasló indítványát „valóságos korteskedésnek" mondja s kifogásolja azt az elnöki eljárását, hogy bevezető

[159] Keresem az igazságot. Unitárius Egyház 1909 dec. sz.

Hadnagy Sándor

előterjesztéseiben a saját maga nézeteit és véleményét előadja a tanácsosok meggyőződésének irányítása érdekében. Sürgeti reformálását „az ókorból eredő házrendünknek", centralisztikus és sokoldalúan subordinált szellemű szervezetünknek, amely a korteskedésszerű kijelentésekkel szemben nem meri véleményét őszintén nyilvánítani. *Székelykeresztúr* c. lap (1910 jan. 1. sz.) vezető unitárius férfiak meghívóját közli,[160] melyben azt mondják, hogy az utolsó időben tapasztalható volt, hogy „az unitárius egyház feje iránt ellenséges indulatot tápláló mozzanatok történtek és gyanítani lehet, hogy készülőben is vannak". Azért a meghívás, hogy kijelentsék, hogy ezzel nem azonosítják magukat. A felhívásban foglalt vád és gyanusítás ellen az *U. E.* és munkatársai már előre tiltakoznak, valamint a szabad véleménynyilvánítás és állásfoglalás korlátozása ellen. A keresztúri lelkészkör (U. E. 1910 febr. 15. sz.) feliratban biztosítja a püspököt szeretetéről és tiszteletéről ama látszattal szemben, mintha a gazdasági bajok miatti izgalom folytán „melegségéből veszített volna a főpásztor iránti tisztelet és ragaszkodás is". Az E. K. T. is szükségét látta, hogy körlevelet bocsásson ki az U. E. közigazgatási hatóságainkat és vezetőinket támadó és gyanusító közleményei ellen. (K. M. 1910. 50. l.). Ebben rajzolja az utóbbi évek centrifugális eltávolódását és hidegülését, midőn hamis jelszavak szembeállítják a *központ* és *vidék* köreit, mintha amott a kijátszás, emitt az őrállás volna hivatása legjobb erőinknek s mintha a kormányzótestület gondossága nem az összességre, hanem érdekkörökre irányulna. *A Keresem az igazságot* c. röpirat „tiszteletlen hangon beszél országos közbecsülést élvező főpásztorunkról, ki működésével, kormányzói sikereivel annyi hasznos szolgálatot tett s egyéniségével minden körben annyi rokonszenvet és bizalmat ébresztett egyháza iránt, hogy őt a püspöki széken minden következő nemzedék elé példaképül állíthatjuk s fogja is állítani az elfogulatlan egyháztörténelem". Ezt a tiszteletlen hangot, melyet köreinken kivül is visszatetszéssel elítélnek, visszautasítják s azt a feltevést is, mintha főhatóságunk ténykedéseiben nem a köz, hanem a személyes érdekek szolgálata s az egyház megkárosítása nyilvánulna meg. A bírálatnak az a rejtett gonosz célzata, hogy éket verjen az eddig kifogástalanul bevált kettős elnökség közé s oda is a meghasonlást plántálja bele. Ez a röpirat az egyházi tanácsosokat két ellenséges táborra osztja s az övétől eltérő véleményűeket uszályhordozóknak nevezi, akik 79-en hamis taktikai vezetéssel buktatták meg a 14 harcoló igazát. Egy kis önmérséklet és szerénység többet használna a kisebbségnek is, az ügynek is. És ha még mindez in camera caritatis hangzana el, de orbi et urbe harsonázzák egymás gyalázását

[160] Csifó Salamon: Több világosságot. U. E. 1910 jan. 15. sz.

és siettetik hagyományos összetartásunk összeomlását. E veszélyes játékot nem nézheti s míg a főpásztornak meg lesz kellő alkalma a bántalmak elhárítására, E. K. T. kötelezve érzi magát odakiáltani az egyház zajongó gyermekeinek a Quo usque tandem intelmét s védelmébe ajánlani híveinknek hatóságaink intakt reputációját.

Elekes az E. K. T. körlevelére adott válaszában (U. E. 1910 febr. sz.) megismétli, hogy a javaslat az elnöki székből nem volt helyén, mert „pártos ízü" volt. Lőrinczi István, mint az U. E. szerkesztője és a Lelkészkör elnöke (u. o. márc. 15. sz.) 50 aláírással bizalmi nyilatkozatot küld a püspöknek, „kinek nevéhez egy nagy korszak és ehez a nagy korszakhoz az ő neve úgy kapcsolódik, mintha egyek lennének". A papságnak évtizedektől fogva „nincsen — igen! ismétlem, — nincsen más vezéralakja, irányító szelleme". Maga Ferencz József följegyzéseiben (1910. újévi reflexiói) az ügyről így nyilatkozik: „A gazdasági ügyek miatti zivatar még mind tombol. A politikai pártoskodások mintha egyházi életünket is inficiálták volna. Az U. E. megindulása óta alig tesz egyebet, minthogy közigazgatásunkat ocsárolja. Ami felülről jő s az ő irányával nem egyezik, semmi sem jó. Minden gyanusítást összeszed s világgá dobja. Ezt az új egyházi szellemet akarják inaugurálni a régi patriárchális helyett".

Az 1910. évi főtanácson jelentette az E. K. T., hogy kénytelen volt tiltakozni a püspök, E. K. T., sőt a főtanács ellen irányzott támadások ellen s rámutatni az ily jelenségekben rejlő, egyházunkat fenyegető veszedelemre. De minthogy több egyházkör jegyzőkönyvéből s magánosok felterjesztéseiből is meggyőződött, hogy e támadások és gyanúsítások nem találnak visszhangra oly mértékben, hogy komolyabb rendszabályozást igényelnének, sőt egyes visszautasításban is részesültek, ajánlja a főtanácsnak, nyugodjék meg az intézkedésen. A jószágfelügyelőség (Albert Dénes, Ürmösi Jenő és a pénztárnok) ugyanekkor jelentette, hogy a birtokokat a jószágigazgatótól átvette, a gazdatisztet és gyakornokot szabálytalanság és rendetlenség miatt megrovásban részesítette, de a további eljárást megszüntette. A jószágigazgatót lótartás és 5 hold birtok használata címen a kártalanítás alól felmentette. Végül: a birtokokat, Bún kivételével, ahol tagosítás folyt, bérbeadta. A főtanácsi bizottság, minthogy már korábban megállapíttatott, hogy egyetlen szervet sem érhet a vétkes mulasztás, sőt a kellő gondosság elmulasztásának vádja sem, nem kívánt visszatérni az ügyre. És habár megállapította, hogy az előirányzat és bevétel között „nagy eltérés" (15732·79 K) mutatkozik, mégis örömét fejezte ki azon, hogy sikerült a birtokokat „megfelelő feltételek és biztosítások mellett" bérbeadni, mert így a jövedelmezőség nem lesz annyi hullámzásnak kitéve, mint az utóbbi évek folyamán. A főtanács

mindezt megnyugvással vette tudomásul s az E. K. T-ot útasította a gazdasági szabályzat megfelelő átdolgozására.

Az 1911. évi főtanács örömét és elismerését fejezte ki afölött, hogy a bérletre való áttérés minden zökkenő nélkül szerencsésen megtörtént s hogy Ladamos—Alamor jövedelme 90614·93 K (jkv. 108. l.), amely szép eredmény a kedvező időjárásnak, a bérletnek, a kevés költségnek s a jószágfelügyelőség buzgó működésének tulajdonítandó, amiért köszönetét és elismerését fejezi ki. A jószágfelügyelőség elkészítette ugyan a szabályzat tervezetét, de E. K. T. a búni tagosítás miatt felfüggesztette tárgyalását. Az E. K. T. az 1912. évi főtanácsra beterjesztvén a szabályzatot, a főtanács elfogadta azt. Eszerint a jószágfelügyelőség a régi Augusztinovics-féle adminisztráció munkakörét veszi át és 3 tagból áll: a főtanácstól választott, gazdasági szakismeretekkel biró, lehetőleg Kolozsvárt lakó egyházi tanácsos, a jogtanácsos és pénztárnokból.

Ezután a gazdasági ügyek körüli zavarok és szenvedélyek elültek és lecsendesedtek. A nemsokára kitört világháború egy ideig elterelte a figyelmet e kérdésekről, de már az 1917. évi főtanácson megint kénytelen jelenteni az E K. T., hogy az U. E.-ben (szerkesztő Szász András) „Lelkész" aláírással „Főtanács" c. alatt egy cikk jelent meg, mely az E. K. T. működését elejétől végig rosszindulattal, durván és lealázó módon bírálja. Az U. E. írói nem találják meg a kritikának azt a módját, melyet a komolyság és tisztesség megkiván. E cikk elejétől végig torzít, néhol túloz, meg nem emésztett elmélete eredményeit akarja az egyházkormányzás elvévé tenni. Rágalmaz. „Még mindig van egyházunknak elkezelhető vagyona", mondja, ami azt teszi, hogy az E. K. T. az egyház vagyonát törvénytelenül kezelte, a maga, vagy egyesek javára fordította. Minthogy ez a cikk a főtanácsot is sérti, mint ellenőrt s mint az E. K. T. megbízóját, melynek minden évben megadta a felmentést, útasítást kér, hogy szerzője ellen fegyelmi eljárást indíthasson. A főtanácsi bizottság a konkrét vádak nélkül általánosságban gyanúsító s a helyzetet nem ismerőknél félremagyarázásra okot adó névtelen cikk írójáť megbélyegzi, alaptalan gyanúsításait elítéli s az U. E-et hibáztatja azért, hogy e cikknek helyet adott. A főtanács elszomorító és aggasztó jelenségnek tartja, különösen azért, mert a lap szerkesztője és írói már több ízben figyelmeztetve voltak az egyházi tisztesség megóvására. A kért felhatalmazást a fegyelmi eljárás megindítására megadta. A cikk írója (Kiss Sándor) jelentkezett, beismerte tévedéseit és bocsánatot kért.

Ezután a háború alatt gazdasági ügyekben nincs nevezetesebb mozzanat. De van annál vészesebb és katasztrófálisabb a háború után s ez a *földbirtokreform*. Az 1921. évi főtanács a jószágfelügyelőség jelentéséből megdöbbenéssel, a

jövő felett való mélységes aggodalommal látja, hogy az 1921 jul. 23-án kihirdetett földbirtokreform-törvény az egyházak összes ingatlan vagyonát majdnem teljesen kisajátíthatónak és a gazdasági viszonyokhoz mérten ijesztően alacsony árért megváltandónak mondja ki. Másfelől meg az államsegélyt sem kapván meg a szükséges mértékben, az egyház létalapját látja megingatottnak s szomorú, mert majdnem minden erejét a hasznos, építő munkától elvonó, sorvasztó küzdelmes jövőnek néz elébe, mely az egyház fennmaradását teszi kérdésessé. Ha a törvény végrehajtása bekövetkezik, E. K T. útasíttassék minden törvényes eszköz felhasználására s különösen arra, hogy a törvényben előírt minimumot legjobb belátása szerint jelöltesse ki s tarthassa meg az egyház számára. A főtanácsi bizottság azt javasolta, hogy egy öttagból álló ideiglenes agrárbizottság küldessék ki a birtokok lehető megvédelmezésére s általában a szükséges teendők végzésére. Három év mulva, 1924-ben, az E. K. T. jelentést tett a kisajátításokról. Az egyház birtoka a belsőségekkel és erdőkkel együtt 6965 hold 1207 □ öl. Ebből megmaradt: 600 hold erdő, 46 hold szántó, 33 hold kaszáló és gazdasági épületek udvarral és kertrészekkel. Kisajátítottak 6283 holdat (90·2%) à minimális 10,000 lejjel = 62,850.000 lej. Ezzel szemben a kisajátítási ár hozzávetőleges becsléssel 3—4 millió, de nem készpénzben, hanem 5% kamatozású járadéklevelekben.

Egyházközségeink 10950 hold 1268 □ öl vagyonából 5107 holdat sajátítottak ki, tehát körülbelől felét (46·6%). Körülbelül 50 millió kárt szenvedtek eklézsiáink. Sok eklézsiának a törvényben biztosított minimumot sem hagyták meg. Az a terület, mely egyházközségeinknek hiányzik, de a törvény szerint azokat illetné, 5500 hold. Különösen a Berde-alapítványt érte súlyosan a reform. Ennek rendeltetése az volt, hogy naponként 200 középiskolai tanuló kenyerét (Berde-cipó) biztosítsa. Ebből az 1400 hold terjedelmü ingatlanból mindössze 2 hold belsőséget hagytak meg. A 113 egyházközségnek 5847 hold 183 □ öl ingattana maradt meg, beleértve a művelhető földeket, erdőket, udvart, kertet, szőllőt, cintermet, temetőt, termékellen területet, nádast stb. Az agrártörvény szerint járó földilletményből mindössze 4 egyházközség részesült. Ezek összesen 28 hold 600 □ öl művelhető földet, 5 hold erdőt, 3 hold temető területet kaptak.[161]

[161] Sulyok—Fritz: Erdélyi Magyar Évkönyv 1928—1929. 68. l.

19. FEJEZET.

Egyházszervezés.

a) *Egyházközségi közgyülés és presbitérium.*

Az egyházszervezés az abszolutizmus letüntével és az alkotmányos politikai élet felderültével már Kriza püspöksége alatt (1861—1875) megkezdődött. A kérdést az alkotmányos politikai élet vitái és a református egyház szervező munkásságának szemlélése hozta szőnyegre. Az 1861. évi püspökválasztó zsinat szabályozta a zsinatok tartását, úgy, hogy rendesen négyévenként tartassanak az egyházkörökben, melyeknek sorrendjét is megállapította. A zsinat ideje megrövidült azzal, hogy a papok zsinati vizsgálatát már 1859-ben eltörölték. Az addig 4—5 napig tartó zsinat most két nap alatt lefolyt. Ez a zsinat határozta meg a belső emberek egyenruháját: legyen sötét színű és nemzeti. Bárminő papi szolgálat alkalmával palástosan kell megjelenni. A bajusz- és szakállviselés szabad, „csakhogy azok szerfelettiek ne legyenek". Az 1862. évi főtanács rendelte, hogy az addigi *eggséghivő, egységhitü* elnevezések kerülésével mindig az *unitárius* név használtassék. Az E. K. T. 1863. évi felterjesztésére a főkormányszék az unitárius nevet „minden más nevek kirekesztésével" kötelezővé tette. 1869-ben az *„erdélyi unitárius"* név helyett az *„unitárius"* név használatát rendelte el, ami az unió következménye. 1872-ben szervezték a jogügyészi állást. 1873-ban szabályozták a papi állásokba való ünnepélyes beiktatást.

A ref. egyházban az egész alkotmány, de különösen a főkonzisztórium szervezete átalakításának vágya régi keletü. Az 50-es évek második felében általános volt a követelés, hogy az átalakításnak gyökeresnek, a *képviseleti elven alapulónak* kell lenni, de a reformot apránként, fokozatosan, alulról felfelé kell kiépíteni. 1858-ban bizottságot küldöttek ki, mely 1861-re egy szervezeti javaslatot dolgozott ki, amely azonban csak az egyházközségekre terjedett ki. A zsinat eljöttnek látta az időt arra, hogy az egyház összes igazgató testületei a képviseleti elv alapján szerveztessenek. A főtanács helyeselte a gondolatot, de a provizórium idejét nem tartotta alkalmasnak a munka befejezésére. 1864-ben mégis megkezdődött s 1868-ban elkészült az egyházmegyék szervezete.[162] De a részletekben végzett munka nem volt egységes, egyöntetü. Az egyházközségek a legszabadelvübben rendeztettek, úgy hogy ez a közügyre vált hátrányossá a kevésbé képzett elemek tumultá-

[162] Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyéinek szervezéséről.

rius hajlandóságánál fogva". Az egyházmegye szervezete már az elzárkozás tüneteit mutatja szinte hierarchikus szinezettel. Mindkettőnél lényeges vonás az igazgatásnak állandó szervekre juttatása, a „tanácsok rendszere". A szervezés befejezést nyert a főkonzisztórium és közzsinat összeolvasztásával, az egyházkerületi közgyüléssel. A képviselet elve itt már alig talál helyet, de teljes mértékben kialakult — mondja Pokoly[163] — annak legnagyobb ellensége, a királyi gubernium képére a permanens főkonzisztórium képmása, az ú. n. igazgatótanács. Amiért 1792 óta küzdöttek, hogy a közügyek intézésében a döntő befolyás az egyház képviselőinek kezében legyen, igen gyengén valósult meg, mert az igazgatótanács mellett az egyház képviselőinek egyeteme csak approbáló, utólagosan jóváhagyó fórummá lett. De a multhoz képest mégis nagy haladásnak tekinti Pokoly, mert a permanens jelleg nagyrészben töröltetett s az alkotmány ellenőrzés lehetősége biztosíttatott. Szász Karoly[164] legégetőbb szükségnek tartja a főtanács újjászervezését, mert a régi olyan határozatlan, hogy keretébe minden kabátos ember belefér, úgy hogy az „a régi rákosmezei országgyűlésnek valódi kis másolata". Régen nagyon hasznos lehetett, de a képviseleti rendszer korába teljességgel bele nem illik. Két tervezet készült, egyik a közzsinaté, másik a főtanácsé. Amannak előnye, hogy felölelte az egész egyházat. Két elven épül: egyik a képviselet, másik az egyház összes működésének elválasztása: törvényhozás, igazgatás és igazságszolgáltatás. A világi és egyházi elem egy „valódi szörnyszülöttet" hozott létre, a kettős elnökséget, mely önmagában abszurdum, s melyet megosztva vinni nem lehet, csak fölváltva. A zsinat a magát túlélt s a mai társadalomba semmikép bele nem illő házassági törvényszéket „a siralomházi órákban" egészen és kizárólag papokból állítja össze. Ő világi és egyházi tagokból állítaná össze e „halálra szentenciázott" intézményt addig is, míg minden felvilágosodott ember óhajtása szerint a házassági pörök világi törvényszékek hatósága alá kerülnek. Mikor aztán az új törvény elfogadtatott, örömét fejezte ki felette, mert minden fogyatkozása ellenére, „hatalmas előlépésnek" tekinti, mert az eddigi konzisztóriális—zsinati rendszer keveréke helyett képviseleti presbiteriális alapon egységes szervezetet alkotott s a püspök kizárólagos elnökségét megszüntette. Fogyatkozása az, hogy a képviselet elvét nem tartotta fenn tisztán, hanem megzavarta oda nem illő elemekkel. Demeter Sámuel a protestántizmus szabadelvű kivánalmait sehol szebben megvalósítva nem látja s el van ragadtatva e törvény korszerű szépsége és

[163] Az erdélyi ref. egyház története. III. r. 207—214. l.

[164] Az erd. ref. anyaszentegyház szervezési kérdéséhez. Erdélyi Prot. Közlöny. 1871. 2. l.

jóságától. Úgy van helyesen, hogy a világi elem mindig többségben legyen a gyűléseken.

Az újonnan szervezett egyházkerületi közgyűlés 1872 aug. 18—26-án tartotta első ülését.

Nálunk az első nyom az egyházi testületek újraszervezése dolgában az udvarhelyi kör 1868. évi indítványa, hogy a köri közgyűlésen az eklézsiák két-két választott „követ" által képviseltessenek. Ez indította meg a munkát. Az E. K. T. az 1870. évi főtanácsra közigazgatási és törvénykezési testületeink újraszervezése tárgyában egy szervezeti javaslatot adott be,[165] melyet a főtanács véleményadásra a köri közgyűlésekhez kiküldeni határozott. A következő évi főtanácsra a körök véleménye nem érkezvén mind be, a tárgyat előkészíteni nem lehetett s így nem is volt tárgyalható. (K. M., 1871. 218. l.) Erre Pap Mózes a javaslatot ismerteti[166] a történeti előzményekkel és a birálatokkal együtt. A képviseleti rendszer behozatala „már húzamosabb idő óta" foglalkoztatja vallásközönségünket. Az E. K. T. Mikó Lőrinc, Pap Mózes és Ferencz József tagokból bizottságot küldött ki azzal a szélesebbkörű megbízással, hogy egyházi hatóságaink újraszervezésére készítsen javaslatot. Az elkészített javaslat a főtanács elé terjesztetett, mely a körökhöz küldötte ki észrevételeik előterjesztésére. Ez észrevételek kiadatván a bizottságnak, ez a javaslatot újraszövegezte. Így jött létre az a javaslat, melyet az 1872. évi zsinat megint kiküldött a körökhöz.

A javaslat első része a közigazgatásról (eklézsiai közgyűlés, presbitérium, köri közgyűlés, zsinat, egyházi főtanács, egyházi képviselő-tanács), második része a törvénykezésről (alpapi, főpapi szék), harmadik része a fegyelmi eljárásról szól. Az első rész I. fejezetében kevés új van. Mindössze annyi, hogy a presbiterség írástudáshoz van kötve s számuk 3—24 között meghatározva és hogy harmadrészük évenként kilép. Indító ok: a művelődési vágy fokozása és a buzgóság és érdeklődés ösztönzése. Valamivel nagyobb különbség van a köri közgyűlésnél. Ennek tagja volt minden belső ember, ezután csak fele, évenként felváltva. Eddig az eklézsiák a közgyűlésre képviselőt nem küldöttek, ezután mindenik küld egyet. Indító ok: a képviseleti rendszer teljesebb keresztülvitele, ami a szervezet újraalakítását megindította. A főtanácsi tagok száma eddig több volt 200-nál. A javaslat szerint 55 s a 8 kör és a kolozsvári és tordai eklézsia összesen 30 képviselőt küld. Itt a különbség nagyobb. Az E. K. T.-nak eddig tagja volt minden tanácsos. Ezután a szám meg lesz hatá-

---

[165] Pap Mózes: Tudósítások az 1870. évi egyházi főtanácsról. K. M., 1870. 337. l.

[166] Egyházhatóságaink újraszervezésére tett javaslat. K. M., 1872.

rozva: lesznek hivatalból tagok és Kolozsvárt lakó egyházi tanácsosok közül 24 választott tag, kiknek harmada évenként kilép, míg az eddigi tagság életfogytiglani volt. A különbség itt a legnagyobb, de legszükségesebb is, „ha felelőssé akarjuk tenni az E. K. T.-ot, mely a főtanácsnak végrehajtó közege" Mert így nem történhetik meg az, hogy a tagok egyik ülésen mások lévén, mint a másikon, egymással homlokegyenest ellenkező határozatokat hozzanak. Az alpapi székről szóló fejezet teljesen a régi, a főpapiról szóló annyiban eltér, hogy számfeletti ülnök lenne 3. A fegyelmi eljárásról szóló harmadik rész teljesen új, mert eddig fegyelmi ügyekben első folyamodású bíróság az alpapi szék volt. A javaslat erre egészen külön széket állít egyházi és világi tagokból, mert a törvényhozói, igazgatási és igazságszolgáltatási hatóságokat az újabb gyakorlatnak megfelelően külön akarja választani.

Váradi Károly az 1872. évi zsinatról terjedelmes értesítést küldött az Erdélyi Prot. Közlönynek, melyből átvette a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap is (1872. 1223 - 1231. l.). Ismertetvén a zsinat és főtanács szervezetét, keményen bírálja az egyházszervezeti javaslatot. Az eddigi szervezet, „amennyiben a valódi képviseleti rendszert teljesen nélkülözi, szellemére nézve ma már nem elég szabadelvű", de alkalmazásában mégis elég jónak bizonyult, mert az értelmiség mindég döntő befolyással birt az ügyek intézésénél, De a meglankadt hitbuzgóság új életre ébresztése követeli, hogy a képviseleti rendszer a mi státusunk szervezetébe is bevitessék. Ez a javaslat csak részben öleli fel a képviseleti rendszert a köröknél, de a főtanács tagjait újraválasztás nélkül meghagyja tanácsosoknak. A „kételvűségen" egységes rendszer nem épülhet, mert csak kellemetlen felhányásokra, pártoskodásra, szakadásra vezet s a tanácskozás helyes és szabatos vezetésének elvi feladását jelenti s az elnöki méltóság „szégyenletes lealázása". Az alapul szolgáló különben helyes elvet úgy mentené meg, hogy a főtanácson a főgondnok, az E. K. T.-on a püspök elnököljön. „A papi legfőbb méltóság lealázását nem szabad már többé szemethúnyólag elnéznünk".

Pap Mózes a javaslatot ismertető közleményében felel a „kételvűség" és a „kétfejűség" vádjára is. Előbbire válasza az, hogy a legszebb elméletért sem voltak hajlandók odadobni a mult tapasztalatainak tanulságát, mert az egyházi tanácsosok rendszere tartotta fenn a mult kibeszélhetetlen üldöztetései között az unitárizmust. Mert nem biztosak abban, hogy vajjon a ki nem próbált képviseleti rendszer megteszi-e ezt a szolgálatot a jövőben, ha szükség lesz rá. Nálunk az intelligencia a legfőbb hatóság s ezt nem látják célszerűnek kizárni az egyház ügyeinek intézésébe való befolyástól. Aztán szerzett jogok elvevésével nem akarták csökkenteni a buzgó-

ságot, érdeklődést és áldozatkészséget. A kettős elnökség pedig, felfogásuk szerint, nem lealázása az elnöki méltóságnak, hanem a protestántizmus elvéből származó szép institució, mely gyönyörűen mutatja, hogy egyháziak és világiak mind egyenlők, mindnyájan lelki papság vagyunk.

A főtanács előtt, bár fel voltak hívva rá, csupán a marosi kör szólott hozzá a szervezet kérdéséhez.[167] A javaslatot elvileg elfogadja, de végrehajtását a képviselők díjazásának lehetőségétől teszi függővé. A képviselet szükségét csak akkor látja valóban bekövetkezettnek, ha az n m felülről lefelé, hanem alulról fölfelé vétetik igénybe. Minthogy a képviseleti úton megindult önkormányzat kérdése mind a polgári, mind az egyházi életben megoldást nyert, nekünk sem árt alkalmazkodni, de legyünk tisztában azzal, hogy ez pénzbe kerül s a képviselet díjazásáról gondoskodni kell. S ebből a célból a régebbi áldozatokban részt nem vett újabb nemzedékre kellene adót vetni birtok arányában. Mig ez megtörténik, maradjon a régi rendszer. Ez volt a marosi kör véleménye. A kérdéshez hozzászólott Sz S. is[168] a főtanács előtt nehány nappal s a kérdést abból a szempontból vizsgálta, hogy parancsoló szükség-e és kivihető-e egyhamar a képviseleti rendszer beállítása. Felelete az, hogy nem, mert a belső emberek s eklézsiáik között nem az a viszony, mint a polgári életben a törvényhozó arisztokrácia és a nép között, mert a körökben vannak oly egyházi tanácsosok, kik előtt nyitva vannak a köri gyülések és mert az eklézsiák nem panaszolnak autonómiájuk megszorításáról. Mert a papok és mesterek hiányát világi képviselők nem fogják pótolni. És mert az egyházi ünnepély „elveszti zamatját". A tervezett módon a gyülések hosszabb ideig tartanak s költségesebbek lesznek. Várni kell, míg az eklézsiáktól indul ki a képviseleti rendszer óhajtása. A reformátusok megvalósították, de már panaszolják: „sokat vártunk a képviseleti rendszertől, de ott állunk, ahol eddig voltunk, semmi élénkség." Maradjunk tehát még egy ideig a régi rendszer mellett. Az 1873. évi főtanács (21. jk. p.) megalkotta az *eklézsiai közgyülés és presbitérium szervezetét*. Ferencz József a főtanácsról adott részletes jelentésében[169] igen fontosnak mondja az egyházközségi közgyülés és presbitériumok újjászervezésére hozott határozatot, mert az a tapasztalat, hogy a presbiterek egy része csak a hivatalt viseli, de a kötelességekről mit se tud. Ha már ez a hivatal nem lesz örökös, az eklézsiáknak módjuk lesz a hanyagokat koronként buzgó és erélyes tagokkal kicserélni.

[167] Kelemen István: A maroskörii közgyülés kivonatos ismertetése. K. M 1873. 290—293 l.

[168] Képviseleti rendszertervezés az unitáriusoknál. Magyar Polgár, 1873. 256—258. l.

[169] Egyházi főtanácsunk közgyülése. K. M. 1873. 349—364. l.

Minő tér nyílik itt a munkásságnak! Templom és iskola, papi és mesteri lakás körül mennyi teendő vár egy erélyes presbiteriumra! És szemrehányólag említi, hogy már egy éve közreadták a közigazgatási és törvényhozási hatóságok szervezetére közzétett javaslatot, hogy hozzászólhassanak s a kérdést megvitassák és csupán a marosköri parciálisról szóló tudósítás szólt hozzá. És felhívja paptársait a hozzászólásra, mert — mondja — az ellennézetűeket is szívesen meghallgatjuk.

1875-ben a keresztúri kör átíratára, melyben a részvétlenség és közöny megszüntetése céljából a világi elemnek képviselet útján való beédesgetését és bevonását javasolja, Kelemen István közli, hogy a marosi kör nem tartja közigazgatásunkat oly rossz hírbe kevertnek, sem oly bűnbakrak, melyre még a „papi hierarchia" vádja is elférne; sőt a képviselet sürgetését „túlhaladott álláspont"-nak tartja, miután az 1873. évi főtanács szervezte a presbiteriumokat, mint elsőfokú képviseletet elég tapintatosan s nem egyszerre és rohamosan s kilátásba helyezte a másod- és harmadfokú képviselet behozatalát is.

Az 1875. évi főtanácshoz (17. jk. p.) Koronka Antal közigazgatási és törvényhozási eljárásunk „szabályosabbá tétele céljából" javaslatot nyújt be: Egyesek és eklézsiák panasszal az E. K. T-hoz csak hivatalos úton, az esperesen át folyamodhatnak, ha az útat elkerülik, folyamodásuk érdemleges tárgyalás előtt küldessék ki véleményezésre. Egyházi személyek és hívek közötti viszályok az esperes útján a köri közgyűléshez, fegyelmi ügyek az alpapiszék elé terjesztendők. Hivatalból való felfüggesztést maguk után vonó fegyelmi ügyekben az alpapiszék ítéletét hivatalból felebbezni kell. Egyesek, vagy csoportok belső emberek elleni panaszára az eklézsiák pénztárai költséget nem adhatnak. A főtanács e javaslatot törvényerőre emelte. Ennyi történt a szervezet tekintetében Ferencz József püspökségét megelőzően.

b) *Az első teljes egyházszervező törvény.*

Az az egyházszervező munka, melyről Kriza püspöksége alatt az előbbi fejezetben megemlékeztünk, Ferencz József püspöksége alatt is folytatódott, sőt azt mondhatjuk, hogy még ma sincs befejezve. Püspöksége első felében a századfordulóig, mikor az első teljes egyházszervező törvény hozatott, ez a munka lassúbb menetben folyt. Mikor aztán ez a törvény s a főtanácsi jegyzőkönyvek is nyomtatásban megjelentek, a főtanácsi bizottság szerveztetett s az egyházi életbe idővel mind több jogtudó kapcsolódott bele és az Unitárius Egyház megkezdette bíráló és ellenőrző szerepét, ez a munka jóformán állandóan napirenden volt, sőt van még napjainkban is. A küzdelem

kezdettől máig a *képviseleti* elvnek az egész vonalra való életbeléptetése érdekében folyik. Ferencz József püspökségének mindjárt kezdetén az 1877. évi főtanács (21. jk. p.) szervezi a *főjegyzői hivatalt*, mint második sarkalatos tisztet a közigazgatási jegyzőségtől teljesen elválasztva és megszabja teendőit (l. külön fejezetben.). Az 1878. évi főtanács megalkotta a *házszabályokat és a tanácskozási ügyrendet*. Az alkotmányos élet követelménye volt, hogy a főtanácsi gyűlések házszabályait és tanácskozási ügyrendjét elkészítsék. Simén, Várady Károly és Nagy János javaslatot készítettek, mely már az 1876. évi zsinatra előterjesztetett, de ez a beható tárgyalást a következő főtanácsra halasztotta. Az 1877. évi főtanács a körökhöz küldötte ki véleményezésre azzal, hogy véleményüket küldjék a főgondnokhoz, aki mellé öttagú bizottságot nevezett ki. Az 1878. évi főtanácsnak a tordai gimnázium állami szerződése mellett ez volt a legfontosabb és legnagyobb vitát keltett ügye,[170] melyről Ferencz József így nyilatkozott: Az elnökség bölcsessége s a tagok egymás iránti szeretete és türelme feleslegessé tette eddig a tanácskozási szabályok paragrafusokba szedését. Az újabb időben azonban a mindinkább élénkülő vitatkozási hajlam s a politikai élet vitatkozási modorának az egyházi térre való beplántálási vágya szükségessé tette kijelölni e korlátokat, melyek között a tanácskozásnak mozognia kell. Nem a szabályokban látja a tanácskozás méltóságának biztosítását, hanem a kölcsönös szeretetben s egymás véleménye iránti türelemben, mely nélkül egy törvény sem ment meg a tanácskozások szomorú elfajulásától. Különben az elfogadott házszabályokban az eddigi gyakorlattal szemben csak egy új elv van alkalmazva, t. i. a *gyűlések nyilvánossága*. Eddig csak egyházi tanácsosok vehettek abban részt, ezután nyilvánosan fognak tartatni az ülések. De a szükséghez képest bármikor zárt ülést is lehet tartani. Naplójában aggodalmát fejezi ki, hogy „gyűléseinken a politikai vitatkozásoknál annyira elharapózott szenvedélyesség kezd mutatkozni". Egyesek véleményüket erőszakkal is érvényre akarják juttatni. „Bizony az alkotmányos életnek is megvannak a maga árnyoldalai".

A szervezet érdekében ezután az 1883. évi főtanácson találkozunk egy megmozdulással. Raffaj Károly interpellál a képviseleti rendszer kiépítése iránt, mit parancsol a korszellem, de „különösen a központi gazdálkodás célszerűbb és biztosabb ellenőrizhetési körülménye" s kérdi, szándékszik-e megvalósítani s mikor? A püspök azt feleli, hogy az 1873. évi főtanács a képviseleti rendszert csak a presbitérium alkotásánál látta célszerűnek s hogy tovább nem fejlesztetett, oka az, hogy a

[170] Az unitáriusok egyházi főtanácsa. Prot. Egyházi és Iskolai Lap. 1878. 1149—1153. l.

főtanács nem intézkedett. Egyébiránt megfontolandónak tartja az ügyet, mert a központra újabb terheket rakna. Amennyiben pedig a gazdálkodás ellenőrzése kivánná, nem látja szükségesnek. Az interpelláló a feleleten nem nyugodott meg s a főtanács útasítást adott az E. K. T-nak, hogy a körök meghallgatása után tegyen javaslatot. Az 1884. évi főtanács úgy határozott, hogy mivel 1875 óta a viszonyok sokat változtak s a válóperekre vonatkozó törvény óta a köri hatóságok munkaköre s eljárása is lényegesen módosult s most meg a köri közgyűlésre nézve merültek fel nehézségek és eltérő nézetek, az 1873. évi szervezet közöltessék a körökkel, hogy a még életbe nem léptetett részekre nézve megtehessék észrevételeiket. Az 1885. évi főtanácsra az E. K. T. előterjesztése a körökből felérkezett vélemények ismertetése után ez: miután a nézetek nagyon elágazók, némi részekben épen ellentétesek s két kör nem is terjesztette elé véleményét, az E. K. T. nem adhat tervet, hanem javasolja, hogy a jövő főtanácsra a még beszedendő nézetek megfontolásával a köri és központi hatóságok szervezeti szabályzata készítésére útasíttassék. Az 1886. évi főtanácsra (K. M. 1886. 287. l.) jelenti az E. K. T.: „A képviseleti rendszer további fejlesztése iránt most sem terjeszthetünk be végleges javaslatot. Minél részletesebben foglalkozott a kérdéssel a kiküldött bizottság, annál élénkebben tüntek fel a nehézségek, melyek századokon át fennállott gyakorlatunk megváltoztatásának kérdésével felmerülnek s meggyőződött arról is, hogy e kérdés csak kanonaink kodifikációjával, illetve egyházi törvénykönyvünk megírásával kapcsolatban oldható meg. Ily két nagy kérdésnek megoldását és elintézését ezidőszerint teljes lehetetlennek tartjuk".

Ezután 7 évig nem történik semmi. A főtanács nem sürgette s a kérdés pihent. A püspök az 1893. évi főtanácsra előterjesztett jelentésében panaszolja, hogy ügyeink napról-napra szaporodván, annyi gondot és munkát ad az igazgatás, hogy a központi közigazgatási szervezet kifejlesztését, „hivatalszerű berendezését" nem igen kerülhetjük el, ha azt akarjuk, hogy közigazgatásunk minden kivánalomnak megfeleljen. Ha munkánkban hiányok, fogyatkozások vannak, azt az adott viszonyoknak tulajdonítsák. Az 1894. évi főtanácsot megnyitó beszédében a közigazgatási szervezet módosítását tárgyaló javaslat miatt *alkotmányozó jellegűnek* mondja. A javaslat célja szélesebb körűvé tenni egyházunk szervezetében a képviseleti rendszert, amire nézve már többször indítvány tétetett s legutoljára a mult főtanács hívta fel az E. K. T-ot, hogy ennek megfelelően készítse el a javaslatot. E. K. Tanács — mondja a püspök — nem akart és nem is csinált tabula rasát, mert csak azok az egészséges reformok, melyek történelmi alapon nyugosznak. A kérdés levétetett napirendről, mert rövid volt az idő a javas-

lattal való behatóbb megismerkedésre. Pedig élénk érdeklődés tárgya volt a körökben is. (K. M. 1894. 249.). A javaslat szerint a főtanácsnak lesznek hivatalból való és választott tagjai, még pedig a főtanácstól, köröktől és egyházközségektől választottak, az E. K. T-nak hivatalból való tagjai és a főtanácstól választottak. A javaslatra nézve különbözők a vélemények. Abban megegyeznek, hogy az újjászervezés nemcsak időszerű, hanem szükséges is. De eltérők a nézetek a választott tagok számára nézve. Vannak, akik a 43 tagot elégnek tartják. Mások e számot emelni akarják, hogy a képviselet annál nagyobb alkalmazást nyerjen, mivel a hivatalból való tagok száma mintegy 80-ra s a főtanácstól választottaké 65-re megy, ez utóbbiak számát csökkenteni akarják. Különbség van még a nézetekben az iskolák és a tanszemélyzet képviseltetésére nézve.

Daniel főgondnok az 1895. évi bölöni zsinaton a készülő szervezetről így nyilatkozott: „A teendők annyira megnövekedtek, hogy azt az eddigi módon kezelni nem lehet. Reform kell, de azt nem vihetjük úgy keresztül, hogy ezáltal egyházi szervezetünket megrázkodásnak tegyük ki. Ovatosság és körültekintés szükséges, emellett a szerzett jogok érintetlen hagyása. Alig van eset valamely alkotmányos országban, hogy megszerzett egyéni jog élvezetétől az illetők megfosztassanak... Ha a különböző alapok és birtokok kezelését tekintjük, úgy másfelől az általam jelzett szükségleteket, a közigazgatás fejlődését, mely kihat vallásközönségünkre is, minden gondolkozó egyháztagnak át kell látnia, hogy az eddigi szervezeten módosítanunk kell".

Az 1897. évi főtanács (86. sz.) tekintettel arra, hogy a korábban beadott javaslat ideje óta a nézetek több tekintetben változtak, szükségesnek látja annak ismételt átvizsgálását és elbirálását s miután a körök már nyilatkoztak, kiadja a püspök elnöklete alatt egy bizottságnak azzal az útasítással, hogy kinyomatván s minden egyházi tanácsossal közölvén, tegyen E. K. T.-nak javaslatot szükség esetén rendkivüli főtanács összehívására. A püspök az 1898. évi főtanácsot megnyitó beszédjében a deficit mellett különösen a szervezet kérdésére hívja fel a figyelmet: Évek óta foglalkozunk már ezzel. A mi egyházi szervezetünk a nagy idők próbáját kiállotta s az a gondolat támad lelkében, hogy ami jó volt eddig, ezután is jó lehet. Nem telik-e be rajtunk is, hogy aki a régi gyepüt elhányja, megmaratik a kigyótól? Vajjon a vert útat elhagyva, nem fogunk-e eltévedni? De végre is a fejlődés törvénye alól nem vonhatjuk ki magunkat. A jót is lehet még javítani. S csak az a célja a javaslatnak. „Nem akar az tabula rasa-t csinálni. Csupán a mai kor által igényelt képviseleti rendszert kivánja nagyobb mérvben alkalmazni egyházi rendszerünkben is" Az egész javaslatban alig van egyéb újítás,

minthogy a főtanácson a körök nemcsak tisztviselőik és egyházi tanácsosaik, hanem választott képviselőik által is résztvegyenek. Ennek meglesz a jó hatása. A mi egyházi tanácsosi intézményünk némi reformot igényel. Egyházi tanácsosaink nagyrésze még csak nem is érdeklődik egyházi ügyeink iránt. Vigyük vissza oda, ahonnan kiindult, hogy az állással csak érdemeket szerzett hitsorsosainkat tiszteljük meg s a tervezett képviseleti intézmény behozatalával nyissunk tér ilyenek számára. Az egyházi tanácsosi intézmény változatlan fenntartása azért is lehetetlen, mert ha mindazokat megválasztjuk, akik az eddigi módon igényt tarthatnak rá, a legfőbb hatóság olyan testületet fog képezni, amely nem áll arányban vallásközönségünk számával" A főtanács ezután elévette a javaslatot, melynek első része az egyházköri közgyűlést, a második a zsinati és egyházi főtanácsot, a harmadik az E. K. T.-ot szervezi. Ez utóbbi tárgyalása közben Benkő Mihály egy *határozati javaslatot* adott be, mely nem E. K., hanem *igazgató tanácsot* tervez, melynek tagjai: a püspök, főgondnokok, főjegyző, 9 választott tanácsos, kiknek harmada évenként kilép. Ilyenekül a tisztviselők is megválaszthatók, de olyan ügyek tárgyalásánál, melyeknél hivatali állásuknál fogva érdekeltek, sem tanácskozási, sem szavazati joggal nem bírnak. A főtanács e „nagyfontosságú" indítvány, illetőleg határozati javaslat megvizsgálására bizottságot küldött ki Ferencz József és P. Horváth Kálmán elnöklete alatt Bedő Albert, Szent-Iványi Gyula, Fekete Cábor, Kozma Ferenc, Gál Jenő, Benkő Mihály, Kelemen Albert, Kisgyörgy Sándor, Csifó Salamon, Ajtai János, Boros György, Gvidó Béla és dr. Gál Kelemen tagokból azzal a felhivással, hogy még a holnapi gyűlésre tegye meg rá észrevételeit. A bizottság javaslata szerint tagok: a püspök, főgondnokok, főjegyző, jogtanácsos, dekán, a főgimnázium igazgatója és az előadó, aki egyszersmind püspöki titkár és 21 választott tag, kik közül egyharmadnak kolozsvárinak kell lenni. Ajánlja továbbá, hogy a szervezet életbeléptetéséhez szükséges további munkálatok elkészítésére küldessék ki egy bizottság, mely a hatáskörök, pénzkezelési és más szabályzatok elkészítéséről és a fedezet megjelöléséről jövő évi febr. 1-ig javaslatát a püspökhöz nyújtsa be, ki hívjon össze rendkivüli főtanácsot. A főtanács e javaslatot elfogadta s a szükséges munkálatok előkészítésével magát a bizottságot bízta meg. A zsinati és egyházi főtanácsnak — s ez a legjelentékenyebb eltérés a régi tervezettől — ezután nemcsak az egyházi tanácsosok, hanem az egyházkörök képviselői is tagjai lesznek. A tanácsosok száma 120-ra szoríltatott. De még lényegesebben változott az E. K. T. szervezete, melynek jövőben nem lesz tagja minden egyházi tanácsos.

Az 1899. évi rendkivüli főtanácsot (jul. 2—3.) megnyitó beszédjében előadja: csak akkor vette észre, mily nagy mun-

kára hivatott fel a bizottság, mikor a munkát megindította. Nem végeztünk el mindent, az egyházközségi és köri szabályzatokat nem állítottuk össze, de az anyag össze van gyűjtve annyira, hogy „egyházunk *egész alkotmánya* rövid időn szerves egészben összeállítható lesz s ezzel egy régen érzett szükséget fogunk kipótolni, hogy egyházunk közigazgatása necsak egy-két ember előtt legyen ismeretes, akiknek ezt a jegyzőkönyvekben szétszórtan levő határozatokból, vagy a szükséglől reákényszerítve a gyakorlatból esetleg megtanulni módjukban van, hanem ismeretes legyen az egyház minden tagja előtt, sőt ott álljon az a nyilvánosság előtt, amint azt a dolog természete megkívánja. De ha a kész anyagot letárgyalja, oly munkát fog végezni, mely e rendkivüli főtanácsunkat maradandó emléküvé teszi egyháztörténetünk évkönyvében"

Minthogy egyházunkban *ez az első tervszerű és a központi szerveket rendszeresen összefoglaló szervezeti törvény*, előkészítésével kissé részletesebben foglalkozunk. A püspök, mint a kiküldött bizottság elnöke, kiosztotta a munkát, megbizta az egyes tagokat az előmunkálatok elkészítésével. A zsinatot, fő- és egyházi képviselőtanácsot maga vállalta. Az egyházközségek és körök szervezetét Kelemen Albertre bizta. A közigazgatási, pénzügyi és tanügyi jegyzők a régi ügyrendet és eljárást irták össze. A pénzügyi bizottság a pénzkezelési szabályzatot készítette el. A tanári pragmatikát az igazgató, a belső emberek nyugdíjintézetének revizióját az intézet pénztárnoka készítette el. Ezután a püspök a bizottságot ápr. 9-re hívta össze. A bizottság a főtanács útasítását, mely csak az E. K. T. szervezetéről szólt, nem szószerint értelmezte, hanem kiterjesztette *az összes központi hatóságoknak és tisztviselői állásoknak szervezetére, valamint az egyházközségek és körökére is.* A bizottság 2 egész nap reggeltől késő estig tárgyalta s megállapította a még hiányzó részleteket. Másodszor május 14-én ült össze, egész nap tárgyalt s a javaslat végleges szövegezésére Kozma, Benkő, Lakatos Ferenc, Boros és dr. Gál Kelemen személyében bizottságot küldött ki. Ez a bizottság Borost és Gált bizta meg, kik elkészülvén munkájukkal, a javaslat kinyomatását kérték az E. K. T.-tól. Minthogy azonban a bizottság javaslata némely pontokban eltér a főtanács által elfogadott törvénytől, az E. K. T. mindkettő kinyomatását elhatározta. A bizottság költségelőirányzatot is mellékel, mely 2510 frttal több kiadást irányoz elé az eddiginél, melyeknek fedezetére az összes alapítványoknak bizonyos százalékkal való megterhelését ajánlja. Végül felhívja a főtanács figyelmét, hogy ezzel az összes munkának csak egy része van kész s ugyanígy az egyházközségek és körök, az iskolák, belső emberek választási törvénye, egyházi biráskodás, fegyelem, esküminták, „szóval az egyházi és iskolai életre vonatkozó összes törvé-

nyek, szabályok megállapítandók volnának, hogy az eltűnő századra ébredő új század kicsiny egyházunkat rendezett formák között, megújult erőben és friss munkakedvben találhassa." A jelentést aláírta Ferencz József biz. elnök és dr. Gál Kelemen biz. jegyző. Ennek az egész szervezési munkának elvi ellenzője volt Kőváry László, aki az egyház újraszervezesével veszélyeztetve látta annak régi patriárchális szellemét s a hívek buzgóságát és áldozatkészségét. A tárgyalás megkezdése előtt 12 nyomtatott példányban egy javaslatot küldött be, melynek célja az elódázás lett volna. Ebben, Ferencz József megitélése szerint, a legkizárólagosabb arisztokratikus szellem egyesül a legféktelenebb demokráciával. A főtanács azon az alapon, hogy mindenki véleményét csak élőszóval mondhatja el s vehet részt a tanácskozásban, levéltárra tenni rendelte az iratot. Ellenzője volt a javaslatnak Benczédi és Molnár is. A javaslat címe: *Egyházi törvény a magyarországi unitárius egyház hatóságainak és a tisztviselői állásoknak szervezetéről.* Három részben és 15 fejezetben 110 §-t foglal magában. A főtanács a javaslatot elfogadta, életbeléptetését is 1900 jan. 1-től kimondotta s az egyházközségek és körök szervezetére vonatkozó munkálat folytatására ugyanazt a bizottságot küldte ki. Ugyanakkor beterjesztetett: *Szolgálati útasítás a pénztárkezelésre* c. javaslat, melynek készítői Kozma elnöklete alatt Gyulay Árpád, Lakatos Ferenc és Orbók Ferenc. Időhiány miatt „felolvasás és tárgyalás nélkül" az 1900. évi főtanácsig tartó hatállyal elfogadtatott. Ferencz József véleményét az új szervezetről ezekben foglalta össze: „Tagadhatatlan, hogy a szervezet életbeléptetésével a központi adminisztráció költségei megszaporodnak; de ez elől kiállani nem lehet. S ha egyházi adminisztrációnkat javítani akarjuk, nem is szabad. Az új időknek új követelményei vannak!" S aztán felsóhajt: „A jó Isten megsegít, hogy az új szervezetet beindíthassam s az ezzel járó küzdelmeket kiálljam. Talán ezzel a reformmal sem fogok szégyent vallani, minthogy eddig sem vallottam."

Az 1899. évi (aug. 27.) székelykeresztúri zsinat intézkedéseket tett az új törvény életbeléptetésére. Daniel főgondnok megnyitó beszédjében az új szervezetről azt mondja, hogy már-már elódázhatatlanná vált. A szervezet a szerzett jogokat tiszteletben tartja. Az egyházi fő- és képviselőtanács hatáskörének megjelölésénél az eddigi gyakorlat szolgált irányadóul, de az E. K. T. *rendes üléseit egy havira* szállítja le. Előnyös változtatás, hogy a *tárgysorozatot* a tagoknak *előre meg kell küldeni,* miáltal tájékozást szerezhetnek a tárgyakról s az ellátásban résztvehetnek. *Egészen új az egyházi és püspöki titkári állás.* Szükségessé tette a teendők szaporodása, mely a püspökre háramlott, aki oly kezelési teendőket is végez, mely állásával nem egyező s amellett más fontosabb teendőktől vonja el.

Lényeges újítás van a pénztárkezelésnél is, mit az alapok növekedése s a teendők szaporodása tett szükségessé: a kezelés és nyilvántartás ezután több egyén munkásságát kívánja. A költségek fedezéséhez az egyes alapok hozzájárulnak. Az ügyek ellátásának gyorsabb menete érdekében *a folyóügyek* nem az E. K. T.-ban intéztetnek el, hanem *elnökileg*, ezért havonként csak egy ülés tartatik. A zsinaton az E. K. Tanácsi tagságra, bizottsági tagságokra, titkári állásra megtörténtek a jelölések s ezek alapján a választás. De a titkári állást jelentkező hiányában nem lehetett betölteni, mire az E. K. T. Csifó Salamon árkosi lelkészt hívta meg. Benczédi nehezen tudott megbékülni az ellenőri állással, Molnár azzal, hogy a jogtanácsosi állás csak 5 évig tart.

Az újonnan szervezett E. K. T. 1900 jan. 24-én tartotta első ülését, mikor a püspök történeti visszapillantást adott (K. M., 1900. 46–49. l.): *Új korszak* nyílt meg egyházi életünkben, mert habár az új törvény eddigi hatóságainkat lényegükben nem érintette, de úgy szervezte, hogy méltán újaknak mondhatjuk. Az E. K. T.-ban „nem csekély jelentőségű", hogy meghatározott számú s e célra választott tagokból fog állani, amivel „szilárdabb alapot" nyert a közigazgatás e fontos szerve, mert a választott tagok nagyobb erkölcsi kötelezettséget kell, hogy érezzenek a tanácskozásokban résztvenni, mint eddig, mikor minden egyházi tanácsos résztvehetett, de épen azért senki sem érezte magát szorosabban kötelezve. De összhangzóbb s határozottabb lesz működése, mert nem történik meg, hogy egyik gyülésnek egészen más tagjai legyenek, mint a másiknak s amit egyik határoz, azt a másik vita tárgyává tegye. Azonban nagyobbfontosságú, hogy vidékről is vannak választott tagjai. Már régi keletű az a féltékenység és bizalmatlanság a vidék és az E. K. T. között, hogy az nem fordít annyi gondot a vidékre, mint a központ érdekeire. Reméli, hogy a bizalmatlanság nem fog többé táplálékot találni magának, hanem teljesen megszűnik. Tévednek, akik azt hiszik, hogy a főtanács az E. K. T. reformálásával „letért az őseink által eddig követett útról s a patriárchálizmust feláldozta a törvényszerűségnek". Mert az igazi patriárchálizmus nem lehet ellensége az írott törvénynek. A jövő mutatja meg, hogy előnyös lesz-e, vagy hátrányos az egyházra. Nem ócsárolja a multat, de „hát a jónál is lehet még jobb. Az élőfák minden évben új lombot hajtanak. Az intézmények a fejlődés törvényének szintén alá vannak vetve. Sőt csakis az olyan intézmény életerős, amely feilődni tud és fejlődni képes. Legyünk hát bizalommal E. K. T.-nak jelen szervezete iránt is."

Az 1900. évi főtanácsot megnyitó beszédjében (K. M., 1900. 231. l) így szól az új szervezetről: egyházi életünknek új korszaka nyílik meg, mert a képviseleti rendszer főtanácsunk

jelen szervezetében kiterjesztést nyert. Eddig az espereseket és köri felügyelő-gondnokokat képviselőknek tekintettük, most e jog egyházköreinkre is kiterjesztetett. Mi volt a módosítás célja? Az egyház ügyei iránti érdeklődés fokozása, mire soha több szükségünk nem volt, mint most, mert nagyon kezdenek kiélesedni a felekezeti érdekek. Vajjon nem hiába bolygattuk-e meg a régi gyepüt? E kérdésre a jövő fog felelni, de a maga részéről teljesen jó reménységgel van. Az eddigi tanácsosok jogaik élvezetében maradtak, számuk jövőre 120-ra lesz korlátozva. A tanácsosok választása az újabb időben túltengésbe ment. Vannak olyanok, akiket 24 év alatt főtanácsainkon egyszer sem látott. Aki jövőben tagja lesz, jó példával kell előljárnia buzgóságban, áldozatkészségben. A körök most választott képviselőit figyelmezteti, hogy az egyház egyetemes érdekeiért kell síkraszállaniok, mert nem a test van a tagokért, hanem a tagok a testért. Az évi jelentése (u. o. 334. l.) az új szerv beindításának részleteiről elég megnyugtató képet ad. Csak egy ülés volt olyan, melyen egyetlen vidéki tag sem jelent meg. A titkári állásra jogászt, mint többen óhajtották, nem kaptak.

A kiküldött bizottság munkálatát az egyházközségek és egyházkörök szervezetére vonatkozólag az E. K. T. az 1902. évi (okt. 26—29.) főtanácsra előterjesztette, amely elfogadván, életbeléptetését 1903 jan. 1-től kimondotta. A törvény címe: *Egyházi törvény a magyarországi unitárius egyház hatóságainak és a tisztviselői állásoknak szervezetéről.* (Főt. jkv. 131—178. l.) 15 fejezetben 200 §-t foglal magában. A főtanács Kelemen Albert esperesnek, dr. Gál Kelemen egyh. tanácsosnak és Csifó Salamon titkárnak jegyzőkönyvileg elismerését fejezte ki a törvény szerkesztésében kifejtett munkásságukért és felhívta az E. K.T.-ot, hogy a vonatkozó egyházi és polgári törvényeket és eskümintákat szedesse össze és adja ki. Ugyane főtanács alkotta meg a *gazdasági bizottság szabályzatát* is, amely az 1899. évi szervezeti törvény egyes szakaszainak módosítását vonja maga után. Ezért a főtanács megbízta az E. K. T.-ot, hogy a szervezeti törvénybe a módosításokat és kiegészítéseket a megfelelő helyekre beillesztve, a most már egységes és az egész egyház szervezetére vonatkozó törvényt a többi egyházi törvényekkel együtt adja ki. Így jelent meg az egyházszervező új törvény egységes rendszerbe öntve 1901-ben nyomtatásban.

c) *Főtanács.*

A törvények egységes rendszerbe öntése és kinyomatása nem sokáig hozott nyugalmat az egyházszervezés kérdésébe. A szervezést továbbfolytató, a törvényt mindegyre módosítani akaró törekvésnek különböző mozgató okai vannak. Az új törvény életbeléptetése rendjén szerzett gyakorlati tapasztalatok

mellett a vagyoni helyzet javulása az alapítványokkal és az államsegélynek különböző címeken való folytonos emelkedésével, az újonnan szervezett főtanácsi bizottság, mely nem elégedett meg felülvizsgáló szerepével, hanem mindegyre előállott a maga javaslataival és nem utolsó sorban az Unitárius Egyháznak mind élesebbé és elfogultabbá váló kritikája.

A főtanács szervezetében az impériumváltozás előtt egy lényegesebb változás történt, melyet a püspök maga kezdeményezett. Az 1909. évi főtanácsot megnyitó beszédjében felhívja a figyelmet az E. K. T. javaslatára, hogy a szervezeti törvénynek az egyházi tanácsosok választására vonatkozó rendelkezése úgy módosíttassék, hogy a főtanácsnak hivatalból való tagjain kivül 30 egyházi és 180 világi tag választassék. A javaslat célja az, hogy mivel a törvény hozatala óta világi részről alig tudtunk évenként 1—2 egyházi tanácsost választani, holott jelentékenyen szaporodnak egyházunknak olyan világi tagjai, kik állásuknál s értelmiségüknél fogva méltán igényt tarthatnának az egyházi tanácsosságra. De nekünk is szükségünk van rájuk, hogy tanácskozásainkon résztvegyenek s egyházunk iránti érdeklődésüket ezáltal is fokozzuk. Az E. K. T. előterjesztésének megokolása kiemeli, hogy a lefolyt 10 év alatt az egyházi tanácsosok száma (400—500) nem apadt ugyan le 120-ra, de a világi tagok közül oly kevesen vesznek részt, hogy a mult évben is csak 24-en voltak jelen. De vannak oly ügybuzgó, tekintélyes világi hitrokonaink, akik szivesen résztvennének, ha a törvény engedné. A világi elem részvétele az egyházra nézve csak előnyökkel járt, erősítette az egyházi és világi rend közötti kapcsolatot és egyetértést. 10 évi tapasztalat igazolta, hogy az új törvény e rendelkezése az egyház gyakorlati szükségleteinek nem felel meg, érdekeit nem szolgálja, sőt hátrányos. Ezért ajánlja a világi tanácsosok számát 90-ről 180-ra emelni. A főtanácsi bizottság a javaslatot „a legmelegebben üdvözli", de rámutat arra, hogy az egyházi elem tanácsosi számának emelése egészen mellőztetett. Lehetséges volna ezen segíteni úgy, hogy a tanácsosok száma 220-ra emeltessék, melynek $^4/_5$-e világi, $^1/_5$-e egyháziak közül választassék. Igy amazok száma 176 lenne, emezeké 44. A főtanács elfogadta a javaslatot s 11 egyházi és 33 világi tanácsos választását rendelte el.

A főtanács szervezetében lényegesebb változás az impériumváltozás előtt nem történt. Az összeomlás utáni nagy reformlázban ujra tárgysorozatra került a főtanács szervezése. A kiküldött nagybizottság javaslatát az 1923 évi főtanács elfogadta. E szerint a főtanácsnak a hivatalból való tagokon kivül 220 választott tagja van, kik közül 110-et választ a főtanács örökös tagnak, 55-öt a körök, 55-öt az egyházközségek 6 évre. Az eddigi tagok joga érintetlenül marad. (főt. jk. 39. p.). Az

1924. évi főtanács 46. jk. pont alatt megalkotta az egyházközségek által küldendő főtanácsi tagok választási útasítását. Az 55 főtanácsi tagot az egyházközségek *közvetett* választás útján küldik, vagyis minden eklézsia lélekszám arányában (500-ig 1, 1000-ig 2, azon felül 3) választókat (elektor) választ s ezek ejtik meg a választást az esperes elnöklete alatt. A megbízás érvénye 6 évre terjed. P. Horváth K. főgondnok (Főtanács után. K. M., 1923. 186.) a főtanács tárgyalásairól elmélkedve, ezeket mondja: „Ezzel egy régóta kifejezett kívánság megy teljesedésbe. Kívánom, hogy tárgyalásainkon részvételük váljon egyházunk javára és ezzel szűnjék meg a háborúság és gáncs, mely eddig a központ ellen hol nyíltan, hol a a lelkekben elrejtve mindig szunnyadott és legyen béke és egyetértés az egyházi dolgokban mi közöttünk".

1924 nov. 9-én tartatott főtanács az új szervezet szerint az egyházközségek elektorai által megválasztott főtanácsi tagok részvételével. Feza[171] (= Ferenczy Géza) siet megállapítani, hogy „a képviseleti rendszer részleges bevezetése nagyon bevált. (!) Az egyházköri és egyházközségi képviselők majdnem oly nagy számban vettek részt, mint a korábban bevválasztott régi tanácsosok" A felszólalások tárgyilagosak, higgadtak voltak. Személyi elfogultságoknak nyomaira sem akadtunk. De tévesnek találja a törvény azon rendelkezését, hogy mindaddig új egyházi tanácsos nem választható, míg a már választottak száma a képviseleti rendszer részleges bevezetésével kontingentált számra le nem száll. Sok jogosult érdem és várakozás kopogtat máris a főtanács ajtaján. Aránylagos apasztással kell e kérdést megoldani, még ha később következik is be a tervelt tagleszállítás. Ezért melegen üdvözli a főtanácsi bizottság azon javaslatát, mely a kérdést revizió tárgyává akarja tenni. Egy másik cikkében[172] az új törvényt „óriási lépésnek" mondja a képviseleti rendszer bevezetése felé. A főtanács eddig, mint önmagát megalakító és kiegészítő testület, a világ legarisztokratikusabb szervezete volt" A képviseleti rendszer bevezetésével összhangba jutottunk a protestantizmus ama szervezeti alapelvével, hogy az alkotmány a hívőn épül fel. A tökéletesen független amerikai és a mi eddigi szervezetünk „két véglet". Az új szervezet közvetít a kettő között a történelmi mult tanúságai és a mindennapi élet kívánalmai mérlegelésével. A régi elavult. Mind erősebb hangon nyilvánult a kívánalom, hogy a haladó kor fejlődésének megfelelően fejlesztessék a képviseleti rendszer irányában. E törekvés élén álló főtanácsi bizottság irányító alapelve volt: az egyházi hatalom alanya a hívők összessége, a hatalom

[171] Főtanács után. K. M. 1925. 81. l.
[172] Főtanácsunk. K. M. 1924. 203. l.

gyakorlásában nekik részt kell engedni s a jog gyakorlása képviselet útján történjék. Az 50% „szerencsés arányszám". A másik 50%-ot továbbra is a főtanács választja, „ami nem annyira a történelmi mult hagyományainak nyújtott kedvezmény, mint inkább fogyatékos egyházszervezetünk követelménye". Úgy érti ezt, hogy szórványokban élő híveinket így jobban bekapcsoljuk az egyházi életbe, mert ezek inkább ragaszkodnak az egyetemes egyházhoz, mint az egyházközségekhez. És végül a képviselőktől „egy hatásosabb építő munka kezdetét" várja öntudatos és önérzetes viselkedésüktől.

d) *Főtanácsi bizottság.*

Egyházi szervezetünkben egészen új szerv a *főtanácsi bizottság*, mely a püspök indítványára állíttatott 1902-ben az E. K. T. ajánlatára a főtanács által. Ismernünk kell a főtanács eddigi tárgyalási módját és rendjét, ami e javaslat indító oka volt, hogy gyakorlati célszerűségét megérthessük. Eddig a főtanács összeülvén és megalakulván, bizottságok küldettek ki az E. K. Tanácsnak jegyzőkönyvei felülvizsgálására, az egyházi közigazgatásról, a tanügyről, a vagyoni állásról, pénzügyekről való jelentései, a kérelmek, javaslatok és indítványok megvizsgálására s véleményes jelentésük előterjesztésére. A bizottságok bármilyen buzgón és lelkiismeretesen fogták fel hivatásukat, a rendelkezésre álló rövid idő alatt lelkiismeretes és megnyugtató munkát nem végezhettek s mégis célszerűtlen módon hosszabbították és elnyújtották a főtanács ülésezésének idejét. A püspök megítélése szerint a számadások és költségvetések megvizsgálása alig volt egyéb szemfényvesztésnél az idő rövidsége miatt. Ezen a nehézségen akart segíteni a püspök javaslata előterjesztésével. A javaslat az volt, hogy a főtanács nevezzen ki egy 7—9 tagból álló bizottságot avégre, hogy a bizottság tagjai a jövő évi főtanács előtt hívassanak össze Kolozsvárra, vizsgálják meg a főtanács elé terjesztendő számadásokat és jelentéseket s vizsgálatuk eredményéről tegyenek jelentést. A főtanács a javaslatot egyhangulag helyeselte s megalakította a bizottságot 9 rendes és 3 póttaggal. Ez a bizottság azóta évről-évre megalakíttatik a következő évi főtanácsra és fontos hivatását kiváló sikerrel oldja meg. Az 1904. évi főtanács csak 2 napig tartott, mit a püspök egyenesen e bizottság szervezésének tulajdonít. Hatásköre a szervezeti törvényben (206. §.) így van megszabva: „a főtanács elé terjesztendő számadásokat, költségvetéseket és jelentéseket megvizsgálja s a vizsgálat eredményéről jelentést tesz". Jegyezzük meg ezt jól, mert az évek folyamán a bizottság a törvényben megszabott hatáskörnél sokkal szélesebb kört igényelt magának, amint a következőkben látni fogjuk. 1907-ben a felsőfehéri kör azt in-

dítványozta, hogy e bizottságban az egyes körök képviselve legyenek. Az E. K. T. az indítvány mellőzését kérte azon az alapon, hogy a bizottság megalakításánál nem az az elv, hogy minden kör képviselve legyen, hanem az, hogy egyházi és világi tagok megfelelő számban legyenek benne. Első pillantásra látszik, hogy az E. K. T-nak ez a megokolása téves, mert a célt tekintve a bizottság tagjaiul olyanok választandók, akik az ügyek megvizsgálására szakszerű hozzáértéssel rendelkeznek. Tévedés volt az is, ha nem célzatosság, hogy e bizottságba az E. K. T. tagjai közül is választattak be. A bizottság szokásba hozta, hogy az előterjesztett ügyek felülvizsgálatáról szerkesztett jelentéseken kivül ú. n. *általános jelentést* is tett. Az 1907. évi bizottság általános jelentésében mondja: hivatásának tekinti, hogy ne csak kritikát gyakoroljon, hanem irányt is jelöljön. Az E. K. T. elismerését fejezte ki odaadó buzgósággal teljesített munkásságáért, de megjegyezte, hogy midőn irányt is akar jelölni s jelentésében kifejezi, hogy az E. K. T. egyik vagy másik jelentését tudomásul vette, „túlbuzgóságból átlépte hatáskörét" Gyakorolhat kritikát, javaslatokat tehet, E. K. T. javaslatait ajánlhatja el-, vagy el nem fogadásra, de azok elfogadása, tudomásul vétele, vagy ellenkezője, az ügyek intézésében irányjelölés, mindennemű határozathozatal a főtanács jogköre. Talán ez lehetett az oka, hogy az 1907. évi főtanácsi bizottság általános jelentése, a korábbi évek gyakorlatától eltérőleg, nem vétetett fel a jegyzőkönyvbe. Az 1908. évi bizottság „fájó érzéssel állapította ezt meg, mert a történelmi hűség rovására történik s bénítja a felvetődött gondolatok érlelését, sőt a munkakedvet is" A jelen esetben annál méltánytalanabbnak látja, mert pl. a birtokkezelés reformja s az államsegély felosztásának a módja épen az általános jelentésből indul ki. Az elnökségtől kapott felvilágosítás után sem találja a kihagyást megokoltnak s kéri vagy a múlt évi, vagy a jelen évi jegyzőkönyvbe való felvételét. Az E. K. T. megjegyzése után újból megvizsgálta teendőinek hatását s arra a meggyőződésre jutott, hogy a számadások, költségvetések és jelentések vizsgálata „nem meríti ki azon feladatokat, melyeknek megoldására a főtanácsi bizottság létesíttetett, hanem az összes ténykedések feletti birálatra és véleményezésre érzi magát hivatottnak, mindíg csak a főtanács ülésezése alatt, mikor a tisztviselőket meghallgathatja, pénztárt vizsgálhat, stb. „Ennél tágasabb hatáskört nem vindikál, de felelősségének tudatában kevesebbel meg nem elégedhetik". Kétségtelen, hogy a főtanácsi bizottságnak üdvös és helyes volt a célja. De meg kell állapítanunk, hogy a célhoz vezető út megválasztása törvényellenes volt. Hiszen a szervezeti törvény kifejezetten kijelöli a bizottság hatáskörét. A törvény a bizottságot akkor is köti, mikor az a főtanácsé. Ez a bizottság pedig tényleg átlépte

hatáskörét. Ha célját mindenáron el akarta érni, azt az útat kellett volna választania, hogy külön megbízatást kérjen a hatáskör kiszélesítésével. És kétségtelenül meg is kapta volna. Ez annál inkább ajánlatos lett volna, mert idők folyamán a főtanácsi bizottság megalakítása úgy fejlődött ki, hogy annak elnöksége mintegy első lépcső lett a főgondnokságra.

Hogy a történelmi fejleményeket tovább kisérjük, az E. K. T. jelentette, hogy a főtanácsi bizottság általános jelentése az 1908. évi főtanács jegyzőkönyvébe felvétetett s véleménye az, hogy célszerűbb is esetleges félreértések elkerülése végett akkor nyomatni ki, mikor egyidejűleg az E. K. T. észrevételei is kinyomathatók. A hatáskör kiterjesztésére vonatkozólag véleményét már kifejtette, amit a főtanács elfogadott. És azt most is fenntartja, annál is inkább, mert abizottságnak alkalma van betekintenî az egyház összes ügyeinek kezelésébe s minden adat rendelkezésére áll. Ami az általános jelentés kérdését illeti, ettől a bizottságot nem kívánja ugyan elzárni, de szükségét fennforogni tulajdonképen nem látja. Amennyiben mégis tétetnek ilyenek, kinyomatásukat egész terjedelemben nem ajánlja. Elégnek tartja, ha a jelentés s az E. K. T.-nak arra tett megjegyzései megemlíttetnek. A főtanácsi bizottságnak erre ez volt a felelete: Az a meleg elismerés, mellyel az E. K. T. az előző évi bizottság működését kiemeli, legerősebb bizonyíléka annak, hogy a bizottság jelentésében körvonalozott tevékenységével tényleg helyesen találta el munkakörének határait. Hogy az általános jelentés felesleges volna s a jegyzőkönyvből kihagyandó, azt megokolni nem tudja s azzal nem ért egyet. Mert az egész egyházat érintő s a tárgysorozatban nem szereplő események, vagy kívánalmak előkészítése és megérlelése a közvéleményben, általános közérdek. Ily kívánalmak közül több megvalósult már a bizottság nehány éves élete alatt, több meg a valósulás küszöbén áll. A bizottság kötelezőnek nem tekinti általános jelentés beterjesztését, de kívánatosnak tartja, valamint egész terjedelmében való kiadását is. E vita után a főtanács határozata: tetszésére bízza a bizottságnak, hogy tegyen-e általános jelentést vagy ne. De minthogy a bizottság évről-évre újra alakíttatik, „egyik főtanácsi bizottság nem hivatott arra, hogy jelentést, illetőleg észrevételt tegyen az E. K. T.-nak a megelőző évi főtanácsi bizottság általános jelentésére adott felvilágosításaira. E tekintetben az elbirálást a főtanács magának tartja fenn". Ha általános jelentést adnak, azok kivonatosan ugyanazon évi főtanács jegyzőkönyvébe beírandók és kinyomatandók. A főtanács nem volt következetes, mikor a bizottság munkásságát elismeréssel tüntette ki, de az általános jelentésnek csak kivonatos jegyzőkönyvezését határozta el.

A bizottság szervezése óta sok egészséges gondolatot vetett fel, nyilt és tisztánlátó szemekkel tekinti az egyházi élet

mindenirányú jelenségét, helyes ítélettel bírál s emelni igyekszik az egyházi közigazgatás szellemét. Néha azonban oly célokat tűz ki, melyeknek megvalósítására az eszközök nem állanak rendelkezésre. Hatásköre kiterjesztését célozta az az óhajtása, melyet az egyházi birtokok kezelésének sikertelensége váltott ki, hogy a birtokokkal helyszíni megtekintés útján tagjai megismerkedhessenek, a gazdasági bizottság évenként egyszer a birtokok vizsgálatának idejét közölje a tagokkal (1906. évi f. 6.). Az E. K. T. erre a következő évben (F.-jkv 1907. 79. l.) azt jelenti, hogy nem tartja teljesíthetőnek, mert „a főtanácsi bizottság nem hivatalos szerv" (?), a birtok vizsgálata nem tartozik hatáskörébe s megjelenésével esetleg gátolná a gazdasági bizottságot hivatalos működésében. Ez a kérdés adataim szerint többé nem fordult elé. Az E. K. T. elutasító véleményének az az oka, hogy a bizottság „nem hivatalos szerv", nyilvánvalóan téves s azt sem lehet elképzelni, hogyan gátolhatta volna a bizottság megjelenése a gazdasági bizottságot dolgai intézésében.

A bizottság 1910-ben felveti az önálló kántoria kérdését. Mire az E. K. T. következőkben terjeszti véleményét az 1911. évi főtanács elé: előnyösebb lenne ugyan, ha a kántor is teljesen a mi rendelkezésünkre állana, mint ahogy az ma is megvan azon nehány egyházközségünkben, melyekben felekezeti iskoláink még megvannak. De a mostani rendszert, t. i. a kántorságnak a községi, vagy állami tanítósággal való kapcsolását nem tartja oly károsnak, hogy önálló kántori állásokat kellene teremtenünk. A főtanács erre úgy határozott, hogy önálló kántori állás szervezendő ott, ahol az egyházközség legalább 1200 K fizetést és lakást tud biztosítani. Az önálló kántornak képesítő oklevele kell hogy legyen. Az államsegélyből évi 4—5000 K fordítandó e célra. A tanítósággal egybekötött kántori szolgálat megszűnik, mihelyt a tanító nyugalomba vonul. A következő évi főtanácsi bizottság a kántorképzés kérdését vetette fel, „minek szervezetünkben a legkisebb nyomát sem találjuk." Pedig, hogy az egyházközségi élet egyik irányítóját csupán állami intézetek képezhessék ki, ez ma már az egyházi élet bensőségével alig egyeztethető össze. A mulasztás oka az anyagi erők hiánya. Az előképzés foka lehetne a 4 polgári osztály s időnként kántorképző tanfolyamokat kellene létesíteni. Ugyanakkor veti fel a sátoros-ünnepek harmadnapjának s az áldozócsütörtöknek megünneplését. S javasolja az ünneplés kötelezettségének törlését és a körök véleményének bekérését. Az E. K. T. (1913. évi főt. jkve 77. l.) önálló kántorok képzésére irányuló törekvést nem ajánlja elfogadásra, mert csak egy pár önálló kántorunk van s a 4 polgári osztályt nem tartja elegendő előképzésnek. A tanítóképzőkkel kapcsolatos kántorképzés ma még megfelel a célnak. Az ünnepek harmadnapja törlésétől

nem zárkózik el, de ajánlja az egyházközségi közgyülések véleményének bekérését. Az áldozócsütörtök törlését „kérdés tárgyává sem kivánja tenni", de javasolja, hogy a konfirmáció minden egyházközségben e napon tartassék. A főtanács ilyen értelemben határoz, de a konfirmációra vonatkozólag azzal a módosítással, hogy „ahol a körülmények megengedik". E módosítás magyarázatára szolgál az E. K. T.-nak az az előterjesztése, hogy a konfirmáció időpontját azért nem lehet egységesíteni, mert a helyi viszonyokat szem előtt kell tartani. Ahol eddig virágvasárnapján tartották, ott nem lehetne a gyermekeket rendszeresen összegyüjteni és együtt tartani a pünkösd előtti időben. S a pünkösd előtti vasárnapot sem ajánlja a konfirmáció idejéül. Az 1912. évi főtanácsi bizottság fölvetette a keresztelési és esketési formula megváltoztatásának szükségét. Mire az E. K. T. azt feleli, hogy az az evangéliumi szöveg szerint van megállapítva s a módosítást nem ajánlja, „mert az olyan dogmai s esetleg theológiai vitatkozás színhelyévé tenné a főtanácsot, melyből több kár származna, mint haszon". Az esketési formula a polgári házasság életbeléptetésekor módosíttatott a helyzetnek megfelelőleg. A főtanács ilyen értelemben határozott.

A kántorképzés és képesítés nemcsak nálunk, hanem országszerte teljesen el volt hanyagolva. Ez a magyarázata annak, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915-ben Járosy Dezsőt, a zeneakadémia tanárát, a kántorképzés és képesítés országos reformjának előkészítésével bízta meg. Járosy meg is kezdette munkáját. Meglátogatta a képesítő vizsgálatok alkalmával a tanítóképzőket. A K. M. szerkesztősége ezzel a megjegyzéssel kiséri a miniszter kezdeményezését: „Csak helyeselhetjük, hogy a miniszter kezébe vette ennek a végképen elhanyagolt ügynek a rendezését, melyet a felekezetek minden törekvésük mellett sem tudtak megoldani". Óhajtása azonban, hogy a felekezeteket is meg kell kérdezni ebben az ügyben. A háború miatt azonban sikertelen maradt a kezdeményezés.

A háború alatt szünetelt a főtanácsi bizottság terveket és gondolatokat termelő tevékenysége, de annál élénkebben megindult a háború után. A felvetett gondolatok közül sok megvalósult, még több azonban csak kivánalomnak maradt. A nagy drágaság és csekély fizetések közötti különbözet enyhítésére 1920-ban felveti, hogy Bún és Bányabükk lássák el a tanárok és tisztviselők terménybeli szükségletét. A kisérlet megtörtént, de a nemsokára elrendelt és végrehajtott agrárreform nyakát szegte. Javaslat készítését sürgette a létminimumról az erőforrások mérlegelésével és adatok beszerzését egyházközségi tisztviselőink és újonnan szervezett felekezeti iskoláink fenntartása biztosítása céljából. Az 1921. évi főtanácson előkészítő lépéseket sürgetett abban az irányban, hogy az eddigi elméleti és majdnem kizárólag a hivatalnoki pályára nevelő iskolai

oktatás fokozatosan a gazdasági, ipari és kereskedelmi szakképzés iránya felé alakíttassék át. Az unitárius vallás tudományos képviseletére és munkálására megfelelő eszköz találtassék; legyen e célra megfelelő sajtószerv s kerestessék meg a módja, hogy a K. M. a célhoz méltó terjedelemben és módon minél előbb újra megjelenhessék. Az 1923. évi bizottság sürgeti az ifjaknak a gyakorlati pályákon való elhelyezkedés módjának keresését, nagyobb unitárius gócpontokon gazdasági ismétlő iskolák felállítását, az iskolán kivüli nevelés felkarolását, az intenzív vallásos gondozás érdekében a szórványok újabb végleges beosztását, az egyházköröknek a történelmi keretek lehető fenntartásával új beosztását és ajánlja középiskolai tanárainknak a lelkészi oklevelek megszerzését. Az 1924. évi bizottság ajánlja a leányotthonnal kapcsolatosan egy polgári leányiskola létesítését egy éves kereskedelmi tanfolyammal, sürgeti a tanári és tanítói utánpótlásról való gondoskodást, a többi magyar egyházakkal együtt egy kultúrprogramm kidolgozását, a theológiai akadémián az államszámviteltan előadását és a pénzkezelési rendszer modern kivánalmaknak megfelelő átalakítását.

Tudjuk, hogy e kivánalmak közül sok még ma is csak — kegyes óhajtás.

e) *Egyházi Képviselő Tanács.*

Igen beható, részletes és sokszor megismétlődő szenvedélyes viták folytak az E. K. Tanács szervezéséről. Eddig az E. K. T.-nak tagjai voltak az összes egyházi tanácsosok. Gyakorlat szerint azonban ülésein csak a kolozsvári tagok jelentek meg, a vidékiek csupán alkalomszerüleg, ha véletlenül Kolozsvárt tartózkodtak. Az egyházi hatóságok újraszervezésével kapcsolatban már 1872-ben felmerült az a gondolat, hogy jövőben a hivatalból való tagokon kivül csak 24 választott tagja legyen, ha azt akarjuk, hogy az E. K. T., mint végrehajtó szerv, a főtanácsnak felelős legyen. Az 1899. évi szervezés az egyházi tanácsosoknak az E. K. T.-ban való tanácskozási és szavazási jogát megszüntette, de az ülések nyilvánossága következtében bármikor jelen lehetnek. Az 1872. évi javaslat az espereseket is felvette hivatalból a tagok közé, de az 1899. évi ezt megszüntette. Azonban a gondolat mindegyre felmerült. 1908-ban a keresztúri kör felveti, hogy E. K. Tanácsi tagok választása alkalmával minden körből jelöltessék tag egyházi és világi részről is. Az E. K. T. nem ajánlotta ez indítvány elfogadását, mert a törvény mindegyre való módosítása nem ajánlatos. A 13 vidéki tag közül nagyon ritkán jelenik meg valaki, ami azt mutatja, hogy vidéki tagok megjelenése akadályokba ütközik s ezek nagy száma esetén eléállhatna az, hogy az

E. K. T. tagok jelen nem léte miatt nem határozatképes. A főtanács nem fogadta el az indítványt. Ezzel kapcsolatban indítványoztatott, hogy a keresztúri gimnázium igazgatója és a közügyigazgató tagjai legyenek az E. K. T.-nak. A főtanács véleményezésre kiadta az E. K. T.-nak. 1909-ben a főtanács az E. K. T. ajánlatára a keresztúri gimnázium hivatalában idősebb felügyelő-gondnokát, igazgatóját és a közügyigazgatót bevette a tagok közé. Az 1912. évi főtanács a keresztúri kör azon indítványát, hogy az esperesek hivatalból tagjai legyenek az E. K. T.-nak, nem fogadta el az E. K. T. ezen megokolása alapján: Az E.K.T.-ot határozatai hozatalánál egyetemes egyházi szempontok vezetik, melyeknek alá kell rendelni a köri érdekeket. A köri hivatalos képviselet azért sem szükséges, mert minden kérdésben az esperesek fölterjesztése és véleménye kikérése után határoz. Ha az esperesekre kimondatnék a hivatalból való tagság, a gyüléseken való megjelenés kötelezettsége, nagy terhet róna rájuk, minek fedezésére az egyháznak nincs módja.

Az 1913. évi főtanácson Lőrinczi Dénes tanácsos indítványozta, hogy a Kolozsvárt lakó egyházi tanácsosok az E. K. T. ülésein résztvehessenek nem mint szavazó, hanem mint tanácskozó tagok s az esperesek hivatalból tagjai legyenek. Az E. K. T. az indítvány mellőzését ajánlta. A főtanácsi bizottság kívánatosnak mondta, hogy az esperesek az üléseken jelen lehessenek s tájékoztassák a tanácsot s ezért javasolta a szervezet revizióját s mérsékelt útiköltség adását. A főtanács azonban nem látta megokoltnak s nem változtatott a törvényen. Az 1915. évi főtanácson az esperesekre vonatkozó indítványával megint előállott a keresztúri kör, de a főtanács napirendre tért felette. A következő évi főtanácsi bizottság jelentésében rámutat a körök részéről majdnem évenként előterjesztett indítványokra, melyek az E. K. T. szervezetének a módosítását kívánják s azt mondja, hogy az állandó ismétlődés már a közvélemény megnyilatkozása s ezért nem térhet ki a napirendretüzés és szorgalmazás elől. Rámutat egy pár irányelvre is. Az E. K. T. mai szervezetében és ügykezelésében a kellő gyorsaságot nélkülözi. Havi egy üléssel ma már „egyházszervezetet organizálni (?) nem lehet" s napról-napra sokasodik az elnökileg elintézendők száma. A vallásközönséget kellő egyenletességgel képviselni nem képes. A tagok számában túlnyomó az egyházi tisztviselők és a központban lakás érdekeltsége. „Mindkét körülmény a tett intézkedések bizonyos egyoldalúságát eredményezi. Eltekintve ugyanis az önállósági kívánalmaktól, mikben a tisztviselő bizonyos feszélyezést érez még akkor is, ha ilyen nyomás egyáltalában nem is érvényesül: az állandó központban tartózkodás ködszerű fátyollal takarja el a vidéki viszonyok alapos ismeretét s így az egyetemleges egyenlőség (?)

nem engedi az egyes szórványok, vagy vidéki gócpontok érdekeinek kellő mérlegelését s így a jó végrehajtás alapfeltételei hiányoznak." Az E. K. T. nemcsak végrehajtó, hanem javasló, véleményező szerv is s a kétféle tevékenység egyike, vagy másika rövidülést szenved, mert a véleményezéshez testületi szervezet, a végrehajtáshoz egyéni felelősségen nyugvó akarat szükséges. Ha a hatásköre alá tartozó kérdések szétválasztatnának s egy részük elnöki, vagy elnöki tanács elintézése alá kerülne, akkor lehetséges volna, hogy a testületi elintézést igénylő nehezebb kérdések részére tanácsülés csak negyedévenként tartassék s ebben a körök espereseik útján képviseletet nyerjenek. A bizottság a kérdés megoldását sürgősnek tartja s a főtanács különös figyelmébe ajánlja. A főtanács kiadta az E. K. T.-nak figyelembevétel és észrevételei megtételére. Az E. K. T. 9 tagú bizottságot küldött ki az újraszervező javaslat elkészítésére. De a bizottság tagjai annyira eltérő véleményen voltak, hogy egy indítványra sem sikerült többségi álláspontot létrehozni. Valamelyes módosítást ugyan szükségesnek lát a bizottság, de az elnöki tanács és a negyedévenkénti ülés eszméjét nem helyesli. Ezért az E. K. T. egy új bizottságnak adta ki a kérdést. Az 1917. évi főtanácson pedig azt jelentette, hogy határozott javaslatot tenni a nagyon eltérő vélemények miatt nem tud s megfelelő időhaladékot kért. Azonban a főtanácsi bizottság észrevételeire megjegyezte: az ügykezelés a leggyorsabban és legpontosabban történik, az elnökiek a beérkezés napján, a tanácsiak a legelső ülésen láttatnak el. A tanács a bizottságokat minden érdemi ügyben igénybe veszi. „Nem áll", hogy az E.K.T. vallásközönségünk egyetemét kellő egyenletességgel képviselni nem képes. Ellenkezőt mutat a bizottság és E. K. T. tagjai véleményének nagy megoszlása is. Téved a főtanácsi bizottság, hogy az önállóság feszélyezve van, mert a tanácskozásokban az érdekeltek nem vesznek részt. Hogy a központi tartózkodás ködszerű fátyollal takarja a vidéki viszonyok ismeretét, „olyan állítás, mely a tárgyak kezelésének nemismeréséből származik." Egyetlen tárgy sem nyer elintézést, melyben az érdekelt egyén, vagy egyházkör esperese, igen sokszor a kör közgyülése ne mondana véleményt. A központi tartózkodásra tett megjegyzést pedig rábizza az elfogulatlanul ítélkezőkre. A főtanács az E. K. T. ez észrevételeit tudomásul vette.

Az E. K. T. tovább foglalkozott a bizottság javaslatával (1918. I. 9. és I. 16. ülésein) s a tervet némi módosítással elfogadta és az 1918. évi (okt. 27.) főtanács elé terjesztette, amely azonban a háborus események miatt elhalasztatott. A bizottsági tervezet megokolása a következőket emeli ki: az E. K. T. a főtanács végrehajtó szerve, amely elvileg nagy testület nem lehet. A módosítás célja — amint a püspök tisztán látja — nem egyéb, mint a vidék régóta megnyilvánuló bizal-

matlanságának, sőt ellenszenvének elhallgattatása, vagy legalább enyhítése. Az E. K. T. tagjait más, mint a főtanács nem választhatja. Alsóbb közigazgatási szerv tagjai egy felsőbbnek hivatalból való tagjai elvileg nem lehetnek. A megoldás a jelölésnél viendő keresztül s ez okból a jelölésnél megszorító intézkedést nem tesz. Az esperesek reprezentánsa: a közügyigazgató hivatalból tagja az E. K. T.-nak. A főtanács végrehajtó szervét a köri közgyűlés nem választhatja. Már pedig hivatalból való tagság esetén ez a pragmatikai abszurdum állana elé. A demokratikus irányzat nem a kormányzó, hanem az összeállító testület: a főtanács szervezetében kivánandó. E tekintetben egyházunk a legdemokratikusabb szervezet volt történelmi multjában is és a legújabb kor szellemében is, mert már rég elment a lehető legszélsőbb határig, midőn a főtanács tagjainak számát az elképzelhető legnagyobbra emelte. A közigazgató és biráskodó E. K. T. szervezeténél nem a lokális, hanem az általános érdek kell hogy dominéljon. „Ködszerű fátyol" azok tisztánlátását takarja, akik az E. K. T. szervezetében találják egyházi közéletünk nyugtalanságát. A köri ügyek alapos előkészítésére célszerű volna az esperesi tanács szervezése. Az E. K. T.-ba honoris causa senki sem választható, oda munkás tagok kellenek.

Ezek voltak az E. K. T. előterjesztésének vezető gondolatai. A tervezetet a körök, a háromszéki és keresztúri kivételével, melyek az esperesek hivatalból való tagságát elengedhetetlen követelménynek tekintették, általában kedvezően fogadták. Eszerint tagok hivatalból: a püspök, a két főgondnok, főjegyző, közügyigazgató, a főiskolák felügyelő-gondnokai közül a hivatalában idősebb, a theológiai akadémia dekánja, a főgimnáziumok igazgatói, a jószágfelügyelőség elnöke, jogügyi, pénzügyi, nevelésügyi és a nyugdíj-bizottság elnöke, jogtanácsos, előadó számvevő, egyházi titkár, pénztáros és esperesek; választás útján: 15 tag, kik közül legalább 6-nak kolozsvárinak kell lenni. E tervezet s az előbbi között két elvi eltérés van: az esperesek hivatalból való felvétele és a tanácskozási jogú tagság elejtése. A bizottság a fent említett elvi szempontot fogadta el, de célszerűségi szempontból s a körök túlnyomó részének megnyilvánult óhajára az esperesek hivatalból való tagságát ajánlta. A tanácskozási jogú tagságot elejtendőnek tartotta, mert ezt a megkülönböztetést sem történelmi, sem jogi, sem célszerűségi szempontok nem támogatják.

Az 1918. évi októberi „őszirózsás forradalom" sok ötletet és vitaanyagot dobott fel egyházunkban is. A háromszéki kör 11 pontban, a keresztúri 15-ben terjesztett elő indítványokat. A levegő tele volt reformtervekkel és gondolatokkal. Egyházi lapjaink fáradhatatlanul tárgyalták e kérdéseket. Az E. K. T. 1919 jan. 11-én egy ad hoc bizottságot küldött ki azzal, hogy

az egyházi közvélemény által sürgetett reform irányelveit megbeszélve dolgozza ki. 1920-ban a bizottság tagjai közül többen két terjedelmes füzetet adtak ki. 1921-ben egy újabb tájékoztató összefoglalás készült, mely a szervezeti reform alapelveit rendszerbe foglalta. De ugyanakkor a bizottság tagjaiban is felmerült az az aggodalom, hogy a reform új államjogi helyzetünkben mindaddig nem valósítható meg, míg az egyház és állam közötti viszony nem rendeztetik. Lényeges alkotmányjogi alaptételek, mint a legfőbb felügyeleti jog (jus supremae inspectionis és a jus advocatiae köre és terjedelme csak a tárgyalások rendjén állapítható meg. S ezeken kívül az önkormányzat sértetlen megóvása mellett egyéb kérdések is megoldásra várnak. Felmerült az is, hogy legalább részleges reformok hozassanak a legégetőbb kérdésekre. De befelé sem volt egységes közvélemény kialakulva a reformok körét és terjedelmét illetőleg. Borbély[173] nem tarja tárgyalhatónak a revíziót, mert a felmerült javaslatok ellenmondásban vannak a törvény egészével s maga a törvény is „kardinális ellenmondásokat és következetlenséget(?) rejt magában." Egyházalkotmányunk „bizonyos vonatkozásaiban presbiteri rendszerűnek látszik," mert az egyházközségek vagyona sajátjuk, másokban meg zsinatpresbiteri, ami az egyházközség, kör, E. K. T. és főtanács fokozatos szerkezetében nyer kifejezést. De — mondja tovább — lényegében e látszólag zsinatpresbiteri rendszer is merőben fikció, mert a képviselőket nem azok választják, akiket a megválasztott képviselni tartozik és a megválasztott senkinek sem tartozik felelősséggel. Legnagyobb csorba e rendszeren az E. K. T. szervezetében esett. A tanács mellé szakbizottságok vannak szervezve, de nincs kimondva, hogy *minden* ügy ezeknek adandó ki megvizsgálásra és véleményezésre, hanem csak az elnökség tetszése szerintiek. A püspökség jogkörét illetőleg pedig teljesen autokratikus és episkopalis. A régi évenkénti választás, lemondás és kibúcsúzás legtökéletesebb demokratikus rendszerét eltörölték s azóta a püspök életfogytig választatik. „Ezzel a zsinatpresbiteri egyházforma monarchikus célzatú, valóságban azonban arisztokratikus köztársasági korlátozást szenvedett, mivel a további monarchikus tendenciákat a főtanács felelősségrevonási joga s a főgondnokokkal való hatalommegosztás lényegesen letompította." A püspök azonban elnökileg, utólagos jóváhagyás reményében, majdnem mindent elintézhet. Az E. K. T. jelenlegi szervezete olyan, hogyha a világi tagok közül csak egy is hiányzik, a tisztviselők vannak többségben. Kardinális hiány azonban törvényeinkben a felelősség kérdé-

[173] Néhány szó egyházalkotmányunk reformjának szükségességéről s a reformelőkészítő nagybizottság teendőiről. K. M. 1922. 165–155. l.

sének a hiánya. A K. M. „Egyházi reformok“ [174] c. névtelen cikke figyelmeztet, hogy amilyen vészes lehet az érvényesülni akaró élet visszafojtása, épen olyan veszély származhatik az „idő teljessége előtt“ való reformok erőltetéséből, mert hiszen a reform nem öncél, csak eszköz a jobb kifejlesztésére. Amiért valami régi, nem szükségképen rossz, viszont ami új, nem mindig jó.

Ilyen gondolatok foglalkoztatták az unitárius közvéleményt a nagy reformbizottság összehívását megelőzően. Ez a bizottság 1923 ápr. 5—7-én ülésezett. A tanácskozásokat Ferenczy főgondnok vezette, aki a reformmozgalom legnagyobb barátja, kezdeményezője és sürgetője volt. A püspök megnyitó beszédjében mondja, hogy sokan már zúgolódni kezdettek, miért húzzák-halasztják a nagybizottság összehívását. „Nem tagadom, hogy én most is tovább halasztottam volna, mert a mostani időt, midőn autonómiánkra nem támaszkodhatunk teljes biztonsággal, a legalkalmatlanabbnak tartom mindennemű reformra egyházalkotmányunkat és szervezetünket illetőleg. Várnunk kellett volna ezzel mindaddig, míg az egyház és állam közötti viszony törvényesen rendezve és megállapítva lesz.“ Azt hiszi, hogy senki sincs közöttünk, aki tabula rasát akarna csinálni s egyházi alkotmányunkat és szervezetünket teljesen elavultaknak tartaná, amelyek a mai kor igényeinek nem felelnek meg. Figyelembe ajánlja a bölcs prédikátor intését: ne hányd el a régi gyepüt, mert a kigyók megmarnak. Inkább szeretné, ha a szellemet tudnók reformálni, ha nem lenne szükség a fegyelmi törvényre, ha a vallásos érzést mélyíteni, egyházunkhoz való öntudatos ragaszkodást és érdeklődést fokozni, az áldozatkészséget bennök megrögzíteni tudnánk. Ez lenne az igazi reform, mely nélkül egyházi alkotmányunk legjobban átgondolt reformjával sem sokra megyünk. Olyan lesz, mint egy aranyos ráma egy rossz képhez. Aztán kéri a bizottságot: ne bántsa, ne bajlódjék itt senki a hitelvekkel, mert nem hitvitára gyűltünk össze. Ennek különben is lejárt az ideje. A hit kinek-kinek egyéni tulajdona. Konciliumokkal nem lehet többé szabályozni. A műveltség tisztítja, fejleszti és reformálja magától.

A nagybizottság tanácskozása folyamán igen sok és különféle kérdés került tárgyalás alá. A szervezet kérdésében a vélemények közeledtek egymáshoz. Javaslata az E. K. T. szervezetére nézve az vott, hogy a hivatalból való tagok mellé a főtanács 15 tagot választ s az esperesek és köri felügyelő gondnokok közül a körök jelölnek ki 1—1 deputatust 6 évre. Az 1923. évi főtanács 4). jk. pont alatt megállapítja az E. K. T. *hivatalból való* és *választott* tagjait. Hivatalból tagok: a püspök, főgondnokok, főjegyző, közügyigazgató, a főiskolák hivatalban

[174] 1923. 54.

idősebb felügyelő gondnokai, a theol. akadémia dekánja, a főgimnáziumok igazgatói, az állandó bizottságok elnökei, jogtanácsos, előadó-számvevő, pénztáros, az egyházi és a püspöki titkár. Választás útján: a főtanács kebeléből 15 tag, az esperesek és köri felügyelő gondnokok közül a körök által kijelölt egy-egy deputátus. A választás 6 évre szól.

f) *Főjegyzőség.*

Egyházunkban a második helyen álló papi hivatal. Kezdetben a főjegyző a zsinatok, főtanácsok és az E. K. T. jegyzőkönyvét vezette. 1847-ben a főtanács azt a változtatást tette, hogy a válóperekről külön jegyzőkönyv szerkesztessék s azt vezesse a főjegyző, a közigazgatási tárgyakról ismét külön s ezt vezesse a zsinati és egyházi főtanácsokon és az E. K. T.-ban a jogtanár. Megelőzőleg a pénzügyekre is külön jegyzőkönyv indíttatott s külön jegyző állíttatott. 1847-től 1861-ig a főjegyző csak a válóperek jegyzőkönyvét vezette. Ekkor a külön jegyzőkönyvek a főpapi s közigazgatási ügyekre ugyan megmaradtak, de a két jegyzőkönyv vezetése személyileg egyesíttetett. 1874-ben a tanügyek külön választattak, erre külön jegyzőkönyv indíttatott, melyet a tanügyi jegyző vezetett. Ekkor a főjegyzőnek csak a közigazgatási és főpapi jegyzőkönyv vitele maradott. 1877-ben, mikor a főjegyzői hivatal új szervezetet nyert, az E. K. T.-nak négy külön jegyzőkönyve volt: a főpapi széki, közigazgatási, pénzügyi és tanügyi. A zsinati és főtanácsi tárgyak is így oszlanak el a közigazgatási, pénzügyi és tanügyi jegyző között. A főpapiszékiek a széken végellátást nyernek. A főjegyzőség tehát a kezdetben megállapított teendőkkel már megszünt. Az E. K. T. az 1877. évi főtanácsra azt az előterjesztést tette, hogy a főjegyzőség továbbra is tartassék fenn, mint második sarkalatos papi hivatal, melytől csak a főpapi-széki jegyzőkönyv vezetése elválaszthatatlan. Teendője továbbá: a püspök helyettesítése s zsinatok alkalmával a papok felszentelésénél segédkezni. De esetleg a közigazgatási jegyzőséget is viheti, azonban nem mint a főjegyzőséggel hivatalosan összekapcsolt tisztet, hanem ha azzal külön is megbízatik. A főtanács a főjegyző munkakörének megállapítására bizottságot küldött ki, melynek javaslatát a főtanács elfogadta. Eszerint: a főjegyzői hivatal, mint egyházi második sarkalatos tisztség, a közigazgatási jegyzőségtől teljesen elválasztatik. Rendes teendői:

a) A főpapiszéknek rendes előadója, vezeti annak jegyzőkönyvét, szerkeszti és expediálja kiadványait.

b) Rendes előadója a főtanácsnak és zsinatnak, mely tisztében az E. K. T. jegyzői segítik, kik az ügyeket teljesen felszerelve kötelesek beterjeszteni.

c) Papok felszentelésénél, egyházi tanácsosok, tisztviselők felesketése alkalmával kanonaink értelmében eddig is gyakorolt teendőket végzi.

Rendkívüli teendője : az 1724. évi árkosi, az 1838. évi tordai zsinat 63. sz. határozata alapján, mint főjegyző és a püspöki szék megüresedése, vagy a püspök akadályoztatása esetén egyházi törvényeink szerinti ideiglenes egyházi elnök vezeti az egyház ügyeit s az egyház külképviseletét aszerint és oly mértékben, mint a püspök betegsége esetében ez által, püspök nem léte, vagy akadályoztatása esetében a főtanács s illetőleg a főtanács utólagos jóváhagyásának fenntartásával az E. K. T. által megbízatik. A főjegyzői hivatal az 1899. évi törvényekbe ezzel a hatáskörrel vétetett be.

g) *Egyházi és püspöki titkár.*

A titkári állás szervezését legelőször az udvarhelyi kör indítványozta. (K. M. 1892.350. I.). Indítványát azzal támogatta, hogy fizetése fedezhető lesz az államsegélyből és a mostani három jegyző fizetéséből. A jegyzőkül alkalmazott tanárok saját foglalkozásuktól vonatnak el, ami hátrányára van a tanügynek, az irói munkásságnak és a közigazgatásnak. A tanárok fizetésükből most már megélhetnek. És más felekezeteknél is jó sikerrel járt ez állás szervezese. Az E. K. T. az indítvány előterjesztésével egyidejűleg bejelentette, hogy a jegyzők bejelentették lemondásukat, nehogy az indítvány elbírálásánál személyi kérdés jöhessen szóba. A kontemplált 1200—1500 frt fizetésből, ha a 3 jegyző 550 frt fizetését számítjuk, még sok hiányzik, mire nincs fedezet s ezért ez állás ez idő szerinti szervezését pénzügyi okokból nem ajánlja. A főtanács, habár a szervezést sokan óhajtották, mellőzte, de a jegyzői állásokat ezúttal csak 2 évre töltötte be, hogy az állás szervezésének útját ne állja. Az 1899. évi szervezeti törvény szervezte ez állást, még pedig nem pap, hanem jogász részére, s csak a pályázat eredménytelensége volt az oka, hogy pap alkalmaztatott. Azokat a teendőket, melyeket a törvény a titkár hatáskörébe utalt, eddig a közigazgatási, pénzügyi és tanügyi jegyzők végezték, miután a főpapiszék a polgári házassági törvény életbeléptetésével megszűnt. A jegyzők papok vagy tanárok voltak, kiknek nem volt meg az a jogi tudásuk, amely a gazdasági és pénzügyi kérdések szakszerű elbirálásához múlhatatlanul szükséges volt. Ez az oka annak, hogy a törvény előkészítői a titkári állás szervezésénél jogvégzett egyénre gondoltak Az 1899. év előtti állapottal szemben az új törvény abban is változást hozott, hogy az E. K. Tanács szerveiül a a titkár teendőjévé tett különböző tárgyú ügyek szakszerű előkészítésére bizottságokat (pénzögyi, jogügyi, gazdasági stb.)

szervezett, melyeknek hivatása a hozzájuk utalt kérdésekben véleményt mondani.

Az 1911. évi főtanácsi bizottság megállapította, hogy a titkári teendők rohamos növekedése szükségessé teszi *segédtitkári állás* szervezését. A következő évi bizottság halaszthatatlan követelménynek mondja ezt s a főtanács ez alapon felkérte az E. K. T.-ot, hogy a titkári teendők megosztásáról, illetőleg szegédtitkári állás szervezéséről a jövő évi tőtanácsnak tegyen előterjesztést. Az 1913. évi főtanács az egyházi irnoki állást átalakítja *irodatiszti* állássá, aki az összes technikai munkákat s a titkár által hozzá utalt teendőket köteles végezni. A második irnoki állásra gépírót alkalmazott. Az E. K. T. az 1917. évi főtanácsnak ajánlja, hogy *az egyházi és püspöki titkári állás 1917 szept. 1-től választassék szét* s utóbbira alkalmaztassék egy lelkészjelölt, akinek kiválasztása a püspök hatáskörébe tartozik. A főtanácsi bizottság a szétválasztást nem látja előkészítettnek, mert a hatáskör nincs szabatosan körülírva s az anyagi javadalmazás kellően megalapozva. Jelenleg nem állást kell szervezni, hanem ideiglenesen kisegítő munkaerőt alkalmazni. Az egyházi titkár teendőinek csökkentése nem szükséges. Az egyházi titkár munkabírása és cselekvőképessége esetén — tekintettel a rendelkezésre álló 2 segédmunkaerőre is az iktatóra érkező 1500—2000 szám elintézése megterhelésnek nem tekinthető. A főtanács a szervezést nem tartotta szükségesnek, de a püspököt felhatalmazta, hogy vegyen maga mellé titkárul egy ifjú embert. Később az egyházi és püspöki titkári állás szétválasztatott.

h) *Kodifikáló bizottság.*

Törvényeink kodifikálásának szükségét sokszor hangoztatták a körökben és a főtanácsokon. 1885-ben a felsőfehéri kör papválasztási törvény készítését indítványozta, mit a főtanács áttett az E. K. T.-hoz, hogy az egyházi törvény kodifikálásánál, mit ugyane tanács határozott el, vegye tekintetbe. Ferencz József püspöknek az 1888. évi főtanácsot megnyitó beszédjéből idézem a következő jellemző részt: „Egyházi törvényeink kodifikálásának szükségessége nem egyszer fölhangzott egyházi köreinkben is, egyházi főtanécsainkban is. Nekem ugyan legteljesebb törvénykönyvem hivatali kötelességeim teljesítésére az én lelkiismeretem s meg vagyok győződve arról, hogy a buzgóságot, a pontosságot, az erélyt, az engedelmességet, vagy csak a felsőbbség iránti illemet is s más ehhez hasonló dolgokat nem lehet a paragrafusokkal biztosítani. Mindamellett nem vonom kétségbe azon mindinkább megnyilvánuló óhajtás jogosultságát, hogy egyházi törvényeink kodifikáltassanak, mert ennek hiánya tagadhatatlanul nagy hátrány egyházi

közigazgatásunkra nézve. A patriárchálizmus rendszere maholnap teljesen lejárja magát, mivel az ezzel kapcsolatos erények is mind ritkábbak kezdenek lenni. Ma már az emberek legnagyobb része csak arra érzi magát kötelezettnek, amit az írott törvények eleibe szabnak s így aztán nemsokára bekövetkezhetik az, hogy a presbiterium, a gondnok s bármely más egyházi hivatalnok, ha mulasztásáért kérdőre vonatik, azzal fog védekezni, hogy hol az útasítás, mutassátok meg, melyik paragrafusnak nem tettem eleget, melyiket hágtam át. Mindezeknélfogva — mondom — nem vonom kétségbe egyházi törvényeink kodifikálásának szükségességét. Érzem ezt magam is. És érzek még sok szükséget egyházunkban, melyek kielégítésre várnak. A szükséges reformok iránt is van némi érzékem. De mindezek többnyire pénzbe kerülnek s ezen a kis akadályon a legjobb akarat és a legnemesebb törekvés is vajmi sokszor hajótörést szenved."

A püspök e szavaiból látjuk, hogy a törvények kodifikálásának szükségét már akkor sokan érezték s alkalmilag ki is fejezték. De nem azt értették a szón, amit mi ma, hanem jóformán nem egyebet, mint a főtanácsokon hozott határozatok és törvények közreadását, kinyomtatását, hogy az érdeklődők és érdekeltek tanulmányozhassák s tudomásul vehessék azokat. Azt, amit 1901 óta meg is valósítottak, mikor a főtanács jegyzőkönyveit kinyomatták és a papoknak és tanácsosoknak megküldötték.

Több, mint negyedszázad telt el, mikor 1916-ban a kodifikálás gondolata most már nem homályos körvonalakban, hanem teljesen kialakulva megint szőnyegre kerül. Tóth György a kodifikálás halogatását egyházigazgatási szempontból egyenesen veszélyesnek tartja.[175] Ez a gondolat eredményezte aztán a *szövegező (kodifikáló) bizottság* megszervezését. Az E. K. T. az 1916. évi főtanácsnak javasolta: minthogy a főtanács több alkalommal meghagyta az E. K. T.-nak, hogy gondoskodjék törvényeink kiadásáról és minthogy a törvényekben szervezeti és szerkezeti egybehangzást kell beállítani s a hiányokról is gondoskodni és újabb törvényalkotásokra előkészületet tenni, a főtanács küldjön ki egy bizottságot, vagy bízza meg az E. K. T.-ot a további teendők elvégzésével. A főtanács a javaslatot elfogadván, a megbízást az E. K. T.-nak megadta. Ez 1918-ban beterjesztette a kodifikáló bizottság szervezéséről szóló javaslatot, melyet a főtanácsi bizottság azzal a kiegészítéssel ajánlt elfogadásra, hogy a közügyigazgató hivatalból legyen tagja. A bizottság tagjai hivatalból a főjegyző, a theológiai jogtanár, titkár, jogtanácsos, közügyigazgató; választás útján: a főtanács által 5 évre megválasztott 5 tag; elnöke a főjegyző, jegyzője

[175] Írott és íratlan törvények. K. M., 1916. 113—121. l.

a titkár. Hatásköre. törvénytervezetek szövegezése s az érvényben levőkkel összhangba hozatala; a törvénytervezetek főtanács elé terjesztés előtt minden körülmények között kiadandók a szövegező bizottságnak. A törvény az indítványozás jogát semmi tekintetben sem korlátozza.

i) *Fegyelmi törvény.*

A hívekkel szemben a fegyelmi büntetések ezek voltak: a kiközösítés kisebb (templomtól, úrvacsorától eltiltás) és nagyob faja (kizárás az egyházból) és az eklézsiakövetés. Tisztviselőkkel szemben a fegyelmet az esperes, a parciális, a püspök és zsinat gyakorolta. A büntetés pénzbirság volt. A fegyelmi bíróság a házassági bíráskodást ellátó bíróság, első fokon a parciális. Az első papi törvényszék volt a quindenális szék, melynek elnöke az esperes, jegyzője a köri jegyző, birái 3 asszeszor. Hatáskörébe tartoztak a házassági perek. Fellebbező fóruma a köri parciális, melynek elnökét, jegyzőjét maga választja, birái a papok és mesterek, kivéve azokat, akik a quindenális szék tagjai, minthogy azok kétszer egy dologban bírák nem lehetnek. Ennek fölebbező fóruma a főkonzisztórium külön alakított birósága. Ennek birái: a világiak részéről az „elévaló nemeseink", köri felügyelő gondnokok és a főkonzisztóriumtól megválasztottak, a papirendből a 7 esperes és a papok közül választott konzisztorok, jegyzője a főjegyző. Kolozsvármegyében a quindenális szék felebbező fóruma nem a parciális, hanem a főkonzisztórium. A fegyelmi ügyek elsőfokon a parciális, másodfokúlag a főtanács elő tartoztak. Idők folyamán azonban az elsőfokú ügyek a parciális hatásköréből a quindenális hatáskörébe mentek át s másodfokon a főkonzisztórium helyett a főpapiszék hatáskörébe. Az 1809. évi kolozsvári főtanács végezte, hogy a perek az alpapi széktől (qindenális sedria) a repr. konzisztóiumhoz felebbeztessenek s ez azokat a főtanács nevében lássa el. Igy lett az E. K. T. főpapiszék. Ettől kezdve a fegyelmi ügyek is másodfokúlag az E. K. T., mint főpapiszék előtt tárgyaltatnak s a súlyosabb esetek harmadfokúlag a főtanács előtt. Ez a rendszer tartott 1848-ig. Az abszolutizmus alatt a kormány a papok fegyelmi ügyét 1851 szept. 27-én, az egyházjog teljes figyelmen kívül hagyásával, szabályozta. Az egyházi szervezetről készített 1872. évi javaslat volt az első kisérlet, hogy a fegyelmi ügyek az alpapiszék hatásköréből kivétessenek. De minthogy e javaslatnak csak az egyházközségekre vonatkozó része vált törvénnyé, a fegyelmi bíróság szervezése akkor elmaradt. Az 1886. évi főtanács tárgyalja a belső emberek felelősségéről szóló törvényjavaslatot, melyet a körökkel való közlés és véleményezés végett az E. K. T.-nak visszaad. Az 1888. évi főtanács

felhívja az E. K. T.-ot, hogy az egyházi tisztviselők felelős ségéről készítsen javaslatot. 1889 febr. 17-én az E. K. T. ülésé jelenti a püspök, mint a javaslat elkészítésére kiküldött bizott ság elnöke, hogy a javaslat eltér a régitől annyiban, hogy e minden tisztviselőre, tehát a tanárokra is kiterjed, továbbá hogy a vádlás és védekezés módozatai meg vannak állapítv és e célból a bíróságok szervezve vannak. Az E. K. T. javaslatot elfogadta s e főtanács elő terjeszteni határozta. A 1889 márc. 5—7-i rendkivüli főtanács levette a napirendről minthogy a javaslat az eredetitől sokban eltért s a körök, iskola igazgatóságok és jogügyi bizottság meghallgatása után a köze lebbi főtanács elé terjeszteni határozta. Az 1890. évi főtanác megalkotta a törvényt: *Unitárius egyházi törvény tisztviselőinel felelősségéről.* Ez a törvény szervezi az egyházközségi, egy házköri, mint elsőfokú bíróságot, a másodfokút a püspök elnök lete alatt és a harmadfokút, azaz főtanácsi bíróságot az egyil főgondnok elnöklete alatt. Büntetések: feddés, pénzbüntetés legfeljebb 10 frtig, áthelyezés, hivatalvesztés. Az 1899. évi szer vezés ezt a törvényt érintetlenül hagyta. 1909-ben az E. K. T bizottságot küldött ki a fegyelmi törvény revideálására s a előkészítésre dr. Tóth Györgyöt kérte fel. A tervezet elkészítésé hátráltatta az, hogy a belső emberi állások betöltésére vonat kozó törvény akkor volt készülőben. Az 1912 okt. 28-i főtanác megalkotván ezt, 1913 ápr. 7-én beterjesztették az E. K. T. hoz, mely véleményezésre a körökhöz küldötte ki s a beér kezett véleményeket egy ad hoc bizottságnak (Gál Jenő, Benk Mihály, László Domokos, Csifó Salamon, dr. Ferencz Józse dr. Tóth György és dr. Költő Gábor) adta ki. A bizottsá 1914 okt. 24-én beadta jelentését az E. K. T.-nak, melyben az mondja, hogy „az új tervezet szövegezői alapjában szintén helyesnek találták a régi fegyelmi törvényt, de a szabályo kereteit ki kellett szélesíteni, hogy a fejlettebb viszonyoknal jobban megfeleljenek". Ami más szavakkal azt jelenti, hogy revideálás és módosítás az újabb állami törvényekkel val összhangzás céljából is szükségesnek látszott. Ezzel szembe olvassuk Tóthnál,[176] hogy revideálás helyett egészen új törvény tervezetet készített, mert a régi „sem szervezeti, sem eljárás részeiben nem állott már meghozatalakor sem a tételes egy házjogok fejlődési fokán". Az E. K. T. 1915 nov. 10-én elfo gadta s a főtanács elé terjeszteni határozta. Az 1916. évi fő tanácsi bizottság két lényeges megjegyzést tesz a javaslatra Egyik az, hogy nem tartalmaz vagyoni marasztalásra vonatkozó rendelkezéseket, miáltal lemond azon autonóm jogáról, hog fegyelmi ítéleteket összes vonatkozásaikban, tehát ebben is

[176] Az unitárius egyház szervezete. Törvény a fegyelmi felelősségrő Kolozsvár, 1922.

saját hatáskörében intéztessen el.[177] A másik az, hogy az egyházi közigazgatási bíráskodás a fegyelmi eljárással karöltve nem nyer szabályozást. Javasolja, hogy mondja ki a főtanács a vagyoni marasztalást és a közigazgatási bíráskodás szervezését a fegyelmi bíráskodással karöltve. A főtanács a javaslatot elfogadta s a tervet visszaadta ilyen értelemben való átdolgozásra. Az E. K. T. bizottságot küldött ki (1917—477. sz.) az elrendelt módosítások megtételére. Ez a vagyoni marasztalás bedolgozása után beterjesztette javaslatát, mely véleményezésre a köröknek adatott ki. A vélemények beérkezvén, a bizottság 1918 szept. 24-én beterjesztette javaslatát. Az okt. 27-re kitűzött főtanács, a közbejött háborús események miatt, elmaradt. Végül az 1920 aug. 27-i főtanács elfogadta a javaslatot s 1921 jan. 1-től életbeléptette a törvényt. A vagyoni felelősséget ki kellett volna mondani az alkalmi bizottságok tagjaira is. Az egyházi tanokra vonatkozó újítás vádja, — kérdéses — hogy vajjon a fegyelmi bizottság hatáskörébe tartozhatik-e? A törvény mellőzte a büntetések között a régi törvény áthelyezésre s rendelkezési állapotba helyezésre vonatkozó intézkedését, tekintettel a belső emberek választási törvényének (3. §) intézkedésére. Megadja a nőknek a védői tiszt ellátásának jogát. Az elsőfokú bíróságok közül a magasabb hatáskörűek egyszersmind felebbezési bíróságok is s így vegyes hatáskörűek. Az 1890. évi fegyelmi törvény a püspökre és főgondnokokra, mint akik csak a főtanácsnak felelősök, nem terjed ki. De minthogy sem a szervezeti törvény, sem más a felelősségrevonás módját nem határozza meg, Tóth (id. m. 62. l.) szükségesnek látná, hogy az E. K. T. bölcsessége találja meg ennek olyan módját, „mely a püspöki állás méltóságával és az egyházi főgondnokok illusztris állásával összhangban állana"

j) *Egyházkörök.*

(Egyházkörök neve, beosztása, esperesek, fizetés, esperesi vizsgálószék, köri közgyülés, esperesi tanács, köri közigazgatási bíráskodás).

Egyházkör a tárgyalás alatt levő korszakban 8 volt: kolozs-dobokai, torda-aranyosi, küküllői, marosi, keresztúri, udvarhelyi, felsőfehéri, sepsimiklósvári. Az 1883. évi zsinaton (41. jk. p.) a püspök azt az indítványt terjesztette elő, hogy a sepsimiklósvári kör neve változtassék *Háromszéki*-re, Felsőfehérmegye megszünvén, e kör kapja a *Nagyküküllői* nevet, a küküllői pedig *Kisküküllőit*, mert e körből csak egy eklézsiánk nincs a megyében. E. K. T. az első javaslat elfogadását ajánlotta, a többit nem, mert Kis- és Nagyküküllő megyék

[177] V. ö. Tóth György: A fegyelmi törvények vagyoni felelősségi rendszeréről. K. M. 1916. 154—171. l.

polgári rendezésének kérdése épen akkor merült fel. A főtanács így határozott s elrendelte a *Háromszéki kör* név használatát.

E körökhöz szerveztetett az 1902. évi főtanácson a püspök javaslatára kilencedikül a *Duna-Tiszamenti egyházkör*. Anyaegyházközségek száma 110 a hozzájuk tartozó leányegyházközségekkel és szórványokkal. A Királyhágón túli anya-, leányegyházközségek és szórványok ugyanis kezdetben a kolozsdobokai egyházi körhöz tartoztak, de közigazgatásuk a püspökre nehezedett. A kör közgyűlésein a távolság miatt nem igen vehettek részt s jótékony hatását a vallásos szellem ébresztésére és ápolására nem élvezhették. Ezért szervezték 1902-ben a kört s a főtanács felruházta mindama jogokkal, melyekkel a többi egyházkörök birnak, nevezetesen megadta a jogot arra, hogy egyházi és zsinati főtanácsi üléseinkben magát egy egyházi és egy világi képviselővel képviseltethesse. Ez alapon 1902 nov. 23-án alakult meg a kör Budapesten. Esperes lett Józan Miklós, felügyelő gondnokok Kovács József és ifj. Daniel Gábor.

Az impériumváltozás után ezen a szervezeten változtatni kellett. Az érintkezés a központi igazgatóhatóság és az egyházkör vezetősége között egyre ritkább és nehezebb lett. De az ügyek nem vártak, azokat intézni kellett. A kör Budapesten *„egyházi intézőbizottságot"* alakított, melynek érdemleges intézkedéseihez, amennyiben lehetséges, az E. K. T. előzetes jóváhagyása kikérendő; sürgős esetekben utólagos jóváhagyás mellett intézkedhetik. Ez intézkedést az 1921. évi főtanács azzal hagyja jóvá, hogy „törhetetlenül ragaszkodik a magyar unitárius egyházközségek szervezeti egységéhez az egyházi törvényhozás, közigazgatás és bíráskodás tekintetében". „Ez idő szerint nem látja szükségét" annak, hogy a történelmi egység gondolatát feladja s kifejezi reményét aziránt, hogy ez álláspontnak megvédésében talán számíthatunk angol és amerikai hittestvéreink támogatására is. A püspök 1922 április 25-én Banu vallásügyi miniszternél látogatást tevén, előadta, hogy nekünk csak egy egyházkerületünk van, de most, hogy Erdély Romániához csatoltatott, Magyarországon levő 4 anya- s több leányegyházközségünk felett püspöki joghatóságát nem gyakorolhatja, amit pedig fenntart, mert azok külön egyházkerületet nem alkothatnak. Innen kell lelkészeiket is vinniök. A minszter azt válaszolta. hogy forduljon emlékirattal a kormányhoz, mert ezt csak diplomáciai úton lehet eszközölni.

Az 1902-ben megállapított szervezeti viszony a békekötés után megváltozott: az egyházkörnek lényegesen önálóbb hatás- és munkakört kellett kapnia. A hódmezővásárhelyi közgyűlés Józan esperest *püspöki vikáriussá* választotta. Főgondnokhelyettes dr. Mikó Ferenc igazságügyi államtitkár, köri felügyelő gondnok dr. vitéz Kozma György. A budapesti eklé-

zsia tb, gondnoka dr. Tóth György, gondnokai: dr. br. Daniel Gábor, dr. Kozma Jenő, Kelemen Béla. Lelkészek: Józan Miklós, Barabás István, hitoktató lelkészek: dr. Iván László és Pethő István. A misszióház lelkészei: dr. Csiki Gábor, Ferencz József, világi elnöke dr. Mikó Gábor. A püspöki vikárius, mint az egyház rangban idősebb elnöke az újonnan létesített magyar felsőház tagja s élvezi az állam által az egyház feje részére adományozott 200 holdas sárbogárdi egyházi birtokot.

Az egyházközségeknek a körökbe való beosztása tekintetében az egész korszak alatt nem történt változás. Az 1874. évi főtanácson az E. K. T. felvetette (17. jk. p.), hogy tárgyalást kellene indítani aziránt, nem lehetne-e felsőfehéri körünket, mely 5 eklézsiából áll, a szomszéd udvarhelyi körből vagy egy eklézsiával megnagyobbítani és kikerekíteni, vagy esetleg a 9 eklézsiából álló Miklósvár körbe bekebelezni. A főtanács utasította az E. K. T.-ot, hogy hallgassa ki a köröket. Ezek véleménye azonban annyira szétágazó volt (1875. évi főt. 8. jk. p.), hogy nem ajánlta sem a felosztást, sem a bekebelezést, sem a kikerekítést s így a főtanács fenntartotta a jelenlegi állapotot. A keresztúri kör közgyűlése 1908-ban (főt. jkv. 109. p.) javasolta, hogy a körből, tekintettel annak nagyságára, két egyházkör alkottassék, hogy a közigazgatás könnyebb, a társadalmi érintkezés, közmívelődési egyesületek gyűlésezése, stb. kevesebb akadályba ütközzék. Az E K. T. elfogadásra ajánlta azzal, hogy útasíttassék az *összes* egyházkörök beosztása tekintetében javaslat előterjesztésére. Az 1909. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy az egyházkörök új beosztására javaslatot készített s véleményezésre megküldötte a köröknek. De mert a körök véleménye erősen megoszlik s az új beosztás nem feltétlenül szükséges, ez idő szerint nem tartja ajánlatosnak a jelenlegi beosztás megzavarását s az ügy napirendről való levételét ajánlja, amit a főtanács elfogadott. Az egyházközségek beosztása tehát a régi maradt.

Az egyházkörök élén az esperesek és köri felügyelő-gondnokok állanak. A keresztúri kör 1909. évi főtanácson azt indítványozta, hogy a keresztúrköri esperes e hivatalánál fogva legyen a keresztúri gimnázium felügyelő-gondnoka, illetőleg felügyelő-gondnoki jogokkal és hatáskörrel bíró elöljárója. Az E. K. T. nem ajánlta ennek elfogadását, minhogy a felügyelő-gondnokot mindig a főtanács választotta, felügyelő-gondnok hivatalból soha sem volt és szükségfeletti is. A főtanács visszaadta az indítványt azzal, hogy a kör fejtse ki szabatosan és határozottan kérését. 1910-ben megújította indítványát, de a főtanács nem fogadta el, „mivel egyházi és iskolai szervezetünkkel nem illeszthető össze, hogy a köri esperes felügyelő-gondnok is legyen"

Az esperes egyik fontos teendője volt *a papok beiktatása.* A beiktatás módja meg volt határozva, de ettől koronként és vidékenként eltérések történtek. Koronka esperes az 1873. évi főtanácson jelenti (6. jk. p.), hogy a keresztúri pap beiktatása az eddigi gyakorlattól eltérően történt. Meg kell állapítani a beiktatás módját s az legyen kötelező általánosan. Az E. K. T. a főpapi törvényszék véleményes javaslata alapján ezt határozta: az esperes, vagy akadályoztatása esetén az általa kinevezett személy az istentiszteletnél rendesen szokásos éneklés után tartson egy rövid beszédet, melyben ajánlja az új papot a gyülekezetnek s hívja és buzdítsa kötelességei lelkes teljesítésére. Beszéde közben olvastassa fel az új pap kinevezési okmányát s végül szólítsa fel a szószék elfoglalására. Az új pap tartson egy könyörgést s a közbeeső éneklés után beköszöntő prédikációt. A szószékből való lejövetele után az esperes tartson egy rövid bezáró beszédet.

Az espereseknek hivatali ténykedésükért kezdetben nem volt fizetésük. Csupán valami csekély költségmegtérítésben részesültek az egyházközségektől az esperesi vizsgálószék kiszállása alkalmával. Mikor az egyház vagyoni helyzete birtokok vétele és hagyományok által, valamint az egyházi államsegély évenkénti emelkedése és a kollégium állami segélyezése folytán felszabadult összegek által kissé megerősödött, Kelemen Albert esperes 1893-ban (főt. jkv. 58. jk. p.) azt indítványozta, hogy az esperesek rendes fizetésben részesíttessenek. A felsőfehéri kapjon 120 frtot, a kolozs-dobokai, marosi, háromszéki 180—180, az aranyos-tordai, keresztúri és udvarhelyi 210—210, összesen 1440 frtot, melyből 960 frtot fedezzen a közpénztár, a többit az eklézsiák. Az E. K. T. az indítványt helyeselte s ajánlatára kiküldetett a köröknek véleményadásra azzal, hogy az esperesek küldjenek be kimutatást jelenlegi jövedelmükről, a köri vizsgálat szokásos díjáról. Az 1894. évi főtanácsra az E. K. T. jelenti (55. jk. p.), hogy mindenik kör óhajtja a fizetés rendezését, de kívánják a köri jegyzők arányos díjazását is, sőt 4 kör ezt a közügyigazgatóra is kiterjeszti. Az E. K. T. maga óhajtja az esperesi fizetés rendezését, de mert a jövedelem egy részét a házassági ügyekből kapják, az pedig a polgári házassággal lényegesen változni fog, ajánlja a kérdés függőben hagyását addig, amíg a viszonyok megbírálhatók lesznek. De a köri jegyzők és közigazgatók díjazását nem ajánlja a közpénztár terhére, mert munkakörük csak a körre terjed ki s onnan jelenleg is részesülnek valamely megtérítésben. A főtanács így határozott. Az 1896. évi főtanács (51. jk. p.) a fizetéseket így állapította meg: kolozs-dobokai, felsőfehéri 60—60, háromszékiküküllői 70—70, marosi, udvarhelyi, aranyostordai 80—80, keresztúri 100, összesen 600 frt.

A kör előljáróságának felügyeleti, ellenőrzési és számon-

kérési teendőit az ú. n. *esperesi vizsgálószék* útján végzi, mely évenként megjelenik az egyházközségekben s istentisztelet után közgyülés keretében az ú. n. kanonikus kérdések feltevésével az azokra adandó válaszok útján megállapítja az egyházközség vagyoni, vallás-erkölcsi és kulturális helyzetét s a jövőre útasításokat és rendeleteket ad. A felsőfehéri kör az 1885. évi főtanácson, költséges volta miatt, az évenkénti esperesi vizsgálószék eltörlését indítványozta. Ehelyett állíttassék fel minden körben egy háromtagú *számvizsgálószék*. Az esperes pedig évenként egyszer, előleges híradás nélkül, vizsgálja meg az egyházközségeket. Az E. K. T. az indítványt mellőzni kérte, mert tapasztalat szerint az évi vizsgálat alkalmával a helyszínen való megjelenés jóhatású, mert olyan számvevőket kevés helyen lehet találni és a számadást nemcsak számtételileg, hanem minőségileg is meg kell vizsgálni, mert hat a vallás-erkölcsi élet emelésére is s a hivatalnokok ünnepélyes választása, beiktatása azok buzgóságát, tekintélyét emeli, mire annál inkább szükség van, mert némely helyt számadással járó hivatalokra nem akarnak vállalkozni; és végül mert a költségek sem apadnának, minthogy a számvevőszéket is díjazni kellene s az esperes évi látogatása sem menne költség nélkül. A főtanács az indítványt, a felfejtett okok alapján, mellőzni határozta (K. M. 1881. — 319.). Az esperesi vizsgálószék munkája általában nem volt megnyugtató. Nem annyira a számadások és költségvetések felülvizsgálása körüli eljárás a panasz oka, hanem inkább az, hogy az ellenőrzés nem állandó és szakadozott, nincs kapcsolata a múlttal s ennélfogva nem lehet megállapítani, hogy a múlthoz képest van-e haladás, vagy javulás. Az egyházköri hatóságok eljárásaiban több a ceremónia, mint a közigazgatás. A törvényszerű kanonikus kérdések szerint eljárnak ugyan, de a számbavételnek nincs kapcsolata az előbbi évekkel (K. M. 1885. 109—112.).

A vizsgálószék munkájával nem volt megelégedve senki. Az egyházközségek azért nem, mert életüket, működésüket, gazdálkodásukat vizsgálta felül, még pedig az ő költségükön. A felülvizsgálók azért, mert fáradsággal járt és költséges volt, amit a megtérítés nem pótolt teljesen. A főhatóság azért nem, mert ez a vizsgálat a legjobb akarat mellett sem volt elég alapos és megnyugtató. A keresztúri kör 1894. évi főtanácson (55. jk. p.) javasolta az esperesi helyszíni vizsgálat törlését, hogy a számadások és jelentések az esperesi irodán láttassanak el. Sőt 1897-ben (91. jk. p.) határozatot hozott, hogy az esperesi vizsgálatot, az eddigi eljárástól eltérően, egyedül az esperes végezze. Az E. K. T. ezt a határozatot megsemmisítette. A kör azonban a kérdést újból tárgyalás alá vette s úgy határozott, főkép költségkimélés szempontjából, hogy a vizsgálatot egyedül az esperes végezze évi 90 frt díjazás mellett,

melyet az eklézsiák 2—3—4 frtjával fizetnének. Az E. K. T. ezt sem hagyta jóvá, hanem a főtanács elé terjesztette azzal a javaslattal, hogy kéressék ki a körök véleménye, hogy az eddigi rendszer változtatandó-e s ha igen, miképen? A főtanács a javaslatot mellőzve, az eddigi rendszert tartotta fenn. Az 1911. évi főtanácsi bizottság szerint az egyházközségek számadásainak és költségvetéseinek vizsgálati és ellenőrzési módja célszerűtlen és fogyatékos és nem állja ki a jogos kritikát. A vizsgálószéknek nincs elég ideje a tételek alapos, oknyomozó vizsgálatára. Az esperesi teendők fokozatos működése miatt rövidséget szenved az „egyházi élet bensősége". Ezért a vizsgálat módjának revizió alá vételét ajánlja oly módon, hogy a számadások és költségvetések január közepéig terjesztessenek be az espereshez, aki megvizsgálás után felterjeszti a központi számvevőséghez, amely — minthogy a birtokok bérbeadása után teendője csökkent — felülvizsgálja. Az idő úgy szabandó meg, hogy e központi felülvizsgálás is tárgyalható legyen a rendes köri közgyűlés által. Az E. K. T. e javaslatra az 1913. évi főtanácsra tette meg jelentését. Örömmel veszi tudomásul, „hogy miután a központosítás és a központi hatóság túlterjeszkedése ellen egyházunkban némelyek részéről nem egyszer hangok emelkednek, a főtanácsi bizottság erre, úgy látszik, súlyt helyez". De mégsem ajánlja elfogadásra, mert szomorú lenne, ha az esperesi vizsgálószék eljárásában megnyugodni nem lehetne. Épen ellenkezőleg: csak ezek hajthatják végre megfelelő módon, mert ezek ismerik az egyházközségek állapotát és szükségleteit. Elfogadásra csak az első pontot ajánlja, de januárvégi idővel. Mert a számadásokat és költségvetéseket előbb a kebli tanácsnak, azután a közgyűlésnek kell tárgyalni és elfogadni, ez pedig január 15.-ike előtt nem történhetik meg. Azonban ha a megvizsgálás az esperes székhelyén történik, vegyen részt ebben a köri jegyző is. A főtanács az eddigi eljárást továbbra is fenntartotta.

Az esperesi vizsgálószék történetéből még csak két mozzanatot említek. Dr. Tóth György (Az unitárius egyház szervezete. 43—60.) felfogása az volt, hogy a kanonikus kérdések egészen átalakítandók, a vizsgálószék átszervezendő s az esperes eklézsiája központi kiküldött által vizsgáltatandó meg. Az E. K. T. erre 1918 tavaszán bizottságot küldött ki. Ez a bizottság még nem működött.

A háromszéki egyházkör 1920-ban a vizsgálószék megtartásának módozatairól rendeletet bocsátott ki, mely szerint minden vizsgálószéken egyik felügyelőgondnok is résztvesz, ünnepélyes istentisztelet tartandó, a vizsgálószék napját megelőző vasárnap a szószékről kihirdetendő az ideje.

Az E. K. T. az 1903. évi vargyasi zsinatra javaslatot terjesztett elő a *kanonikus kérdésekre* és a *számadásokra* vonat-

kozólag. A kérdések a valláserkölcsi életre, a tisztviselők kötelességeire, az iskolázásra és a vagyoni ügyekre vonatkoznak. A zsinat elfogadta és megállapította. (Jkv. 65. p. 75—77 l.).

Az egyházkört a *köri közgyűlés* képviseli és kormányozza. A közgyűlés történetéből megemlítek két mozzanatot. Benczédi 1875-ben (E. K. T. jkve 227. p.) javasolta, hogy a többi kör mintájára a kolozsdobokai kör is tartson évenként közgyűlést. Az alpapiszékhez adatott ki javaslat végett, de nem történt semmi. Kelemen Albert esperes 1892-ben (főt. jkv. 25. p.) interpellációt intéz a püspökhöz, melyben azt kérdi: igaz-e, hogy a kolozs-dobokai körben már régóta nem tartatnak közgyűlések, melyeket törvény ír elő s melyeknek haszna és értéke kétségtelen? A püspök azt feleli: igaz, hogy nem tartatnak közgyűlések, „csakhogy ez nem régóta, de eleitől fogva úgy van". Oka pedig az, hogy csak 3 eklézsiánk van, mely esperesi hatáskör alá esik, ezek pedig a köri közgyűlés terheit nehezen hordozhatnák. Jövőre azonban maga is szükségesnek tartja közgyűlések tartását. Az 1893. évi főtanács (54. jk. p.) elrendeli közgyűlések tartását, még pedig a püspöki vizsgálat alatt álló kolozsvári, budapesti anya-, hódmezővásárhelyi és polgárdii leányegyházközségek bevonásával s a költségek arányos hordozásával.

Ismételten tárgyalták és vitatták a közgyűlési tagság kérdését. A háromszéki kör 1905-ben (főt. 90. jk. p.) azt indítványozta, hogy a közgyűlésnek tagja legyen minden anyaegyházközségnek, szervezett társ- és leányegyházközségnek 1—1 képviselője. A főtanács nem fogadta el. 1912-ben a keresztúri kör indítványozta, hogy a keresztúri gimn. tanárok hivatalból tagjai legyenek. Az E. K. T. nem javasolta ez okokból: a törvény határozott különbséget tesz főtanácsi tagok és az egyházi tanácsosok között. A tanárok hivataluknál fogva csak a főtanácsnak tagjai, de egyházi tanácsosi jogokat nem gyakorolhatnak. A tanári kar, illetőleg iskola csak képviselőket küldhet. Nem szükséges e jog kiterjesztése minden tanárra. A multban is csak mint választott egyházi tanácsosok vehettek részt azokon. Itt százados jogfosztásról, — mint az indokolás mondja — szó sincs. A törvénnyel ellenkező újabbi gyakorlat jogforrást nem képezhet. A kolozsvári tanárok sem tagjai hivataluknál fogva a köri közgyűlésnek, csak képviseltetik magukat. A főtanácsi bizottságnak e véleménnyel szemben az volt a felfogása, hogy minden tanár a közgyűlés tagja legyen. A főtanács határozata az, hogy azok a theológiai és középiskolai tanárok, akik a főtanácsnak tagjai, a köri közgyűlésnek is tagjai; valamint azok a nyugalmazott lelkészek és énekvezérek is, kik szolgálati idejük alatt tagjai voltak, nyugalomban létük alatt is gyakorolhatják e jogot.

A háromszéki kör 1913-ban azt indítványozta, hogy azok a községi és állami tanítók, kik kinevezett énekvezérek is voltak, nyugdíjazásuk után maradjanak tagjai. Az E. K. T. nem tartotta egyházi szervezetünkkel megegyeztethetőnek, de a főtanácsi bizottság ajánlta elfogadását s a főtanács elfogadta.

Az esperesi hatalom túlkapásai, részben az esperesi közigazgatás és fegyelmezés hiányai vetették felszínre az *esperesi tanács* gondolatát. Ezt a gondolatot először Egyed Ferenc vetette fel.[178] Az „esperesi omnipotentia ellen ajánlja óvszerül az u. n. *köri tanácsokat.* Több irányú javaslatai között olvassuk: „szünjék meg végre az esperes általi információ, helyettesítse a köri tanács, amint az udvarhelyi kör már 1867-ben javasolta, melynek elnöke az esperes és egyik köri felügyelő gondnok. Az esperes maradjon szorosan az adminisztráció mellett. A köri tanács legyen a fegyelmi bíróság. Büntetések legyenek: fenyítés, pénzbirság, állomástól bizonyos időre felfüggesztés, végelbocsátás; nagyobbfokú rágalmazás és becsületsértés esetén a büntetés „külső törvény" által is eszközlendő s ne türje, hogy a pap erkölcsi tekintélye csorbát szenvedjen. Ez idő óta sokszor felmerült az indítvány különböző nevek alatt: *egyházköri tanács, esperesi tanács, birói tanács, tanácsbiróság.* 1908-ban az E. K. T. mozgatja meg e kérdést. Előterjesztést tesz a főtanácsnak, hogy ez a közigazgatási szerv teljesen hiányzik egyházi életünkből. Az alsó fokon, az egyházközségben ilyen a kebli tanács, a felsőben az E. K. T.; de a középfokon, az egyházkörben hiányzik ez a kormányzó szerv. Pedig erre feltétlenül szükség van, mert az esperes igen nagy hatás- és jogkörrel van felruházva, de igen nagy a felelőssége is. Ezt szükséges megosztani s ezért szervezendőnek tartja az egyházköri tanácsot. A főtanács elfogadta a gondolatot s kiadta az E. K. T.-nak jelentéstételre. Ez az 1909. évi főtanácsra előterjesztette, hogy megkérdezte a köröket, melyek között 5 nem tartotta szükségesnek köri tanács szervezését, egy elfogadta, de azzal a feltétellel, hogy költségéről, fuvar- és napidíjról gondoskodni kell, 3 szükségesnek tartja, de úgy, hogy csak közigazgatási szerv legyen s hatásköre szabályoztassék. E. K. T. e véleményekre tekintettel, valamint arra is, hogy inkább konzultativ, mint közigazgatási szerv lenne, a napirendről való levételt ajánlta, mire a főtanács a javaslatot elfogadta. Tóth helyesen figyelmeztet rá, hogy a főtanács nem ismerte fel a kérdés fontosságát, ami abból is látszik, hogy az egyházkörök új beosztásának időszerűtlenségével támasztotta alá álláspontját. Később, mikor 1916-ban a köri közigazgatási bíróság szerveztetett, lényegileg ugyanezt a jogkört kapta, de Egyed felfogásával ellentétben, a fegyelmi ügyek kikapcsolásával. A fegyelmi eljárás szelleme megköveteli,

[178] Az unitárius papság társadalmi helyzete. K. M., 1881. 127—134. l.

hogy a fontosabb közigazgatási eseteket ne az esperes egyedül, hanem az esperesi tanács intézze el. Hiszen az esperes nem lehet mindig elég bölcs. Néha pedig a nagyobb és kényesebb ügyekben vagy túlságosan optimista s feszélyezve érezheti magát, vagy személyi elfogultság is vezetheti. A köri közgyűlés előkészítése is elegendő ok az esperesi tanács megalakítására. Igaz, hogy a távoli egyházközségekből nehéz a tagokat összehívni, de ezen lehet segíteni úgy, hogy szabadkezet biztosítana a törvény az esperesnek a tagok összehívására. Szerinte 3 tagból állana: az esperes, az egyik felügyelőgondnok és egy egyházi tanácsos a körből. A felmerülő közigazgatási panaszok első fokon ilt nyernének elintézést.

A közigazgatási sérelmek intézését a törvény az esperes hatáskörébe utalta. Az esperes mint egyes biró határozott. Ez ellen felfolyamodásnak volt helye az E. K. T.-hoz, mely végérvényesen határozott. A fegyelmi törvény tervezetének előkészítésénél felmerült a kérdés, hogy az egyházi közigazgatási bíráskodás a fegyelmi eljárás rendjén nyerjen szabályozást, mit az 1916. évi főtanácsi bizottság ajánlott. A főtanács a tervet visszaadta az E. K. T.-nak azzal az útasítással, hogy a közigazgatási és fegyelmi bíráskodást a fegyelmi törvényben oldja meg s terjessze elő. Az E. K. T.-tól kiküldött bizottság többsége külön közigazgatási bíróság létesítését tartotta szükségesnek. E. K. T. a javaslatot kiadta a köröknek, melyek a közigazgatási bíróság szervezését legnagyobb örömmel üdvözölték, mint amely hivatva lesz a közigazgatási sérelmeket és panaszokat a független bíróság által nyújtott biztositékok mellett intézni. A küküllői kör a bíróság elnökévé minden körülmények között az esperest tenné s csak akadályoztatása esetén a felügyelő gondnokot. Ezt a bizottság nem tartotta elfogadhatónak, mert lelkész, tanító, vagy kántor ügyében is óhajtotta biztosítani a bíróság pártatlanságát. A keresztúri kör nagyobbfontosságú kérdéseknél *harmadfokú* bíróságul a főtanácsot jelölné meg, ami azért nem szükséges, mert a szervezeti törvény ezeket amúgyis a főtanács hatáskörébe utalja. A javaslat a másodfokú közigazgatási bíráskodást az E. K. T. hatáskörében hagyta. Az E. K. T.-on való tárgyalás folyamán indítványoztatott, hogy a másodfokú közigazgatási bíráskodás az E K. T. hatásköréből vétessék ki s önálló másodfokú bíróság szerveztessék. Az E. K. T. ezt elfogadván, a tervezetet visszaadta a bizottságnak, hogy ilyen irányban dolgozza át. 1918. októberében beterjesztette, az E. K. T. elfogadta s az 1920. évi főtanács törvényerőre emelte (Szerv. törvény 175—181. §-ai) Eszerint az elsőfokú közigazgatási birói eljárás a köri közigazgatási bíróság hatáskörébe tartozik. Elnöke az esperes, vagy lelkész, tanító, vagy kántor ügyében a felügyelő gondnok. A bíróság háromtagú, a tagok közül az

egyik világi, a másik egyházi. Az eljárás szóbeli és közvetlen. A másodfokú bíróság öttagú, kik közül 2 az egyháziak, 2 a világiak közül hivandó be. Elnöke a püspök, vagy egyik főgondnok. Tagjai a főtanács által Kolozsvárt lakó egyházi képviselő tanácsosok közül 3 évre választott 4 rendes és 4 póttag, világiak és egyháziak közül egyenlő számban. A bíróság eljárását az 1918-ban alkotott részletes útasítás szabályozza. A törvény 1921 jan. 1-én lépett életbe.

k) *Belső emberek választásáról szóló törvény.*

Ferencz József püspöksége alatt a papválasztási törvény két ízben változott: 1889-ben és 1912-ben. Az elsőt egyedül maga készítette el, a második előkészítésében Csifó mellett oroszlánrésze volt. A második roppant vihart vert fel, melynek hullámai nehezen csendesedtek el. Hogy a kérdést jelentőségében mérlegelhessük, röviden át kell tekintenünk a történelmi előzményeken. Egyed Ferenc [179] a papok alkalmazása történetében három korszakot különböztet meg: a papmarasztás (18. sz. közepéig), a paprendelés (1840-ig) és papválasztás korát. Az elsőt jellemrontó szolgai helyzetnek tartja, mert a papot a hatalmaskodó patrónusok mindenre felhasználták. 1778-tól a hatalom a hívek kezéből az egyházi kormányéba ment át. A papság örömmel fogadta a változást, de várakozásában csakhamar csalódott, mert minden méltatlan támadás esetén bizonytalan lett állása s földönfutóvá lett családjával együtt. Előbb alólról jött a nyomás, most felülről lefelé. Ha panaszok emeltettek, jött az esperes véleményadására a rendelet. Egy-egy gerinctelen hizelgő, a subplantansok, gáncsvetők, a felsőbbség kegyét megnyerve, paptársuk alatt vermet ástak. A választás, melynek korát az 1840. évi bölöni zsinat nyítja meg, óvja meg a papokat attól, hogy egymás ellenségei legyenek. Következő gondolatait ajánlja a főhatóság figyelmébe: a pap választassék s kinevezés után elmozdíthatatlan legyen, kinevezése életfogytig szóljon, papi állomás csak halál, lemondás, választás útján jobb állásra való előléptetés, fegyelmi végelbocsátás után ürül meg. Az esperesi információt köri tanács helyettesítse. A püspök a theológust egy évre nevezné ki s ha megfelel, az egyházközség előterjesztésére 3 évre megerősítené s csak azután lenne felszentelhető. Daniel főgondnok az 1883. évi vargyasi zsinaton mondott beszédjében a pap- és mesterválasztási eljárást úgy szabályozná, hogy az eklézsiák osztályoztassanak s a választási jog biztosíttassék. K. S. [180] szerint a hivatalok választás

[179] Az unitárius papság társadalmi helyzete. K. M. 1881. 127—134. l.
[180] Pár szó az „Unitárius egyház és közigazgatás" c. cikkhez. K. M. 1885, 187—189.

útján való betöltése demoralizálja a népet s veszélyezteti a választott függetlenségét. A választási törvény törültessék el, a püspök nevezzen ki ideiglenesen papot és mestert s a főtanács erősítse meg. Erre a javaslatra a szerkesztőség megjegyzi: „Nó ugyan ebből nem kér sem a püspök, sem a főtanács. Elég volt csaknem 200 esztendő e törvény kipróbálására, olyan törvényhez, mely az eklézsiákat választási joguktól fosztaná meg, egy liberális egyház sem járulhat hozzá". Az 1885. évi főtanácson (55. jk. sz.) a felsőfehéri kör közgyűlése azt indítványozta, hogy oly papválasztási törvény készíttessék, mely mind a kor követelményeivel, mind az igazsággal legyen összhangzó. A főtanács átteszi az E. K. T.-hoz „tekintetbevételre egyházi törvényeink kodifikálásánál. A törvényjavaslat készen volt már az 1888. évi főtanácson, de az idő rövidsége miatt onnan lemaradt. Az 1889. évi kolozsvári főtanács 49. sz. alatt megalkotta e törvényt: *Unitárius egyházi törvény a belső emberek választásáról és rendeléséről.* Behatóan foglalkozik e törvény méltatásával Tóth György,[181] ki a papválasztás történetében 1880-ig négy korszakot különböztet meg. A két első egyezik az Egyedével. A harmadikat 1840—1845-ig a nyilvános pályázat és választás, a negyediket 1845—1889-ig választással összekötött rendelés korszakának nevezi. E törvény 3. §-a szerint az az eklézsia, melynek lelkésze az eklézsia panaszára mozdíttatik el, ha a panasz nem vonja maga után a lelkész végleges elbocsátását, választási jogát elveszti. A választási jog ez elvonása, Tóth szerint, méltánytalanul szigorú megtorlás. A nőkre vonatkozó rendelkezés nem világos, mert nem intézkedik a vegyesházasságban élő unitárius nőkről. Az elvált unitárius vallású asszonyokról és nagykorú hajadonokról való rendelkezés is homályos („önálló nők"). Hiánya a törvénynek, hogy csak az egyházi tartozásokkal hátrálékos egyháztagokat zárja ki a szavazásból, de erkölcsi alapon kizárási okokat nem ismer. A legtöbb szavazatot nyert 2 jelölt közül való kirendelési jogot jövőre is fenntartandónak véli, mert a püspöknek biztosított ama diszkréciónális jog üdvösnek bizonyult. A kolozsvári és keresztúri pap választásánál az eklézsia jogának kétszeres korlátozását túlszigorúnak tartja. A kijelölési jog ugyanis az E. K. T.-nak van fenntartva s választás után a püspök kirendelési joga 3 legtöbb szavazatot nyert jelöltre nézve ép oly korlátlan, mint a többi eklézsiáknál. Különben a törvény nem áll a tiszta presbiteri egyházszerkezet elveivel összhangban. De nem szabad felednünk, — mondja Tóth — hogy egyházunk alkotmánya kezdettől fogva a zsinat-presbiteri rendszeren épült fel, mely a zsinatnak fenntartott jogokból

[181] Unitárius egyházi törvények a papválasztásról. K. M. 1910. 1., 82., 252. l.

sokat ruházott át a püspökre. És a püspöknek a belső emberek rendelése körül biztosított jogát egyházalkotmányunk szellemével összeegyeztethetőnek tarlja. Másfelől ez a törvén elég tágkörű befolyást biztosít az egyházközségeknek leendő papjuk megválasztására s némi változtatással még hosszú ideig megfelelő lesz. A mi törvényünk — a kolozsvári és keresztúri papi állásokat kivéve — az egyházközségek szabad választási joga tekintetében a legszabadabbnak mondható a protestáns egyházak között. A püspöknek biztosított jogot a presbiterium feltéllen jelölési joga kellően ellensúlyozhatja. Különben pedig ez a törvény nem egyéb, mint az 1845. évi alapelvének továbbfejlesztése, melynél bővebb, mert az adminisztrációnális intézkedéseket is vázlatosan felöleli. De hiányos annyiban, mert egyszerűen utal a vonatkozó egyházi törvényekre, melyek azonban kodifikálva nem voltak.

E törvény revideálására az E. K. T. 1909-ben a püspököt és Csifót kérte fel. Bekérték a körök véleményét, melyet a tervezetben értékesítettek is. Közóhaj volt, hogy az állások betöltése pályázat útján történjék. Ez ellen elvileg kifogás nem lehet, mert megfelel a mai kor szellemének. De a püspök szerint a pályázatnak egyházunkban nem sok értelme van, hiszen alig van 1—2 olyan eklézsiánk, melyért helyet cseréljenek lelkészeink. Csak késleltetni fogja a pályázat az eljárást. A másik botránykő — mondja a püspök — a *rendelés* (ordinatio) szó volt s e helyett a kinevezést kívánták. Az egyházkörök e követelése „minden esetre jellemző s a függési viszony meglazulására vihető vissza". Azt mutatja, hogy a lelkészi kar nem ismeri el, hogy a püspök felettük rendelkezik. Hevesen támadták a korábbi törvény azon rendelkezését is, hogy a püspöknek joga van a 3 legtöbb szavazatot nyert közül azt nevezni ki, aki tetszik, akit alkalmasnak, odavalónak tart. De a püspöknek ezt a diszkréciónális jogát sikerült megóvni. Enélkül a választások a képviselői választások szintjére süllyednének. Már is kezdenek jelentkezni a vesztegetések. Enélkül kiesnék a püspök kezéből az a mód, hogy egy-egy érdemesebb papot kitüntessen. S így magukra a lelkészekre is hátrányos lenne. Püspöksége alatt egy nehányszor élt ezzel a joggal, pedig volt rá eset, hogy áttéréssel fenyegették, ha nem többséget nyert lelkészt nevez ki. De még megköszönték utólagosan

Az 1912. évi főtanács a benyújtott törvényterve etet (41. jk. p. alatt) törvényerőre emelte. Különben az 1889. évi és e között a nyilvános pályázat és a kinevezés két szempontja között elvi eltérés nincs. Az új, a réginek csak átrendezéséből és csekélyebb jelentőségű kiegészítéséből áll, ami arra enged következtetni, hogy az 1889. évi annak idején jól át volt gondolva. Az *Unitárius Egyház* hevesen támadta s 1912. évi okt.

15. száma több cikkben foglalkozik vele. Kiss Sándor az egyház mai szervezetét „zsarnoki szellemű"-nek mondja s ha nem a legtöbb szavazatot nyert egyén neveztetik ki, ez annyi, mint a választási rendszer megsemmisítése, a püspöki jognak a „lelkészi érdek rovására túl kiterjesztése" A keresztúri kör kiküldöttjei, Péterfi Albert és Elekes Domokos (u. o.) a tervezetet komoly munkálkodás eredményének mondják, de felfogásuk szerint a püspöki jogkör és a választási jog elvi összehasonlítása után merőben lehetetlen a „kirendelés" szó használata. „Nemcsak azért, hogy ezen szónak lényege és tartalma a püspöki állás hivatalos jogkörével össze nem férhet, hanem azért is, mert mihelyt kirendelésről beszélünk, a választási jog illuzóriussá vált." Egy másik cikk (A papválasztási törvény reviziója, u. o.) írója azt mondja, hogy a kirendelés és a püspök diszkréciónális joga kigúnyolja az unitárius szabadelvűséget s nem egyéb, mint „a katholikus egyháztól kölcsönkért hierarchikus intézkedés" A protestáns testvéregyházak sokkal jobban haladnak, mint a miénk, amely a szabadelvűséggel oly gyakran hadilábon áll egyes intézkedéseiben. A főtanács után —s —r. cikkezik a főtanács tárgyalásairól s szemrehányással illeti a papokat, akik a javaslat tárgyalásánál csak 18-an voltak jelen. A többiek csak otthon lármáztak, de innen elmaradtak.

l) *Papszentelés.*

A papszentelés lefolyását az 1751. évi főtanács állapította meg. Eszerint minden lelkésznek külön kellett letérdelnie s a püspök és esperesek együttesen fejére tevén kezüket, a püspök külön imával szentelte fel mindeniket. Ez, amíg évenként tartottak zsinatot s csak 2—3 felszentelendő lelkész volt egy zsinaton, nem volt terhes és fárasztó. De mióta négyévenként tartatnak zsinatok s a felszentelendő lelkészek száma 15—18-ra is felmegy, nemcsak fárasztó, de a gyülekezetre is unalmas, mert hosszú időt vesz igénybe. Ezért Derzsi József és Kelemen Albert 1878-ban (főt. jkve 17. p.) azt javasolták, hogy az összes felszentelendők egyszerre térdeljenek le, mindenik fejére tegye a kezét egy esperes, vagy a jegyző s a püspök a középre állva mondjon egy megáldó imát. S mivel a mostani kanonikus imák nem alkalmasak, a püspök kéressék meg, hogy készítsen egy alkalmi imát, mely a főtanács által kanonizálandó. A javaslatot a főtanács a körökhöz küldötte ki véleményezés végett. Az 1880. évi főtanács (8. jk. p.), a vélemények meghallgatása után, a szentelés jelenlegi módját meghagyta, minthogy szertartásaink egyszerűsége tekintetében mondhatni a végsőkig mentünk; de a püspököt felhatalmazta, hogy a könyörgésekre a szükséges módosításokat tegye meg s újakat is irjon. Több mint egy negyedszázad mulva, 1907-ben, maga a püspök kérte

a papszentelés fennebb ismertetett módon való megrövidítését, minthogy ezzel a felszentelés jelentőségéből semmit sem veszít, de a tanácskozásra több idő marad. A zsinat most egyértelemmel beleegyezett, hogy a felszentelés az ajánlott módon történjék. Az 1915. évi főtanács jegyzőkönyve részletesen teírja a felszentelés lefolyását. (A részletes leírást l. még Dr. Tóth Gy.: Az unitárius egyház szervezete 96—99. l.)

20. FEJEZET.

Összeomlás után.

(Ideiglenes nagybizottság, missziói bizottság, felügyelő-gondnoki és esperesi értekezletek.)

Az 1918. évi összeomlás s ezzel az erdélyi magyarság sorsának hirtelen változása rettenetes pörölycsapás súlyával nehezedett minden magyar emberre. Az első időkben elállott a lélekzetünk, elernyedtek izmaink s irányvesztetten és szárnyaszegetten, csüggedt madárként vonszoltuk életünket s őröltük napjainkat, egyiket a másik után. Szemeink előtt elsötétült a világ s elröppent arcunkról a mosolygás. Leomlottak eddigi bálványaink s elvesztettük lelkünk iránytűjét, életünk célgondolatát. De ez a hüdött, elernyedt állapot nem sokáig tartott. A vezetők hamar észrevették, hogy nekik most a mentés, az egyházi mellett a nemzeti élet fenntartása és a faji öntudat életrekeltése és erősítése a feladatuk. S mihelyt ez a belátás tisztán kialakult tudatukban, azonnal megkezdődött egy céltudatos, erős lendületű szervező munka, amely kiterjedt az egyház életének gazdasági, pénzügyi, nevelésügyi és hitéleti területeire s nem utolsó sorban az irodalmi életre is. A történelmi csapás a vezetők lelkében a nemzeti értékek megmentése érdekében különböző gondolatokat és reformeszméket termelt.

1918 dec. végén az E. K. T. dr. Költő Gábor indítványára kimondotta, hogy szükségesnek tartja egy általános egyházi munkaprogramm kidolgozását, amely az egyház kormányzóhatóságainak zsinormértékül szolgáljon. E munkaprogramm terjedjen ki szervezeti, gazdasági kérdésekre s a hitélet terén kifejtendő intenziv munkásság irányelveinek a megállapítására. E programm előkészítésére a püspök elnöklete alatt *egy 65 tagú ideiglenes nagybizottságot* küldött ki. Az indítvány körvonalazta a teendőket is. A programm alapja: a képviseleti rendszeren felépülő egyházi főtanács. Feladatok: az Unitárius Irodalmi Társaság megalkotása, munkája, pályatételei; a papképzés reformja, a papi állás rendezése, a gyakorlati lelkészet

feladatai a kor hitéleti és szociális követelményeire való tekintettel és a tanárképzés.

A nagybizottság, a távolság és a zavaros és nyugtalanító körülmények miatt, későre volt összehívható. A különböző javaslatok és indítványok csak úgy röpködtek a levegőben s már hallani lehetett, hogy az összehívás szándékosan késik. A tanácskozások folyamán aztán a különböző vélemények közeledtek egymáshoz, az ellentétek tompultak. A tárgyalt kérdéseket az E. K. T. kiküldte a köröknek hozzászólás végett. Az E. K. T. az 1923. évi főtanácsra terjesztette elé a nagybizottság által tárgyalt kérdéseket 18 pontban (jkv. 51—57. l.): 1. az egyházközségi szervezet, 2. egyházköri szervezet, 3. egyetemes egyházi adó, 4. egyházkörök új beosztása, 5. esperesi vizsgálat, 6. püspöki vizsgálat, 7. missziói ügy, 8. szórványok ügye, 9. kör- és segédlelkészség, 10. theológiai akadémia szervezete és a lelkészképzés reformja, 11. felekezeti népoktatás, 12. felekezeti középoktatás, 13. költségvetési törvény előkészítése, 14. számvevőség szervezése. 15. hívek fegyelmezése, 16. énekeskönyv, 17. unitárius nyomda, 18. egyetemi és más életpályákon levő tanulók elhelyezkedése. A főtanácsi bizottság megvizsgálván az E. K. T. ez előterjesztését, abban foglalta össze véleményét, hogy óhajtandónak tartja az ilyen értekezletek tartását, hogy a nézetek tisztuljanak s az egyházi közszellem éltetőbb legyen. A főtanács pedig megbízta az E. K. T.-ot, hogy az indítványokat dolgozza ki s vegye gyakorlatba, amennyiben szükségesnek és kívánatosnak tartja.

És ilyen vezetőgondolatok irányítása mellett megkezdődött a munka.

Már az 1920. évi főtanácsra jelentette az E. K. T., hogy míg az esperesi vizsgálószék eljárása s a kanonikus kérdések revideálása megtörténhetik, kiegészítette a kanonikus kérdéseket a mai idők követelte kérdésekkel. Meghatározta az egyházi törvények sorozatos kiadását. Felmerült *egy állandó irodalmi bizottság* szervezésének kérdése, — a többi egyházi adminisztrációs bizottságok hasonlóságára! — ami az Irodalmi Társaság körébe utaltatott. Hivatalos lapként 1919 okt.-ében megindult az *Unitárius Közlöny*, melyben a püspök körleveleket intéz a hívekhez. A püspök elnöklete alatt bizottság foglalkozott vallási kézikönyveinkben érezhető hiánnyal, s Ürmösi József unitárius egyháztörténelmét az 5. elemi osztály részére tankönyvül elfogadta. Ugyane bizottság megbízta dr. Borbély Istvánt a magyar unitárius dogmatörténet megírásával. Igen intenzív szervezőmunka indult meg az iskolák megmentése és újak állítása iránt. 1919/20-ban visszaállították Tordán a gimnáziumot főgimnáziummá fejlesztve s polgárival kibővítve. Felállítottak Székelyudvarhelyt egy polgári fiúiskolát, mely azonban az új felekezetközi tanterv következtében 1921/22-ben megszünt. A többi

magyar felekezetekkel együtt átvették a kolozsvári kereskedelmi akadémiát és felső kereskedelmi iskolát, melyet az államtitkárság nemsokára lefoglalt. Fenntartottak közösen egy felekezetközi tanító- és tanítónőképző intézetet Kolozsvárt. Kezdeményező lépések tétettek egy Keresztúron felállítandó *gazdasági iskola* érdekében, de egyelőre dugába dölt a terv, miként a tordai *Székely hadiárva iparos otthon* létesítése is. Megalakíttatott — egyelőre a kollégium épületében — a *leányotthon*. Az internátus megnyittatott ipari pályára lépő érettségizett, majd más ifjaknak is.

Dr. Zsakó István egyházi tanácsos indítványára a régi Románia területén élő unitárius hívek gondozása céljából felhívták a lelkészeket, hogy állítsák össze azok névsorát, akik egyházközségükből az utolsó öt évtized alatt a régi Románia területére költöztek s igyekezzenek megtudni tartózkodási helyüket. Az énekeskönyv dogmai és költői szempontból való felülvizsgálására és kiadására bizottság küldetett ki, amely az anyagot összegyüjtötte s az egységes énekeskönyv nemsokára megjelent, valamint a Káté is (átdolgozva) 3000 példányban. E lelkes és lendületes szervező munka láttára némelyek „unitárius megújhodásról" és reneszanszról beszélnek, melynek jelenségeit látják a vezetőség sok intézkedésében. Kovács Lajos brassói lelkész (Unitárius Közlöny, 1919. 31—33.) *„unitárius megújhodás"-ról* cikkezik s a megújhodott unitárizmus szive dobogását érzi abban, hogy a Közlöny megindult, a főpap leveleket küld híveihez, a reformok megindulnak, a dogmatörténelem megírására megbízást adtak Borbélynak s az angol és amerikai hittestvérek régi barátságukat felajánlják. Ferenczy Géza (Helyzetünk. U. K, 1920. jan.—febr. sz.) is úgy érzi, „mintha egy reneszánsz küszöbén állnánk, mintha egy általános megújhodás folyamata lenne megindulóban" Egy évvel később (Az új év. U. K., 1921. 2—4.) az Irodalmi Társaság életrekeltése után megállapítja: annyi tehetséget és értéket emelt máris felszínre, hogy úgy érezzük, „mintha a magyar unitárius értéktermelés reneszánsza derengene".

Ez évek egyik jellemző kórtörténeti jelensége, miként majdnem az egész világon, úgy nálunk is, *az ifjúság előretörése*. Benczédi Pál (Falusi ifjúsági egyesületek. U. K. 1920. 76.) arra hívja fel a figyelmet, hogy alakítsuk meg *az ifjúsági egyesületeket* az egyházi szervezetbe bekapcsolva, melyeket aztán az egyházközségi vezetőség ellenőrizne, de olyan munkakörrel, amely meghaladná a tisztán vallási vonatkozású tárgyak tanítását. Ferenczy Géza (Egy őszinte szó. U. K. 1920. 141—143.) nyugtalanító jelenségekre mutat rá. Egyes egyházközségek ifjabb erői szervezkednek, kidobják a községi tisztségekből az öregebbeket, másutt a presbiterium megalkotásánál mellőzik azt az idejét túlélt gyakorlatot, hogy az csak

öregekből álljon. Aztán mérlegelik és bírálják a belső emberek munkájának értékét s keresik a felemelt fizetés és a munka értéke közötti arányt. Mindez mutatja — vonja le a következtetést, hogy „bizonyos megújhodás van folyamatban", de azt is, hogy „nincs meg a belső emberek és hívek közötti teljes érzelmi közösség" Az ifjúságnak ez a megmozdulása a háború után világjelenség. 1923 jan. 14-e minden amerikai unitárius templomban az *ifjúság vasárnapja* volt (K. M. 1923. 56.). A fiatalság vallásos egyesületekbe szerveződött, melyeknek célja: az ifjúságot az egyház életében ilyen módon aktiv szerephez juttatni, bennök a vallásos érzést erősíteni, az egyházhoz való ragaszkodást fejleszteni. Ezek az egyesületek az ifjúsági konferenciákon közös egységes programmot alkotnak az ifjúság vallásos érzületének mélyítése céljából, tevékeny részt vesznek a vasárnapi iskola munkájában, az egyetemi hallgatókat egy táborba toborozzák, a templomlátogatást elevenebbé teszik, a vallásos érzületet kifejezésre juttatják a mindennapi életben is, az unitárius világnézetet ismertetik és propagálják az ifjúság körében, szóval gazdagítani és mélyíteni igyekeznek az ifjúság vallásos életét. Kiss Elek (K. M. 1924. 94—96.) a külföldön elterjedőben levő ifjúsági mozgalmaknak arra a céljára mutat rá, hogy a békét, az emberies érzést és cselekvést akarják megteremteni és a *belmisszióra*, ami a híveknek a hivatásos életre való előkészítése.

Az ideiglenes nagybizottság tárgyalásain szóba került, hogy *missziói bizottság* és *misszió-alap* létesítendő. Amannak helyi- és vándorszervei lennének. A vándor-missziónárius akkor és odamegy, ahová s mikor megbízást kap. A köri misszónáriusok félévenként összegyülnének. A főtanácsok alkalmával missziói közgyűlés tartatnék. Ennek elnöke a püspök, tagjai a főtanács és köri közgyűlések által választott tagok. Hatáskörébe tartoznék: a kül- és belmissziót érdeklő minden fontosabb kérdés. Cél: erős unitárius öntudatot és közszellemet ébreszteni, aminek eszköze a *belmisszió*. Ebből a célból történt a szórványokban élő híveink összeírása, ezek részére útmutató könyvecske készítése, egyházi énekkarok szervezése, új énekeskönyv kiadása, hit- és erkölcstan írására pályázat hírdetés, a templombajárás sürgetése, az ifjúságnak iskolán kivüli nevelése, ifjúsági egyletek szervezése. Az előkészítő tárgyalások után az 1924. évi főtanács megalkotta a *missziói bizottságot*, illetőleg kibővítette, úgy hogy minden kör egy tagot delegál a bizottságba, kimondta, hogy üléseit rendszerint az E. K. T. üléseivel kapcsolatosan tartja. Ez a főtanács a szabályzat kidolgozását is elrendelte, de a munka még ennek elvégzése előtt megkezdődött. Az 1924. évi nov. 8. lelkészköri közgyűlés a belmisszió ügyének beható tanulmányozására bizottságot küldött ki. Kiss Elek és Varga Béla bejárták a háromszéki, felsőfehéri és ma-

rosi köröket s híveinkkel való közvetlen érintkezéssel lelkes belmissziós munkát végeztek.

A programmkészítés, a teendők feltárásának ez időkben a másik szerve volt az *esperesi és felügyelő-gondnoki értekezletek*. Ez értekezletek gondolatával először 1917-ben találkozunk. Ez évi főtanács szükségesnek mondotta, hogy „a segélyezések körüli eljárás célszerűsége s más közérdekű ügyek megbeszélése végett" az *esperesek és köri felügyelő-gondnokok tartsanak közös értekezletet*. Az E. K. T. javaslat készítésére útasíttatott. Azután Kovács Lajos egy lelkészköri felolvasásában foglalkozott a kérdéssel. Ferenczy Géza[182] szerint évenként kétszer lenne tartandó a püspök és főgondnokok részvételével, hol kölcsönösen megismernék a körök helyzetét, megtárgyalnák a felvetődő ujabb gondolatokat és kivánalmakat, kijelölnék a teendőket. A leszűrt eredményeket kivinnék a körökbe s ott lelkészi értekezletek és közgyűlések utján elterjesztenék. Az első ilyen értekezlet 1925. okt. 7-én tartatott meg. Az értekezleten jelen volt a püspök is s kifejezte, hogy jelentős eredményeket vár működésüktől.[183] Az értekezleten az egyházi élet legkülönbözőbb kérdéseit beszélték meg. Ilyenek: a tisztviselők és hívek közötti gyakori ellentét, az önfegyelmezés fogyatékossága, a fegyelmi eljárás lassúsága, amit a törvény módosításával gyorsítani kellene. Javasolták, hogy a papnövendékek önálló állás elfoglalása előtt képzettebb lelkészeink mellett egy gyakorlati évet töltsenek. Köri közigazgatási kérdésekben az esperes a felügyelő gondnok véleményét kérje ki. A cura pastoralis rendszabályban dolgoztassék ki s e célból eklézsiáink szokásjoga gyűjtessék egybe. Az egyházi adó beszedése és az alkoholfogyasztás korlátozása céljából javaslatokat terjesztettek elé. Minden kör köteleztetett, hogy egy reményekre jogosító gyermeket válasszon ki s ennek költségeit fedezze, hogy az első ilyen *„köri gyermekek"* már 1926 őszén megkezdhessék a tanulást. Az 1926. évi főtanácsnak (szept. 19—22.) sok anyagot szolgáltattak az értekezlet előterjesztései, melyek általános érdeklődést keltettek. De voltak többen, akik bizonyos féltékenységgel itélték meg a világi elem e megmozdulását. Voltak, akik a világi elem elhatalmasodásától féltek, sőt akadott olyan is, aki diktátorságot emlegetett s a tárgyalások rendjén az egyházi és világi elem néha élesen szembekerült egymással. Kifogásolták, hogy az esperesek nem hivattak meg. Szenvedélyes felszólalások voltak a belső emberek közérdekből való áthelyezésének kérdésénél, melyet a papság maga ellen irányulónak mondott. A kérdést levették napirendről s a jövő évi

[182] Az új év. U. K., 1921. 2.

[183] Feza: Köri és iskolai felügyelő-gondnoki értekezletek. K. M., 1926. 89—94

főtanács tárgysorozatára hagyták. A fegyelmileg palástvesztésre ítélt pappal szemben a kegyelmi jogot nem kívánta gyakorolni a főtanács s a javaslatot elvetette. Elfogadta a lelkészjelöltek ötödik „gyakorlati évét" A főtanácsi bizottság különös elismeréssel adózik az értekezlet eddigi munkájáért s a főtanács is örömmel vette a köri gyermekekre vonatkozó megállapodást, „melynek gyakorlati megvalósításától a népünkkel való szellemi és erkölcsi kapcsolat megerősödését várja".

A következő értekezlet 1927 febr. 9-én volt. Erre az esperesek is meghivatlak, de csak egy jelent meg. Az elnöklő főgondnok megnyitójában tiltakozott az ellen, hogy az értekezlet papellenes volna és nem helyeselheti, hogy a lelkészkör az értekezletek tartása ellen foglalt állást. Egészségtelen jelenség, hogy mesterkélt ellentétek támasztatnak az egyházépítés munkásai között. És hangsúlyozza, hogy nem a támadás, hanem a javítás a cél. „A hívek és lelkész közötti gyakori egyenetlenségek, a sok áthelyezés és kicserélés, az egyházi adó fizetésének tömeges megtagadása, a házasságkötésnél a lelkészi szolgálat elmaradása, a törvénytelen születések szaporodása, különböző szekták jelentős hódítása, az üres templomok, mind azt kiabálják, hogy nem lehet megelégednünk a papi tevékenység eddigi mértékével." Ezen az értekezleten megjelent a 8 „köri gyermek", bemutatkoztak, a tagok kikérdezték, elbeszélgettek velök s megállapíthatták, hogy a kiválasztás jól sikerült, mert jó eredménnyel tanulnak. A megbeszélések egyik fontos tárgya volt: a hívek szervezése a szomszédsági szervezet elvei mellett, aztán egyházi hivatalos lap megindítása, a köri vizsgálat végzésének módozatai. A javaslatok felterjesztetnek az E. K. T.-hoz. Az értekezletek azóta szünetelnek.

21. FEJEZET.

Egyetemes egyházi adózás.

Ferencz József hosszú egyházi közéletének kezdete és vége *az egyházi adó* jelszava alatt folyt le. Csodálatosak az isteni gondviselésnek útjai, csodálatosan ismétlődnek az ő vezetésének eszközei. 1855—57-ben az egyház és intézményei megmentése céljából az egyetemes egyházi adó mentőhorgonyába kellett kapaszkodni. Ferencz József, mint fogékonylelkű ifjú ember tanúja volt az egyházvezetők fáradhatatlan és reményt nem vesztő küzdelmeinek, mellyel megpróbálták a kicsiny hajó kivezetését a halálos veszedelemből. Nemcsak tanúja volt, hanem egyik kiszemelt tényezője a mentés munkájának. S egy fáradhatatlan munkás hosszú élet alkonyán a gondviselés rendeléséből megint ott kellett állania a mentési munkálatok

élén. És ugyan hová fordulhatott volna? Oda, ahová a történelem folyamán annyiszor: az áldozatos szívek könyörületéhez, a belátó lelkek megértő áldozatkészségéhez. Az imperiumváltozás után egy félévvel, 1919. jul. 14-én ezt a feljegyzést olvassuk naplójában: „Mind több-több aggodalom tépi lelkemet egyházunk jövője iránt." Nem hiszi, hogy Románia az eddig élvezett államsegélyt csak részben is megadja. Enélkül pedig mi meg nem élhetünk. Hiszen máris kezdjük érezni a nagy hiányt, hogy az év elejétől elmaradt államsegélyt egyházunk pénztárából kell pótolnunk. Még szerencse volt, hogy a 100.000 K egyházi s az 1848. évi t.-c. alapján járó 175.400 K kongrua, korpótlék történetesen kiutaltatott. De ha ezek a jövő évben elmaradnak, birjuk-e ezeket fedezni? Egy időre talán még igen, de hosszan s végleg épen nem. Ezeket azon alkalomból jegyzi fel, hogy az E. K. T. a tanárok fizetéskiegészítését, családi pótlékát, háborús segélyét „előlegezte", mert a nagy drágaság miatt az egyháztól járó fizetés mellett meg nem élhetnek. És így folytatja: „No lám, itt emelkedik tetőpontra az én aggodalmam. Mert ha így maradunk, ugyan hogy tarthatjuk fenn kolozsvári és keresztúri főgimnáziumunkat? Mert az eddigi fizetéssel tanárt nem kaphatunk. Bizony nem ok nélkül voltam én ellene a székelykeresztúri gimnázium főgimnáziummá fejlesztésének s nem ok nélkül igyekeztem mindig általában a költségeknél figyelemmel lenni arra, hogy gondoljuk meg, hogy az államsegély nincs örökre biztosítva, abból, amit lehet, tartsunk meg s tőkésítsünk. De mindig azt hallottam, hogy ennek meg annak meg kell lenni s az államsegélyt nemhogy elvesztenők, hanem még növekedni fog. Az én terveimmel lehet hogy jelentékeny vagyongyarapodásunk lenne, ami most ugyancsak jól fogna. — Egyházközségeink fenntartása is hasonló aggodalmat okoz. És kétszeresen fáj a lelke, hogy az a szép haladás, amit az egyház püspöksége alatt tett, most lejtőre jutott... Még azt sem tagadom, hogy néha még az a gondolat is belopódzik lelkembe, hogy vajjon nem én leszek-e a magyarországi unitárius egyháznak, mint ahogy én vagyok e címen első püspöke, az utolsó is."

A belső emberek fizetésének rendezését, úgy hogy a drágaság növekedésével és a pénz értékének alázuhanásával is megélhetést nyujtson, először a háromszéki kör közgyűlése hozta napirendre 1919 aug. 14-én. A javaslat ez volt:

1. Hivassék fel minden egyházközség önkéntes adakozásra, illetőleg a kepe önkéntes felemelésére.

2. Ha ez nem vezetne eredményre, határozzanak *pótkepekivetést* törvényes úton.

3. Felírnak a főhatósághoz, hogy a fizetéseket rendezze az egész egyházra kiterjedőleg.

4. A belső embereknek a tisztességes mellékfoglalkozás engedtessék meg.

Az E. K. T. ezt a javaslatot nov. 29-én megküldötte az eklézsiákhoz, kiemelve, hogy az állami illetmények elmaradásával a belső emberek a legtöbb helyen válságos helyzetbe jutottak s kérte, hogy határozataikat 1920 jan. 10-ig terjesszék fel. Közben V. A. (A kepe. U. K., 1920. 26—27.) ír a kepéről, melyet a hozzátapadó sok keserű emlék miatt egyesek *epének* is neveztek s melytől a hívek is, a belső emberek is igyekeztek minden módon megszabadulni s egymás után keletkeztek a kepemegváltási alapok, amint egy másik fejezetben láttuk. A háború után a pénz értéke annyira alázuhant, hogy a belső emberek fizetésük mellett éhen halhatnának. Ez szülte azt a mozgalmat, mely a kepefizetés rendszerét vissza akarja állítani az egész vonalon. Az eddigi rendszert, hogy a 12 kalangyán alóli terméssel birók fél, a többel birók egész kepét fizetnek, valamely igazságos és méltányos progressziv emelkedéssel lehetne és kellene megjavítani.

Az 1920. évi főtanács útasította az E. K. T.-ot, hogy az egyházközségi tisztviselők részére a létminimum biztosítása céljából, az adatok összegyüjtése alapján, készítsen javaslatot, hogy az egységes és méltányos fizetés már 1922-ben életbeléptethető legyen. Az E. K. T. már szept. 18-án intézkedett. Megállapította az alapfizetést, a rendes háborús segélyt a rendkivüli háborús segélyt (500—700—900 K), családi pótlékot és ruházati segélyt. Az eklézsiákat három osztályba sorozta: I. osztály Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó, Fogaras, Verespatak, Abrudbánya, Petrozsény. II. o. Torda, Torockó, Sepsiszentgyörgy, Torockószentgyörgy, Székelyudvarhely, Székelykeresztúr, Segesvár, Kolozs. III. o. A többi eklézsiák. A főtanács hosszas tárgyalás után elfogadta s a kántori fizetések rendezésére utasította az E. K. T.-ot. A püspök 1920. dec. 20-i körlevelében mondja: Gondoskodni kell a papságról, hogy tisztességesen megélhessenek, mert „ma az apostolok sem járhatnak mezitláb s oszlopszent sem kiván senki lenni". Ha nem sikerül áldozatokkal a lelkészi és kántori fizetéseket rendezni, kénytelenek leszünk 2—3 egyházközséget összekötni s egy lelkész gondozása alá adni, esetleg a lelkészi és kántori állást egyesíteni, ami hátrány lesz egyházunkra is, a hívekre is.

A papság fizetésének a kérdése kissé megkönnyebbült, hogy az állam 1921 május 1-én a lelkészi fizetések kiegészítéseül 1920 jul. 1-től 1921 márc. 31-ig terjedő időre fizetéskiegészítés, korpótlék, családi pótlék, drágasági és ruházati segély címen 611410 lei 63 banit utalványozott. Azóta, néha bizonyos késedelemmel, közben több ízben történt jelentékeny, 1936-ban a minimumra történt leszállításokkal, utalványozza. De az elemi és középiskolák s a tanítók és tanárok részére nem adott s ma sem ad segélyt. Hogy milyen volt a központi pénztár helyzete, arra nézve csak egy adatot irok ide. 1921-re

a költségvetés szerint bevétel 1833336 K 90, kiadás 2458444 K 29 f., fedezetlen hiány 625107 K 39 f.

A magyar egyházak 1922-ben egyértelműleg kimondották, hogy híveiket minden lélek után fizetendő 30 lei egyházi adóval rójják meg. Ezt 1922 szeptember 17-én a délelőtti istentiszteleten kihirdették az összes templomokban. „A lét és nemlét kérdése előtt állunk. Vagy bebizonyítjuk életképességünket s akkor egyházunkat és intézményeit szent örökségképen átadjuk utódainknak, vagy pedig hideg közönnyel élhetetlenségünkről teszünk bizonyságot s akkor vállaljuk érte a történelem ítéletét." Mikor a főtanácson bejelentik az egyetemes egyházi adózást: „Hogy élni akarunk s ha szükséges, áldozatot hozni is készek vagyunk, annak lelkesítő jelét adta a főtanács az egyetemes egyházi adózás bejelentése pillanatában, mikor érezlük, hogy a történelem teremtő szelleme suhint végig a multnak nagyjaival díszített teremben. A nagyszámú résztvevők egy ember akaratával állottak fel s helyeselték a vezetőségnek az összes magyar egyházakkal megtett intézkedéseit... Kimondhatatlan hálásak vagyunk mindennemű külső segítségért (az amerikaiak), de bizony nem azokban van a mi életünk, erőnk és fejlődésünk. Nekünk át kell látnunk, hogy önmagunkra vagyunk utalva s a magyar unitárizmusban is kell lenni annyi erőnek, hogy legalább önmagát fenntarthassa." Most propagáló bizottságok alakultak. Központi megbízottak is küldettek ki pár esetben. Így Boros a torda-aranyosi körbe püspöki vizsgálatot tartani. Az E. K. T. ismételten felhivásokat küldött ki az egyházközségekhez. Nov. 1-ig befolyt 256622 lej, ezen felül megajánlottak 438090 lejt, 13 mm. búzát, 76 véka kukoricát, 129 véka búzát. Egyetemes egyházi adóba kérték beszámítani egyes eklézsiák az amerikai szeretetadományok részleteit, de azt az adományozók intenciói szerint nem lehetett. Azonban 112426 lejt maguk az eklézsiák visszaajánlottak a szeretetadományokból. A főjegyző fáradozásaira a keresztúri 131528, a tordai kör 120337 lejt ajánlott fel a közpénztár javára. Az 1910. évi népszámlálás szerint: 61919 lélek szerint à 30 lejt véve, 1923-ra előirányoztatott 1858470 lej. Befolyt 369048, megajánlva, de még nincs befizetve 438090. A befizetett és megajánlott összeg a költségvetési előirányzatnak 43·64%-a. Az eredmény, ha nem is kielégítő, de megnyugtató — mondja a főtanácsi bizottság, — mert mutatja, hogy híveink megértették az egyház roppant súlyos helyzetét. De nem ily megnyugtató a részletezésnél. A befizetés és megajánlás körök szerint %-ban: Kolozs-dobokai 6·11, aranyos-tordai 60·71, küküllői 45·37, marosi 45·98, keresztúri 46·95, udvarhelyi 23·95, felsőfehéri 3·11, háromszéki 51·05%. Ezt a várakozáson mélyen alul maradó eredményt a felsőfehéri és udvarhelyi körnél a propaganda hiányának lehet betudni. Ajánlja a propaganda továbbfolyta-

tását, központi biztosok kiküldését. A főtanács fájdalmas érzéssel értesül e két kör nagy részvétlenségéről, melyek felekezeti iskolát nem tartanak fenn, mintha egyházunk sorsa nem is érdekelné, de nem adja fel reményét, hogy beállanak az egyház mentői közé.

Az 1924. évi főtanácson a püspök és E. K. T. jelentése e tekintetben nem egybehangzó. A püspök megnyitójában elismerését fejezi ki azon áldozatkészség felett, melyet híveink és eklézsiáink elrekvirált harangjaik helyrepótlásáért hoznak. De panaszosan kérdi, miért nem tudják ezt az áldozatkészséget más irányban is gyakorolni? Miért idegenkedünk az egyházi adó iránt és miért kevésbé fontosak felekezeti iskoláink, mint harangjaink? De az E. K. T. azt jelenti, hogy belső embereink derekasan nekiláttak a felvilágosítás és meggyőzés munkájának. „Híveink áldozatkészsége fokozódik s az egyetemes egyházi adó szükségességének megértése mindinkább a köztudatba megy". A magyar egyházak vezetősége az egyetemes egyházi adózásra vonatkozó határozatot egyértelemmel hozta, de a végrehajtás körönként és vidékenként nem egyértelemmel történt. Voltak egyházközségek nálunk is, más felekezeteknél is, ahol az egyházi adót a lelkészek nem kérték, nem szorgalmazták és a hívek nem is fizették. Ezek a példák rossz hatással voltak a szomszéd községekre. Miért fizessünk mi, — mondották — hiszen ez meg ez az egyházközség sem fizet. És a végrehajtásra az áldozó lélek készségén kivül nem volt más eszköz. Igy a kezdetben megnyugtató eredmény évről-évre mind kevesebb lett. A szükségletek, a kiadások azonban nem kevesbedtek. A vezetőség megpróbálta a személyenkénti adót leszállítani. A dolog így is nehezen ment. A rendszert meg kellett változtatni. Az 1927. évi főtanács az *egyházi tisztviselők progressziv adózását* mondotta ki. „Azok az egyszerű munkások, akik eddig is minden világi élvezetről lemondtak, akik maguk is támogatásra szorulnának, hogy a bekövetkezett súlyos viszonyok között is az egyházat s annak intézményeit fenntarthassák, erejüket szinte túlhaladó feladatra vállalkoztak igazi unitárius lelkesedésből. Az egyszerű szolgától fel a püspöki méltóságig, minden alkalmazott progresszív arányban jövedelmének egy részét a köz oltárára helyezi Isten előtt kedves áldozatul". [184] 1927 nov. 7-e nevezetes dátum lesz mindenha az unitárius egyház történetében. Ha eddig voltak is aggodalmaink — mondja a tudósító — a jövő iránt, most eloszlottak. És reméli, hogy az alkalmazottak e példáját a világiak is követni fogják. Ferencz József a főtanács ez ülésein betegsége miatt nem vett részt. De otthon, a betegágyán is, egyháza jövőjéért aggódott a lelke.

[184] K. M. 1927. 279—280.

22. FEJEZET.

Szellemi alkata és jelentősége.

Ferencz József közéleti pályájának kezdete oly korba esik, melyben a magyarság dacos lélekkel, nemzeti érzését visszafojtva, magára kényszerített némaságban várja egy jobb jövő hajnalhasadását. A magára erőltetett tétlenség után egy minden téren meginduló energikus teremtő, alkotó munka korszaka következik, amely őt gazdag lelki alkata teljes virágjában, kibontakozó képességei teljes kifejlésében találja. Az alkotó, szervező és teremtő munka hosszú korszaka után élete estéjén a gondviselés végzéséből meg kellett érnie, hogy magyar népe felé egy nagy vihar boruja sötétült s szíveket tépő szenvedések martiriuma nehezedett. S ebben a szenvedésekkel és bánattal telt, sötét korszakban is gyönge és erőtlen testtel, de az isteni gondviselésbe vetett hittel s az erkölcsi világrend győzelmében való rendületlen bizodalommal állott népe élén s volt őrállója erkölcsi és kultúrális kincseinek, ébresztője nemzeti öntudatának. Az unitárius püspökök sorában az egyedüli, aki 52 évig állott egyháza kormányrúdjánál. Szerencsés módon egyesített magában egy egyház kormányzásához szükséges szellemi tulajdonságokat. Nemcsak kiváló szónok, nemcsak tiszta és világos fejű dogmatikus, nemcsak harcrakész apologétája vallásának és egyházának, nemcsak tudós író, hanem kiváló adminisztráló tehetség is. Ha akár a protestáns, akár a katholikus főpapok során végigtekintünk, rendszerint az a jelenség ötlik szemünkbe, hogy az író, a tudós, vagy a szónok mögött háttérbe szorul az egyház kormányzása, a szervezés, a hívek lelki életének irányítása, a pásztori munka, vagy megfordítva. Ferencz Józsefben áldott együttesben sok megvolt e kívánalmakból. A kor, melybe a gondviselés vezetőként beállította, a kiegyezés utáni alkotmányos magyar élet megszervezésének korszaka volt. Ha akart volna, sem tehette volna, hogy íróasztala mellé ülve, kiszakítsa magát az egyházi és politikai közélet sodró áramából. Az alkotásoknak, az intézményeknek, az új egyházközségeknek, az egyházi közigazgatás régi rendje újjal, korszerűvel való reformálásának egész sorát jegyeztük fel az ő püspöksége alatt, melyekben mint vezető, terveket kigondoló, a tanácskozásokat irányító, cselekvő tényezőként vett részt. Igaz, a tárgyilagos történelemírás nem tulajdoníthatja mindezt az ő személyes érdemének. Hiszen az a kor a magyar közélet reneszánsza volt: minden téren a fejlődésnek óriási távlatai és lehetőségei nyíltak. De Ferencz Józsefnek kétségtelenül történelmi érdeme, hogy az idők jeleit figyelő lélekkel mindíg észrevette, helyesen értékelte és egyházát ezek alapján helyes irányban kormányozta. Az ő történelmi alakja elég súlyos ahoz, hogy megbírja azt

a megállapítást, hogy az egyháztársadalmi közvélemény erős áramának, amely annak idején az iskolák államosítását kívánta és sürgette, egyedül nem tudott elég erős gátat emelni. És habár kedve és belső meggyőződése ellenére, kénytelen volt szabadjára engedni azt az áradatot, amely végső eredményben az iskolák elvesztésével, a hívek egyházi öntudatának elhomályosodásához vezetett. Nem egyedül az unitárius egyház haladott ezen az úton. Az imperiumváltozás óta sajnosan kellett tapasztalnunk, hogy az az út, melyen a kiegyezés után a magyar egyházak kivétel nélkül jártak, téves lelépés volt az egyházaknak évszázadok óta járt útjáról, a közszellemek végzetesen hibás tévedése.

Ferencz József történelmi alakjáról emlékezve, nem hagyhatjuk említés nélkül azt az áldott, meleg és gyümölcsöző viszonyt, amelyet ő az angol és amerikai unitáriusokkal fönntartott s napról-napra meghittebbé és melegebbé varázsolt. Lényének tiszteletet sugalló és megbecsülést kiváltó vonásai nemcsak a magyar közvéleményt bájolták el, hanem a koronként körünkbe érkező angol és amerikai vendégeinket. Szeretreméltó kedvességgel nevezték őt a maguk, sőt az egész világ unitáriusai püspökének. Büszkék voltak és boldogok, ha küldőiknek otthon elreferálhatták, hogy találkoztak itt „az ő kedves Ferencz püspökükkel". Ám, e viszony kihatásai nem korlátozódnak az unitárius egyház szűk körére. Az a féltő és aggódó szeretet, mellyel legsötétebb sorsfordulatunk súlyos keresztjei közben felkerestek, könnyeinket letörölték, a csüggedő magyarság lelkét felemelték s egy jobb jövő reményével biztatták, valósággal megkönnyezni való. Az angolokkal és amerikaiakkal való érintkezést nem ő kezdeményezte. Krizának, az ő elődjének ebben a tekintetben halhatatlan érdemeit az egyháztörténelem még nem méltányolta eléggé. De Ferencz József tiszteletre gerjesztő személyének oroszlánrésze van abban, hogy e viszony melegsége következtében az erdélyi magyarság megkínzott lelkébe néha-néha az örömnek és a reménynek egy-egy súgara melegített be.

Ferencz József az egyházi szónoklásnak nagymestere volt elméletben és gyakorlatban egyaránt. Beszédjeinek tiszta és világos gondolatfűzése, stilusának sokszor képektől és hasonlatoktól sem idegenkedő választékossága és egy nemesebb értelemben vett aktuálitásnak az a vonzó ereje, amely a hallgatók figyelmét már eleve felhívja és lenyűgözi, ezek azok a jelességei, amelyekért a közvélemény őt aranyszájúnak nevezte. Témái a szó nemes értelmében mindig időszerűek. Abban a felolvasásában,[185] melyet a protestáns egylet kecskeméti közgyülésén tartott s mellyel az unitárius névnek egyszerre oly

[185] A vallás kü formáinak befolyása az életre. K. M., 1876. 217—240

nagy rokonszenvet szerzett, mintegy körvonalozza az egyházi beszédírás elméletét. A színházak, egyesületek felolvasó ülésteremei tele vannak, a templomok üresek. Mire tanít ez? „A szószéki szónoklásnak el kell hagyni régi üres formáit, a szónoklat erejét és hatását abban kell keresni, hogy a beszédet a kor vallásos és tudományos fejlődéséhez, a hallgatók műveltségi fokához és szükségeihez kell alkalmazni." A telt színházak, az egyesületi felolvasó termek „valóságos útmutatás", hogy a pap mire törekedjék. A papnak sokat kell tanulni és sokkal több ismerettel bírni hallgatóinál. Versenyt kell haladnia a kor tudományos fejlődésével. „Az egyházi szónoklat formáinak és tartalmának változni kell az idők, eszmék, erkölcsök és szellemi szükségek szerint: *az élethez kell símulnia*, ha rá hatni akar." Ezt az „élethezsímulást" nevezem időszerűnek.

Az 1895. évi lelkészfelszentelési beszédjének tárgya: hogyan lehet és kell a lelkészi szolgálatot ékesíteni? Állítja, hogy a vallás iránti közönynek részben a papok az oka: akkor mindenesetre, ha a beszéd „egy gondolatot nem ébreszt, egy érzést nem fakaszt, mert *az élettel nem érintkezik* s csak arra jó, hogy az emberek egy része aludjék mellette." Pedig a prédikációk az emberiség közérdeklődésének legalkalmasabb eszközei, mert szélesebb körre terjednek, mint a tudós társaságok művei, az egyetemek és iskolák előadásai. De a papnak állandóan tanulni kell, haladni a korral, számbavenni a hallgatók műveltségét, lelki szükségeit, vágyait, reményeit, rossz szenvedélyeiket, hajlamaikat, tévedéseiket. Ferencz József szónoki hatásának egyik titka volt: ez az időszerűség, „az élettel való érintkezés." Amit elméletben hirdet, azt követi gyakorlatban is. Már témáinak megválasztásánál ez az elv vezeti. Mikor a 60-as évektől kezdve a vallásos szabadelvűség hulláma áramlik el a lelkeken, beszédének témája rendszerint az.

Ez a vallási szabadelvűség határozza meg nemcsak egyházi beszédei tárgyát és a kidolgozás módját, hanem általában minden irányú irodalmi munkásságát is. Nyomtatásban megjelent első beszédjének már a címe jellemző lelkiségére: *Világosság és homály* (K. M. 1861.). Legnagyobb emberi erény: megismerni magunkat és szilárdan állani életelveink mellett. Ingadozni gondolkozásunkban jellemgyöngeség. A felvilágosodás a lélek egészsége. És sehol sincs annyira szükség a világosságra, mint a vallásnál. „Az igaz vallásosságnak feltétele a világosság." „*Világos értelem, tiszta hit és az ezekből kifejlett vallás legerősebb bizonyítéka emberi méltóságunk érzetének.*" A biblia csodás elbeszéléseit a józan ész világánál magyarázza, „mert amíg valaminek értelmes magyarázatát adhatom, addig sohasem folyamodom a csodák kényelmes sátra alá, ügyvédül kérni fel magamnak a vak hitet." Így magyarázza az apostolok soknyelvű pünkösdi beszédét (K. M. 1863.) azzal, hogy a vallás

nyelve az emberiség közös anyai nyelve. A keresztény vallás, habár a reformáció sokat tett, még nincs megtisztítva kinövéseitől (Jobb néktek, hogy elmenjek. K. M. 1870. 81—88). A Jézus alakját úgy eltorzították, hogy alig lehet ráismerni nemes alakjára. A vallásos eszmékkel hajlandók vagyunk helytállani. Pedig csak akkor jön el a vallás vigasztaló szelleme, „ha lelkünk építi fel és rendezi be magának tetszése szerint a maga templomát," megszabadulva minden babonás hiedelemtől. Az emberi szellem lényege a tökéletesedés utáni vágy. A vallás szintén fejlődés és változás alá van vetve. *„Korunk legnagyobb vívmányai közé tartozik az egyéni meggyőződésnek a tekintély hatalma alól való felszabadítása. A hit birodalmában kiki magának ura és királya. Itt magam rendezhetem be magamnak szívországomat úgy, amint nekem tetszik."*[186] Ferencz József megalkuvásnélküli híve és rajongója a vallásos szabadelvűségnek. „Mi az eszmék diadalát, melyért küzdünk, az időre bízzuk s azzal tartunk, hogy az Isten szent lelkének senki ellen nem állhat."[187]

Dömötör János hosszú cikket szentel (Prot. E. és Isk. L. 1869. 143., 177., 238., 270) az 1868. évi tordai zsinaton mondott beszédek és imák ismertetésének s eközben elismeréssel teljes kritikát gyakorol Ferencz József predikációján és a már azelőtt is tőle olvasott beszédjein. Ismételten párhuzamot von az ő és Kriza beszédjei és stílusa között. Az ünnep „főtárgya — mondja — mindenesetre Ferencz József beszédje volt." Ha e művéhez hozzá gondoljuk azokat, melyeket eddig olvastunk tőle, „körülbelől lerajzolhatjuk egyéniségét, melyről mondhatjuk, hogy tipikus unitárius. Erős a gondolatokban, gyengyébb az érzelmekben, mélyebb a logikája, mint költői és szónoki érzéke, nyelve és előadása inkább a tudós értekezőé, mint az elragadó szónoké. Az értekezés hangját még az imában sem tudja egészen levetkőzni. Nem szivét áldozza égő áldozatul Istennek, hanem gondolatait tárja ki s ahol nem közvetlenül Istenhez beszél, az ima mélysége helyett, mely szivünkhöz szólna, a gondolat oktatását nyerjük. Nem találja Ferencz Józsefnél a Kriza szív mélyén fakadt áhítatát és nyelvének ótestamentumi ódon költői zamatát és színezetét. De beszédjét olvasva" annyi gondolat rajzik fejében, mint a legtermékenyebb gondolkozók művei olvasása közben; azonban semmi sem talál sziven úgy, hogy egy pillanatra megdöbbenve megállanánk. Beszédjének látóköre és szempontjai magasak s a meggyőződés erejéből táplálkozó emfázisa „mintha imitt-amott mégis a szenvedély felé törne, ami pedig nem eleme." „Gondolkozó emberre nézve roppant érdekes," ahogy a hit- és lelkiismeret szabadságának történetéről, jelen állapotáról s valószínű jövő diadaláról szól.

Nincs mit kifogásolnunk Dömötör e tárgyilagos értékelésében.

Lelki alkatának kidomborodó jellemvonása: a tiszta értelem és helyes ítélet. Ezek vezetik őt nemcsak értekezései és tanulmányai szerkesztésénél, hanem egyházi beszédeinél is. Amivel pedig különösen női hallgatóságára tud hatni, az stílusának sokszor hasonlatokkal és megragadó képekkel teljes dísze és érzelmessége. Maga följegyzi, mennyire serkentőleg hatott rá a nők szorgalmas templombajárása, hogy minden tehetségét összeszedve, a lehető legjobbat nyujtsa. Ha Kriza és Ferencz József előtti egyházi beszédirodalmunkat áttanulmányozva összeveljük az övékével, bámulva fogjuk megállapítani azt a nagy különbséget, amely tárgyválasztás, a kidolgozás módja s a stílus szempontjából elválasztja őket. Amott még a régi latin világ képei, hasonlatai, a régi mithologiából vett képek, a régi vitatkozások biblikus ízű fordulatai uralkodnak, emitt a mai világ szellemi áramlatai hömpölygnek felénk, a ma kérdései, amelyekre a hallgatóság a templomi szószékből kap feleletet. Talán túlzás, amit Borbély emlékbeszédében (K. M. 1928. 203.) mond, hogy „az unitárizmusnak Dávid Ferenc halála után legékesebb szavú prédikátora s Krizával összehasonlítva, Ferencz Józsefnek adja a pálmát, mert Kriza az előadásnak nem volt művésze, a lelke szívében volt, nem az ajkán is"; „az első modern unitárius prédikátor, aki Dávid Ferencnek bűvös erejével tudott hatni, Ferencz József volt" De annyit mindenesetre mutat, hogy hallgatósága lelkét, nemcsak a mivelt városi közönségét, hanem falusi hiveiét is, megfogta s bűvölete alatt tartotta. Nem ok nélkül nevezte őt a közvélemény nemcsak egyháza körében, hanem országszerte is aranyszájúnak.

Ferencz József egyházi szónoklattani elmélete szerint reformálni kell nemcsak a tartalmat, hanem az előadást is. „A pathetikus szónoklat nem kathedrai; a beszédnek bírni kell a szépség, erő, arány és összhang jellegével, az esztétika törvényei alatt kell maradnia." Ő nem szónokolt a szó köznapi értelmében, inkább azt mondhatnók, hogy beszélgetett, vagy csevegett. Az egyházi szónoklásnak ez a formája akkor még jóformán új volt, csak jóval utána kezd terjedni. Egy Prohászka és Ravasz mesterei annak. Akkor más szószékekről egeket ostromló dörgedelmes beszédek hangzottak. Fájdalmas dolog, hogy az előadóművészet sírba száll művészeivel.

Élénk figyelemmel kíséri „Egyházi Szemle" c. alatt (K. M. 1869. 47—56, 124—134, 408—416, 1881. 378—386.) hazánkban és a külföldön az orthodox és liberális vallási mozgalmakat s igazi belső örömmel örvend minden vallási előrehaladásnak és felvilágosodásnak. A katholikus egyházban észlelhető reform

---

[186] Változások a vallás világ-ban. Egyházi reform.

[187] Az evangéliumi protestáns lap és az unitárizmus. K. M. 1876 277—281.

szerinte nem más, „mint a szélvitorlának a maga tengelye körül ide s tova forgása", mint a kör négyszögüsítése, mert „reformálva többé nem maradhat katholikusnak a szó bevett értelmében s mint katholikus nem reformálható". Az 1881. évi debreceni zsinat tárgyalásait ismertetve, „kiváló örömére" szolgált, hogy a zsinat a theológiai intézeteknél a tanszabadság elvét ellenkező felszólalások után is megőrizte s így biztosította a theológiának tudományos jellegét. Az országgyűlésen szóba került vallásszabadság kérdésével foglalkozva (K. M. 1879. 128. l.) elmegy a vallásszabadság legvégső határáig, midőn azt kívánja, hogy *legyen szabad mindenkinek*, természetesen az országos törvények keretein belül s a mások szabadságának megsértése nélkül, *vallásos hitének teljesen megfelelő formát keresni.*" Ha ez a vallásszabadság új világosságot hoz, mi attól nem ijedünk meg, mert mi abban növedtünk fel; ha sötétséget hozna, az sem térít ki utunkból, mert nem fogja elvonni szemünket az addig megpillantott fényességtől. Nincs megelégedve a vallásos eszmék bármely gyors haladásával. „Sehol sem oly lassú a fejlődés és haladás, mint a vallás terén." Ha Jézus visszajönne megtekinteni, mire vitték az emberek az ő szép művét, méltán így kiálthatna fel: „Ugyan, hát még csak idáig jutottatok?" Amerikában a zsidó rabbi meghívta a keresztény papot a zsinagógájába prédikálni, amin a Jewish Cronicle megbotránkozott, mert az ősök iránti tisztelet megtagadását látta benne (K. M. 1880. 49.). Ferencz József szerint az ősök iránti tisztelet nem kívánja, hogy őket vakon kövessük. „Mi a hitet nem tesszük az igazság felébe." Az a hit, amely nem támaszkodik, nem az abszolut, hanem a szubjektive, a mi meggyőződésünk szerinti igazságra, az nem élő hit. Más szavakkal: Bármily téves valamely hitrendszer, míg követői annak igazsága felől meg vannak győződve, jó nekik. „De mihelyt az összhang a hitvallás és a vallásos hit között megzavarodik, többé nem teszi meg a maga szolgálatát." 1882-ben ismétli, hogy az emberek a hit és vallás mezején idegenkednek leginkább az igazságtól. Mert „régi hitformák, tantételek és vallásos nézetek, melyeket az idő már túlszárnyalt s melyeknek tarthatatlanságát a józan ész a meggyőződésig kimutatta, ma is nemcsak fennállanak az egyházban, hanem a kereszténység legnagyobb része makacs szivóssággal ragaszkodik azokhoz, mintha csakugyan azoktól függne idvessége". Bizonyíték erre a Jézus személyét illető miszteriosus tantétel. De azért mégis mozog a föld. És hivatkozik a francia reformátusok tekintélyes közlönyére (Renaissance) és P. Nagy Gusztáv cikkére (Sárospataki Lapok: A húsvéti igazság), mely Jézus szellemi, lelki feltámadását tanitja. „Ki nevezheti magát jogosabban a Krisztus nevéről kereszténynek, — kérdi Nagy Gusztáv — az-e, aki a Krisztus vallását követi, vagy az, aki a Krisztusból magának

Istent csinált, hogy azt imádja, ahelyett, akihez maga a Krisztus is imádkozott?" „Mintha csak a mi szájunkból vette volna ki a szót — mondja rá Ferencz József. Hiszen mi 300 év óta ugyanezt kérdezzük. Hogy minő feleleteket kaptunk rá, elhallgatjuk. Nem akarjuk fájó emlékeinket mutogatni most, midőn annyifelől igazságot kezdenek szolgáltatni egyházunknak, midőn az Isten személyi egységének hite s a Krisztus személyéről való józan felfogás végre mind nagyobb hódításokat tesz a keresztény egyházban. Legyenek üdvözölve elvbarátaink a hazában és a külföldön egyaránt." Jézus alakjával a Renan és Strauss-féle életrajzok tanulmányozása útján foglalkozik. 1866-ban ismeretlen szerzőtől egy Jézus-életrajz jelent meg[188] Londonban, mely akkora zajt csinált, mint Renan Franciaországban. Renan ellenmondásai között eltorzul Jézus képe, aki most egy fiatal paraszt, ki a világot a gyermetegség prizmáján tekinti, máskor meg eszelős, zavarodott elméjű, aki előtt a családnak, hazának, barátságnak semmi jelentősége nem volt. Másfelől meg: Jeruzsálemi fogadtatásánál őt számba sem vették s ez bosszantotta. De azt is mondja, hogy ő ott népszerű volt s lázadástól féltek. Strauss következetes ugyan, de a történelmi Jézust csaknem megtagadja. Mindkettőben hiányzik az a keresztény szellem, ami az olvasó rokonszenvét egyedül képes felkölteni. Mindketten azt mutatják ki, hogy a Krisztusról való keresztény tan az előrehaladott kor értelmi felvilágosodása mellett ma már meg nem állhat. Az Ecce Homo is Jézust embernek, történelmi személynek fogja fel. A szerző Jézus-képe „a világosság után sóvárgó értelemnek is méltó táplálékot nyújt, másfelől a Jézus személyéhez még mindig vallásos melegséggel vonzódó szív sem botránkozhatik meg benne".

Ferencz József a történelem tanítása alapján azt hírdeti, hogy a vallásos szabadság a polgári szabadsággal karöltve jár. Egyik a másik nélkül nem létezhetik. Bizonyítéka ennek a szabadelvű politikai korszak egyik vívmánya, az 1848. évi 20. t.-c., mellyel vallásunk teljesen egyenlő jogú testvére lett hazánkban minden más vallásnak. „Némi ellenmondást" lát abban, hogy a hitszabadság elve mellett valamely vallás bevett vallásnak nyilváníttassék. De abban találja magyarázatát, hogy a hitelvek külső formái iránt az állam nem lehet közömbös, mert a hitelvekből folyó cselekedetek, pl. nem katonáskodás, többnejűség, stb. esetleg összeütközésbe jöhetnek az állam törvényeivel s a társadalmi erkölcsökkel. Az 1895. évi (43. t.-c.) vallásügyi törvény a teljes szabadság elvére van helyezve: „mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet, vagy vallást", de a köztörvényeket és erkölcsiséget át nem lépheti. Ezzel a vallások törvényesítésének eddigi rendszere véget ért.

[188] Ecce Homo. A survay of the life and work of Jesus Christ. K. M. 1867.

Az új vallások többé nem *bevett*, hanem csak *elismert* vallások lesznek, ha a törvényben előírt rendelkezéseknek megfelelnek.[189] A 19.-ik század, mint minden tekintetben, úgy a vallásban is rendkivüli haladást tett. A lelkiismeret szabadságának zászlóját a reformáció tűzte ki, de csak e század szellemfuvallata bontotta ki egészen. Ha valaki a vallás eszméiről s a bibliáról a század elején és végén uralkodó nézeteket összehasonlítja, olyan különbséget fog találni, mint amennyi a reformáció előtti és utáni korszakokat elválasztja egymástól. Ezt a zajtalan, csendes reformációt, melyen a lelkek a letünt században keresztülmentek, senki inkább nem üdvözölheti, mint mi. Ennek köszönhetjük, hogy hitelveinkkel a keresztény világtól többé nem vagyunk elszigetelve, hogy „azoknak mind több-több szószólójával találkozunk a mi kis egyházunkon kívül is". Mert akik Jézusról életrajzot írnak, „azok mind az unitárizmus útját egyengetik s akarva nem akarva, maguk is útban vannak az unitárizmus felé. Hiszen Jézusról életrajzot írni, már magában elismerése annak, hogy ő történeti személy, tehát ember volt". A multból reményt és bizalmat meríthetünk a jövőre.[190]

Szellemi alkatának egész személyiségét meghatározó kidomborodó jellemvonása az értelem, a gondolkodás logikai átlátszósága s az ezzel szervesen kapcsolódó vallási szabadelvűség. Jellemző e tekintetben, amit egyik úrvacsorai beszédjében mond: „Isten képének egyik legszebb vonása a tudás és sohasem tud kibékülni azzal a gondolattal, hogy Isten azért űzte ki az első emberpárt a paradicsomból, mert többet akartak megtudni, mint amennyit már tudtak." Ritka összhangban egyesül benne ezzel a túlnyomóan értelmi adottsággal az Isten gondviselésébe vetett rendületlen hite, amely optimizmussal telítette lelkét. Ferenc Józsefben ez a lelki adottság és korának vallásos szabadelvűsége boldog ölelkezéssel találtak egymásra. A korszellem megtalálta benne hűséges megértőjét és harcosát. Ő meg az egyházi közélet porondjára léptekor olyan szellemi légkörben találta magát, amely mintha egyenesen az ő szellemére lett volna szabva. Ezért volt ő — mint Dömötör mondá — „tipikus unitárius." Ez tette őt a liberális vallásos eszmék feltétlen rajongójává. Ezért volt Dávid Ferencnek lelke mélyéig és egész valójáig meggyőződéses híve és a ránk kényszerített hitelvek minden radikálizmustól mentes, lépésről-lépésre haladó újítója, tisztítója és reformátora.

Korának legjellemzőbb ismertetőjegye: a politikai liberálizmus alapján kifejlődött vallási liberálizmus, melynek megtestesítője a magyar unitárizmus. A lelkiismereti szabadság ma már az egész világtól elismerve, senkitől kétségbe nem

---

[189] Az unitárius vallás törvényesítése. U. K. 1899. 3—8. l.
[190] A 20.-ik század küszöbén. U. K. 1901. 1. sz.

vonva, minden vitát kizáróan elvileg tisztán áll. Azonban súlyos veszély fenyegeti ez elvet, mikor a gyakorlati élet valóságába lép. Mert ez elv érvényesülésével egyenes arányban áll az egyház „atomizálódása", a vallásos együttérzés és közös cselekvés gátjai és korlátjai. Ami legnagyobb ereje és értéke a vallásos liberálizmusnak, t. i. az egyes, az egyén külön véleménye és hite, szükségképen az lesz okozója gyöngeségének. Az ellenkezőre példa a régi hitelvekhez ragaszkodó, szigorú fegyelmet tartó, az egyén vallásos nézeteit semmibe vevő katholikus egyház. Ferencz József megalkuvás nélkül hirdeti és prédikálja a vallásos szabadelvűség tanait, de püspökké választásakor mondott programmbeszédjében mintha már megtorpanna, mintha ráeszmélne arra, hogy veszély származhatik abból az egyházra, ha nincs az egyéni hitnézetek felett egy fékező, biráló és jóváhagyó fórum, mely az atomizálódásnak gátat emel. Emlékezzünk vissza *Az unitárizmus az egyén vallása* c. felolvasás körül lefolyt vitára. Bármennyire védi és vitatja az egyén vallásos szabadságát, mégis az egyháznak, mint a vallásos együttérzés és cselekvés közösségének védelmében kénytelen rámutatni a lelkiismeret felelősségére, mely alázatosan fejet hajt „a közösségnek multunkban gyökerező és jövőnket is biztosító nagy és szent érdekei előtt".

Az egyházszervezés kérdésében mérsékelten haladó. Nem támadja a régi bevált kereteket tetszetős, új jelszavak kedvéért. Nem bontja el a régi gyepüt, csak azért, hogy újat alkosson, nehogy a kigyók megmarjanak. Mert meggyőződése az, hogy nem minden új jó és nem minden régi rossz és elvetendő. De viszont feltétlenül elfogadja és pártolja azt az újat, minek jóságáról meggyőződést szerzett. A szervezés háromnegyedszázadon át tartó kérdésében a századfordulóig ott van ő maga is a munkások, az előkészítők élén, mint vezető és irányító. A bölcs mérséklés volt az életeleme. Borbély emlékbeszédében, meggyőződésem szerint, ferde világításba helyezi az egyházszervezés munkáját. Szerinte a helyzetdiktálta kérdés ez volt: meghagyják-e az egyház súlyát az egyházközségeken, vagy pedig építsék ki az egyetemes egyházat? És az unitárius hívek válságos gazdasági helyzete miatt az új elnökség — az új püspök és új főgondnok — egyházunk életében *„irányváltozást* jelentett", melynek lelke és vezére Ferencz József volt s az ő érdeme, hogy egyházunk *„szervezetében megújhodva"* került ki évtizedek nehéz munkájából. (K. M., 1928. 200—202.) Én sem az irányváltozást, sem a szervezeti megújhodást nem tudom megállapítani. Mert szelleme ment minden szélsőséges radikálizmustól és erőszakos újítástól, nemcsak hitelvi szempontból, hanem az egyházszervezés tekintetében is. A főtanácsi bizottság megalkotása után a vezetés és irányítás szerepét a mérséklés teendője váltja fel. Ugyanez a mérsékelten haladó

szellem és felfogás vezeti a káté új kiadásainál az egyes tételek megszövegezésénél, amely minden újabb megjelenésében veszít a történelmileg rákényszerített merev és élettelen tartalmából s nyer a kor vallásos szabadelvűsége által diktált szellemben.

Ferencz József irodalmi működésének jelentőségét ki kell emelnünk abban az irányban is, amelyet a mai nemzedék, amely az 1848. évi 20. t.-c. után született és élt, nem tud kellően értékelni. S ez abban áll, hogy vallásunkat, annak történelmét, egyházunk szervezetét a Királyhágón túl is ismertette, ahol nem tudtak semmit róla, vagy pedig sok téves felfogás és történelmi elfogultság homályosította el a valóság képét. Ebben a tekintetben Kis Tüköre megbecsülhetetlen szolgálatokat tett. És védelemre készen állott cikkeivel és értekezéseivel, valahányszor hitrendszerünket, vagy intézményeinket lapokban, vagy folyóiratokban támadás érte.

Irodalmi vitáiért a *hitvédő* nevet adhatnók neki. Az unitárizmust, ahányszor szükséges volt, védelmezte a szociniánizmus és a szombatossággal való azonosítás ellen és a lélekhalászás ellen is. Állandóan gúnnyal és kicsinyléssel tárgyalja az unitáriusok dolgait a debreceni Ev. Protestáns Lap. Dr. Márk Ferenc a német s más protestáns egyletek s ezekkel együtt minden szabadabb vallási irány fellett kongatja a halálharangot s kikel természetesen az unitárizmus ellen is. Egy cikk élesen tiltakozik Ballagi felfogása ellen (Prot. E. L. 1877. 18. sz.), hogy az alkotmányozó nemzeti zsinatba az unitáriusok is felszólíttassanak. Ez az egyházelvűséget erőtlenítené. „A hitszilárd ref. egyház sehol a világon önjelleg és hitelvsértés nélkül nem hívhatja fel az unitáriusokat közösködésre." Győri Lajos[102] azt állítja, hogy a szombatosság nem más, mint az unitárizmus kinövése, ami Dávid Ferencnek a Krisztus nemimádására vonatkozó tanában nyilatkozott, melyért aztán elitélték. S csak ez akadályozta meg az ujításokhoz szokott s lelki kétségei között végre is megőrült Dávid Ferencet abban, hogy az alakulófélben levő felekezetnek, t. i. szombatosoknak hitelveit és szertartásait formulázza. E hipotézist nem hagyhatja megjegyzés nélkül. Dávid iránya vezethetett sokakat szombatosságra, de azért őt vonni felelősségre s az új irányt ugyancsak neki tulajdonítani, ép oly kevéssé lehet, mint a kereszténység alapítójának mindazon formákat, melyek oly nagy számmal keletkeztek. Dávid Ferenc évszázadokra kiható nagy eszmékért, elvi jelentőségű kérdésekért küzdött s a betüimádástól távolabb állott, mint bármelyik reformátor. A szombatosság végre is nem egyéb, mint a biblia betüihez való ragaszkodás, hasonló ahoz, melyet Luther is tanúsított az úrvacsora kérdésében. Dávid Ferenc nem az ünnep-

[102] Az erdélyi székely szombatosok. Vasárnapi Ujság, 1874. 38—40. sz.

napokat és szertartásokat akarta reformálni, hanem világosságot vetett a konfessziók oly pontjaira, melyekről ma az ő szellemi fényének sugarai kezdenek tündökölni." Ferenc József védelmezi az unitárizmust a sociniánizmussal való azonosítás ellen is. Molnár Albert *A szociniánizmus tanrendszere*[193] c. tanulmányában, mellyel az volt a célja, hogy megismertesse az erdélyi unitárizmus hitelveit, melyekről a nagyközönség alig tud valamit, azt állítja, hogy az unitárizmus szociniánizmus. Ferencz József nem tudja szó nélkül hagyni e tanulmányt,[194] mert Molnár vállalkozása a közönséget félrevezette s cikke azt mutatja, hogy még a hittudományban jártasok sem ismerik az unitárizmus tanrendszerét, mert nem tudják megkülönböztetni a szociniánizmustól. A kettő közötti különbségeket öt pontba foglalja össze: *a*) A sociniánizmus szerint az Isten ismeretének egyedüli forrása a kijelentés, mert a természeti ember magától kivülről való közlés nélkül még az Isten eszméjének gondolatára sem képes. Ezzel szemben az unitárizmus szerint az Istennek és törvényének érzése minden ember lelkiismeretében jelen van. *b*) A szociniánizmus szerint a keresztény vallás ismeretforrása egyedül az újszövetség. Az unitáriusok mindkét szövetség könyveit hiteleseknek és kanonikusoknak tartják. *c*) Az ihletés kérdésében a szociniánizmus nem nyilatkozik. Az unitáriusok nem tagadják, de nem is veszik oly értelemben, hogy a szentírás minden szava csalhatatlan volna. *d*) Socinus a cselekvés szabadsága érdekében tagadta az Isten elevetudását (praescientia) s Istenben változást tett fel, az unitárizmus nem tagadja. A szociniánizmus és unitárizmus az Isten személyének egységében találkozik. Az eredendő bűnről, a Krisztus érdeméről és az üdv megszerzéséről, az alanyi soterológiáról szóló nézetei körülbelől egyeznek „az unitáriusok szimbólikus könyveivel." A predesztinációt az unitáriusok azért tagadják, „mert sem a szentírással, sem a józan ésszel, sem Isten igazságosságával megegyeztethetőnek nem találják azt, hogy az Isten az embert cselekedeteire való minden tekintet nélkül örök életre, vagy örök kárhozatra rendelje." A szociniánizmus a szentségeknél minden misztikus felfogási elvet s az úrvacsorában Krisztus testének és vérének szellemi jelenlétét sem állítja. Ebben az unitáriusok is egyetértenek. *e*) De mi a keresztséget nem tartjuk haszontalannak, céltalannak és észszerűtlennek. Mindezekből látszik tehát, hogy a szociniánizmus és unitárizmus tanrendszere nem egy. Igaz azonban, hogy az erdélyi unitárizmus kifejlődését előmozdította a lengyel atyafiakkal való összeköttetés. De minthogy attól több lényeges pontban eltér, sőt egészen önállólag fejlődött ki, ép oly kevéssé lehet

[193] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1864.
[194] Az unitáriusok nem szociniánusok. U. o. 1864. 745—752. és 781—785. l.

szocinianizmusnak nevezni, mint a ref. vallást lutheránusnak, holott mindkettő egy alapon nyugszik. Különben pedig a szocinianizmus tanrendszerében annyi szépet és helyest lát, hogy nem szégyelné azt a magáénak vallani. „Sőt Socinust azért, mert az Isten személyes egységét az üdvösségre csak hasznos, de nem feltétlenül szükséges tanok közé számította s a többi felekezeteket a háromságtanért nem tekintette az üdvözülhetéstől elesett tévelygőknek — e példátlan türelemért, melyet sem Kálvin, sem Luther — a magok nemében mind egyik egy-egy pápa — nem dicsekedhettek, Socinust még többre kell becsülnöm."

Molnár válaszában[195] beismeri tévedését, hogy legalább is annyit nem jegyzett meg, hogy „ez az eredeti történeti alakzatában felmutatott szocinianizmus az erdélyi unitárius egyházban önállóul, az idők folyamán több egyes pontokban nevezetes módosulással fejlett ki és haladott tovább". Aztán kijelenti, hogy ő az unitáriusokat a nagy keresztény egyház élő organikus tagjának tekinti s hivatkozik Tóth Lőrincre, aki (Örökösödés az ausztriai általános polgári törvények szerint. 1854.) azt mondja, hogy végrendelkezésnél csak keresztények lehetnek tanuk, zsidók és unitáriusok nem; és Konekre (Egyházjogtan. 1863. 496. l.), kinek könyve szerint a r. kath. egyház az unitáriusokat a keresztény közösségen annyira kivülállóknak tekinti, hogy ha unitárius a kath. egyházba tér, vagy vegyes házasságra lép, feltételesen újból való megkeresztelését rendeli el. Ferencz József feleletében[196] ismétli, hogy nem tagadja, mintha nem a szocinianizmus szolgált volna az unitárizmus históriai bázisául, mert „tanrendszerének ez az első alakzata" Tóth állítását Berde Áron már 1854-ben (Heti lap, 76. sz.) megcáfolta. Tévedése annál feltűnőbb, mert az 1848. évi pozsonyi országgyűlésnek tevékeny tagja volt. A Koneknél olvasható végzés az áttérést és vegyes házasságra lépést foglalja magában. Az áttérőkre rendelt keresztelés, nézete szerint, nem jogsérelem, legfeljebb méltánytalanság, mert ez a r. kath. egyház hitrendszerének természetes következménye. De a vegyes házasságoknál rendelt keresztelés azt jelenti, hogy unitáriusnak katholikussal házasságra lépni nem lehet, mert hiszen a keresztelés által az unitárius katholikussá lett. Hol akkor a vegyes házasság? A kath. egyháznak ez intézkedése sértő ugyan, de mert a hazai törvényeknek ellene van, nem csorbíthatja az unitárius egyház törvényes jogait.

Ferencz József lelki alkatának második kidomborodó vonása az akarati elem túlsúlya. Ez az adottság, neki különösen mint egyházfőnek, mint az egyház szellemi, valláserkölcsi és

[195] Nyilt levél tiszt. Ferencz József úrhoz. U. o. 854—859. l.
[196] Nyilt levél t. Molnár Aladár úrnak. U. o. 1086—1091. l.

anyagi jólléte és előhaladásáért felelős főpásztornak nélkülözhetetlen. A Krisztusi parancs: a szeretet olyan mértékben, hogy az mindent elnéz és megbocsát, adott körülmények között hiba is lehet; gyengeségnek mindenesetre az. Az a szülő sem jár helyes úton, aki gyermekének mindent elnéz, mindent megbocsát. A szeretetnek párosulnia kell az erkölcs elveivel és az akarat erélyével, hogy az egyesek és a közületek helyes úton vezettessenek a cél felé. Ferencz Józsefben megvolt a helyes és megfontolt ítélet józansága mellett az akaratnak az az erélye, mely nélkül felelős kormányon levő el sem képzelhető. Ő tudott rendet csinálni, a határozatoknak érvényt szerezni és hívei felett fegyelmet tartani. És ebben őt nem a külső hatalom eszközei, állásának jogköre segítette, hanem tiszta, világos ítélete, a köz érdekeinek önzetlen szolgálata, tiszta erkölcsi puritánizmusa és az az általános tisztelet és elismerés, melyben hívei részéről részesült. Nem a kierőszakolt külső tekintély volt ez, hanem önkéntes elismerés és meghódolás gazdag és értékes egyénisége előtt. Az ellentétes vélemények elszánt küzdelmei között úgy állott, mint az erős kőszikla a tenger hullámai között. Megértéssel fogadott minden jóra irányuló gondolatot és reformot, de üres jelszavak soha meg nem tántorították. Minden új eszme átment az ő lelke rostáján és tisztító tüzén, mielőtt az élet gyakorlatába jutott. Így nyomta rá az egyházi élet minden jelenségére egyéniségének bélyegét s tartotta kezében a szerteszét futó törekvések és érdekek irányítására a kormányzás gyeplőjét.

Legszegényebb volt Ferencz József érzelmi élete. Ezt papnál, az Úr szolgájánál hiánynak vehetnők. Kriza, ez a csupa szívember mondja a háromszázados zsinaton az új papok felszentelésekor: „Szív kell a lelkészi hivatalhoz, meleg és buzgó, érzelemmel teljes szív, mely könnyen belegondolja magát bármi idegen állapotba, mélyen és élénken képes résztvenni mások örömében és fájdalmában". Hittana ismertetésénél rámutattam arra, hogy a vallásos hit forrása keresésénél rábukkant az érzelem ércerére, de ezt a kincset nem használta ki eléggé. Ugyanígy kihasználatlanul hagyta a *vallás alapelemei* c. beszédében, amelyben helyesen mondja, hogy „a puszta értelmen soha vallás fel nem épülhet", mert annak a lélek *minden* tehetségén kell alapulnia. De *Egyházszertartástani dolgozatok* (183.) c. munkájában az istenhit forrását már ösztönösen az érzelemben keresi és találja meg: „Van valami titkos belső érzés az emberi kebelben, mely őt egy nálánál hatalmasabb lénnyel hozza erkölcsi kapcsolatba: nem látják szemeink, de szívünk sejti, nem vagyunk képesek kimagyarázni, de értelmünk felfogja. Az ég dörgése és villámlás, a kezdet és vég, a lélek isteni származása, a világ erkölcsi rendje és az örökkévalóság hite mintegy beleringatják a jámbor keresztény lelkeket

egy örökkévaló lény gondolatának elfogadásába". Egyházkormányzói hivatása teljesítése közben előnyére és könnyebbségére volt szellemének ez adottsága. Mert megmentette sok kérdésnek mérlegelésénél olyan zavaró érzelmi mozzanatok közbejövetelétől, melyek az ítélet tisztaságát, pártatlanságát és elfogulatlanságát zavarják. Szellemének ez az adottsága magyarázza azt is, hogy neki igazi testi-lelki jóbarátja, kivel lelkének minden titkát, szíve minden vágyát és óhajtását közölte volna, nem igen volt. Krizához, Jakab Elekhez, Kelemen Benőhöz és P. Horváth Kálmánhoz kötik a nagyrabecsülés és elismerés szálai, de igazi bensőséges meleg barátságról köztük sem lehet szó, talán az utolsót kivéve. De életére vonatkozó feljegyzéseit olvasva, arra a meggyőződésre jutok, hogy érzelmi élete sem volt szegény, legfeljebb hogy egész valóját túlnyomóan uraló gondolkodásával befolyásolni tudta azt is. És érvényesülni engedte ott, ahol helyesnek látta és visszaszorította ott, ahol érvényesülésétől a nagyobb értékek veszélyeztetésétől tartott. Bölöni papszentelő beszédében mondja: „Ha van valami, aminek varázsereje lehet a szivekre, az a szeretet". Szivét csak családi körében tárja ki egész melegséggel. Milyen igazán boldogan jegyzi fel, ha családjában valami örvendetes esemény történik. Ha leánya férjhez megy, ha fiai választott pályájukon sikeresen haladnak előre. Milyen boldog, mikor egyik fiát sub auspiciis regis avatják doktorrá. Milyen gyermeki hálával borul le imádságra, mikor első unokája megszületik. És milyen szivetfacsaróan tud zokogni, mikor 18 éves szép leányát eltemeti! Milyen meleg szeretettel beszél feleségéről, boldog családi életéről és áldott jóságú anyósáról! Ezeket olvasva, azt kell mondanom, hogy lelki adottságai egy kiegyensúlyozott, összhangzó együttest adnak, amely felelős állása sikereinek egyik főtényezője.

Gyakorlati életét otthon a családjában is, az egyházi közélet vezetésében is a mértéket tartó takarékosság elve irányítja. Már elég korán gondol arra, hogy népes családja részére egy kis hajlékot építtessen. A 70-es évek elején már készen van háza. Az isten iránt való mélységes hála és köszönet imádságos szavaival hajtja az első éjszakán nyugovóra fejét. Ez a takarékos gazdálkodás otthon, szülei házánál oltódott bele lelkébe. Olyan adottság, melyre az egyház kormányzásánál talán még nagyobb szükség volt, mint a családban. Egyházunk alkalmazottai, talán a keletkezés első éveit kivéve, sohasem voltak, mert nem lehettek ellátva az életfenntartáshoz szükséges legelemibb eszközökkel sem. A mi sorsunk a történelem folyamán mindig az anyagiakról való lemondás, a száraz kenyérrel való megelégedés volt. Az 50-es évek egyházmentő adóvállalása püspöksége első felében is nyomta az egyeseket és eklézsiákat. Az az egyházi államsegély, melyet 1868-ban a kormány

kiutalványozott, csak egy csepp volt a terhek és adósságok tengerében. De a gyógyítás, a tehermentesítés mégis megkezdődött. És az összeg évről-évre nőtt, különösen azért is, mert az iskolák külön kaptak segélyt. És az eklézsiák igyekeztek megmenekülni iskoláikkal együtt a terhektől is. Végre a 90-es évek második felében a papság megkapta a kongruát, a tanítóság még előbb — sajnos, mikor iskoláink nagyobb részét már elvesztettük — az állami fizetéskiegészítést. Az élet drágulásával a figyelmet majdnem kizárólag az anyagiakról való gondoskodás foglalta le. Igy volt ez nemcsak nálunk, hanem országszerte más felekezeteknél is. Nem mentegetőzés ez, csak magyarázat. A szolgálat alatt való ellátás biztosítása után gondoskodni kellett a nyugalombavonulók megélhetéséről is. Volt ugyan egy általános lelkészi nyugdíjintézet, amely azonban csak minimális nyugdíjat tudott adni. Ennek a nyugdíjintézetnek a fejlesztése tárgyalásakor történt: A papság azt követelte, hogy az egyház a közpénztár terhére vállalja magára azt az összeget, amely szükséges arra, hogy teljes időtartamú szolgálat után a nyugalombamenő teljes fizetését kapja nyugdíjul. A püspök ellene mondott a kívánságnak. Féltette a közpénztárnak amúgyis mindig ingadozó, sőt meg-megszűnő egyensúlyát. A papság követelőzött és demagóg módon lázított a rend ellen. És Ferencz Józsefet a takarékoskodás szelleme annyira hatalma alatt tartotta, hogy azzal a kijelentéssel, hogy „én ilyen papságnak püspöke nem akarok lenni," lemondott állásáról s elhagyta az elnöki széket és a termet. Ezt a lépését, amint feljegyzéseiben mondja, azonnal megbánta. De mindenesetre bizonyítja azt, hogy mennyire elhatározóan uralkodott a takarékosság és az egyház anyagi jólléteért érzett felelősség élete minden lépésén és ténykedésén. Olvassuk csak el zsinati és főtanácsi megnyitó beszédjeit és évi jelentéseit s meggyőződünk a mondottak igazságáról. Ettől az evés közben megjött mohó étvágytól nemcsak a közpénztár egyensúlyát féltette, hanem az áldozatkészség ősi unitárius erényét is. Az államsegély elfogadásának is — bár nem volt elvi ellensége — abban látta veszélyét és hátrányát, amit egyháztörténelmi tanulmányai érleltek meg benne, hogy tétlenné, önerőnk kifejlesztésére képtelenekké, sültgalambvárókká tesz bennünket. Ferencz József tudta, hogy intenzív egyházi élet fejlesztésére korunkban nem elég csak az apostoli lélek: szükséges arra a nervus rerum gerendarum is. És azért őrködött éber lélekkel és gonddal az egyház anyagi élete és érdekei felett. Ez az éber őrködés igen nagy mértékben segítette elő azt az összhang-hiányt, szinte azt is mondhatnók: ellenszenvet és antagonizmust, mely a „központ" és „vidék" között kifejlődött és megerősödött. Nem alatta kezdődött ez az ellentét. A történelem folyamán többször találkozunk ezzel. De kétségtelen, hogy püspöksége alatt erősbödött. Egyik

oka ennek a keresztúri főgimnázium kérdésében elfoglalt álláspontja, melyen csak legjobb meggyőződése ellenére és az általános áramlatnak kedvetlenül engedve, változtatott. Másik épen a gazdasági és pénzügyi kérdésekben minden ellenkező agitáció mellett is nyiltan és ismételten hangoztatott felfogása, mely az özönével jövő és sokszor kellően át nem gondolt javaslatok és indítványok rohama ellen, melyek mind pénzbe kerülnek s a közpénztárt terhelik, az egyház pénzügyi egyensúlyát védi és őrzi.

Egyháztörténelmünknek legszebb korszaka az, mely az abszolutizmus után az alkotmány helyreállításával ránk virradt. A minden téren meginduló lázas teremtő munkában az ő tisztánlátó lelke világított, az ő gondolatokat termelő agya vezetett és irányított. A vallásos szabadelvűségnek e korszaka elismeréshez juttatta a mi kálváriás szenvedéseken átment egyházunkat is. Az eddig megvetett, lenézett unitárizmus a politikai szabadelvűség kedvező fuvallata segítségével elfoglalta a vallások sorában az őt megillető helyet s most már lehetett nemcsak szivünk mélyén hinnünk, hanem vallanunk is azt a vallást, melyért Dávid Ferenc a dévai vár börtönében mártirhalált halt. Ferencz Józsefnek oroszlánrésze van abban, hogy Dávid Ferenc szelleme feltámadott s „az ő püspöksége alatt lett az unitárizmus a magyar keresztény liberálizmusnak megtestesülése".[197] Borbély emlékbeszédében püspökségének jelentőségét ezen kivül még két tényben állapítja meg: az ő ideje alatt alakult át eddig jóformán csak egyházközségeiben és a hívek áldozatkészségéből élő decentrálizált egyházunk erős központi egyházzá és: alatta jött létre az unitárius világszövetség.

Életére vonatkozó feljegyzései elejére ezt a jelszót irja: „Az élet kötelesség". Ő ezt a kötelességet híven és példaadóan nemes önzetlenséggel teljesítette. Állásának terheit és kötelességeit minden egyéb fölé helyezi s hosszú életpályája egyetlen pillanatában sem találkozunk olyan mozzanattal, melyben életelvét figyelmen kívül hagyta volna. A kötelességek hűséges, fáradhatatlan és önzetlen teljesítésével és a felelősség feltétlen vállalásával példát adott nekünk... Szellemi hagyatéka felett átsuhanhat az idő, de ezt a hagyatékát nem jelentéktelenítheti el.

Ferencz Józsefet általános tisztelet és nagyrabecsülés környezte nemcsak hívei, hanem az egész magyar társadalom részéről. Nem a külső fény és a püspöki állás hozta ezt, ami nálunk különben sem jelent gazdagságot és pompát. Hanem egy nemesen betöltött élethivatás nagyszerű példaadása, egy prófétai lélek komoly és súlyos személyisége az, ami e nagyra-

[197] K. M., 1928. 187—211.

becsülést kiváltotta. Ez az a szellemi és erkölcsi örökség, mely a székely faj történelmi erőtartaléka gyanánt ránk maradt. Különösen élete utolsó évtizedének súlyos és katasztrófális napjaiban tüntek ki személyiségének ragyogó vonásai. Élő kapcsolat volt ő az erdélyi magyar felekezetek között, melyek a nagy történelmi csapás első idejében az ő nemes egyéniségének sugalló hatása alatt testvéri egységbe kapcsolódtak. Azoknak az infernális időknek az egységbe kovácsoló példája intés és figyelmeztetés arra, amit — sajnos — hajlandók vagyunk nagyon gyorsan elfeledni, hogy ennek az összefogásnak drága szellemi és erkölcsi kincsét nemzeti létünk veszélyeztetése nélkül elfelednünk és megtagadnunk sohasem szabad.

Irodalmi munkássága.

I. Önállóan megjelent munkái:

Unitárius káté, tekintettel a konfirmációi vallástanításra, Kolozsvár, 1864, 1869, 1875 (javított és bővített), 1885, 1896, 1899, 1902, 1906, 1912, 1921. Németre fordítva: *Unitarischer Katechismus*. Leitfaden für den Religions- und Confirmationsunterricht. Klausenburg, 1892. — *Unitárius kis tükör*, vagyis az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai rövid foglalatja. Kolozsvár, 1875. 2. kiadás történeti rész egészen átdolgozva, egyházalkotmány bővítve. 1881. 3. kiadás 1900. — *Kleiner Unitarier-Spiegel* c. dr. Lehmann Róbert fordításában németül. Bécs, 1879. — *Hittan unitárius középiskolák számára*. Kolozsvár, 1902. 2. átdolgozott kiadás 1930. — Gróf Széchenyi István, a nemzeti bölcs emléke egy könyörgésben és egyházi beszédben. Kolozsvár, 1860. 1—24. — Tevés és tűrés, mint a keresztény két főerénye. Kolozsvár, 1861. 1—18. — A hit és lelkiismeret szabadsága. Egyházi beszéd, melyet az unitáriusok háromszázados zsinati ünnepélye alkalmával Tordán aug. 30-án 1868-ban mondott. Kolozsvár, 1868. 1—22. — Első nyilvános unitárius istentisztelet Pesten. Pest, 1869. 1—20. — Ima néhai unitárius tanár és egyházi főjegyző h. karácsonfalvi Füzi János özvegye, Kissolymosi Gyergyai Krisztina koporsója mellett. Kolozsvár, 1869. 1—8. — Losonci gróf Bánffy Miklósné szül. iktári gróf Bethlen Kata gyászemléke. Kolozsvár, 1871. 1—23. — Ima főiskolai tanár és az unitárius vallásközönség pénztárnoka, bölöni Mikó Lőrinc koporsójánál. Kolozsvár, 1872. 1—6. — Az okos gazdálkodás indokai. Egyházi beszéd, melyet Székelykeresztúron jún. 8-án 1874-ben a közvizsgálat alkalmával mondott. Kolozsvár. 1874. 1—15. — Dávid Ferenc-alapítvány. Különlenyomat a K. M. IX. kötet 3. füzetéből. Kolozsvár, 1874. 1—12. — Gyászkoszorú nagyajtai Kriza János unitárius püspök koporsójára téve márc. 29-én 1875-ben. Kolozsvár, 1875. 1—15. — Egy békés érzületű uralkodó képe. Egyházi beszéd és ima V. Ferdinánd ausztriai császár és apostoli magyar király gyásztiszteletére. Kolozsvár, 1875. 1—23. — A vallás külformáinak befolyása a hitéletre. Különlenyomat a magyarországi protestáns egylet 1876-iki évkönyvéből. 1876. 1—28. — Unitárius istentisztelet, melyet 1876 okt. 22-én Budapesten az ág. hitv. főgymnasium nagytermében tartott. Budapest, 1876. 1—22. — Templomi örömünnepély. Kolozsvár, 1877. Üdvözlő beszéd a torockói püspöki vizsgálat alkalmával. 19—25. — Ima kaali Nagy Elek nyug. miniszteri tanácsos s az unitárius vallásközönség főgondnoka, stb. koporsójánál. Kolozsvár, 1878. 1—11. — Ima tordátfalvi id. Végh Sámuel koporsójánál. Kolozsvár, 1882. 1—9. — Gyásztisztelet nagyernyei Kelemen Benő koporsójánál. Kolozsvár, 1883. 1—14. — I. Ferenc József ő cs. és apostoli királyi felségének az unitárius vallás-

közönség részéről Kolozsvárt, 1887 szept. 23-án bemutatott hódolatáról és a kolozsvári unitárius főtanodának Őfelsége által 1887. évi szept. 24-én történt legmagasabb meglátogatásáról az Egyházi Képviselő Tanácsához tett jelentés. Kolozsvár, 1887. 1—30. — Ima özv. Szilvássy Miklósné sz. Gedő Anna koporsójánál. 1889. — Ima Mózes Andrásné szül. Mikes Szakács Ida koporsójánál. Kolozsvár, 1894. 1—8. — Ima özv. Kriza Jánosné szül. homoródkarácsonyfalvi Füzi Porbála koporsójánál. 1896. 1—14. — Gyászliszte'et özv. Kornis Zsigmondné koporsójánál Debrecenben, 1898 jún. 28-án. — A short account of the unitarian burch of Hungary. Budapest, 1907. 1—39. — Emlékeimből. Unitárius könyvtár. 4. sz. Kolozsvár, 1925. 1—35.

II. Gyűjteményes munkákban megjelent művei:

Egyházi imák és beszédek. Elmondattak az erdélyi unitáriusoknak 1861. évi jún. 29-től júl. 2-ig bezárólag Tordán tartott zsinati főegyháztanácsa alkalmával. Kolozsvár, MDCCCLXI. 1—74. *Isten országa.* Zsinati könyörgés és egyházi beszéd. 5—26. — Néhai ifj. Koronka László gyászemléke. Kolozsvár, 1863. 1—16. — *Könyörgés* a sírbatételkor. 3—6. — *A jó polgár képe.* Egy halotti könyörgésben és beszédben, melyet mondottak id. Fekete Pál koporsójánál. Kolozsvár, 1863. 10—22. — *Egy pár csepp óvszerül korunk betegsége: a vallástalanság ellen.* 1863. Torockón tartott püspöki vizsgálat alkalmával. — Egy őszi örömnap emléke az abrudbányai unitárius templom felszentelése alkalmával okt. 2-án 1864-ben. Kolozsvár, 1865. *Templomi isteni tiszteletünk külformái.* Templomszentelési beszéd. 14—26. — Channing E. V. válogatott művei (fordítások): *A jelen korszakról* I. 50—70. — *Az egyház* II. 1—34. — *Keresztény istentiszteletről.* II. 112—151. — *Fenelon jellemére és irataira vonatkozó észrevételek.* III. 82—122. — *Krisztus jellemé.* IV. 1—8. — *Krisztus követésének lehetősége.* IV. 19—31. — *Az egyletekről.* V. 1—44. — *Előszó a VI. kötethez. Az emberben levő vallási elv.* VI. 1—15. — *Az egyetemes egyház.* VI. 161—175. — Az unitáriusok háromszázados zsinati ünnepélyének emléke, az 1868. év aug. 29—31. napjain Tordán tartott könyörgésekben és egyházi beszédekben. Kolozsvár. 1868. — *A hit és lelkiismeret szabadsága.* Zsinati könyörgés és egyházi beszéd. 6—28. Külön füzetben is. — Tordátfalvi Ürmösi Samu gyászemléke. Kolozsvár, 1874. 1—16. — *Ima a sírnál.* 6—16. — A budapesti unitárius anyaegyház megalapítási ünnepe. Imák és beszédek elmondva 1881 okt. 2-án az első rendes isteni tisztelet alkalmával Buda-Pesten, az ág. hitvallásúak Deák-téri főiskolája díszteremében. Budapest, 1881. *Üdvözlő s beiktató beszéd.* 17—25. — Orbán Balázs emléke. Szerk. Boros György. Kolozsvár, 1890. 1—32. *Orbán Balázs emlékéhez.* 13—15. — Derzsi János emléke. 1830—1890. Kiadja az unitárius egyház képviselőtanácsa. Kolozsvár, 1893. *Előszó.* 3—6. — *Derzsi János sírkövének leleplezésénél.* U. o. 60—64. — Emléke Ferencz József unitárius püspök, kir. tanácsos tanári és lelkészi működése 40. évi jubileumának. Kolozsvár, 1895. Az üdvözlésekre adott válaszai. — Értesítő a nemzetközi unitárius konferenciáról. Kolozsvár, 1897. — *Párhuzam hazánk és egyházunk története között.* Egyházi beszéd megyarul és angolul. 1—18. U. o. *Zárbeszéd.* 85—87. Megjelent külön is. — Simó János tordai lelkész be-

iktatásán beszéd. A többi beszédekkel együtt. 1897. — Az abrudbányai unitárius eklézsia templomának százéves fennállása emlékére 1898 júl. hó 3-án rendezett ünnepélyen tartott imák, beszédek és az eklézsia története. Abrudbánya, 1898. 51. *Főpásztori üdvözlet.* 19—27. — A magyar unitárius egyház 1899 aug. 27—29. napjain Székelykeresztúron tartott zsinati főtanácsa alkalmával mondott templomi imák és beszédek. Székelykeresztúr, 1899. 1—59. *Hithűségre és áldozatkészségre buzdító beszéd.* 18—24. — *Lelkészfelavató beszéd.* 47—55. — A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint. Latinból ford. Derzsi Károly. Kolozsvár, 1899. *Előszó a magyar kiadáshoz.* 3—6. — *Ima Hajós János koporsójánál.* A többi beszédekkel együtt. Kolozsvár, 1899. — Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX. század kezdetén. Angolból fordították az unitárius lelkészek és tanárok. Kolozsvár, 1902. — *Előszó III—VIII.* A K. M. 1902. évf. 165—167. l. is. — *A szabadelvű protestánsok missziója a kat. népek között.* Revilletől. 116—122. — *Egy szabadelvű vallásos gondolkozó és munkáló gondolatai és tapasztalatai Oroszországban.* Ford. Tcherkoff Vladimirtól. 226—239. — Vallás és szabadság. Felolvasások az unitárius és más szabadelvű vallásos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi tanácsának Amsterdamban 1903. szept. hóban tartott gyűlésén. Fordították az unitárius lelkészek és tanárok. Kolozsvár, 1907. c. műben: *Előszó* III—VIII. l. — *A vallás és a természet rendjéről való modern felfogás.* Revilletől. 36—48. — Vallás, hit és szabadság. A genfi 1905. évi nemzetközi vallásos kongresszuson tartott felolvasások és beszédek. Angolból, franciából és németből fordították többen. Kolozsvár, 1907. c. műben: *A szabadelvű keresztény hitnek tételekbe foglalása szükséges.* Rey A. liegi lelkésztől. 111—124. — Imák és beszédek. Elmondattak az unitáriusoknak 1876 aug. 27—28. napjain Árkoson tartott zsinati közgyűlése alkalmával. Kolozsvár, 1876. 1—66. *Székfoglaló beszéd püspökké választása alkalmával.* 34—42. *Papszentelő beszéd.* 53—64. — Dávid Ferenc első unitárius püspök háromszázados évfordulati emlékünnepélye. 1879. Dávid Ferenc emlékszobra. *Üdvözlő beszéd.* A *papi hivatal célja s gyakorlásának módja.* Lelkészfelavató beszéd. (lsm. Ellenőr. 570. sz. Esti kiadás. Prot. E. és Isk. Lap.). — Imák és beszédek. Elmondattak az unitárius vallásközönségnek 1883-ban Vargyason tartott zsinati főtanácsa alkalmával. Kolozsvár, 1883. 1—62. *Intés és buzdítás. Üdvözlő beszéd.* 20—28. — *Ti vagytok a földnek sava és a világnak világossága.* Új lelkészeket felavató beszéd. 51—61. — *Üdvözlet a h.-almási unitárius templom százéves fennállása alkalmából.* A többi beszédekkel együtt. 1886. — Imák és beszédek. Elmondattak az unitárius vallásközönségnek 1887-ben Dicsőszentmártonban tartott zsinati főtanácsa alkalmával. 1—77. *Üdvözlő beszéd.* 28—34. *Az evangeliumi fegyverzet.* Lelkészfelavató beszéd. 63—73. — Imák és beszédek. Elmondattak az unitárius vallásközönségnek 1891-ben Torockón tartott zsinati főtanácsa alkalmával. Kolozsvár, 1891. 1—61. *Üdvözlő beszéd.* 20—27. *A lelkész kötelességei s azok teljesítése által várható siker.* Lelkészfelavató beszéd. 47—58. — *Ima Mózes András koporsójánál.* A beszédekkel együtt. Kolozsvár, 1903. A magyarországi unitárius egyház 1903 aug. hó 23—24. napjain Vargyason tartott zsinati főtanácsa alkalmából mondott imák és beszédek. Székelyudvarhely, 1903. 59. *Üdvözlő beszéd.* 12—19. — Az

Úrban vett szolgálat. Lelkészfelavató beszéd. 48—56. — *Felavató beszéd és ima a tordai templom újjáalakítása alkalmával.* Külön emlékfüzetben, a többi beszédekkel együtt. 1904. — *Beiktató beszéd* Gál Jenő isk. felügyelőgondnok beiktatása alkalmával. Az unitárius kollégium 1903/4. isk. évi Értesítőjében. — Édes apánk, Kovács János emlékére. Kolozsvár, 1905. *Ima Kovács János koporsójánál.* — *Üdvözlő* a székelyudvarhelyi első unitárius lelkész beiktatásán. Más beszédekkel együtt. Székelyudvarhely, 1905. — Ötvenévi szolgálata jubileuma alkalmával a *főtanács üdvözletére adott válasz* a főtanács jkönyvében, 24—26. — A magyarországi unitárius egyház 1907 aug. 24—27. napjain marosi egyházkörben Csókfalván tartott zsinati főtanácsa alkalmából mondott imák és beszédek. Marosvásárhely, 1907. 1—63. — *Üdvözlő beszéd.* 16—21. — *A valláserkölcsi élet ápolása szóval és cselekedettel.* Lelkészfelavató beszéd. 54—61. — Christian Register, 1896 május 24. számában: *Unitarism in Hungary.* Angolra ford. Kovács János. — Az 1909/10. isk. évet *megnyitó beszéd* a kollégium ez évi Értesítőjében. 3—8. — Dávid Ferenc születésének négyszázadik évfordulója alkalmával Kolozsvárt és Déván 1910 aug. 20—21. és 23. napjain tartott emlékzsinat üléseiről szerkesztett jegyzőkönyv. Kolozsvár, 1910. 161. l. — *Ünnepélyt megnyitó ima* 37—40. — *A lelkészi hivatal célja és gyakorlásának módja.* Lelkészfelavató beszéd. 130—139. — *Beszéd az emléktábla leleplezése alkalmával.* 148—151. — *Zsinatot bezáró beszéd* 158—159. Mindegyik angolul is. — Boros: Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután. Kolozsvár, 1910: Az 50-es és 60-as évekből. 117—126.

III. Folyóiratokban megjelent tanulmányai, beszédei, imái.

Keresztény Magvető: Világosság és homály. 1861. 80—90. — Ferenczi Géza 17 éves tanuló ifjú koporsójánál (ima). 137—141. — Tagart Eduard. A Christian Reformer után. 186—214. — A bűn mi és mi nem (angolból). 1863. 1—15. — Az apostolok soknyelvű beszéde. 91—101. — A vallás alapelemei. 1867. 48—59. — Ecce Homo (könyvismertetés). 189—213. — Az unitárius kereszténység a harmadik században. Ford. Revilletől. 1868. 72—109. — Jobb nektek, hogy elmenjek. 1870. 81—88. — Brahmo—Somaj. Egy ujabbkori vallásfelekezet Indiában. 200—218. — Ötvenéves papi jubileum Derzsben. 229—231. — Irodalmi értesítő. 80, 168, 238—240. — A reformegylet kérdésében 1871, 62—72. — Felelet a válaszra. 149—157. — Az egyházi reformegylet alakitó közgyülése. 283—294. — Tudósítás az 1871. évi egyházi főtanácsról. 208—224. (Névtelenül.) — 1871. évfolyam Különfélék rovatában, névtelenül több apróság. — Felelet az „Egy pár szóra". 1872. 70—74. — 1872. évfolyam „Különfélék" rovatának nagy részét irta, mint szerkesztő. — A hitcikkek alakulásáról (Nicolas után franciából) 1873. 152—167. — Fretwel L. úr látogatása. 189—197. — Egyházi főtanácsunk közgyülése, 349—364. — Irta a Különfélék rovatának egy részét. — A Krisztus iránti szeretet. 1874. 1—8. — Dávid Ferenc és a szombatosság 336—340. Nehány szó a fennebbi cikkhez (Keperendszer). 167—171. — A Dávid Ferenc-alapitvány. 201—210. — Különfélék rovatának nagy részét. — Unitárius kérdés a „Magyar Állam"-ban, 1875. 53—60. — Nekrolog Kriza János haláláról. 129—131. — Az Iro-

dalmi Értesítő és Különlélék legnagyobb részét. — A vallás külformáinak befolyása a hitéletre. 1876. 217—240. — Az Evangeliumi Protestáns Lap és az unitárizmus. 277—281. — Harcói Gállalvi Imre emlékének. 67—68. — Püspöki körlevél. 382—384. — A Keresztény Megvető t. pártolói és előfizetőihez. 351—352. — A sötétség kincsei (ford. Freeman Cl. I-től) 1877. 65—74. A keresztény egyház (ford. Freeman Cl. I.-től 330—356. — A püspöki hódolati eskü alkalmával mondott beszéd. 39—43. Megjelent az Ébredésben, Magyar Polgárban és Prot. E. és Isk. Lapban is. — A brit és külföldi unitárius társulat küldötteit a székelykeresztúri zsinaton bemutató beszéd. 1879. 295—297. — Kovács János amerikai kiküldöttünk tiszteletére rendezett búcsúestély Bostonban 1883. 58—60. — Kelemen Benő aranykönyve. 373—387. — Felhivás angol unitárius testvéreink által Londonban épített Essex Hall költségeihez való hozzájárulásra 1866. 238—239. — Főpásztori beszéd. Torockón a községet ért tűzvész után. 1887. 189—194. — A királylátogatás emléke. 320—338. Megjelent külön is. — Nyílt levél Jakab Eleknek. 121—127. — Válasz nagytiszt. Cselder Márton úr nyílt levelére. 1888. 400—407. Megjelent a Prot. E. és Isk. Lapban és a Sárospataki Lapokban is. 1888. 46, sz. — A Magyar Prot. Irod. Társaságból kilépését bejelentő levél. 423—424. Megjelent Pesti Napló, Nemzet. Egyetértés, Kolozsvár, Ellenzékben is. Özv. Gyergyai Ferencné Bartha Zsuzsánna emléke. 1890. 23—33. — Ima Kovácsi Antal tanár és közigazgatási jegyző koporsójánál. 1892. 25—27. — Tordán 1892 május 22-én tartott püspöki vizsgálat alkalmával mondott beszéd. 171—174. — Templomszentelési beszéd és ima. 231—238. — A belső magyar-utcai unitárius templom fundamentuma letétele alkalmával jul. 16-án 1792-ben püspök Lázár István által mondott beszéd és könyörgés. 210—212. (Közlés). — Felügyelő-gondnoki és tanári beiktató ünnepélyen mondott megnyitó beszéd. 1893. 104—107. — Hálaadás az év terményeiért. 1895. 281—288. — Ima özv. Kriza Jánosné Fűzi Borbála unitárius püspökné koporsójánál. 336—340. Megjelent külön is. — Buzogány Áron. '65—90. — Ima dr. Brassai Sámuel felett. 1897. 179—184. Megjelent a Kolozsvár, jul. 1. sz.-ában is. — A keresztény tanításmód. Reform, nem revolució. Franciából. 1898. 117—128. — Visszatérés az evangelium egyszerűségéhez. Franciából. 1899. 1—12. — A Krisztus, aki megmarad és a Krisztusok, akik eltünnek. Franciából. 121—130. — A vallás kiirthatatlansága. Az ember mindig visszatér Istenhez. Franciából. 1900, 1—10. — A keresztény egység. Franciából. 241—256. — Az áldozat a vallás központja és melegágya. Franciából. 1901. 177—187. — Ima az új kollégium megnyitásakor. 254—256. Megjelent a Magyar Polgárban és az ünnepély emlékkönyvében is. — Beszéd a Berde Mózsa síremléke leleplezésekor. 267—271. — Az egyetemes kijelentés. Franciából. 1904. 65—76. — Az örök élet. Franciából. 1905. 65—76. — Megnyitó beszéd dr. Martineau születésének 100. évfordulója alkalmából. 250—253. — A béke útja hét tizparancsolatban. Angolból. 1906. 342—344. 1907. 38—40. 111—113. — Az egyházi helyzet Franciaországban. 1907. 213—219. — A főrendiházban tartott beszéd az államsegély tárgyában. 1908. 162—164. — Új és régi dolgok. Ford. angolból. 1909. 233—242. — A főrendiházban a költségvetés tárgyalása rendjén mondott beszéd. 1911. 259—261. — Ima Őfelsége temetése napján. 1916. 244—247. Különlenyomatban is. — Üdvözlő beszéd Károly király előtt hó-

doló tisztelgés alkalmával 1917. 92. — Ima Fekete Gábor főgondnok koporsójánál. 151—155. — A Keresztény Magvető újból megindúlt. 1922. 6—7. — Kriza János emlékezete. 1925. 1—3. — Üdvözlöm a Keresztény Magvető LX. kötetét. 1928. 1—2.

Unitárius Közlöny. Újévi gondolatok. 1888. 34—36. — Buzogány Áron. 84—89. — Husvéti gondolatok. 1889. 73—76. — Az ihletés. (Ford. angolból.) 158—159. — Az ember szentsége. 221—222. — Hirdetek nektek nagy örömet. 229—231. — A tizenkét tanítvány sorsa. 1890. 3—6. — Brassai, mint hivő. 92—95. (Kolozsvár, 1890 május 24. számban is.) — Vallásos dolgokról. Párbeszéd. Dávid Ferenc-Egylet kiadványai. IX. sz. Felolvasások. II. kt. 1. sz. — Egy apa tanácsai fiának. 1891. 18—19. — Erő és gyöngédség. Ford. angolból. 105—107. — Az 1891/92. isk. évet megnyitó beszéd. 153—155. — Az új évvel újítsuk meg egyházunk iránti buzgóságunkat és áldozatkészségünket. 1893. 2—4. — Vigyázzatok és imádkozzatok. 1895. 3—5. — Az unitárius kereszténység. Ford. angolból 1896. 54—57. — Ima az ezer év ünnepére. 81—84. Megjelent az Unitárius Szószék-ben is. — Jakab Elek emléke. 1898. 169—173. — Ima Erzsébet királyné őfelsége halála alkalmából. 196—200. — Az unitárius vallás törvényesítése. 1899. 3—8. — A XX. század küszöbén. 1901. 1—4. — Egy negyedszázad. 1912. 6—8. — Főpásztori levél a háború alkalmából a fokozott cura pastoralis érdekében. Megjelent az Unitárius Egyház-ban is. — Püspöki felhivás és utasítás menekült unitárius lelkész atiainak. 1916. 142—143. — Pásztori körlevél a magyarországi unitárius egyház híveihez és lelkészeihez. 1918. 171. — Közös pásztor-levél Majláth, Nagy Károly, Ferencz József és dr. Teutsch megbizásából Kirchknopf aláírásával. 1918. 172—173. — Körlevelek: I. 1919. 1—4., II. 1919. 13—15, III. 1919. 29—31., IV. 1920. 1—2., V. 1920. 33—34., VI. 1920. 137—139., VII. 1921. 61—63. — Pünkösti gondolatok. 1924.

Unitárius Szószék. Egyházi beszédgyüjtemény Magyarország ezeréves fennállásának emlékére. Irták az unitárius lelkészek. Szerk. Simó János. Sepsiszentgyörgy. 1896. Előszó III—V. 1. — Hogyan lehet és kell a lelkészi szolgálatot ékesíteni? Új lelkészek felavatásakor Bölönben 1895 aug. 25-én. 1—16. — Ima az ezer év ünnepére. 17—20. — Templomszentelési ima a székelyudvarhelyi templom felszentelésén. 1908. — Kriza János. 1910.

Egyháztársadalom. Ima id. Pataky László és Zsombory Krisztina aranymenyegzőjén. 1912. 12—13. — A magyarsárosi unitárius templom felavatásán mondott beszéd és ima. 150—156.

Fiatalság Barátja. Csak meg kell szokni. 1892. 38—41. — A konfirmáció emléke. 1893.

Unitárius kis könyvtár. Templomszentelési megnyitó beszéd és ima. 1890. 1—13.

Nők Világa. Üdvözlet a Nők Világának. 1902. 2—4.

Ifjusági Lapok. A tanuló ifjuséghoz. 1897. 1896/97. isk. év végén mondott beszéd.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. Az unitáriusok nem szocinianusok. 1864. — Nyilt válasz Molnár Aladár úrnak. U. o. — Unitáriusok az 1868. évi orsz. költségvetésben. 1868. 20. sz. — A vallási törvényekhez. 1869. 52. sz. — Az unitáriusok a debreceni theológiai katedra ítélőszéke előtt.

1872. 10. sz. — Észrevételek „Vádszó az unitárizmus ellen" c. cikkre. 1872. 16. sz. — Nyilt levél a szerkesztőhöz. 1880. 51. sz. — Emlékezés Török Pálra. 1884 febr. 3. 5. sz. — Nyilt levél az unitárizmus és názárénizmus tárgyában. 1884. 22. sz. — Nyilt levél Czelder Mártonnak a folyóiratban megjelent közleményére, 1885. 20. sz. — Amin a Vigil úr konfirmándusai mosolygnak. 1885. 28. sz. — Válasz nt. Czelder Márton úr nyilt levelére. 1888. És a Sárospataki Lapokban, 46. sz. és a Keresztény Magvetőben, 6. füzet.

Protestáns Lap. A pesti egyetemen felállítandó theológiai fakultásokat tárgyazó törvényjavaslat védelmére. 1870. 20. sz.

Erdélyi Protestáns Közlöny. Észrevételek Szász Domokosnak a Reformegylet kérdéséhez c. cikksorozatára. 1871. 11., 12. sz. — Egy bramosomaj pap beszéde. Ford. angolból. 1878 márc. 9.

Egyházi és Iskolai Lap. Ne ejtsük el a jó gondolatot. 1870. 43. sz. — Válasz. 1870. 45. sz. — Szabad a vásár. 1881. 3. és 4. sz.

Egyházi Reform. Változások a vallás világában. 1871. 27. sz.

IV. Hírlapokban megjelent tanulmányok, elmefuttatások, tárcacikkek, stb.

Kolozsvári Közlöny. Levelek Göttingából. 1857. és 1858. — Jókai Mór. Ford. németből. 1871. Több nov. számban. — Egy álom. Ford. angolból. 1872. (Tárca.) — Kant Immanuel. 1872 jul. hóban. — Az öngyilkosság. Ford. angolból. 1882. jún. sz. — Megnyitó beszéd a Kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár Szövetkezet 25 éves jubileumán. 1883. (Megjelent a Magyar Polgárban és Ellenzékben is.) — Beszéd a szabadelvű párt 1884 ápr. 14-iki ülésén. 1884. 87. sz. (Megjelent a Magyar Polgárban is.) — Képviselőjelöltséget elfogadó beszéd. 1884 május 13.

Magyar Polgár. Maximilian mexikói császár bukása. 1872 nov. hó. (Tárca.) — Az unitáriusok egyházi főtanácsi gyüléséről. 1873. 271—272. sz. — Borszéki levél. 1880 jul. és aug. sz. *f.* és *v.* jegy alatt. — Egy kis felvilágosítás amaz osztrák unitárius püspökléle ujdonsághoz. 1880 dec. 16. — Levél a Magyar Polgár szerkesztőségéhez. A tiszaeszlári pörben. 1883 jul. 18. Egy olvasója aláirásával. — Házasság katholikusok és unitáriusok között, 1883 dec. (Megjelent a Budapesti Hirlap-ban is.) — A férfi lázadás. Ford. franciából. 1884. 88. sz.

Hölgyfutár. Narcissus. Ford. angolból. 1877. 12. sz.

Kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár jegyzőkönyvében: Megnyitó beszéd. 1884.

Kolozsvár. Béke legyen porain. 1887 márc. 5. — Képviselői beszámoló. 1887 május 7. 109. sz. — Üdv a királynak. 1887. 222. sz. — Megnyitó beszéd az E. M. K. E. kolozsvári fiókja közgyülése alkalmával. 1887 dec. 27. — Az én útlevelem. Tárca. 1890. Karácsonyi sz.

Hon. Még egyszer az unitárius iskolákról. 1873. 232. sz.

Vasárnapi Ujság. Dávid Ferenc és a szombatosság. 1874. 47. sz.

Őrálló. Nyilt levél az Őrálló szerkesztőjéhez. 1895. 82. sz.

V. Keresztény Magvetőben megjelent főtanácsi és zsinati megnyitó beszédei és püspöki évi jelentései.

a) *Megnyitó beszédek*: Keresztény Magvető, 1877. 289—292., 1880.[1] 313—314., 1881. 302—304, 1882. 279—281., 1884. 289—290., 1885.[2] 284—286., 1886.[3] 278—279., 1888. 323—324., 1889 303—304., 1890. 300—301., 1892. 326—328., 1893. 335—337., 1894.[4] 331—335., 1896. 294—296., 1897. 327—330., 1898. 326—329., 1900. 331—334., 1901. 331—334., 1902. 311—315., 1904. 318—320., 1905. 309—311., 1907. 338—341., 1908. 320—325., 1909. 268—273., 1910. 339—342, 1912. 331—334., 1914. 360—362.

b) *Évi jelentések*: Keresztény Magvető, 1877. 292—297., 1878. 266—272., 1879. 307—310., 1880. 314—318., 1881. 306—310., 1882. 281—283., 1883. 290—294., 1884. 290—294., 1885. 286—289., 1886. 279—283., 1887. 306—310., 1888. 325—331., 1889. 304—308., 1890. 301—306., 1891. 268—271., 1892. 329—337., 1893. 337—345., 1894. 335—342., 1895. 269—273., 1896. 296—303., 1897. 331—337., 1898. 329—335., 1899. 223—233.,[5] 1900. 334—342., 1901. 334—342., 1902. 271—278., 1903. 253—260., 1904. 265—273., 1905. 311—318., 1906. 325—331., 1907. 256—260., 1908. 325—330., 1909. 273—278., 1912. 334—342.

VI. Főtanácsi jegyzőkönyvekben megjelent megnyitó beszédei és évi jelentései:

a) *Megnyitó beszédek*: 1900. 4—8., 1901. 5—6., 1902. 3—8, 1904. 3—6., 1905. 3—5, 21—23., 1908. 3—9.; 1909. 4—9. rendkivüli főt. 1909. 3—5.. 1910. 3—7, 1911. 3—7., 1912. 4—7., 1913. 4—7, 1914. 4—7., 1915. 4—6., 1916. 5—7., 1917. 4—6., 1920. 3—5., 1921. 4—5., 1922. 4—6., 1923. 4—5., 1924. 5—7., 1925. 5—7.

b) *Évi jelentések*: 1900. 11—23., 1901. 16—27., 1902. 10—19., 1903. 11—18., 1904. 8—17., 1905. 30—39., 1906. 12—20., 1907. 11—17., 1908. 14—21., 1909. 13—20., 1910. 12—20., 1911. 13—20., 1912. 11—21., 1913. 10—18., 1914. 12—20., 1915. 28—34., 1916. 20—26., 1917. 20—27., 1920. 16—20., 1921. 9—11., 1922. 12—16., 1923. 12—15., 1924. 17—22., 1925. 15—19., 1926. 33—37., 1927. 11—16.

Irói álnevei, jegyei:

F.—f. Keresztény Magvető, 1870. Ugyanitt írta álnév és jegy nélkül az „Irodalmi Értesítő" rovatot és: Tudósítás az 1871. évi egyházi főtanácsról. K. M. 1871. 208—224.

F. Szeremlei Sámuel: Valláserkölcsi és társadalmi élet Magyarországon. 1874. 193. Szilády János: Egyházi beszédek. U. o. Kovács Ödön: Nehány szó az új biblia fordításból. U. o. 194.

Cz. jegy alatt: Egyházi Szemle. K. M. 1879. 47—56, 124—134. 408—416. 1880. 43—52. 274—280. 401—409. 1881. 54—61. 378—386. 1882. 114—120. 370—381. 1883. 53—57.

---

[1] Megjelent a M. Polgár aug. 31. sz.-ában is. — [2] Megjelent az Ellenzékben is. — [3] Ez is. — [4] Megjelent a Kolozsvárban és Orállóban is.
[5] Megjelent külön is.

* jegy alatt: Unitárius kérdés Hódmezővásárhelyt. K. M. 1884. 53—62.

—*f.* betű alatt: Hugó Viktor emlékéhez. K. M. 1885. 185—186.

(*F.*) betű alatt: Az általvető. Ford. angolból. K. M. 1887. 279—280.

Figyelő név alatt: Van-e helye az unitáriusoknak az alakuló magyar protestáns tudományos irodalmi társulatban? K. M. 1888. 53—60. 131—145. — A Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása utáni hangok az unitáriusokról. 200—214.

Egy jelenvolt: Az 1889. évi rendkivüli egyházi főtanács. K. M. 1889. 118—121.

Figyelő: A Prot. Irod. Társaság márc. 24. közgyülése. U. o. 122—127 — Egyházügyi kérdések az országgyülésen. U. o. 1890. 404—408.

(*Cz.*) jegy alatt Reville: Le protestantisme liberal, ses origines, sa nature, sa mission c. könyvismertetése. 1903. 107.

—*f.* Spencer Herbert az első okról. 1912. 307—308.

—*f.* Carlyle Tamás. 308—309.

—*f.* Egyházunkra vonatkozó statisztikai adatok. 1913. 98—104.

Szerkesztette a Keresztény Magvetőt 1868-tól Buzogánnyal, 1870-től Kovácsival, 1874-től 1876 végéig Siménnel együtt.

Tartalomjegyzék.

		Oldal
Előszó ...		3
1. fejezet.	Élete	5
2.	Kriza és Ferencz József	41
3.	Jakab Elek és Ferencz József. ...	43
4.	Mint tanár és tankönyvíró	54
	a) Unitárius káte ...	62
	b) Unitárius Kis Tükör	74
	c) Hittan	77
	d) Egyházszertartási dolgozatok	79
5.	Reformegylet ...	81
6.	Protestáns Irodalmi Társaság és az unitáriusok	92
7.	Dávid Ferenc emlékeért	
	a) Az 1868. évi háromszázados tordai zsinat	100
	b) Dávid Ferenc-alapítvány	105
	c) Az 1879. évi keresztúri emlék-zsinat	108
	d) Dávid Ferenc életrajza	110
	e) Dávid Ferenc-Egylet	113
	f) Dávid Ferenc születésének négyszázados fordulóját ünneplő zsinat	114
8.	Érintkezéseink az angol és amerikai unitáriusokkal. (Pap- és tanárjelöltjeink és leányaink amerikai és angol ösztöndíjakon.)	116
9.	Egyháztörténelmünk megírása ...	131
10.	Keresztény Magvető, Unitárius Irodalmi Társaság, Unitárius Közlöny, Unitárius Szószék	134
11.	Egyházpolitikai kérdések. (Egyházi házassági jog, polgári házasság, Ne temere pápai dekrétum, Borromeus enciklika.)	144
12.	Új egyházközségek alakulása	
	a) Erdélyben	160
	b) A Királyhágón túl... ...	169
13.	Ünnepeink, istentiszteletünk és szertartásaink	190
14.	Lelkészkör és az „Unitárius Egyház"	197
15.	Énekes könyvünk	205
16.	Iskolai ügyek.	
	a) Irodalmi vitái iskolai ügyekben	208
	b) Theológiai akadémia ...	214

c) A kollégium építése és megnyitása
d) Kolozsvári kollégium
e) Keresztúri főgimnázium
f) Tordai iskola
g) A torockói iskola
h) Leányotthon
i) Elemi iskolák
j) Vallástanítás. (Elemi, középiskolai vallástanítás, vasárnapi iskola, konfirmálás)...

17. fejezet. Pénzügyek:
a) Konferens adósságok, Baldácsy-alapítvány
b) Államsegély...
c) Eklézsiai pénzkezelés, kepefizetés, kongrua ...
d) Püspöki fizetés
e) Papi és tanári nyugdíjintézet

18. Gazdasági ügyek

19. Egyházszervezés:
a) Egyházközségi közgyülés, presbitérium
b) Az első teljes egyházszervező törvény
c) Főtanács
d) Főtanácsi bizottság
e) Egyházi képviselő tanács
f) Főjegyzőség
g) Egyházi és püspöki titkár
h) Kodifikáló bizottság
i) Fegyelmi törvény
j) Egyházkörök...
k) Első emberek választásáról szóló törvény
l) Papszentelés

20. Az összeomlás után. (Ideiglenes nagybizottság, missziói bizottság, felügyelő-gondnoki és esperesi értekezletek.)

21. Egyetemes egyházi adózás

22. Szellemi alkata és jelentősége

23. Irodalmi munkássága